

ANALECTA ARCHAEOLOGICA RESSOVIENSIA

RZESZÓW 2012

VOLUME 7

Institute of Archaeology Rzeszów University

ARCHAEOLOGY IN A TOWN
A TOWN IN ARCHAEOLOGY

A N A L E C T A
ARCHAEOLOGICA
RESSOVIENSIA

ARCHAEOLOGY IN A TOWN,
A TOWN IN ARCHAEOLOGY

Archeologia w mieście,
miasto w archeologii

INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY RZESZÓW UNIVERSITY

A N A L E C T A
ARCHAEOLOGICA
RESSOVIENSIA

VOLUME 7

ARCHAEOLOGY IN A TOWN,
A TOWN IN ARCHAEOLOGY

Archeologia w mieście,
miasto w archeologii

Rzeszów 2012

Editor

Sławomir Kadrow
slawekkadrow@gmail.com

Editorial Secretary

Magdalena Rzućek
magda@archeologia.rzeszow.pl

Volume editor

Andrzej Rozwałka

Editorial Council

Sylwester Czopek, Eduard Droberjar, Michał Parczewski,
Aleksandr Sytnyk, Alexandra Krenn-Leeb

Volume reviewers

Dr. Mikola Kryvaltsevich – Institute of History,
National Academy of Sciences, Minsk, Belarus
Prof. Jerzy Piekalski – Institute of Archaeology, Wrocław University, Wrocław, Poland
Prof. Włodzimierz Rączkowski – Institute of Prehistory,
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland
Prof. Petr Sommer – Institute of Archaeology,
Academy of Sciences of CR, Prague, Czech Republic

English proofreading

Dave Cowley

Photo on the cover

Reconstruction of the layout of the dense housing in phase 5
(junction of Dominikańska and Jezuicka Streets in Lublin)
D. Bednarski and J. Tkaczyk

Cover Design

Piotr Wisłocki (Mitel)

ISSN 2084-4409

Typesetting and Printing

Mitel

The publications was financed by the
Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego

Abstracts of articles from *Analecta Archaeologica Ressoviensia* are published
in the Central European Journal of Social Sciences and Humanities

Editor's Address

Institute of Archaeology Rzeszów University
Hoffmanowej 8 Street, 35-016 Rzeszów, Poland
e-mail: iarch@univ.rzeszow.pl
Home page: www.archeologia.rzeszow.pl

Contents / Spis treści

Editorial / Od Redakcji	9/10
--------------------------------------	------

Articles / Artykuły

Andrzej Rozwałka

Archaeology in a town, a town in archaeology. Selected issues of archaeological research of historical towns	13
--	----

Archeologia w mieście, miasto w archeologii. Wybrane zagadnienia badań archeologicznych w miastach historycznych	20
--	----

Anna Zalewska

The city as a "promise of ever new discoveries" in the context of <i>re-socialized</i> archaeology and through the prism of <i>second degree</i> archaeology	25
--	----

Miasto jako „obietnica zawsze nowych odkryć” w kontekście archeologii postrzeganej jako dyscyplina skazana na re-socjalizację i z perspektywy archeologii drugiego stopnia	49
--	----

Jan Frolík

Archaeological examination of medieval towns in Bohemia (An overview by an archaeologist)	67
---	----

Badania archeologiczne średniowiecznych miast w Czechach (spojzienie archeologa)	95
--	----

Milan Sýkora

The transformation of the town Chomutov, its command post, fortifications and castle in the Middle Ages and the early Modern period	111
---	-----

Przemiany miasta Chomutova, komendy, fortyfikacji oraz zamku w średniowieczu i na początku czasów nowożytnych	164
---	-----

Emil Zaitz

The settlement of Kraków before the settlement charter	187
--	-----

Przedlokacyjne osadnictwo na terenie Krakowa	244
--	-----

Zbigniew Pianowski

Some remarks on early medieval churches in Kraków	271
---	-----

Uwagi na temat wczesnośredniowiecznych kościołów aglomeracji krakowskiej	290
--	-----

Jolanta Rodzoś

The geographical foundations of cultural identity in contemporary Lublin	305
---	-----

Geograficzne podstawy tożsamości kulturowej współczesnego Lublina	322
--	-----

Jacek Tkaczyk

Building plots under the Old Theatre in Lublin: an example of late medieval and modern building development	333
--	-----

Analiza rozwoju zabudowy miejskiej w późnym średniowieczu i nowożytności na przykładzie parcel pod Teatrem Starym w Lublinie	355
--	-----

Tomasz Dzieńkowski

Das mittelalterliche Chełm im Lichte archäologischer Quellen	371
--	-----

Średniowieczny ośrodek chełmski w świetle źródeł archeologicznych	434
---	-----

Paweł Lis, Katarzyna Pisarek

The urban development of Kazimierz Dolny in the Middle Ages from documentary and archaeological sources	459
--	-----

Rozwój przestrzeni miejskiej Kazimierza Dolnego w średniowieczu w świetle źródeł pisanych i źródeł archeologicznych	483
--	-----

Marek Florek

Rudnik on the San: spatial arrangement and changes in town topography from the mid-sixteenth to late nineteenth century	497
--	-----

Rudnik nad Sanem. Układ przestrzenny i przemiany topografii mia- sta od połowy XVI do końca XIX wieku	519
--	-----

Rafał Niedźwiadek

The historical development of Końskowola	531
--	-----

Kształtowanie przestrzeni miejskiej w Końskowoli	565
--	-----

Tomasz Mazecki, Marta Woźniak

Franziskanerinnen im Stadtraum von Zamość im 17. Jh., im Lichte der archäologisch- historisch- kartographischen Forschungen	585
--	-----

Franciszkanki w przestrzeni miejskiej XVII-wiecznego Zamościa w świetle badań archeologiczno-historyczno-kartograficz- nych	601
---	-----

Reviews / Recenzje**Tadeusz Malinowski**

(rec.): Alina Jaszewska (red.): Wicina. Katalog zabytków metalo- wych	611
--	-----

Chronicle / Kronika

**The 80th birthday celebration of Jadwiga Teodorowicz-Czerpińska
80 rocznica urodzin Jadwigi Teodorowicz-Czerepińskiej**

Grażyna Michalska, Jacek Studziński

Mrs Jadzia – that sounds proud!	623
Pani Jadzia – to brzmi dumnie!	630

Jan Gurba

An interview of Jadwiga Teodorowicz- Czerpińska by Dr Jan Gurba	633
Wywiad doc. Jana Gurby z Jubilatką – Jadwigą Teodorowicz-Czerepińską	637

Editorial

The seventh volume of this periodical develops two trends seen in a number of earlier volumes of *Analecta Archaeologica Ressorvienia*. One trend is to focus on themes and this volume, entitled *Archaeology in a town, a town in archaeology*, addresses the archaeology of medieval and early modern towns. This theme originated at the conference “Towns of Lublin Land in the Middle Ages and Early Modern period. Problems and Research Perspectives“, which was held at MCSU in Lublin, 6–7 December 2007. Our volume presents this topic in a broader geographical context.

The second trend is the attempt to reflect the problems of urban archaeology as a subject of interdisciplinary studies. The predominant archaeological perspective is complemented by articles reflecting on the theory of archaeology of “the second degree”, cultural anthropology, geography, history and urban planning.

This volume also contains contributions celebrating the 80th birthday of eminent art historian Jadwiga Teodorowicz-Czerepińska, a researcher of urban planning and the urbanisation of Podkarpacie and Lublin areas.

Sławomir Kadrow
Andrzej Rozwałka

Od Redakcji

Siódmy tom naszego pisma kontynuuje dwie tendencje, których początki widoczne są w kilku poprzednio wydanych tomach *Analecta Archaeologica Ressoviensia*. Jedną z nich jest skupianie się na wybranych zagadnieniach tematycznych. Niniejszy tom zatytułowany *Archaeology in a town, a town in archaeology* koncentruje się na archeologii miast średniowiecznych i wczesnonowożytnych. Idea ta narodziła się na konferencji „Miasta Lubelszczyzny w średniowieczu i okresie wczesnonowożytnym. Problemy i perspektywy badawcze”, która odbyła się na UMCS w Lublinie w dniach 6–7 grudnia 2007 r. W naszym tomie nadano jej szerszy terytorialnie wymiar.

Druga ze wspomnianych tendencji przejawia się w próbie odzwierciedlenia problemów archeologii miasta jako przedmiotu studiów interdyscyplinarnych. Dominująca perspektywa archeologiczna uzupełniona jest w publikowanych artykułach o refleksje z zakresu teorii archeologii „drugiego stopnia”, antropologii kulturowej, geografii, historii i urbanistyki.

Tom zawiera również część kronikarską poświęconą jubileuszowi 80-lecia urodzin wybitnej historyk sztuki Jadwigi Teodorowicz-Czerepińskiej, badaczki urbanistyki i urbanizacji terenów Podkarpacia i Lubelszczyzny.

Sławomir Kadrow
Andrzej Rozwałka

ARTICLES / ARTYKUŁY

Andrzej Rozwalka*

Archaeology in a town, a town in archaeology. Selected issues of archaeological research of historical towns

ABSTRACT

A. Rozwalka 2012, Archaeology in a town, a town in archaeology. Selected issues of archaeological research of historical towns. *Analecta Archaeologica Ressoiviensia* 7, 13–24

In the introductory article of a volume that presents archaeological and other disciplinary research into a historical town, selected issues are discussed in the framework of the complicated research process required to understand the past of historical towns. This new field of science is facing many methodological and organizational problems. The main theme of this article is that the further development of archaeological explorations of the town requires the definition of terminology, holistic research methods (most of all stratigraphy) and an acceptance of an interdisciplinary canon. Historical archaeology dealing with towns has transformed itself into a specific field of archaeology that uses familiar excavation techniques, but differs from prehistoric archaeology by drawing on sources from other fields like history, town-planning, architecture, cultural anthropology and with its own descriptive language of past times.

Keywords: historical archaeology, urban archaeology, terminology, methodology of archaeological research

Received: 22.11.2012; Revised: 9.12.2012; Accepted: 22.12.2012

A historical town is a key problem to the identity of European culture (...) Over the two centuries in the history of Europe cultural identity of our continent that distinguishes us from other cultural areas is most of all an urban identity (...) The main goal of European cultural organizations (European Union, Council of Europe, OSCE, European program of UNESCO) should pose a strategic program of historical towns' revaluation as a political plan that should focus on security and consolidation of a cultural identity of Europe considering the regional and general one and should be based on the idea of a common European cultural heritage.

Prof. Andrzej Tomaszewski (1998, 10, 17)

Rephrasing the well-known observation by Konrad Jażdżewski about the future of archaeology buried in a swamp, Leszek Kajzer stated that a great part of the future of Polish archaeology lies in historical archaeological research in towns (Kajzer 1996, 177). The range of archaeological sources for the research of such sites usually includes the whole span of periods and for methodology, archaeology draws on a wide spectrum of theories and interdisciplinary work with other

* Instytut Archeologii, Uniwersytet Rzeszowski; ul. Hoffmanowej 8, 35–016 Rzeszów, Poland: a.rozwalka@interia.pl.

scientific fields. The history of archaeology in researching Polish towns is not long and so it is difficult to include the research of other fields like geography, town-planning and cultural anthropology in this volume.

From an archaeological point of view an analysis of the town raises many methodological questions, which can be illustrated through the example of a town as an archaeological site in the Polish Archaeological Record (PAR). Even the basic issue of including a historical town area within PAR begs the question of whether the system applies an appropriate method of registration (comp. Florek 1995, 165–172). Moreover, there is an issue of whether the creation of a system of division would be clear and understandable for all urban sites (comp. Górska 1988; Florek 1995). Indeed, in discussing town archaeology Danuta Jaskanis, quite correctly it seems, identifies that archaeology is still full of prehistoric terminology. When we use terms like *sites* or *excavations* we do not refer to meaningful measurements in the context of a town's area. It seems quite obvious that a plot should be an indicator of a site in an urban area as it is a basic unit. *A plot has been a reflection of understanding space and identifying a man with his property to modern times* (Jaskanis 1993, 96). However the final stage of archaeological research cannot be determined by a single reconstruction of the buildings in a plot but, by a reconstruction of everything that is located below the contemporary level that is being used. The basis for reconstruction of particular stages of a town's development (its architecture, cultural and spiritual history) can only be made when the results of archaeological research are integrated. In such a framework for historical towns, from the moment of its establishment and the setting of its borders, it becomes one archaeological site. In archaeological research the setting of borders for a site from pre-establishment times presents a problem. Researchers from Kraków have tried to solve the problem by using the term *research point* for the places being explored to various extents. The entire suite of information for those *points* allows definition of the type, function and chronology of a particular area, such as that described by Kazimierz Radwański as *a settlement area same as Wawel Hill or Okół* (Jaskanis 1993, 100). This approach fits well with the definition of an archaeological site by Ryszard Mazurowski, the founder of PAR, as follows: *an archaeological site is an area where the total of the archaeological sources together with their explanatory context are accumulated and the area is separated from*

other similar places lacking archaeological sources (Mazurowski 1980, 19). To fulfil this definition with the Kraków's method it is necessary to gather the maximum of information concerning the occurrence of all archaeological sources (layer and cultural building, portable objects), and the territorial, chronological and cultural relations between them (Florek 1995, 166–167). To reach that goal it is necessary to make a detailed plan of all *research points* (e.g. boreholes, excavation sites and geotechnical pits etc.). Creation of this cartographic or spatial structure allows for systematic analysis of the contents of particular points, for the reconstruction of the borders of a particular *settlement area and eventually* to provide a basis to single out individual archaeological sites. Marek Forek has adopted this approach in the case of Sandomierz, but he additionally applied the morphology of the area as a method of separating the sites. In this way particular hills of Sandomierz where urban and suburban colonies existed became archaeological sites. This method was included in the PAR program when dealing with Lublin. In the case of Sandomierz *An Archaeological Map of Sandomierz* was created (Florek 1988). This *Map* not only fulfilled the guidelines of PAR but also provided additional information included in the index cards of PAR (Index card of Archaeological Site). However, in Lublin such a *Map* was not prepared, and the authors who verified research sites there did not prepare a detailed map of archaeological sites and only marked the hills of Staromiejskie, Zamkowe, Kirkut and Czwartek. The result of this incorrect verification process is avoiding use of PAR's numbering in the research and inspection documentation. The preparation of *Archaeological Maps* seems to be necessary as the number of archaeological sites is increasing. Here D. Jaskanis observations are relevant, stating that *such negligence should be avoided, and allow full use of the information about town history and provide a basis for land use planning and conservation policy development* (Jaskanis 1993, 100). It is noteworthy that when a planning document has been accepted by the city council it should protect archaeological heritage in law. Lublin is an example where the authors of *Study of conditions and directions of land use planning* addressed the problem of transferring the PAR's data to the town plan (Stasiak *et al.* 2000). The *Study* initiates the conservation of cultural areas which are difficult to define by the use of individual points within PAR. A strange situation is when the area of former medieval villages lying within the

area of a contemporary town and well documented in the written sources are impossible to protect archaeologically. The situation arises because there are no PAR sites in the contemporary urban areas and because the conservation officials define the conservation areas on the basis of points on arable lands that have never been settled. When it comes to archaeological site stratigraphy, the problem of correlation across urban sites plays an important role. It is worth going back to L. Kajzer who stated that while conducting any archaeological research in historical towns it is important to keep in mind the possibilities of stratigraphic sequences of the remains of pre-foundation structures of early medieval date that are characterised by a different spatial layout (comp. Nawroński 1988, 673–682). Most of the remains of a historical town lie below the ground level, creating a so called underground picture of the history of town which is partially shown by contemporary underground routes (e.g. in Rzeszów, Sandomierz and Lublin). The extent of such remains and areas (see Buko, Kajzer 1996) raises the question of why the stratigraphic recording method of Edward Harris (1989) is not applied in such cases, since a rich stratigraphy can be an outstanding source of information (Rozwałka 1994; 1997; Rozwałka, Niedźwiadek 1999, 215–230). Arrangement of stratigraphic units allows distinguishing of other stages of a town development (see Gołębniak 2004). The use of stratigraphic methods should prevent the reconstruction of the history of a part of a town through the prism of a single excavation, as shown by Przemysław Urbańczyk through the example of Czersk (1988a, 587–611) and discussed by town-planner Antoni Kaśinowski (2004). A significant remark on this issue has been made by Tadeusz Nawroński who claimed that fragmentary considerations of urban issues from research of selected, individual buildings of building complexes, parts of fortifications, and a limited vision of some phenomena cannot satisfy other research participants and especially the archaeologist who uses an effective research method (Nawroński 1993, 78). P. Urbańczyk is undoubtedly right in stating that medieval European cities have become a research field (Urbańczyk 1988b, 139). An archaeologist examining a city should know about the potential of sources arising from functions of various parts of the city e.g. a market square and its surrounding, town hall, parish church with cemetery, residences of church and country officials, quarters and plots, artisan workshops, streets by the walls, fortifications and gates, water

pipes and sewage system, settlement of some plots (absorbent pits, barns, gardens, craft sites) streets. Revaluations of towns are demanded by the need to perceive the town as an entity, together with its all structures below ground level. In Lublin a model revaluation plan of the Old Town was started with a *Detailed Local Plan and Perspective Revaluation Plan* (Jamiołkowska 1981). The preparation of such plan made it possible to include historical and archaeological research in an outline of a pre-design works. The plan was produced by the State Ateliers for the Conservation of Cultural Property, who were perfectly prepared for that work as they had a conservatory and planning board of competent researchers and renovators. The board set up a rule that excavations closely connected with complex researches should be undertaken a year ahead of the project and the construction and conservation works (Hunicz 1981, 15; Supryn 1981, 24). It is worth mentioning that the Lublin team of Ateliers for the Conservation of Cultural Property, led by Jadwiga Teodorowicz-Czerpińska, has started a systematic review of Old Polish and mortgage books to recreate ownership lines and the history of particular old urban cities (Teodorowicz-Czerpińska 1981, 20–23). Gaps in the written sources prevent a complete reconstruction of building process and prompted the historians to design a research questionnaire for archaeologists. The archaeological research was expected to show the original arrangement of the plots within a layer of post location structures. In concluding the introduction to this volume on towns it is worth mentioning one more time a doyen of Polish historical archaeology L. Kajzer, who for the first time in Polish literature, articulated and highlighted the fact that archaeological examination requires fluency in historical sources and its integration with excavation method, interpretation of its results and a skilful usage of supplementary fields of history. A researcher dealing with historical archaeology needs to be a historian and an archaeologist at the same time. This is probably the main difference between a prehistorian who deals with “natural archaeology” and a person interested in the more recent periods who deals with “historical archaeology” (Kajzer 1996, 22).

I hope that this volume will show the reader not only the process of archaeological research in towns and the effort of researchers, but also help them discover the cognitive value and beauty of an unwritten history.

References

- Florek M. 1988. *Mapa archeologiczna Sandomierza*. Tarnobrzeg. Unpublished type-script stored in the Archive of the Voivodship Office for Remains Preservation Sandomierz Branch.
- Florek M. 1995. Problem wydzielania i ewidencji stanowisk archeologicznych na terenie miast zabytkowych (na przykładzie Sandomierza). *Materiały i Studia Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego* 16, 165–172.
- Górska I. 1988. Ewidencja stanowisk archeologicznych w obszarze zabudowanym. In Z. Skrok (ed.), *Badania archeologiczne Pracowni Konserwacji Zabytków*. Warszawa, 71–88.
- Gołębniak A. 2004. Z definicją czy bez, czyli rzecz warstwach i ich znaczeniu. In R. Czaja, G. Nawrońska, M. Rębkowski and J. Tandecki (eds.), *Archeologia et historia Urbana*. Elbląg, 351–360.
- Harris E. 1979. *Zasady stratygrafii archeologicznej*. Warszawa.
- Hunicz A. 1981. Wybrane zagadnienia badawcze w świetle prac wykopaliskowych na Starym Mieście w Lublinie. In L. Krzyżanowski (ed.), *Archeologia w rewalizacji Starego Miasta w Lublinie*. *Studia i Materiały PKZ*. Warszawa, 14–18.
- Jamiołkowska J. 1981. Zakres i znaczenie prac badawczych dla programu rewalizacji Starego Miasta. In L. Krzyżanowski (ed.), *Archeologia w rewalizacji Starego Miasta w Lublinie*. *Studia i Materiały PKZ*. Warszawa, 9–13.
- Jaskanis D. 1993. Wybrane aspekty archeologicznej dokumentacji z badań miejscowości zurbanizowanych. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi* 36, 93–103.
- Jaskanis D. 2000. Archeologiczne Zdjęcie Polski, czyli o ciągłej potrzebie doskonalenia metod badawczych w archeologii. *Archeologia Polski Środkowowschodniej* 5, 286–296.
- Kajzer L. 1996. *Wstęp do archeologii historycznej*. Łódź.
- Kąsinowski A. 2004. Archeologia miast a archeologia w mieście. In R. Czaja, G. Nawrońska, M. Rębkowska and J. Tandecki (eds.), *Archeologia et historia Urbana*. Elbląg, 343–346.
- Mazurowski R. 1980. *Metodyka archeologicznych badań powierzchniowych*. Warszawa–Poznań.
- Nawroński T. 1988. Z problematyki badawczej miasta lokacyjnego. In Z. Skrok (ed.), *Badania archeologiczne Pracowni Konserwacji Zabytków*. Warszawa, 51–57.
- Nawroński T. 1993. Od Zamościa do Elbląga – archeologiczne badania miast zabytkowych: doświadczenia i możliwości. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi* 36, 77–89.
- Rozwałka A. 1994. Średniowieczne osadnictwo na wzgórzu staromiejskim w Lublinie w świetle badań stratygrafii kulturowej. *Archeologiczne Listy* 1, 1–8.
- Rozwałka A. 1997. *Lubelskie Wzgórze Staromiejskie w procesie formowania średniowiecznego miasta*, Lublin.
- Rozwałka A. and Niedźwiadek R. 1999. Dzieje ulicy Krakowskie Przedmieście w Lublinie w świetle analizy stratygrafii kulturowej. *Archeologia Polski Środkowowschodniej* 4, 215–230.

- Stasiak M. et al. 2000. *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Miasta Lublin*, Lublin. Unpublished typescript stored in the Archive of the Voivodship Office for Remains Preservation in Lublin.
- Supryn M. 1981. Archeologia w badaniach bloku VIII na Starym Mieście w Lublinie. In L. Krzyżanowski (ed.), *Archeologia w rewaloryzacji Starego Miasta w Lublinie. Studia i Materiały PKZ*. Warszawa, 24–30.
- Teodorowicz-Czerepińska J. 1981. Problematyka badań interdyscyplinarnych w bloku VIII ze szczególnym uwzględnieniem badań archeologicznych. In L. Krzyżanowski (ed.), *Archeologia w rewaloryzacji Starego Miasta w Lublinie. Studia i Materiały PKZ*. Warszawa, 20–23.
- Tomaszewski A. 1998. Zadanie i szanse historycznych miast w XXI wieku. In J. Wysocki (ed.), *Badania archeologiczne starych miast Warmii i Mazur a problemy ich rewaloryzacji*. Nidzica.
- Urbańczyk P. 1988a. Zastosowanie stratygraficznej analizy dokumentacji terenowej stanowiska wielowarstwowego do rekonstrukcji historii użytkowania Wzgórza Staromiejskiego w Czersku (na podstawie wyników badań z lat 1974–1983). *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 36(4), 587–611.
- Urbańczyk P. 1988b. Źródła Archeologiczne i historyczne w badaniach miast średniowiecznych – przykład z norweskiej Arktyki, *Rocznik Przedsiębiorstwa Państwowego Pracowni Konserwacji Zabytków*. Warszawa, 139–146.

Andrzej Rozwałka

Archeologia w mieście, miasto w archeologii. Wybrane zagadnienia badań archeologicznych w miastach historycznych

Historyczne miasto stanowi kluczowy problem tożsamości europejskiego krajobrazu kulturowego. (...) Przez ponad dwa tysiąclecia dziejów Europy tożsamość kulturowa naszego kontynentu, odróżniająca nas od innych obszarów kulturowych, jest przede wszystkim tożsamością miejską. (...) W polityce kulturalnej europejskich organizacji (Unia Europejska, Rada Europy, OBWE, europejski program UNESCO), rządów naszych państw, regionów, samorządów lokalnych, głównym celem winien stać się strategiczny program rewaloryzacji historycznych miast, jako program polityczny, mający na celu ochronę i wzmocnienie poczucia europejskiej tożsamości kulturowej, zarówno tej regionalnej jak i powszechnej, budowany na pojęciu wspólnego europejskiego dziedzictwa kultury.

Prof. Andrzej Tomaszewski (1998, 10, 17)

Parafrazując słynne powiedzenie Konrada Jażdżewskiego, o przyszłości archeologii leżącej w bagnie Leszek Kajzer stwierdził, że znaczna część przyszłości polskiej archeologii historycznej leży w badaniach miejskich (Kajzer 1996, 177). Zasoby źródeł archeologicznych na terenach takich stanowisk obejmują zazwyczaj całą tabelę periodyzacji w archeologii – od czasów pradziejowych po współczesność, w dziedzinie zaś metodyki i metodologii tych badań archeologia skupia w sobie niezwykle bogate spektrum teorii i pól współdziałania z potencjalnie najszerszą dla tej dziedziny nauki gamą innych nauk, zarówno tych wspierających, jak i pomocniczych. Obecność archeologii w badaniach miasta nie ma zbyt długiej historii, więc nie sposób aby nie zamieścić w tym tomie perspektywy widzenia badania miasta z punktu widzenia geograficznego, urbanistycznego czy antropologicznego. Z perspektywy archeologicznej miasto niesie ze sobą wiele trudnych zagadnień metodologicznych i metodycznych. Weźmy chociażby problem miasta jako stanowiska archeologicznego w systemie Archeologicznego Zdjęcia Polski (AZP). Rozważając kwestię włączenia terenów miasta historycznego w system AZP należy w pierwszym rzędzie postawić pytanie czy system ten posiada właściwą metodę rejestracji takich stanowisk jak miasto (por. Florek 1995, 165–172). Trwająca dyskusja unaocznia jak ważki to problem, by utworzyć w miarę przejrzysty, a przede wszystkim porównywalny dla wszystkich ośrodków miejskich system wydzielania stanowisk (por. Górka 1988; Florek 1995). W odniesieniu do archeologii miasta lokacyjnego trudno nie zgodzić się z Danutą Jaskanis, że archeologia skrępowana jest wciąż terminologią stosowaną w prahistorii. Operując terminami typu stanowisko czy wykop nie stosujemy się do właściwych miar przestrzeni miejskiej, dla której właściwymi są jednostki delimitacji mierniczej takimi jak działka czy blok zabudowy. Wydaje się, że naturalnym kryterium stanowiska w odniesieniu do miasta lokacyjnego powinna być działka, bowiem to jest podstawowa miara przestrzeni miejskiej *będąca odbiciem stałości pojmowania przestrzeni i iden-*

tyfikowania się człowieka z jego własnością, aż po dobę współczesną (Jaskanis 1993, 96). W badaniach archeologicznych miasta problem pojawia się również, gdy chcemy ustalić zasięg stanowiska z okresu przedlokacyjnego. Wydaje się, że idealnym modelem jego określenia na terenie miast historycznych byłaby metoda badaczy krakowskich, którzy dla miejsc w różnym zakresie eksplorowanych przyjęli termin *punkt badawczy*. Suma obserwacji uzyskanych w tych punktach pozwala na określenie charakteru, funkcji, zasięgu i chronologii danego terenu, terenu nazwanego przez Kazimierza Radwańskiego *obszarem osadniczym, takim jak Wzgórze Wawelskie czy Okół* (Jaskanis 1993, 100). Taka metoda jest najbliższa definicji stanowiska archeologicznego sformułowana przez twórcę AZP Ryszarda Mazurowskiego – *Stanowiskiem archeologicznym nazywamy wycinek przestrzeni, w którym zgrupowane są źródła archeologiczne wraz z objaśniającym je kontekstem, mający tę właściwość, że jest oddzielony od innych podobnych przestrzeni, w której źródła archeologiczne nie ma* (Mazurowski 1980, 19). By zrealizować więc tę definicję metodą krakowską należy uzyskać maksimum informacji dotyczących występowania wszelkich źródeł archeologicznych (nawarstwień i obiektów kulturowych a także zabytków ruchomych), ich wzajemnych relacji przestrzennych, chronologicznych i kulturowych (Florek 1995, 166–167). By cel ten zrealizować niezbędne jest stworzenie precyzyjnego planu wszystkich zrealizowanych przez archeologów, bądź pod ich kontrolą (np. odwierty, wykopy budowlane i geotechniczne itp.) *punktów badawczych*. Stworzenie takiej osnowy kartograficznej pozwala na systematyczną analizę zawartości poszczególnych punktów i dokonania na jej podstawie rekonstrukcji granic danego *obszaru osadniczego*, a w konsekwencji wyodrębnienia stanowisk archeologicznych. Nie znając metody krakowskiej Marek Florek poszedł taką samą drogą w przypadku Sandomierza, przyjmując jeszcze dodatkowe kryterium wydzielania stanowisk – morfologię terenu. W ten sposób, generalizując, poszczególne części wzgórza sandomierskiego stały się stanowiskami. Metodę tę przyjęto programowo w porządkowaniu AZP na terenie Lublina. O ile jednak w przypadku Sandomierza powstała *Mapa Archeologiczna Sandomierza* (Florek 1988), nie tylko spełniająca założenia AZP, ale rozszerzająca informacje zawarte na kartach AZP (KESA – Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego) i umożliwiająca na bieżąco aktualizację, to w przypadku bliskiego mi Lublina taka mapa nie powstała. Autorzy weryfikacji stanowisk badawczych Lublina nie stworzyli więc, poza wyraźnie historycznie wyodrębniającymi się wzgórzami Lublina (Staromiejskie, Zamkowe i Czwartek), mapy stanowisk archeologicznych, odpowiadających poszczególnym formacjom kulturowym, funkcjonalnym i chronologicznym w dziejach terenów zajmowanych przez historyczne miasto. Praktycznym przejawem niepowodzenia tej akcji jest fakt, że w powstających dokumentacjach archeologicznych z badań czy nadzorów na terenie miasta nie stosuje się odwołań do numeracji AZP. Wobec dynamicznego wzrastania liczby stanowisk badawczych istnienie *Mapy Archeologicznej* historycznych miast polskich jest postulatem chwili. Należy zauważyć za D. Jaskanis, że *nieodzworność uporządkowania tych zaniedbań*

pozwole nie tylko na pełne wykorzystanie informacji o historii organizmu miejskiego, ale także da podstawy do tworzenia założeń planów zagospodarowania przestrzennego oraz kształtowania polityki konserwatorskiej (Jaskanis 1993, 100). Jest to uwaga o kapitalnym znaczeniu, bowiem plan zagospodarowania staje się po akceptacji rady miasta aktem prawnym, który może ratować również dziedzictwo archeologiczne. Operując konkretnym przykładem Lublina, można stwierdzić że przy opracowaniu *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Lublin* autorzy zetknęli się z zasadniczą trudnością transformacji danych AZP na plan miasta (Stasiak *et al.* 2000). Przede wszystkim plan *Studium* zakłada ochronę obszarów kulturowych a te trudno wyznaczyć na podstawie pojedynczych punktów AZP. Paradoksalna jest sytuacja, kiedy nie można poddać ochronie archeologicznej dawnych wsi średniowiecznych w granicach obecnego miasta, dobrze udokumentowanych w źródłach pisanych, bowiem na terenie obecnie zurbanizowanym nie ma stanowisk AZP, a z drugiej strony służby konserwatorskie wyznaczają strefy ochrony na podstawie punktów występujących na gruntach ornych, które nigdy nie były terenem zasiedlenia a jedynie penetracji. W kontekście powyższych rozważań na temat stanowiska archeologicznego w terenie zurbanizowanym niezwykle istotną rolę odgrywa stratygrafia, a bliżej problematyka korelacji tak przecież licznych na stanowiskach miejskich jednostek stratygraficznych Trzeba ponownie przywołać L. Kajzera i zaakcentować jego niezwykle trafne stwierdzenie, że w każdych archeologicznych penetracjach prowadzonych na terenach miast historycznych ważne miejsce zajmować musi pamięć o możliwości dotarcia do układów stratygraficznych stanowiących pozostałości struktur przedlokacyjnych, posiadających metrykę wczesnośredniowieczną, a charakteryzujących się nie tyle odmienną specyfiką zabytków ruchomych, ile najczęściej inną organizacją przestrzenną (por. Nawroński 1988, 673–682). Dlatego też wydaje się zadziwiające, że powszechną nie jest praktyka stosowania tzw. macierzy Harris'a przy badaniach miast (Harris 1989). Patrząc na bogactwo uwarstwienia kulturowego miasta można stwierdzić, że jest to stanowisko archeologiczne niewątpliwie wybitnie się wyróżniające (Rozwałka 1994; 1997; Rozwałka, Niedźwiadek 1999, 215–230). Problematyka korelacji nawarstwień kulturowych na terenie stanowiska jakim jest miasto ma znaczenie nie do przecenienia, bowiem uporządkowanie jednostek stratygraficznych pozwala wyróżnić w fazy i okresy rozwoju miasta (zob. Gołębniak 2004). Zastosowanie metody stratygraficznej zapobiega zjawisku, niestety zbyt często, podejmowania rekonstrukcji jakiejś fazy czy okresu z dziejów grodu lub miasta przez pryzmat pojedynczego wykopu, co wykazał na przykładzie Czerska P. Urbańczyk (1988a, 587–611), a na co z punktu widzenia badacza architektury i urbanisty zwrócił uwagę Antoni Kąsinowski (2004). Trudno w tym względzie nie zgodzić się z uwagą zasłużonego badacza miast Tadeusza Nawrońskiego, że *dotychczasowe wycinkowe dotykane zagadnień miejskich objawiające się badaniami wybranych, jednostkowych obiektów lub zespołów w mieście, odcinków fortyfikacji, ograniczonym obrazem niektórych zjawisk*

wynikających z nadzorów lub sondaży nie może zadowalać innych uczestników badań, a przede wszystkim samych archeologów mających do dyspozycji niezwykle skuteczną metodę badawczą (Nawroński 1993, 78). Niewątpliwie rację ma P. Urbańczyk pisząc, że polem badawczym, na którym komplementarność archeologii i historii znalazła swoje niepodważalne potwierdzenie stały się, począwszy od XIX wieku, badania średniowiecznych miast europejskich (Urbańczyk 1988b, 139). Archeolog badając miasto winien zdawać sobie sprawę z potencjalnego zasobu źródeł wynikających z funkcji poszczególnych części miasta, takich jak: rynek i ratusz, zabudowa wokół rynkowa, plac kościoła farnego i jego cmentarza, siedziby dostojników kościelnych i państwowych, kwartały i działki, warsztaty rzemieślnicze, uliczki przymurne, fortyfikacje wraz z ich bramami i furtami, wodociągi i kanalizacja, zagospodarowanie poszczególnych działek (doły chłonne, stajnie, ogrody, stanowiska rzemiosła), ulice i ich utwardzenie. Potrzebę tego rodzaju umiejętności patrzenia na miasto jako całości i poszczególne elementy jego struktury ukryte w nawarstwieniach ziemnych wymuszają programy rewaloryzacji miast. Ponownie odwołam się do doświadczeń lubelskich, gdzie można stwierdzić, że powstał modelowy plan rewaloryzacji Starego Miasta, rozpoczęty opracowaniem *Miejscowego Planu Szczegółowego* i równoległe z nim *Perspektywicznego Programu Rewaloryzacji* (Jamiołkowska 1981). Przygotowanie takiego programu umożliwiło wkomponowanie w zakres prac przedprojektowych badań historycznych i archeologicznych. Realizację powierzono P.P. Pracownikom Konserwacji Zabytków, które były do tego znakomicie przygotowane posiadając w swojej strukturze pion naukowo-konserwatorski i projektowy, skupiający kadrę kompetentnych badaczy i restauratorów. Przyjęto zasadę, ażeby systematyczne prace wykopaliskowe, powiązane ściśle z całym etapem badań kompleksowych, wyprzedzały o kilka lat zarówno projektowanie, jak i podjęcie robót budowlano-konserwatorskich (Hunicz 1981, 15; Supryn 1981, 24). Należy przypomnieć, składając ukłon Dostojnej Jubilatce – Jadwidze Teodorowicz-Czerepińskiej, pod której kierownictwem przed podjęciem prac archeologicznych historycy Oddziału Lubelskiego PKZ wprowadzili jako ogólnopolskie *novum* system całościowego przeglądu ksiąg staropolskich i hipotecznych, który pozwolił na odtwarzanie ciągów własnościowych i historii budowlanych poszczególnych obiektów staromiejskich (Teodorowicz-Czerepińska 1981, 20–23). Jednocześnie zaś braki w źródłach pisanych, uniemożliwiające całościową rekonstrukcję procesu działań budowlanych, skłoniły historyków do ustalenia kwestionariusza badawczego dla archeologów. Przede wszystkim oczekiwano od badań archeologicznych odczytania pierwotnego układu działek i nałożenia się nań układu polokacyjnego, potwierdzenia przebiegu, poziomu i nawierzchni ulic, ustalenia rodzaju i budulca pierwotnej zabudowy i chronologii względnej jej przemian, określenia specjalizacji rzemiosła i jego rozmieszczenia. Co szczególnie warto podkreślić, to zwrócenie uwagi w tych postulatach na rozpoznanie zagospodarowania na tyłach działek, bowiem tematyka niemalże w całości spoczywała w rękach archeologów. I na koniec naszego wprowadzenia do tomu o miastach

warto zacytować klasyka polskiej archeologii historycznej Leszka Kajzera, który pierwszy w naszej rodzimej literaturze archeologicznej wyartykułował i podkreślił fakt, że badanie miast od archeologa wymaga *biegłości w opanowaniu warsztatu historycznego i połączenia go z klasycznymi dla archeologii elementami metody wykopaliskowej, interpretacji jej wyników i posługiwania się szeroko zakrojoną paletą tzw. nauk pomocniczych historii. Badacz zajmujący się archeologią historyczną musi stać się historykiem, nie przestając być archeologiem. I na tym polega chyba zasadnicza różnica między prahistorieskiem, czyli badaczem uprawiającym „archeologię przyrodniczą”, a osobą zainteresowaną czasami młodszymi, która zajmuje się „archeologią historyczną”* (Kajzer 1996, 22).

Anna Zalewska*

The city as a “promise of ever new discoveries” in the context of *re-socialized* archaeology and through the prism of *second degree* archaeology

ABSTRACT

A. Zalewska 2012, The city as a “promise of ever new discoveries” in the context of *re-socialized* archaeology and through the prism of *second degree* archaeology. *Analecta Archaeologica Ressoiviensia* 7, 25–66

This article sketches the complex phenomenon of the city and the diverse understanding of archaeological practice within the city, both in cognitive and social terms. Three ways of approaching the city are examined – as material and semiotic cognitive phenomenon (perceived as historical and archaeological source of knowledge about the past), as the composition of past and present social interactions (that could allow archaeology to construct an inter-subjective understanding of the importance of material meaning), and as a subject conducive to establishing ethical foundations for contemporaneous social practice that produces discourses about past social processes and present social values. Ways to connect these three domains are explored – through a reconsideration of archaeological entities and archaeological practice *via* theoretical propositions of: *re-socialized archaeology*, *second degree archaeology* and *ethics of social consequences*. The author argues that urban archaeology has great potential to become the context for rethinking the nature of archaeological enquiry and the kind of history, narratives and representations based on it.

Keywords: urban archaeology, theory of archaeology, definition of the term city, *simultaneity of the non-simultaneous*, *re-socialized archaeology*, *second degree archaeology*, ethics of social consequences, the Saint Denis case.

Received: 3.09.2012; Revised: 27.10.2012; Accepted: 2.12.2012

What gives you joy in the city is none of its seven or seventy seven wonders but the answer it offers to your question. Or, for that matter, the question it asks, thus forcing you to provide an answer...

(Calvino 1975, 34)

The unquestionable historicism of the city expressed through its memory and tradition, as well as *its ability to narrate in past tenses*, complements *the experience of its presence here and now*. Cityscape is a perfect, multi-layered and multi-functional “mirror of humanity” (Rewers 2005, 305).

If we add to this observation that a city is also a mirror of past contemporaneities, then the diagnosis offered by Richard Shusterman

* Instytut Archeologii Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, pl. Marii Curie-Skłodowskiej 4, 20–031 Lublin, azalew@op.pl.

sounds even more intriguing: *cityscape is a promise of ever new discoveries. It simulates our cognitive activity by opening the perspectives of new streets leading in unknown directions, incorporating the new into the familiar, and shifting spatial accents. As it constantly consumes new territories, it serves to maintain the belief that expansion, be it spatial or cognitive, knows practically no bounds* (Shusterman 1996, 171).

Inspired by Shusterman's words, in this article I wish to analyse the relationship observed between the somewhat enigmatic yet still substantial phenomenon of *the city*, as well as theoretical dilemmas originating from the social practice of archaeology.

Archaeology is inseparably tied to *the city*, it is rooted in and collides with the urban space, thus impacting, to a varying extent, the specificity of the city itself. It is interesting to observe if and how archaeology reacts to its own agency by introducing epistemological, theoretical or ethical changes. The answer is a complex one and should be considered in the light of at least three aspects: (1) the epistemological aspect – determining the complexity of the process involved in the cognition of phenomena related to urban processes; (2) the ontological aspect – pertaining to the existence of a city as a complex, multi-layered, and multi-temporal being reminiscent of a three-dimensional palimpsest (due to the recurring transformations, superimposition of new layers, and sedimentation of the successive at the expense of the preceding; understood here after Bailey 2007; Olivier 2008, 193–198), which can be described as a contemporary manifestation of coagulated historical layers; and (3) the social aspect. The latter refers, among other elements, to dilemmas resulting from the reception of the “simultaneity of the non-simultaneous” (*die Gleichzeitigkeit des Ungleichzeitigen* – the term is here used and understood after Reinhert Koselleck and Aleida Assmann), with which we are confronted by contemporary urban spaces. Thus, the need for archaeological reflection on the handling (emotional, aesthetic, pragmatic, etc.) of cumulative layers of urban tissue where “time-layers” (a term coined by Reinhart Koselleck 2000) are manifested. If the concept of complementariness of these aspects is taken seriously, it can facilitate the drive towards “being in truth” (as termed by anthropologist Jean Gebser, 1905–1973). This in turn can be treated as the foundation on which we can erect the integral structure of our self-awareness and knowledge of the surrounding world, whose key element ought to be the tendency to “recognise” the past

in oneself without ignoring the real presence of the material remains in favour of the ephemeral force of the future.

The reconsideration of archaeological entities and archaeological practice can be approached *via* theoretical propositions of: 1. *re-socialized archaeology* – driven by the need to consider cultural heritage as today's point of reference for archaeological practice but also by the need to overcome the acritical and technocratic identifications with heritage which dissolve all archaeological work into a professional and market-oriented perspective; 2. *second degree archaeology* – interested in the matter embroiled in culture embroiled in matter, as well as in all manifestations of secondary exploitation of archaeological knowledge and material traces of the past, which constitute the domain of archaeology; and 3. *ethics of social consequences* – which assumes the necessity to determine the responsibility of the moral subject for the direct consequences of his actions and general conduct.

The observations presented herein are neither comprehensive nor precise. They refer to the consequences of complex, open and fluid processes, be they cognitive, physical or social, and they are only aimed at demonstrating the complexity of the phenomenon (and concept) of *the city* against social and cognitive transformations in which archaeology is also embroiled. They may also provide an incentive to increase cognitive activity in theoretical archaeology, which will facilitate the search for answers in the context of the city.

A theoretical proposal of *re-socialisation* of archaeology and the problem of the (in) definability of the city

The city may be perceived through the prism of a defined theoretical stance, i.e. re-socialising archaeology open to social aspects and overcoming the tendency towards individualistic reductionism and cognitive nihilism. The main advantage of this position is the ability to capture the theoretical "tangents" between the reality / the entity (the physical substance of the city), between the ways of understanding and conceptualising the question of urban character (including the metaphorisation of the city as an historical phenomenon), as well as between the contemporary experience of the cityscape as the simultaneity of the non-simultaneous (by those for whom archaeology is a positive example of searching for past truths

and those for whom archaeology is nothing more than an inconvenience standing in the way of achieving their current goals).

One danger to the smooth development of archaeology, alongside the observable lack of a constructive theoretical discourse (i.e. one that goes beyond an introspective group of “theoretical” archaeologists, which usually remains completely alienated from local research and interpretative communities), is the fact that in the contemporary context (social, political, cognitive, etc.) archaeological activity becomes, ever more commonly, *strictly* task-oriented (particularly in the case of rescue archaeology), egotistic, and even destructive. In this light the diagnosis of a Spanish archaeologist, Felipe Criado Boado (2001), seems quite noteworthy. He claims that the fault lies, at least to some extent, with theoretical archaeology, as it no longer offers any new paradigms that would allow us to read archaeological reality, much as in the case of the already ‘tamed’ critical archaeology whose edge has been successfully blunted by the institutionalisation of the “critics”. As a consequence, as observed by Criado Boado (2001, 127–130), the fact that archaeologists become preoccupied with their internal games and the techniques of academic reproduction of knowledge, coupled with their common overestimation of the importance of interpretation, leaves no room for the development of appropriate critical tools. Such tools would allow us to control negative tendencies. The author of this sceptical diagnosis – specialising in the field of the archaeology of monumentality, landscape, and space as well as in theoretical issues and practical questions related to the application of archaeological knowledge in the management of cultural heritage – claims that false theoretical premises have led to the excessive development of hermeneutics. And although, in my opinion, some of Criado Boado diagnosis can hardly be attributed a nomographic character, it seems worthwhile closely analysing the “post-interpretative” antidote that he proposes.

Re-socialisation of archaeology is understood as a contemporized social practice that allows us to build discourses on the social processes of the past as well as to contemporary social values. The multi-dimensional entanglement between archaeology and society (the public) justifies Criado Boado’s claims (a) to reconsider the functions of the discipline, both its objectives and objects of study; (b) to reconsider the cognitive foundations of archaeology (its epistemology, theory and method); (c) to seek a critical, and

even ethical foundation for archaeological practice (2001, 130). The implementation of this somewhat trans-disciplinary postulate obviously requires the discipline to self-define and focus the object of its study.

The scope of this article has been deliberately narrowed down to "urban archaeology". Said object is expressed in the term of *city* as well as through the palimpsest of physically stratified phenomena and the attitudes of groups and individuals to this highly (!) complex phenomenon (*see* Soja 2000; Assmann 2009). The term *city* communicates a very specific set of semantic associations, i.e.: a densely populated and built-up area with its own administrative authorities, inhabited by people with typically non-agricultural professions; and the population of a city, i.e. the residents (authorities, administration, etc.) (Dubisz 2006, 627). On the other hand, when we think of *the city* today, our terms of reference may be dramatically different from those found in interpretations of preindustrial cities, for example. Is it, therefore, possible to separate these spaces if our contemporary intentions, including those which contribute to the creation of the notion of truth (e.g. about the past of a given city), have their own implications, their own context, their motives, and 'horizons of meaning' within which they can be understood? It seems that, more or less indirectly, all those meanings are superimposed onto one another and in this way are, more or less deliberately, perceived as simultaneous yet multi-temporal, significant yet ambiguous.

The meanings of the city as a place (*locus*), the city as its "residents" (*urbs*, *oppidum*, *item: urbis incolae*) (Urbańczyk 1965, 196–197), as well as the city as "general population" (Długosz Kurbaczowa, 2008, 420) can be perceived as intertwining, permanent and adequate when we consider a specific time horizon within which the urban character is to be depicted. Polish *miasto* [city], being a local, general Slavic word (comp. Czech *město*, Slovak *mesto*, Ukrainian *misto*, or Russian *miesto*) is a continuant of the proto-Slavic *město* (meaning area) and refers to "living space", a territorial unit, densely and intensively built-up; a stronghold, *urbs*". Furthermore, etymological relations can also be traced with the Lithuanian *maistas* 'food' and Latvian *mitu*, *mist* 'to inhabit', where the secondary meaning is 'to feed' – 'to live'; as well as the Lithuanian *mitas*, 'ring, rod, pole' (from 'a trunk' *mei-*) (after: Brückner 1989, 330) and *moik-t-o-m* which refers to a sheep enclo-

sure, or *mis* which is Sanskrit for ‘to wake up’, (a)rise’, or possibly *misa* for ‘a pretense’ (after: Bańkowski 2000, 172).

In *Wielki słownik etymologiczno-historyczny języka polskiego* [Great Etymological and Historical Dictionary of the Polish Language] the recorded use of the word dates back to the 14th c. and its original meaning of ‘a living space’ still survives in a number of semantically inactive derivative forms (Długosz Kurbaczowa 2008, 421; Bańkowski 2000, 172). It is interesting to consider some of the inactive meanings of the word. For example, *Słownik Staropolski* [Old Polish Dictionary] lists: a) *w miasto* ‘in place of, instead of, *pro, loco, in vicem, vice*’; b) *z miasta* ‘presently, at once, on the spot, *statim, mox*’; *do tego miasta*, up to here (about a place), *odeo (de loco)*; and d) *do dzisiejszych miast* ‘up to now (about time), *adeo (de tempore)*’ (Urbańczyk 1965, 197).

However, creating a comprehensive definition of the city that would at the very least encompass the social, spatial, physical, and semantic characteristics of this complex phenomenon constitutes a far more problematic issue than the above-mentioned impoverishment of our language through the abandonment of inactive meanings of the term ‘*miasto*’, or difficulties in establishing a certain etymology.

As observed by Henryk Samsonowicz, the answer to the question of what the city really is will not be easy, as the concept will be defined differently by an archaeologist, a sociologist, or an architect. The different points of view represented by, for example, a social economist and a historian are also bound to impact on the concept. Finally, a city will be perceived rather differently by a person from Asia, a person living in the tundra, or in a rainforest (Samsonowicz 2001, 5). Problems with defining the ‘city’ as such or even with the ‘medieval city’ were conceptualized and diagnosed as highly problematic (Pendery 1996; Piekalski 1998, 2010).

Initially, a researcher may of course treat the term *city* as something that does not require a definition in the language of theory. Therefore, allowing for all definitional difficulties, Samsonowicz ventures a thesis that “our forefathers (the Slavic but also Germanic and Finno-Ugric peoples) used the name itself to describe the particular character of an urban settlement. ‘City’ [Pol. *miasto*] was a place [Pol. *miejsce*], a very special place, different from others, at least those in the nearest vicinity, that were in no way distinguished from their environment” (*ibidem*). Since the use of the word ‘*miasto*’ itself can be traced back to the

14th c., it seems plausible that "indeed, the city has always constituted a very specific form of spatial development, which served a number of functions (economic, administrative, cultural) within the society and state of the day" (Samsonowicz 2001, 5–6; Moździoch 1994).

It is therefore apparent that even the simplest attempt at a *meaning-oriented* or nominal definition (a term from the field of general logics, hereinafter in the text after: Malinowski 2007, 136–150), explaining a "word with a word", may in itself constitute a fairly controversial point. For instance, should we follow the axioms of Samsonowicz (2001, 6) and the defined phenomenon seems to be (overly) unambiguous, we may eventually be painfully confronted with Braudel's metaphor: "a city is a phenomenon that accelerates the course of history". According to him, the *city-world* cannot reach and maintain a high standard of living without a necessary sacrifice made –willingly or not – by other cities. Other cities sometimes exist only to serve and assist the dominant one (Braudel 1992, 18). Notably, in this context, the designation of the "dominant city" or the "advancing city" does not mean that the same types of achievements can be constantly prescribed to it: "in the course of history, these central cities can fare better or worse" (Braudel 1992, 22–23). Thus, if, for example, the capital of a world economy were to fall, the impact would be felt from long distances and as far as the most peripheral regions, but it may also so happen that a city would indeed cease to be a city. This brings the realisation that every definition or metaphor used to describe reality refers only to a certain, specific reality (factual or postulated). Thus, the temporal (and spatial) confines of a city can be discussed in general terms but will only ever be able to refer to ideographic meanings. Therefore, the qualities and horizons of urban character seem to require definition (and particularisation) at every turn.

Problems with defining the concept of *the city* (particularly if we wish to propose a non-chronological and non-chorological definition) also occur at the level of the *explicit definition*, i.e. one for which the definition comprises solely the defined term, and which includes, alongside *meaning-oriented definitions*, also *semantic* and *real definitions*. Formulating a *semantic definition* of the city (where "A" means "B") requires that the *definiendum* (i.e. the defined, described concept) be expressed in meta-language, while the *definiens* (i.e. the term used to define another, the description) be expressed in object language. This type of definition is related to the semantic relationship of *des-*

ignation: it indicates the object being defined without providing its characteristics, e.g.: *the city as an incubator for highly routinised daily practices* (Giddens 1998, 127).

In the context of perceiving *the city* from the perspective of archaeological knowledge one cannot but ask about the extent to which the object language of the present is a viable means of creating descriptions of the past. Our sensitivity to changes of form, symbolism, and so on, has been somewhat distorted over the centuries. Most of what we are faced with in our everyday modern world is of decidedly functional character. In effect, under the influence of the humdrum of the world which favours economics, functionalism and technology, we are losing something that Henri Lefebvre describes as the “poetry of life” or the “poetry of existence” (Lefebvre 1971, 29; Giddens 1998, 127). And thus, undoubtedly, literally identical *definienses* of all concepts related to social phenomena and burdened with the “humanistic coefficient” may refer to different semantic spaces, which is a challenge. The definition of a city quoted above was proposed by Anthony Giddens, one of the most prominent modern sociologists (among his other accomplishments, including bringing together sociology and geography and convincingly analysing the mutual relations between space and time). He points out that in understanding the role of a modern city, particular significance must be attributed to the historical aspect of sociological imagination (1998, 105). In the face of changes we currently observe (when the population of over 250 cities has grown beyond numbers previously reserved to but a few of the greatest metropolises in the world’s history – i.e. around 500 000; while the number of people living in some of the most populous urban centres on the planet can reach as high as 14 million) – a justified reservation may arise as to whether the application of sociologically sound conclusions when shaping visions of the past may not distort historical imagination?!

The sociological approach may be helpful in articulating questions pertaining directly to material culture, such as: what were the dynamics of population migrations through the city and what caused (causes) it; what is/was the model of the family and interpersonal relations; what ownership regulations were in place; what were the mutual relations between the dominant group and minorities; what was the character of relations between general social organisation and the privacy of everyday life? (Kaczyńska 1999, 141; Giddens 1998, 128).

One of the possible methods of interpreting the history of a city is providing an in-depth analysis of all its characteristics and taking a broader perspective through a local prism. Such an approach was adopted, for example, by Norman Davies and Roger Moorhouse in their *A Portrait of a Central European City*, in which they sketched out with significant flourish. In their opinion, city monographs are typically written from a narrow, national perspective that is artificially separated from the reality of a multi-national context. The traditional genre of *Stadtgeschichte* typically reflects a provincial mentality, which ignores all events and connections that are not contained within the city boundary (Davies, Moorhouse 2002, 27). As a result, such "selective amnesia" not only distorts historical descriptions but can also provide fuel for conflicts. In order to avoid the "trap of provincialism", the authors encourage researchers studying cities to seek connections between events or notable individuals in a city's history and their regional or European context. They adopt this approach in their own history of the "Island City" to 1000 AD, 'Wrotizlaw' – 'Wretslaw', and finally modern Wrocław.

Within Polish archaeology, questions originating from historical circles seem to be embraced more commonly than sociological concepts (e.g. Tyszkiewicz 1983). It can happen that a bold historical thesis may constitute an ideal starting point for archaeological verification. A good example of such a situation can be found in the case of an archaeologically verifiable hypothesis proposed by Jan Tyszkiewicz (1983), which pertained to *the people and the natural world of medieval Poland*. Beginning from the rather obvious fact that "with the greatness of a city, its geographical position and political affiliation, and in relation to stratification, social diversity and wealth, changed the living standards and general conduct of residents", he postulated that it was not social diversity related to wealth or membership in a given professional group that determined the urban folklore of the Middle Ages with all its colour, diversity and character, but rather that it was "influenced by traditional and continuous contacts with visitors from abroad as well as settled families and whole colonies of foreigners" (Tyszkiewicz 1983, 132).

In the context of the above observations, a definition proposed by Henryk Samsonowicz, even outside its original context, displays a hint of genius as it is an absolutely perfect definiendum both in the ontological and epistemological sense: *A city is what its time is capable*

of creating (Samsonowicz 2001, 11). Such definition can be illustrated evocatively within Polish archaeology by Stanisław Tabaczyński's assumptions on the issues of medieval towns (Tabaczyński 1987).

It seems an equally complex task to provide a *real definition* of the term *city*. In such definition both its elements (i.e. the *definiens* and *definiendum*) should remain in normal supposition. The object of such a definition is to unambiguously characterise objects with a referent A (i.e. designation A) by specifying qualities B, C₁, C₂, ..., C_n common to all referents A and them exclusively (for more about definition see Malinowski 2008, 129–130). Given the fact that an accurate *real definition* establishes a certain *characteristic content* of the defined term, we must consider the criteria that determine whether a given phenomenon may indeed be considered a city. Martin Biddle for instance, working under the pressure of necessity that required a definition of medieval urban planning as its archaeological evidence was in danger of disappearing due to modern spatial transformations, proposed a list of several key qualities. In his definition, a city was a place which satisfied at least one of these conditions: it had a relatively large and dense population; a role as a central place; social differentiation; a diversified economic base; planned street system; plots and houses of 'urban' type; a market/s; defensive character; legislative independence; a judicial centre; a mint; a complex religious organisation, etc. The author observed that particular criteria can vary significantly quantitatively and encouraged adoption of a rule whereby the determinant of urban character of a given place would be the satisfaction of at least three or four of these conditions (Biddle 1976, 100 ; Piekalski 1998; 2010). I would not claim that there are no other published attempts at defining the term city that can be assigned the character of a *real definition* (if A exists then B ... C_n), however, Biddle's struggle provides a good illustration of the reasons for which treating *the city* as a primary concept is somewhat difficult. Therefore, it has to be defined each time in the language of theory and in terms of the interpretative sociolect it relates to in a given situation. For knowledge is not born of ignorance, from some *tabula rasa* or just observation: *Its development comes mainly from modifications of the knowledge already possessed. Although at times, e.g. in archaeology, the starting point may indeed be provided by some random observation, the discovery's actual significance will nonetheless depend on whether it in any way modifies earlier theories* (Popper 1999, 53).

At this point one might question whether contemporary perception is even capable of handling the cognition of constructs as complex as cities? Various 'uncertainties' await a researcher of cities as "... a city does not tell the story of its own past, it preserves it, like lines on a hand, imprinted in street corners, window bars, railings, lightning rods, and flag posts, with every segment marked with its own scratches, dents and cuts" (Calvino 1975, 10). The only thing certain is that urban issues open before the observer a network of complex interrelations and mechanisms whose definition may help to characterise and possibly understand, for example, the studied space, both intellectual (textual) and physical. It is my considered opinion that one can safely assume the omnipotence of conventionality and selectiveness in any discourse pertaining to urban contexts.

Criado Boado's concept of re-socialised archaeology arises from his deliberations on the object of archaeological study and the functions that archaeological knowledge ought to serve in the contemporary, post-modernist world. The proposal seems to be valid in the context of the complex and multi-layered phenomenon of the city.

Criado Boado (2001, 134) rightfully observes that *the nature of archaeological record, due to its genealogy and character, comprises numerous lines of tension and planes of reality*. It is characterised by *duality as it simultaneously constitutes a document of a historic society and a material utilised by the society of today*. On the other hand, it exists in a two-dimensional reality; it is at the same time a material object and an intellectual value, a thing and an idea, an object and a representation. This widely discussed problem is the reason why material traces of the past which do not require the assignation of communicative meanings in the contemporary cultural context are always a result of the "scientific" and "practical" approach.

It seems that a constructive and useful approach would be to continue the line of thinking which refers to the complex, problematic and (in)comprehensible character of cities and advocates their treatment as something more than merely a mass of populace and non-rural architecture, but rather as a certain state of mind, a living organism comprising customs and traditions as well as a space of a potential consensus. With this sort of deliberation, *the city as a product of human nature is pulled into the life processes of its residents while doing its own fair share of pulling as well* (Kaczyńska 1999, 8). It is that very *pulling*

that makes cities and urban considerations in general a perfect object for reflection upon *re-socialised* archaeology.

The social experience of the “simultaneity of the non-simultaneous” from the perspective of second degree archaeology. An example from Saint Denis

Urban archaeology is continuously confronted with not only the need and responsibility to determine the nature of material traces in the process of describing the past, but also with the necessity to assess their contemporary significance. In the interaction between archaeology and the urban space, an important, if not crucial, element seems to be the design of the social function of archaeological finds and the knowledge about them.

Through the cognitive activity of archaeologists, material or notional elements rooted in the past become elements of contemporaneity, not necessarily to the satisfaction of the general public in whose context said process takes place. For instance, in Warsaw, a pioneering city in the field of urban archaeology, as observed by Jerzy Gyrus: “it was not until the late 1990s that regulations were finally implemented concerning the requirement for systematic archaeological research that would precede construction works. Nevertheless, particularly in the case of water and sewage works or conservation of the foundation levels of historic buildings, archaeological supervision is preferred over preliminary research” (Garus 2007). An equally important observation was made by Włodzimierz Pela, an archaeologist actively involved in urban studies (2007): “as we survey and document uncovered relics of Warsaw’s history, we observe the overwhelming devastation caused by previous construction works conducted without any form of archaeological or architectural supervision, despite the fact such supervision was not impossible at the time, and we are terrified at the realisation of how much information about the city’s past and how many of its historical objects have been irrevocably lost as a result”. The same message seems to resonate from the stimulating exhibition entitled ‘The Discoverers of Old Warsaw’, held by the Archaeology Department of the Historical Museum of Warsaw at the Museum of Wola between July 25 and November 4, 2012.

The custodians of this urban archaeological exhibition are Karolina Blusiewicz and Julia Głogowska. One of the most important and

Fig. 1. The exhibition entitled 'The Discoverers of Old Warsaw' held by the Archaeology Department of the Historical Museum of Warsaw at the Museum of Wola, fot. Anna Zalewska (2012)

Ryc. 1. Wystawa zatytułowana „Odkrywcy dawnej Warszawy” prezentowanej w Dziale Archeologicznym w Muzeum Woli (fot. Anna Zalewska 2012)

Fig. 2. The exhibition entitled 'The Discoverers of Old Warsaw' held by the Archaeology Department of the Historical Museum of Warsaw at the Museum of Wola, fot. Anna Zalewska (2012)

Ryc. 2. Wystawa zatytułowana „Odkrywcy dawnej Warszawy” prezentowanej w Dziale Archeologicznym w Muzeum Woli (fot. Anna Zalewska 2012)

uncommon features of this unique exhibition is the fact that the organisers managed to 'give the floor' to the archaeologists involved in research in Warsaw between the 19th c. and 2012, by for example, including their comments, fragments of research records, official documents pertaining to the interactions between archaeologists and municipal authorities, or commentaries about the particular discoveries made in the urban space. Observations made by Roman Jakimowicz, by Andrzej Gołębniaka, by Włodzimierz Pela and by Jerzy Garusa, as quoted here, constitute one of the elements in this exhibition.

One might of course delude oneself that it is only the "archaeology of the modern-day capital of Poland" that suffers such misfortunes. Sadly, the lack of (systematic, deliberate and incorporated into urban planning policies) openness to archaeology results in a situation where, in the context of many Polish cities, the opinion voiced by Roman Jakimowicz in 1916, sounds painfully accurate even today:

"We have almost no systematic research whatsoever here, all the material at our disposal is down to sheer chance (...) with few exceptions, we know close to nothing about historic sites uncovered during earthworks, such as sewage or foundation works. For there is no doubt that sites have been previously uncovered and destroyed. And with each destroyed excavation, a part of our closer or more distant history is irrevocably lost" (Jakimowicz 1916).

It is particularly important to highlight this sad aspect of the cognitive work of urban archaeologists in the face of the radical socialisation of archaeology we are currently experiencing (for more on the topic *vide* Zalewska 2012). The significance of archaeological finds/historic substance is not currently established solely in the hermetic academic space focused on the analysis of whatever is deemed a significant "archaeological record", but also in the offices of urban planners, architects, investors, property owners, or even in situ, for example when traces of the past are uncovered during construction works thus forcing the builders to rethink their plans. Of course one might theoretically hope that owing to growing sensitivity to the reality of the social world (including material traces of past realities), which is characteristic of the "era of memory", the values brought into the public space by archaeology may be perceived as self-justified. The foundations of the "era of memory" were determined by Pierre Nora (2001, 41) as the "speeding up" and "de-

mocratisation" of history. It seems that the changes now observed in archaeological thought are particularly influenced by its *socialisation*, the "democratisation of knowledge", and the search for support from local and individual identities, but also the desire to opportunistically exploit the material points of reference to the past.

Within social practice, archaeology, which remains first and foremost a discipline focused on cognitively prompted study of material remains of the past, is also more and more commonly forced to become a "rational method of data analysis" which "thinks" in terms of relations (social, material, etc.) and which is not always able to cope with the complexity of the present. The situation is well illustrated in an observation by Andrzej Gołębniak (2004): "The snowballing increase in the number of active archaeological sites accompanied by the increasing number of decisions allowing the performance of rescue research, is by no means accidental. It is indeed an irrefutable proof of the marginalisation of science, which results in a situation where many archaeologists face the question of how, under these conditions, can research work be properly organised and how can its due scientific prestige be secured". That assumption, however, is not necessarily so obvious. It does not seem that everyday life and current research practice, with all the difficulties standing in their way, could spontaneously lead to the development of cognitively and socially beneficial solutions. Therefore, it seems justified that this type of problem be also introduced into the space of theoretical archaeology.

Archaeology as such seems a perfect confirmation for the thesis that everything *real is rational* (Bourdieu 2006, 651), therefore we are faced with a problem worthy of Bourdieu himself, i.e. answering questions such as: how is it possible that what is objective can become subjective and that the subjective can gain attributes of objectivity; to what extent and how can disciplines "recognising" the past in the present, among them archaeology, influence the relations between the subject and reality within which said subject exists; or finally, what role is played by material traces of the past (finds, things, historic substance) in the "fields" where the considered subjects are currently rooted, as well as the "fields" within which these material elements of reality have, through their histories, impacted particular contemporaneities? I define the *field* after Pierre Bourdieu in analytical categories, i.e. as "a network or configuration of objective relations between positions.

Positions, in turn, are defined objectively due to their very existence and the conditions they impose upon persons or institutions that hold them by determining their actual and potential place (*situs*) in the distributive structure of various types of power (or capital). Possession of said power (*capital*) determines the access to particular benefits that constitute the prize in the game played on a given field” (Bourdieu 2001, 78; discussed and illustrated in Zalewska 2012a, 77–90).

Archaeologists, particularly those researching the urban space, have undoubtedly by now grown more sensitive to the meanings and connections that the material past directs at them and other people alike. These observations, however, do not constitute an element of the basic production of knowledge about the past. It is a gap that needs to be filled. Therefore, it seems fully justified to feel the need to discover and particularise the manifestations and principles governing the “trajectory of transformation of the past into the present”. When attempting to answer the questions concerning: (I) the reasons for which the “presence” of matter is significant in argumentative discourses pertaining to studies of the past; (II) the influence of things from the past, uncovered and situated in the contemporary world, upon their viewers; (III) the fate and status of material traces of the past in the social *imaginarium*; and indirectly also about the significance of “the past” in the present; (IV) the types of messages which can impact the better appreciation and reasonable protection of both fragile and durable material traces of the past as well as an ethical consideration of the social consequences of archaeological work – the perspective of *second degree* archaeology (see details at Zalewska 2009) may prove helpful.

The proposed perspective, harking back to the theoretical concepts of the entanglement of the past and the present by Stefana Czarneckiego (1936), to the category of “first reality” and “second reality” understood here after Michaela Fleischera (2002, 2005) and to the proposal of “second degree history” (Pierra Nora, 2002) – refers to what, in itself, is not always perceivable but has a significant impact on not so much the content of our beliefs about the past, but rather the attitude of today’s societies and individuals towards these beliefs and towards material traces/remains/sources of the past that these beliefs are derived from (further considerations on the nature of archaeological sources *vide* Labuda 2010; Zalewska 2005).

In short, within the proposed perspective a researcher is not preoccupied with placing material remains from the past in the development of archaeological explanation, and thus, would not contribute to the cognitive status of archaeology directly. Rather *second degree* archaeology contributes to the appreciation and protection of past remains *via* the enquiry about the characteristics and status of said material remains and of archaeological knowledge in the social *imaginarium*. In doing so, the social status of archaeology and of material traces, the pressures and consequences of the particular approach to practicing and approaching it can be also recognized (for more on this topic, see Zalewska 2009, 119–122). In order to provide the answers to these questions with tangible examples, I will present the conclusions reached in the course of a situational analysis where the cognitive involvement of archaeologists proved successful, both in cognitive and in social terms. I will refer to the situation in Saint Denis (France) (Photo. 2, 3, also see details at Saint Denis internet resources).

(I) One of the more instructive answers offered about the reasons for which the “presence” of matter may be significant, can be found in the symptomatically and meaningfully titled *Archaeology as the Source of the Future*, the introduction to a series of more specialist publications gathered in the monumental *Atlas of Saint Denis* (1996, 7). In the opinion of Patrick Brauezec (Mayor of Saint Denis), excavations conducted in Saint Denis in the 1970s amassed a genuine treasure for understanding and learning about the past. At the same time, they were indispensable to the development of imagination and consideration of the city’s future. As a result, at the turn of the 21st c. when the time came for extensive modernisation of Saint Denis, it was no longer possible to ignore the opportunity for appropriating the local history (which in this particular case was strongly interrelated with the history of the nation and religion).

(II) When answering the question of the actual or potential influence of archaeological finds on our contemporaries, it is worthwhile referring to Nicole Rodrigues (head of the Saint Denis municipal archaeological team) and Jean Francis Goret (head of the Saint Denis excavations). In their article *Saint Denis. La Fabrique de la ville*, 2012 (Archéologia 501, juillet-août 2012, 23–29), the authors recount the history of the excavations begun in 1973 as part of one of the most extensive programmes of preventive archaeology in Europe. They point

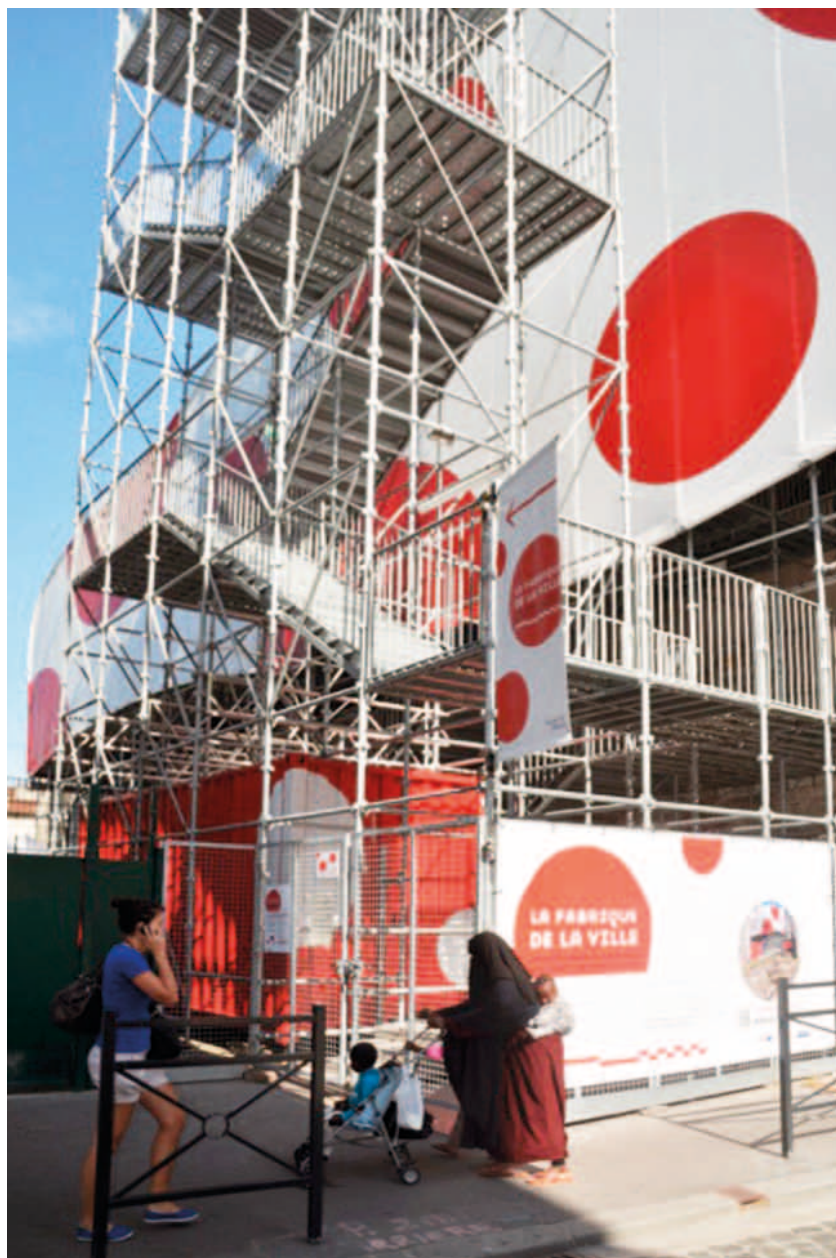

Fig. 3. *La Fabrique de la ville. Factory of the City*, fot. Anna Zalewska (2012), Saint Denis, France

Ryc. 3. Fabryka miasta. fot. Anna Zalewska (2012), Saint Denis, Francja

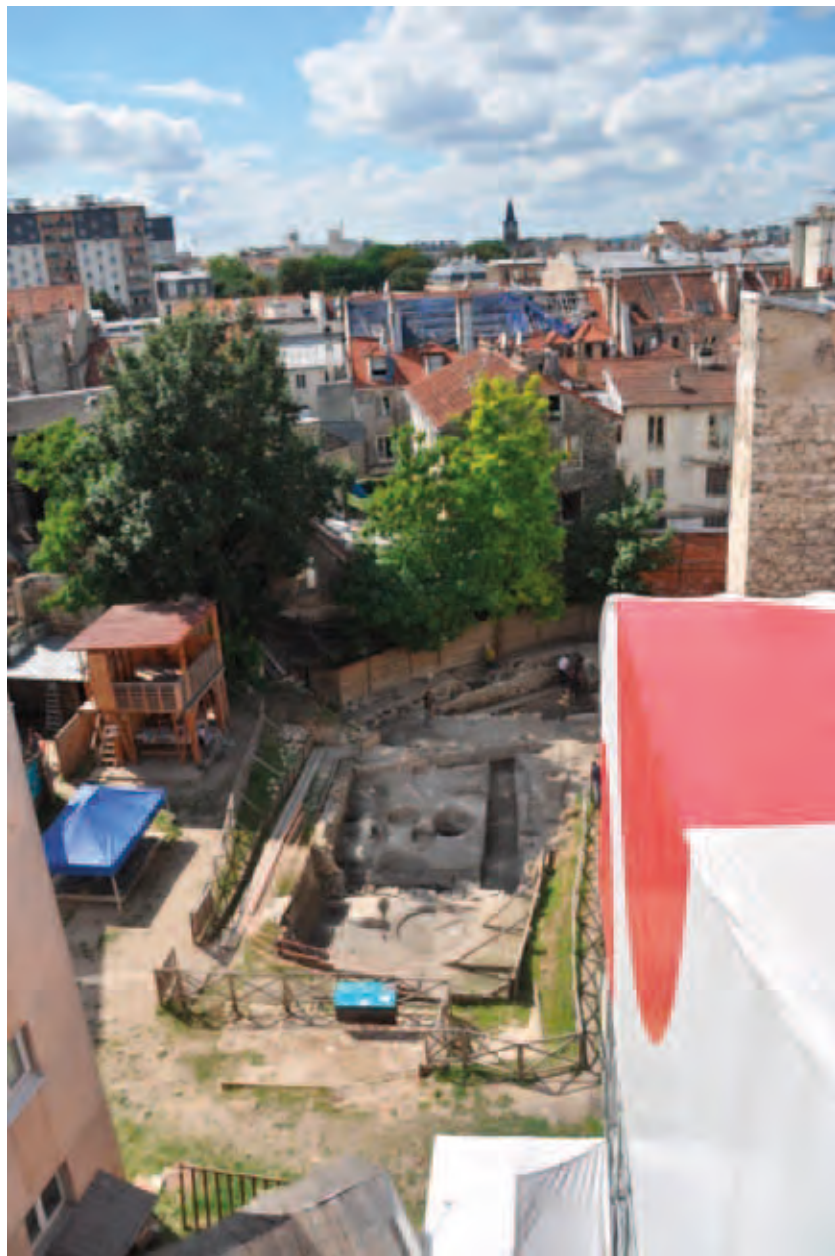

Fig. 4. *La Fabrique de la ville. Factory of the City*, fot. Anna Zalewska (2012), Saint Denis, France

Ryc. 4. Fabryka miasta. fot. Anna Zalewska (2012), Saint Denis, Francja

out that significance must be attributed not only to the fact that archaeology allows us to understand the mutual relations within the multi-temporal tissue of the city, but also to its ability to encourage the desire to “see the invisible” (*voir la ville invisible*, details Rodrigues, Goret 2011, 24). The plentiful overlapping material traces of life in various periods have in the last 12 years allowed many didactic programmes to be implemented here. Undoubtedly, this kind of activity requires considerable effort, involvement, creativity and expenditure. The key element, however, is the belief in the validity, if not necessity, of such activities in the first place.

(III) The perspective of *second degree* archaeology stresses the value and importance of the remains of the past and their physical changes as well as their social impact on the contemporary social *imaginari-um*. Indirectly, it involves answering the question of the nature of the substantial manifestation and importance of “the past” in the present. Here, it is also worth mentioning the penetrating observations of Criado Boado (2001, 133–134) on archaeology as the “technology for the management of cultural heritage” which *serves to construct an applied knowledge which makes possible to resolve problems and conflicts which the remains of yesterday cause to the present*.

In this context the example of Saint Denis is especially noteworthy, where the historic substance of the city has been activated in an original and admittedly rather radical way (see Rodrigues, Goret 2012, 25–26). On the basis of the historic substance, the involvement of archaeologists, the support of local authorities, and the consent of the general public, “a didactic tool *par excellence* was born” capable of demonstrating various construction techniques *in situ* and allowing the visitor to observe and comprehend the particulars of connecting wooden elements or plaster on walls, as well as becoming acquainted with terms from the rich dictionary of architecture and other construction related areas by presenting the evolution of two houses from the late Middle Ages to the present (15th – 20th c.) (Rodrigues, Goret 2011, 28–29). The authors refer to the centre for interpretation of architecture and heritage (CIAP – *Centre d’interprétation de l’architecture et du patrimoine*) whose development began in 2008 with the restoration of two houses at No. 4 Sin Street. The bare, skeleton-like wooden structures of the buildings which emerged in the contemporary reality were surrounded with scaffolding and covered in futuristic roofing. With

the formula of telling a "tale" of the city's evolution proposed by archaeologists and architects, it was possible to create an interpretative discourse whose tangible basis is constituted by life-size "models" of two houses. The desire of the archaeologists to allow visitors to climb the scaffolding provided, in this case, a basis for the development of a didactic and research entity (CIAP).

(IV) Another key consideration within the adopted perspective pertains to the types of messages that can influence the better appreciation and preservation of traces of the past. It is vital that in the process of finding optimum, or at least conciliatory, methods of evaluating material remains of the past, varying interests of particular groups be taken into account. Potential public archaeology followers interested in urban archaeology may find inspiration for their search for more efficient methods of appreciation and reasonable preservation of remains of the past in the atypical and innovative architectonic creation erected in Saint Denis as part of the project entitled *La Fabrique de la ville*.

Factory of the City is a hybrid of two cultures and generations; it is a way of preserving 15th c. structures under a contemporary protective umbrella; it is also a method of revitalising a continuously explored archaeological site by making it available, in a planned and well thought-through way, to children and archaeology students. It is an opportunity to gain a unique perspective on the history of Saint Denis offered to, but not exclusively, archaeologists (Rodrigues, Goret 2011, 29), and as such, it can contribute to the better appreciation and preservation of remains of the past in the complex, multicultural social reality of modern-day Saint Denis.

(Urban) archaeology as a compromise between destructive, reconstructive and constructive forces from the perspective of the ethics of social consequence

The topic of urban archaeology is a demanding and complex sphere also for ethical reasons. The consequences of archaeologists' work, much like the consequences of any other activity (performed in relation to the society and environment where the person lives and works, and which they can influence), also have their social dimension. We may therefore (in the particular case of the interaction between archaeologists / archaeological knowledge and society, the residents of the

archaeologically studied city, or individuals “in whose way” archaeological concerns manifest themselves) use social consequences *per se* as a common denominator unifying various types of consequences and a valuation criterion as such (Gluchman 2012,12).

Cityscape is particularly helpful in the process of realising the mutual relations between the cognitive/cultural practice of archaeology and its social contexts. It is in that realisation and in a way on its basis that an archaeological attitude has been shaped whose main elements include (1) the production of knowledge about the past represented by archaeological finds; (2) the need to meet social demands and expectations about archaeologists’ work; (3) innovative working practice and criteria in terms of a given find, which allows both cognitive and practical goals to be achieved simultaneously.

Archaeology finds itself in a position that allows it to comment on the processes of overlap, effacement, accumulation of layers, traces, meanings and sense in the urban space. And indeed it does so – although not always with full awareness of the social consequences of its actions and usually (unfortunately!) in a context where the archaeologist’s voice (along with his weak agency limited by budgetary constraints) is ignored. Archaeological data is right here with us, it is just under the surface, ready to be lifted up, it constitutes the fundamental element consolidating our contemporary environment, particularly in cities where ‘overlapping’ and ‘layering’ are important defining features. Given the *palimpsest character* of its data, archaeology is not a field that would allow direct study of the past, as it involves far more than simply uncovering particular layers.

Quite the contrary, it is a field entirely dependent on the influence that objects found in the present exert upon the past (and the future!). In this context, however, observations made in reference to the finds have no sense other than that viable here and now, pertaining to the relations that “objects of memory” have with (each particular) contemporaneity (for more on this topic, *see* a great study by Olivier 2008).

The above discussion demonstrates the basic paths available to urban archaeological study. The necessary and mutually complementary dimensions of the same include: the theory and practice of research works in the field; the overview and application of (also alternative) interpretational strategies and representation of

the obtained knowledge; the validity of archaeological knowledge as well as its social dimension and consequences (*vide* Zalewska 2012). Regardless of the chosen perspective – although the perspective of *re-socialised archaeology*, of *second degree archaeology* and of *ethics of social consequences* seems highly suitable to such deliberations – the discussed urban subject matter seems a particularly demanding and complex field of scientific enquiry. It is therefore not surprising that it is often classified among “the most difficult and demanding endeavours”. Although on the other hand, in urban research, it is the complexity and multiplicity of issues that may facilitate a more in-depth perception and understanding. A heartening example of socialized archaeology brought to fruition can be found in the project of Saint Denis, whose conceptual design and consistent implementation are truly remarkable. After all, *the city is a promise of ever new discoveries*.

References

- Assmann A. 2009. *Geschichte findet Stadt*. In M. Csáky, Leitgeb Ch. (eds.), *Kommunikation, Gedächtnis, Raum. Kulturwissenschaften nach dem „spatial turn“*. Bielefeld, 13–28.
- Bailey G. 2007. Time perspectives, palimpsests and the archaeology of time. *Journal of Anthropological Archaeology* 26, 203–204.
- Braudel F. 1992 (1979). *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV–XVIII wiek*. Czas Świata 3. Warszawa.
- Biddle M. 1976. *Town*. In D. M. Wilson (ed.), *The Archaeology of Anglo-Saxon England*. Routledge, 99–110.
- Calvino I. 1975. *Niewidzialne miasta*. Warszawa.
- Criado Boado F. 2001. Problems, functions and conditions of archaeological knowledge. *Journal of Social Archaeology* 1(1), 126–146.
- Czarnowski S. 1936 (1956). *Dawność a terażniejszość w kulturze*. In S. Czarnowski, *Dzieła* 1. Warszawa.
- Dubisz S. 2006. *Uniwersalny słownik języka polskiego*. Warszawa.
- Fleischer M. 2002. *Teoria kultury i komunikacji*. Wrocław.
- Fleischer M. 2005. *Obserwator trzeciego stopnia. O rozsądnym konstruktywizmie*. Wrocław.
- Giddens A. 1998. *Miasto: urbanizacja i życie codzienne*. Poznań, 105–128.
- Labuda G. 2010. Źródła archeologiczne. In G. Labuda, *Próba nowej systematyki i nowej interpretacji źródeł historycznych z posłowie*. Poznań, 104–110.
- Lefebvre H. 1971. *Everyday Life in the Modern World*. London.
- Moździoch S. 1994. The origins of the medieval Polish towns. *Archaeologia Polona* 32, 129–53.

- Olivier L. 2008, *Le sombre abime du temps: memoire et archeology*. Paris.
- Piekalski J. 1998. Uwagi o problemie definicji miasta średniowiecznego. Struktury wczesno miejskie i późnośredniowieczny model osadnictwa miejskiego. In H. Kočka-Krenz and W. Łosiński (eds.), *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*. Poznań, 349–356.
- Nora P. 2002. Pour une histoire au second degré, *Le débat. Mémoires du XXe siècle*, 122. 24–31.
- Piekalski J. 2010. Current problems of the research of high medieval centre in Poland. In A.
- Popper K. 1999. *Droga do wiedzy. Domysły i refutacje*. Warszawa.
- Pendery S. R. 1996. Urban Archaeology. In B. M. Fagan (ed.), *The Oxford Companion to Archaeology*. New York – Oxford, 732–733.
- Rewers E. 2005. *Post-polis. Wstęp do filozofii ponowoczesnego miasta*. Kraków.
- Samsonowicz H. 2001. *Życie miasta średniowiecznego*. Poznań.
- Shusterman R. 1996. Urban Scenes and Unseens. *Filozofski Vestnik* 17, 171–179.
- Tabaczyński S. 1987. *Archeologia średniowieczna: problemy, źródła, metody, cele badawcze*. Wrocław.
- Tyszkiewicz J. 1983. *Ludzie i przyroda w Polsce średniowiecznej*. Warszawa.
- Zalewska A. 2005. *Teoria źródła archeologicznego i historycznego we współczesnej refleksji metodologicznej*. Lublin.
- Zalewska A. 2009. (2011). Archaeology (of Second Degree) as the Element of the World of Cultural Representations. *Analecta Archaeologica Ressoviensia* 4, 22–38.
- Zalewska A. 2012. *Archeologia studiowaniem teraźniejszej przeszłości*. In S. Tabaczyński, D. Cyngot, A. Marciniak and A. Zalewska (eds.), *Przeszłość społeczna w perspektywie długiego trwania. Próba konceptualizacji*. Poznań, 1099–1123.
- Saint Denis internet resources (access IX. 2012):
The Saint-Denis Archaeological Unit, http://www.saint-denis.culture.fr/en/4_1d_uasd.htm;
IUP Mushroom, <http://www.1024architecture.net/en/2011/06/1up-mushroom/>;
Creation de liens entre le centre d'interpretation et d'animation du patrimoine de Saint-Denis et l'ot intercommunal de plaine commune, <http://www.tourisme93.com/document.php?pagendx=93>; etc.

Anna Zalewska

Miasto jako „obietnica zawsze nowych odkryć” w kontekście archeologii postrzeganej jako dyscyplina skazana na re-socjalizację i z perspektywy archeologii drugiego stopnia

To, co sprawia ci radość w mieście – to nie jego siedem czy siedemdziesiąt siedem cudów, ale odpowiedź, jakiej udzieli na twoje pytanie. Albo pytanie, jakie zadaje, zmuszając cię do odpowiedzi...
(Calvino 1975, 34)

Niekwestionowany historyzm miasta wyrażający się w jego pamięci i tradycji oraz zdolność miasta do prowadzenia narracji w czasie przeszłym, uzupełnia doświadczanie jego obecności tu i teraz. Przestrzeń miejska jest znakomitym, bo wielowarstwowym i wielofunkcyjnym „lustrem teraźniejszości” (Rewers 2005, 305). Jeśli dopełnić tę opinię dopowiedzeniem, że przestrzeń miejska jest również lustrem teraźniejszości minionych – wówczas, jeszcze bardziej intrygująco zdaje się brzmieć diagnoza Richarda Shustermana: *przestrzeń miejska jest obietnicą zawsze nowych odkryć. Pobudza naszą aktywność poznawczą otwierając perspektywy nowych ulic prowadzących w nieznanym kierunku, wbudowując w to, co już znane, nowe, przedstawiając przestrzenne akcenty. Zagarniając nieustannie nowe tereny podtrzymuje wiarę w to, że ekspansja zarówno przestrzenna, jak i poznawcza praktycznie nie mają granic* (Shusterman 1996, 171). Zainspirowana stwierdzeniem R. Shustermana, chciałabym zarysować w poniższym artykule związki między dość enigmatycznym – choć tak skądinąd konkretnym fenomenem miasta oraz teoretycznymi dylematami wynikającymi z praktyki społecznej jaką jest praktyka archeologiczna.

Archeologia nieustannie wpisuje się w *miasto*, zakotwicza się w nim i zderza z przestrzenią miejską, wywierając większy lub mniejszy wpływ na specyfikę przemian miast. Zastanawiające jest, czy i jak archeologia reaguje na swą sprawczość przemianami epistemologicznymi, teoretycznymi czy etycznymi. Odpowiedź na to pytanie nie jest prosta i warto ją rozpatrywać wzięwszy pod uwagę co najmniej trzy aspekty: (a) aspekt epistemologiczny – określający złożoność procesu poznawania zjawisk związanych z procesami społecznymi, w tym urbanistycznymi; (b) aspekt ontologiczny – dotyczący istnienia miasta jako pewnego rodzaju złożonego, wielowarstwowego i wieloczasowego bytu, który kojarzyć się może z trójwymiarowym palimpsestem (ze względu na powtarzające się przekształcenia, nanoszenie nowszych warstw i sedimentację tego co następujące kosztem tego co uprzednie) i który można opisać jako aktualny przejaw zakrzepniętych warstw historycznych; oraz (c) aspekt społeczny. Ostatni z aspektów odnosi się m.in. do dylematów wy-

nikających z recepcji „równoczesności niejednoczesnego” (*die Gleichzeitigkeit des Ungleichzeitigen*, termin ten jest tu użyty i rozumiany za Reinhertam Koselleckiem i Aleidą Assmann), z którym konfrontują nas również współczesne przestrzenie miejskie. Poważne traktowanie komplementarności ww. aspektów, stanowić może podwalinę pod budowę integralnej struktury świadomości siebie i otaczającego nas świata.

Jako perspektywy pomocne w określaniu relacji archeologia – miasto – społeczeństwo postrzegam 1. *archeologię zre-socjalizowaną* – skłaniającą do tego, by z jednej strony traktować dziedzictwo kulturowe, jako kluczowy punkt odniesienia dla praktyki archeologicznej, ale z drugiej strony, by przezwyciężać tendencję do bezkrytycznej i technokratycznej identyfikacji z dziedzictwem, która prowadzi do zatracenia się całości pracy archeologicznej w wyspecjalizowanej i nakierowanej na sukces rynkowy perspektywie; 2. *archeologię drugiego stopnia* – skupioną na przejawach wtórnego eksploatowania wiedzy archeologicznej i materialnych śladów, której przedmiotem badań jest śledzenie przejawów i mechanizmów trajektorii przemian przeszłości w teraźniejszość oraz materia uwikłana w kulturę uwikłaną w materię; a także 3. etykę społecznych konsekwencji – zakładającą potrzebę ustalania odpowiedzialności podmiotu moralnego, za konsekwencje bezpośrednio wynikające z jego czynów i postępowania w ogóle. Uwagi tu poczynione nie mają charakteru kompletnych, czy doprecyzowanych. Jako odnoszące się do następstw skomplikowanych, płynnych i otwartych procesów: poznawczych, fizykalnych i społecznych – unaoczniają złożoność relacji *miasta* z archeologią.

Teoretyczna propozycja re-socjalizacji archeologii i kwestia (nie)definiowalności miasta

Konstruktywny wydaje się ogłód relacji miasto – archeologia przez pryzmat, otwartej na aspekty społeczne i przezwyciężającej indywidualistyczny redukcjonizm i nihilizm poznawczy, *archeologii zre-socjalizowanej*. Zasadniczym atutem tej propozycji teoretycznej, jest możliwość uchwycenia teoretycznych „stycznych”, między materialną rzeczywistością/bytem (fizyczną substancją miejską), między sposobami pojmowania i konceptualizacji kwestii miejskości (w tym metaforyzacją miasta jako fenomenu historycznego) oraz między współczesnym doświadczaniem przestrzeni miejskiej, jako „równoczesności niejednoczesnego” (zarówno przez tych, dla których archeologia jest przejawem pozytywnego procesu dociekania tego co minione, jak i przez tych, dla których archeologia jest komplikacją w osiągnięciu bieżących celów).

Zagrożenie dla płynnego rozwoju archeologii, stanowi fakt, że archeologia przyjmuje coraz częściej formy działalności *stricte* zadaniowej (zwłaszcza archeologia ratownicza), egotycznej, czy wręcz destrukcyjnej. Zwłaszcza, przy braku konstruktywnej dyskusji teoretycznej (tj. przekraczającej wsobne,

na ogół wyalienowane od lokalnych wspólnot badawczych i interpretacyjnych, grono „teoretyków”, godna szczególnej uwagi wydaje się diagnoza hiszpańskiego archeologa Felipe Criado Boado (2001). Zdaniem tego badacza, specjalizującego się w problematyce archeologii monumentalności, krajobrazu, przestrzeni i podejmującego zagadnienia teoretyczne oraz kwestie praktycznego zastosowania wiedzy archeologicznej w zarządzaniu dziedzictwem kulturowym – fałszywe przesłanki teoretyczne doprowadziły do nadmiernej eksplozji hermeneutyki, a w ochronnym cieniu zasady zrównującej wszystko z interpretacją, hermeneutyka ewoluowała w stronę formy zdegenerowanej – „hiper-hermeneutyki”. Pomimo, że moim zdaniem trudno nadać tej diagnozie charakter nomograficzny warto przyrzeć się uważniej propozycji „postinterpretacyjnego” antidotum.

Re-socjalizacja archeologii jest tu rozumiana jako uwspółcześniona praktyka społeczna pozwalająca na tworzenie dyskursów odnoszących się do przeszłych procesów społecznych oraz do obecnych aktualnych wartości społecznych. Wielowymiarowość i złożoność powiązań archeologii ze społeczeństwem uzasadnia postulaty F. Criado Boado, by: (a) w obliczu niemal całkowitej hegemonii idei zarządzania dziedzictwem, czy utechnicznienia praktyki archeologicznej, ponownie pochylić się nad faktycznymi funkcjami naszej dyscypliny, zarówno w kontekście celów, jak i przedmiotów badań, tj. nad jej ontologią; (b) wobec dominacji neo-empirycznych i hiper-hermeneutycznych strategii, rozważać podstawy kognitywne archeologii tj. epistemologię, teorię i metody; (c) wobec strategii neo-humanistycznych i wpływu lokalnej polityki, zaproponować metodę progresywnej syntezy kwestii uniwersalnych, lokalnych i indywidualistycznych, tj. stworzyć krytyczny, a nawet etyczny fundament dla praktyki archeologicznej (2001, 130). Aby osiągnąć powyższe cele, należy zdaniem F. Criado Boado zdefiniować punkty styczne z innymi dyscyplinami, przełamać tendencję do zawężania pola widzenia badań archeologicznych i odszukać obszary zainteresowań wspólne dla wielu dyscyplin zajmujących się w rzeczywistości tymi samymi problemami. W kontekście rozważań nad fenomenem miasta, szczególnie istotna wydaje się sugestia, że *możliwość krytycznego łączenia archeologii z zarządzaniem dziedzictwem kulturowym ma szansę przeddefiniować relacje między omawianą dyscypliną a rzeczywistością społeczną i nadać jej nowy charakter, co wspomaga jej transformację* (Criado Boado 2001, 130, 134). Realizacja tego poniekąd transdyscyplinarnego postulatu wymaga, co oczywiste, samookreślenia się dyscypliny oraz doprecyzowania przedmiotu badań.

W niniejszym artykule, odnosząc się do kwestii ogólnoteoretycznych, ograniczam pole refleksji do „archeologii miejskiej”, w której zawierają się zarówno czysto konceptualne dylematy (m.in. problematyczność zarówno terminu jak i pojęcia „miasto”); palimpsesty fizycznie nawarstwiających się zjawisk materialnych; jak i relacje jednostek i grup społecznych do tego bardzo (!) złożonego fenomenu.

Termin „miasto” wywołuje bardzo konkretne skojarzenia znaczeniowe tj.: 1. duży gęsto planowo zabudowany teren z odrębną administracją, będący skupiskiem ludzi wykonujących zawody nierolnicze oraz 2. ludność zamieszkująca teren miasta, tj. mieszkańcy (zarząd, administracja etc.) (Dubisz 2006, 627). Myśląc *miasto* dzisiaj, wkraczamy w przestrzenie znaczeniowe radykalnie różne od tych, które zawierają się w interpretacji miasta np. przedindustrialnego. Czy więc możliwe jest conceptualne rozdzielanie tych przestrzeni, skoro nasze współczesne intencje i doświadczenia, także te, które współtworzą sam sens pojęcia prawdy (np. o przeszłości danego miasta) mają swoje ukryte implikacje, swój kontekst, swoje motywy swój horyzont sensu „tu i teraz”. Oczywiście i konieczna wydaje się potrzeba postrzegania znaczeń i fizycznych warstw miast, jako nakładających się na siebie, jednocześnie choć wielo-czasowych, znaczących choć wieloznacznych, fenomenów.

Znaczenia: miasto jako miejsce (*locus*) i miasto jako „mieszkańcy” (*urbs, oppidum, item: urbis incolae*) (Urbańczyk 1965, 196–197) i miasto, jako „ogół mieszkańców” (Długosz Kurbaczowa 2008, 420) – można określić jako splatające się ze sobą, trwałe i adekwatne, jeśli weźmiemy pod uwagę konkretny horyzont czasowy, w którym cechy miejskości mogą zostać odnotowane. Miasto, jako wyraz rodzimy, ogólnosłowiański (por. czes. *město*, słowac. *mesto*, ukr. *місто*, ros. *місто*) jest kontynuantem prasłowiańskiego *město* (tj. obszar) i oznacza „przestrzeń życiową”, „jednostkę podziału terytorialnego o zwartej i intensywnej zabudowie; gród, urbs”. Przy czym, etymologicznie łączy się miasto także z litewskim *maistas* ‘pokarm’ oraz z łotewskim *mitu, mist* ‘mieszkać’, gdzie znaczeniem wtórnym jest ‘żywić się – żyć’; oraz z litewskim *mitas*, ‘kół, drąg, słup’ (od pnia *mei-*) (za: Brückner 1989, 330) oraz z *moik-t-o-m* oznaczającym zagrodę dla owiec, lub z *mis*, które w sanskrycie oznacza „budzić się, (po)wstawać” czy z *misa*, oznaczającym „pozór” (za: Bańkowski 2000, 172).

W *Wielkim słowniku etymologiczno-historycznym języka polskiego* odnotowano, że w polszczyźnie wyraz ten udokumentowany jest od XIV wieku, przy czym znaczenie pierwotne tj. „przestrzeń życiowa” zachowało się w pewnej liczbie, często nieaktywnych znaczeniowo, form pochodnych ((Długosz Kurbaczowa 2008, 421; Bańkowski 2000, 172). Zastanawiające są nieaktywne współcześnie znaczenia. Np. w *Słowniku Staropolskim* zarejestrowano: a) w miasto ‘zamiast, w miejsce, *pro, loco, in vicem, vice*’; b) z miasta ‘od razu, natychmiast, bez namysłu, *statim, mox*’; c) do tego miasta ‘dotąd (o miejscu) *adeo (de loco)*’; d) do dzisiejszych miast ‘dotąd (o czasie), *adeo (de tempore)*’ (Urbańczyk 1965, 197).

Z miasta więc, miasto milczeć, poddajmy refleksji co do dzisiejszych miast przez miasta rozumiano – mając na uwadze, że conceptualizacja przedmiotu badania, w ramach której, kryje się konieczność uchwycenia kategorialnego badanej rzeczywistości, zawsze odbywa się w ramach uniwersalnego medium, jakim jest język, w którym dokonuje się rozumienie. W kontekście tego stwierdzenia, dalece bardziej problematyczne, niż zubożenie naszego języka o martwe znaczenia terminu „miasto”, czy trudności we wskazaniu

pewnej etymologii – jest stworzenie pojemnej definicji miasta odnoszącej się co najmniej do cech społecznych, przestrzennych, fizycznych, semantycznych tego złożonego fenomenu.

Jak zauważa Henryk Samsonowicz, odpowiedź na pytanie, czym jest miasto, nie jest łatwa, gdyż odmiennie definicje sformułuje archeolog, socjolog czy architekt. Odmienność punktów widzenia np. badacza stosunków gospodarczych czy historyka dziejów również zdeterminuje ten koncept. Wreszcie, inaczej będzie postrzegał miasto Azjata, inaczej mieszkańiec tundry czy puszczy tropikalnych (Samsonowicz 2001, 5). Wewnętrznym zróżnicowaniem samego zjawiska, dużą rozbieżnością definicji stosowanych w bogatej historii badań miast europejskich oraz niejednoznacznym rozumieniem przedmiotu badań tłumaczy Jerzy Piekalski powody, dla których, „wielokrotnie ponawiane próby stworzenia uniwersalnej definicji miasta lub miasta średniowiecznego w Europie nie przyniosły dotąd efektu akceptowanego przez ogół badaczy” (Piekalski 1998, 349; 2010).

Wyjściowo, badacz przeszłości może oczywiście traktować pojęcie *miasto*, jako coś nie wymagającego definiowania w języku teorii. Stąd, przy wszystkich trudnościach definicyjnych, H. Samsonowicz postuluje, że „nasi przodkowie (Słowianie, ale także Germanie, Ugrofinowie) samą nazwą najlepiej określali szczególny charakter osady miejskiej. „Miasto” – miejsce, miejsce szczególne, różniące się od innych, przynajmniej tych pobliskich, nie wyróżniających się z otoczenia – „stanowiło zawsze specyficzną formę zagospodarowania przestrzeni, pełniącą wiele funkcji (gospodarczych, administracyjnych, kulturalnych) w ramach ówczesnego państwa i społeczeństwa (Samsonowicz 2001, 5–6).

W przypadku terminu *miasto* problematyczna okazuje się nawet najprostsza próba przedstawienia *definicji znaczeniowej*, tj. nominalnej i wyjaśniającej „słowo przez słowo” (określenia z zakresu logiki ogólnej, tu i dalej za: Malinowski 2007, 136–150). Na przykład, gdy idąc tropem pewników wskazanych przez H. Samsonowicza (2001, 6) definiowany tu fenomen wyda nam się (zanadto) jednoznaczny, możemy zostać skonfrontowani np. z braudelowską metaforą: „miasto jest zjawiskiem przyspieszającym bieg historii”. F. Braudel odnosił swą definicję miasta do gospodarki XV–XVIII wieku, gdy „gospodarka-świat ma zawsze miejski biegun” tj. gdy miasto funkcjonuje w centrum logicystycznym swoich interesów (to do miasta napływają i z niego rozchodzą się informacje, towary, kapitały, kredyty, ludzie, polecenia, listy handlowe etc.). Zdaniem Braudela „Miasto-świat” nie może osiągnąć i utrzymać wysokiego poziomu życia bez ofiary – chcianej czy nie chcianej – ze strony innych. Innych, do których jest podobne – miasto zawsze jest miastem – ale od których się różni, bo jest super miastem” ponieważ inne miasta asystują mu i służą (Braudel 1992, 18). Przy czym i w tym kontekście, określenie „miasto dominujące”, czy „miasto przyspieszające” nie oznacza, że chodzi zawsze o ten sam typ osiągnięć i siły: w toku historii owe miasta centralne lepiej lub gorzej sobie radzą” (Braudel 1992, 22–23). Tak więc, jeśli np. stolica jakiejś gospodarki świata upada, to nie tylko odnotowywane

są w dużej od niej odległości, aż po peryferie silne wstrząsy, ale może się zdarzyć, że miasto miastem być przestaje.

Przywraca nam to świadomość, że każda definicja czy metafora użyta dla opisanego rzeczywistości odnosi się do konkretnych realiów (faktycznych bądź postulowanych). Tak więc, ramy znaczeniowe (podobnie jak czasowe i przestrzenne) *miasta* mogą być omawiane w terminach ogólnych, zawsze jednak w odniesieniu do cech idiograficznych. Dlatego cechy i horyzonty miejskości zdają się każdorazowo domagać dookreślenia. Problemy ze zdefiniowaniem pojęcia *miasto* (zwłaszcza, jeśli zależałoby nam na definicji achronologicznej i achorologicznej) pojawiają się już na poziomie *definicji wyraźnych*, tj. takich, w których definiendum zawiera wyłącznie termin definiowany i do których zalicza się – obok *definicji znaczeniowych* – również *definicje semantyczne* i *definicje realne*. Sformułowanie *definicji semantycznej* miasta (gdzie „A” oznacza B) wymaga, by *definiendum* (tj. zwrot definiowany, określany) występowało w metajęzyku, zaś *definiens* (tj. zwrot, przy użyciu którego definiujemy, zwrot określający) występował w języku przedmiotowym. Definicja tego typu jest związana z semantycznym stosunkiem *oznaczania*: wskazuje przedmiot definiowany, nie podając jego charakterystyki, np.: *miasto jako wylęgarnia silnie zrutynizowanych form życia codziennego* (Giddens 1998, 127).

W kontekście pojmowania *miasta* z perspektywy wiedzy archeologicznej pojawić się musi wątpliwość, na ile adekwatny jest język przedmiotowy współczesności do opisu przeszłości. Nasza wrażliwość na zmiany formy, symbolikę, etc. została na przestrzeni wieków wypaczona. To, z czym mamy do czynienia przez większość życia w nowoczesnym świecie, ma wyraźnie funkcjonalny charakter. W efekcie zanika pod naciskiem prozy świata, zapewniającej pierwszeństwo ekonomii, instrumentalności i technice coś, co Henri Lefebvre określa mianem „poezji życia” lub „poezji istnienia” (Lefebvre 1971, 29; Giddens 1998, 127). Niewątpliwie więc, literalnie tożsame definiensy wszelkich pojęć odnoszących się do fenomenów społecznych i obciążonych „współczynnikiem humanistycznym” – mogą odnosić się do różnych przestrzeni semantycznych, stanowiąc wyzwanie dla reprezentantów wielu dyscyplin.

Anthony Giddens (uznawany za jednego z wybitniejszych współczesnych socjologów, m.in. dlatego, że podjął się próby zbliżenia socjologii i geografii oraz, że zdołał w przekonujący sposób poddać analizie relacje między czasem a przestrzenią) – zwraca uwagę na to, że w poznawaniu roli współczesnego miasta szczególnie istotny jest historyczny (sic!) aspekt wyobraźni socjologicznej (1998, 105). W obliczu bieżących przemian, może zaistnieć obawa, czy aplikacja wniosków natury socjologicznej do tworzenia wizji przeszłości nie wypaczy z kolei wyobraźni historycznej?! Podejście socjologiczne, wydaje się kluczowe w wyczulaniu badaczy przeszłości, na wiele problemów i jako takie, bywa pomocne w artykulacji pytań odnoszących się pośrednio do kultury materialnej w rodzaju: jaka była dynamika przepływu ludności przez miasto i z czego wynika(ła), jaki jest/ był model rodziny i relacji międzyludzkich, jakie panowały zasady własnościowe, jak kształtowały się rela-

cje między grupą dominującą a mniejszościami, etc. (Kaczyńska 1999, 141). Coraz częściej przy tworzeniu obrazów przeszłości uwzględniana bywa jedna z istotniejszych zasług socjologii, mianowicie uwypuklanie kwestii istotności związków, między ogólną organizacją społeczeństwa, a prywatnością życia codziennego (Kaczyńska 1999, 141; Giddens 1998, 128).

Jedną z możliwych metod interpretacji dziejów miast jest zagłębianie się w ich szczegółowych dziejach i ukazanie przez lokalny pryzmat szerszej panoramy. Czynią to na przykład Norman Davies i Roger Moorhouse – kreśląc z wielkim rozmachem *Portret miasta środkowoeuropejskiego*. Ich zdaniem monografie miast są na ogół pisane z wąskiej perspektywy narodowej, która jest sztucznie oddzielona od zasadniczo wielonarodowego kontekstu. Tradycyjny gatunek *Stadtgeschichte* zazwyczaj odzwierciedla mentalność prowincjonalną, która ignoruje wszelkie zdarzenia i związki nie mieszczące się w murach miasta (Davies, Moorhouse 2002, 27). W efekcie, „selektywna amnezja” nie tylko wypacza opisy historyczne, ale również może stanowić pożywkę dla konfliktogennych wniosków. By unikać „pułapki prowincjonalizmu”, autorzy zalecają badaczom miast, by szukać powiązań między wydarzeniami i postaciami z dziejów miasta a kontekstem regionalnym czy europejskim. Sami czynią to sugestywnie opisując dzieje „Wyspowego grodu” do 1000 roku n.e., „Wrotizława” – „Wretslawa”, aż po współczesny Wrocław.

W przestrzeni archeologii polskiej, powszechniej niż koncepcje socjologiczne, są recypowane sugestie płynące ze środowiska historyków. Zdarza się, że odważne tezy historyków mogą być wręcz wymarzoną punktem wyjścia do weryfikacji archeologicznej. Niech za przykład takiej sytuacji posłuży podatna na ewentualną weryfikację archeologiczną hipoteza Jan Tyszkiewicz (1983), którą stworzył w odniesieniu do *ludzi i przyrody w Polsce średniowiecznej*. Badacz konstatując stan dość oczywisty – że „wraz z wielkością miasta, jego położeniem geograficznym i przynależnością polityczną, w powiązaniu z rozwarstwieniem, zróżnicowaniem społecznym i bogactwem odmienny był standard życia i obyczaj wśród mieszkańców miast” – postulował, że to nie zróżnicowanie socjalne, według bogactwa czy przynależności do grupy zawodowej, decydowało o średniowiecznym folklorze miejskim, o jego kolorycie, odmienności czy charakterze, lecz „wpływały na to tradycyjne i stałe kontakty z obcymi przybyszami oraz zamieszkałe w Polsce rodziny i całe kolonie cudzoziemców” (sic!) (Tyszkiewicz 1983, 132).

W kontekście powyższych spostrzeżeń, zaproponowana przez Henryka Samsonowicza definicja: *Miasta to wynik możliwości swoich czasów* (Samsonowicz 2001, 11), nawet wyrwana z kontekstu, nabiera znamion geniuszu i jest absolutnie trafnym definiendum zarówno w sensie ontologicznym, jak i epistemologicznym. Definicję taką pośrednio obrazują, w sposób szczególnie wymowny i sugestywny, prekursorskie dla archeologii polskiej uwagi Stanisława Tabaczyńskiego (1987) nt. problematyki miasta średniowiecznego.

Równie złożona wydaje się próba *definicji realnej* pojęcia *miasto*. Taka definicja powinna być sformułowana w języku przedmiotowym i oba jej składniki, *definiens* i *definiendum* powinny występować w supozycji zwykłej. Celem

takiej definicji jest jednoznaczna charakterystyka przedmiotów oznaczanych terminem A (tj. zakresu A), uzyskana przez podanie własności (cech swoistych) $B, C_1, C_2, \dots, C_n$ przysługujących wspólnie wszystkim desygnatom A i tylko im (szerzej na temat definicji *vide* Malinowski 2008, 129–130). Wziąwszy pod uwagę, że trafna *definicja realna* wyznacza pewną *treść charakterystyczną* terminu definiowanego, należy wziąć pod uwagę kryteria determinujące to, że dany fenomen może być za miasto uznany. Np. Martin Biddle, będąc pod presją konieczności zdefiniowania średniowiecznych założeń miejskich w obliczu ryzyka zatarcia potwierdzających je dowodów archeologicznych na skutek współczesnych przemian przestrzennych, wskazał kilkanaście takich cech. W świetle zaproponowanej przez niego definicji miastem było miejsce spełniające co najmniej jedno z następujących kryteriów: cechuje się obronnością, zróżnicowaniem społecznym, niezależnością (niezależność ustawowa), zróżnicowanym zapleczem ekonomicznym, posiada relatywnie sporą populację mieszkańców, planowy układ ulic, miejsce/a handlowe, .. i domy w stylu 'miejskim', złożoną organizację religijną, odgrywa rolę miejsca centralnego i posiadaniem centrum sądowniczego. Sam autor zwróciwszy uwagę na zróżnicowanie istotnościowe poszczególnych kryteriów, skłaniał się do tego, by wyznacznikiem miejskiego charakteru danego miejsca było spełnienie nie mniej niż trzech lub czterech z nich (Biddle 1976, 100; Piekalski 1998; 2010). Nie twierdząc, że nie znalazłyby się w literaturze przedmiotu inne próby definiowania pojęcia *miasto* spełniające cechy *definicji realnej* (gdzie A jest to $B, C_1, C_2, \dots, C_n$), jednak, w dużej mierze operacyjne, zmaganie M. Biddla dobrze obrazuje powody, dla których trudno uznać omawiane tu pojęcie za pierwotne. Stąd, potrzeba każdorazowego definiowania pojęcia *miasto* w języku teorii i w odniesieniu do związanego z nim w danej sytuacji interpretacyjnej socjolektu. Wiedza nie rodzi się bowiem z niewiedzy, z jakiejś *tabula rasa*, ani też z obserwacji: *Jej rozwój polega głównie na modyfikacjach wiedzy już posiadanej. Aczkolwiek czasami, na przykład w archeologii, punktem wyjścia może być przypadkowa obserwacja, to znaczenie odkrycia zależeć będzie zazwyczaj od tego, czy zdolne jest zmodyfikować wcześniejsze teorie* (Popper 1999, 53).

Koncepcja archeologii zre-socjalizowanej F. Criado Boado, stanowiąca pokłosie rozważań nad przedmiotem badań archeologicznych *per se* oraz nad funkcjami jakie winna spełniać wiedza archeologiczna we współczesnym post-pozytywistycznym świecie – wydaje się, propozycją godną uwagi w kontekście złożoności i wielowarstwowości fenomenu miasta. Zwłaszcza w kontekście wielu dylematów stanowiących codzienność nadzorów archeologicznych w przestrzeni miejskiej, jakże trafna wydaje się diagnoza F. Criado Boado (2001, 134), że archeologia staje się technologią zarządzania dziedzictwem kulturowym i służy, w przeciwieństwie do historii (która poprzestaje na badaniu archiwów i przeszłości), tworzeniu wiedzy stosowanej umożliwiającej rozwiązywanie problemów i konfliktów, które pozostałości przeszłości powodują we współczesności.

Wydaje się, że za konstruktywne i pożyteczne można uznać podążanie tropem przemysłów tych, którzy odnosząc się do złożoności, problematycz-

ności i (nie)pojmovalności miasta zachęcają, by traktować miasto jako coś więcej niż zbiorowisko ludzi oraz zabudowy odmiennej od wiejskiej, by postrzegać miasto jako swoisty stan umysłu, żywy organizm na który składają się obyczaje i tradycja oraz jako przestrzeń potencjalnego konsensusu. Dzięki tego typu przemyśleniom, *miasto jako produkt natury ludzkiej zostaje wciągnięte w procesy życiowe mieszkańców i jednocześnie wciąga* (Kaczyńska 1999, 8). Właśnie to *wciąganie* czyni z miasta i problematyki miejskiej doskonały przedmiot refleksji dla archeologii zre-socjalizowanej.

Spółeczne doświadczanie „równoczesności niejednoczesnego” z perspektywy archeologii drugiego stopnia. Przykład Saint Denis

Archeologia miejska nieustannie konfrontowana jest nie tylko z potrzebą i obowiązkiem rozstrzygnięcia istoty materialnych pozostałości z przeszłości, ale także z koniecznością oceny ich współczesnej istotności. Innymi słowy, kwestia umiejscawiania znalezisk archeologicznych w procesie uzasadniania opinii na temat przeszłości, jest dla archeologów niewątpliwie kwestią zasadniczą i pierwszoplanową. Jednak, to właśnie w interakcji archeologii z przestrzenią miejską ważny, jeśli nie kluczowy, wydaje się plan kolejny, ściśle powiązany z rozstrzygnięciami z ww. pierwszego planu, choć odmienny w swej specyfice. Jest to plan społecznego funkcjonowania znalezisk archeologicznych i wiedzy na ich temat.

Poprzez działalność poznawczą archeologów, zakotwiczone w przeszłości elementy materialne, lub wyobrażeniowe stają się elementami współczesności, nie zawsze ku uciechu ogółu społecznego w kontekście którego do tego dochodzi. Na przykład w Warszawie, która jest pionierem w archeologii miejskiej, jak zauważa Jerzy Garus, „do późnych lat 90. ubiegłego wieku nie zdołano wdrożyć w życie zasady, że systematyczne badania archeologiczne wyprzedzają działalność budowlaną. Nadal zresztą nad tę zasadę przedkłada się – zwłaszcza przy robotach wodno-kanalizacyjnych czy też konserwacji partii fundamentowych budowli zabytkowych – nadzory archeologiczne, będące w rzeczywistości rejestracją i sankcjonowaniem zniszczeń dokonywanych w substancji zabytkowej” (Garus 2007). Równie sugestywna jest konstatacja innego archeologa czynnie zaangażowanego w problematykę archeologii miejskiej Włodzimierza Peli (2007): „kiedy prowadząc obserwacje i dokumentacje odkrywanych relikwów związanych z historią Warszawy zauważamy ogrom destrukcji spowodowanych poprzednimi pracami budowlanymi, prowadzonymi bez żadnego nadzoru archeologiczno-architektonicznego, mimo iż były możliwości jego wykonywania, to przeraża świadomość, jak wiele utracono informacji dotyczących zarówno przeszłości miasta, jak i jego obiektów zabytkowych”. Taki wydźwięk ma przekaz zawarty w interesującej i bardzo sugestywnej wystawie pt. *Odkryw-*

cy dawnej Warszawy prezentowanej w Muzeum Woli w dniach od 25 lipca do 4 listopada 2012 (Ryc. 1, 2).

Kuratkami wystawy nt. archeologii m. st. Warszawa są Karolina Blusiewicz i Julia Głogowska. Jednym z poważnych i oryginalnych atutów tej unikalnej w skali kraju wystawy jest to, że kuratorki zdołały 'oddać głos' samym archeologom zaangażowanym w badanie Warszawy od XIX wieku do 2012 roku zamieszczając m.in. wypowiedzi archeologów, fragmenty z dzienników badań, oficjalne dokumenty wynikające z interakcji archeologów z władzami miejskimi, czy komentarze odnośnie konkretnych odkryć z przestrzeni miejskiej. Przywołane w niniejszym artykule wypowiedzi R. Jakimowicza (1916), A. Gołembnika (2004), W. Peli (2007), J. Garusa (2007), stanowią element tejże wystawy.

Można oczywiście ludzić się, że tylko „archeologia współczesnej stolicy Polski” nie ma szczęścia. Jednak brak (systematycznej, zamierzonej i wpisanej w politykę planistyczną miast) otwartości na archeologię powoduje, że w kontekście wielu miast Polski boleśnie aktualnie zdaje się brzmieć opinia Romana Jakimowicza z 1916 roku:

„U nas badań systematycznych prawie, że nie było, cały materiał zawdzięczamy przypadkowi (...) o zabytkach znajdujących przy robotach ziemnych, a więc przy zakładaniu kanalizacji, przykopaniu fundamentów poza nielicznymi wyjątkami prawie że nic nie wiemy. Bo, że znajdowano i niszczone, to nie ulega wątpliwości. Ginęły wykopiska a z nimi zginęła i część dziejów lub pradziejów już na zawsze” (Jakimowicz 1916).

Eksponowanie tego smutnego wątku poznawczej działalności archeologów w przestrzeni miejskiej jest szczególnie istotne, w czasach radykalnego uspołecznienia archeologii, do którego aktualnie dochodzi (szerzej na ten temat *vide* Zalewska 2012). Znaczenia znalezisk archeologicznych/ substancji zabytkowej ustalane są aktualnie nie tylko w hermetycznej przestrzeni akademii, skupionej na analizie tego co uznane zostało za istotne „źródło archeologiczne”, ale również m.in. w gabinetach miejskich planistów, architektów, inwestorów, właścicieli nieruchomości, czy wręcz *in situ* np. gdy w trakcie budowy ślady przeszłości zmuszają do weryfikacji planów. Teoretycznie, można mieć oczywiście nadzieję na to, że dzięki właściwemu „erze pamięci” pogłębiającemu się uwrażliwianiu na rzeczywistość świata społecznego (w tym na materialne pozostałości minionej rzeczywistości) – wartości jakie wnosi archeologia do przestrzeni publicznej będą postrzegane jako samo uzasadniające się. Jako podwaliny „ery pamięci” wskazuje Pierre Nora „przypieszenie” i „demokratyzację” historii. Wydaje się, że na aktualne przemiany dokonujące się w myśleniu archeologicznym szczególny wpływ ma decydująca o jej *uspołecznieniu* „demokratyzacja” – polegająca „wyłanianiu się najrozmaitszych form pamięci mniejszości, dla których odzyskanie własnej przeszłości stanowi integralną część afirmacji ich tożsamości”. Przejawia się to w „potężnym, ogarniającym cały świat współczesny ruch wyzwalania się i emanacji narodów, narodowości, grup, a nawet jednostek” (Nora 2001, 41).

Jednak w praktyce społecznej, archeologia będąc niezmiennie i przede wszystkim dyscypliną zajmującą się badaniem materialnych pozostałości przeszłości w celach poznawczych – coraz wyraźniej stawać się musi „relacjonalną techniką analizy danych”, która „myśli” w kategoriach relacji (społecznych, materialnych etc.) i która nie zawsze jest w stanie sprostać złożoności współczesności. Ilustruje ten stan przenikliwa uwaga Andrzeja Gołębniaka (2004): „Lawinowy przyrost ilości badanych stanowisk i równoczesny wzrost ilości decyzji zezwalających na prowadzenie badań ratowniczych nie jest dziełem przypadku, jest za to niezbitym dowodem marginalizowania nauki. Wielu archeologów staje zatem wobec problemu, jak w takich warunkach zorganizować prace badawcze i jak zapewnić im należyty naukowy prestiż”.

Nie wydaje się, by życie codzienne i bieżąca praktyka badawcza, napotykając na wiele przeszkód – co unaoczniają przywołane powyżej komentarze – samoistnie doprowadziły do rozwiązań korzystnych z poznawczego i społecznego punktu widzenia. Dlatego zasadne wydaje się wprowadzenie tego typu problemów również w przestrzeń archeologii teoretycznej.

Archeologia wydaje się doskonałym potwierdzeniem tezy, że wszystko, co *realne jest relacjonalne* (Bourdieu 2006, 651) stąd konieczność mierzenia się z problemem odpowiedzi na pytania typu: w jaki sposób to, co obiektywne, staje się subiektywne, a to, co subiektywne nabiera walorów obiektywności; w jakiej mierze i jak dyscypliny „rozpoznające” przeszłość w teraźniejszości, w tym archeologia, wpływają na relacje pomiędzy podmiotem a rzeczywistością w której ten podmiot egzystuje; wreszcie, jaką rolę odgrywają materialne ślady przeszłości (znaleziska, rzeczy, substancja zabytkowa) w „*polach*” w których rzutowały na poszczególne teraźniejszości? Definiuję tu *pole* za Pierrem Bourdieu w kategoriach analitycznych, tj. jako „sieć albo konfigurację obiektywnych relacji między pozycjami”. Podczas, gdy *pozycje* są definiowane ze względu na swoje istnienie i ze względu na uwarunkowania, jakie narzucają osobom czy instytucjom je zajmującym, określając ich aktualną i potencjalną sytuację (*situs*) w strukturze dystrybucji różnych rodzajów władzy (czy kapitału). Z kolei posiadanie owej władzy (*kapitału*), jak zauważał P. Bourdieu, określa dostęp do specyficznych korzyści, o które toczy się gra w danym polu” (Bourdieu 2001, 78, zagadnienie to szerzej omawiam i ilustruję: Zalewska 2012a).

Inicjuje to pytania o to, jaki jest lub jaki być może konkretny związek pomiędzy archeologią jako nauką zajmującą się badaniem przeszłości materialnej, a cechami znaczeń niesionych przez rzeczy zarówno te już odnalezione jak i te wciąż pozostające źródłami potencjalnymi. Archeolodzy, zwłaszcza ci badający przestrzeń miejską, siłą rzeczy (*nomen omen!*) z pewnością są już teraz wyczuleni na znaczenia i powiązania jakie przeszłość materialna kieruje do nich samych i do innych ludzi, lecz spostrzeżenia te nie stanowią elementu podstawowej produkcji wiedzy na temat przeszłości. Jak zauważa Michael Shanks, podobnie do tego co obserwujemy w kontekście społecznym, również w archeologii istnieje rozróżnienie pomiędzy produkcją a kon-

sumpcją. „Archeolog pochyla się nad nagą przeszłością materialną, której źródło i pochodzenie można poznać archeologicznie. Praca ta uznawana jest za dziedzinę racjonalną i zdyscyplinowaną. Wymaga umiejętności, które zdobyć można jedynie poprzez kształcenie akademickie, i jest kontrolowana oraz kierunkowana przez zinstytucjonalizowane struktury akademickie i państwowe. W ramach dziedziny archeologicznej *sensu stricte* nie mieści się konieczność sprostania wymogom powszechnej konsumpcji, wykorzystania komercyjnych, czy oddźwięków afektywnych. Są to kwestie postrzegane jako elementy terażniejszości nie zaś przeszłości. Reakcje takie traktują pozostałości przeszłości bardziej jako surowiec dla współczesnych wykorzystania i zainteresowań, niż jako źródło wiedzy” (Shanks 1992, 7).

W praktyce życia społecznego trudno jest jednak rozgraniczyć to, co w podejściu archeologii do przeszłości „naukowe” (i wynikające z założenia, że przeszłość, sama w sobie jest wystarczającym powodem by się nią zajmować) od tego co „praktyczne” (czyli wynikające z założenia, że przeszłość jest badana i komentowana ze względu na terażniejsze potrzeby). Stąd, jak mi się wydaje w pełni uzasadniona również, a może nawet zwłaszcza, w kontekście archeologii miejskiej jest potrzeba odkrywania i dookreślania przejawów i zasad trajektorii przemian przeszłości w terażniejszość. W odpowiedzi na pytania o: (I) powody, dla których „obecność” materii jest istotna w dyskursach argumentacyjnych nauk o przeszłości; (II) wpływ, jaki mają rzeczy z przeszłości odkryte i sytuowane w świecie terażniejszym na ich odbiorców; (III) losy i status materialnych pozostałości przeszłości w *imaginarium* społecznym; a pośrednio o znaczenia „przeszłości” we współczesności; (IV) typy przekazów, które mogą mieć wpływ na dowartościowanie i rozsądną ochronę, jednocześnie kruchych i trwałych, materialnych pozostałości przeszłości oraz na etyczny namysł nad społecznymi konsekwencjami działań archeologów – pomocna wydaje się perspektywa archeologii drugiego stopnia (szerzej na jej temat *vide* Zalewska 2009, 2012). Nawiązująca do zaplecza teoretycznego koncepcji „dawności w terażniejszości” (Czarnowski 1936), kategorii „drugiej” i „trzeciej” rzeczywistości (Michaela Fleischera 2002, 2005) oraz propozycji „historii drugiego stopnia” (Pierra Nora 2002), postulowana tu perspektywa. odnosi się do tego, co samo z siebie nie zawsze jest dostrzegalne, a co ma znaczący wpływ nie tyle na treści naszych wyobrażeń o przeszłości, co na stosunek współczesnych społeczeństw i indywidualów do tych wyobrażeń oraz do materialnych śladów/pozostałości z przeszłości na których wyobrażenia te się opierają. By nadać propozycjom odpowiedzi na ww. pytania konkretną treść, przywołane zostają poniżej wnioski płynące z analizy sytuacji w której działalność poznawcza archeologów odniosła sukces, zarówno poznawczy jak i społeczny. Jest to sytuacja z Saint Denis (Francja), gdzie doszło do „prawdziwego spotkania współczesności z historią najbardziej oddaloną” (potwierdzono obecność wspólnot ludzkich w tej przestrzeni miejskiej od neolitu) (Ryc. 3, 4).

(I) Jedną z sugestywnych propozycji odpowiedzi na pytanie o powody, dla których „obecność” materii może być istotna w dyskursach argumenta-

cyjnych nauk o przeszłości, odnaleźć można w symptomatycznie i znamienne zatytułowanym tekście *Archeologia źródłem przyszłości (sic!)* stanowiącym wprowadzenie do otwierającej cykl bardziej specjalistycznych publikacji monumentalnego *Atlasu Saint Denis* (1996, 7). Zdaniem Patricka Brauezec (Mera Saint Denis) wykopaliska, które były prowadzone w Saint Denis od lat 70. XX wieku z inicjatywy władz miejskich i zainicjowane zostały przy okazji renowacji „serca miasta” jakim jest katedra Saint Denis, pozwoliły na zebranie prawdziwego skarbu dla zrozumienia i poznania wieków, które nas poprzedzały: „Wiele tysięcy obiektów było pieczołowicie zebranych i naukowo zrekonstruowanych. Są one świadkami ciągłości najbardziej codziennego życia – tego które prowadzi do fabrykowania, produkowania dla własnego przeżycia i opanowania / ogarniania otoczenia. To nie jakiś zastygły odcisk miasta został w ten sposób odkryty, ale jego ewolucja, żywe pozostałości jego dynamiki, dynamizmu, życia ludzi, którzy w nim mieszkali”. W efekcie takiego podejścia, na progu XXI wieku, w ważnym momencie modernizacji Saint Denis, nie może być już mowy o pominięciu możliwości wejścia w posiadanie historii lokalnej (która akurat tutaj przeplatała się silnie z historią religii i narodu). P. Brauzec (1996, 7) konkluduje, *ten dialog z historią prowadzony w zaciśnięciu jej życia codziennego jest niezastąpiony, dla wyobrażenia i budowania przyszłości miasta*.

(II) Odpowiadając na pytanie o wpływ, jaki mają, lub mogą mieć znaleziska archeologiczne na współczesnych, warto odwołać się do opinii Nicole Rodrigues (dyrektor zespołu archeologicznego miasta St. Denis) i Jean Francis Goret (kierownik wykopalisk w St. Denis). W artykule *Saint Denis. La Fabrique de la ville*, 2012 (*Archéologia* 501, juillet-août 2012, 23–29). Autorzy opisując historię zainicjowanych w 1973 roku wykopalisk prowadzonych w ramach jednej z najszerzych akcji archeologii prewencyjnej w Europie, która dotyczyła renowacji dzielnicy usytuowanej na północ od Bazyliki Saint Denis, wykazują, że za istotne należy uznać nie tylko to, że archeologia umożliwia zrozumienie wzajemnych powiązań różnoczasowej tkanki miejskiej, ale również to, że pobudza chęć „zobaczenia niewidocznego” (*voir la ville invisible*). W Saint Denis badania archeologiczne pozwalają nieustannie odkrywać „niewidoczne miasto” – ukryte, zakopane, zniszczone. Nakładające się tu na siebie materialne przejawy życia z różnych czasów (współczesne parcele miejskie nakładają się, jak klisze na fragmenty starego miasta), od 12 lat umożliwiają realizowanie różnych programów dydaktycznych, takich jak ścieżka historyczna od bazyliki do Stadionu Narodowego Francji (Stad de France) czy ewolucyjne puzzle terytorialne (Rodrigues, Goret 2011, 24). Nie ulega wątpliwości, że tego typu działania wymagają znaczącego zaangażowania, kreatywności i nakładów. Kluczowe jednak wydaje się przekonanie co do zasadności, czy wręcz niezbędności tego typu działań. Ponieważ w przypadku Saint Denis, archeolodzy dają tak wiele z siebie miastu, miasto ich wspiera. To z kolei umożliwia prowadzenie wielosezonowych kampanii wykopaliskowych, a w efekcie, kompletowanie już od 30 lat wiedzy na temat materialnego wymiaru świata Karolingów w przestrzeni dzisiejszego Saint

Denis oraz dążenie do zrozumienia przemian społecznych w tej przestrzeni między XII a XIX wiekiem (między innymi poprzez drobiazgową analizę znalezisk z fosy i struktury murów) (Rodrigues, Goret 2012, 25–26).

(III) Perspektywa archeologii drugiego stopnia uczula zwłaszcza na kwestię losów i statusu materialnych pozostałości przeszłości oraz ich wpływu na aktualne *imaginarium* społeczne. Pośrednio jest to dociekanie znaczenia „przeszłości” we współczesności. Każdorazowo stan naszej wiedzy na temat jakiegoś „obiektu pamięci” (w tym licznych miejskich stanowisk archeologicznych czy znalezisk odnoszących się do miasta) naznaczony jest zarówno dawną kreacją przemian tych ‘obiektów’ (które już zanikły, ale nie do końca!), jak i nadpisanymi nań w teraźniejszości konstrukcjami (znaczeniowymi i materialnymi) *à la* palimpsest. Na zjawisko to zwracało uwagę wielu badaczy, spośród których przywołam tu opinię Aleidy Assmann (2009, 18–19), która zauważa, że *choć w przestrzeni miejskiej wszystko jest obecne równocześnie, nie oznacza to wcale, że poszczególne warstwy będą rozpoznawane i obecne w świadomości jednocześnie*. Stąd pytania o to, jak uznać to całe, często złożone i zróżnicowane dziedzictwo, za swoje; jak włączyć się w łańcuch następujących po sobie pokoleń w tym mieście; czy architektura i specyfika przestrzeni miejskiej powinny kość traumę historyczną; która z warstw historycznych powinna mieć pierwszeństwo w obrazie miejskim i co powinno o tym decydować; jak wiele z heterogenicznej historii, powinno zostać zachowane w mieście? (Assmann 2009, 24). Mało konstruktywne wydaje się poszerzanie tej listy pytań o kolejne, nawet jeśli okazałyby się one kluczowe dla archeologii miejskiej. Warto natomiast odnieść się do egzemplifikacji z Saint Denis, gdzie zabytkowa substancja miejska została zaktywizowana w oryginalny i należy przyznać dość radykalny sposób.

W oparciu o substancję zabytkową, zaangażowanie archeologów, wsparcie lokalnych władz i przyzwolenie społeczne, „narodziło się tam narzędzie dydaktyczne *par excellence*”, zdolne ukazać różne typy technik budowlanych *in situ* (np. poprzez możliwość obserwacji i zrozumienie łączenia drewnianych elementów konstrukcyjnych, niuansów układania cegieł i kładzenia tynku, a także opanowania terminów z bogatego słownika architektury i zawodów związanych z budownictwem oraz ukazujące ewolucję dwóch domów które były świadkami historii Saint Denis od końca średniowiecza, aż do dziś (od XV do XX wieku) (Rodrigues, Goret 2011, 28–29). Mowa tu, o Centrum Interpretacji Architektury i Dziedzictwa (*Centre d'interprétation de l'architecture et du patrimoine*, CIAP), którego kreację rozpoczęto w 2008 roku poprzez rehabilitację (*rehabilitation*) dwóch domów znajdujących się przy ulicy Sin 4. Zupełnie nagie, przypominające szkielety, drewniane konstrukcje budynków, które pojawiły się w nowej współczesnej rzeczywistości otoczone zostały żelaznymi rusztowaniami i futurystycznie wyglądającym zadaszeniem. Dzięki zaproponowanej przez archeologów i architektów formule „opowieści” o ewolucji miasta – wytworzony został dyskurs interpretacyjny, dla którego naturalnej wielkości „makiety domów” stały się namacalną podporą. Dydaktyczne podejście archeologów, przejawiające się w chęci umożliwienie

publiczności wejścia na rusztowanie, stało się w tym wypadku zaczątkiem jednostki dydaktyczno badawczej (CIAP).

(IV) Kolejny, kluczowy w obranej tu perspektywie wątek odnosi się do rodzajów przekazów, które mogą wpłynąć na dowartościowanie i rozsądną ochronę pozostałości przeszłości. Jak zauważa w swej propozycji archeologii zre-socjalizowanej F. Criado Boado, *praktyka archeologiczna postuluje pozytywne formy działania w celu organizacji, ochrony, konserwacji i ponownej oceny wartości spuścizny archeologicznej lub, innymi słowy, zarządzania ogromnym i niezwykle ważnym zasobem dziedzictwa kulturalnego, oferując aktywne rozwiązania z zakresu zarządzania znaleziskami archeologicznymi w dniu dzisiejszym, a tym samym przyczyniając się do procesu przekształcania jego elementów składowych na współczesne zasoby kulturowe* (Criado Boado 2001, 133). Kluczowa w procesie szukania optymalnych, lub chociaż koncyliacyjnych metod dowartościowywanie materialnych pozostałości z przeszłości jest konieczność uwzględnienia różnic interesów. Ciekawie komentuje to zagadnienie również Aleida Assmann: „W ciągu ostatnich dziesięcioleci rozwarła się przepaść nie do pokonania między ochroną obiektów a odnową przestrzeni, która odwzorowuje przeciwstawne sobie pozycje w demokratycznej opinii publicznej. Podczas gdy działania budowlane podejmowano w państwie monarchistycznym bądź totalitarnym z wyłączeniem opinii publicznej, w demokracji obywatele w bardzo dużej mierze biorą udział w procesie decyzyjnym. W debatach dotyczących planów zabudowy zostają jednocześnie zdemokratyzowane zasadnicze pytanie o stosunek do własnej historii. Skutkiem jego jest nieustanny i wielostronny spór między ekspertami, politykami, inwestorami i obywatelami” (Assmann 2009, 25).

W dobie namnażania różnego typu *problemów i konfliktów* zasadne wydaje się poważniejsze traktowanie również u nas *public archaeology / community archaeology*, którą proponuję określać mianem archeologii *społecznej*, archeologii *wspólnotowej* (szerzej na ten temat Zalewska 2012, 79). Można mieć obecnie nadzieję na to, że kwestią (oby nieodległą) przyszłości jest wyodrębnienie, najlepiej instytucjonalne, tego typu studiów również w przestrzeni archeologii polskiej. Dla potencjalnych adeptów PA zainteresowanych problematyką archeologii miejskiej, inspirująca w poszukiwaniach skutecznych metod na dowartościowanie i rozsądną ochronę pozostałości przeszłości może się okazać powstała w Saint Denis atypowa i innowacyjna kreacja architektoniczna stanowiąca element projektu Fabryka miasta (*La Fabrique de la ville*). *Fabryka miasta* jest hybrydą między dwiema kulturami i generacjami; jest sposobem na uchronienie pod współczesnym kapeluszem powstałych w XV wieku konstrukcji; jest też sposobem na nadanie nowego życia wciąż eksplorowanemu stanowisku archeologicznemu, poprzez planowe i przemyślane udostępnienie go dzieciom i studentom archeologii, jest szansą na niespotykane spojrzenie na historię Saint Denis, nie tylko, choć również dla archeologów (Rodrigues, Goret 2011, 29) – i jako taka może przyczynić się do dowartościowania i rozsądnej ochrony pozostałości przeszłości, w złożonych, wielokulturowych warunkach społecznych dzisiejszego Saint Denis.

Archeologia (miejska) jako kompromis funkcji dekonstruktywnych, rekonstruktywnych i konstruktywnych z perspektywy *etyki społecznych konsekwencji*

Tematyka archeologii miast, jawi się jako wyjątkowo wymagająca i skomplikowana przestrzeń dociekań badawczych również z powodów etycznych. Konsekwencje postępowania archeologów, podobnie jak wszystkie inne konsekwencje postępowania (które powstają w stosunku do społeczeństwa i środowiska, w którym człowiek żyje, pracuje i swoim postępowaniem nań oddziałuje) mają także swój wymiar społeczny. Można zatem (w konkretnym przypadku interakcji archeologów i wiedzy archeologicznej ze społeczeństwem, z mieszkańcami badanego archeologicznie miasta, czy jednostkami 'na których' drodze pojawiają się wątki archeologiczne) konsekwencji społecznych użyć jako pewnego wspólnego mianownika dla zjednoczenia różnego typu konsekwencji i jako samo kryterium wartościowania (Gluchman 2012, 12).

Przestrzeń miejska jest szczególnie poręczna w procesie uświadamiania sobie zależności między działalnością poznawczą – kulturową jaką jest archeologia, a kontekstami społecznymi. To w niej zawiera się i z niej poniekąd wynika postawa archeologów na którą składają się (1) produkcja wiedzy na temat historii reprezentowanej przez znaleziska archeologiczne, (2) potrzeba sprostania wymaganiom społecznym związanym z działaniami archeologów, (3) innowacje w zakresie procedur i kryteriów roboczych w kontekście danego znaleziska, pozwalające osiągać zarówno cele poznawcze jak i praktyczne. Stąd konieczność (a) każdorazowej oceny historycznego znaczenia elementów składających się na zapis archeologiczny, (b) przedstawiania innowacyjnych metod analizy pozyskanych danych oraz (c) przekształcenie tej wiedzy w nowoczesne formy przekazu zyskujące aprobatę społeczną i budzące życzliwość dla archeologii.

Archeologia, ma możliwość wypowiadania się na temat procesów nakładania, zacierania, kumulacji warstw, śladów, znaczeń i sensów w przestrzeni miejskiej. I czyni to. Nie zawsze jednak z pełną świadomością konsekwencji społecznych tych czynów i na ogół (niestety!) w warunkach w których głos archeologa (i jego nikła, na ogół ograniczona mizernym budżetem sprawczość) jest ignorowany. Dane archeologiczne są tu, razem z nami, są pod powierzchnią ziemi, gotowe do wychynięcia, są fundamentalną częścią integrującą nasze współczesne środowisko, zwłaszcza miejskie, gdzie 'nakładanie' się i „nawarstwianie”, jest wręcz cechą definicyjną. Z uwagi na sygnalizowany tu palimpsestowy charakter danych, archeologia nie jest domeną, która pozwala studiować przeszłość bezpośrednio, ponieważ nie chodzi tu o działalność, która opiera się po prostu na odkryciu. Wprost przeciwnie – chodzi o pole, które zależy całkowicie od wpływu, jaki mają na przeszłość (i przyszłość!) rzeczy znalezione w świecie teraźniejszym. W tym kontekście jednak, obserwacje, które można z odwołaniem do znalezisk poczynić, nie mają innego sensu jak tu i teraz, w relacjach, które utrzymują „obiekty

pamięci” z (każdorazową) współczesnością. Stąd z jednej strony, możliwość i potrzeba wypowiadania się o „stratyfikacji znaczeń” nabieranych w ciągu długiego trwania poszczególnych fenomenów miejskich. Z drugiej jednak strony, stąd też konieczność uspołeczniania badań i wiedzy archeologicznej.

Podsumowanie

Powyższe rozważania ukazują podstawowe ścieżki, którymi podążać mogą miejskie badania archeologiczne i które obejmują: teorię jako praktykę, podstawy teoretyczne również alternatywnych względem dominujących trendów propozycji (typu archeologia zresocjalizowana, archeologia publiczna/ uspołeczniona, archeologia , drugiego stopnia) stosowalność wiedzy archeologicznej i jej społeczne konsekwencje jako nieodzowne i wzajemnie uzupełniające się wymiary tego samego zadania. Warto w archeologii miejskiej uwzględnić również te treści, które składają się na napięcia wynikające z różnic między celami i oczekiwaniami państwa i obywateli, specjalistów i amatorów etc. Dodającym otuchy przykładem realizacji archeologii uspołecznionej, jest imponujący conceptualnym zamysłem i konsekwencją realizacji – przypadek Saint Denis. Niezależnie od obranej perspektywy oglądu – ale rekomendując do tego typu rozważań perspektywę archeologii zresocjalizowanej i uspołecznionej – charakteryzowana tu tematyka miejska, jawi się jako wyjątkowo wymagająca i skomplikowana przestrzeń dociekań badawczych. Nie dziwi więc, że traktuje się ją często jako należącą do „najtrudniejszych i najbardziej wyczerpujących przedsięwzięć”, choć z drugiej strony w badaniu miast – właśnie złożoność i mnogość problemów stanowić może zachętę do tego, by widzieć i rozumieć więcej. Przecież miasto, to *obietnica zawsze nowych odkryć*.

Jan Frolík*

Archaeological examination of medieval towns in Bohemia (An overview by an archaeologist)

ABSTRACT

J. Frolík 2012, Archaeological examination of medieval towns in Bohemia (An overview by an archaeologist). *Analecta Archaeologica Ressoiviensia* 7, 67–110

The article summarizes the results from the archaeological excavations in the town of high middle ages in central and eastern Bohemia. The group of excavated towns includes the important settlement agglomerations of early middle ages changed during high middle ages into royal towns (Čáslav and Chrudim) and the newly located royal towns (Polička and Skuteč) and the bishop's town (Český Brod) and mining town (Kutná Hora) and small market-towns (Hrochův Týnec and Luže). The new pieces of knowledge about town fortifications and about the form and development of town houses and about everyday life were collected during rescue excavations made in last twenty years.

Keywords: Bohemia, town, High Middle Ages, archaeology, stone wall, house

Received: 14.06.2012; Revised: 25.08.2012; Accepted: 16.12.2012

The period after 1989 has seen a previously unusual momentum to archaeological examinations of town centres in the Czech Republic. This is connected to gradual infilling of gaps in housing areas and use of empty spaces caused by demolition of older historic buildings that had been neglected. The number and intensity of archaeological examinations, mostly rescue in character, is undoubtedly a peak in the whole span of archaeology as a discipline. Their importance for broadening archaeological and historic knowledge in the Czech Republic is only comparable with the second half of the 19th century, a period when archaeology established itself as a scientific discipline and the historic town centres were being modernised as a result of industrial revolution and the development of Czech society. These 19th century processes generated a series of monographs and assemblages of medieval artefacts that served as the knowledge base for understanding the origins of towns and their medieval residents' daily life (e.g. Sedláček 1874) until the second half of the 20th century.

Following this there was a new stage of both research (e.g. deserted town of Hradištko at Davle in the central Bohemia or deserted

* Akademie věd ČR, Archeologický ústav, Letenská 4, 118 01 Praha 1, Republika Česka, frolik@arup.cas.cz

Fig. 1. Czech Republic. 1 – Čáslav, 2 – Český Brod, 3 – Chrudim, 4 – Kutná Hora, 5 – Polička, 6 – Skuteč, 7 – Hrochův Týnec, 8 – Luže. Drawing by J. Frolík

Ryc. 1. Republika Česka. 1 – Čáslav, 2 – Český Brod, 3 – Chrudim, 4 – Kutná Hora, 5 – Polička, 6 – Skuteč, 7 – Hrochův Týnec, 8 – Luže. Rysunek J. Frolík

town Staré Mýto-Tisová in the eastern Bohemia) and rescue (Hradec Králové, Most, Plzeň, Praha, Tábor) excavations conducted between the 1960s and 1980s that varied in the three-dimensional momentum and the depth of conducted examinations. The requirements of contemporary building processes usually see extensive earth moving in advance, completely destroying any potential archaeological deposits. Increasingly, comprehensive redevelopment of open spaces (of streets, markets) are common, connected with the reconstruction of the engineering network and the replacement of surfaces.

Both kinds of examinations are often the first and at the same time the last opportunity to explore the origins and development of a town. This situation imposes a great responsibility on archaeologists to ensure that excavations are conducted to a proper technical standard, and that useful research questions are posed, the answers to which are supposed to be found in the excavations. However, huge quantities of archaeological ceramics and vast documentation often leads to a long gap between field works, the development of results and their presentation to the scientific community and the public. The issue of suitable arrangements for deposit of archaeological finds in an appro-

priate museum and their future maintenance only seems to be a marginal concern.

This paper deals mainly with the problems of medieval towns in the eastern Bohemia, drawing on the author's experience during other professional duties when he carried out research on rescue excavations. The review below covers only a small part of the problematic issues, with reference to towns in the central (Čáslav, Český Brod, Kutná Hora) and eastern Bohemia (Chrudim, Polička, Skuteč). It also includes the very first information about the development of small towns (Hrochův Týnec, Luže) of which examinations so far have been beyond archaeological interest.

1. Čáslav (district of Kutná Hora)

Čáslav is an important historical town on the eastern border of the central Czech Republic. The royal town probably dates from the 1260s, but there is reference to the tradition of the older hillfort of "Hrádky" on the western border of the present town, which in the Premyslid period fulfilled administrative functions. Čáslav has a long tradition dating back to the 1870s of collecting archaeological ceramics, and these found their place in historical publications (Sedláček 1874; Malina a kol. 1976). However, archaeological examinations of the historic city centre only began in the 1990s. Archaeological attention was mostly paid to a broad unbuilt space of nine plots along the street leading from the central market towards Prague (Generála Moravce Street), created in the 1980s by careless demolition of medieval houses. Since 1991 that space has gradually stopped expanding. To date, rescue excavations have been conducted on six plots (No. 62, 63, 66–69) resulting in a more detailed picture of the town development.

Archaeological excavations showed that the town has been set up in a settled area, in front of "Hrádek", proven by the excavated 13th century layers. The newly established town did not refer directly to the older settlement. The oldest stone building dates back to the first half of the 14th century and was built according to a uniform plan (Fig. 2A). Rectangular cellars, with their long axis lying perpendicular to the axis of the street are the oldest recorded phase. These were built out of quarried stone bonded with clay. Cellars did not extend across the whole width of the plot (c. 7–7.5 m), allowing for a passage to the back part

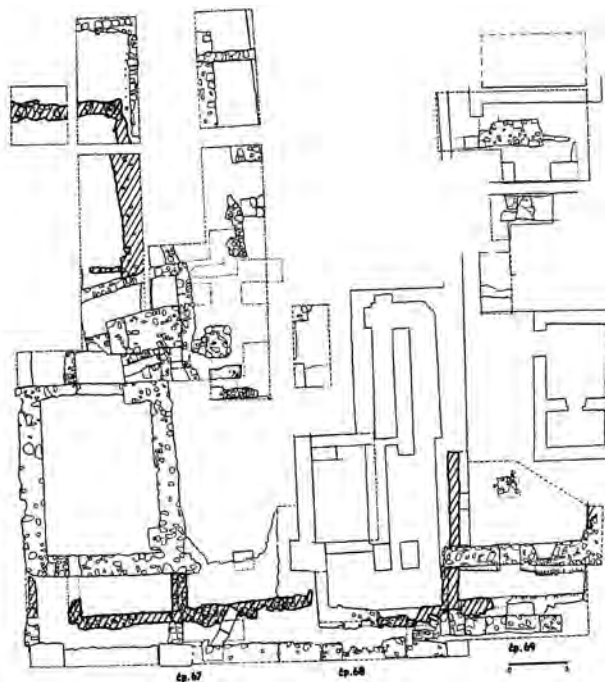

Fig. 2A. Čáslav (district of Kutná Hora, Středočeský kraj (Central Bohemia region). The development of the town houses in plots No. 66–69. The right stage marked with. 14th cent. Based on Frolík, Tomášek 1995

Ryc. 2A. Čáslav (powiat Kutná Hora, Středočeský kraj (Środkowoczeskie województwo)). Rozwój domu miejskiego na parcelach nr 66–69. Właściwa faza oznaczona kreskowaniem. XIV wiek. Na podstawie Frolík – Tomášek 1995

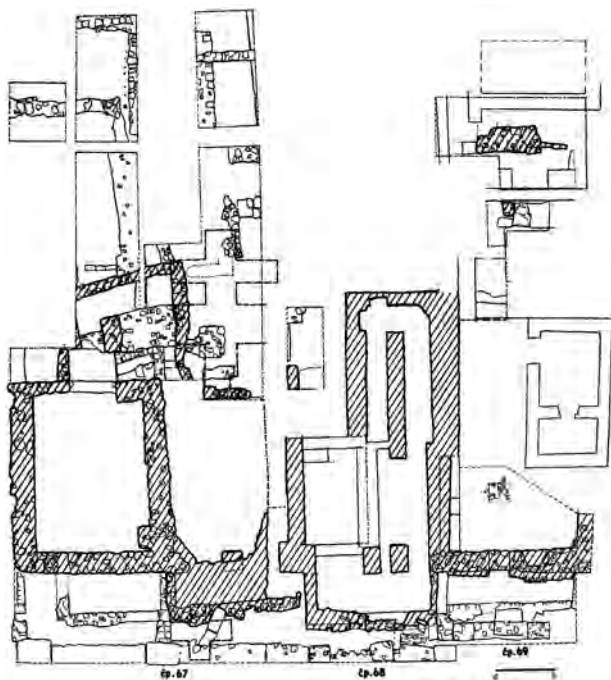

Fig. 2B. Čáslav (districts of Kutná Hora, Středočeský kraj (Central Bohemia region). The development of the town houses in plots No. 66–69. The right stage marked with. 15th cent. (after the fire in 1452). Based on Frolík, Tomášek 1995

Ryc. 2B. Čáslav (powiat Kutná Hora, Středočeský kraj (Środkowoczeskie województwo)). Rozwój domu miejskiego na parcelach nr 66–69. Właściwa faza oznaczona kreskowaniem. XV wiek (prawdopodobnie po pożarze w 1452 r.). Na podstawie Frolík – Tomášek 1995

Fig. 2C. Čáslav (districts of Kutná Hora, Středočeský kraj (Central Bohemia region). The development of the town houses in plots No. 66–69. The right stage marked with. 16th cent. (after the fire in 1522). Based on Frolík, Tomášek 1995

Ryc. 2C. Čáslav (powiat Kutná Hora, Středočeský kraj (Środkowoczeskie województwo)). Rozwój domu miejskiego na parcelach nr 66–69. Właściwa faza oznaczona kreskowaniem. XVI wiek (po pożarze w r. 1522). Na podstawie Frolík – Tomášek 1995

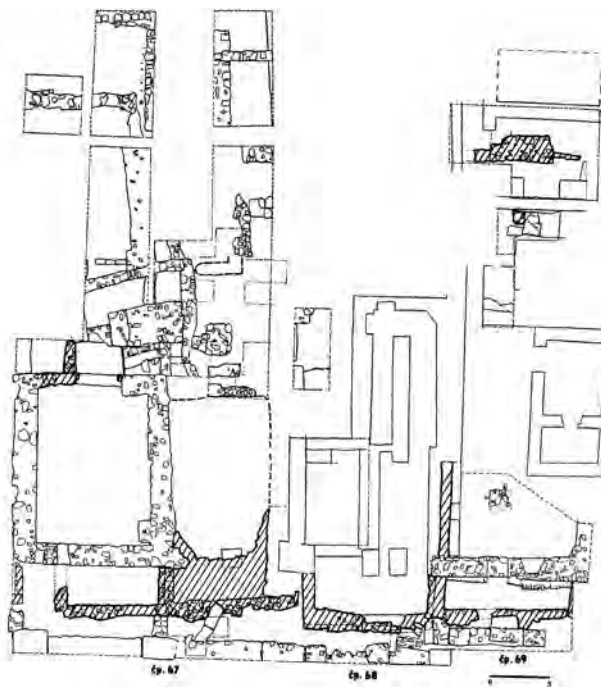
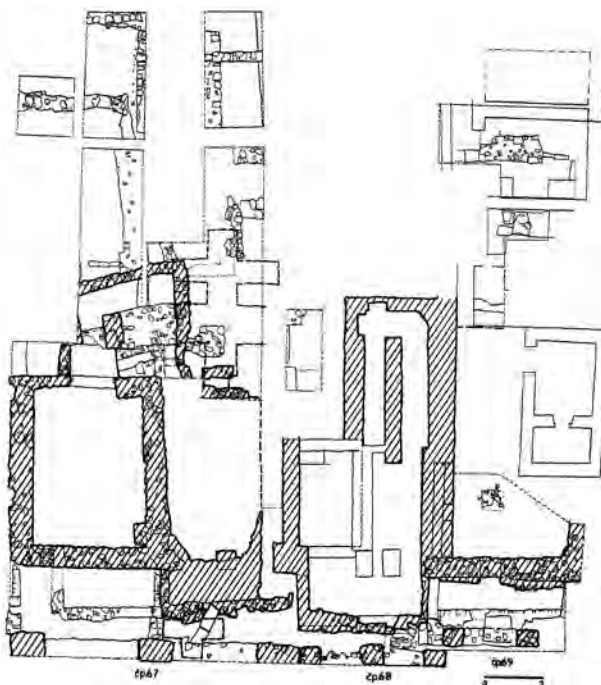

Fig. 2D. Čáslav (districts of Kutná Hora, Středočeský kraj (Central Bohemia region). The development of the town houses in plots No. 66–69. The right stage marked with. 17th cent. (after the Thirty Years' War). Based on Frolík, Tomášek 1995

Ryc. 2D. Čáslav (powiat Kutná Hora, Středočeský kraj (Środkowoczeskie województwo)). Rozwój domu miejskiego na parcelach nr 66–69. Właściwa faza oznaczona kreskowaniem. XVII wiek (po wojnie trzydziestoletniej). Na podstawie Frolík – Tomášek 1995

of the plot. Houses were built in pairs (No. 68 + 69; No. 67 – originally two houses, subsequently merged to one plot to create the house at the end) so it was possible to access the yards behind them more easily. The passage, which had a double width because of the mirror-image arrangement of the neighbouring house, was created out of small areas taken from each plot (passage between No. 69 and unexamined No. 70 remains to the present day and looks like a narrow alley; passage between No. 68 and No. 67; passage between No. 67 and No. 66). Although houses No. 62 and No. 63 were built as a pair, the alley lies between houses No. 63 and No. 64. It is possible to assume on the basis of the arrangement of windows in the front elevation that the cellars had flat ceilings. Unfortunately we have no information on the appearance of other houses in the same area. Other brick buildings (cellars) were located at the back of the plots (No. 67). In the 15th century (after the town fire in 1452?) cellars in some houses were expanded to the lower storey (No. 67). These cellars were cut mainly in rock and only partly walled in stone (Fig. 2B). In the case of house No. 69 the problem of cellar enlargement was solved by digging another cellar at the back of the existing building. Another reconstruction took place as a result of a town fire in 1522 (Fig. 2C). For no known reason the front walls of all houses were moved deeper inside the plots by about 3 to 5 m. The new buildings were made out of brick bonded with mortar. Independent pillars or flying buttress were built under the ceilings of the original cellars, where the front wall was located. House No. 69 was embellished with arcades, whose existence is proved by the visible foundations of two out of the three originally planned pillars. The poor quality of those foundations shows that the arcades themselves were built out of wood. Information about how the houses built after 1522 looked is visible on the oldest city prospect of 1602 by Jan Wilenberg (Fig. 3). It is surprising that wooden houses can be seen on that prospect. A detailed examination of the cellars shows that their construction would allow the whole house to be built out of stone. After the Thirty Years' War houses were destroyed or pulled down entirely and afterwards totally rebuilt. They were usually rebuilt on their original location, though their facades were once-more located on the former 14th century street line (Fig. 2D). All houses had arcades (Frolík, Tomášek 1995). Only houses No. 62 (wooden construction) and No. 63 (stone construction) could serve as examples of the oldest stage

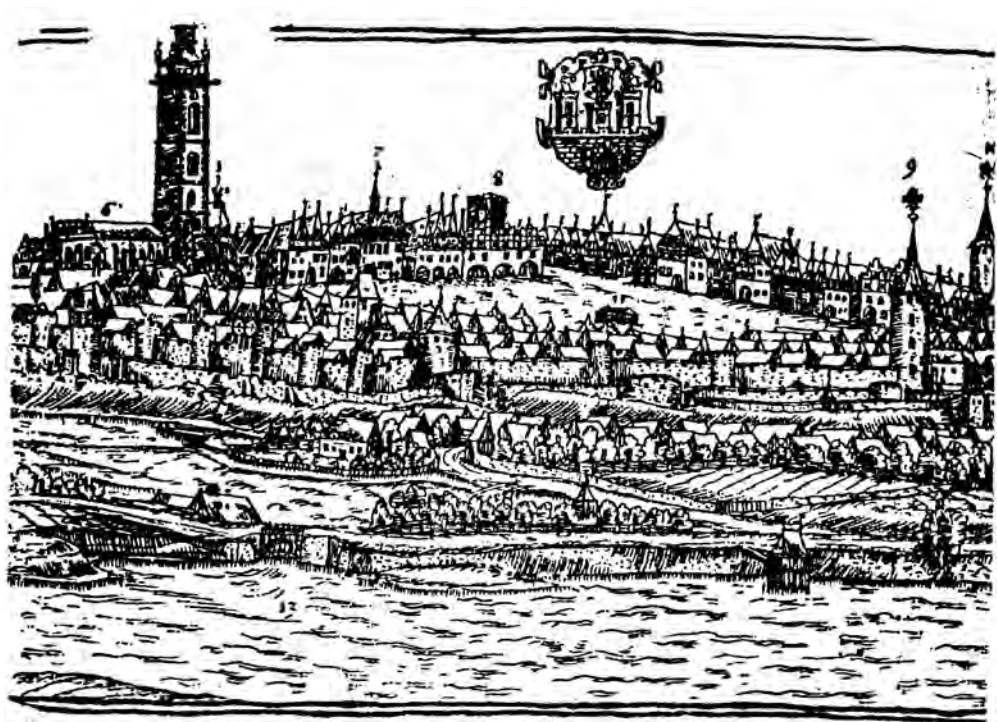

Fig. 3. Čáslav (district of Kutná Hora, Středočeský kraj). Houses of plots No. 66–69 in a town's panorama by J. Willenberg 1602, the discussed houses are located below the town crest. Based on Frolík – Tomášek 1995

Ryc. 3. Čáslav (powiat Kutná Hora, Středočeský kraj). Domy na parcelach nr 66–69 na panoramie miasta autorstwa J. Willenberga z roku 1602, przebadane domy znajdują się bezpośrednio pod herbem miasta. Na podstawie Frolík – Tomášek 1995

of urban housing. Both cellars were set close together, which could be proof that even before the 14th century houses were built in pairs. The cellars were destroyed in a fire in the 14th century (although the disaster is not confirmed by any of the written sources). Only the facades of the cellars dating to the second half of the 13th century and the first half of the 14th century remained as they were first built (Frolík, Vepřeková 2011a). Other cellars from the second half of the 12th century were built in front of the facades of the houses in the main market square. Their fills produced traces of processed metal (bits of lead, piece of a silver plate, piece of foldable scales). Fragments of ceramics with traces of slag attached prove that Čáslav was presumably set up as a mining town. However, at the end of the 12th century Kutná Hora was functioning as a mining town as well (Frolík *et al.* 2001).

Archaeological observations lead to the conclusions that boundaries between parcels were stable throughout the whole time of their functioning (their linking or a repeated division of the houses are exceptions to that). The boundaries remained untouched even when the plots were not built on for a long time (mostly after the Thirty Years' War). On the other hand the street lines and more importantly the main town street underwent some changes (Frolík, Tomášek 1995; Frolík *et al.* 1999). Archaeological examinations included municipal fortifications at the back of the parcels of No. 67 to No. 69. Not long after the town was established defensive walls 2.4m thick and built out of crushed rock bonded with a good quality mortar were built. Traces of fire end the first phase of their existence, dated to the first half of the 14th century. After the fire the walls were rebuilt at 2m thickness out of small stones bonded with bad quality mortar. It is doubtful that an intramural space was built together with the main municipal walls as the contemporary intramural space dates back to the 15th century and lies along the line of older walls with an unknown history (Frolík, Tomášek 1995).

2. Český Brod (district of Kolín)

Český Brod is a small town east of Prague, on the line of the medieval route linking Prague to Moravia and other eastern areas (Fig. 1: 2). Since the 12th century Český Brod (Czech Ford) was under the authority of the bishop of Prague and because of that it is known as Biskupský Brod (Bishop's Ford). After the Bohemian Wars in 1437 Český Brod became a royal town, however with the passing of time its importance started to decrease. Not until 1993 has archaeological work been conducted in the historic city centre. Since then all field works in the central part of the town and in its medieval suburbs have been systematically supervised (even in small areas). After 20 years of observation it can be assumed that thanks to that method it is possible to gain important information that changed the previous perception of the origins and development of the medieval town.

The beginning of Český Brod is connected with a presumed bishop's residence, where St Gothard's church was located. The residence was situated by the ford across the small river Šembera and dates back to the 1160s and 1170s. So far the bishop's residence has not been confirmed

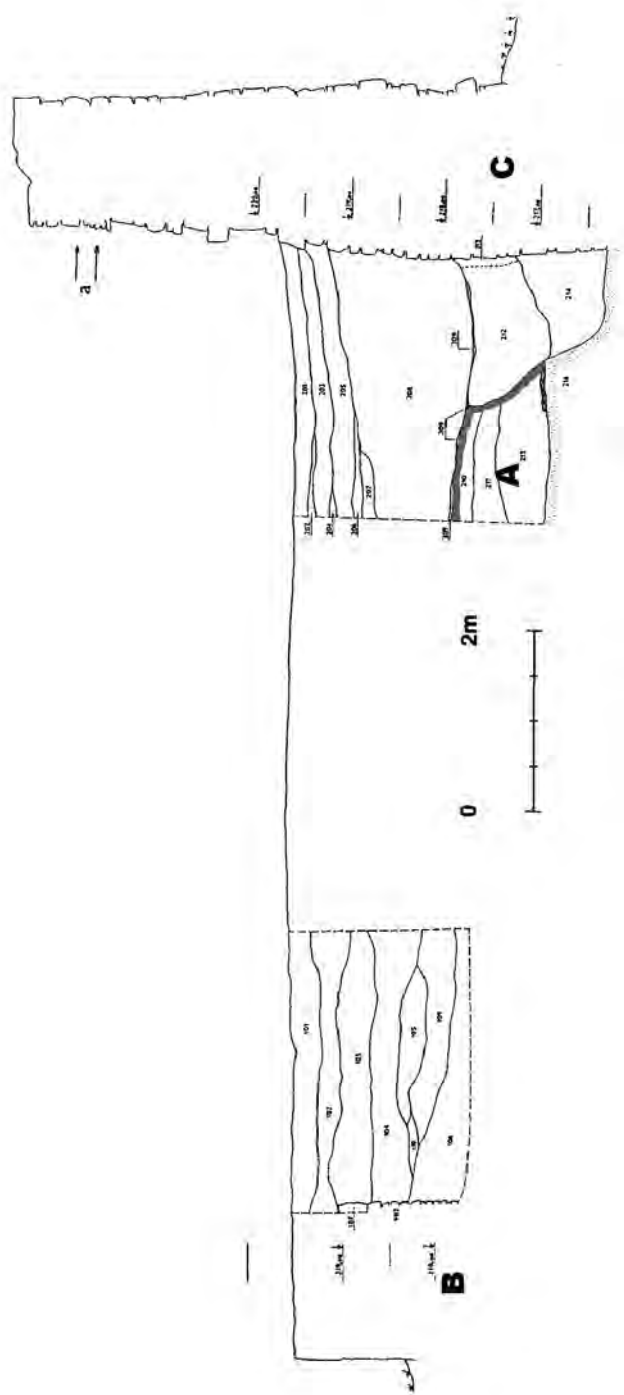

Fig. 4. Český Brod (district of Kolin, Central Bohemia region). A cross-section of town fortifications, A – layers older than surviving fortifications and probably connected with the oldest phase that so far has not been discovered. Underlined with a grey line, B – 14th cent. defensive wall (1345? 1360?), C – a defensive wall from 1445–1487. Drawing by J. Frolík

Ryc. 4. Český Brod (powiat Kolin, Středočeský kraj). Przekrój przez fortyfikacje miejskie. A – warstwy starsze niż zachowane umocnienia i prawdopodobnie związane z dotąd nie odkrytą najstarszą fazą. Podkreślone szarą linią, B – mur obronny z XIV wieku (1345? 1360?), C – mur z czasów między 1445 a 1487 r. Rysunek J. Frolík

by any of the archaeological research. Its existence can be suggested by an eccentric location of the church in the area of the contemporary main city square and by the presence of Romance architectural elements. In historic literature it is believed that the town dates back to the second half of the 13th century (Frolík 1996, 737). The oldest information is from 1289 when Český Brod was burned to the ground. Another possible time for the establishment of the town is 1301 and not long after this the town was sacked. In 1315 Brod was conquered. The location of the town in the second half of the 13th century is archeologically confirmed. In the area of the present-day main city square the remains of sunken houses (cellars?) have been discovered, however they were destroyed by the fire (1289? 1303? 1315?). They were not rebuilt thereafter and the square maintained its present-day shape and size since.

Much attention was paid to the surviving elements of municipal fortification that are dated to 1445–1487 (Ebel *et al.* 1998)(Fig. 4). The traces of older fortifications built by Prague archbishop Arnošta from Pardubice are almost invisible (1345?, 1360?). From today's point of view they were situated inside the present line of the fortification. It should be understood that since 1445 to 1487 the fortifications formed an intramural space for the older 14th century defensive wall. However, at no point did both fortifications function at the same time. The defences of the oldest part of the town after 1289 (1301) are still doubtful. Indirect evidence suggests that they lay along the line of the 15th century defensive walls. Data show that the with pottery layers from the second half of the 14th century reach these walls and that the 14th century fortifications disturb the older 13th century layers in at least one location (Frolík 1998). This direct evidence proves that the last elements of the fortification have not been yet been found. As engineering trenches were being laid out archaeologists' attention was paid to the medieval cellars under the houses in the market square. In the two of them truncated arched stone door jambs linking the square with the cellar could be seen. Both of the houses and the cellar date back to the second half of the 14th century.

Cellars functioned as stock rooms. Later (in the 15th century?) their entrances were filled up with soil and the entrances bricked up as they probably disturbed the communication network within the market. New entrances were usually built from the side of the back yard. Similar entrances can be seen only in big commercial complexes (e.g. Praha,

Wrocław; Buško 2000) showing that in the 14th century Český Brod was probably important trade centre. Reconstruction of the services networks provided information about the range of medieval suburbs (Liblické, Kouřimské, Pražské). The beginnings of settlement in these areas dates back to the second half of the 13th century and it started to extend further since the 14th century. In the Kouřimian suburb the remains of a tanning workshop containing a well and three wooden tubs with limestone sediments have been examined. A comparison of ceramics with the written sources made it possible to identify this place as a workshop dating to between 1589 and 1598. Those were the times when leather-workers Jan Rýznar and Tobiáš Hron were making soft white leathers (Frolík 1996, 744–745).

3. Chrudim

The town of Chrudim is located in the southern part of the eastern Bohemia and until the 19th century it was a regional centre of that area (Fig. 1: 3). To be more precise the town is located on the bend of a meander of the Chrudimka river. Since the 9th century there has been a hillfort which became an administrative centre of the Přemyslids at the end of the 10th century (Frolík 1993). Before 1276 in the same location another town was set up and it became a Czech queens' dowry at the beginning of the 14th century. It was functioning and developing well in the 14th and 16th centuries but started to lose its significance in the 18th century (Semotanová, Šimůnek 2003).

The tradition of collecting archaeological monuments in Chrudim dates back to the 1850s, but systematic supervision of ground works and archaeological rescue excavations have been conducted only since 1982. These excavations have usually been conducted in part of the historic city centre. Moreover, there has been research on two broad unbuilt on areas (consisting of 9 plots) in the 1980s, the open space a result of demolition of derelict medieval houses in that area (Frolík 2006).

Archaeology has made it possible to gain information about the origin of this medieval town, since all of the older buildings were completely destroyed. The planned layout of the streets, market square and of single parcels took place afterwards. Prospective unbuilt areas were paved with gravel. The measured outline was different from the con-

temporary one, since some of the buildings (cellars, sunken house) were located at the mouth of the street leading to the market. On the basis of archaeological finds it is possible to date them to the second half of the 13th century, however the upper date is set by the statement “before the year 1276”. The bottom line is set by dendrochronological data for the pre-establishment stage giving dates from 1262 to 1274. In the first half of the 14th century the original built-up area was destroyed by fire, and as a result all existing buildings ceased function. The reconstruction of the town was undertaken on the outline still reflected in the present day streets and a larger market (Bláha *et al.* 2007). The fire is not documented in written sources and its chronology is based on the archaeological material obtained from the layers and dendrochronological examination of the oldest part of rafter framing in St Mary of the Assumption Parish Church built after the fire (1338–1339; Frolík 2006; Frolík, Sigl 1995; 1998). According to the written sources Chrudim had been going through a process of economical development in the second half of the 14th century, however that information is not otherwise confirmed. Stone bourgeois buildings of the time are almost not known (Bláha *et al.* 2006). The only exception is the house at the back of the plot of a present house No. 10. At the very beginning it was a single plot where a wooden house with a clay floor was built in the second half of the 13th century. Shortly afterwards that house was replaced by another building with a similar construction. Another reconstruction took place at the beginning of the 14th century when a wooden house was put up on a stone foundation containing at least two rooms. A sunken house with walls covered with wood was a part of that house as well. Before 1338 the house was destroyed by fire. Then it was replaced by another building, with a square cellar of 25sq.m and built out of a white stone lined with a clay. The size of the cellar was similar to the older dug-out which remained untouched. The cellar are respected the older sunken houses. The entrance of the cellar faced north and took the shape of narrow broken bottleneck. Unfortunately, it is not possible to tell what the house over the cellar looked like but it can be assumed that it was made out of wood. In the 15th century another cellar of 24sq.m and facing north was built in the neighbouring area. At the time of its use there was a flight of stairs leading to the cellar beneath (Fig. 5). The cellar was dug out on the cross plan by cut-and-cover method, and was then surrounded with walls.

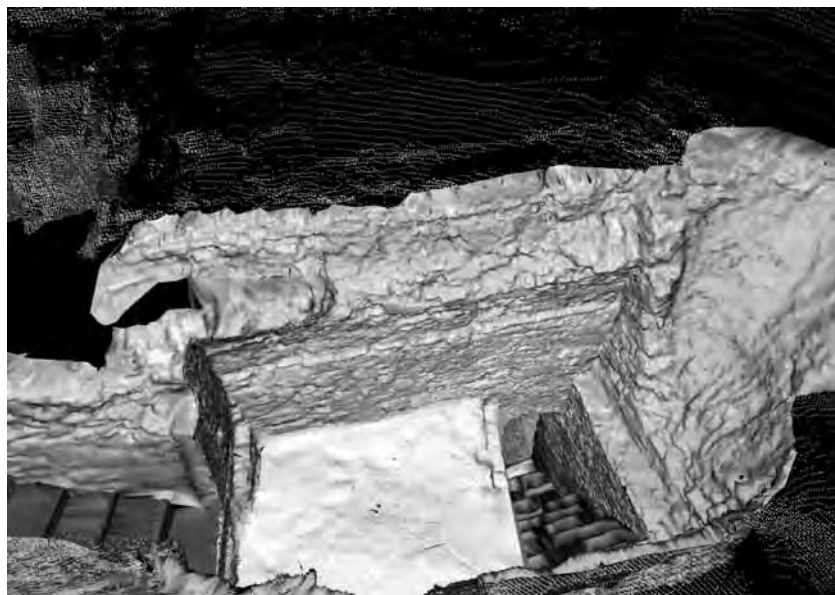

Fig. 5. Chrudim (Pardubice region). Hradební Street. Research from 2006, a cellar of destroyed 15th cent. house, documented by a 3D laser scanner. Survey by Stavební Geologie – Geotechnika a.s.

Ryc. 5. Chrudim (Pardubický kraj). Ulica Hradební. Badania z roku 2006, piwnica zanikłego (nie istniejącego) domu z XV wieku, zadokumentowana za pomocą skanera 3D. Sporządziła firma Stavební Geologie – Geotechnika a.s.

Its above ground part was definitely stone, which can be proven by numerous architectural elements (parts of windows and door's frames). The house existed in this form until The Thirty Year's War when it was destroyed. It was not rebuilt and the cellars were filled with rubbish and a garden established on the surface. Thanks to the building's unique history it could be thoroughly explored and it provides the most detailed picture of a medieval house in Chrudim (Frolík, Musil 2010). The Dominican monastery was a part of a housing development of the 14th century town and was recorded for the first time between 1308 and 1312. It stopped operating during the Bohemian wars in 1421. Its base ground was entirely built up in the second half of the 19th century. Information about the monastery is very limited and based only on random ceramics discovered during the 19th century. Archaeology has helped to answer some questions on the functioning of the municipal defensive castle. It was originally located at the south-east corner of the central part of the town, although that information was not con-

firmed by any of the written sources. In this location there is a block that reaches beyond the borders of the town where two constructions of tower shape were built. At least one of them existed after the town foundation (before 1276). After finishing the construction of a Parish Church the ground became a cemetery. Referring to the defensive castle this fact sets the time limit for the existence of the town until the great fire (before 1338). A closer insight into the castle is a challenge for future excavations. Establishing solid facts in this matter will not be an easy task as the presumed location of the castle was disturbed at least twice (in the 16th and 19th centuries) by works lowering the ground level (Frolík 2008). Much attention was paid to the excavations of the municipal fortifications. According to the written sources the defensive walls are authenticated in 1349. Their construction is dated to the second half of the 13th century and archeologically examined building objects of such a date may serve as a proof of their existence (e.g. waste pits). Dating the walls itself seems to be problematic. They were put up on the demolished lines of the older fortifications that had a shape of a bulwark. The fortification was built out of large white blocks bonded with a poor quality mortar that caused a number of defects and resulted in limited surviving remains. The walls were fortified with towers. Unfortunately careless repairs of the fortifications in the 1960s and 1970s has made their examination impossible. It is worth mention though, that one of the towers surrounded by neighbouring buildings was not renovated. Examination of this showed that its walls were fortified with semi-circular full towers that lack analogy among fortifications of a similar date. The intramural wall was built in the second half of the 15th century, confirmed by written sources from 1435 and 1498. Defensive walls were fortified with semi-circular interiors facing the towers, the only round tower with the larger part bounding to the front of the walls could be found in the north-east corner of the town. The tower made the defensive action possible from the two rifle-ranges. In 1777 the tower was rebuilt as a gunpowder store with the present name of “Prachárna” (Frolík 2009). Thanks to examinations of waste pits archaeology gained significant information about the material culture in the town during the 14th and 16th centuries. So far Chrudim has provided the largest collection of medieval glass in the eastern Czech Republic (Černá 2005; Kozáková *et al.* 2010). An interesting exception among all the trades is Jan Medek a Chrudim-

ian potter who is said to have been an valued resident of Chrudim. He used to mark his products (stove tiles) with his initials. Several stoves marked this way have been found in various places in different towns e.g. towns in north-east Bohemia, in Hradec Králové, in Prague and in the Lichnici castle on the borderland of the Chrudim region and central Bohemia. These finds prove his popularity (Frolík 2003).

4. Kutná Hora

In the Middle Ages Kutná Hora was one of the two most important towns in the Czech Kingdom because of the well-developed silver mining industry that was used for coins (Fig. 1: 4). Silver was probably discovered in the 1260s and the oldest mining town dates back to 1276. Since 1300 there was an Italian Court (Vlašský dvůr), a centre for silver mining management, a defensive station and a mint (Velímský 2012). Around these building a town started to develop, gradually acquiring rights in law and setting up new organizational institutions. Its irregular outline was conditioned by the location of mines and is a proof of the town's spontaneous beginnings. Silver mining had a crucial impact on the town's activity until the 17th century after which the town started to decline. In the 20th century Kutná Hora became an object of interest for its cultural heritage. However this fact did not help with the maintenance of any of the monuments. The city centre together with its medieval houses were gradually being destroyed. Rescue archaeological excavations were conducted but they were usually low key. In 1996 Kutná Hora became a UNESCO world heritage site. The listed structures include the undergrounds and mines. The necessity to maintain the listed structures has influenced a process of broadening knowledge about Kutná Hora from an archaeological point of view (Frolík, Tomášek 1997; 2004).

It is commonly stated that the mining activity had great impact on the town origins and appearance although that information has not been officially confirmed. Documentation of the layout of trenches for engineering networks in the 1990s allowed changes in the original land form to be determined. Deposits of gangue 8 m deep can be found in the southern part of the city centre, and originally they could be seen all around the Italian Court. Similar deposits 4 to 5 m deep were also found in the north-east corner of the city centre. The construction of

houses on the lands of former mining activity must have had negative consequences as it has been noted that these tend to subside (e.g. No. 352 and No. 353) (Fig. 6). A few communication sequences on the map of the town can be identified. The main one runs across the town from east to west (present streets – Husova – Palackého náměstí – Tylova – Sokolská) and links Kouřimska and Čáslavská gate. The next street goes across the streets of Poděbradova and Václavské náměstí leading to the Sedlec Monastery (Fig. 7). It is assumed that such an arrangement of streets is much older than the town itself. Archaeological research show that both of the streets have been lowered with the newly made ones simply made in the excavated gullies. These are dated for the 14th century. In a few places they cut through old mines (Tylova Street, Palackého náměstí) and infilled pits from 14th and 16th century. The remains of stone buildings can be found in the street area (Frolík, Tomášek 2002).

Archaeological rescue excavations have been conducted since 1998 in the area of the former Jesuit college and have provided the most accurate image of the town and its development. The college is located at the edge of the valley on the western bank of Vrchlica stream and between St Barbara's Cathedral and the edge of the central part of the town enclosed by the defensive walls. Originally it was an area situated on the slope dropping towards the Vrchlice. The 14th century town moat crossed the northern part. On its external bank remains of mining activity have been traced, comprising entrances to four shafts of the most important, medieval mine "Osel" (Ass.). The shafts were filled with mix of stone and ceramics from the 13th and 14th centuries. The latest shafts stopped being used in the 15th century. Rectangular objects with burned sides are the remains of the mined ore. The mining settlement had been gradually changing in a typical suburb called "On a guild" in the Middle Ages. Its axis was determined by the road leading to St Barbara's Cathedral through the gate in the town walls. Buildings of many kinds were located on both sides of the road with the oldest houses dated to the 14th century. Ceramics of a similar date can be found in the rubbish pits in the yards of these buildings. A closer insight into the town's suburb and building development is shown on a 1732 plan made by Jesuits. It is assumed that 16 houses were built there although their location and internal planning is not very accurate.

Fig. 6. Kutná Hora (Central Bohemia region). Anenské náměstí (Anenian market square), destroyed house No. 352 and 353. Layers layout emerging as a result of mining activity. Non-surviving mine-shafts (A, B, C) burdened in 14th century, the process of fills subsiding had a negative influence on the newer buildings (especially on the house situated above the mine-shaft C). Drawing by J. Frolík

Ryc. 6. Kutná Hora (Středočeský kraj). Anenské náměstí (Anenski rynek), zaniklý dom nr 352 i 353. Przykład układu warstw powstałego w wyniku działalności górniczej. Zanikłe szyby kopalniane (A, B, C) w XIV wieku zostały zasypane, osiadanie wypełnisk miało negatywny wpływ na młodszą zabudowę (zwłaszcza w przypadku domu nad szybem C). Rysunek J. Frolík

A lack of space in the town was a reason for filling the moats and building houses across it.

The arrival of the Jesuits in Kutná Hora in 1626 made a radical change. The construction of the college started in 1667 and the building area was precisely prepared beforehand. All buildings in the suburb were demolished the rest moat filled. The prepared area took the form of a broad terrace. A vast interference in the original land form

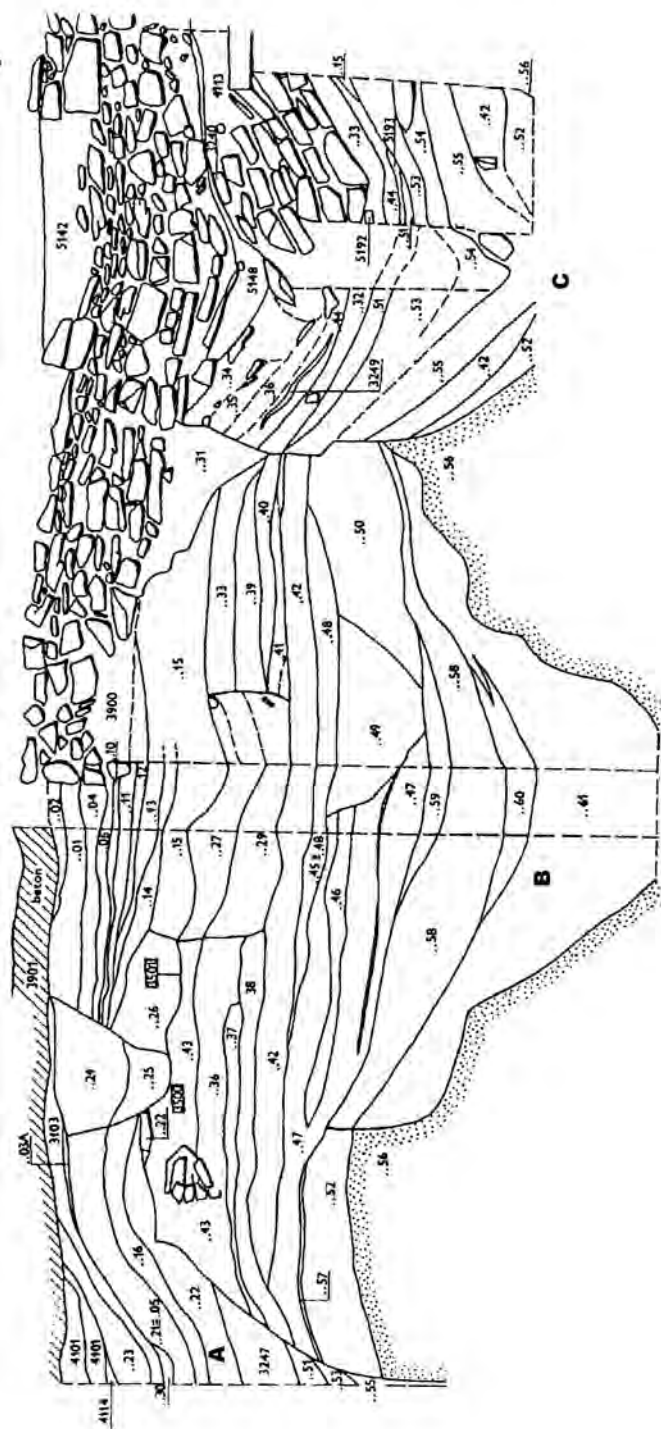

Fig. 7. Kutná Hora (Central Bohemia region). The centre of the town, changes in the area along the main communication tracks (marked with dashes). 1 – the entrance of mine-shafts, 2 – ravine, 3 – land edges gradually lowered, 4 – settlement objects located in the road area. Based on Frolík, Tomášek 2002

Ryc. 7. Kutná Hora (Středočeský kraj). Centrum města, przemiany konfiguracji terenu w obrębie głównych tras komunikacyjnych (oznaczone kreskami). 1 – wylot szachtów kopalnianych, 2 – wąwóz, 3 – krawędzie terenowe, stopniowo obniżane, 4 – obiekty osadowe w obrębie dróg. Na podstawie Frolík, Tomášek 2002

resulted in changes of the hydrological system. This problem was solved by building a water drainage network transferring water to the Vrchlice stream. Drinking water was supplied by wooden waterways from the west of the college and delivered to the remaining buildings and the fountain in the bottom yard. The construction of the college did not take long, at least in a form of a raw building, and could have been seen in its present shape by 1674. On the other hand finishing the interiors took much longer and the whole building was completed only in about 1750. A brick-built stove used for burning lime and brick was discovered in the northern yard of the college. The stove took the form of a horseshoe and was made out of stone bonded with mortar and its leading wall had two openings. It was presumably used between 1667 and 1732. After that time it was covered in waste and a courtyard with a garden laid out. A park was created in the southern courtyard. This sloping area was divided into four terraces, separated with dykes. In the middle there was an alley with a flight of stairs and a fountain. This courtyard is shown on a 1732 plan of the college. After the dissolution of the Jesuits the college was transferred to the army that set up a hospital and barracks. Since then the building was constantly under renovation which has made the courtyard look disorderly (Frolík 2007b).

The Church of St George was one of the buildings located in the so called “On the guild” suburb that is evidenced on the 1732 plan of the Jesuits college. Since the 16th century it has been attended by the German Lutheran community. In the oldest panoramas of the town (e.g. J. Willenberg 1602) it is shown as a gothic building with a tower, rectangular aisle and a multi-lateral presbytery. In 1773 it was closed down and is said to have been destroyed in 1793.

In 2010 the area of the above mentioned Church was examined through an evaluation excavation to prepare the ground for future hotels. The archaeological evaluation showed that the Church was constructed in an area of the former mining activity. The remains of the 14th century Church consists of small elements of the walls, tower and a northern part of an aisle. The larger elements of the original building were destroyed in modern times by stone mining and digging of an unknown purpose. Five ancient graves were discovered to the north of the Church. After the demolition of the church a small building was put up and then destroyed in the 20th century (Frolík, Vepřeková 2011).

5. Polička (district of Svitavy)

The town of Polička is situated on the border of the Bohemia and Moravia, and until 1991 no archaeological research had been conducted there. The origins of the town are confirmed by written sources. The town was established in “cruda radice” by king Ottokar II in 1265, and in 1305 it became the Czech queens’ dowry. It is characterized by well preserved fortifications from the second half of the 14th century. However the way they looked in the past is unknown, and for this reason archaeological evaluation excavations were conducted in the southern part of the town in 1991 in order to prove the existence of intramural walls there. An embankment 1,1 m high and 5 m across is the oldest human activity (Fig. 8). A groove (0.3 m across, 0.4 m deep) marks its upper part. Another stratigraphical stage was dredging of a pit for the construction of the town’s defensive walls on the internal part of the embankment and a building layer with mortar traces. The intramural was embodied in the older embankment.

The embankment with a groove represents the oldest stage of the municipal fortification. Unfortunately we do not know whether there was a moat in front of the shaft. There was a moat there, but it was the

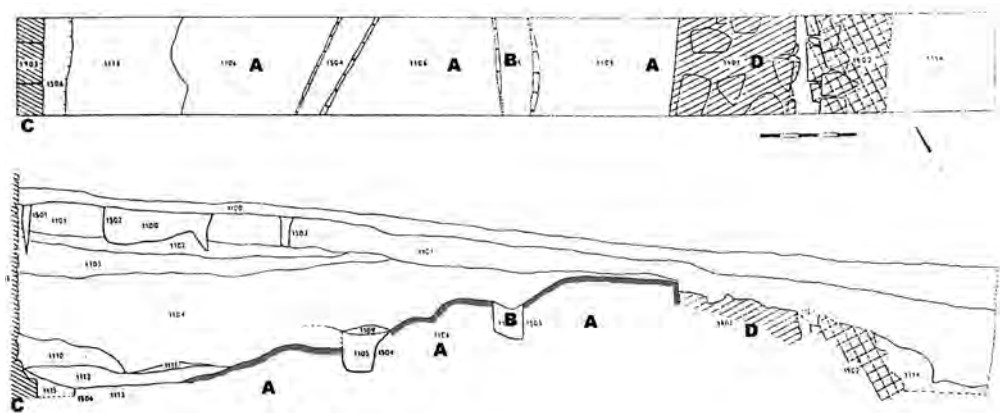

Fig. 8. Polička (district of Svitavy, Pardubice region). A cross-section of temporary fortifications in the southern. A – an embankment in shape of a shaft marked with a grey line, B – a groove in the palisade line, C – main defensive walls, D – an external wall of the intramural. Drawing by J. Frolík

Ryc. 8. Polička (powiat Svitavy, Pardubický kraj). Przekrój przez prowizoryczne miejskie fortyfikacje w części południowej. A – nasyp w formie wału, oznaczony szarą linią, B – rów po palisadzie, C – główne mury miejskie, D – zewnętrzny mur między-murza. Rysunek J. Frolík

one connected with the 14th century fortifications. It is possible that it emerged as a result of the process of soil scooping for the shaft construction. New defensive walls were built in the internal part of a temporary fortification so the town could keep its defensive capabilities during construction. The shaft stopped fulfilling its function when the intramural was built (Frolík, Sigl 1992; 1995).

6. Skuteč (district of Chrudim)

Skuteč is situated in the Iron Mountains in the southern part of the Chrudim region (Fig. 1: 6). This area was colonized in the 12th century, but there is no evidence for the existence of an older medieval settlement. The oldest centre of the region (today very small) was the village of Lažany with St Wencesla's Church. This Church was built in the second half of the 13th century and was surrounded by small dispersed settlements (Frolík 2007a).

Skuteč is mentioned in written sources not earlier than 1289 and it was said to be king Waclaw's II property. The town was divided by a small watercourse flowing beside the main road and across the market. Buildings in the town spread around the market and along the roads the plots reached the borders of the town. The town was not fortified, and no traces of gates have been found. The size of the town was not different from the other towns of that period and was probably set up as a result of some important founding project (Fig. 9).

The south-east corner of the market was where a Parish Church of St Mary of the Assumption was planned to be built. There has been some archaeological research on this church, and according to historical and architectural researches the building was put up before the second half of the 14th century (the oldest written sources are dated 1349). It is surprising though, that there is no evidence for the existence of an older church in the 13th century town. Moreover no traces of graves that are older than the church could be found. It is assumed that the place where the church was built had not been used for a few decades after the town foundation. Analysis of this situation may confirm that the Parish Church was built some time after the town foundation. Unfortunately the reason for such a non-standard development is not clear. It is said that sometime between 1289 and 1349 Skuteč came to be ruled by noblemen and started to

Fig. 9. Skuteč (district of Chrudim, Pardubice region). 1731 perspective map showing the medieval extent. The location of the Church of Our Lady is marked with a square. Státní oblastní archiv Zámorsk, fond Velkostatek Rychmburk, Maps and prospects, evidence No. 139

Ryc. 9. Skuteč (powiat Chrudim, Pardubický kraj). Mapa poglądowa miasta z roku 1731 uchwycia jeszcze jego średniowieczny zasięg. Położenie kościoła N. P. Marii oznaczone kwadracikiem. Státní oblastní archiv Zámorsk, fond Velkostatek Rychmburk, Mapy oraz plany, nr inw. 139

function as a feudal town. St Wencesla's Church in nearby Lažany was still a Parish Church in the town (Frolík 2011).

7. Hrochův Týnec (district of Chrudim)

The Hrochův Týnec country town is located by the river Novohradka where it meets the Ležák stream and about 7 km to the east of Chrudim town (Fig. 1: 8). It is situated on the Trstenicki route between the Bohemia and Moravia. The oldest evidence of human activity dates from the 9th and 10th centuries. All of the four sites outside the building area are dated by ceramic material to the 11th and 12th centuries. Since the 13th century Hrochův Týnec is mentioned in written sources. In 1265 and 1271 Zumrak from Týnec is mentioned in documents. In 1293 the Eliáš from Týnce appears in the written sources. Hrochův Týnec happened to become a the centre of a small property. There was also a Church in Hrochův Týnec in that year (present St Martin's Church), located on the hill at the confluence of the above mentioned watercourses.

It has been archaeologically proven that the hill was settled in the second half of the 11th century. It can be assumed that this was the date when a cemetery began to function, shown by the find of a grave with a denarius of King Vratislav's II reign (1061–1092, king 1085–1092). It is possible that the Church was already there at this date. The colony settled on the hill started to develop with greater intensity during the 13th century, as confirmed by finds of numerous pottery pieces. The manor house of the owner of Hrochův Týnec was probably located to the east of the Church on site of deserted Chapel of our Lady. The building was partly round, slightly fortified and in the old Czech called "týn" (tyn – wall, fence). The chapel was destroyed in the 19th century, and the part of the hill where it was located has not been archaeologically examined before it was destroyed in the 1980s. At that time a change of settlement structure took place. Small colonies disappeared and the main part of the estate together with the church and owner's residence was moved to the western and southern hillsides. It developed into a town lying along the road running through Hrochův Týnec and leading to Moravia. The chronological confirmation of this process will be the main task before further archaeological examinations.

Future development of the hill is characterized by broad field modifications raising the level by approximately 0.8 m in connection with

Fig. 10. Hrochův Týnec (district of Chrudim, Pardubice region). A cadastral map (stabilního katastru) of 1841. To the south of St. Martin's Church where was a residence of the feudal owner, a town centre (market square) was situated. The owner's residence was moved to the south („Na Hrochově”). The numbers mark settled areas from the 9th to the 12th century (based on Frolík, Musil 2011)

Ryc. 10. Hrochův Týnec (powiat Chrudim, Pardubický kraj). Mapa katastru gruntowego (stabilního katastru) z roku 1841. Na południe od kościoła św. Marcina, obok którego znajdowała się najstarsza siedziba właściciela feudalnego, centrum (rynek) miasteczka. Po założeniu miasta siedziba właściciela przesunęła się w kierunku południowym (lokalizacja „Na Hrochově”). Numery oznaczają stanowiska z potwierdzonym osadnictwem od IX do XII wieku (na podstawie Frolík, Musil 2011)

reconstruction (elevating) of St Martin's Church. This process is not mentioned in any written sources and archaeological potsherds are dated to the 15th century or even later. Another process of raising the level of the area by about 0.5–0.6 m took place in the 18th century and was again connected with reconstruction of the Church so that it could take its present day form (Frolík, Musil 2011).

8. Luže (district of Chrudim)

Luže is a small town located in the south-east corner of the medieval area of Chrudim region and at the same time on the borderland of an older settlement area in the foothills of The Iron Mountains settled in the 12th century. In the medieval period the town of Luže was a property of Košumberk castle (mentioned for the first time in 1318). Archaeological research confirmed the castle was already functioning since the second half of the 13th century and was referring to an older seat of an unknown appearance (Frolík, Sigl 2002). No potsherds have been found in the town centre, only single pieces of pottery found in the area can prove that there has been a colony in the 12th and 13th century. The town was put on a standard plan in about 1300. The earlier development of the town is presented on an unusual platform consisting of two pieces (e.g. on the map of the ground cadastre from 1839). The northern part of the town consists of buildings around the triangular square and with St Bartholomew's Parish Church in the south (documented for the first time in 1349)(Fig. 11). The southern part of the map has a regular (urban) layout with a square market visible. This part is located on the sloping area and is closely connected with the northern part. The division of the map has been mentioned by the written sources and in 1349 the northern part was called Kamenice and a part with a square market called Luže. Various namings are a result of the two parts being owned by a different seigneur. This situation made it almost impossible to set a borderline in the town and so since 1558 it has belonged to two different estates that shared one presbytery (Frolík 2010).

Archaeological examinations of towns in the eastern and central Bohemia have provided important information about the processes of town foundation, the way they looked and the development of buildings and fortifications. Although the cognitive process has

been time and effort consuming it still remains unbalanced. Filling the informational gaps will be necessary before further archaeological excavations.

Fig. 11. Luže (district of Chrudim, Pardubice region). General outline (1839). Non-standard two-part centre that in the Middle Ages belonged to two properties of the gentry with one Parish Church

Ryc. 11. Luže (powiat Chrudim, Pardubický kraj). Szkic orientacyjny (1839). Nietypowe dwuczęściowe centrum należące w średniowieczu do dwóch majątków szlacheckich z jednym kościołem parafialnym

References

- Bláha R., Frolík J. and Sigl J. 2006. Počátky zděné měšťanské architektury v Hradci Králové a v Chrudimi. In *Forum Urbes Medii Aevi* 3. Brno, 178–188.
- Bláha R., Frolík J. and Sigl J. 2007. Proměna uliční sítě a parcelace v Hradci Králové a Chrudimi. In *Forum Urbes Medii Aevi* 4. Brno, 82–93.
- Buško C. 2000. Rynek – centrum średniowiecznego Wrocławia. In J. Piekalski and K. Wachowski (eds.), *Średniowieczny Śląsk i Czechy. Centrum średniowiecznego miasta. Wrocław a Europa Środkowa* (= *Wratislawia Antiqua* 2. *Studia z dziejów Wrocławia*). Wrocław, 235–244.
- Černá E. 2005. Soubory skel z Chrudimi, Filištínské ulice. *Chrudimský vlastivědný sborník* 9, 3–35.
- Ebel M., Frolík J., Razím V. and Vařeka P. 1998. Opevnění města Českého Brodu. *Průzkumy památek* 5, 47–76.
- Frolík J. 1993. Chrudim v 11. a 12. století – Chrudim im 11. u. 12. Jh. In S. Moździoch (ed.), *Lokalne ośrodki władzy państwowej w XI–XII wieku w Europie Środkowo-Wschodniej* (= *Spotkania Bytomskie* 1). Wrocław, 219–233.
- Frolík J. 1996. Archeologický výzkum Českého Brodu v letech 1994–1995. *Archeologické rozhledy* 48, 737–747.
- Frolík J. 1998. Archeologický výzkum městského opevnění v Českém Brodě v roce 1997. *Archeologie ve středních Čechách* 1998(2), 385–394.
- Frolík J. 2003. *Kachle Chrudimska* (= *Sbirky regionálního muzea v Chrudimi* 5(2)). Chrudim.
- Frolík J. 2006. Chrudim – raně středověké centrum jižní části východních Čech (Archeologie a 950. výročí první písemné zmínky). *Archaeologia Historica* 31, 7–19.
- Frolík J. 2007a. Záchrané výzkumy u středověkých kostelů na Chrudimsku a Pardubicku – Rettungsgrabungen bei einigen mittelalterlichen Kirchen in der Umgebung von Chrudim und Pardubice. *Archeologické výzkumy v Čechách* 2006. *Supplément* 68. *Sborník referátů z informačního kolokvia*, 48–49.
- Frolík J. 2007b. Jesuit college in Kutná Hora: courtyards and their facilities in the 17th–19th century. *Archaeological excavations in 1998–2005. Studies in Post Mediaeval Archaeology* 2, 1–14.
- Frolík J. 2008. Hrad v Chrudimi? (Archeologický výzkum na Školním náměstí a v Komenské ulici v letech 2004–2006). *Castellologica Bohemica* 11, 553–584.
- Frolík J. 2009. The „Gunpowder Bastion“ in Chrudim through the eyes of an archaeologist – Bašta Prachárna v Chrudimi očima archeologa. *Studies in Post Medieval Archaeology* 3, 453–478.
- Frolík J. 2010. Počátky středověké Luže. In E. Voráček (ed.), *Luže v dějinách. Díl 1. Pod počátky středověku do konce 17. století*. Luže, 25–38, 196–198.
- Frolík J. 2011. Počátky pravěkého a středověkého osídlení Skutečska. In Voráček a kol. (eds.), *Dějiny Skutče*. Skuteč, 10–20, 366–368.
- Frolík J., Hazlbauer Z., Charvát P., Šumberová R. and Tomášek M. 1999. *Čáslav – místo pro život. Svědectví archeologie*. Praha.
- Frolík J. and Musil J. 2010. Záchraný archeologický výzkum v Hradební ulici v Chrudimi v roce 2006. *Chrudimský vlastivědný sborník* 14, 3–29.

- Frolík J. and Musil J. 2011. Hrochův Týnec v proměnách staletí 3. Pravěk a středověk. Hrochův Týnec.
- Frolík J. and Sigl J. 1992. Nové poznatky o počátcích Poličky na základě archeologických pramenů. In T. Durdík and P. Chotěbor (eds.), *Sborník Společnosti přátel starožitností 3: Miroslavu Richtrovi k životnímu jubileu...*, Praha, 67–76.
- Frolík J. and Sigl J. 1995. Příspěvek k dějinám vybraných královských měst ve východních Čechách na základě nových archeologických výzkumů. In K. Wachowski (ed.), *Kultura średniowiecznego Śląska i Czech. Miasto*. Wrocław, 81–89.
- Frolík J. and Sigl J. 1998. Chrudim v pravěku a středověku. Obrazy každodenního života. Chrudim.
- Frolík J. and Sigl J. 2002. K počátkům hradu Košumberka na Chrudimsku. *Archaeologia Historica* 27, 61–77.
- Frolík J., Šrein V. and Tomášek M. 2001. Archeologické doklady zpracování kovů v Čáslavi 13. a 1. poloviny 14. Století. *Archaeologia Historica* 26, 55–66.
- Frolík J. and Tomášek M. 1995. Archeologický výzkum historického jádra Čáslavi v letech 1991–1993. *Archaeologia Historica* 20, 147–156.
- Frolík J. and Tomášek M. 1997. Archeologie v Kutné Hoře v roce 1996 – stav a perspektivy. *Archaeologia Historica* 22, 121–128.
- Frolík J. and Tomášek M. 2002. Kutná Hora. Příspěvek archeologie k nejstarší topografii a komunikačnímu schématu města. In C. Buško, J. Klápště, L. Leciejewicz and S. Moździoch (eds.), *Civitas et Villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej*. Wrocław–Praha, 99–106.
- Frolík J. and Tomášek M. 2004. Archeologická památková péče v Kutné Hoře. In R. Procházka (ed.), *Forum Urbes Medii Aevi 1*. Brno, 29–34.
- Frolík J. and Vepřeková J. 2011a. Záchranný archeologický výzkum v ul. Generála Moravce v Čáslavi. *Archeologické výzkumy v Čechách 2010. Supplément* 81, 31–32.
- Frolík J. and Vepřeková J. 2011b. Zjišťovací výzkum v Kutné Hoře u Kouřimské brány (otázka lokalizace zaniklého kostela sv. Jiří). *Archeologické výzkumy v Čechách 2010. Supplément* 81, 32–33.
- Kozáková R., Klikarová L. and Frolík J. 2010. Bohatý soubor skla v Chrudimi, Hradební ulici. *Chrudimský vlastivědný sborník* 14, 129–164.
- Malina J. a kolektiv 1976. *Čáslav – vývoj životního prostředí*. Brno.
- Sedláček A. 1874. *Děje města Čáslavě*. Praha.
- Semotanová E. and Šimůnek R. (eds.). 2003. *Historický atlas měst České republiky, svazek č. 13. Chrudim*. Praha.
- Velínský F. 2012. Známý či neznámý Vlašský dvůr v Kutné Hoře? (Příspěvek k dějinám centrální středověké mincovny zemí koruny České) – The Italian Court at Kuttenberg – known or unknown? (The contribution to the history of Central mint of the medieval Czech kingdom). In *Argenti Fodina* 2011. Banská Štiavnice, 54–68.

Jan Frolík

Badania archeologiczne średniowiecznych miast w Czechach (spojrzenie archeologa)

Czasy po 1989 roku przyniosły niebywały rozmach w badaniach archeologicznych prowadzonych w centrach wielu czeskich miast. Działania te związane są ze stopniowym wypełnianiem luk w zabudowie oraz zagospodarowaniem pustych powierzchni, które powstały zwykle w wyniku wyburzeń obiektów zaniedbywanych w okresie wcześniejszym, często o znacznej wartości zabytkowej i historycznej. Liczba i intensywność badań archeologicznych, prawie bez wyjątku o charakterze ratowniczym, jest bezspornie najwyższa w całym okresie funkcjonowania archeologii jako dyscypliny naukowej. Ich znaczenie dla poszerzenia wiedzy archeologicznej i historycznej na obszarze Czech jest porównywalne tylko z okresem 2. połowy XIX w. W tym właśnie czasie archeologia ugruntowała swoją pozycję jako jedna z dziedzin nauki, a jednocześnie także w wyniku rewolucji przemysłowej i rozwoju społeczeństwa czeskiego ulegały modernizacji centra historycznych miast. W następstwie obu wspomnianych procesów powstała seria monografii historycznych oraz zbiory średniowiecznych artefaktów, które często aż do 2. połowy XX w. służyły jako baza do formułowania hipotez odnoszących się do początków poszczególnych miast oraz przedstawień życia codziennego ich średniowiecznych mieszkańców (tego typu przykład stanowi Sedláček 1874).

Nowy etap, odnoszący się do czasów systematycznych (np. zanikłe Hradištko u Davle w środkowych Czechach albo Staré Mýto-Tisová we wschodnich Czechach) i ratowniczych (Hradec Králové, Most, Plzeň, Praha, Tábor) wykopalisk od lat 60. do 80. ubiegłego wieku, różni się zarówno rozmachem przestrzennym, jak i głębokością prowadzonych badań. Wymagania współczesnych akcji budowlanych zwykle oznaczają rozległe prace ziemne w parterowych częściach budynków, zupełnie niszczące układy archeologiczne na ich powierzchniach. Nowym fenomenem są rozległe remonty otwartych przestrzeni (ulic, rynków) związane z rekonstrukcją sieci inżynierskich i wymianą nawierzchni. Oba przedstawione rodzaje badań są często zarówno pierwszą sposobnością, aby poznać początki oraz rozwój konkretnego miasta, jak też niejednokrotnie ostatnią taką możliwością. Zatem sytuacja ta nakłada na archeologa wielką odpowiedzialność za przeprowadzenie wykopalisk na właściwym poziomie technicznym, a także za przemyślane stawianie pytań, na które te konkretne badania wykopaliskowe mają odpowiedzieć. Ogromna ilość znalezisk archeologicznych oraz mnogość dokumentacji wiedzy często do dłuższej przerwy między badaniami terenowymi a opracowaniem wyników oraz przedstawieniem ich środowisku naukowemu i szerszej publiczności. Również kwestia odpowiedniego ułożenia znalezisk we właści-

wym muzeum oraz dalsza opieka nad tymi zbiorami tylko pozornie wydaje się pełnić rolę marginalną.

Autor zajmuje się przede wszystkim problematyką średniowiecznych miast we wschodnich Czechach, ale z racji swego zawodowego przyporządkowania także innymi stanowiskami, na których konieczne było przeprowadzenie ratowniczych badań wykopaliskowych. Przedstawiony poniżej przegląd najbardziej interesujących wiadomości stanowi jedynie wycinek z całej problematyki, dotyczącej miast w środkowych (Čáslav, Český Brod, Kutná Hora) oraz we wschodnich Czechach (Chrudim, Polička, Skuteč)(Ryc. 1). Zawiera również pierwsze informacje o rozwoju małych miast (Hrochův Týnec, Luže), których badania pozostawały dotychczas na marginesie archeologicznego zainteresowania.

1. Čáslav (powiat Kutná Hora)

Čáslav jest ważnym historycznym miastem położonym na wschodnim skraju środkowych Czech (Ryc. 1: 1). Jako miasto królewskie, lokowane prawdopodobnie w 60. latach XIII wieku, nawiązywało do tradycji starszego grodu „Hrádek“ na zachodnim skraju dzisiejszego miasta, który w czasach Przemysławów pełnił funkcje administracyjne. Čáslav ma długą tradycję kolekcjonowania znalezisk archeologicznych, sięgającą już lat 70. XIX wieku, która znalazła swoje odbicie w publikacjach historycznych (Sedláček 1874; Malina *i in.* 1976). Jednakże większe badania archeologiczne na obszarze historycznego centrum miasta prowadzone były dopiero od początku lat 90. ubiegłego wieku.

Największą uwagę archeologów skupiała rozległa niezabudowana przestrzeń na dziewięciu parcelach wzdłuż ulicy prowadzącej z centralnego rynku w kierunku Pragi (ulica Generála Moravce), powstała w latach 80. XX wieku w wyniku nierozważnych wyburzeń w obrębie średniowiecznych domostw. Od 1991 roku ta wolna przestrzeń stopniowo przestała powiększać się. Do czasów obecnych ratownicze badania archeologiczne prowadzone były na sześciu parcelach (nr 62, 63, 66–69), a w ich wyniku uzyskano bardziej dokładny obraz rozwoju miejskiego domu.

Wykopaliska archeologiczne pokazały, że miasto zostało założone na zasiedlonym obszarze, na przedpolu wcześniej wspomnianego grodu. Dowodzi tego warstwa z obiektu datowanego na XIII wiek. Nowo powstałe miasto nie nawiązywało bezpośrednio do starszego osadnictwa. Najstarsza budowla kamienna pochodzi z 1. połowy XIV wieku i została zbudowana według jednorodnego planu (Ryc. 2A). Najstarszą zarejestrowaną fazę stanowiły prostokątne piwnice, dłuższą ścianą orientowane prostopadłe do osi ulicy. Zbudowane zostały z łamanego kamienia spojonego gliną. Piwnice nie obejmowały całej szerokości parceli (cca 7 do 7,5 m), ponieważ pozostawiano przejście do tylnej części działki. Domy budowane były w parach (nr 68 + 69; nr 67 – początkowo tworzyły go dwa domy, później połączone w jedną działkę) przypuszczalnie po to, aby łatwiej można było przenieść się na

podwórza usytuowane za nimi. Z jednego boku każdej działki wydzielano przejście, które miało podwójną szerokość ze względu na identyczny układ na sąsiedniej parceli (przejście między nr 69 a nieprzebadanym nr 70 jest zachowane do dziś jako wąska uliczka; przejście między nr 68 a 67; przejście między nr 67 a 66). W parach budowane były także domy o nr 62 i 63, przy czym uliczkę można identyfikować między domami nr 63 a 64. Na podstawie układu okienek zachowanych w fasadzie można sądzić, że piwnice miały płaskie stropy. Natomiast niestety nie posiadamy żadnych informacji odnoszących się do wyglądu domów ponad nimi. Inne murowane obiekty (piwnice) były postawione w głębi działek (nr 67).

W XV wieku (po pożarze miasta w roku 1452?) w niektórych domach piwnice zostały powiększone o kolejne głębiej położone piętro (nr 67). Te piwnice były już wykute w skale i tylko częściowo murowane (Ryc. 2B). W przypadku domu nr 69 zwiększenie powierzchni rozwiązano dostawieniem kolejnej piwnicy za istniejącym już budynkiem. Kolejna przebudowa miała miejsce w wyniku rozległego pożaru miasta w roku 1522 (Ryc. 2C). Z nieznannej przyczyny frontowe ściany wszystkich domów przesunięto w głąb parceli o 3 do 5 m. Nowe konstrukcje, czy też tylko te przeróbki piwnic wykonane zostały z kamienia łączonego zaprawą. W przypadkach, w których pozostawiono pierwotne piwnice pod ich sklepieniami wybudowano samodzielne filary lub łuki oporowe w miejscu, gdzie przechodziła nowa frontowa ściana domu. Dom nr 69 został wzbogacony o podcienia, czego dowodem są fundamenty dwóch (z trzech przewidywanych) filarów. Niezbyt dobrej jakości wykonanie tych fundamentów pokazuje, że same podcienia prawdopodobnie były drewniane. Pewne informacje o wyglądzie domów wybudowanych po roku 1522 posiadamy dzięki najstarszej panoramie miasta z 1602 roku, autorstwa Jana Willenberga (Ryc. 3). Zaskakujące jest, że odnajdujemy na niej drewniane domy. Dokładnie przebadane piwnice ze ścianami z zaprawą pokazują, że ich konstrukcja pozwalałaby na budowę domów w całości kamiennych. W czasie wojny trzydziestoletniej domy zostały mocno zniszczone, ewentualnie całkowicie zburzone i zbudowane na nowo. Zwykle odnawiano je na pierwotnym planie, jedynie ich fasady ponownie umiejscowiono na wcześniejszej linii ulicy z XIV wieku (Ryc. 2D). Wszystkie domy wyposażone były w podcienia (Frolík, Tomášek 1995).

Najstarszą fazę miejskiej zabudowy udało się uchwycić jedynie na parcelach domów nr 62 i 63. Reprezentowały ją zagłębione obiekty (ziemianki). W jednym przypadku prawdopodobnie z drewnianą konstrukcją (nr 63), w drugim ze ścianami obłożonymi kamieniem (nr 62). Obie sutereny ściśle do siebie przylegały, co może świadczyć, że już na tym etapie prawdopodobnie stosowany był podstawowy podział na domy w parach, który jednoznacznie widoczny jest dopiero od XIV wieku. Piwnice przestały funkcjonować w wyniku pożaru w XIV wieku, którego to jednakże nie potwierdzają źródła pisane. Wymienione sutereny, datowane na 2. połowę XIII wieku i do starszej części XIV wieku, zachowały się ze względu na to, że w następnych fazach piwnice wykopywane były dopiero od linii cofniętych fasad (Frolík,

Vepřeková 2011a). Kolejne zagłębione sutereny z młodszej części XIII wieku zostały zarejestrowane przed fasadami domów na rynku głównym. Z ich wypełnisk pozyskano ślady obróbki metali (ołowiane złomki, kawałek blaszki srebrnej, część składanej wagi). Znaleziska fragmentów ceramiki ze śladami żużli dowodzą, że Čáslav została przypuszczalnie założona jako miasto górnicze. Jednakże w końcowej fazie XIII wieku taką właśnie funkcję pełniła niedaleka Kutná Hora (Frolík *i in.* 2001).

Obserwacje archeologiczne prowadzą do wniosków, że granice między parcelami były stabilne przez cały czas ich funkcjonowania (z wyjątkiem łączenia czy ponownego dzielenia parceli). Granice pozostawały nie naruszone także w przypadku, gdy przez kilka dziesięcioleci działka pozostawała nie zabudowana (często po wojnie trzydziestoletniej). Dla odmiany przemianom ulegała linia ulicy, miało to miejsce również w przypadku głównej ulicy miejskiej (Frolík, Tomášek 1995; Frolík *et al.* 1999).

Badania archeologiczne objęły także miejskie fortyfikacje w tylnych częściach parceli domów od nr 67 do 69. Główne miejskie mury obronne o szerokości 2,4 m zostały zbudowane z łamanego kamienia na zaprawie dobrej jakości, prawdopodobnie krótko po założeniu miasta. Pierwszy etap ich egzystencji zamykają ślady pożaru, datowanego na 1. połowę XIV wieku. Po tym wydarzeniu mury zostały zbudowane ponownie od poziomu terenu z drobnych kamieni łączonych zaprawą słabej jakości, tym razem w zmniejszonej szerokości (2 m). Wątpliwości budzi, czy razem z głównymi murami miejskimi powstało także międzymurze. Współczesne międzymurze jest młodsze i pochodzi z XV wieku. Stoi jednakże nad negatywami starszych ścian, których chronologii niestety nie udało się ustalić (Frolík, Tomášek 1995).

2. Český Brod (powiat Kutná Hora)

Český Brod jest dzisiaj niedużym miastem leżącym na wschód od Prahy, na trasie średniowiecznego szlaku łączącego Pragę z Morawami oraz regionami położonymi dalej na wschód (Ryc. 1: 2). Od XII wieku należał do praskiego biskupa. Z tego względu w źródłach pisemnych znany jest jako Biskupský Brod. W roku 1437 po wojnach husyckich stał się miastem królewskim. Jednakże w przeciągu dziejów jego znaczenie stopniowo malało. Aż do 1993 roku nie były prowadzone żadne większe prace archeologiczne w historycznym centrum miasta. Natomiast od tego momentu w sposób systematyczny nadzorowane są wszystkie akcje terenowe (także na małych powierzchniach) w centralnej części miasta oraz na dawnych średniowiecznych przedmieściach. Po prawie 20 latach obserwacji można stwierdzić, że dzięki tej metodzie, nawet bez prowadzenia większych badań archeologicznych, możliwe jest pozyskanie ważnych informacji, zmieniających dotychczasowe spojrzenie na powstanie i rozwój średniowiecznego miasta.

Początki Českého Brodu związane są z przypuszczalną siedzibą biskupa, na terenie której stał kościół św. Gotharda. Kuria zlokalizowana była

obok brodu przez rzeczkę Šemberę. Biorąc pod uwagę wezwanie kościoła najwcześniej mogła funkcjonować od 30.–40. lat XII wieku. Siedziba biskupa (dotychczas) nie została potwierdzona przez badania archeologiczne. Jej ślad stanowić może ekscentryczne położenie kościoła w obrębie dzisiejszego rynku głównego oraz obecność romańskich elementów architektonicznych. W literaturze historycznej sądzono, że miasto było lokowane w 2. połowie XIII wieku (Frolík 1996, 737). Najstarszą bezsporną wzmianką jest informacja z roku 1289, kiedy Brod uległ spaleni. Kolejną możliwą datą założenia miasta jest rok 1301, po którym wkrótce (w 1303 r.) zostało ono splądrowane. W roku 1315 Brod został zdobyty. Informacje dotyczące lokacji miasta w 2. połowie XIII wieku potwierdziła archeologia. Na terenie dzisiejszego rynku centralnego odkryto pozostałości pięciu zagłębionych obiektów (półziemianek). Budynki, których częścią były wspomniane obiekty, uległy zniszczeniu w trakcie pożaru (1289? 1303? 1315?). Później już nie zostały odbudowane, a rynek zyskał dzisiejszą formę oraz wielkość.

Dużo uwagi poświęcono rozwojowi miejskiej fortyfikacji (Ryc. 4). Jej zachowane części są elementem etapu budowlanego datowanego na podstawie zachowanej tablicy na lata 1445–1487 (Ebel *i in.* 1998). Informacje te potwierdzają dowody archeologiczne. Słabo widoczne są natomiast ślady starszych umocnień, wybudowanych bezspornie przez praskiego arcybiskupa Arnošta z Pardubic (1345?, 1360?). Ze współczesnego punktu widzenia stały one wewnątrz dzisiejszych linii fortyfikacji. Zatem sytuację należałoby interpretować w ten sposób, że umocnienia z lat 1445–1487 stanowiło miedzymurze starszego muru obronnego z XIV wieku. Jednak obie linie umocnień nigdy nie funkcjonowały jednocześnie. Kwestią niewyjaśnioną pozostaje zatem sprawa obwarowań najstarszej fazy miejskiej po roku 1289 (1301). Pośrednie dowody wskazują, że przebiegały one w linii murów obronnych z XV wieku. Świadczą o tym dane pokazujące, że aż do tych murów sięgają warstwy z ceramiką z 2. połowy XIII wieku oraz że, w co najmniej jednym miejscu, obwarowania z XIV wieku naruszają starszą jamę z ceramiką z XIII wieku (Frolík 1998). Dotąd jednak nie udało się zdobyć bezpośrednich dowodów na istnienie tej ostatniej fazy fortyfikacji.

W trakcie nadzorów wykopów pod sieci inżynieryjne uwagę archeologów przykuły średniowieczne piwnice, zachowane pod znaczną częścią domów na rynku. W dwóch przypadkach zostały zarejestrowane ścięte łukowate kamienne portale, którymi przez wąskie gardło schodziło się bezpośrednio z rynku do piwnicy. Obydwa datowane są (tak samo jak piwnica) na 2. połowę XIV wieku. Piwnice służyły jako pomieszczenia magazynowe. W późniejszym czasie (XV wiek?) wejścia te zostały zasypane, a portale zamurowane, ponieważ prawdopodobnie przeszkadzały w komunikacji w obrębie rynku. Nowe wejścia zostały wybudowane przeważnie z podwórza za domem. Podobne rozwiązania w przypadku wejścia do piwnic poświadczone są jedynie w ważnych centrach handlowych (Praha, Wrocław; Buško 2000) i wskazują, że przypuszczalnie w XIV wieku Český Brod pełnił ważną rolę w ówczesnym handlu.

Rekonstrukcja sieci inżynieryjnych pozwoliła chociażby w grubszym zarysie poznać zasięg średniowiecznych przedmieść (Liblické, Kouřimské, Pražské). Początki osadnictwa na tych obszarach sięgają 2. połowy XIII wieku, a ich powierzchnia powiększała się od wieku XIV. Na Kouřimskim przedmieściu na brzegu rzeczki Šembery zostały przebadane pozostałości warsztatu garbarskiego. Stanowiły go dna trzech drewnianych kadzi z osadami wapiennymi oraz studnia. Porównanie znalezisk archeologicznych ze źródłami pisanymi pozwoliło oznaczyć to miejsce jako warsztat, funkcjonujący między latami 1589 a 1598, w czasach kiedy białoskórnicy Jan Rýznar i Tobiáš Hron wyrabiali tutaj delikatne jasne skóry (Frolík 1996, 744–745).

3. Chrudim

Miasto Chrudim znajduje się w południowej części wschodnich Czech i aż do XIX wieku stanowiło centrum tego regionu (Ryc. 1: 3). Położone jest na cyplu nad zakolem rzeki Chrudimky. Już od IX wieku funkcjonował tutaj gród, który pod koniec X wieku (?) stał się centrum systemu administracyjnego Przemyslidów (Frolík 1993). Przed rokiem 1276 w miejscu grodu ulokowane zostało miasto, które na początku XIV wieku stanowiło wiano królowych czeskich. W XIV i w XVI wieku prężnie się rozwijało, natomiast od XVIII wieku stopniowo zaczęło tracić na znaczeniu (Semotanová, Šimůnek 2003).

Kolekcjonowanie zabytków archeologicznych ma w Chrudimi tradycje od lat 50. XIX wieku, niemniej systematyczne nadzory prac ziemnych i regularne ratownicze badania archeologiczne prowadzone są tam dopiero od 1982 roku. Ratownicze wykopaliska archeologiczne dotyczyły przeważnie części historycznego centrum miasta, szerokopłaszczyznowo przebadane były także dwie rozległe niezabudowane powierzchnie (razem 9 miejskich parceli) powstałe w 80. latach w wyniku zaniedbań w utrzymaniu stojących tam średniowiecznych domów (Frolík 2006).

Archeologia umożliwiła poznanie procesu powstawania tego średniowiecznego miasta. Cała starsza zabudowa została zburzona i zniwelowana. Następnie zapewne przebiegło wymierzenie ulic, rynku i pojedynczych parceli. Przyszłe wolne powierzchnie zostały utwardzone żwirem. Wymierzony zarys różnił się od współczesnego, ponieważ niektóre obiekty związane z tą fazą usytuowane są na wylotach dzisiejszych ulic w kierunku rynku. Więcej zagłębionych obiektów (suterren/ziemianek) zostało zarejestrowanych przy rynku we frontowych częściach parceli. Na podstawie znalezisk archeologicznych można je datować na 2. połowę XIII wieku, przy czym górną granicę podpowiada wskazówka „przed rokiem 1276“. Dolną granicę wyznaczają dane dendrochronologiczne z ostatniej przedlokacyjnej fazy, określające czasy od 1262 do 1274 roku. W 1. tercji XIV wieku pierwotną zabudowę zniszczył rozległy pożar, w wyniku którego wszystkie dotychczas zarejestrowane obiekty przestały funkcjonować. Odbudowę miasta przeprowadzono na trochę innym planie, tzn. ze współczesnym układem ulic i powiększo-

nym rynkiem (Bláha *i in.* 2007). Pożar nie został potwierdzony przez źródła pisane, jego chronologię opiera się o materiał archeologiczny z warstw oraz datowania za pomocą dendrochronologii najstarszej części więźby dachowej kościoła farnego Wniebowzięcia P. Marii, wybudowanego aż po tym pożarze (lata 1338–1339 ; Frolík 2006; Frolík, Sigl 1995; 1998).

Źródła pisemne wskazują, że Chrudim silnie rozwinęła się gospodarczo w 2. połowie XIV wieku. Jak dotąd badania archeologiczne nie potwierdzają takiej informacji. Prawie nie rejestrujemy ówczesnej kamiennej mieszczańskiej zabudowy (Bláha *i in.* 2006). Jedyny wyjątek stanowi dom, którego rozwój mógł być szczegółowo obserwowany w tylnej części działki współczesnego domu nr 10. Początkowo chodziło o samodzielną parcelę, na której już w 2. połowie XIII wieku przy linii ulicy postawiono drewniany, najprawdopodobniej zrębowy budynek z podłogą wylepioną gliną. Krótko po tym został on zastąpiony przez konstrukcję o podobnej orientacji i sposobie wykonania. Kolejna przebudowa miała miejsce na początku XIV wieku, kiedy został postawiony drewniany dom na kamiennej podmurówce, z co najmniej dwoma pomieszczeniami. Jego część stanowiła także ziemianka ze ścianami obłożonymi drewnem. Przed rokiem 1338 dom zniszczył wcześniej wspomniany pożar. Następnie został zastąpiony przez budynek, z którego zachowała się w przybliżeniu kwadratowa piwnica o wymiarach 5 x 5 m, zbudowana z kamieni opokowych łączonych gliną. Powierzchnia piwnicy odpowiadała starszej ziemiance, która pozostała nie naruszona. Wejście do piwnicy umieszczone było od strony północnej i miało formę wąskiej, załamanej szyi. Niestety nie wiemy jak wyglądał dom nad piwnicą, ale z największym prawdopodobieństwem można sądzić, że był drewniany. W XV wieku, od strony północnej w najbliższym sąsiedztwie, wykopana została następna piwnica o wymiarach 6 x 4 m, do której od zachodu prowadziły schody. W czasie jej funkcjonowania pod podłogą znajdowały się kolejne schody, prowadzące do dalszej piwnicy (Ryc. 5). Piwnica na planie krzyża wykopana została metoda górniczą, a następnie jej ściany zostały obmurowane. Jej nadziemna część niewątpliwie była kamienna, o czym świadczą liczne elementy architektoniczne (części obramowań okien i drzwi). W opisanej powyżej formie dom istniał do wojny trzydziestoletniej, w czasie której został zburzony. Potem już go nie odbudowano, piwnice zostały zasypane odpadami, a na powierzchni założono ogród. Dzięki nietypowej historii budynek ten mógł być przebadany i przedstawia jak na razie najbardziej szczegółowy obraz rozwoju średniowiecznego domu w Chrudimi (Frolík, Musil 2010).

Zabudowę miasta dopełniał w XIV wieku klasztor dominikański leżący w jego północno-wschodniej części, po raz pierwszy zarejestrowany między latami 1308 a 1312. Przestał funkcjonować w czasie wojen husyckich w roku 1421, a obszar na którym stał został w 2. połowie XIX wieku całkowicie zabudowany. Spowodowało to, że wiedza na jego temat (dotychczas?) ogranicza się jedynie do przypadkowych znalezisk z XIX wieku. Archeologia pomogła odpowiedzieć na pytania dotyczące funkcjonowania miejskiego zamku obronnego. Tradycyjnie lokalizowano go w południowo-wschodnim naroż-

niku centralnej części miasta, jednak w źródłach pisanych jednoznacznie nie był wymieniany. W tym miejscu znajduje się garb terenowy, wysunięty poza plan miasta. Na jego obszarze archeologia potwierdziła dwie budowle w kształcie wieży, z których co najmniej jedna istniała w czasie po założeniu miasta, przed 1276 rokiem. Po wybudowaniu pobliskiego kościoła farnego na tym właśnie terenie zaczęto chować zmarłych. Fakt ten, w odniesieniu do zamku obronnego, stanowi granicę okresu związanego z fazą egzystencji miasta do wielkiego pożaru (tzn. przed r. 1338). Bliższe rozpoznanie zamku stanowi zatem postulat dla dalszych badań wykopaliskowych. Rozwianie wielu wątpliwości odnoszących się do tego zagadnienia nie będzie jednak prostym zadaniem, ponieważ przypuszczalna powierzchnia zamku była co najmniej dwa razy (w XVI i w XIX wieku) naruszona rozległymi pracami, mającymi na celu obniżenie poziomu terenu (Frolík 2008).

Dużo uwagi poświęcono badaniom wykopaliskowym miejskich umocnień. W źródłach pisanych mury obronne poświadczane są w odniesieniu do 1349 roku. Jednak ich budowa miała miejsce już w 2. połowie XIII wieku, ponieważ niektóre przebadane archeologicznie obiekty o takiej chronologii mogą wskazywać na ich obecność (np. jamy odpadowe). Datowanie murów już samo w sobie stanowi problem. Postawione były na zniwelowanym poziomie starszych umocnień, mających wcześniej formę wałów. Fortyfikacja została zbudowana z wielkich opokowych bloków, połączonych zaprawą nienajlepszej jakości. To niestaranne opracowanie przyczyniło się do licznych defektów i konieczności napraw, w wyniku czego zachowało się bardzo mało pierwotnych, oryginalnych fragmentów. Mury wzmocnione były basztami. Niestety niedbała naprawa umocnień w 60. i 70. latach XX wieku uniemożliwiła ich rozpoznanie. Przez przypadek jednak nie została odnowiona jedna baszta, otoczona sąsiednią zabudową. Jej badania wykazały, że mury wzmocniono półokrągłymi pełnymi wieżami, które nie mają analogii wśród podobnie datowanych miejskich fortyfikacji. Druga linia umocnień (międzyzmurze) została wybudowana w 2. połowie XV wieku, jak przedstawiają niezbyt czytelne pisemne wzmianki z lat 1435 i 1498. Mury obronne były wzmocnione półokrągłymi, do wnętrza otwartymi basztami. Jedynie w północno-wschodnim narożniku umieszczono okrągłą wieżę, wysuniętą większą częścią obwodu przed linię murów. Wieża umożliwiała aktywną obronę z dwóch poziomów strzelnic. W 1777 roku została przebudowana na skład prochu strzelniczego, od czego pochodzi jej współczesna nazwa „Prachárna” (Frolík 2009).

Archeologia zyskała istotne informacje dla poznania kultury materialnej miasta w XIV–XVI wieku przede wszystkim dzięki badaniom jam odpadowych. Chrudim dostarczyła jak dotąd najbogatszy zbiór średniowiecznego szkła we wschodnich Czechach (Černá 2005; Kozáková *i in.* 2010). Interesujący wyjątek między zarejestrowanymi rzemiosłami stanowi produkcja chrudimskiego garncarza Jana Medka, który w źródłach pisanych wymieniany jest jako szanowany chrudimski mieszczanin. Na wyrobach – kaflach do pieców, umieszczał swoje imię lub chociażby inicjały. W ten sposób po-

świadczonych jest co najmniej dwanaście typów kafla z różnych miejscowości. Oprócz Chrudimi z jego kaflami spotykamy się w kilku miejscach w północno-wschodnich Czechach, w Hradcu Králové, w Pradze oraz na zamku Lichnici na pograniczu regionu Chrudimi i środkowych Czech. Tak liczne znaleziska świadczą, że krąg jego klientów był zadziwiająco duży, zarówno pod względem terytorialnym, jak i społecznym (Frolík 2003).

4. Kutná Hora

Kutná Hora była przez całe średniowiecze drugim najważniejszym miastem Królestwa Czeskiego głównie dlatego, że wydobywano tutaj srebro, z którego bite były czeskie monety (Ryc. 1: 4). Srebro zostało odkryte przypuszczalnie w latach 60. XIII wieku, zaś najstarsze dowody funkcjonowania osad górniczych datowane są na rok 1276. Co najmniej od roku 1300 istniał Włoski Dwór (Vlašský dvůr) jako miejsce zarządzania wydobywaniem srebra oraz punkt obronny. Od 1300 roku funkcjonowała w nim mennica (Velímský 2012). W okolicach dworu żywiołowo rozwijało się miasto, które stopniowo nabywało przysługujące mu prawa i tworzyło instytucje organizacyjne. Świadectwem spontanicznych początków miasta jest jego nieregularny zarys uzależniony od lokalizacji szybów kopalni i górniczej działalności. Wydobywanie srebra miało wpływ na funkcjonowanie miasta aż do XVII wieku, kiedy to rozpoczął się jego upadek. Dzięki swej kulturowej wartości w XX wieku Kutná Hora stała się miejskim rezerwatem historycznym. W rzeczywistości jednak nie znalazło to odzwierciedlenia w opiece nad poszczególnymi zabudawkami czy ich zespołami. Centrum miasta stopniowo niszczone, a niektóre średniowieczne miejskie domy zostały zburzone. Ratownicze badania archeologiczne prowadzono nieregularnie i przeważnie podczas niewielkich prac budowlanych. Zmianę przyniósł rok 1996, kiedy Kutná Hora została wpisana na listę dziedzictwa kulturowego UNESCO. Częścią chronionych elementów są także podziemia, zwłaszcza świadectwa średniowiecznego górnictwa. Konieczność opieki nad nimi dała impuls do rozpoczęcia projektu systematycznego śledzenia akcji budowlanych w celu uzupełnienia mocno dziurawej wiedzy o średniowiecznej Kutnej Horze z punktu widzenia archeologii (Frolík, Tomášek 1997; 2004).

W zasadzie powszechnie uznaje się, że działalności górnicza miała wielki wpływ na powstanie i wygląd miasta. Brakowało jednak konkretnych dowodów na potwierdzenie tej tezy. Dokumentacja profili w wykopach pod sieci inżynieryjne z lat 90. ubiegłego wieku pozwoliła chociażby częściowo określić zmiany pierwotnej rzeźby terenu. W południowej części centrum miasta spotykamy się ze zniwelowanymi hałdami wydobytej skały płonnej o miąższości do 8 metrów. Pierwotnie rozkładały się one wszędzie dokoła Włoskiego Dworu. Pozostałości hałd o miąższości od 4 do 5 metrów zostały zarejestrowane także na północno-wschodnim skraju centralnej części miasta. Budowa domów w miejscach wcześniejszej działalności górniczej

musiała wiązać się z negatywnymi skutkami tych działań. W różnych miejscach zadokumentowano osiadanie warstw zasypów na obszarach dawnych kopalń. Ściany nad nimi ulegały deformacji, a następnie zapadły się (np. nr domów 352 a 353)(Ryc. 6).

Na nieregularnym planie miasta możemy zidentyfikować kilka ciągów komunikacyjnych. Główny z nich przebiega przez miasto w przybliżeniu wzdłuż osi zachód-wschód (dzisiejsze ulice Husova – Palackého náměstí – Tylova – Sokolská) i łączy bramy Kouřimską z Čáslavską. Następna droga prowadzi ulicami Poděbradova – Václavské náměstí, a do miasta można było dojść nią od Klasztoru Sedleckiego. Przypuszcza się, że taki układ może stanowić pozostałość jakichś dróg starszych niż centralna część miasta. Badania archeologiczne udowodniły, że obie trasy pokonywały kilka przeszkód terenowych, które na wyniesieniach zostały wtórnie obniżone, a powstałe drogi zagłębiły się w nich jak w wąwozach (Ryc. 7). Datowane są one na XIV wiek. Pochyłe odcinki dróg pokryte są warstwami, które zsunęły się z miejsc wyżej położonych. Przebieg tras komunikacyjnych musiał podlegać pewnym zmianom i przypuszczalnie w obecnej formie ustabilizował się aż w XVI stuleciu. W kilku miejscach bowiem przebiegały one przez zasypane wyloty szybów kopalnianych (Tylova ulica, Palackého náměstí) oraz zasypane obiekty jamowe z XIV–XVI wieku. W obrębie ulicy zarejestrowano zostały także pozostałości murowanych obiektów (Frolík, Tomášek 2002).

Najbardziej pełny obraz funkcjonowania i rozwoju miasta przyniosły rozległe, ale na razie ciągle jeszcze niedokończone, ratownicze badania archeologiczne prowadzone od roku 1998 na obszarze dawnego kolegium jezuickiego. Kolegium położone jest na krawędzi doliny na zachodnim brzegu potoku Vrchlice, między katedrą św. Barbary, a brzegiem centralnej części miasta wydzielonej murami obronnymi. Początkowo był to obszar położony na stoku, nachylonym w kierunku doliny potoku Vrchlice. Północnym skrajem terenu przebiegała miejska fosa, wykopana prawdopodobnie w XIV wieku. Po jej zewnętrznej stronie zostały odkryte pozostałości działalności górniczej, datowanej już na XIII wiek. Oprócz wszechobecnych śladów hałd wydobytej skały płonnej zarejestrowano wloty do czterech szybów najważniejszej średniowiecznej kopalni „Osle”. Szyby zasypane zostały skałami z ceramiką z XIII i XIV wieku. Najmłodsze przestały funkcjonować dopiero w XV wieku. Śladami po opracowaniu wydobytej rudy są czworokątne obiekty z intensywnie przepalonymi ścianami.

Po zewnętrznej stronie fosy osada górnicza stopniowo zmieniała się w regularne przedmieście, zwane w średniowieczu „Na cechu”. Jego oś stanowiła droga, która wiodła z bramki w murach miejskich i prowadziła na miejsce, gdzie od XIV wieku była budowana katedra św. Barbary. Po obu stronach tej ulicy rozkładała się miejska zabudowa, którą stanowiły kamienne domy oraz inne towarzyszące im budynki. Najstarsze domy możemy datować już na starszą część XIV wieku. Znaleźliśmy o podobnej chronologii odkrywamy w jamach odpadowych na podwórzach tych budynków. Chociażby przybliżony wygląd przedmieścia pokazuje plan z 1732 roku, wykonany przez je-

zuitów, który podobno ukazuje rozmieszczenie pierwotnej zabudowy oraz określa jej liczbę. Przypuszczalnie według planu w miejscu tym znajdowało się 16 domów. Jednak według wyników badań archeologicznych ich lokalizacja i wewnętrzne rozplanowanie nie jest zbyt dokładne. Niedostatek przestrzeni w mieście został w XVI wieku rozwiązany zasypaniem pewnej części fosy oraz budową kolejnych domów w jej pierwotnym obrębie.

Radykalną zmianę przyniosło przybycie do Kutnej Hory zakonu jezuitów. Stało się to w 1626 roku, ale budowę kolegium rozpoczęto dopiero w roku 1667. Prace budowlane poprzedzało dokładne przygotowanie miejsca. Cała zabudowa przedmieścia została wyburzona, a pozostałości fosy zasypano. Przygotowany teren miał formę rozległego stopnia. Wielka ingerencja w pierwotną rzeźbę terenu oznaczała zmiany systemu hydrologicznego. Problem rozwiązano wybudowaniem sieci kanałów, odprowadzających wodę do potoku Vrchlice. Równie dużo uwagi poświęcono problemowi dostarczania wody pitnej. Została ona doprowadzona systemem drewnianych wodociągów z miejsc położonych na zachód od kolegium, a następnie rozprowadzona w obrębie całego arealu do budynków kolegium oraz do fontanny na dolnym dziedzińcu. Budowa kolegium prowadzona była prawdopodobnie w dosyć szybkim tempie, przynajmniej w stanie surowym, ponieważ już na panoramie miasta z roku 1674 została uchwycona w formie obecnej. Wykończenie wewnątrz zaś kontynuowano dużo wolniej, a całość ukończona została przypuszczalnie dopiero około roku 1750. Z czasów budowy kolegium na północnym dziedzińcu odkryto ceglany piec do wypalania wapna, a być może także cegieł. Chodziło o piec o podkowiastym zarysie z zewnętrznym płaszczem zbudowanym z kamienia łączonego zaprawą oraz ceglanym wewnętrznym płaszczem i czołową ścianą z dwoma wejściowymi otworami. Na podstawie przepalonych ścian można sądzić, że piec pracował w sposób ciągły. Jego funkcjonowanie możemy określić na czasy między 1667 a 1732 rokiem. Następnie został zasypany, a w jego miejscu utworzono dziedziniec z ogrodem. Na południowym dziedzińcu powstał park. Pochyły teren podzielono na cztery terasy, oddzielone murkami. Środkiem przebiegała droga ze schodami oraz fontanną. W takiej formie dziedziniec został zadokumentowany na najstarszym zachowanym planie kolegium z roku 1732. W 1773 roku, tzn. po likwidacji zakonu jezuitów, budynek byłego kolegium przekazano wojsku, które urządziło sobie w nim szpital oraz koszary. Od tego momentu miały miejsce liczne użytkitarne przebudowy, zmieniające dziedziniec w jednorodną powierzchnię bez żadnego uporządkowania (Frolík 2007b).

Do zabudowy przedmieścia „Na cechu“ należał także kościół św. Jerzego, którego przybliżoną lokalizację znamy ze źródeł pisanych oraz z już wspomnianego wcześniej planu kolegium jezuickiego z roku 1732. Wymieniany jest już w odniesieniu do roku 1369, od XVI wieku służył w mieście niemieckiej społeczności luterańskiej. Na najstarszych panoramach miasta (np. przedstawienie J. Willenberga z roku 1602) pokazany jest jako gotycka budowla z wieżą, z prostokątną nawą oraz z wielobocz-

nym prezbiterium. W 1773 roku został zlikwidowany, a już w 1793 określiła się go jako zburzony.

Na obszarze, gdzie w przybliżeniu usytuowany był kościół, w 2010 roku przeprowadzone zostały badania sondażowe jako przygotowanie do większych wykopalisk w miejscu planowanego kompleksu hotelowego. Sondaż archeologiczny ukazał, że kościół został zbudowany na terenie wcześniejszej działalności górniczej. Z samego kościoła, którego budowę możemy datować na XIV wiek, zostały uchwycone jedynie małe fragmenty murów wieży i północnej części nawy. Duże części pierwotnej budowli zostały zniszczone w czasach nowożytnych przez wybieranie kamienia i wykopywanie rozległych jam o nieznannej funkcji. Na północ od kościoła odkryto pięć grobów z dawnego cmentarza. Po zburzeniu kościoła na jego miejscu powstała niewielka budowla, prawdopodobnie częściowo wykorzystująca jego mury, która dopiero w XX wieku została zupełnie zlikwidowana (Frolík, Vepřeková 2011).

5. Polička (powiat Svitavy)

Miasto Polička, położone na granicy Czech i Moraw, aż do 1991 roku nie było przedmiotem badań archeologicznych (Ryc. 1: 5). Jego początki znane są ze źródeł pisanych. Miasto zostało założone na „surowym korzeniu” przez króla Przemysła Otakara II w roku 1265. Od 1305 roku stanowiło wiano królowych czeskich. Charakteryzuje się bardzo dobrze zachowanymi fortyfikacjami miejskimi, datowanymi na 2. połowę XIV w. Pomimo tego ich wygląd z początkowej fazy funkcjonowania miasta nie był znany. Z tego względu w 1991 roku przeprowadzone zostały sondażowe badania archeologiczne w południowej części miasta, mające na celu po raz pierwszy potwierdzenie egzystencji i przebiegu międzymurza, które na tym odcinku zanikło. Jako ślady najstarszej ludzkiej działalności odkryto wał o zachowanej grubości do 1,1 m i zarejestrowanej szerokości do 5 m (Ryc. 8). W jego koronie został wycięty żłobek (szerokości 0,3 m, głębokości 0,4 m). Kolejny etap stratygraficzny, który udało się wydzielić, tworzyło pogłębienie wykopu pod miejskie mury obronne wzdłuż wewnętrznej strony nasypu i warstwa budowlana ze śladami zaprawy. Wówczas w nasyp wału zostało wbudowane międzymurze.

Wał ze żłobkiem po palisadzie reprezentuje najstarszą fazę miejskiej fortyfikacji. Niestety nie wiemy, czy przed wałem znajdowała się także fosa. W tym miejscu znana jest fosa, ale związana z umocnieniami z XIV wieku. Możliwe jednak, że powstała ona wskutek wybrania ziemi na budowę wału. Nowe kamienne mury obronne zostały zbudowane po wewnętrznej stronie prowizorycznego umocnienia, tak aby przez cały czas budowy miasto nie straciło zdolności obronnych. Wał przestał pełnić swoją funkcję po wybudowaniu międzymurza (Frolík, Sigl 1992; 1995).

6. Skuteč (powiat Chrudim)

Miasto Skuteč położone jest w południowej części regionu chrudimskiego w Górach Żelaznych (Železných horách) (Ryc. 1: 6). Chodzi o obszar, który został skolonizowany dopiero w XII w. Niestety nie są znane ślady starszego średniowiecznego osadnictwa. Najstarszym centrum regionu nie był Skuteč, ale sąsiednia (dzisiaj bardzo mała) wieś Lažany z kościołem św. Wacława. Kościół został wybudowany już gdzieś w starszej części XIII wieku i był otoczony niewielkimi rozproszonymi osadami (Frolík 2007a).

Po raz pierwszy Skuteč pojawił się w źródłach pisanych w roku 1289 jako majątek króla Wacława II. Lokowany był prawdopodobnie trochę wcześniej. Osią miasta stał się mały ciek wodny, który przepływał wzdłuż trasy głównej ulicy dojazdowej, a następnie wiódł przez wielki, w przybliżeniu prostokątny rynek. Po przeciwnej stronie rynku opuszczał ulicę, prowadzącą do niego z kierunku odwrotnego. W dalszej części miasta nie było podzielone, zabudowa rozłożyła się wokół rynku i wzdłuż dojazdowych dróg do niego. Działki domów sięgały aż do jego wyznaczonych granic. Miasto nie było obwarowane, ani nie zachowały się ślady bram, które niekiedy wyznaczały granice arealów miejskich fortyfikacji. Swoim rozmiarem Skuteč nie różni się od innych tak samo datowanych założeń miejskich i powstał przypuszczalnie w wyniku jakiegoś znaczącego projektu założycielskiego (Ryc. 1: 7).

W południowo-zachodnim narożniku rynku zostało wydzielone miejsce pod kościół farny, na obszarze dominującym z punktu widzenia arealu miejskiego. Badania archeologiczne dotyczyły właśnie kościoła farnego Wniebowzięcia Panny Marii. Według badań historyczno-architektonicznych budowla sakralna powstała w jednym etapie przed połową XIV wieku (najstarsza pisemna wzmianka pochodzi z roku 1349). Wykopaliska archeologiczne to datowanie potwierdziły. Zdziwiająco jednak nie uzyskano dowodów istnienia starszej budowli kościelnej, której można by oczekiwać w mieście założonym w XIII wieku. Nie potwierdzono nawet obecności pochówków starszych niż stojący kościół albo śladów innego wykorzystania przestrzeni. Wydaje się zatem, że miejsce, na którym stoi kościół, nie było użytkowane przez kilka dziesięcioleci po założeniu miasta. Nasuwa się wyjaśnienie, że kościół farny został wybudowany w pewnym odstępie czasu od założenia miasta. Niestety przyczyna takiego nietypowego rozwoju nie jest jasna. Pisemne wzmianki informują, że gdzieś pomiędzy latami 1289 i 1349 Skuteč przeszedł do rąk szlacheckich i stał się miastem feudalnym. Funkcję kościoła farnego w mieście prawdopodobnie wciąż pełnił kościół św. Wacława w niedalekich Lažanech (Frolík 2011).

7. Hrochův Týnec (powiat Chrudim)

Miasteczko Hrochův Týnec zlokalizowane jest na lewym brzegu rzeki Novohradky u jej zbiegu z potokiem Ležák, około 7 km na wschód od miasta Chrudim. Położone jest w miejscu, gdzie przechodziło główne połącze-

nie między Czechami i Morawami – tzw. Trstenicki szlak. Najstarsze dowody stałej obecności człowieka pochodzą z IX–X w. Wszystkie cztery stanowiska spoza obszaru zabudowanego datowane są materiałem ceramicznym na XI–XII w. Od XIII stulecia Hrochův Týnec pojawia się w źródłach pisanych. W latach 1265 i 1271 jako świadek na dokumentach pojawia się Zumrak z Týnce. W 1293 r. wspomina się o Eliášu z Týnce. Hrochův Týnec stał się centrum niewielkiego majątku. W roku 1349 funkcjonował w Hrochově Týnci kościół (dziś pod wezwaniem św. Marcina). Kościół ten jest usytuowany na wyniesieniu u zbiegu wcześniej wymienionych cieków wodnych (Ryc. 10).

Badania archeologiczne koło kościoła z 2009 roku pokazały, że wyniesienie zostało osiedlone już w 2. połowie XI w. Można przypuszczać, że w tym samym czasie zaczął także funkcjonować cmentarz, czego świadectwem może być grób z denarem z czasów panowania króla Vratislava II (1061–1092, król 1085–1092). Możliwe zatem, że już w tej dobie stał tutaj kościół. W ciągu XIII w. tempo osadnictwa na wyniesieniu nabrało intensywności. Dowodem na potwierdzenie tej tezy są liczne znaleziska fragmentów ceramiki. Natomiast na wschód od kościoła prawdopodobnie powstała siedziba właściciela Hrochova Týnce. Zbudowana została na miejscu zanikłej kaplicy Matki Bożej i jej krużganków. Budowla miała częściowo okrągły zarys, odpowiadający lekko ufortyfikowanej siedzibie, w staroczeskim języku określanej jako „týn” (tyn – mur, ogrodzenie). Kaplica została zburzona w XIX w., a część wyniesienia na którym stała zniszczono bez badań archeologicznych w latach 80. ubiegłego stulecia. Niewątpliwie w tym samym czasie miała miejsce zmiana struktury osadniczej. Niewielkie okoliczne osady zanikły, a centralna część osiedla z kościołem oraz siedzibą właściciela została przeniesiona na zachodnią i południową część podnóża wyniesienia. Zyskała ona formę miasteczka regularnie rozplanowanego wzdłuż drogi, która prowadziła i prowadzi przez Hrochův Týnec od miasta Chrudim na Morawy. Zadaniem postawionym przed kolejnymi badaniami archeologicznymi będzie potwierdzenie chronologii tego procesu.

Dalszy rozwój wyniesienia cechują rozległe terenowe modyfikacje, podnoszące poziom w przybliżeniu o 0,8 m. Działanie to niewątpliwie związane było z przebudową (podwyższeniem?) kościoła św. Marcina. W źródłach pisanych taka przebudowa nie jest wzmiankowana, znaleziska archeologiczne datują ją na XV w. lub czasy późniejsze. Następną rozległą ingerencją, po raz kolejny podnoszącą poziom terenu o 0,5–0,6 m, miała miejsce w XVIII w. i ponownie łączyła się z przebudową kościoła do formy, w której znamy go obecnie (Frolík, Musil 2011).

8. Luže (powiat Chrudim)

Luže jest małym miastem usytuowanym na południowo-wschodnim skraju średniowiecznego regionu chrudimskiego i jednocześnie na pograniczu tzw. starego obszaru osadniczego nieprzerwanie zasiedlonego w pradziejach

oraz przedgórze Gór Żelaznych w tej części zasiedlonego dopiero od XII w. (Ryc. 1: 8). W średniowieczu Luže stanowiło centrum majątku niedalekiego zamku Košumberk (po raz pierwszy wspomnianego w 1318 r.). Badania archeologiczne potwierdziły, że zamek funkcjonował już od 2. połowy XIII w. i nawiązywał do starszej siedziby o nieznanym wyglądzie; Frolík, Sigl 2002). W centrum miasteczka dotychczas nie zarejestrowano znalezisk archeologicznych, pojedyncze fragmenty ceramiki z pola w okolicy wskazują początki osadnictwa tylko ogólnie na XII i XIII w. Miasteczko było założone na regularnym planie zapewne około roku 1300. Pewien obraz dawnego rozwoju ukazuje niezwykle plan miasta składający się jakby z dwóch części (np. na mapie katastru gruntowego z roku 1839)(Ryc. 11). Jedną z nich (północną) stanowi zabudowa z widełkowato rozszerzającym się majdanem. Na jej południowej stronie stoi kościół farny św. Bartłomieja (po raz pierwszy udokumentowany w roku 1349). Południowa część planu ma regularny (miejski) rozkład z kwadratowym rynkiem. Położona jest na opadającym terenie i ściśle wiąże się z częścią północną z rozwidlającym się majdanem. Ze środka wychodzą główne ulice, kolejne zaś z narożników rynku. Rozplanowanie miasta wskazuje, że starsza jest część z rozwidlającym się majdanem. Dwudzielność zarysu znalazła odbicie także w źródłach pisanych, część z rozwidlającym się majdanem w 1349 r. nosiła nazwę Kamenice, część z kwadratowym rynkiem Luže. Różne nazewnictwo jest odbiciem tego, że każda część miała innego pana feudalnego. Ta wyjątkowa sytuacja spowodowała, że w jednej miejscowości trudno jest przeprowadzić linię graniczną. Przyczyniła się również do tego, że miasteczko co najmniej do roku 1558 należało do dwóch majątków, które jednak musiały dzielić się jedną plebanią (Frolík 2010).

Badania archeologiczne miast we wschodnich Czechach i we wschodniej części środkowych Czech przyniosły w ostatnich dwudziestu latach ważne informacje dotyczące procesu zakładania miast, ich wyglądu, ewolucji domów miejskich oraz rozwoju miejskich fortyfikacji. Pomimo wielkiego wysiłku włożonego w proces poznawczy, jak dotąd, jego poziom pozostaje nierównomierny. Uzupełnienie luk w tej wiedzy będzie zadaniem postawionym przed kolejnymi wykopaliskami archeologicznymi.

Milan Sýkora*

The transformation of the town Chomutov, its command post, fortifications and castle in the Middle Ages and the early Modern period

ABSTRACT

M. Sýkora 2012, The transformation of the town Chomutov, its command post, fortifications and castle in the Middle Ages and the early Modern period. *Analecta Archaeologica Ressoviensia* 7, 111–186

The article basing on archaeological, architectural and historical researches makes an attempt reconstruct the historical development of Chomutov (north east part of the Czech Republic). The author depicts the developmental history of the town starting from the 13th century colony connected with the court of the gentry, then mentioning the centre of Teutonic Knights Komtur and finally getting to the point when a town was set up nearby the monastic castle. In the middle of the 14th century a process of measuring the streets networks and parcels started. At the beginning of the 15th century Chomutov becomes a fully established city with all its lawful rights, a crest, seal, town hall and fortifications. Waclaw IV has winded up the residence of Komtur in 1411 and then the city becomes a private ownership. A family of Veimitilów become the owners of the town and the castle in 1411 and they rearrange the Komtur's center for the nobility's residence which becomes the symbol of power over the city. The city starts to fund churches, public buildings and tenancy houses what increases its importance.

Keywords: archaeology, history and architecture of Chomutov, architectural complex of Komtur, fortifications.

Received: 15.05.2012; Revised: 25.08.2012; Accepted: 22.12.2012

Introduction

Chomutov is located in the northwest of the Czech Republic (at present Ústecký kraj, district Chomutov), in a flat valley near the Czech Ore Mountains (Czech *Krušné hory*) (Fig. 1). The Chomutovka River, previously called the Úzká (Fig. 2: 1), flows along the south-western border of the historic town centre. In the past, there was also another river, the Mlýnský náhon – *pol.* Młynówka, which flowed parallel to the Chomutovka, first along the town moat and then through the town centre (Fig. 2: 2). There were also wetlands beside the northern edge of the town. The town plan and its market square are orientated

* Ústav archeologické památkové péče severozápadních Čech v Mostě, v.v.i. Jana Žižky čp. 835 434 01 Most, Czech Republic, sykora277@gmail.com

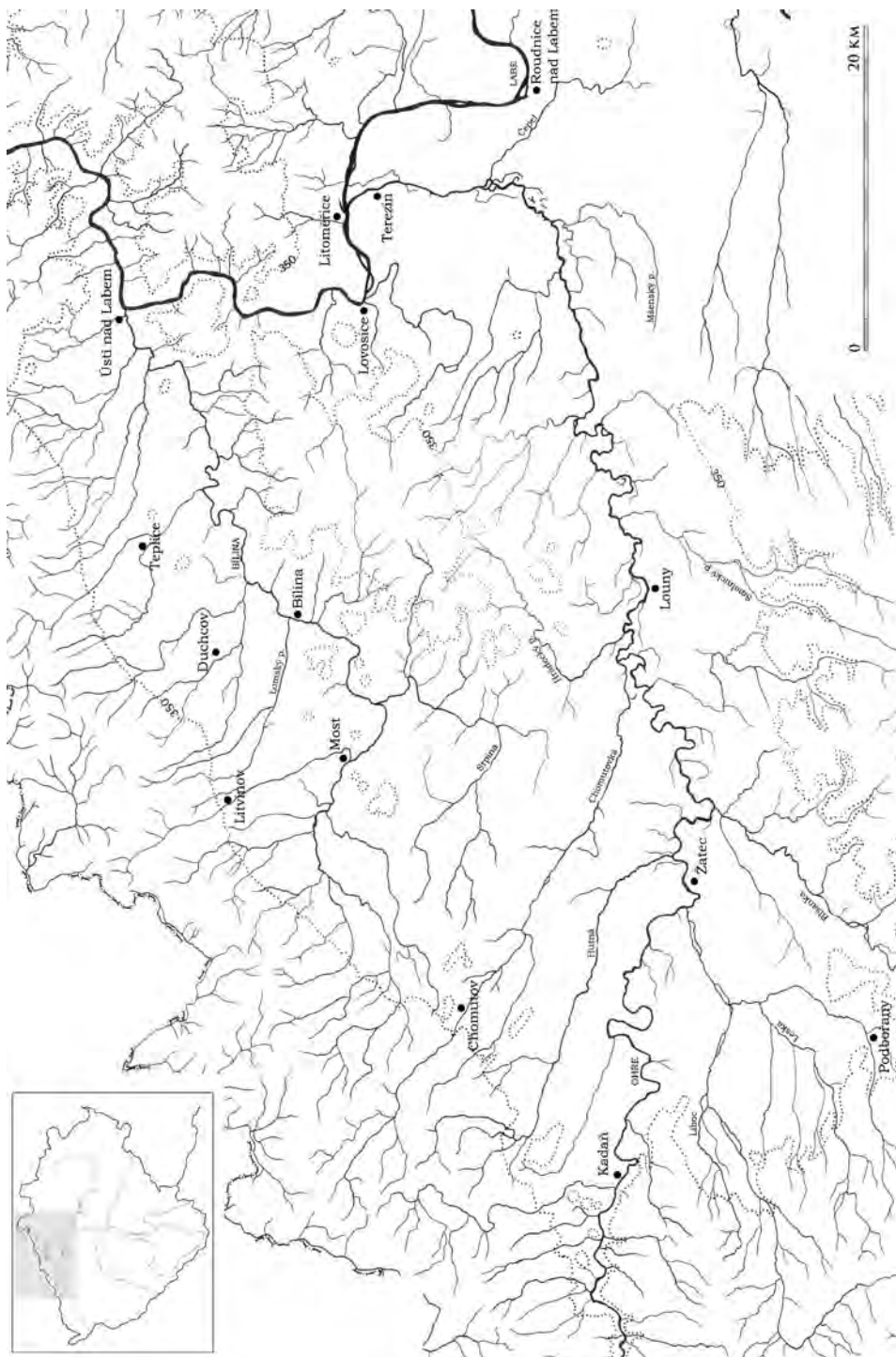

Fig. 1. Map of northwest Bohemia with major cities marked (drawn by M. Sýkora)
Ryc. 1. Mapa północno-zachodnich Czech z oznaczonymi najważniejszymi miastami (rysunek M. Sýkora)

Fig. 2. Cadastre map (Czech. mapy stabilního katastru) dating to 1842. Legend: 1 – the Chomutovka River, 2 – the Mlýnówka, 3 – the historical town centre, 4 – the Upper suburb, 5 – the suburb around Długa Street, 6 – the Lower suburb, 7 – the Cemetery suburb, 8 – the suburb around Winna street, 9 – the church of St. Catherine, 10 – the command post, later the castle, and then the town hall, 11 – the parish church of the Assumption of the Virgin Mary, with the old cemetery around, 12 – the rectory, 13 – the town mill, 14 – the Jesuit gymnasium, 15 – the church of St. Ignatius, 16 – the Jesuit College, 17 – the church of St. Wolfgang, 18 – the church of the Holy Spirit, 19 – the town hall in the house No. 4, 20 – a new district built after a fire in 1525 (source: Český ústav zeměměřičský a katastrální)

Ryc. 2. Mapy rekonstrukcyjne (czes. mapy stabilního katastru) z r. 1842. Legenda: 1 – rzeka Chomutovka, 2 – Młynówka, 3 – Historyczne centrum miasta, 4 – Górne przedmieście, 5 – przedmieście wokół ulicy Długiej, 6 – Dolne przedmieście, 7 – Cmentarne przedmieście, 8 – przedmieście wokół ulicy Winnej, 9 – kościół św. Katarzyny, 10 – komenda, później zamek, a następnie ratusz, 11 – kościół farny Wniebowzięcia Panny Marii, wokół stary cmentarz, 12 – plebania, 13 – młyn miejski, 14 – jezuickie gimnazjum, 15 – kościół św. Ignacego, 16 – kolegium jezuickie, 17 – kościół św. Wolfganga, 18 – kościół św. Ducha, 19 – sala obrad rady miejskiej pod nr domu 4, 20 – nowa dzielnica wybudowana po pożarze w 1525 r. (źródło: Český ústav zeměměřičský a katastrální)

from NW to SE (Fig. 2: 3), lying along the axis of the main route between Prague and Saxony.

Several suburbs extend out from the town: Horní – *Polish Górne English Upper* (also called Opilá čtvrť – *pol. Pijana dzielnica English Drunk*, Fig. 2: 4), Dlouhá ulice – *Polish ulica Długa English Long* (Fig. 2: 5), Dolní – *pol. Dolne English Lower* (Fig. 2: 6), Hřbitovní – *Polish*

Cmentarne *English* Cemetery (Fig. 2: 7) and Vinná ulice – *Polish* ulica Winna *English* Vine (Fig. 2: 8). Chomotov was initially a trading settlement, and in the fourteenth century it became a feudal town, established as a royal town in 1605. This article assesses the development of Medieval Chomutov drawing on history, architectural history and archaeology.

The beginnings of Chomutov

The first written record of Chomutov is in the oldest town chronicle by an unknown author (published by Görner 1885, 246–364; further information about the chronicle Kůrka 1968, 77), which states that it was founded in 1080. The credibility of this information is undermined by both the absence of other documentation of a similar chronology, and also by the fact that the chronicle was written at the very end of the sixteenth century. However, within Chomutov there are so far no obvious signs of settlement earlier than the thirteenth century, although some settlement as early as the twelfth century is likely.

According to some theories, the name of the town could prove an older establishment of Chomutov. This is sometimes translated as a kind of collected duty – *chomútného* – *pol.* *chomątnego* (collected on goods transported by horses – which means “with the horse collar”, *Polish* “pod chomątem”), confirming the presence of a customs post at Chomutov (Balášová, Kalhous 2004, 1). On the other hand, A. Profous derives it from the proper name Chomút or Chomout, in the sense Chomoutův dvůr – Chomut’s manor, *Polish* *dwór* Chomuta (Profous 1949, 34).

The presence of a major route from Bohemia to Saxony through Chomutov is already recorded in the twelfth century. In 1143 a route though Rems to Bohemia is documented. In the middle of the twelfth century, records of the “*antiquam senitam Bohemorum*” which led via Nidberg, suggest that none existed at that date next to the town of Marienberg in the Ore Mountains (Wissuva 1998, 90). By analyzing the course of surviving historic roads (called *głęboznice*) and the distributions of archaeological finds, two routes for this track have been reconstructed, both leading to Chomutov (Černá, Velímský 1993, 360).

The first reliable written record mentioning the town dates from March 29 1252, when Friedrich of Chomutov, a son of Naczerat (“... *Friedericus de Chomutov, filius Nacherati* ...”) gave the town of Chomutov with its dependencies (“... *opidum nostrum de Chomutov cum pertinentiis suis* ...” elsewhere “... *opidum et has villas* ...”) to the Teutonic Order (“... *domui ac fratribus hospitalis sancte Marie Tevtonicorum Jerosolimitani* ...”, (Šebánek, Dušková 1974, 412–41; document translation Balášová, Kalhous 2004, 5). This document was written in Prague, probably at a sitting of the land court, and based on the formula used it was dictated by monks (Jan 2003, 6–7). Therefore, the act of donation was a little earlier, but we do not know when exactly it happened. Moreover, the document stated that the Order was free to manage the property before and after the death of Friedrich (“...*ante mortem et post mortem* ...”), but with the restrictions that it could not be sold to anyone other than him or his parents. Then, the German knights pledged that they would continue to serve Friedrich (“... *ministrare* ...”) and his two or three servants, when he decided to come to them.

Who was this Friedrich, nicknamed Chomutov? The written sources, apart from the above mentioned document from 1252, record him only once. On February 6 1233 four documents recording donations to the monastery in Teplá were issued in Prague (Friedrich 1942, 28–29, 29–31, 31–32, 33, 32–33), to which Friedrich is a witness. On the basis of his presence amongst a group of witnesses to documents dated 1233 and 1252, it has been assumed that he belonged to the Vitkovce family (Šimák 1938, 618 ; Jan 2003, 7; Velímský 1998, 99). However, such kinship cannot be presumed, and on the contrary it seems more likely that he was not of any of the major noble families of the time. Probably, Friedrich received Chomutov together with other unknown villages from his father Naczerat. Moreover, the seat of the owner was in Chomutov then, or even earlier, when it was present in Friedrich’s nickname in 1252. It is traditionally considered that the seat was near the church of St. Catherine (Fig. 2: 9), the oldest part of which was built in the Romanesque style. However, until recently, none of its remains have been known.

Chomutov and a Commandry of the Order in the light of written sources

In 1252, Fridrich gave Chomutov to the Teutonic Knights, who had acquired considerable properties in the meantime in both Bohemia and Moravia. Since the 1230s the Bohemian-Moravian bailiff reported directly to the Country Master of Prussia, also the situation in 1323, but when the Grand Master settled in Marienburg (present-day Malbork; the seat of the Grand Master from 1309), the bailiff was subject to this supreme representative of the Order. The Teutonic Knights were also supported by the Přemyslid dynasty, especially by Přemysl Otakar II. This ruler set off on a crusade to Prussia and Sambia at the turn of the year 1254–5, during which he built the gord Královec (Königsberg, Królewiec, now Kaliningrad, literature concludes Jan 2003, 8). Within the Bohemian-Moravian Bailiwick, in quite a unique way, he gave the Order a document written in Žatec on 1 February 1261 in which he conferred judicial immunity on the knights for the whole of the kingdom, and passed the law and judiciary in Chomutov and Miletín to the Teutonic Brothers. In addition, he confirmed them their rights to possess Chomutov (“... *Chomontowe* ...”) and Miletín, with both villages identified as trade settlements (“... *villarum suarum forensium* ...”, Šebánek, Dušková 1974, 399–400).

Throughout the second half of the thirteenth century and the first half of the fourteenth century knights, with supporters from the local nobility, enlarged their fortunes around Chomutov, where they created a relatively homogenous *dominium* with centres in Chomutov and Blatná. The importance of Chomutov was also emphasized by a regular weekly trade fair, originally on Mondays. On 9 March 1321, King John of Luxembourg granted the requests of townspeople from Most and “*de bona voluntate commendatoris et Cruciferorum ibidem in Comatow*” to move the trade fair in Chomutov from Monday to Tuesday, in order not to conflict with the fair in Most (Emler 1890, 278–279, Čelakovský 1895, 194–195). It is interesting that the same information dates back to before 1291, but we know it only from a brief note. King Václav II constitutes it at the request of the mayor, aldermen and the town of Most, and with the approval of the Chomutov commander (“... *commendatoris de Commetaw* ...”), that the weekly fair in Chomutov (“... *forum in Commotaw* ...”) did not take place on Mondays, when there

was a trade fair in Most, but on Tuesdays (Čelakovský 1895, 120–121). The importance of Chomutov was also stressed by a visit from King John on 28 July 1335, who issued (“... *in Chomutov* ...”) a document for the town Ústí nad Labem (Čelakovský 1895, 291–293). Up to that time the place was known as *oppidum* or *villa forensis*. Only four days later, on 1 August 1335, the ruler issued a document for Chomutov in Prague, in which the term “... *civitas Chomutov* ...” (Emler 1892, 71) is applied to it. The document, which was addressed not only to the commander and knights, but also to the townspeople of Chomutov, laid down that all visitors to the local fair from Přísečnice to Louny be exempt from all tolls and charges, as well as that neither the townspeople nor the monastic brothers had any right to importune the inhabitants from Kadaň and Žatec. This point raises the question of whether the development of Chomutov is linked with financial policies of King John in relation to church institutions, as in the days of his successor Charles IV the situation changed radically. In a document of 27 November 1366, Chomutov was mentioned again as *oppidum* (“... *per oppida* ... *Cometaw* ...”). What is more, the Emperor ordered that merchants travelling from Chleb to Prague ought to go only through Loket, Ostrov, Kadaň, Žatec, Louny and Slaný and not in any event through the towns of Žlutice, Chomutov, Libochovice and Budyni (Čelakovský 1895, 615–616).

Although that regulation, in comparison to the previous situation, undoubtedly affected the town badly, it did stop Chomutov efforts to transform itself into a feudal city. Strengthening of the economic potential of local townspeople is confirmed by the purchase of property from the Lords of Alamsdorf. However, this event may hide something else. The relationship between the Teutonic knights and the family of Alamsdorf was very tense. The surrounding lands and assets belonging to this noble family were a thorn in the side of the Order, and for half of the fourteenth century the knights tried to get rid of their neighbours, ultimately successfully. So the townspeople of Chomutov could only be substituted figures in this transaction, with whom it was easier to communicate as for the Alamsdorf family than with the Teutonic Knights (closer about the relationship between the knights and the Alamsdorfs: Kůrka 1968, 84–85).

A unique privilege was gained by the mayor of Mertl on 11 August 1376, when the country commander Albrecht senior of Dubá

and the Chomutov commander Mikuláš granted the mayor court authorities hereditarily of the post and donated a third of judicial penalties (*Haas 1954*, 160–162, we know from this document that such laws had already been gained by the mayor Hans Pruze from the country commander Beringer, both are the oldest town mayors). About 1380 King Václav IV allowed a trade route to be established from Bohemia to Saxony via Chomutov, Křimov and Pohraniční at the country commander's request. It should be noted that in times of dispute with the Order, which happened quite quickly, the King revoked that privilege to harm the Teutonic Knights. In a document of 23 July 1382, in which Aleš, Arnošt and Hanuš of Okořína sold the village Maněvice, there is a record of the council, councillors and hospital masters.

However, Chomutov received a founding charter on 28 October 1396 from the country commander Albrecht junior of Dubá after a special permission granted by the Grand Master of the Order. He gave the townspeople of Chomutov (*“unser lieben getruwen burgere und undirsessen czu Cometow” Haas 1954*, 232–233) the right to the seal, the legacy of the deceased and free salt trade. As soon as next year, on 22 August 1397, the country commander Albrecht, the Chomutov commander Klaus and the whole local command granted the townspeople a further privilege (*Haas 1954*, 235–236). They allowed the citizens to transport farm animals to the forest in case of disasters or wars, but specifying that they need to be fenced and enclosed by a ditch. Furthermore, they let the city build a market hall (house number 4, Fig. 2: 19) and allowed storage rights for salt. Moreover, they decided that the Chomutov commander or his deputy (called *hauskomtur*) could always take part in town council meetings and that meeting be held in a place decided by the commander. The town council had the right to receive penalties (fines), but these had to be used for the good of the town. At the same time the citizens were allowed to charge fees for weighing goods on the official town scales (rent for a weigh house), the profits of which went to the town. Both of these charters marked a transition from an urban settlement into a feudal city, a powerful symbol of which was also the town walls. From 1400 there is also a written mention of aldermen Mikuláš Greupel and Hanuš Hauschild (Borový 1878, 208).

The decline of the Teutonic Order

During the reign of King Vaclav IV the relationship between the ruler and the Order was clearly tense (outlined events Voigt 1862, 102–123 ; Sedláček 1923, 318). The King was displeased with the behaviour of the Order towards the town, which had gained extensive municipal privileges but in practice remained dependent on the goodwill of the commanders. Moreover, the situation was complicated by the country master Albrecht of Dubá and his military expeditions against the Margraves of Meissen and the Landgraves of Thuringia. Ultimately, this dispute had to be settled by the Grand Master, who appealed Albrecht to Prussia in 1402. In addition, the Order had growing economic and financial problems because of a special tax imposed by King Vaclav in 1398, which the Teutonic knights were unable to pay. In this situation, the King felt entitled to compensation in the form of taking ownership of their property. The country commander Oldřich of Ústí, who ordered the town walls and the command post to be strengthened in response to Vaclav's requests, applied for debt relief, but even his good economic policy did not improve the situation. The final fall was caused by the defeat of the Teutonic knights during the battle of Grunwald in 1410 by the Polish-Lithuanian army under Władysław Jagiełło. The German Knights were not able to repay the debt to Vaclav IV who took all the important commands in the year 1411 and gave them to his courtiers. On 21 September 1411 Oldřich of Ústí gave Chomutov to the king. The control of the town was taken by the royal gunsmith Štěpán of Koberzheim as a burgrave (Sedláček 1923, 318). The following year, he also received Blatno (Jan 2003, 14). Then in 1414, King Vaclav gave Chomutov to Půta of Illburk as collateral, but just for a short time because two years later, the town returned once again to the hands of the ruler (Sedláček 1923, 318).

Chomutov during the Hussite Wars

When the Hussite wars started north-western Bohemia was mostly Catholic and avoided the heaviest fighting. Since 1420 Chomutov had belonged to William of Házmburk, who was a significant enemy of the Reformation (Palacký 1842, 192). On 15 March 1421 troops from Prague and Tábor besieged Chomutov under the command of

Jan Žižka (Lůžek 1959, 22–23). The town surrendered the next day, and its citizens were executed as a caution. However, Kališníci did not stay long there and in October 1421 they escaped to Žatec from the army of second crusade, tearing down walls and burning houses before departing. Then, Wilhelm the Margrave of Meissen possessed the town and there were no dramatic events that affected Chomutov for the rest of the war.

Chomutov after the Hussite wars

On 24 November 1436 Sigismund of Luxemburg gave Chomutov as collateral to Jakoubek of Vřesovice (Palacký 1842, 452–453). In 1439, Jakoubek's son, Jan was already mentioned as the owner of the town (Palacký 1844, 523). However, Jakoubek also retained some rights to the town as recorded in a document dated 20 June 1441, namely that Queen Alžběta at his request gave Chomutov the right to hold fairs on Sunday Jubilate (the third after Easter) and a few days before and after (Čelakovský, Friedrich 1948, 226–227). It seems that the trade fair did not survive in local tradition, and it is not mentioned in later privileges (Rak 2002, 16). For the last time, Jan is mentioned as the owner on 27 April 1452 (Palacký 1842, 310), when he was one of those voting for Jiří of Poděbrad for the office of general mayor (Governor).

In 1454, King Ladislav Pohrobek assigned Mikuláš of Lobkovice the collateral of Chomutov (Sedláček 1914, 235), and in the same year he also acknowledged all the rights granted by previous rulers to the mayor, councillors and the town (Čelakovský, Friedrich 1948, 282). A year later, on 13 January 1455, King Ladislav gave Jan Calta of Kamenna hora the town of Chomutov, the castle of Blatno and a manor in Býčkovice with the right of succession (Sedláček 1914, 236; Čelakovský, Friedrich 1948, 323–326). However, in 1457 Calta had to buy Chomutov and Blatno from Mikuláš of Lobkovic (Sedláček 1914, 238). On 13 November 1457 the town received from the king a new crest and seal, confirming the rights to hold fairs on Mondays, approving two new trade fairs and further privileges (Královské listiny, inv. č. 2, concerning the town crest Rak 2008, 5–24). Calta (a famous soldier) was the owner until his death in 1465 (about him Tresp 2006, 27–35). Since he had no male heir, Chomutov and Blatno were passed to his daugh-

ter Bonuše. Soon after, she married to Beneš of Veitmíle, who is mentioned in relation to the feudal rights in 1468 (Sedláček 1923, 320).

Chomutov under the Veitmíle family

The supreme treasurer and burgrave Karlštejn Beneš of Veitmíle received from his wife all the rights to her property in 1483 (about him Štorek 2003, 234–345). In addition, on 14 May 1488, he received a waiver of all rights to Chomutov from the Teutonic Knights (Emler 1870, 428–429 ; Palacký 1862, 537–538). In 1475, at his request, King Vladislaus Jagiellonian confirmed all the rights granted to the town (Královské listiny, inv. č. 5). Beneš of Veitmíle died in 1496, and his property was inherited by his sons Jan, Michal, Kryštof and Šebestián, and also their cousins Ladislav and Zikmund. All of them except Zikmund released documents in 1497 to the citizens of the town, giving them the right to dispose freely of the property, both to interested parties from inside and outside the town, or as a church donation. In addition, the property of the deceased who died without issue was passed to the ownership of the town (Královské listiny, inv. č. 26). In 1514–29, the town was divided into two or three parts, and only later was the whole estate acquired by Šebestián. Before that, in 1525, the whole town, including the castle, was destroyed by fire. In the course of the Schmalkaldic Wars, the Veitmíle family stayed on the Catholic side of Ferdinand I King of Bohemia and the Holy Roman Emperor Charles V. For this reason, in 1547 the town was occupied by the army of protesters and the town had to pay a ransom (Sedláček 1923, 320). In 1549, King Ferdinand, at Šebestián's request, confirmed earlier privileges granted by Vladislaus Jagiellonian (Královské listiny, inv. č. 7). After his death in 1549, Šebestián's property was inherited by his son Jan, and his brother's (Kříž) sons. Under their rule mining of alum started near the town. The Veitmíle family was the owner of the property until 1560, when Jan sold it to the Archduke Ferdinand Tyrolský. At this date most of the citizens of the city were Lutherans. They also shared the religious beliefs of another owner of the town, Bohuslav Felix Hasištejnský of Lobkovic, who ruled the town in 1571–83 (Bobková 2003, 23–30). It was only later, when in 1588 Chomutov was possessed by Jiří Popel senior of Lobkovic, that the character of the town changed dramatically. Jiří was a radical Catholic who sup-

ported the Counter-Reformation, and in 1589 he invited the Society of Jesus (Jesuits) to the town. The following year the foundation stone for a church, college and gymnasium was laid (Fig. 2: 14–16), which had a significant impact on the appearance of the town breaching the fortifications and destroying also some urban homes. In 1594 the town was seized for the owner's resistance to the Emperor Rudolf II and passed directly to the command of the king. On 24 July 1598, the whole town and its suburbs were destroyed by a fire, which also reached the church, rectory, school, castle, town hall, towers and gates (Chrzová 2002, 4; Siegl 1910, 69). Thereafter, the damage was repaired (even a new Protestant church of the Holy Spirit was built). The culmination of the development of Chomutov took place after it became a feudal royal town, granted by Emperor Rudolf in 1605.

The Friedrich of Chomutov seat

During the archaeological excavations at Žižkově náměstí – *Polish rynek Žižki* (*English* – the square market) a short, straight section of a relatively shallow ditch (Fig. 3: 4) was discovered. The ditch fill contained pottery dating to the end of twelfth and the first half of the thirteenth century, but no other chronological indicators, suggesting that the area was not used thereafter. The ditch surrounded an unknown area (Fig. 3: 1) near the Romanesque church of St. Catherine (Fig 3: 2), and it may have been a moat around the manor of Friedrich of Chomutov. Although the appearance of his manor seat is unknown, analogies suggest that it probably comprised a larger, lightly fortified manor house with enclosed residential and farm/utility buildings. As for the occupied area we need to include the Romanesque church of St. Catherine, however, we do not know whether it was within the area enclosed by the moat, or whether it was connected to the moat in some other way. In the first half of thirteenth century the ditch was filled and built over by stone foundations forming part of a new boundary. Whether this change of fortification was due to the noble owners, or to their successors, is not clear at this point.

The primary *oppidum* Chomutov was located in the western part of the town near the church of the Virgin Mary (claimed, so far without evidence, to be of Romanesque origin; Macek 1987, 18, 182) or within the Žižka market square (Rak, Pachner 2005, 12). From the whole area

Fig. 3. Chomutov before 1252. 1 – the manor of Friedrich of Chomutov, 2 – the church of St. Catherine, 3 – the possible location of the original village, 4 – the section of the moat discovered during archaeological excavations. The dots mark the course of the main roads (based on the cadastral map from 1842, drawn by M. Sýkora)

Ryc. 3. Chomutov przed 1252 r. 1 – obszar dworu Fridericha z Chomutova, 2 – kościół św. Katarzyny, 3 – prawdopodobne położenie pierwotnej wsi, 4 – odcinek fosi odkrytej podczas badań archeologicznych. Kropkami zaznaczono przebieg głównych ciągów komunikacyjnych (podkład stanowi mapa rekonstrukcyjna z r. 1842, rysunek M. Sýkora)

of the town there is only one recorded piece of early medieval pottery discovered during excavations near the town hall (Balášová, Kalhous 2004, 2). Although work at Žižka market square has yielded a few material traces from before 1252, all are from a secondary deposit. To date, there are no features of Early Middle Age date (with the exception of the manor moat). It is possible that the whole area was later levelled so thoroughly that nothing older remained (the almost total

absence of late medieval features in this area is also interesting). Perhaps we need to look for the oldest Chomutov settlement elsewhere, probably within the market square (Fig 3: 3).

The architectural complex of the Chomutov command post (Commandery)

The Command post of the Order occupied the seat of Friedrich, but the Teutonic knights probably initially took over existing buildings for their needs. However, the development of their seat was a complex, multi-phase process. Several phases of construction can be distinguished archaeologically in the church and the fortifications. An exposed part of the command post was the church of St. Catherine whose chancel extended towards the market square, clearly dominating it (Fig. 4: 15). The church is oriented from northwest to southeast, along the same axis as the market, which ran along the trade route (see Gubíková 2007, 9, for a summary of literature relating to the church). It is possible that this orientation was conditioned by an older structure, associated with the development of early Chomutov. Originally the church comprised a nave with a tower over the western empora, a transept and a rectangular chancel (Fig. 22: 1 and 2). The only surviving part in its original layout is the transept with early Gothic details, but the whole building seems to be a Romanesque structure. It should be dated to 1230s – 1240s without doubt (Gubíková 2007, 28–29; Pachner 2003, 151; Pachner 2006, 150–151). In 1270s or 1280s new construction was undertaken extending the old building with a chancel with a flat vault, supplemented with an additional vault by the end of the 1290s (Gubíková 2007, 21, 28–39; J. Pachner dates the vault to the beginning of the fourteenth century – 2006, 151; rpm. 22: 3). R. Gubíková has drawn attention to the significant record of the consecration of the church in 1282, which was still without a vault, but had a new chancel (2007, 6). However, the stylistic character of the church is not satisfactorily explained, although some researchers have considered analogies in the Saxon-Thuringian region and their relationship to the French style of Gothic cathedrals (Kuthan 1994, 145–146; Pachner 2003, 238). Indeed, we can see here clear similarities in the work of the so-called the Naumburg Master, such as in the choir of a Cistercian monastery in Schulpforte (with regard to the church Brachmann 2011, 663–676).

Fig. 4. Chomutov before 1411. 1 – the town moat, 2 – the town walls, 3 – the Winna gate, 4 – the Lower gate, 5 – the Chlečna gate, 6 – the market square, 7 – the church of the Assumption of the Virgin Mary, 8 – the moat of the command post, 9 – the central part of the command post, 10 – the utility part of the command post, 11 – the hypothetical corner tower, 12 – the corner tower of the command post researched archaeologically, 13 – the place the command post gate, later the Old upper gate, 14 – the “big house” of the command post, 15 – the church of St. Catherine, 16 – the tower or the “little house of commanders”, 17 – the rectory, 18–21 the tower of urban fortifications. The black colour marks standing structures, dark grey – possible structures, the dots mark main roads (based on the cadastral map from 1842, drawn by M. Sýkora)

Ryc. 4. Chomutov przed r. 1411. 1 – fosa miejska, 2 – mury obronne miasta, 3 – Winna brama, 4 – Dolna brama, 5 – Chlečna brama, 6 – rynek, 7 – kościół Wniebowzięcia Panny Marii, 8 – fosa komendy, 9 – centralna część komendy, 10 – gospodarcza część komendy, 11 – hipotetyczna wieża narożna, 12 – narożna wieża komendy przebadana archeologicznie, 13 – miejsce bramy komendy, późniejsza Stara górna brama, 14 – „wielki dom” komendy, 15 – kościół św. Katarzyny, 16 – wieża albo „mały dom komturów”, 17 – plebania, 18–21 wieża miejskiej fortyfikacji. Czarnym kolorem oznaczono stojące konstrukcje, ciemnoszarym przypuszczalne, kropkowaniem główne drogi (podkład stanowi mapa rekonstrukcyjna z r. 1842, rysunek M. Sýkora)

On the west side there was a large building set perpendicular to the church and measuring 43 x 16 m in size. This had two storeys with small windows and one large room on the top floor with large pointed windows (Fig 4: 14; 22: 4). The construction, which took place at the end of the thirteenth century, did not have the vault and was presumably divided into three parts (Pachner 1995, 99; Pachner 2004, 239; Pachner 2006, 152–153). Probably of medieval origin is the corner basement room in the northeast wing (Fig. 4: 11; 22: 5), according to some researchers, “in an outline seemed the foundations of the tower” (Pachner 2006, 153). To the south of the church there is the western wall of the ground floor of a Renaissance house, probably a tower, with significantly strengthened corners made of sandstone (Pachner 2006, 154; Fig. 4: 16; 22: 6). The dating of this 8 m broad building to the Early Gothic period was established by J. Pachner on the grounds of features of the wall (1999, 29). The construction was interpreted as a small house (of commanders), mentioned in the sources also as the seat of Bedřich of Chomutov (Pachner 1999, 29–30). In addition, there are visible other parallel walls between the building and the church, whose interpretation is unclear because of numerous reconstructions (Pachner 2006, 154–155). The command post was previously known only in such a form, and no one has taken into account other buildings, although on the basis of written sources they are clearly known.

Sources dating from 1384 document “... *das gebewde an des lant-kumpters haws an der basthuben und an dem grossen haws und an der kirchen ...*” (Hemmerle 1967, 54), namely the big house, the house of the country commander and the church, which created the centre of the command post. What is more, there were common rooms for the knights, numbering eleven in 1382 (Hemmerle 1967, 45), a figure that probably did not change (Jurošková 2004, 135). The commandery was fortified as well as the town. In 1403 documents record work on the moat around the house, which cost 11 kop (1 kopa=60) 30 groschen (Hemmerle 1967, 246). According to some researchers the moat was water-filled, as depicted in a late seventeenth century painting of the capture of Chomutov by the Hussites in 1421 (Šimůnek 2007, IV). The moat is visible here partially along the present-day Táboritska street, but it is not visible in the market square. As for outbuildings of the manor the written sources indicate the presence of a bath house, kitch-

Fig. 5. The church of St. Catherine, the buildings of the castle and the town tower in an engraving by C. Würbse from 1842 (Oblastní museum v Chomutově)

Ryc. 5. Kościół św. Katarzyny, budynki zamku oraz wieża miejska na grafice C. Würbse z r. 1842 (Oblastní muzeum v Chomutově)

en, brewery, malt house, cellars, stables, pigsties, feeding tray-mangers, granaries, barns and sheds (Jurošková 2004, 136, 138).

The location of the manor causes some problems. In this case, the most interesting is the area to the northwest of the command post within the Žižka market square, and between the Táboritska, Farskiego and Jakoubka of Stříbra streets (Fig. 2: 20, 4: 10). The whole area, according to written sources, was laid-out and built in the early sixteenth century. In the course of archaeological excavations in the Žižka market square some fortifications in the south-west corner were revealed in trial trench No. 5 (in details Nová *et al.* 2010, 7–9). It was built somewhere between 1250 and 1350 as a major town wall and a lower pre-wall (Fig. 6). At the turn of the fourteenth and fifteenth centuries a quad-

angular tower was added to the rounded corner of the construction, projecting from the main wall as well as the outer wall (Fig. 4: 12, 7). It is noteworthy that the gap between the walls was a maximum of 3 m. Generally such gaps in town fortifications were much wider and the example in Chomutov is unusual. If we assume that this fortification did not protect the city but the commandery, then the information indicating a new plan and rebuilding of the area in the early sixteenth century would be a logical confirmation. It should be remembered that the area was originally the property of the feudal lord, and only in the sixteenth century did it pass into the hands of citizens (Rak, Pachner 2005, 22–23). The immediate stimulus for the redevelopment was a fire in 1525, which could have destroyed the rest of the commandery, which may be why it was not adapted as the new seat of the local nobleman. The owners of the town, Beneš and Šebestián of Veitmile, probably used only the central part of the area with a big house, the church of St. Catherine and other buildings, which they rebuilt (Fig. 2: 9 and 10). Probably the whole area of the seat of the Order was unnecessarily large for the new owners. The Teutonic Knights, with numerous knights, officials and servants, as well as farm requirements needed to govern the property needed a large space. What is more, it is necessary to remember a specific feature of the buildings of the Order, which included both secular and sacred elements. Commanderies with their specific forms represented two categories of architecture – defensive structures and monastery. Analysis of known buildings of the Teutonic knights shows their common features.

Extremely impressive forms characterised the former seats of the Teutonic Order in Prussia and Livonia (about the monastic castles viz: Anthony 1993; Böhme 1999, 275–281; Jackiewicz-Pot – Pot 2009; Sypek – Sypek 2008a; Sypek – Sypek 2008b; Turnbull 2008; Zaniewski 2005). Art historian Karl – Heinz Clasen attributed them as “Konventhaustyp” on the basis of their characteristics (Clasen 1927, 158–164; Pospieszny 2004, 153–158). This classification refers to a courtyard with arcaded galleries surrounded on all four sides by buildings (this finds analogies in monastic Stations of the Cross, and in this case also with a transport function), which fulfilled the sacred and secular functions (monastery – castle). The inspirations for creating monastic castles have been extensively discussed, but remain an unresolved problem in European castle studies (summary Durdík 1998, 154–155).

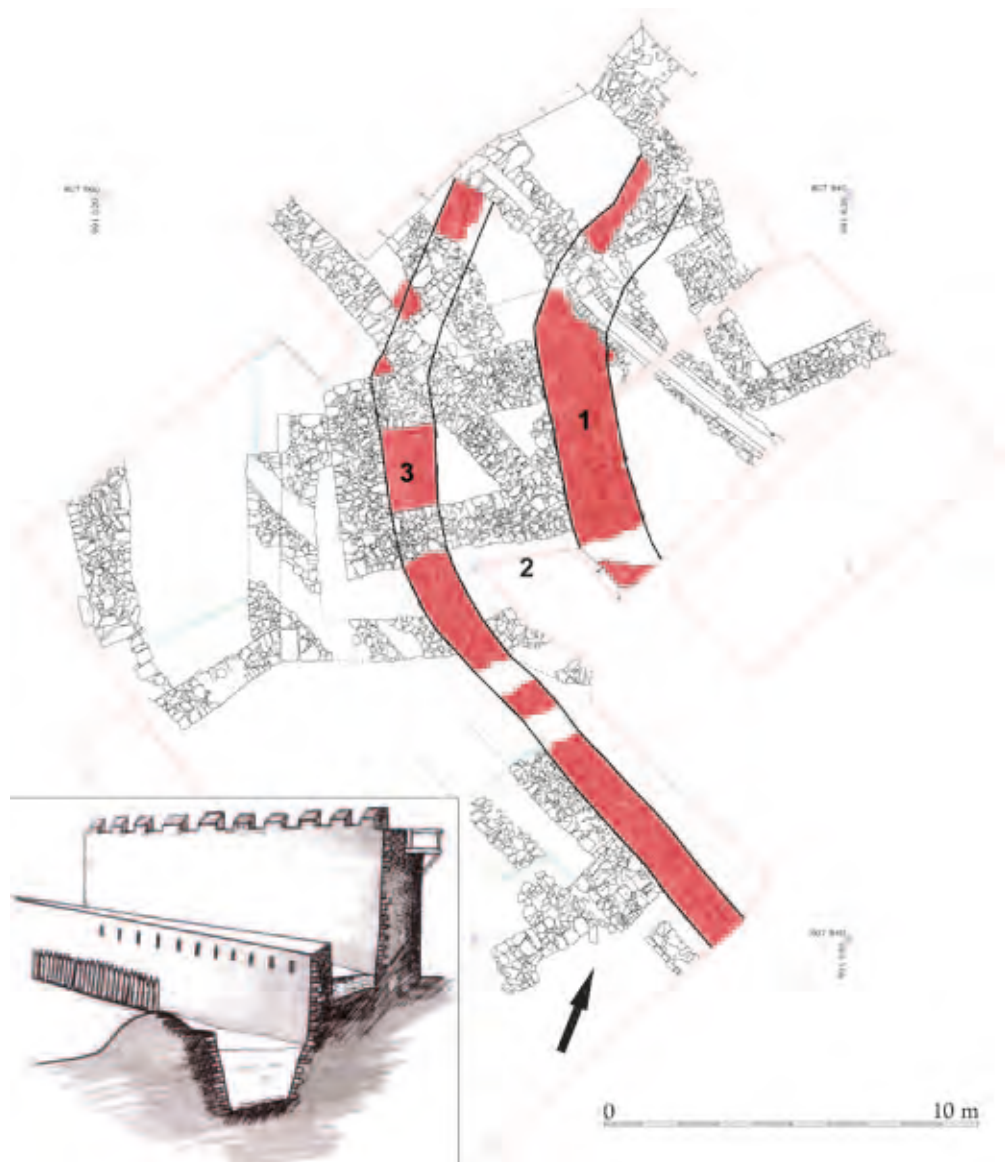

Fig. 6. Archaeologically testified fortifications of the western corner of the utility part of the command post dated to 1250–1350. 1 – the main walls, 2 – inter-walls, 3 – outer wall of the inter-walls. The arrow points to the reconstruction of the fortifications. The appearance of the wall coping is not known (drawing and interpretation by M. Nový and M. Sýkora)

Ryc. 6. Przepadane archeologicznie umocnienia zachodniego narożnika gospodarczej części komendy z lat 1250–1350. 1 – główne mury, 2 – międzymurze, 3 – mur zewnętrzny międzymurza. Strzałka wskazuje na rekonstrukcję fortyfikacji. Wygląd korony murów nie jest znany (rysunek i interpretacja M. Nový, M. Sýkora)

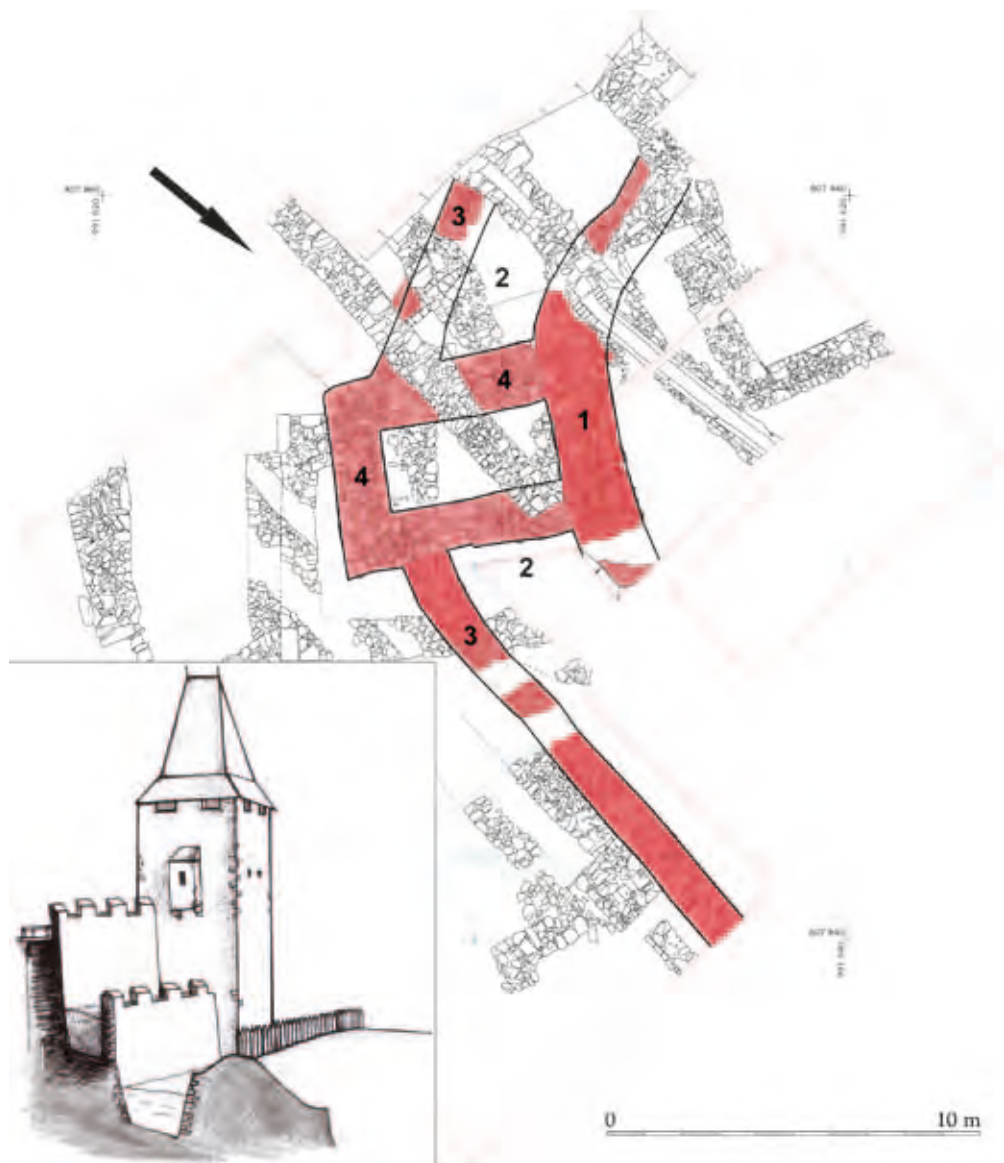

Fig. 7. Archaeologically researched fortifications of the western corner of the utility part of the command post from the late fourteenth and fifteenth centuries 1 – the main walls, 2 – inter-walls, 3 – the external wall, 4 – the rectangular tower. The arrow points to the reconstruction of the fortifications. The appearance of the wall coping is not known (drawing and interpretation by M. Nový and M. Sýkora)

Ryc. 7. Przebadane archeologicznie umocnienia zachodniego narożnika gospodarczej części komendy z przełomu XIV i XV w. 1 – główne mury, 2 – międzymurze, 3 – mur zewnętrzny, 4 – prostokątna wieża. Strzałka wskazuje na rekonstrukcję fortyfikacji. Wygląd korony murów nie jest znany (rysunek i interpretacja M. Nový – M. Sýkora)

It seems that the commandery in Chomutov was also divided into two separate parts. Its central part was assigned to the monastic life with all its sacred specificity (Fig. 4: 9). On the basis of analogous sites we have to take into account the facilities common to all the brothers. The second part mainly served an economic role (Fig. 4: 10). Outbuildings in this part of the commandery are likely to have included rooms such as kitchen, smithy, stables and store-rooms. The presence of large numbers livestock other than horses and foals is unlikely.

Probably during the Hussite Wars, and probably also during the events of 1421, the corner tower discovered during archaeological excavations in the Žižka market square was destroyed. The reason for this could be either accidental fire, whose traces were recorded, or intentional damage during warfare. Some time later, but by the mid-fifteenth century, the tower was rebuilt, but in a revised form (Fig. 8). The back of the tower was closed by an oblique wall. On its south side there were two, still preserved, walls, but on its northern side only a pre-wall stayed, and the main wall here was removed. Apparently it was not required any longer, and the repair was only provisional, probably due to the unrest of the Hussite wars.

The spatial layout of the city and fortifications

Probably due to the construction of the command post, builders carried out measurements of the area in Chomutov, but the intervals between building works are not known (considering the link between the church of St. Catherine and the market square, they could not be too long, Rak, Pachner 2005, 15). Therefore, the planning-out of plots and the street network should have occurred by the mid fourteenth century at the latest, when written sources show that the plan of the city was already in place (Rak, Pachner note the date of its creation between the end of the thirteenth and the beginning of the fourteenth century; 2005,16). The north-western part of the city was occupied by the command post, and to south-east there was the market square (Fig. 4: 6), through which a walkway led from the north-west to south. To the north-east of the command post a parish church of the Assumption of the Virgin Mary (there; Fig. 4: 7) was built in the first half of the fourteenth century, as well as the pres-

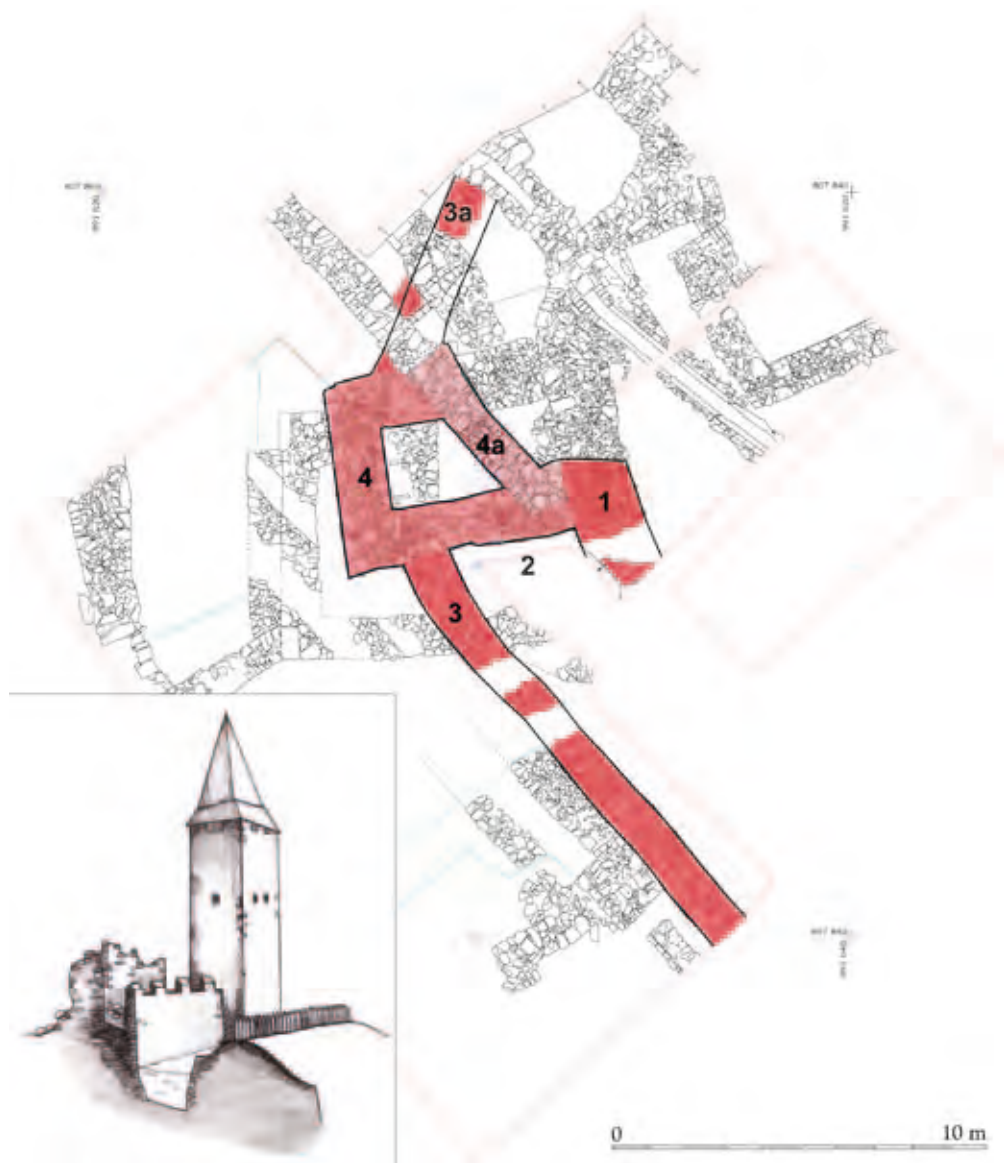

Fig. 8. Archaeologically researched fortifications of the western corner of the utility part of the command post from after 1421. 1 – the main walls, 2 – inter-walls, 3 – the external wall, 4 – the rectangular tower, 4a – the new closing wall of the tower. The arrow points to the reconstruction of the fortifications. The appearance of the wall coping is not known (drawing and interpretation by M. Nový and M. Sýkora)

Ryc. 8. Przeprowadzone archeologicznie umocnienia zachodniego narożnika gospodarczej części komendy z czasów po 1421 r. 1 – główne mury, 2 – międzynurze, 3 – mur zewnętrzny, 4 – prostokątna wieża, 4a – nowa zamykająca ścianą wieży. Strzałka wskazuje na rekonstrukcję fortyfikacji. Wygląd korony murów nie jest znany (rysunek i interpretacja M. Nový – M. Sýkora)

bytery, mentioned for the first time in the 1352 (Pachner 2003, 151; rpm. 4: 17), and a town school.

We do not know exactly when the town walls were built. According to J. Pachner and P. Rak it was in the fourteenth century (2005, 17). K. Kuča believes that fortifications were originally lighter, with the walls built up around the mid-fourteenth century. Probably in 1403–4 the country commander Oldřich of Ústí newly strengthened Chomutov by surrounding the town with double walls, a semicircular fortified tower and four gates, supplemented by a wide moat (Kuča 1997, 438).

What do we really know about the fortifications? In 1404 it is mentioned that the work on the moat around the city cost 45 kop (60) groschen (Hemmerle 1967, 80). Thanks to the Vavřinec of Březová chronicle we know that when in 1421 the Hussites came to Chomutov the city was surrounded by a moat and walls (“... *fossata et muros* ...”, Emler *et al.* 476). Also the townspeople themselves had to pay for construction and maintenance. Unfortunately, we do not know what the fortifications looked like in their earliest phase – whether there were only main walls, or there were also inter-walls. The F. B. Werner panorama of the mid-eighteenth century showing Chomutov depicts walls with battlements, interspersed with towers of different heights on the south-eastern side (Sbírka fotografií a negativů C 475; Šimůnek 2007, IV, fig. 26; viz Fig. 9). We can assume that this image corresponds to the reality. Inter-walls along the Chomutovka by Riegerova street are clearly visible in older pictures, shown as preserved to a considerable height and finished with a brick extension (Bret *et al.* 1992, fig. 29 and 30; Fig. 10). This extension might be the result of later construction, but the older origin of the bottom part of the walls is beyond doubt. A section of the inter-walls beside the Jesuit college is clearly visible in an undated painting by Jiří Popel of Lobkovice (collection of paintings OM Chomutov; Fig. 11). To the walls with visible roofs on the coping, and a series of dense keyhole-shaped embrasures under it, a building for the bailiff of the college with a projecting latrine bay (“garderobe”) was added. Today, they cannot be examined closely because it has been badly damaged by a variety of repairs and reconstructions. However, according to the written sources and iconography, these works took place at the turn of the sixteenth and seventeenth centuries, and are associated with the reconstruction of defences caused by the creation of the Jesuit college and gymnasium. Before the Hussite wars we may

Fig. 9. A panorama of the town by F. B. Werner from 1750 compared with the arrangement of buildings on a reconstructed map of 1842. 1 – the castle, 2 – the parish church, 3 – the church of St. Ignatius, 4 – Hvězdářská věž (the astronomical tower) or the Low-er tower, 5 – the church of St. Wolfgang, 6 – the church of the Holy Spirit, 7 – an undetermined church or chapel, 8 – towers or fortified towers

Ryc. 9. Panorama miasta F. B. Wernera z czasów około r. 1750 i jej porównanie z układem budynków na mapie zrekonstru- cyna z r. 1842. 1 – zamek, 2 – kościół farny, 3 – kościół św. Ignacego, 4 – Hvězdářská věž (wieża astronomiczna) albo Dolna brama, 5 – kościół św. Wolfganga, 6 – kościół św. Ducha, 7 – nieokreślony kościół lub kaplica, 8 – wieże lub baszty fortyfikacji

only expect the presence of the main walls, and the pre-walls could have been added later, and further rebuilt at the end of the sixteenth century. Taking into account the mention in 1506 of a new tower (*“der newen bassta”* Wenisch 1924–1930, 93), and that one of the towers is still preserved in the inter-walls (Fig. 12; 20: 12), we may believe that it was created somewhat earlier than this date. This would match the general trend of building fortifications, whereby additions to defend against artillery were not attached to the main walls, but to the pre-wall or the ramparts. Information from 1611, 1617, 1658–1662 and 1699 show that there were repairs to covered galleries, probably on the top of the pre-wall (Chrzová 2002, 4, 5, 10, 14), but it is not quite clear which specific part of the source they apply, or when the galleries were created.

Although the towers are mentioned later, we can assume that they already existed. We have quite reliable information about the above mentioned tower in the farm/utility part of the command post which was archaeologically examined. In 1471 the Large tower, Risenthurm, is mentioned for the first time (Wenisch 1924–1930, 10), a reference which probably does not relate to the urban tower on the market square, due to the fact that this was established after 1525 (Macek 1987, 18). In 1472 it is mentioned “... ein hawss ... unter dem Sloerthurm ...” (Wenisch 1924–1930, 17). In 1473 the town book records the purchase of an orchard opposite Waclaw Konopka, which was located behind the brickyard, and a small tower (,*...hat gekaufft ein pawmgarthen widder Waczlaw Konoppken der gelegen ist hinter der tzigellhutten – auch das thorlein, das do geth auss konooppkoss hoff in dem pawmgarthen...*“, Wenisch 1924–30, 20). A larger number of towers are shown in iconographic sources. The above mentioned mid-eighteenth century painting by F. B. Werner of Chomutov from the southeast shows several towers of different heights. The two towers are preserved in the southern section of the fortifications (Fig. 4: 18 and 19, 13), two more were probably placed in houses at the northern section of the walls (Fig. 4: 20 and 21).

Before the Hussite wars, access to the town was supposedly possible through two gates – Winna (Fig. 4: 3; 20: 5) and Lower (Fig. 4: 4; 20: 6); the upper gate led to the farm/utility part of the command post (Fig. 4: 13), through which it was also possible to continue into the town. In general, the most important was the Lower gate, also called the Prague gate, its importance indicated by its appearance. This was

Fig. 10. The outer wall of inter-walls on the area along the Chomutovka by Riegerově street (based on Bret – Stiska – Pachner 1992)

Ryc. 10. Zewnętrzna ściana międzymurza na obszarze wzdłuż Chomutovki przy Riegerově ulicy (na podstawie Bret – Stiska – Pachner 1992)

on the way to Litoměřice, Žatec, Prague, Spořie and Kadaň. In front of this gate a stone bridge over the Chomutovka is mentioned in the foundation act of the Jesuit college. The gate was in the form of a tower included in the main walls. There was a passage in the lower part with barrel-shaped portals placed on both sides (viz the picture from the time before its destruction in 1836, Fig. 14). The gate is mentioned for the first time in 1468 as “Hotterthor” (Wenisch 1924–1930, 2). It contained a tower clock until 1598 when there was a devastating fire (Chrzová 2002, 4). Apparently, at the gate above the passage there was also a cuirassier in the niche (a head in a helmet, according to folk tales probably Žižka) and an eagle (Růžek 1984, 110–111). What is more, a series of bills dating from the beginning of the seventeenth century provide information about a small chamber probably located either on the upper level of the gate or next to it (Chrzová 2002, 5–6). From the pre-1836 painting we see that the gate had a minimum of three floors – the lower storey with the passage made of stone, and above it

Fig. 11. A fragment of the outer wall of inter-walls near the Jesuit College, shown in an un-dated image by Jiří Popel of Lobkovic (the collection of the Okresní museum in Chomutov)

Ryc. 11. Fragment zewnętrznej ściany międzymurza przy kolegium jezuickim na obrazie Jiřígo Popela z Lobkovic o nieznaney chronologii (kolekcja obrazów Okresní muzeum Chomutov)

the other two floors probably timber-framed in form. Upstairs there is a window probably belonging to a small chamber, and moreover the top floor was supplemented with the clock.

From the northwest access to the town was guarded by the Winna gate (*English* – Vine gate), also called Mostecká gate, leading to the bridge. According to Ludwig Schellberger this gate was decorated with a town crest, later relocated to the gate of the door of the “Malzhaus” tavern in the village Pohraniční (1931, 24, fig. 20; Fig. 15). In the middle of the stone plate there was a vivid shield with the town crest and the year 1879, above it there was a strip with the date 1578, on the bottom

Fig. 12. The fortified tower in the southeast of the town fortifications (photo M. Sýkora)
Ryc. 12. Baszta międzymurza w południowo-wschodniej części miejskiej fortyfikacji (foto M. Sýkora)

left side there was an image of grapes, a head (Satire, Bacchus?), the Veitmils millstone and a sword. While the date 1578 probably marks the reconstruction of the gate by Bohuslav Felix, the secondary carving of the year 1879 refers to its removal to Pohraniční. The Winna gate was mentioned for the first time in 1468 (Wenisch 1924–1930, 2). In 1598, the gate was burned in the fire, which also engulfed the entire town. In 1616, a small room is mentioned inside the Winna gate and a house of the Winna gate (Chrzová 2002, 5).

The Upper gate is mentioned for the first time in the town book in 1469 with reference to the purchase of the house located next to it („... *Waniek Laukass hat gekauft ein hawß widder dy Barbara Kurßnerin daß gelegen ist am Obernn thor...*“, Wenisch 1924–30, 4). Unfortunately, neither this, nor later, information enable us to locate the gate. In 1493 Hans Fichtelberger left a house as his legacy located near the Upper gate, next to the stream („...*peym Obernn thor neben dem pach...*“, Wenisch 1924–30, 63). In 1516 the same house is described near the gate

Fig. 13. The tower of urban fortifications next to the Jesuit gymnasium on the ground floor on a plan from the first half of the nineteenth century (Státní okresní archiv Kadaň, i.č. 2197, kt. 845, base M. Sýkora)

Ryc. 13. Wieża miejskiej fortyfikacji obok budynku gimnazjum jezuickiego na planie parteru z 1. połowy XIX w. (Státní okresní archiv Kadaň, i.č. 2197, kt. 845, podkład M. Sýkora)

on the corner („...Item Michel Selig hat gekawfft ein hawß von Mathes Vichtelperger gelegen bey dem Obern thore am eck...“, Wenisch 1924–30, 107). These sources suggest that the gate might lie somewhere in the western corner of the town, near the Młynówka and Chomutovka (i.e. one of these watercourses would have been the stream mentioned in 1493, Fig. 4: 13). At this time the Młynówka was probably the moat, as it was later in the sixteenth century (which is confirmed by archaeological research). In these places, between the town and the Upper suburb (also called the Drunken district) there was a ford with a bridge across the Chomutovka known from the records dated to 1473–4 (1473: „...gelegen fur der Obernn vorstadt an dem ecke gegen der bruck an der Swem ...“, Wenisch 1924–30, 19; 1474: „...in dem Trüngken firteill am ecke bey der Swem...“, Wenisch 1924–30, 21). In

Fig. 14. The Lower gate shown in a painting from around 1836 (Oblastní muzeum Chomutov)

Ryc. 14. Dolna brama na obrazie z czasów około r. 1836 (Oblastní muzeum Chomutov)

1565 we have further information important for locating and dating the Upper gate, which mentions the house located in the town near the ford where the old gate was („...inn der stadt bey der schwemme am Alten thor...“, Wenisch 1924–30, 234). A New gate is mentioned as early as 1541 („...Jocoff Kellerhennsl hat kaufft das hauß beim Neuen thor vonn Blasio Frolich ...“, Wenisch 1924–30, 74). In 1600 there is a reference to a stone bridge in front of the “new Upper gate”, built on the initiative of the town council (Rak, Pachner 2005, 19). The following year, the sale of a site of the fire on the street today called Puchmajerowej (Neue Sorge) street is mentioned, including a part of the plot over the passage between a house of Peter Greinenn and the New gate (“... uff der Neuen Sorge zu sampt dem raum uber dem durchgang zwischen Peter Greinenn und dem Neuen Thor gelegen ...“, according to Rak – Pachner, 2005, 19). This collected information indicates that in the area near the ford by the Chomutovka there was the Old upper gate in the western corner of the town leading to the Drunken district, and also a New upper gate. At least in the years 1541–65 both gates existed at the same time.

Fig. 15. The town crest from the Winna gate (based on Schellberger 1931)

Ryc. 15. Herb miasta pochodzący z Winnej bramy (na podstawie Schellberger 1931)

The clear statement of the written sources significantly complements the archaeological finds in the Žižka market square. These recorded the Upper gate (Fig. 16 and 17), and its remains accord with the image from the iconographic sources, especially with the plans dating to 1837 (Archiv města Chomutov, inv. č. 2397, kt. 1001, fig. 18 and 19). The knowledge from the archaeological and architectural studies mostly corresponds to those from the written sources. The whole complicated situation of the corner of the town may be analysed and interpreted as follows. From the documentary sources it is known that these fortifications were built during the period from 1250 /1275–1350 and consisted of the main wall, the lower outer wall and inter-walls (Fig. 6). Both the inter-walls width and the written sources indicate that the fortifications were associated with the command post rather than the town (see the chapter concerning the command post). About the turn of the fourteenth and fifteenth century a rectangular tower was added to the rounded corner (Fig. 7; 4: 12), extending off the main line of the wall and passing through the inter-walls. During the first half of the fifteenth centuries, the tower caught fire, resulting in the destruction of its rear (Fig. 8). Later it was partially restored on an irregular trapezoidal outline. Its life definitely ended after the devastating fire, dated from pottery to the second half of the

Fig. 16. Archaeologically researched fortifications of the western corner with the remains of the Upper gate. 1 – new main walls, rebuilt original inter-walls, 2 – the foundations of the Upper gate, 3 – thickening of the main defensive wall, 4 – the slope of the wet moat, 5 – the wet moat (drawing and interpretation by M. Nový and M. Sýkora)

Ryc. 16. Przebadane archeologicznie umocnienie zachodniego narożnika miasta z relikami Górnej bramy. 1 – nowe główne mury, przebudowane pierwotne międzymurze, 2 – fundamenty Górnej bramy, 3 – pogrubienie głównego muru obronnego, 4 – skarpa mokrej fosi, 5 – mokra fosa (rysunek i interpretacja M. Nový, M. Sýkora)

Fig. 17. Reconstruction of the outline of the Upper gate and the defensive walls in the sixteenth and seventeenth centuries on the basis of archaeological and archival research. 1 – the Upper gate, 2 – the townspeople watchtower, 3 – the main walls (originally inter-walls), 4 the thickening of the main walls, 5 – the space between the walls and the moat slope, 6 – the slope of the wet moat, 7 – the wet moat, 8 – the wooden bridge pillar, 9 – the wooden water gate, 10 – Nowa Street (now Puchmayerova) (drawing and interpretation by M. Nový – M. Sýkora)

Ryc. 17. Rekonstrukcja zarysu Górnej bramy i murów obronnych w XVI–XVII w. na podstawie znalezisk archeologicznych i badań archiwalnych. 1 – Górna brama, 2 – mieszczkańska strażnica, 3 – główne mury (pierwotnie międzymurze), 4 – pogrubienie murów głównych, 5 – przestrzeń między murami a skarpą fosa, 6 – skarpa mokrej fosa, 7 – mokra fosa, 8 – filar drewnianego mostu, 9 – drewniane stawidło, 10 – ulica Nowa (dziś Puchmayerowa) (rysunek i interpretacja M. Nový – M. Sýkora)

Fig. 18. The drawing of the Upper gate by K. Würbs in 1837 (based on Rak and Pachner 2005)

Ryc. 18. Rysunek Górnej bramy K. Würbse z r. 1837 (na podstawie Rak, Pachner 2005)

fifteenth – early sixteenth century. This chronology is also confirmed by a Louis Jagiellonian coin discovered there. It is very likely that the fire also destroyed the town in August 1525. Only after this event was the tower rebuilt and the gate added (Fig. 16 and 17, 20: 4), which happened most likely in the first half of the sixteenth century, when the charred walls provided the base for the new building. This gate must have been the New upper gate known from 1541, while the old upper gate remained somewhere nearby. Certainly the tower which was uncovered during excavations in the corner did not serve as a gateway due to its smaller size. Indeed, next to it there might have been wing gates on both lines of fortifications (that is where the walls did not survive above the ground, and so it was impossible to observe the level of passage), or the gate could be far away, but close to the ford and opposite the road leading through the Drunken district (Fig. 4: 13). Initially it opened in the direction of the farm/utility part of the command post, but certainly the road did not finish there, but led further through another gate and over the moat to the town. A similar situ-

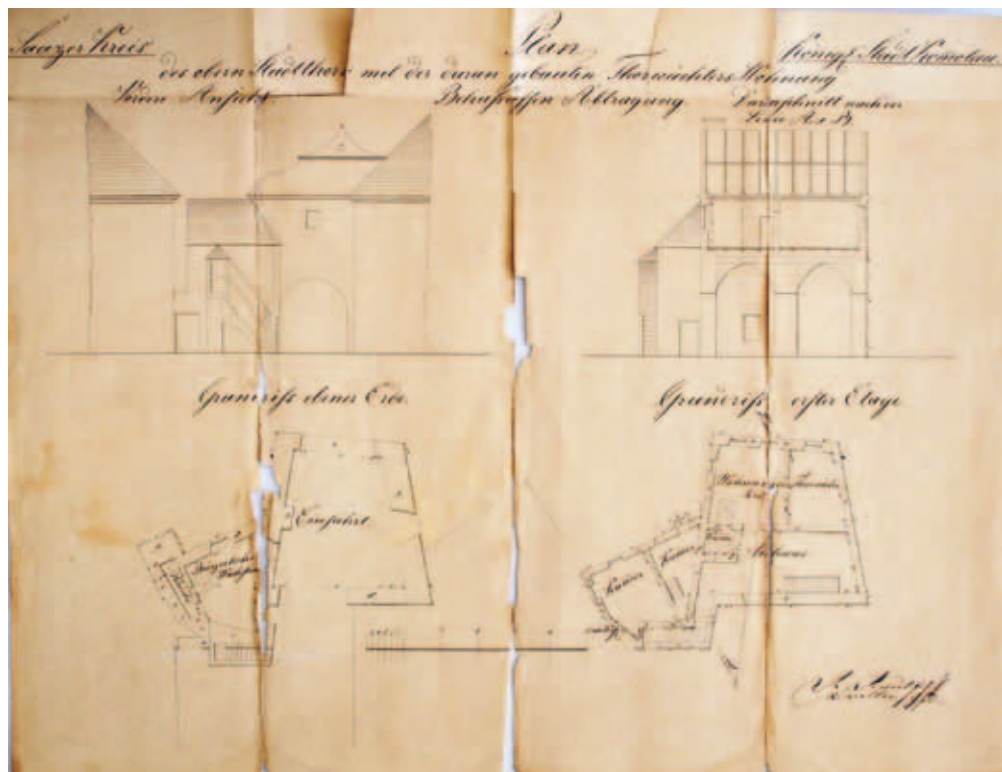

Fig. 19. The plan of the Upper gate by R. Runtsche after the demolition in 1837 (Státní okresní archiv Kadaň, i.č. 2397)

Ryc. 19. Plany Górnjej bramy R. Runtsche po rozbiórce w r. 1837 (Státní okresní archiv Kadaň, i.č. 2397)

ation is known from a series of monastic castles in the Baltic region. Transport did not pass through the central part of the command post, but since it passed through the utility area it allowed the knights to control movement in the town. What is more, only in this way was it possible to cross Chomutov heading directly from Prague for Saxony. All other options would have unnecessarily complicated the journey.

Older German researchers thought that the Chlebná gate (*English* – Bread gate) was one of the oldest in the city, while the Upper one was rebuilt after a fire in 1525 (Weizsäcker 1935, 11–15). This dating of the (New) Upper gate can also be confirmed by archaeological sources. In addition, it turns out that the streets Puchmajerova and Táboritska which passed through the Upper gate (Fig 20: 4) were also created in the same era. Táboritska street, originally called Zámecká – *Polish* –

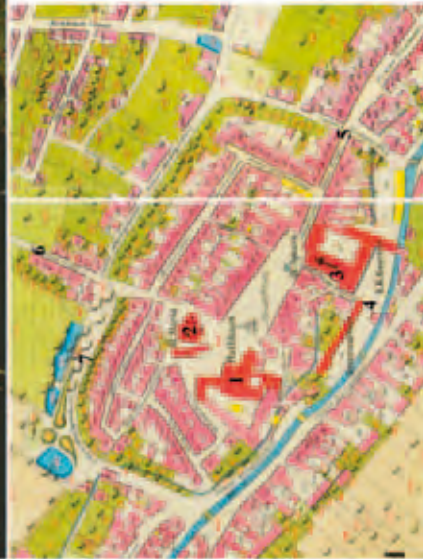
Fig. 20. Chomutov after 1590. 1 – the market square, 2 – the castle, later the town hall, 3 – the main walls, 4 – the Upper gate, 5 – the Winna gate, 6 – the Lower gate, 7 – the Chlebna gate, 8 – the moat and inter-walls, 9 – the outer wall of inter-walls, 10 – Zamecka street, 11 – Nowa Street, 12 – the fortified tower, 13 – the church of the Assumption of the Virgin Mary, 14 – the rectory, 15 – the Jesuit gymnasium, 16 – the church of St. Ignatius, 17 – the Jesuit College. The back colour marks standing structures, dark grey – possible structures, the dots mark main roads (based on the cadastral map of land in 1842, drawing M. Sýkora)

Ryc. 20. Chomutov po r. 1590. 1 – rynek, 2 – zamek, później ratusz, 3 – główne mury obronne, 4 – Górna brama, 5 – Winna brama, 6 – Dolna brama, 7 – Chlebna brama, 8 – fosa i międzymurze, 9 – zewnętrzna ściana międzymurza, 10 – Zamecka ulica, 11 – Nowa ulica, 12 – baszta, 13 – kościół Wniebowzięcia Panny Marii, 14 – plebania, 15 – gimnazjum jezuickie, 16 – kościół św. Ignacego, 17 – kolegium jezuickie. Czarnym kolorem oznaczono stojące konstrukcje, ciemnoszarym przypuszczalne, kropkowaniem główne drogi (podkład stanowi mapa rekonstrukcyjna z r. 1842, rysunek M. Sýkora)

Fig. 21. Painting by an unknown author from 1748 and its comparison with the location of the buildings on the reconstructed map of 1842. 1 – the castle, 2 – the parish church with the town tower, 3 – the church of St. Ignatius, 4 – Hvězdářská věž (the Astronomical tower), 5 – the Lower gate, 6 – the gate of the suburb by Winna street, 7 – the outer wall of town fortifications

Ryc. 21. Obraz nieznanego autora z 1748 r. oraz jego porównanie z położeniem budynków na mapie rekonstrukcyjnej z r. 1842. 1 – zamek, 2 – kościół farny z miejską wieżą, 3 – kościół św. Ignacego, 4 – Hvězdářská věž (Astronomiczna wieża), 5 – Dolna brama, 6 – brama przedmieścia Winna ulica, 7 – zewnętrzna ściana miejskich fortyfikacji

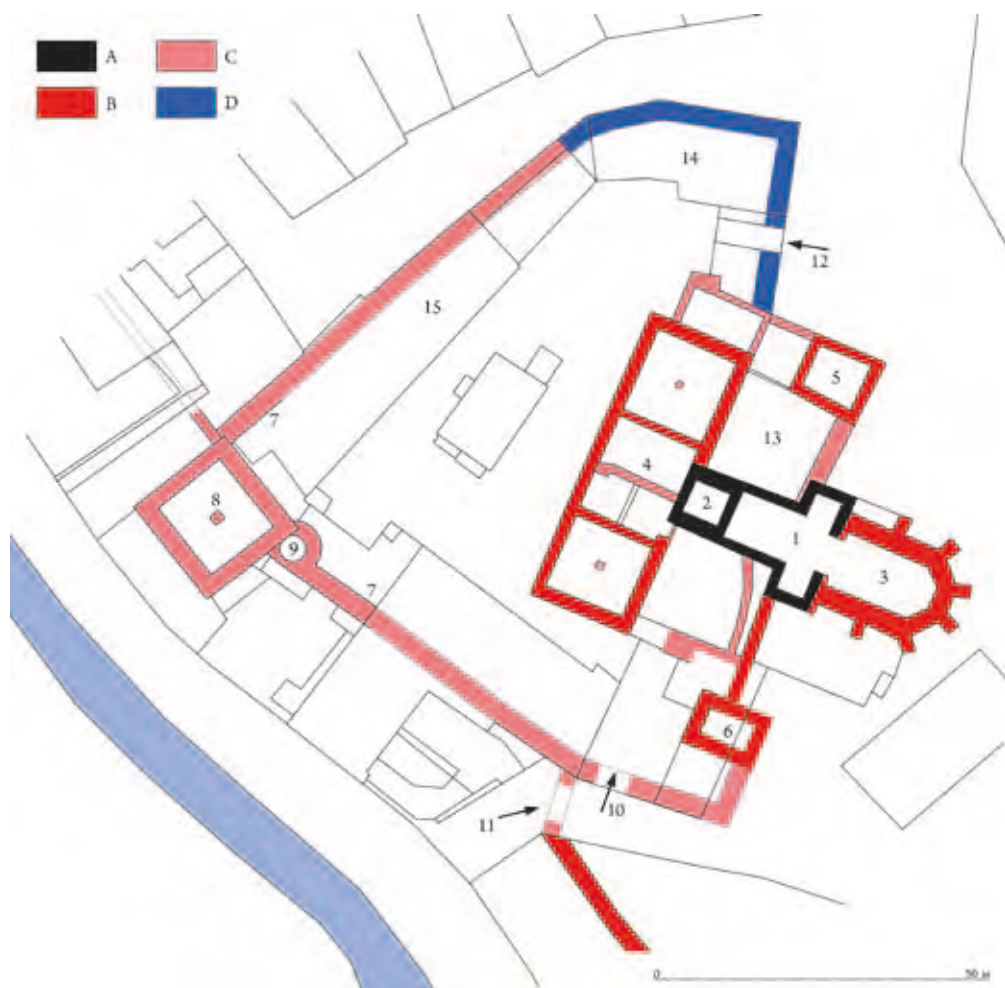

Fig. 22. The Veitmíle residence in the first half of the sixteenth century. A – Romanesque phase, B – a part of the primary command post, C – reconstruction from the late fifteenth and the first quarter of the sixteenth century, D – Renaissance reconstruction. 1 – the nave and transept of the church of St. Catherine, 2 – the church tower, 3 – the chancel, 4 – the “big house” of the command post, 5 – the hypothetical tower, 6 – the “small house” of the command post or the tower 7 – surrounding fortifications, 8 – the “castle fortified tower”, 9 – the tower with stairs, 10 – the entrance?, 11 – the Chlebná gate 12 – the entrance to the north wing, 13 – the north-east wing, 14 – the north wing, 15 – the west wing. The solid line – the confirmed course of the wall (drawn by M. Sýkora)

Ryc. 22. Rezydencja Veitmilów w 1. połowie XVI w. A – romańska faza, B – części pierwotnej komendy, C – przebudowa z końca XV i 1. ćwierci XVI w., D – renesansowa przebudowa. 1 – nawa i transept kościoła św. Katarzyny, 2 – wieża kościoła, 3 – prezbiterium, 4 – „wielki dom” komendy, 5 – hipotetyczna wieża, 6 – „mały dom” komendy albo wieża, 7 – obwodowe umocnienia, 8 – „Zamkowa baszta”, 9 – wieża ze schodami, 10 – wejście ?, 11 – Chlebná brama, 12 – wejście do północnego skrzydła, 13 – północno-wschodnie skrzydło, 14 – północne skrzydło, 15 – zachodnie skrzydło. Linia ciągła potwierdzony przebieg muru (rysunek M. Sýkora)

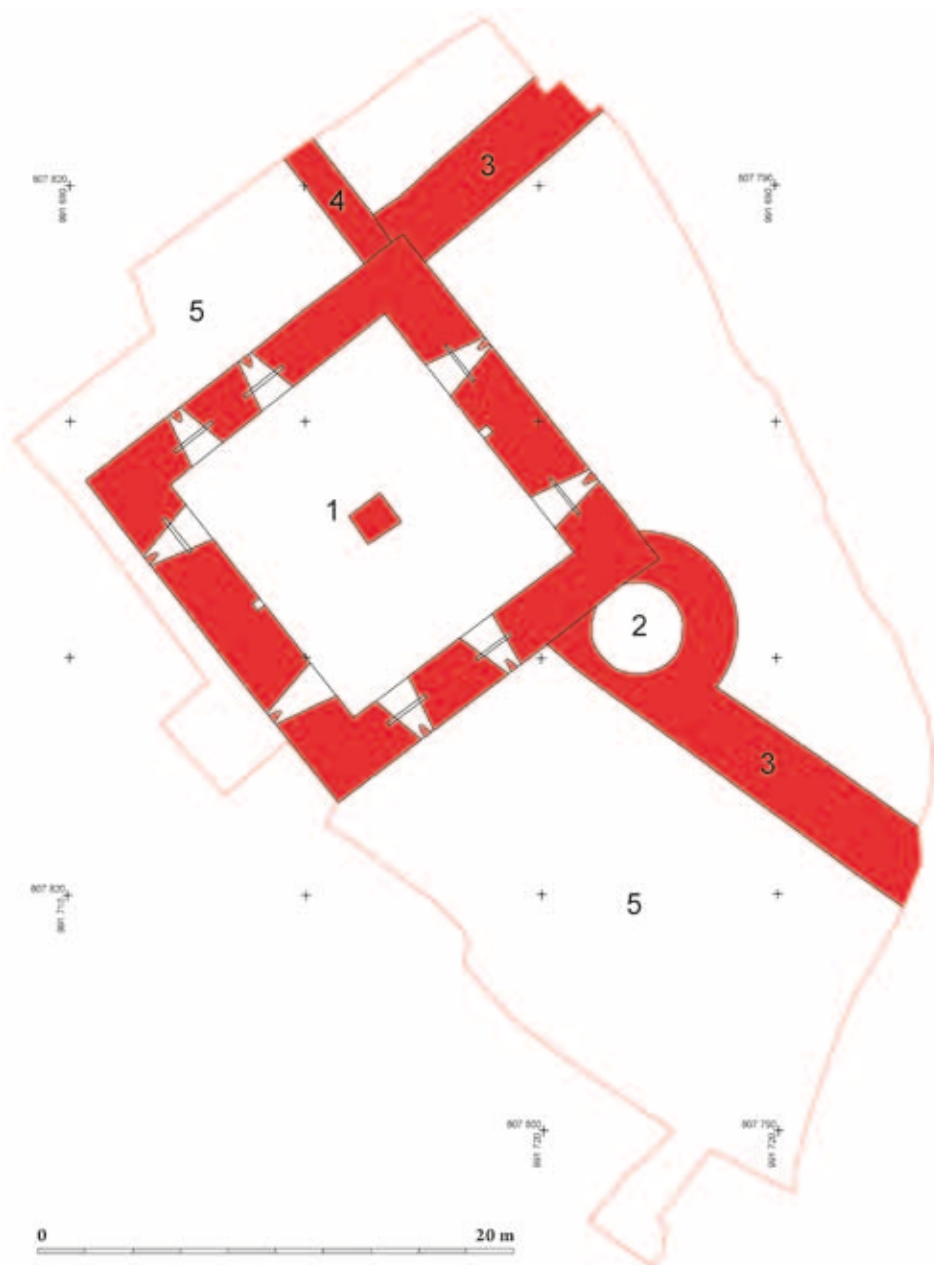

Fig. 23. The corner tower of the Veitmíle residency. 1 – the “castle tower”, 2 – the tower with stairs, 3 – surrounding fortifications of the residency, 4 – the town walls, 5 – the wet moat (drawing and interpretation by M. Nový – M. Sýkora)

Ryc. 23. Narožná baszta rezydencji Veitmilów. 1 – „Zamkowa baszta”, 2 – wieża ze schodami, 3 – obwodowe umocnienia rezydencji, 4 – mury obronne miasta, 5 – mokra fosa (rysunek i interpretacja M. Nový – M. Sýkora)

Fig. 24. The early Renaissance portal of the castle shown in a mid-nineteenth century drawing by V. Kandler

Ryc. 24. Wczesnorenesansowy portal zamku. Rycina V. Kandlera z połowy XIX w.

Zamkowa, *English* – Castle (Schlossgasse) was mentioned for the first time in 1536 (Wenisch 1924–1930, 160; Fig. 20: 10). Puchmajerova street was presented as Nová – *Polish* Nowa, *English* New (Neuegasse) in 1544 (Wenisch 1924–1930, 178; Fig. 20: 11). Within these two streets

new building development appeared before 1536, when Šebestián of Veitmíle ordered an additional registry of contracts in the town books concerning the purchase of several homes (Wenisch 1924–1930, 160). This shows that the whole area was originally a feudal estate, and since this area was the farm/utility part of the command post, this is not so surprising. The history of this part of the monastic property after the German knights is poorly known. Here the long period of property and legal relations between the Order and Chomutov is relevant, which would have significantly limited the construction or reconstruction of this place. The problems were finally resolved on 14 May 1488, when “*Rýnart of Neyperku, the master of German Order in German and Italian lands*” passed “*the town Chomutov, the castle Blatná and the manor Býčkovice with their outskirts*” to Beneš of Veitmíle (Emler 1870, 428–429; Palacký 1862, 537–538). He also began an extensive rebuilding of the former command post. The farm/utility area could have been used for its specific purposes or it might have been left. Probably only a fire in 1525 abruptly ended the existence of the command post, following which the entire area was levelled and used for urban development. It was also the time when Nowa street was laid out, ending at the New upper gate. Zámecká street was established along the north-west wall of a noble house, probably in relation to the redevelopment by Beneš of Veitmíle.

In contrast, for the Chlebna gate chronology (Fig 4: 5 and 20: 7) the older studies might have been mistaken. This is mentioned for the first time in 1557 and 1571 and only as a gateway. It was only in 1599 when it is recorded with the adjective Zámecká, and in 1603 as Chlebna. It seems that throughout the sixteenth century the name was not determined. If you look at the printout of the Imperial land book of 1842 (Fig. 2), we can see that all the gates, except Chlebna, are open. However the passage through the Chlebna gate ran perpendicularly to Długa street. This situation could be caused by an older layout of the street, which later ran through an adapted portal of the Chlebna gate. The absence of older written references in the town books, its undetermined name and its atypical location in the town are all clues that lead us to suggest a younger date for the Chlebna gate. Its construction may be associated with the redevelopment of the former command post in Veitmíle's days when the fortifications were probably removed. However, we cannot exclude that it might have functioned

as an independent gate or that the doorway lead inside the command post at the site of the later Chlebna town gate. Thus, it could relate to an older tradition concerning the essential role of this gate during the Hussite intrusion into the city. The original and the main entrance to the command post, and later the noble seat, remains unknown. For this, the most likely option seems to be the site of the entrance passage leading from the Upper gate through the farm/utility part of the seat. In connection with the redevelopment of the command post into a noble residence by Beneš of Veitmíle, the main entrance was moved to the north wing, which was decorated with a representative early-Renaissance portal in 1520s (Fig. 22: 12). It was also a period when the town gate Chlebna was completed (Fig. 22: 11), which could be related with the side entrance to the castle (Fig. 20: 10), a relic of an older design from the time when the Commandery was in use.

In parts of the town fortifications there were also gates to the suburbs. For instance there was a gate to the suburb at Winna street shown in a painting by an unknown author from 1748 (Šimůnek 2007, IV, r. No. 25, fig. 21). This gate is mentioned only in 1564 (“... *den hoff ynn der Weingassen am euserstenn thor* ...”, Wenisch 1924–1930, 226). The gate at the Upper suburbs is on record in 1477 (“*ein hawss ... in der Obernn vorstadt am thor auffe der rechten hant alss man gen Grimaw czewt* ...”, Wenisch 1924–1930, 29 and 343, 31), while the gate to the Lower suburbs is mentioned for the first time on the same date (“... *des hoffss ... in der Untern vorstadt ausswendings des thorss, alss man gen Zacz czewth*...” Wenisch 1924–30, 33). Another unknown gate to the suburbs is recorded as early as 1468 (“... *ein hoff ... zunest beim thor uff dy lengke hant* ...”, Wenisch 1924–1930, 3), but unfortunately its origins are not known. Perhaps it was connected only with development after the Hussite wars and the growing importance of the suburbs. Therefore, it cannot be linked with the period during which the Order was in power, but with the secular owners.

Reconstruction of the command post during Veitmíle power

In 1488 the supreme treasurer and burgrave Karlštejn Beneš of Veitmíle settled the case with the Teutonic Knights and received the property and registered the ownership of Chomutov in the land registry. Even earlier he had begun an extensive rebuilding of the former

command post as his seat. Owing to his close links with the prince Albrecht Saxon, it is not surprising that there are some of the oldest forms of late-Gothic style in Chomutov, which was begun by a brilliant architect Arnold of Westphalia during the construction of Albrechtsburg castle in Meissen. Its main design features are a diamond vault, inflexed arches and various spiral staircases, as well as innovative layouts and facilities of representative rooms (Lass 2009, 58–67; Möller 2011, 193–207). On the basis of the surviving parts of Chomutov castle it seems that the construction was under the control of masters and masons trained in Meissen. During 1490 to 1495 the master Hans Schaffer worked concurrently in Chomutov and Karlštejn, where Beneš of Veitmíle had ordered the reconstruction of burgraviate (Rada, Radová 1998, 63, 175; Pachner 2008, 32–36). Beneš of Veitmíle died in 1496, but the construction work was continued by his brothers and sons who managed the property together. The entire reconstruction was completed in 1520, when the corner of the north wing was adorned with the Veitmíles' coat of arms carried by two lions.

Šebestián of Veitmíle ordered the destruction of the old farm/utility parts of the command post after the 1525 fire (Fig. 4: 10), and layout for plots of town houses. The newly created district gained two streets – the older Zamkowa (at present Táboritská, Fig. 20: 10) and New (at present Puchmayerova, Fig. 20: 11). The original Old upper gate (Fig. 4: 13) was replaced by the New upper gate (Fig. 20: 4).

The entire area of the castle (Fig. 20: 2) was re-fortified by a strong 2 m thick wall (Fig. 22: 7), and at the south-west corner a massive building was inserted, which was discovered during archaeological excavations (Fig. 22: 8). This corner building was almost square on plan, measuring 17 x 18 m. The excavation only recorded its ground floor, which contained embrasures designed in a very interesting way on all four sides (Fig. 23). On the exterior there are holes with horizontal lintels separated by solid, rough, quartzite stones with a triangular cross section, providing two shooting slits. In some ways, such a solution is a variant of multiple embrasures. Almost all of these relatively low-arched niches contained crossbeams to fix firearms. The exception was the southern wall where the east embrasure did not have a beam, and on the west it was a later insertion. We do not know whether this work was undertaken by craftsmen or amateurs, or if it took place because of changes in the original design. It is certain that

the entire ground floor, for which the only access was from the first floor, was defensive in character. Unfortunately, nothing definite can be said about the appearance of the upper level of the building. On the basis of a historical photograph, it is clear that the original solid wall extended to the level of the second floor. Another photograph of the building before its demolition in 1946–7, shows only a plastered building used as a brewery. Unfortunately, there is no other documentation. The older German literature mentions “Zámecké baště” – *Polish* Baszcie zamkowej (the Castle tower) on reconstructed maps which can be associated with the excavated building. However, there is one unresolved question whether the whole building could actually function as a tower, because we do not have any analogies from Czech territory. It is possible that while the lower floor could have performed a defensive function, the higher storey, for example, could have been residential. Thus, taking into account the lack of information, this remains an open question.

The described structure protruded from the ring of defensive fortifications surrounding the Veitmíles’ seat. In the north-east corner of the building and the adjacent part of the wall there was a tower, with a semi-circular plan and an interior laid out on a circular plan (Fig. 22: 9), most likely a staircase that led to the protruding corner building, and also undoubtedly to the gallery walls.

Problems with a particular interpretation of the structures are mainly due to the fragmentary state of preservation. In 1946–7 the entire area was demolished without any documentation that could provide us even a general appearance of the building. Hence, both archaeology and architectural history provide most information, which must be developed with reference to analogous sites, but also a certain amount of speculation.

Rebuilding works also included the former “big house” of the command post (Pachner 2008, 34–36; Fig. 22: 4). Its basements, roofed with flat ceilings were deepened and finished with groin vaults without ribs. Moreover, the ground floor was redeveloped with a beautiful diamond ceiling and richly decorated doorways linking rooms, undoubtedly inspired by the Meissen style. The vaults of the two extreme rooms sprang from a central pillar, while the middle room was divided into two parts by a wall. Unfortunately, the original windows do not survive, but these probably took the form of inflexed arches. It was also

this time that the interiors of the nave and the tower of the church were subdivided, providing rooms as well as spiral and square stairs.

During the reconstruction commissioned by Veitmíles the north-east wing (Fig. 22: 13) was created, inserted between the north wall of the church, the north-east and north side of the big house, and probably the older corner tower of the command post (Fig. 22: 5). In the basement, apart from the above-mentioned corner building, additionally covered by the Renaissance ceiling, there was a room with a vault of the same date springing from a central pillar. Access was possible along the stairs leading to the old courtyard of the manor. Although the vault is younger, the age of the room can be determined on the basis of embrasures which were blocked not only by this vault (Pachner 2004, 239–240). The date for completion of construction is shown by the Veitmíle coat of arms dated to 1520, fixed at the level of the cornice between the ground and first floor on the north-east corner of the wing.

The north wing is probably late Gothic, but clearly rebuilt in the early Renaissance period (Fig. 22: 14). It was also at this date that a unique, representative doorway was created in about 1529–33 by Franz Maidburg (Gubíková 2010, 86–87; Fig. 5; 22: 12; 24). The impulse for this complex reconstruction was a fire in 1525 that destroyed most of the residence. During the subsequent reconstruction, the windows with inflexed arches were removed and replaced by rectangular windows with muntins (Fig. 5). Then, the builders fitted more terracotta window frames and portals that were decorated with small shields of Veitmíles coats of arms. The north wing contained a gate to the courtyard of the manor. Moreover, there were stairs leading from the passage of the gate to the higher ground floor, and further to the hall of the west wing and into a large hall in the north-east wing, where the ceiling was also supported by a central pillar. Also on this level, just as in the basement, there was access from the former corner tower of the command post.

The first floor of the northern and north-eastern wing was redeveloped as a Renaissance building dating to the time of the Lobkovicz family or completely rebuilt in the second half of the nineteenth century (Pachner 2006, 145, 147–148). However, some details, such as the frames of windows, point to its older origin. On this floor there were representative rooms, as exemplified by the well-shaped bracket of the alcove, derived from the early Renaissance doorway in the north wing (Fig. 24). Unfortunately, the other floors of the residence, which also

used to have wide windows belonging to the representational space, are poorly known so far. We hope in the future for further scientific research on the historical inventories of the castle.

The area located south of the church and courtyard, next to the so-called 'small house' of the command post was not included in the area of the castle. This is at least suggested by the latest research (Pachner 2004, 240). Two houses, which included the 'small house' (Fig. 22: 6), are of Renaissance date and they were also situated directly next to the Veitmíle residence. It cannot be believed that the noble owners let the townspeople surround the area with buildings and block the view of the Veitmíle seat, which used to play defensive and representative functions at the same time in the late Gothic period (Zeune 2009, 129–141). For this reason, we think rather, that the houses were built just after the end of the feudal power of the town and its transformation into a royal town. As part of this transformation the castle changed into a town hall, a brewery and farm buildings. The situation for the small house of the command post and the church is not clear and, while some of the walls have been recorded, we are unable to determine the function and age at present (Pachner 2004, 240–241).

In the 1946–7, the west wing of the residence was demolished (Fig. 22: 15), located along Táboritska street, between the Castle tower and the north wing. Its appearance is only known from a few plans, and we also know nothing about the date of its development. Similarly, we have little information about the south wing, situated between the tower and the 'small house' of the command post. Further archaeological research is required to improve knowledge.

Both Veitmíle buildings have a representative character and they clearly show the aspirations of noble owners to build not only a dignified seat, but also a magnificent centre as a symbol of strength and power (Zeune 1996, 34–52).

Later interventions in town planning

During Veitmíle power not only was the castle rebuilt and new buildings inside the wall designed, the suburbs also changed a lot. In the north-east of the town in the direction of the Vinohrad slope (*Polish* – Winnica, *English* – vineyards), a new Hřbitovní (*Polish* Cmentarne, *English* Cemetery) suburb was laid out on a regular, rectangular

plan (Fig. 2: 7). Its extent was significantly greater than the area of the town. The reason for its creation was the development of alum mining in the vicinity. Before 1506, the church of St. Wolfgang was built in this suburb, but was demolished in 1798 (Fig. 2: 17). In 1531, it was the cemetery, which was moved from the parish church (Kuča 1997, 439, 444; Rak, Pachner 2005, 24–26). At the same time, the development of other suburbs also took place. In the sixteenth century a hospital church of the Holy Spirit was built in the Lower suburb (Fig. 2: 18).

Between 1516 and the last quarter of the sixteenth century the parish church was rebuilt, gaining a town tower in 1525 (Fig. 2: 11, 5). In the same year, the town was destroyed by the fire mentioned above. Further fires followed: in 1569 the Cemetery suburb burnt; in 1571 Długa Street was destroyed; and in 1598 the entire town and all the suburbs were destroyed. The last clear modifications of the urban plan before the great transformation in the nineteenth and early twentieth century were the construction of the college, church and gymnasium (Fig. 2: 14, 15 and 16) by the Jesuits, who were brought to Chomutov in 1589 by Jiří Popel of Lobkovic. The foundation stone for construction was laid in the following year, where it was necessary to level eight town plots (Cancer, Pachner 2005, fig. 4 and 5), but the foundation document was prepared in 1591. Its construction, after many incidents, continued until the 1670s (Valeš 2002, 13–19, 39–43; Pachner 2003, 153).

After the Thirty Years' War, which affected Chomutov in a very dramatic way, a long period of stagnation followed. It was only in the nineteenth century that the town escaped the grip of its medieval fortifications, and was completely transformed as it entered a period of industrial development.

Chomutov: the long journey from village to royal town

The example of Chomutov illustrates the complex development of a human settlement. The original settlement with the manor of Friedrich of Chomutov, and the Romanesque church of St. Catherine, passed in 1252, in accordance with the will of its owner, into the hands of the Teutonic Order. Then the monastic brothers built the magnificent commandery with an extensive estate, which became one of the most important religious estates in the kingdom. In the course of the increasing economic opportunities of the commandery,

the strength and ambitions of Chomutov citizens increased, realising town rights during the fourteenth century. To the beginning of the fifteenth century, Chomutov became a proper town, with charters, a crest, seal, town hall and defensive fortifications. The fact that the transformation was not a straightforward process is evidenced by changes in the town – from *villa forensis* to *oppidum* to *civitas* and vice versa. Some of these ups and downs were sometimes caused deliberately by Czech rulers looking for sources of finance for their ambitions in the increase in the number of towns, but on the other hand, the stiff competition between royal towns may also have limited the opportunities for their rivals.

Although the town developed successfully before the Hussite wars and was even sometimes included in royal towns, its development stopped for a long time and it stayed as a fief even when king Vaclav IV deprived the Order of the town. After this event, Chomutov became a goods store. Although the rights of the town did not change, its organisation was transformed after the departure of the Teutonic knights. The extensive commandery was no longer needed, so the new owners of the town (the Veitmíle family), modified only the central part, and the rest of it was levelled, parcelled out and assigned to the construction of urban houses. An expression of their self-confidence was the elaborate rebuilding of their seat, carried out by the best architects, builders and masons trained in Meissen, Saxony. Again, the noble residence became a symbol of power and possession of the town. In addition, the self-esteem of the town and its inhabitants was increasing gradually, evidenced by magnificent foundations of churches and public buildings, as well as the houses of townspeople. Disputes between the supreme authority of the town and local government, and conflicts between Protestant and Catholic churches were not only factors that inflamed the atmosphere in the town, but they also contributed to building additional constructions. The Jesuit College became the centre of the Counter-Reformation, which was the last major building project in the town before its dramatic transformation in the nineteenth and twentieth centuries.

However, at the end of 1605, the dreams of the citizens were fulfilled and Chomutov was no longer a feudal town. But the hopes pinned on its legal transformation and on its development (not only economic) turned out to be premature. Ironically, during the Thirty Years' War,

its development completely stopped. Only after the next 200 years, the town was finally freed from the shackles of its medieval fortifications and opened for industrial development. Moreover, for the last 50 years its districts have been developing rapidly, and the entire metropolitan area equals the size of former royal cities. However, the secondary effect of this process was the displacement of the original citizens, the irretrievable destruction of many historic buildings and the construction of gloomy concrete buildings, destroying not only the urban fabric, but also the relationship between the people and the land.

References

- Antoni M. and Dehio Georg. 1993. *Dehio Handbuch der Kunstdenkmäler West – und Ostpreussen. Die ehemaligen Provinzen West – und Ostpreussen (Deutschordensland Preussen) mit Bütower und Lauenburger Land*. München.
- Archiv města Chomutova. *Sbírka listin* inv. č. 2397, kt. 1001 Unpublished typescript stored in Státní okresní archiv Chomutov se sídlem v Kadani.
- Balášová M. and Kalhous D. 2004. Nejstarší dějiny Chomutova ve světle darovací listiny Fridricha z Chomutova z r. 1252. *Příroda-Památky-Život. Oblastní muzeum v Chomutově* 36(3), 1–6.
- Beránek K. and Beránková V. 1998. Část archivu chomutovské komendy řádu německých rytířů ve Státním ústředním archivu v Praze – Die Reste des Archives der deutschen Ordenskommande zu Komotau im Staatlichen Zentralarchiv Prag. In I. I. Hlaváček and J. Hrdina (eds.), *Facta probant homines. Sborník příspěvků k životnímu jubileu prof. dr. Zdeňky Hledíkové*. Praha, 47–60.
- Binterová Z. 1991. Blatno. *Příroda-Památky-Život. Oblastní muzeum v Chomutově* 23(1), 23–28.
- Bobková L. 2003. Bohuslav Felix Hasištejnský z Lobkovic (1517–1583). In P. Rak, *Chomutovia 2002. Sborník příspěvků z konference věnované výročí 750 let první písemné zmínky o existenci Chomutova (1252–2002)*. Chomutov, 23–30.
- Borový K. (ed.) 1878. *Libri erectionum archidioecesis Pragensis saeculo XIV. et XV.* Tom II. Praha.
- Böhme H. W., Dollen B., Kerbe D., Meckseper C., Schock-Werner B. and Zeune J. (eds.). 1999. *Burgen in Mitteleuropa: ein Handbuch. Band 2. Geschichte und Burgenlandschaften*. Stuttgart.
- Brachmann Ch. 2011. Der gotische Neubau der zisterzienserkirche Pforte. In H. Krohm and H. Kunde (eds.), *Der naumburger Meister. Bildhauer und Architekt im Europa der Katedralen 1*. Petersberg, 663–676.
- Bret V., Stiska V. and Pachner J. 1992. *Chomutov ve starých pohlednicích. Dvůr Králové nad Labem*.
- Chrzová E. 2002. *Chomutov, městské opevnění. Dějiny objektu*. Unpublished typescript stored in the Archive of Ústav archeologické památkové péče severo-západních Čech v Mostě.

- Clasen K. H. 1927. *Die mittelalterliche Kunst im Gebiete des Deutschordenstaates Preussen 1. Königsberg.*
- Črkal J. and Sýkora M. 2009. *Majetkový vývoj chomutovské komendy.* Unpublished typescript stored in the Archive of Ústav archeologické památkové péče seвероzápadních Čech v Mostě.
- Čelakovský J. (ed.). 1895. *Codex iuris municipalis regni Bohemiae* 2. Praha.
- Čelakovský J. and Friedrich G.(eds.). 1948. *Codex iuris municipalis regni Bohemiae* 3. Praha.
- Černá E. and Velímský T. 1993. Česko-saské kontakty a problematiky středověkých cest přes Krušné hory a Děčínské stěny. In K. Kaiserová (ed.), *Čechy a Sasko v proměnách dějin: sborník příspěvků konference, která se konala 10.11.11. 1993 v Ústí nad Labem.* Ústí nad Labem, 359–372.
- Durdík T. 1998. *Hrady kastelového typu 13. století ve střední Evropě.* Praha.
- Durdík T. 1999. *Ilustrovaná encyklopedie českých hradů.* Praha.
- Emler J. (ed.) 1870. *Reliquiae tabularum terrae regni Bohemiae anno 1541 igne consumptarum 2: Pozůstatek desk zemských království českého roku 1541 pohořalých* 2. Praha.
- Emler J. (ed.) 1882. *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae* 3. Praha.
- Emler J. (ed.) 1890. *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae* 3. Praha.
- Emler J. (ed.) 1892. *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae* 4. Praha.
- Emler J., Gebauer J. and Goll J. (eds.) 1893. *Kronika Vavřince z Březové.* In *Fontes rerum Bohemicarum 5: Prameny dějin českých* 5. Praha.
- Friedrich G. (ed.) 1904–1907. *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae* 1. Praha.
- Friedrich G. (ed.) 1942. *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae* 3(1). Praha.
- Görner K. 1885. Eine handschriftliche Chronik von Komotau. *Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen* 23, 246–364.
- Gubíková R. 2007. *Kostel svaté Kateřiny v Chomutově.* Chomutov.
- Gubíková R. 2010. Bývalý raně renesanční portál chomutovského zámku – Das ehemalige Renaissance-Portal des Schlosses in Chomutov/Komotau. In P. Rak, *Comotovia 2009. Sborník příspěvků z konference věnované 200. Výročí regionálních vojenských akcí napoleonských válek (1809–2009).* Chomutov, 73–97.
- Haas A.(ed.) 1954. *Codex iuris municipalis regni Bohemiae* 4(1). Praha.
- Hemmerle, J. (ed.) 1967. Die Deutschordens-Ballei Böhmen in ihren Rechnungsbüchern 1382–1411. *Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens* 22. Bonn.
- Jackiewicz-Garniec M. and Garniec M. 2009. *Zamki państwa krzyżackiego w dawnych Prusach.* Olsztyn.
- Jan L. 2003. Počátky Chomutova a Řád německých rytířů – Die Anfänge Komotaus und der Deutsche Ritterorden. In P. Rak, *Comotovia 2002. Sborník příspěvků z konference věnované výročí 750 let první písemné zmínky o existenci Chomutova (1252–2002).* Chomutov, 5–15.

- Jančák M. 1974. Zámek v Blatně. *Příroda-Památky-Život. Oblastní muzeum v Chomutově* 5(1–2), 33–35.
- Jurošková L. 2004. Hospodářská strategie českomoravské bailie řádu Německých rytířů – příklad chomutovské komendy In J. Homolka, M. Hrubá, P. Hrubý and M. Ottová, *Ústecký sborník historický 2004. Gotické umění a jeho historické souvislosti* 3. Ústí nad Labem, 125–156.
- Královské listiny. *Královské listiny* inv. č. 2,5,7,26. Unpublished typescript stored in Státní okresní archiv Chomutov se sídlem v Kadani.
- Kuča K. 1997. Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. 2. díl H-Kole. Praha.
- Kuthan J. 1994. *Česká architektura v době posledních Přemyslovců. Města – hrady – kláštery – kostely*. Vimperk.
- Kůrka V. 1968. Ke kolonizaci Chomutovska. In F. Šmahel, *Mostecko – Litvínovsko: regionální studie* 7, 77–92.
- Lass H. 2009. Die frühen Residenzen in Sachsen und Thüringen – Innovation und Tradition im 15. und 16. Jahrhundert. In J. Zeune (ed.), *Von der Burg zur Residenz*, 58–68.
- Lůžek B. 1959. *Po stopách husitství v Ústeckém kraji*. Ústí nad Labem.
- Macek P. 1987. *Chomutov. Stavebně historický průzkum historického jádra*. Unpublished typescript stored in the Archive of Ústav archeologické památkové péče severozápadních Čech v Mostě.
- Möller R. 2011. Von der Burg zum Burgeschloss – Innenraumgestaltung im ausgehenden 15. Jahrhundert. In J. Zeune (ed.), *Die Burg im 15. Jahrhundert*, 193–211.
- Nová E., Nový M. and Sýkora M. 2010. Horní brána v Chomutově – Das Obere Tor in Chomutov/Komotau. In P. Rak, *Comotovia 2009. Sborník příspěvků z konference věnované 200. Výročí regionálních vojenských akcí napoleonských válek (1809–2009)*. Chomutov, 5–22.
- Pachner J. 1995. Gotické fragmenty na chomutovské radnici. *Příroda-Památky-Život. Oblastní muzeum v Chomutově* 27(4), 97–101.
- Pachner J. 1999. Chomutov – nové poznatky z vývoje stavby, objevené při opravě zadního traktu radnice v r. 1998. *Příroda-Památky-Život. Oblastní muzeum v Chomutově* 31(1), 28–31.
- Pachner J. 2003. Chomutov – město v proměnách staletí. Urbanistický vývoj Chomutova – Die Stadt Komotau im Wandel der Jahrhunderte. (Die urbanistische Entwicklung der Stadt Komotau). In P. Rak, *Comotovia 2002. Sborník příspěvků z konference věnované výročí 750 let první písemné zmínky o existenci Chomutova (1252–2002)*. Chomutov, 149–165.
- Pachner J. 2004. Komenda, zámek a radnice v Chomutově – Die Kommende, das Schloss und das Rathaus in Chomutov (Komotau). In J. Homolka et al., *Ústecký sborník historický 2004. Gotické umění a jeho historické souvislosti* 3, 233–247.
- Pachner J. 2006. Nové objevy při opravách chomutovské radnice v roce 2005. In P. Rak, *Comotovia 2005. Sborník příspěvků z konference věnované výročí 400 let vykoupení Chomutova z poddanství (1605–2005)*. Chomutov, 143–175.

- Pachner J. 2008. Chomutovské sklípkové klenby. In P. Rak, *Comotovia 2007. Sborník příspěvků z konference věnované výročí 550 let udělení znaku města Chomutova (1457–2007)*. Chomutov, 32–41.
- Palacký F. (ed.) 1842. *Archiv český čili staré písemné památky české i moravské, sebrané z archivů domácích i cizích* 2. Praha.
- Palacký F. (ed.) 1844. *Archiv český čili staré písemné památky české i moravské, sebrané z archivů domácích i cizích* 3. Praha.
- Palacký F. (ed.) 1862. *Archiv český čili staré písemné památky české i moravské, sebrané z archivů domácích i cizích* 5. Praha.
- Pospieszny K. 2004. Der preussisch-livländische „Konventhaustyp“ als eine Kloster – und Herrschaftsidee. *Castella Maris Baltici* 6, 153–158.
- Profous A. 1949. *Místní jména v Čechách* 2. Praha.
- Profous A. 1951. *Místní jména v Čechách* 3. Praha.
- Rada O. and Radová M. 1998. *Kniha o sklípkových klenbách*. Praha.
- Rak P. 2002. *Chomutov 1252–2002*. Chomutov.
- Rak P. 2008. Čtyři poznámky ke genezi znaku města Chomutova – Vier Bemerkungen zur Entstehung des Wappens der Stadt Chomutov/Komotau. In P. Rak, *Comotovia 2007. Sborník příspěvků z konference věnované výročí 550 let udělení znaku města Chomutova (1457–2007)*. Chomutov, 5–30.
- Rak P. and Pachner J. 2005. *Chomutovská uličnice. Stavebně-územní proměny a vývoj názvů ulic v Chomutově, Horní Vsi a Spořicích*. Chomutov.
- Růžek V. 1984. Chomutovské brány. *Příroda-Památky-Život. Oblastní muzeum v Chomutově* 4(1984), 110–113.
- Sbírka fotografií a negativů. *Sbírka fotografií a negativů C 475*. Unpublished typescript stored in Státní okresní archiv Chomutov se sídlem v Kadani.
- Sedláček A. (ed.) 1914. *Zbytky register králův římských a českých z let 1361–1488*. Praha.
- Sedláček A. 1923. *Hrady, zámky a tvrze Království českého* 14. Praha.
- Schellberger L. 1931. *Die Kunstdenkmäler. Heimatkunde des Bezirkes Komotau* 2(6). Komotau.
- Siegl K. 1910. Aus dem Briefwechsel zwischen Komotau und Eger, besonders über den Brand zu Komotau im Jahre 1598. *Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen* 49, 65–70.
- Sypek A. and Sypek R. 2008a. *Zamki i obiekty warowne Warmii i Mazur*. Warszawa.
- Sypek A. and Sypek R. 2008b. *Zamki i obiekty warowne od Malborka do Torunia*. Warszawa.
- Šebánek J. and Dušková S.(eds.). 1962. *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae* 4(1). Praha.
- Šebánek J. and Dušková S.(eds.). 1974. *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae* 5(1). Praha.
- Šimák J. V. 1938. Středověká kolonisace v zemích českých. *České dějiny* I.5. Praha.
- Šimůnek R. (ed.). 2007. *Historický atlas měst České republiky. Svazek č. 16 – Chomutov*. Praha.
- Štorek, V. 2003. Páni z Weitmile – Die Herren von Weitmile. *Ústecký sborník historický* 2003/1. *Gotické umění a jeho historické souvislosti* 2, 229–244.

- Tresp U. 2006. Jan Calta z Kamenné hory (Pozdněstředověký válečnický podnikatel jako pán Chomutova). In P. Rak, *Comotovia 2005. Sborník příspěvků z konference věnované výročí 400 let vykoupení Chomutova z poddanství (1605–2005)*. Chomutov, 27–36.
- Turnbull S. 2008. *Hrady řádu německých rytířů. Cihlové hrady v Prusku 1230–1466*. Praha.
- Valeš V. 2002. *Historie jezuitského areálu v Chomutově*. Chomutov.
- Velímský T. 1998. *Trans montes, ad fontes!* Most.
- Voigt J. 1862. Geschichte der Ballei des Deutschn Ordens in Böhmen. *Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Classe* 12, 87–146.
- Weizsäcker W. 1935. Rechtsgeschichte von Stadt und Bezirk Komotau bis 1605. *Heimatkunde des Bezirkes Komotau* 4(3). Komotau.
- Wenisch 1924–30 (ed.). *Kartáčový otisk nejstarší chomutovské městské knihy* l. 1469–1583. Unpublished typescript stored at Státní okresní archiv Chomutov se sídlem v Kadani.
- Wissuwa R. 1998. Die Entwicklung eines Verkehrsnetzes in Sachsen unter besonderer Berücksichtigung der Pässe des Erzgebirges und des Vogtlandes. *Archaeologica Historica* 23, 89–95.
- Zaniewski P. 2005. *Szlakami zamków krzyżackich*. Warszawa.
- Zeune J. 1996. *Burgen. Symbole der Macht. Ein neues Bild der mittelalterlichen Burg*. Regensburg.
- Zeune J. 2009. Die Residenz als Wehrbau. Fortifikatorische Aspekte der Residenzen anhand ausgewählter bayerischer Beispiele. In J. Zeune (ed.), *Von der Burg zur Residenz*. 129–141.

Milan Sýkora

Przemiany miasta Chomutova, komendy, fortyfikacji oraz zamku w średniowieczu i na początku czasów nowożytnych

Wstęp

Miasto Chomutov położone jest w północno-zachodnich Czechach (obecnie Ústecký kraj, powiat Chomutov), w równinnej kotlinie pod Rudawami Czeskimi (czes. Krušné hory) (Ryc. 1). Wzdłuż południowo-zachodniej granicy historycznego centrum miasta przepływa rzeczka Chomutovka, zwana wcześniej Úzká (Ryc. 2: 1). Równolegle do niej, najpierw fosą, a następnie centralną częścią miasta przebiegał dawniej Mlýnský náhon – *pol.* Młynówka (Ryc. 2: 2). Do północnej części Chomutova przylegały także rozległe podmokłe obszary. Miasto i rynek są orientowane wzdłuż osi NW-SE (Ryc. 2: 3), którą kopiuje także główny ciąg komunikacyjny prowadzący z Pragi do Saksonii. Wokół miasta rozłożonych jest kilka przedmieść – Horní – *pol.* Górne (zwane również Opilá čtvrť – *pol.* Pijana dzielnica, obr. 2: 4), Dlouhá ulice – *pol.* ulica Długa (Ryc. 2: 5), Dolní – *pol.* Dolne (Ryc. 2: 6), Hřbitovní – *pol.* Cmentarne (Ryc. 2: 7) oraz Vinná ulice – *pol.* ulica Winna (Ryc. 2: 8). Na przełomie dziejów Chomutov prezentował się najpierw jako osada targowa, w XIV w. dokonał powolnej przemiany w miasto feudalne, aby dopiero w 1605 roku stać się pełnowartościowym miastem królewskim. Celem tego artykułu będzie próba oceny rozwoju średniowiecznego Chomutova przy wykorzystaniu specyficznych metod naukowych z zakresu historii, historii architektury oraz archeologii.

Początki Chomutova

Pierwsza pisemna wzmianka o Chomutovie pochodzi z najstarszej kroniki miejskiej nieznanego autora (wydanie opublikował Görner 1885, 246–364; bliższe informacje o kronice Kůrka 1968, 77), w której wspomniano, że był on założony w 1080 r. Wiarygodność takiej informacji podważa nie tylko absencja jakichkolwiek innych wzmianek o podobnej chronologii, ale również fakt, że kronika została spisana dopiero na samym końcu XVI wieku. Dotychczas również na obszarze Chomutova nie udało się potwierdzić wyraźnych śladów osadnictwa wcześniejszego niż XIII w., chociaż z dużym prawdopodobieństwem można oczekiwać w tym miejscu obecności siedzib ludzkich już w wieku XII.

Według niektórych teorii o starszej metryce miasta miałyby świadczyć również sama jego nazwa. Była ona bowiem niekiedy tłumaczona rodzajem

pobieranej opłaty celnej – chomútného – *pol.* chomątnego (pobierano ją za towar przewożony końmi – czyli „pod chomątem”), potwierdzającym obecność punktu celnego w miejscu Chomutova (Balášová, Kalhous 2004, 1). W przeciwieństwie do tej tezy A. Profous wywodzi nazwę miejsca od imienia własnego Chomút czy Chomout w znaczeniu Chomoutův dvůr – *pol.* dwór Chomuta (Profous 1949, 34).

Obecność ważnego szlaku komunikacyjnego z Czech do Saksonii wiodącego przez Chomutov faktycznie rejestrujemy już w XII w. W 1143 roku wzmiankowana jest droga przez Rems do Czech. W połowie XII stulecia odnotowano informację wspominającą „*antiquam semitam Bohemorum*”, która wiodła przez zanikły dziś już Nidberg obok miasta Marienberg położonego w Rudawach Czeskich (Wissuva 1998, 90). Dzięki analizie przebiegu zachowanych do czasów dzisiejszych dróg historycznych (tzw. głębocznik) oraz obecności współczesnych znalezisk archeologicznych zostały zrekonstruowane dwie trasy tego szlaku, obie wiodą do Chomutova (Černá, Velímský 1993, 360).

Pierwsza pewna pisemna wzmianka o mieście pochodzi dopiero z dnia 29 marca 1252 r., kiedy Fridrich z Chomutova, syn Naczeratów („...*Fridericus de Chomutov, filius Nacherati...*”) darował miasteczko Chomutov z jego przyległościami („...*opidum nostrum de Chomutov cum pertinentiis suis...*”, w innym miejscu „...*opidum et has villas...*”) zakonowi krzyżackiemu („...*domui ac fratribus hospitalis sancte Marie Tevtonicorum Jerosolimitani...*”, Šebánek, Dušková 1962, 412–413, tłumaczenie dokumentu Balášová, Kalhous 2004, 5). Akt został spisany w Pradze, przypuszczalnie przy okazji posiedzenia sądu ziemskiego, a biorąc pod uwagę użytą formułę podyktowany został przez jakichś braci zakonnych (Jan 2003, 6–7). Do samego aktu darowizny doszło zatem nieco wcześniej, w jakim dokładnie czasie tego jednak nie wiemy. W dalszej części dokumentu zapisano, że zakon może dowolnie zarządzać majątkiem przed oraz po śmierci Fridricha („...*ante mortem et post mortem...*”), jak również, że nie sprzeda posiadłości nikomu innemu niż jemu lub jego rodzicom. Następnie rycerze niemieccy zobowiązali się, że nadal będą służyć („...*ministrare...*”) Fridrichowi i jego dwóm czy trzem sługom, gdy ten zdecydowałby się przyjść do nich.

Kim był ów Fridrich, noszący przydomek z Chomutowa? W źródłach pisanych poza wspomnianym dokumentem z 1252 roku, spotykamy się z nim tylko raz. W dniu 6 lutego 1233 roku zostały wydane w Pradze cztery dokumenty donacyjne dla klasztoru w Teplej (Friedrich 1942, 28–29; Friedrich 1942, 29–31; Friedrich 1942, 31–32; Friedrich 1942, 32–33), w których Fridrich występuje jako świadek. Z obecności w grupie świadków dokumentów z lat 1233 i 1252 wnioskowano o jego przynależności do rodu Vitkovců (Šimák 1938, 618; Jan 2003, 7; Velímský 1998, 99). W rzeczywistości jednak nie można o żadnym takim pokrewieństwie nawet przypuszczać, wręcz przeciwnie wydaje się bardziej prawdopodobne, że do żadnego ze znaczących ówczesnych rodów szlacheckich nie należał. Fridrich dostał Chomutov razem z innymi nieznanymi wsiami przypuszczalnie od swojego ojca Naczerata. W Chomu-

to wie już wtedy, być może także wcześniej, egzystowała siedziba właściciela, która występuje w przydomku Fridricha właśnie w 1252 r. Tradycyjnie uważa się, że była zlokalizowana w okolicach kościoła św. Katarzyny (Ryc. 2: 9), którego najstarsza część została zbudowana w stylu romańskim. Do niedawna jednak nie udało się odkryć żadnych jej pozostałości.

Chomutów i komtura zakonna w świetle źródeł pisanych

W 1252 roku Fridrich podarował Chomutów krzyżakom, którzy już w tym czasie pozyskali znaczne majątki zarówno w Czechach, jak i na Morawach. Od lat trzydziestych XIII w. czesko-morawski baliwat podlegał bezpośrednio mistrzowi krajowemu Prus, a w 1323 r., kiedy wielki mistrz osiedlił się w Marienburgu, obecnym Malborku (siedziba wielkiego mistrza od r. 1309), już temu najwyższemu przedstawicielowi zakonu. Rycerzy zakonnych popierała także dynastia Przemyślidów, a zwłaszcza Przemysł Otokar II. Ten władca wybrał się nawet na przełomie lat 1254–55 na wyprawę krzyżową do Prus i Sambii, w czasie której zbudował gród Královec (Königsberg, Królewiec, obecnie Kaliningrad; literaturę podsumowuje Jan 2003, 8). W ramach czesko-morawskiego baliwatu, w wyjątkowy dosyć sposób, obdarzył on zakon dokumentem spisany w Żatcu 1 lutego 1261 roku, w którym nadał braciom zakonnym immunitet sądowy na całe królestwo i przekazał na rycerzy prawa sądownicze w Chomutovie i Miletinie. Dodatkowo potwierdził im stan posiadania Chomutova („...*Chomontowe...*”) oraz Miletina, przy czym obie miejscowości są w nim przedstawione jako osady targowe („...*villarum suarum forensium...*”, Šebánek, Dušková 1962, 399–400).

Przez całą 2. połowę XIII w. i 1. połowę XIV stulecia rycerze zakonnicy, przy pomocy zwolenników wywodzących się z miejscowej szlachty, powiększali swe majątki wokół Chomutova, gdzie na koniec udało im się stworzyć stosunkowo jednolite *dominium* z centrami w Chomutovie i Błatnie. Znaczenie Chomutova podkreślał także regularny cotygodniowy targ, który pierwotnie odbywał się w poniedziałki. Dnia 9 marca 1321 r. król Jan Luksemburski przychylił się do prośby mieszczan z Mostu i „*de bona voluntate commendatoris et Cruciferorum ibidem in Comatow*”, aby chomutowski poniedziałkowy targ przenieść na wtorek, tak by nie kolidował z targiem w Moście (Emler 1890, 278–279; Čelakovský 1895, 194–195). Interesujące jest, że identyczna informacja pochodzi już z czasów przed rokiem 1291, jednak znamy ją tylko z krótkiej wzmianki. Król Wacław II ustanawia w niej na prośbę wójta, ławników i miasta Mostu oraz za zgodą chomutowskiego komtura („...*commendatoris de Commetaw...*”), aby cotygodniowy targ w Chomutovie („...*forum in Commotaw...*”) nie odbywał się już w poniedziałek, kiedy ma miejsce targ w Moście, ale we wtorek (Čelakovský 1895, 120–121). Znaczenie Chomutova podkreśla również wizyta króla Jana, który 28 lipca 1335 r. wydał tutaj („... *in Chomutow...*”) dokument dla miasta Ústí nad Labem (Čelakovský 1895, 291–293). Do owego czasu miejsce to jest określane jako *oppidum* albo *villa forensis*. Jedynie cztery dni później, 1 sierpnia 1335 r. władca ten wydał

w Pradze dokument dla Chomutova, w którym tym razem użyto terminu miasto („...*civitas Chomutow...*”, Emler 1892, 71). W dokumencie, w którym zwrócono się nie tylko do komtura i rycerzy, ale także do mieszczan Chomutova, ustanawia, że wszyscy odwiedzający miejscowy targ mają być od Přísečnice po Louny zwolnieni ze wszystkich myt i opłat, jak również, że ani mieszczańskie ani bractwa zakonnic nie mają prawa w żaden sposób naprzykrzać się mieszkańcom Kadania i Žatca. W tym miejscu rodzi się pytanie, czy rozwój Chomutova nie łączy się przypadkiem z polityką finansową króla Jana w stosunku do instytucji kościelnych, bowiem w czasach jego następcy Karola IV sytuacja pod tym względem uległa radykalnej zmianie. W dokumencie z 27 listopada 1366 r. Chomutov jest wspominany znowu jako *oppidum* („... *per oppida... Cometaw...*”), dodatkowo także cesarz zarządził, aby kupcy podróżowali z Chebu do Pragi tylko przez Loket, Ostrov, Kadaň, Žatec, Louny i Slaný, w żadnym razie zaś nie przez miasteczka Žlutice, Chomutov, Libochovice oraz Budyni (Čelakovský 1895, 615–616).

Chociaż przez to rozporządzenie, w porównaniu z wcześniejszą sytuacją miejscowość niewątpliwie ucierpiała, to jednak nie spowodowało ono zatrzymania dążeń Chomutova do przekształcenia w miasto feudalne. Umacniający się potencjał ekonomiczny tamtejszych mieszczan potwierdza zakup majątku od panów z Alamsdorfu. Można się jednak zastanawiać, czy za tym wydarzeniem nie kryje się coś innego. Relacje pomiędzy rycerzami zakonnymi i rodem z Alamsdorfu były bowiem bardzo napięte. Dla zakonu pobliskie majątki tej szlacheckiej rodziny były dosłownie cierniem w oku i przez całą 2. połowę XIV w. wyraźnie dążył on do pozbycia się swoich sąsiadów, co ostatecznie zakończyło się sukcesem. Zatem mieszczańskie chomutovscy przy tej transakcji mogli być jedynie podstawionymi figurkami, z którymi Alamsdorfowie mogli się łatwiej porozumieć niż z krzyżakami (bliżej o relacjach między zakonnikami a Alamsdorfami Kůrka 1968, 84–85).

Wyjątkowy przywilej zyskał wójt miasta Mertil dnia 11 sierpnia 1376 r., gdy komtur krajowy Albrecht st. z Dubej oraz komtur chomutowski Mikuláš przyznali mu uprawnienia sądowe, przekazali dziedziczość urzędu oraz darowali jedną trzecią kar sądowych (Haas 1954, 160–162; z dokumentu wiemy, że podobne prawa już wcześniej uzyskał wójt Hans Pruze od komtura krajowego Beringera; obydwaj są najstarszymi wzmiankowanymi wójtami miasta). Około r. 1380 król Wacław IV pozwolił na prośbę komtura krajowego, aby szlak handlowy z Czech do Saksonii wiodł przez Chomutov, Křimov i Pohraniční. Należy dodać, że w czasach sporów z zakonem, które nadeszły dosyć szybko, aby zaszkodzić krzyżakom król ten przywilej odwołał. W dokumencie z 23 lipca 1382 r., w którym Aleš, Arnošt oraz Hanuš z Okořina sprzedają wieś Maněvice, jest wspomniana rada miejska, rajcy i mistrzowie szpitalni.

Zasadniczego przywileju wszakże Chomutov doczekał się 28 października 1396 r. od komtura krajowego Albrechta ml. z Dubej, na który to dostał specjalne pozwolenie wielkiego mistrza zakonu. W dokumencie udzielił mieszczanom Chomutova („*unser lieben getruwen burgere und undirsessen czu Cometow*”, Haas 1954, 232–233) prawa do pieczęci, spuści-

zny po zmarłych oraz wolnego handlu solą. Zaraz w roku następnym, dnia 22 sierpnia 1397 r., komtur krajowy Albrecht, chomutovski komtur Klaus i cała tamtejsza komenda przyznali mieszczanom dalszy przywilej (Haas 1954, 235–236). Zezwalali wówczas mieszczanom w czasie klęsk czy wojny wywozić zwierzęta domowe do lasu, ale musiały być one ogrodzone i okopane. W dalszej kolejności pozwalali miastu wybudować na rynku ratusz (nr domu 4; Ryc. 2: 19) oraz skład soli. Do tego ustanowili, aby w posiedzeniach rady zawsze brał udział chomutovski komtur lub jego zastępca zwany hauskomtur oraz by rada miała odbywać się w miejscu, które wskazał komtur. Radzie miejskiej pozostawiono pobieranie kar (grzywny), które musiały być jednak wykorzystane dla dobra miasta. Jednocześnie pozwolono mieszczanom na pobieranie opłat za ważenie towarów na urzędowej wadze miejskiej (czynsz z ważnicy), przy czym zyski miały przypaść miastu. Oba te przywileje oznaczały właściwe przejście z osady miejskiej w miasto feudalne, którego wyraźnym symbolem były także mury obronne. Do 1400 roku odnosi się także wzmianka o ławnikach Mikulášu Greupel i Hanušu Hauschild (Borový 1878, 208).

Upadek państwa zakonnego

Za panowania króla Wacława IV relacje między władcą a zakonem wyraźnie się zaogniły (wydarzenia nakreśla Voigt 1862, 102–123; Sedláček 1923, 318). Król był rozgoryczony zachowaniem zakonu wobec miasta, które wprawdzie zyskało rozległe miejskie przywileje, ale w praktyce pozostało zależne od dobrej woli komturów. Sytuację komplikował także mistrz krajowy Albrecht z Dubej swoimi wojennymi wyprawami przeciwko margrabiom Miśni oraz landgrabiom Turynгии. Ostatecznie spór musiał być załagodzony przez samego wielkiego mistrza, który w 1402 r. odwołał Albrechta do Prus. Dodatkowo nasilały się gospodarcze i finansowe problemy zakonu, na który w 1398 r. król Wacław nałożył specjalny podatek. Krzyżacy jednak nie byli w stanie go zapłacić. W tej sytuacji król czuł się uprawniony by w rekompensatę sięgnąć po majątek zakonu i stać się jego właścicielem. Komtur krajowy Oldřich z Ústí, który jako odpowiedź na żądania Wacława nakazał wzmocnić obwarowania miasta i komendy, starał się o umorzenie długu, ale nawet jego skuteczna polityka gospodarcza nie odwróciła niekorzystnej sytuacji. Definitywny koniec rozwoju zakonu spowodowała klęska pod Grunwaldem w 1410 r., w której krzyżacy zostali pokonani przez polsko-litewskie wojska Władysława Jagiełły. Rycerze niemieccy nie byli w stanie spłacić długu Wacławowi IV, który w zamian w roku 1411 zajął wszystkie najważniejsze komendy i oddał je swoim dworzanom. Dnia 21 września 1411 r. Oldřich z Ústí przekazał królowi Chomutov, który to zaraz przejął – już jako burgrabia – królewski rusznikarz Štěpán z Koberzheim (Sedláček 1923, 318). W roku następnym otrzymał on także Blatno (Jan 2003, 14). Dopiero w 1414 r. król Wacław dał w zastaw Chomutov Půtovi z Illburka, ale

na krótko, ponieważ już dwa lata później miasto ponownie wróciło do rąk władcy (Sedláček 1923, 318).

Chomutov za czasów wojen husyckich

Kiedy rozpoczęły się wojny husyckie północno-zachodnie Czechy były w większości katolickie i pozostawały poza obszarem najcięższych walk. Od 1420 roku Chomutov należał do znaczącego przeciwnika reformacji Wilhelma z Hazmburka (Palacký 1842, 192). Dopiero na początku 1421 r. miała miejsce wielka ofensywa praskich i taborskich wojsk pod dowództwem Jana Žižki, które oblegały Chomutov w dniu 15 marca (Lůžek 1959, 22–23). Miasto poddało się już następnego dnia, a jego obywatele stracono dla przestrogi. Długo jednak w tym miejscu Kalisznicy nie utrzymali się – już w październiku 1421 roku uciekli do Žatca przed wojskami drugiej wyprawy krzyżowej, przedtem wszak burząc mury obronne i paląc domy. Następnie miasto obsadził margrabia Miśni Wilhelm i do końca wojen już żadne dramatyczne wydarzenia Chomutova nie dotknęły.

Chomutov po wojnach husyckich

Dnia 24 listopada 1436 roku Zygmund Luksemburski dał w zastaw Chomutov Jakoubkovi z Vřesovic (Palacký 1842, 452–453). W 1439 roku jako właściciel miasta jest już wzmiankowany syn Jakoubka Jan (Palacký 1844, 523). Jednakże Jakoubek jakieś prawa do miasta również zachował, ponieważ 20 czerwca 1441 r. właśnie na jego prośbę królowa Alžběta dała miastu Chomutov prawo odbywania targów w niedzielę Jubilate (trzecia po Wielkanocy) oraz kilka dni przed i po niej (Čelakovský *et al.* 1948, 226–227). Wydaje się, że targ nie zakorzenił się na dłużej w miejscowej tradycji, nie jest nawet wymieniany w późniejszych przywilejach (Rak 2002, 16). Po raz ostatni jako właściciel miasta Jan jest wymieniany 27 kwietnia 1452 r. (Palacký 1842, 310), kiedy był jednym z wyborców Jiřígo z Poděbrad na urząd starosty generalnego gubernatora).

Do 1454 r. król Ladislav Pohrobek potwierdził zastaw Chomutova Mikulášowi z Lobkovic (Sedláček 1914, nr 1689/4, 235) oraz w tym samym roku uznał również wszystkie prawa nadane przez poprzednich władców burmistrzowi, rajcom, a także całemu miastu (Palacký 1844, 282). Już rok później, dnia 13 stycznia 1455 r., król Ladislav podarował z prawem dziedziczenia Janowi Caltowi z Kamennej hory miasto Chomutov, zamek Blatno oraz dwór w Býčkovicach (Sedláček 1914, 236; Čelakovský *et al.* 1948, 323–326). Calta jednak musiał jeszcze w 1457 r. wykupić Chomutov oraz Blatno od Mikuláša z Lobkovic (Sedláček 1914, 238). W dniu 13 listopada 1457 r. miasto otrzymało od króla nowy herb oraz pieczęć, potwierdzenie prawa targu w poniedziałki, dwa nowe targi, a także kolejne przywileje (Královské listiny, inv. č. 2; odnośnie miejskiego herbu Rak 2008, 5–24). Sławny żołnierz Calta był

właścicielem włości aż do śmierci w roku 1465 (o jego postaci Tresp 2006, 27–35). Z uwagi na to, że nie miał żadnego męskiego potomka, Chomutov i Blatno przejęła jego córka Bonuše. Wkrótce potem wyszła ona za mąż za Beneša z Veitmíle, który już w 1468 roku jest wymieniany w odniesieniu do praw feudalnych (Sedláček 1923, 320)

Chomutov za czasów Veitmílow

Najwyższy podskarbi i burgrabia Karlštejnu Beneš z Veitmíle uzyskał od swej żony w roku 1483 wszystkie prawa do jej majątku (o nim Štorek 2003, 234–345). W dniu 14 maja 1488 r. dodatkowo uzyskał od zakonu krzyżackiego zrzeczenie się wszystkich praw do Chomutowa (Emler 1870, 428–429; Palacký 1862, 537–538). W 1475 r. na jego prośbę król Władysław Jagiellończyk potwierdził wszystkie prawa nadane miastu (Královské listiny, inv. č. 5). Beneš z Veitmíle zmarł w r. 1496, a dobra po nim odziedziczyli nie tylko jego synowie Jan, Michal, Kryštof oraz Šebestián, ale także ich kuzyni Ladislav i Zikmund. Wszyscy oprócz Zikmunda wydali w 1497 r. dokumenty dla obywateli miasta, w których udzielali im prawa do swobodnego dysponowania majątkiem, przy czym mogli je przekazać zarówno zainteresowanym z poza miasta, jak i w formie darowizny kościelnej. Ponadto majątek osoby zmarłej bezpotomnie miał przejść pod władanie miasta (Královské listiny, inv. č. 26). W latach 1514–29 miasto było podzielone na dwie lub trzy części, a dopiero później całe włości pozyskał Šebestián. Już przedtem, w roku 1525, całe miasto włącznie z zamkiem zniszczył pożar. W trakcie wojen szmalkaldzkich Veitmíle stał po stronie katolickiej, czyli u boku króla czeskiego Ferdynanda I i cesarza Rzeszy Karola V. Z tego względu w roku 1547 miasto zostało zajęte przez wojska protestantów i musiało się wykupić (Sedláček 1923, 320). W 1549 roku król Ferdynand potwierdził na prośbę Šebestiána wcześniejsze przywileje przyznane przez Władysława Jagiellończyka (Královské listiny, inv. č. 7). Po śmierci Šebestiána w 1549 r. majątek odziedziczył jego syn Jan oraz synowie jego brata Kříža. Właśnie za ich panowania rozwinęło się wydobywanie żelaza niedaleko miasta. Veitmílowie byli właścicielami majątku aż do r. 1560, kiedy go Jan sprzedał arcyksięciu Ferdynandowi Tyrolskiemu. W tych czasach większość obywateli miasta stanowili luteranie. Ich religijne poglądy podzielał również kolejny właściciel miasta, Bohuslav Felix Hasištejnský z Lobkovic (władł miastem w latach 1571–1583; Bobková 2003, 23–30). Dopiero później, kiedy w roku 1588 pozyskał Chomutov Jiří Popelst. z Lobkovic atmosfera w mieście dramatycznie się zmieniła. Jiří należał do radykalnych katolików przeświadczonych o konieczności kontrreformacji. Z tego właśnie powodu zaprosił do miasta w r. 1589 Towarzystwo Jezusowe (Jezuitów). W następnym roku został wmurowany kamień węgielny pod budowę kościoła, kolegium i gimnazjum (Ryc. 2: 14–16), które w sposób znaczący wpłynęły na wygląd miasta, zmuszonego do przekazania nie tylko części obwarowań, ale także kilku miejskich domów. W 1594 roku miasto

zostało skonfiskowane Jiřimu za jego opór przeciwko cesarzowi Rudolfowi II i przeszło bezpośrednio pod władanie króla. Dnia 24 lipca 1598 r. całe miasto oraz przedmieścia zniszczył pożar, który dosięgnął także kościół, plebanię, szkołę, zamek, ratusz, wieże i bramy (Chrzová 2002, 4; Siegl 1910, 69). Szkody jednakże zostały naprawione (nawet dodatkowo został zbudowany nowy protestancki kościół św. Ducha). Kulminację rozwoju Chomutova stanowiło podniesienie jego pozycji z miasta feudalnego i zaliczenie do miast królewskich, dokonane przez cesarza Rudolfa w roku 1605.

Siedziba Fridricha z Chomutova

W trakcie badań archeologicznych na Žižkově náměstí – *pol.* rynek Žižki udało się zarejestrować krótki, prosty odcinek stosunkowo płytkiego rowu (Ryc. 3: 4). Z jego wypełniska pochodziła średniowieczna ceramika, którą można bliżej datować na czasy między końcem XII a 1 poł. XIII wieku. W rowie nie odkryto nic więcej, co odpowiadałoby tej chronologii, cały teren został w tym miejscu prawdopodobnie obniżony w późniejszym okresie. Rów ten musiał ogradać bliżej nieokreśloną powierzchnię (Ryc. 3: 1) na obszarze w pobliżu kościoła św. Katarzyny, uważanego za romański (Ryc. 3: 2). Możemy zatem sądzić, że była to fosa oddzielająca dwór Fridricha z Chomutova. Wyglądu jego siedziby wprawdzie nie znamy, ale biorąc pod uwagę analogie możemy się domyślać, że miała prawdopodobnie formę większego, lekko ufortyfikowanego dworu z wewnętrzną zabudową składającą się z mieszkalnych i gospodarczych budynków. Do zasiedlonego arealu należał także kościół romański św. Katarzyny, nie wiemy jednak, czy znajdował się bezpośrednio w obrębie strefy ograniczonej fosą, czy też był z nią połączony w jakiś inny sposób. W 1. poł. XIII w. rów został zasypyany, a w jego wypełnisku ułożono kamienną podmurówkę, tworzącą część nowego ogrodzenia arealu. Czy ta przemiana obwarowań łączyła się jeszcze ze szlacheckimi właścicielami, czy też już z ich kolejnymi następcami, to nie jest w tym momencie jasne.

Pierwotne *oppidum* Chomutov było zlokalizowane w zachodniej części miasta w pobliżu kościoła Panny Marii (podobno pochodzenia romańskiego, jednak dowody na to twierdzenie nie istnieją; Macek 1987, 18, 182) lub w obrębie rynku Žižki (Rak, Pachner 2005, 12). Dowody archeologiczne mające potwierdzać te tezy są dotychczas bardzo skąpe, z całego obszaru miasta pochodzi tylko jeden wczesnośredniowieczny fragment ceramiki, odkryty w trakcie zbiorów w wykopach, gdzieś w pobliżu ratusza (Balášová, Kalhous 2004, 2). Badania na rynku Žižki przyniosły wprawdzie kolejne nieliczne dowody materialne z czasów przed rokiem 1252, ale wszystkie odkryte zostały na złożu wtórnym. Dotychczas nie został zarejestrowany ani jeden obiekt datowany na wczesne średniowiecze (nie licząc fosy wokół dworu). Możliwe, że cały teren był w młodszych epokach zniwelowany tak dokładnie, że w tym miejscu już nic starszego nie pozostało (w takim razie interesująca jest także prawie całkowita absencja późnośredniowiecznych obiektów), być może też

musimy poszukiwać najstarszego Chomutova gdzie indziej, prawdopodobnie w obrębie rynku (Ryc. 3: 3).

Zespół architektoniczny komendy (komturii) chomutovskiej

Komenda zakonna nawiązywała do siedziby Fridricha, przy czym bracia zakonni prawdopodobnie najpierw przejęli istniejące już budynki, aby je potem dostosować do swoich potrzeb. Jednak rozwój ich siedziby miał bardziej złożony przebieg i z pewnością nie był jednorazowy. Kilka faz budowlanych można rozróżnić w przypadku kościoła, a także przebadanych archeologicznie umocnień. Wyeksponowaną częścią komendy był kościół św. Katarzyny, wysunięty prezbiterium w kierunku rynku i wyraźnie nad nim dominujący (Ryc. 4: 15). Kościół nie jest dokładnie orientowany w kierunku wschodnim, ale południowo-wschodnim, identycznie jak oś rynku, wzdłuż której przebiegał szlak komunikacyjny (Gubíková 2007, 9; tam także podsumowanie literatury odnoszącej się do kościoła). Możliwe, że taka orientacja była spowodowana tym, że budowla sakralna podporządkowana została jakiejś starszej konstrukcji, związanej z zabudową wcześniejszego Chomutova. Pierwotnie kościół tworzyła nawa z wieżą nad zachodnią emporą, nawa poprzeczna i prostokątne prezbiterium (Ryc. 22: 1–2). Jedyną częścią, do dzisiaj zachowaną w stanie nienaruszonym, jest transept, który w detalach przypomina już styl wczesnogotycki, cała budowla zaś jeszcze sprawia wrażenie romańskiej. Należy ją datować na lata 30.–40. XIII w., wydaje się, że już bez zastrzeżeń (Gubíková 2007, 28–29; Pachner 2003, 151; Pachner 2006, 150–151). W 70. lub 80. latach XIII w. powstało nowe, starszą budowlę przewyższające prezbiterium z płaskim stropem, uzupełnione do końca lat 90 dodatkowym sklepieniem (Gubíková 2007, 21, 28–39; J. Pachner datuje sklepienie na początek XIV w. – 2006, 151; ryc. 22: 3).

R. Gubíková w kwestii datowania zwróciła uwagę na znaczącą wzmiankę o poświęceniu kościoła w 1282 r., wtedy jeszcze bez sklepienia, ale już z nowym prezbiterium (2007, 6). Poza tym nie zostały w sposób zadowalający wyjaśnione stylistyczne powiązanie kościoła, chociaż niektórzy badacze brali pod uwagę analogie w saksońsko-turyńskim regionie i ich powiązania ze stylistyką francuskich katedr gotyckich (Kuthan 1994, 145–146; Pachner 2003, 238). Rzeczywiście możemy tutaj zaobserwować wyraźne podobieństwa w dziele tzw. mistrza z Naumburga, np. w chórze cysterskiego klasztoru Schulpforte (odnośnie kościoła Brachmann 2011, 663–676). Od strony zachodniej, prostopadle do kościoła przylegała duża budowla o wymiarach 43 x 16 m, która składała się z dwóch kondygnacji z małymi okienkami oraz z jednej dużej sali na najwyższym piętrze z wielkimi szpiczastymi oknami (Ryc. 4: 14; 22: 4). Budowla, która powstała gdzieś na końcu XIII stulecia, nie posiadała wówczas sklepienia i przypuszczalnie była podzielona na trzy części (Pachner 1995, 99; Pachner 2004, 239; Pachner 2006, 152–153). Być może średniowieczny rodowód posiada narożne pomieszczenie suterenu w pół-

nocno-wschodnim skrzydle (Ryc. 4: 11; 22: 5), według niektórych badaczy „w zarysie budzące wrażenie fundamentów wieży” (Pachner 2006, 153). Na południe od kościoła, w parterowej części renesansowego domu jest do dziś zachowana zachodnia ściana, prawdopodobnie wieży, z silnie wzmocnionymi narożnikami z piaskowca (Pachner 2006, 154; Ryc. 4: 16; 22: 6). Datowanie tej, osiem metrów szerokiej, budowli na okres wczesnogotycki zostało określone przez J. Pachnera na podstawie cech muru (1999, 29). Budowla była interpretowana jako mały dom (komturów) wzmiankowany w źródłach, a nawet też jako siedziba Bedřicha z Chomutova (Pachner 1999, 29–30). Po między nią a kościołem są widoczne następne równoległe ściany, których interpretacja jest niejasna ze względu na liczne przebudowy (Pachner 2006, 154–155). Komenda była dotąd znana jedynie w takiej właśnie formie, nikt nie brał pod uwagę kolejnych budynków, chociaż na podstawie źródeł pisanych są więcej niż oczywiste.

Odnosząc się do źródeł z 1384 r. dowiadujemy się o „...*das gebewde an des lantkumpters haws an der basthuben und an dem grossen haws und an der kirchen...*” (Hemmerle 1967, 54). Ten wielki dom, dom komtura krajowego oraz kościół tworzyły samo centrum komendy. Do tego doliczyć należy następne wspólne pomieszczenia dla braci zakonnych, których w 1382 roku było nawet jedenastu (Hemmerle 1967, 45). Ich liczba prawdopodobnie w żaden wyraźny sposób nie ulegała zmianie (Jurošková 2004, 135). Cała komtura była ufortyfikowana, także ze względu na miasto. W 1403 r. pojawia się wzmianka o pracach nad fosą dookoła domu, które kosztowały 11 kop 30 groszy (Hemmerle 1967, 246). Według niektórych badaczy pozostałości fosy, w tym przypadku nawet wypełnionej wodą, widać też na obrazie z końca XVII w. przedstawiającym zdobycie Chomutova przez husytów w r. 1421 (Šimůnek 2007, IV). Fosa jest tu widoczna częściowo na dzisiejszej ulicy Táboritskiej, na rynku zaś już jej nie zauważamy. Do gospodarczych obiektów dworu, według źródeł pisanych, należały: łaźnia, kuchnia, browar, słodownia, piwnice, stajnie, chlewy, karmniki-żłoby, spichlerze, stodoły i szopy (Jurošková 2004, 136, 138).

Problem stanowi lokalizacja dworu. Pod tym względem najbardziej interesujący jest obszar na północny zachód od komendy w obrębie rynku Žižki i pomiędzy ulicami Táboritską, Farskiego i Jakoubka ze Stříbra (Ryc. 2: 20; 4: 10). Cały ten teren według źródeł pisanych był na nowo wymierzony i zabudowany na początku XVI w. W trakcie badań archeologicznych na rynku Žižki w sondażu nr 5 uchwycono umocnienie południowo-zachodniego narożnika (szczegółowo Nová *et al.* 2010, 7–9). Zostało ono wybudowane gdzieś pomiędzy 1250 a 1350 rokiem w postaci głównych murów obronnych i niższego przedmurza (Ryc. 6). Na przełomie XIV i XV w. do zaokrąglonego narożnika została dobudowana czworokątna wieża, wystająca z głównego muru, jak również z muru zewnętrznego (Ryc. 4: 12; 7). Bardzo interesująca jest w tym przypadku szerokość międzymurza, której maksymalna wartość wynosi 3 m. Z reguły bowiem międzymurza miejskich fortyfikacji bywały dużo szersze, przypadek chomutowski jest zatem nietypowy. Jeśli przypuścimy, że

ta fortyfikacja nie umacniała miasta, ale komturę, wówczas także informacja o nowym wymierzeniu i przebudowie areálu na początku XVI w. miałyby logiczne potwierdzenie. Obszar bowiem był pierwotnie majątkiem władcy feudalnego, a dopiero w XVI w. przeszedł w ręce mieszczan (Rak, Pachner 2005, 22–23). Bezpośrednim impulsem do przebudowy był pożar w 1525 r., który mógł zniszczyć pozostałą część komturii, nieprzewidywaną już do adaptacji na nową siedzibę miejscowego szlachcica. Właściciele miasta Beneš i Šebestián z Veitmile zapewne wykorzystali jedynie centralną część zakonnego areálu z wielkim domem, kościołem św. Katarzyny i innymi budynkami, które monumentalnie przebudowali (Ryc. 2: 9 i 10). Przypuszczalnie bowiem cała powierzchnia siedziby zakonu była dla nowych właścicieli zbyt rozległa. Z odmienną sytuacją mieliśmy do czynienia w czasach krzyżackich. Liczni zakonnicy, urzędnicy i służący, gospodarcze wymagania wielkiego majątku, to wszystko wiązało się z funkcjonowaniem na dużej przestrzeni. Do tego dodatkowo doliczyć należy specyfikę siedzib zakonnych, w których były obecne zarówno elementy świeckie, jak i sakralne. Komturie swoją specyficzną formą sytuują się pomiędzy dwoma kategoriami architektonicznymi: obiektem obronnym a klasztorem. Jeśli przyjrzymy się zachowanym lub znanym budowlom krzyżackim, odnajdziemy ich wspólne szczególne cechy.

Niezwykle okazałą formę zyskały siedziby krzyżaków w dawnych Prusach i w Liwonii (o zamkach zakonnych: Antoni 1993; Böhme 1999, 275–281; Jackiewicz-Garniec – Garniec 2009; Sypek – Sypek 2008a; Sypek – Sypek 2008b; Turnbull 2008; Zaniewski 2005). Historyk sztuki Karl-Heinz Clasen, ze względu na ich charakterystyczne cechy, oznaczył je typologicznym terminem „Konventhaustyp” (Clasen 1927, 158–164; Pospieszny 2004, 153–158). Chodzi tu o czteroskrzydłowe budowle, ułożone wokół dziedzińca z arkadowymi krużgankami (analogia klasztornej drogi krzyżowej, tutaj także z funkcją komunikacyjną), które skupiały w sobie sakralną i świecką funkcję (klasztor – zamek obronny). Źródła inspiracji zamków zakonnych są najbardziej dyskutowaną, a mimo to dotychczas niewyjaśnioną w sposób zadowalający kwestią europejskiej kastelologii (podsumowanie Durdík 1998, 154–155).

Wydaje się, że również komturia chomutovska była rozdzielona na dwie odrębne części. W centralnej toczył się zakonny żywot z całą swoją sakralną specyfiką (Ryc. 4: 9). Na podstawie różnych analogii musimy w tym miejscu brać pod uwagę pomieszczenia wspólne dla wszystkich braci. Druga część przeważnie pełniła funkcje gospodarcze (Ryc. 4: 10). Możemy zapytać, jakie budynki gospodarcze w tej części komturii znajdowały się. Bardzo prawdopodobne wydaje się, że do funkcjonowania były niezbędne takie obiekty jak: kuchnia, kuźnia, stajnia i różne inne pomieszczenia pełniące rolę magazynów. Obecność zwierząt gospodarczych, ze względu na ich dużą liczbę, mniej lub bardziej można wykluczyć, jednak wyłączając z tego konie i żrebięta.

Prawdopodobnie w czasie wojen husyckich, możliwe też, że i w czasie wydarzeń z 1421 r., doszło do zburzenia narożnej wieży odkrytej w trakcie badań archeologicznych na rynku Žižki. Przyczyną tego mógł być zarówno

przypadkowy pożar, którego ślady zostały zarejestrowane, jak też zamierzone uszkodzenie w trakcie działań wojennych. Jakiś czas potem, najpóźniej wszakże do połowy XV w., wieża została odbudowana, ale już w zmienionym zarysie (Ryc. 8). Tylną stronę wieży zamknęła ukośna ściana. Na południowej stronie pozostały zachowane oba mury obronne, na północnej zaś jedynie przedmurze, mur główny w tym miejscu został usunięty. Widocznie już nie brano go pod uwagę, a naprawa była jedynie prowizoryczna, spowodowana pewnie niepokojem okresu wojen husyckich.

Rozplanowanie przestrzenne miasta a fortyfikacja

Prawdopodobnie w związku z budową komendy miały miejsce pomiary areалу Chomutova, przy czym odstępy czasowe pomiędzy poszczególnymi aktywnościami budowlanymi nie są znane (biorąc pod uwagę powiązanie kościoła św. Katarzyny i rynku przypuszczalnie nie były zbyt duże, Rak, Pachner 2005, 15). Najpóźniej zatem do wymierzenia parceli i sieci ulic musiało dojść około połowy XIV w., według źródeł pisanych rozplanowanie miasta było już wówczas ustabilizowane (Rak i Pachner przedstawiają jako czas powstania koniec XIII do początku XIV w., 2005, 16). Północno-zachodnią część miasta zajmowała komenda, na południowy wschód od niej rozciągał się rynek (Ryc. 4: 6), przez który przechodził ciąg komunikacyjny, prowadzący z północnego zachodu na południowy. Na północny wschód od komendy powstał w I połowie XIV w. kościół farny Wniebowzięcia Panny Marii (*tam*; Ryc. 4: 7), plebania – po raz pierwszy wymieniana w r. 1352 (Pachner 2003, 151; Ryc. 4: 17) oraz szkoła miejska.

Kiedy powstały umocnienia miasta tego dokładnie nie wiemy. Według J. Pachnera i P. Raka miało to miejsce w XIV w. (2005, 17). K. Kuča sądzi, że fortyfikacja była początkowo lżejsza, natomiast mury zostały zbudowane aż około połowy XIV w. Podobno bowiem w latach 1403–04 komtur krajowy Oldřich z Ústí na nowo umocnił Chomutov podwójnym pasem murów z półokrągłymi basztami oraz czterema bramami, uzupełnionymi szeroką fosą (Kuča 1997, 438).

Co tak naprawdę wiemy o fortyfikacji? W 1404 r. wspomina się prace nad fosą dookoła miasta, które kosztowały 45 kop groszy (Hemmerle 1967, 80). Dzięki kronice Vavřince z Březovej wiemy, że kiedy w roku 1421 pod Chomutov nadciągnęli husyci, miasto było otoczone fosą i murami obronnymi („...*fossata et muros...*”, Emler *et al.* 1983, 476). Na ich budowę i utrzymanie musieli dokładać się także sami mieszkańcy. Niestety nie wiemy jak wyglądały umocnienia w ich najstarszej fazie funkcjonowania – czy były tylko mury główne, czy także międzymurze. Na panoramie F. B. Wernera z połowy XVIII w. przedstawiającej Chomutov, od południowego wschodu widoczne są mury z blankami, przetykane wieżami różnej wysokości (Sbírka fotografií a negativů, C 475; Šimůnek 2007, ryc. 26; Ryc. 9). Można przypuszczać, że przedstawienie to odpowiada rzeczywistości. Międzymurze na

obszarze wzdłuż Chomutovki przy ulicy Riegerovej jest dobrze widoczne na starszych wyobrażeniach, gdzie zachowało się jeszcze do znacznej wysokości i zakończone było ceglana nadbudówką (Bret *et al.* 1992, ryc. 29 i 30; Ryc. 10). Ta nadbudówka być może jest efektem młodszych prac budowlanych, ale co do starszego pochodzeniu dolnej części murów nie mamy wątpliwości. Fragment miedzymurza przy kolegium jezuickim jest dobrze widoczny na obrazie o nieznannej chronologii Jiřího Popela z Lobkovic (kolekcja obrazów OM Chomutov; Ryc. 11). Do murów, które na koronie mają widoczny daszek, a pod nim serię gęstych otworów strzelniczych w kształcie dziurek od klucza, wkomponowany jest budynek zarządcy kolegium z wystającym wykuszem latrynowym. Dziś już nie można ich bliżej przebadac, ponieważ bezpowrotnie zostały uszkodzone przez różne naprawy i przebudowy. Niemniej według źródeł pisanych oraz ikonograficznych pochodzi aż z przełomu XVI i XVII w. i jest związany z przebudową umocnień spowodowaną powstaniem kolegium jezuickiego oraz gimnazjum. Przed wojnami husyckimi należy liczyć się jedynie z obecnością głównych murów, przedmurze mogło być dostawione później, a ponadto na końcu XVI w. jeszcze przebudowane. Biorąc pod uwagę to, że w roku 1506 wspomniana jest jakaś nowa baszta („*der newen bassta*”, Wenisch 1924–30, 93), oraz że jedna z baszt jest do dziś zachowana właśnie w miedzymurzu (Ryc. 12; 20: 12), możemy sądzić, że powstało ono gdzieś przed tym oto rokiem. To by odpowiadało także ogólnym trendom budowania fortyfikacji, kiedy nowe elementy obrony wykorzystujące broń palną dołączane były nie do głównych murów, ale do przedmurza lub do wałów. Z kilku informacji z lat 1611, 1617, 1658–62 i 1699 wiemy o naprawach krytych galerii na wierzchołku prawdopodobnie przedmurza (Chrzová 2002, 4, 5, 10, 14), ale nie jest całkiem jasne, do którego konkretnie fragmentu źródła się odnoszą, ani kiedy te galerie powstały.

Wieże obronne są wprawdzie wspomniane dopiero później, ale możemy przypuszczać, że były tu już także wcześniej, mamy dosyć pewne informacje o wspomnianej już wieży w archeologicznie przebadanej części gospodarczej komendy. Do roku 1471 po raz pierwszy odnosi się wymieniana Risenthurm, czyli Duża wieża (Wenisch 1924–30, 10), która jednak zapewne nie ma powiązania z miejską wieżą na rynku, ta bowiem powstała aż po roku 1525 (Macek 1987, 18). W 1472 r. wspomina się „...*ein hawss...unter dem Sloerthurm...*” (Wenisch 1924–30, 17). W 1473 r. w księdze miejskiej przedstawione zostało kupno sadu naprzeciw Wacława Konopki, który położony jest za cegielnią oraz małej wieży („...*hat gekauft ein pawmgarthen widder Waczlaw Konoppken der gelegen ist hinter der tzigellhutzen – auch das thorlein, das do geth auss konooppkoss hoff in dem pawmgarthen...*”, Wenisch 1924–30, 20). Większą liczbę wież przedstawiają źródła ikonograficzne. Już wspomniany wcześniej obraz F. B. Wernera z połowy XVIII w., prezentujący Chomutov od południowego wschodu, ukazuje kilka wież o różnej wysokości. Dwie wieże zachowały się w południowym odcinku umocnień (Ryc. 4: 18 i 19; 13), kolejne dwie były prawdopodobnie umieszczone także w domach przy północnych odcinku murów (Ryc. 4: 20 i 21).

Przed wojnami husyckimi dostęp do miasta przypuszczalnie umożliwiała dwie bramy – Winna (Ryc. 4: 3; 20: 5) i Dolna (Ryc. 4: 4; 20: 6); Górna brama prowadziła do gospodarczej części komendy (Ryc. 4: 13), przez którą można było przejść także dalej do miasta. W ogóle najważniejsza była Dolna lub Praska brama, co poświadczał także jej wygląd. Tędy do miasta prowadziły drogi z Litoměřic, Žatca, Pragi, Spořic i Kadania. Przed tą bramą też w akcie fundacyjnym kolegium jezuickiego wspomniany jest kamienny most przez Chomutovkę. Brama miała formę wieży włączonej do głównych murów obronnych. W dolnej partii był umieszczony przejazd, portale po obu jego stronach były beczkowato wysklepione (zob. obraz z czasów przed zburzeniem w roku 1836; Ryc. 14). Po raz pierwszy brama została wspomniana w roku 1468 jako „*Hotterthor*” (Wenisch 1924–30, 2). Do niszczącego pożaru w 1598 r. był na wieży umieszczony zegar (Chrzová 2002, 4). Podobno na bramie nad przejazdem w niszy znajdował się także kirasjer (głowa w hełmie, w ludowych opowieściach rzekomo Žižka) oraz orzeł (Růžek 1984, 110–111). Z początku XVII w. egzystuje cała seria rachunków, które wymieniają małą izbę umieszczoną prawdopodobnie w którejś wyższej kondygnacji bramy lub przy niej (Chrzová 2002, 5–6). Według obrazu z czasów przed rokiem 1836 brama miała minimalnie trzy piętra – dolne kamienne z przejazdem, a nad nim kolejne dwa zapewne o konstrukcji muru pruskiego. W jednym piętrze jest widoczne okno, prawdopodobnie małej izby, a w najwyższej kondygnacji zegar.

Od północno-zachodniej strony dostępu do miasta strzegła Winna czy Mostecká brama, przez którą wiodła droga do Mostu. Według Ludwiga Schellbergera miał być na tej właśnie bramie umieszczony herb miasta, wówczas wtórnie przeniesiony na bramę gospody „*Malzhaus*” we wsi Pohraniční (1931, 24, ryc. 20; Ryc. 15). Pośrodku płyty kamiennej znajdowała się plastyczna tarcza z herbem miasta i rokiem 1879, nad nim pas z datą 1578, na dole po lewej winne grona, głowa (Satyra, Bachusa?), kamień młyński Veitmilów oraz miecz. Kiedy data 1578 prawdopodobnie upamiętnia przebudowę bramy przez Bohuslava Felixa, wtórnie wyrzeźbiony rok 1879 na tarczy odnosi się do przeniesienia i ponownego wmurowania tablicy w Pohraniční. Po raz pierwszy Winna brama była wymieniana w roku 1468 (Wenisch 1924–30, 2). W 1598 r. brama spłonęła w czasie pożaru, który objął całe miasto. W 1616 r. wspomniany jest pokój w Winnej bramie oraz domek Winnej bramy (Chrzová 2002, 5).

Górna brama po raz pierwszy była wymieniana w księdze miejskiej w roku 1469 przy okazji zakupu domu obok niej („...*Waniek Laukass hat gekauft ein hawß widder dy Barbara Kursnerin daß gelegen ist am Obernn thor...*”, Wenisch 1924–30, 4). Niestety ani ta informacja, ani inne z późniejszych okresów nie pozwalają dokładnie zlokalizować bramy. W 1493 r. Hans Fichtelberger przekazał w spadku dom koło Górnej bramy w pobliżu potoku („...*peym Obernn thor neben dem pach ...*”, Wenisch 1924–30, 63). W r. 1516 był opisywany taki sam dom przy bramie na rogu („...*Item Michel Selig hat gekawfft ein hawß von Mathes Vichtelperger gelegen bey dem Obern thore am*

eck...”, Wenisch 1924–30, 107). Jak się wydaje na podstawie tych źródeł, brama miałyby być położona gdzieś w zachodnim rogu miasta, przy młynówce oraz Chomutovce (jeden z tych cieków wodnych byłby zatem potokiem z informacji z r. 1493; Ryc. 4: 13). Młynówka była wtedy prawdopodobnie poprowadzona fosą, identycznie jak to miało miejsce później w XVI w., co jest potwierdzone badaniami archeologicznymi. W tych miejscach, między miastem a Górnym przedmieściem (zwanym także Pijaną dzielnicą) znajdował się bród z mostem przez Chomutovkę, znany z zapisów z lat 1473–74 (1473: „...*gelegen fur der Obernn vorstadt an dem ecke gegen der bruck an der Swem ...*”, Wenisch 1924–30, 9; 1474: „...*in dem Trüngen firteill am ecke bey der Swem...*”, Wenisch 1924–30, 21). W roku 1565 ponadto mamy dalszą informację, bardzo ważną dla lokalizacji i datowania Górnej bramy. Wspomina się wówczas dom położony w mieście przy brodzie koło Starej bramy („...*inn der stadt bey der schwemme am Alten thor...*”, Wenisch 1924–30, 234). Przy tym Nowa brama wspominana jest już w roku 1541 („...*Jocoff Kellerhennsl hat kaufft das hauß beim Neuen thor vonn Blasio Frolich ...*”, Wenisch 1924–30, 74). Do 1600 r. odnosi się wzmianka o kamiennym moście przed „Górną nową bramą”, postawionym z inicjatywy rady miejskiej (Rak – Pachner 2005, 19). W roku następnym mamy informację o sprzedaży pogorzeliska na dzisiejszej ulicy Puchmajerowej (Neue Sorge), włącznie z częścią działki nad przejściem między domem Petra Greinenna a Nową bramą („...*uff der Neuen Sorge zu sampt dem raum uber dem durchgang zwischen Peter Greinenn und dem Neuen Thor gelegen...*”, według Rak, Pachner 2005, 19). Podsumowując wszystkie te informacje, możemy zatem konstatować, że przy brodzie przez Chomutovkę, w zachodnim rogu miasta prowadzącym do Pijanej dzielnicy, stała nie tylko Stara górna brama, ale także i Nowa górna brama. Minimalnie między latami 1541–1565 obie bramy funkcjonowały równocześnie.

W zasadzie jednoznaczna wypowiedź źródeł pisanych istotnie uzupełniają znaleziska archeologiczne odkryte na rynku Žižki. W trakcie badań bowiem udało się zarejestrować Górną bramę (Ryc. 16; 17), a jej pozostałości zgadzały się z dostępnymi źródłami ikonograficznymi, zwłaszcza zaś z planami z roku 1837 (Archiv města Chomutova, inv. č. 2397, kt. 1001; Ryc. 18; 19). Informacje pozyskane z danych archeologicznych oraz architektonicznych odpowiadają w większości tym, uzyskanym na podstawie źródeł pisanych. Całą skomplikowaną sytuację w narożniku miasta interpretujemy według naszej wiedzy następująco. Te potwierdzone dokumentami umocnienia powstają w okresie 1250/75–1350 i składają się z muru głównego, niższej zewnętrznej ściany i międzymurza (Ryc. 6). Zarówno szerokość międzymurza, jak i źródła pisane pokazują, że fortyfikacja była raczej związana z komendą niż z miastem (zob. rozdział o komendzie). Gdzieś na przełomie XIV i XV w. do zaokrąglonego narożnika została dodatkowo dostawiona prostokątna wieża (Ryc. 7; 4: 12), wychodząca poza linię głównego muru i przechodząca również przez międzymurze. W 1. połowie XV w. w wieży wybuchł pożar, w wyniku czego została zniszczona jej tylna część (Ryc. 8). Później została odnowiona jedynie częściowo na nieregularnym zarysie tra-

pezu. Definitywnie jej żywot zakończył niszczący pożar, datowany za pomocą ceramiki na 2. połowę XV – początek XVI w. Chronologię uściśliła także odkryta tam moneta Ludwika Jagiellończyka. Jest bardzo prawdopodobne, że pożar możemy łączyć ze zniszczeniem miasta w sierpniu 1525. Dopiero po tym wydarzeniu do wieży została dobudowana brama (Ryc. 16; 17; 20: 4), najprawdopodobniej gdzieś w 1. połowie XVI w., przy czym do nowej budowy wykorzystano nadpalone mury. Ta brama natomiast musi być ową Nową górną bramą znaną z roku 1541. Stara górna brama musiała stać gdzieś w pobliżu. Na pewno jako brama nie służyła wieża uchwycona w trakcie wykopalisk w narożniku, a to dlatego, że ma ona mniejsze wymiary. Obok niej jednak mogły stać bramy skrzydłowe w obydwu liniach umocnień (właśnie w tym miejscu żadne mury w części nadziemnej dostatecznie się nie zachowały, a zatem niemożliwe było uchwycenie poziomego przejazdu), albo brama mogła stać opodal, jednak blisko brodu i naprzeciw drogi prowadzącej przez Pijaną dzielnicę (Ryc. 4: 13). Początkowo otwierała się ona w stronę gospodarczej części komendy, ale tutaj zapewne droga się nie kończyła i następną bramą przez fosę prowadziła do miasta. Analogiczne sytuacje znamy z serii zamków zakonnych w rejonie Bałtyku. Komunikacja nie przebiegała przez centralną część komendy, ale tym, że przechodziła przez jej gospodarczą część umożliwiała rycerzom zakonnym kontrolę nad ruchem w mieście. Jednocześnie tylko tą drogą można było bezpośrednio przejść przez Chomutov kierując się z Pragi do Saksonii. Wszystkie inne warianty skutecznie by taką podróż komplikowały.

Starsi badacze niemieccy sądzili, że Chlebna brama należała do najstarszych w mieście, natomiast Górna powstała na nowo aż po pożarze w roku 1525 (Weizsäcker 1935, 11–15). To datowanie (Nowej) Górnej bramy potwierdzałyby także źródła archeologiczne. Dodatkowo okazuje się też, że ulice Táboritska i Puchmajerova nawiązujące do przejazdu przez Górną bramę (Ryc. 20: 4) powstały także w tej samej dobie. Táboritska ulica, nazywana początkowo Zámecká – *pol.* Zamkowa (Schlossgasse) po raz pierwszy była wymieniana w roku 1536 (Wenisch 1924–30, 160; Ryc. 20: 10). Ulica Puchmajerova prezentowana jest jako Nová – *pol.* Nowa (Neuegasse) w 1544 r. (Wenisch 1924–30, 178; Ryc. 20: 11). W obrębie obu ulic doszło przed rokiem 1536 do nowej zabudowy, kiedy Šebestián z Veitmile nakazał dodatkowy wpis umów kupna kilku domów do ksiąg miejskich (Wenisch 1924–30, 160). Z tego jednocześnie wynika, że cały obszar był pierwotnie majątkiem feudalnym. Biorąc pod uwagę fakt, że ten obszar był gospodarczą częścią komendy, informacja taka nas tak bardzo nie zaskakuje. O losach tej części zakonnego majątku po jego opuszczeniu przez rycerzy niemieckich wiemy niewiele. Musimy jednak zwrócić uwagę na długi okres majątkowo-prawnych relacji między zakonem a Chomutovem, które mogły wyraźnie ograniczać aktywność budowlaną lub przebudowy tej siedziby. Problemy były definitywnie rozwiązane dopiero 14 maja 1488 r., kiedy „*Rýnart z Neyperku, mistrz Niemieckiego zakonu w Niemieckich i Włoskich ziemiach*” przekazał „*miasto Chomutov, zamek Blatná i dwór Býčkovice z ich przyległościami*” Benešo-

vi z Veitmile (Emler 1870, 428–429, Palacký 1862, 537–538). Ten również rozpoczął rozległą przebudowę dawnej komendy. Część gospodarczą mógł nadal wykorzystywać do jej specyficznych celów albo pozostawić swojemu losowi. Być może dopiero pożar z 1525 r. gwałtownie zakończył egzystencję komendy, po nim cały obszar został zniwelowany i wykorzystany pod miejską zabudowę. Wówczas także doszło do wytyczenia ulicy Nowej, a na jej zakończeniu zbudowano Nową górną bramę. Ulica Zámecká powstała wzdłuż północno-zachodniej ściany szlacheckiej rezydencji, prawdopodobnie w powiązaniu z jej przebudową przez Beneša z Veitmile.

W przeciwieństwie do tego w kwestii datowania Chlebnej bramy (Ryc. 4: 5; 20: 7) starsze badania widocznie się myliły. Po raz pierwszy bowiem wspominana jest aż w latach 1557 i 1571 tylko jako brama. Dopiero w roku 1599 wspomina się ją z przymiotnikiem Zámecká, w roku 1603 zaś Chlebná. Wydaje się, że przez cały XVI w. jej nazwa nie była ustalona. Jeśli przyjrzymy się wydrukowi cesarskiej księgi gruntowej z roku 1842 (Ryc. 2), zauważymy, że wszystkie bramy oprócz Chlebnej są otwarte na drogę prowadzącą z miasta w różnych kierunkach. Na wyjazd z Chlebnej bramy natomiast prostopadłe nawiązywała ulica Długa. Taka sytuacja mogła być spowodowana starszą metryką tej ulicy, do której dopiero później dostosowany był portal Chlebnej bramy. Absencja starszych pisemnych wzmianek w księgach miejskich, nieustalona nazwa oraz nietypowe położenie w systemie miasta – to wszystko prowadzi nas do wniosków o młodszej chronologii Chlebnej bramy. Jej powstanie możemy łączyć z przebudową dawnej komturii za czasów Veitmilów, kiedy prawdopodobnie były usunięte elementy fortyfikacji. Niemniej nie możemy wykluczyć funkcjonowania samodzielnej bramy czy bramki do wnętrza komendy w miejscu późniejszej miejskiej bramy Chlebnej. Do niej mógłby się zatem odnosić starszy tradycyjny przekaz o zasadniczej roli bramy w czasie wtargnięcia husytów do miasta. Niewiadomą pozostaje pierwotny, główny wjazd do komendy i późniejszej siedziby szlacheckiej. Jako najbardziej prawdopodobny wariant wydaje się lokalizacja drogi wjazdowej od strony Górnej bramy przez część gospodarczą. W związku z przebudową komendy na rezydencję szlachecką przez Beneša z Veitmile, główne wejście zostało przeniesione do budowanego wówczas skrzydła północnego, które w latach 20. XVI w. ozdobił reprezentacyjny wczesnorennesansowy portal (Ryc. 22: 12). Wtedy także doszło do powstania już pełnowartościowej miejskiej bramy Chlebnej (Ryc. 22: 11), do której mogło nawiązywać także boczne wejście do zamku (Ryc. 20: 10), relikw starszej konstrukcji z czasów funkcjonowania komturii.

Częścią miejskich umocnień były również bramy na przedmieściach, które miały zapewne prostą formę wrót. Tak wyglądała brama na przedmieściu ulica Winna, jak pokazuje obraz nieznanego autora z roku 1748 (Šimůnek 2007, IV, Ryc. 25; Ryc. 21). Ta brama jest bowiem wzmiankowana dopiero w roku 1564 (*„...den hoff ynn der Weingassen am euserstenn thor...”*, Wenisch 1924–30, 226). Bramę na Górnym przedmieściu można uchwycić już w 1477 r. (*„ein hawss ...in der Obernn vorstadt am thor auff der rechten*

hant alss man gen Grimaw czewth...”, Wenisch 1924–30, 29, 31), brama na Dolnym przedmieściu po raz pierwszy jest wymieniana w tym samym roku (*„...des hoffss...in der Untern vorstadt ausswendungss des thorss, alss man gen Zacz czewth...”*”, Wenisch 1924–30, 33). Nieznana bliżej bramę na przedmieściu rejestrujemy już w roku 1468 (*„...ein hoff...zunest beim thor uff dy lengke hant...”*”, Wenisch 1924–30, 3). Wiek jej niestety nie jest znany. Być może jest ona związana dopiero z rozwojem oraz ze wzrostem znaczenia przedmieść po wojnach husyckich. Nie można jej zatem łączyć z czasami władzy zakonu, ale aż z właścicielami świeckimi.

Przebudowa komendy za władzy Veitmilów

Burgrabia Karlštejnu oraz najwyższy podskarbi Beneš z Veitmíle w roku 1488 uregulował sprawy majątkowe z krzyżakami i osiągnął w ten sposób zapisanie Chomutova do ksiąg wieczystych. Już wcześniej rozpoczął rozległą przebudowę dawnej komandorii na swoją siedzibę. Ze względu na jego ściśle powiązania z księciem Albrechtem Saskim nie dziwi, że właśnie w Chomutovie pojawiają się najstarsze przejawy stylu późnogotyckiego, który zapoczątkował genialny architekt Arnold z Westfalen w trakcie budowy zamku Albrechtsburg w Miśni. Jego podstawowym elementem stylistycznym są sklepienia kryształowe, dwudzielne kotarowe łuki i różnorodne kręte schody, innowacyjne są też kompozycje i wyposażenie pomieszczeń reprezentacyjnych (Lass 2009, 58–67; Möller 2011, 193–207). Na podstawie zachowanych części zamku chomutovskiego wydaje się, że prace budowlane prowadzili mistrzowie i kamieniarze wyszkoleni w samej Miśni. W latach 1490–95 mistrz z Chebu Hans Schaffer pracował na zmianę w Chomutovie i na Karlštejnie, gdzie Beneš z Veitmíle nakazał przebudowę burgrabstwa (Rada, Radová 1998, 63, 175; Pachner 2008, 32–36). Beneš z Veitmíle zmarł w roku 1496, ale prace budowlane były kontynuowane także za czasów jego braci i synów, którzy wspólnie zarządzali majątkiem. Cała przebudowa została ukończona w 1520 r., kiedy również do narożnika północnego skrzydła został wmurowany herb Veitmilów niesiony przez dwa lwy.

Šebestián z Veitmíle nakazał także po pożarze z roku 1525 zburzyć dawną gospodarczą część komturii (Ryc. 4: 10), a jej powierzchnię rozparcelować pod miejskie domy. Nowo powstałą dzielnicą poprowadzone były dwie ulice – starsza Zamkowa (dzisiejsza Táborská; Ryc. 20: 10) i Nowa (dzisiejsza Puchmayerova; Ryc. 20: 11). Pierwotną Starą górną bramę (Ryc. 4: 13) z czasów komendy zastąpiła miejska Nowa górna brama (Ryc. 20: 4).

Cały areal zamku (Ryc. 20: 2) był na nowo ufortyfikowany dwumetrowym mocnym murem (Ryc. 22:7), a do jego południowo-zachodniego narożnika została wstawiona masywna budowla odkryta w trakcie badań archeologicznych (Ryc. 22: 8). Wspomniana budowla narożna wkomponowana w mury obronne miała prawie kwadratowy zarys o wymiarach 17 x 18 m. Badania wykopaliskowe uchwyciły jedynie jej część parterową, która miała na

wszystkich czterech stronach bardzo ciekawie rozwiązane otwory strzelnicze (Ryc. 23). Na zewnętrznej stronie były to otwory z poziomymi kamiennymi nadprożami przedzielone masywnymi, kwarcytowymi, grubo ociosanymi blokami o trójkątnym przekroju, w wyniku czego powstały dwie strzelnicze szczyrbiny. Pod pewnym względem można to rozwiązanie uważać za wariant strzelnic wielootworowych. Prawie we wszystkich, tych stosunkowo nisko wysklepionych niszach, były już w trakcie budowy wmurowane poprzeczne belki do zaczepiania broni palnej. Wyjątek stanowiła południowa ściana, gdzie wschodni otwór strzelniczy w ogóle nie posiadał belki, a do zachodniego została dołożona dopiero później. Nie wiemy, czy stało się tak w następstwie nieprofesjonalnej pracy rzemieślników, czy też w trakcie budowy doszło do zmiany pierwotnych założeń. Pewne jest, że cały parter, do którego dostęp był dopiero z poziomu pierwszego piętra, miał obronny charakter. Niestety nic konkretnego nie można powiedzieć na temat wyglądu wyższej kondygnacji budynku. Z jednej z historycznych fotografii jasno wynika, że jej pierwotny masywny mur sięgał do poziomu drugiego piętra. Kolejne zdjęcia z przed wyburzenia obiektu, które miało miejsce w latach 1946–47, pokazuje jedynie otynkowany budynek przystosowany na potrzeby browaru. Innej dokumentacji niestety nie znamy. W starszej niemieckiej literaturze wspomina się o „Zámecké baště” – *pol.* baszcie Zamkowej, na mapach rekonstrukcyjnych lokalizowanej właśnie w obrębie odkrytego budynku. Nierozstrzygniętą kwestią pozostaje, czy cała budowla faktycznie mogła funkcjonować jako baszta, z obszaru Czech nie znamy bowiem żadnej analogii. Możliwe, że podczas gdy dolna kondygnacja mogła pełnić funkcje obronne, wyższa na przykład mogła stanowić część mieszkalną. Zatem więc biorąc pod uwagę niedostatek informacji, to zagadnienie na razie pozostaje otwartą kwestią.

Opisywana budowla była wysunięta z pierścienia obwarowań obronnych siedziby Veitmilów. Do północno-wschodniego narożnika budynku i przystającego do niego fragmentu murów przylegała wieża, w odkrytym zarysie półokrągła, z wewnętrzną częścią na planie koła (Ryc. 22: 9), najprawdopodobniej klatką schodową, która prowadziła do narożnej wysuniętej budowli, a niewątpliwie także na galerię murów obronnych.

Problemy z konkretną interpretacją budowli wynikają przede wszystkim z fragmentarycznego stanu zachowania. Cały areal w latach 1946–47 został zburzony bez jakiegokolwiek dokumentacji, która mogłaby nam choć przybliżyć wygląd zabudowy. Stąd też zarówno archeologia, jak i historia architektury, muszą do formułowania swoich wniosków posługiwać się nie tylko porównaniami do znanych analogii, ale także pewną dozą fantazji.

Przebudowa objęła również dawny „wielki dom” komturii (Pachner 2008, 34–36; Ryc. 22: 4). Jego sutereny, z początkowo płaskimi stropami, zostały pogłębione i wykończone krzyżowymi sklepieniami bez żeber. Na nowo także został wykończony parter, który zyskał piękne kryształowe sklepienia i bogato profilowane portale łączące poszczególne pomieszczenia, których powstanie niewątpliwie było inspirowane miśnieńską stylistyką. Sklepienia dwóch skrajnych pomieszczeń były oparte na środkowym filarze, środkowe

pomieszczenie zaś dzieliła na dwie części ściana. Niestety nie zachowały się pierwotne okna, które niewątpliwie miały formę kotarowych dwudzielnych łuków. Wówczas także doszło do zabudowy wnętrza nawy i wieży kościoła, gdzie powstały pomieszczenia oraz kręte i łamane schody.

W trakcie przebudowy zleconej przez Veitmilów powstaje także północno-wschodnie skrzydło (Ryc. 22: 13), wstawione pomiędzy północną ścianą kościoła, północno-wschodnią i północną stroną wielkiego domu i zapewne starszą narożną wieżę komendy (Ryc. 22: 5). W suterenie, oprócz wspomnianej budowli narożnej, dodatkowo przykrytej renesansowym stropem, znajduje się pomieszczenie ze sklepieniem tak samo datowanym, opartym na centralnym filarze. Prowadziły do niego schody z dawnego dziedzińca rezydencji. I chociaż sklepienie jest młodsze, to o wieku tego pomieszczenia świadczą strzelnice kluczowe zamurwane nie tylko tymi sklepieniami (Pachner 2004, 239–240). Czas ukończenia budowy wskazuje herb Veitmilów z datą 1520, osadzony na poziomie gzymsu pomiędzy parterem a pierwszym piętrem na północno-wschodnim narożniku skrzydła.

Północne skrzydło jest zapewne już późnogotyckie, ale wyraźnie przebudowane we wczesnym renesansie (Ryc. 22: 14). Wówczas także powstał wyjątkowy reprezentacyjny portal, który gdzieś w latach 1529–33 stworzył Franz Maidburg (Gubíková 2010, 86–87; Ryc. 5; 22: 12; 24). Impulsem do skomplikowanej przebudowy był pożar z roku 1525, który mocno zniszczył rezydencję. W trakcie późniejszej przebudowy zostały usunięte okna z łukami kotarowymi, które zastąpiono oknami prostokątnymi ze szczelinami (Ryc. 5). Wtedy również doszło do zamontowania większej liczby terakotowych obramowań okien i portali, które były ozdobione małymi tarczami z veitmilowskim herbem. W północnym skrzydle znajdowała się brama na dziedziniec rezydencji. Z przejazdu bramy wiodły także schody do podwyższonego parteru, a stąd dalej do sali zachodniego skrzydła oraz do dużej sali północno-wschodniego skrzydła, którego sklepienie także oparte było na centralnym filarze. Również na tym poziomie, podobnie jak to miało miejsce w suterenie, ukazywało się pomieszczenie dawnej narożnej wieży komendy.

Pierwsze piętro północnego i północno-wschodniego skrzydła było przykryte młodszą renesansową zabudową z czasu Lobkoviców lub zupełnie przerobione w 2. połowie XIX w. (Pachner 2006, 145, 147–148). Niektóre detale, takie jak obramowanie okien, wskazują jednak na jego starszy rodowód. Na tej kondygnacji znajdowały się pomieszczenia reprezentacyjne, jak pokazuje przykład bogato profilowanego wspornika alkierza, wywodzącego się z wczesnorenesansowego portalu północnego skrzydła (Ryc. 24). Następne piętra rezydencji, otwarte także szerokimi oknami reprezentacyjnych pomieszczeń, niestety są dotychczas bardzo słabo poznane. W przyszłości można wiązać nadzieje na dalsze badania naukowe powiązane z analizą historycznych inwentarzy zamku.

Do arealu zamku nie był włączony obszar położony na południe od kościoła i podwórza, obok tzw. małego domu komendy. Tak przynajmniej wskazują najnowsze badania (Pachner 2004, 240). Dwa domy, które wchło-

nęły tzw. mały dom komendy (Ryc. 22: 6), pochodzą już z epoki renesansu i dodatkowo bezpośrednio sąsiadują z veitmilowską rezydencją. Nie można przypuszczać, żeby właściciele ze stanu szlacheckiego pozwolili mieszkańcom dosłownie oblepić zabudowę i zasłonić widok na ich siedzibę, która musiała w czasach późnego gotyku pełnić jednocześnie funkcje obronne i reprezentacyjne (Zeune 2009, 129–141). Z tego względu raczej sądzimy, że domy zostały wybudowane dopiero wraz z końcem władzy feudalnej nad miastem i jego przemianą w miasto królewskie. Częścią tej transformacji były także przemiany zamku w ratusz, browar i budynki gospodarcze. Nie do końca czytelna jest sytuacja między małym domem komendy a kościołem, gdzie zarejestrowanych zostało kilka murów, których funkcji i wieku na dzień dzisiejszy nie jesteśmy w stanie określić (Pachner 2004, 240–241).

W latach 1946–47 zostało zburzone zachodnie skrzydło rezydencji (Ryc. 22: 15), usytuowane wzdłuż ulicy Táboritskiej, między Zamkową basztą, a północnym skrzydłem. Jego wygląd znamy tylko z kilku planów, nic nie wiemy również o jego czasowym rozwoju. Podobnie nikłe informacje mamy o skrzydle południowym, pomiędzy wymienioną wyżej basztą a tzw. małym domem komendy. Aby je poznać potrzebne będą dalsze badania archeologiczne.

Obie veitmilowskie budowle mają silnie reprezentacyjny charakter i całkiem wyraźnie zdradzają dążenie szlacheckich właścicieli do wystawienia nie tylko godnej siedziby, ale także okazałego centrum, będącego symbolem siły i władzy (Zeune 1996, 34–52).

Młodsze ingerencje w rozplanowanie miasta

Za władzy Veitmilów doszło nie tylko do przebudowy zamku czy wytyczenia nowej zabudowy wewnątrz murów, ale także i do przemian przedmieścia. Na północny wschód od miasta w kierunku zbocza Vinohradů – *pol.* Winnic powstało nowe Hřbitovní – *pol.* Cmentarne przedmieście z regularną, prostokątną osnową (Ryc. 2: 7), którego powierzchnia była wyraźnie większa od obszaru miasta. Przyczyną jego powstania był rozwój eksploatacji źródeł ałunu znajdujących się w pobliżu. Gdzieś przed 1506 r. na tym przedmieściu został wybudowany kościół św. Wolfganga, zburzony w 1798 r. (Ryc. 2: 17). W 1531 r. w to miejsce spod kościoła farnego został przeniesiony cmentarz (Kuča 1997, 439 i 444; Rak, Pachner 2005, 24–26). W tym samym czasie doszło również do rozwoju zabudowy pozostałych przedmieść. Na Dolnym przedmieściu w XVI w. powstał szpitalny kościół św. Ducha (Ryc. 2: 18).

Od roku 1516 do ostatniej ćwierci XVI stulecia miała miejsce przebudowa kościoła farnego, do którego w 1525 r. została przyłączona wieża miejska (Ryc. 2: 11; 5). W tym samym roku miasto dosięgnął wcześniej wspomniany pożar. W 1569 r. spłonęło Cmentarne przedmieście, w roku 1571 ulica Długa, ale największe szkody wyrządził pożar z 1598 r., w czasie którego zostało zniszczone całe miasto oraz wszystkie przedmieścia. Ostatnią wyraźniejszą ingerencją w miejski organizm przed jego wielką przemianą w XIX i XX w.,

była budowa kolegium, kościoła i gimnazjum jezuitów (Ryc. 2: 14, 15; 16), sprowadzonych do Chomutova w roku 1589 przez Jiřígo Popela z Lobkovic. Kamień węgielny pod zabudowę arealu, dla której konieczne było zniwelowanie 8 miejskich parceli (Rak, Pachner 2005, ryc. 4; 5), położono w roku następnym, natomiast dokument fundacyjny przygotowany został w 1591 r. Jego budowa po wielu perypetiach była kontynuowana aż do lat 70. XVII stulecia (Valeš 2002, 13–19 i 39–43; Pachner 2003, 153).

Po wojnie trzydziestoletniej, która dosięgła Chomutov w sposób bardzo dramatyczny, nastął długi okres stagnacji. Dopiero w XIX w. miasto, uwalniając się z uścisków średniowiecznych umocnień, uległo całkowitej przemianie i otworzyło się na erę przemysłu.

Chomutov i jego długa droga od osady do miasta królewskiego

Przykład Chomutova poglądowo wręcz ukazuje złożone procesy rozwoju siedzib ludzkich w przeciągu dziejów. Pierwotna osada z dworem Fridricha z Chomutova, zaopatrzona w kościół romański św. Katarzyny, przechodzi w 1252 r. z woli jej właściciela w ręce zakonu krzyżackiego. Ten zaś buduje sobie w tym miejscu okazałą komturę z rozległą posiadłością, z których z biegiem czasu staje się jeden z najważniejszych majątków zakonnych całego królestwa. Wraz z coraz silniejszymi ekonomicznymi i gospodarczymi możliwościami komturii, rosną również siła i ambicje obywateli Chomutova, którzy w ciągu całego XIV w. stopniowo domagają się praw miejskich. Do początków XV stulecia z Chomutova powstaje właściwe miasto, z wszystkimi nadanymi mu prawami, z herbem, pieczęcią, ratuszem oraz umocnieniami obronnymi. O tym, że cała transformacja nie była jednoznacznym i łatwym procesem oraz, że jej kierunek nie zawsze był prosty, świadczą także zmiany określenia miejscowości – od *villa forensis*, przez *oppidum*, do *civitas* i w przeciwną stronę. Prawdą owszem jest, że niekiedy te zakręty były powodowane z jednej strony wyrachowaniem władców czeskich, którzy we wzroście liczby miast szukali źródła finansów dla swych wybujałych ambicji, z drugiej zaś strony ostrą konkurencją miast królewskich, które swym rywalom takich procesów nie ułatwiały.

Chociaż przed wojnami husyckimi miasto pomyślnie się rozwijało i niekiedy nawet było zaliczane do królewskich, jego rozwój na dłuższą dobę zatrzymał się i pozostało lennem także wtedy, gdy król Wacław IV odebrał je zakonowi. Po tym wydarzeniu Chomutov stał się składem towarów. Aczkolwiek do prawnej przemiany nie doszło, to wraz z odejściem rycerzy zakonnych ulega transformacji sam miejski organizm. Rozległa komtura nie była już potrzebna, więc nowi właściciele miasta z rodu Veitmilów przekształcili jedynie jej centralną część, resztę zaś splantowali, rozparcelowali i zabudowali miejskimi domami. Wyrazem pewności siebie była skomplikowana przebudowa ich siedziby, przeprowadzona przez najlepszych architektów, bu-

downicznych oraz kamieniarzy szkolonych w saksońskiej Miśni. Podobnie jak wcześniej komenda, tak samo teraz szlachecka rezydencja staje się symbolem władzy nad miastem i posiadłością. Stopniowo jednak wzrasta również poczucie własnej wartości samego miasta i jego mieszkańców, które przejawia się w fundowaniu okazałych kościołów czy budynków publicznych, a także i mieszczańskich domów. Spory między władzą zwierzchnią a samorządem miejskim oraz konflikty między kościołami protestanckimi i katolikami nie są tylko czynnikiem zaogniającym atmosferę w mieście, ale także przyczyniają się do kolejnych akcji budowlanych. Centrum kontrreformacji staje się kolegium Towarzystwa Jezusowego, ostatnie duże przedsięwzięcie budowlane w mieście przed jego dramatyczną przemianą w XIX i XX w.

Na koniec wszakże w 1605 r. spełniają się sny obywateli Chomutova i miasto wykupuje się z poddaństwa. Jednak nadzieje, pokładane do jego prawnej transformacji i wynikającego z niej rozwoju nie tylko gospodarczego, okazały się przedwczesne. Ironią losu w trakcie wojny trzydziestoletniej jego ewolucja zupełnie się zatrzymała. Dopiero po upływie kolejnych 200 lat miasto uwolniło się wreszcie z okowów średniowiecznych umocnień i otworzyło na rozwój przemysłowy. W ciągu ostatnich 50 lat prężnie rozwijają się także osiedla, a cała aglomeracja rozmiarem dorównuje dawnym królewskim miastom. Jednak wtórnym efektem tego procesu stało się wysiedlenie pierwotnych obywateli, bezpowrotna destrukcja wielu zabytkowych obiektów oraz budowa ponurych betonowych osiedli, niszczących nie tylko krainę, ale także i związek między nią a ludźmi.

Emil Zaitz*

The settlement of Kraków before the settlement charter

ABSTRACT

E. Zaitz 2012, The settlement of Kraków before the settlement charter. *Analecta Archaeologica Ressoviensia* 7, 187–270

The beginning of the twenty-first century was a period of special events for Kraków related primarily to the 750th anniversary of the town's foundation location under Magdeburg law. This jubilee resulted in a variety of scientific and research projects. As with the 700th anniversary celebrated in 1957, a number of historical and archaeological studies were carried out, which provide a summary of current knowledge on the history of the city. They were presented in the form of scientific and cartographic publications, and popular ones. In the course of the jubilee (2005–2007) a few occasional exhibitions were prepared, among which worth mentioning are the exhibitions on Kraków legends and related historical figures, the life and culture of the Kraków stronghold complex from the eleventh to the thirteenth century, as well as the changes that took place in Kraków after foundation in 1257, during the period from the thirteenth to the eighteenth century. In the first decade of the twenty-first century a series of archaeological excavations were undertaken during the renovation of the main squares and streets of the city. These included the western (2002–2004) and eastern (2003, 2005–2010) part of the Main Market Square, the Small Market Square (2007), and the Szczepański Square (2008) and the main streets in the Old Town. The results of these studies have already been partially published in "Archaeological Materials" issued by the Archaeological Museum in Kraków (Vols 36 and 37), and most of all in the "Krzysztofory, the scientific journal of the Historical Museum of Kraków" (Vols 28 and 29).

Keywords: Kraków, stronghold, Okół, location, 750th anniversary, settlement

Received: 24.09.2012; Revised: 17.10.2012; Accepted: 2.12.2012

The beginning of the twenty-first century was a unique and quite special period for archaeology in Kraków. It began with the millennium anniversary of the Congress of Gniezno, which was preceded by a series of archaeological excavations carried out at a variety of sites closely related to the events of 1000 years ago.

The work was conducted in the framework of two research programmes established by the State Committee for Scientific Research ("Poland in the age of the Congress of Gniezno") and the Office of the General Conservator of Monuments of the Ministry of Culture and the Arts ("1000th anniversary of the Congress of Gniezno").

* Muzeum Archeologiczne w Krakowie, ul. Senacka 3, 31-002 Kraków, emilzitz@gmail.com.

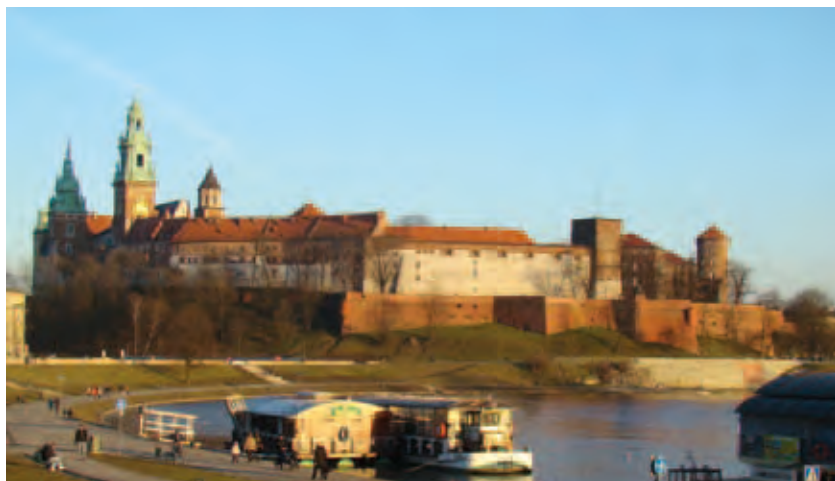

Fig. 1. Kraków, Wawel. The complex of the royal castle and bishop's cathedral at the multi-layer and multi-cultural archaeological site with the settlement remains from the Older Stone Age to modern times. The view is taken from the floor of the Vistula river valley (from W). Photo E. Zaitz

Ryc. 1. Kraków, Wawel. Zespół zabudowań zamku królewskiego i katedry biskupiej na wielowarstwowym i wielokulturowym stanowisku archeologicznym z relikami osadnictwa od starszej epoki kamienia do czasów współczesnych. Widok z dna doliny Wisły (od W). Fot. E. Zaitz

This programme, but also the results of earlier long-running field-work, have provided the basis for a publication that presents the research carried out on the most important archaeological sites of the Early Middle Ages in Poland (Buko 2000, 7–17; Świechowski 2000b, 19–21). As for the areas of Kraków covered by the Millennium studies, the research has investigated the Romanesque buildings and early medieval fortifications on Wawel Hill (Fig. 1), and also the oldest buildings and settlements in the area of the Benedictine Abbey in Tyniec (Firlet, Pianowski 2000, 275–283; Kukliński 2000, 293–304; Zaitz 2000, 305–330).

As part of the same field research and their summaries in 2000 and 2009, other publications have been issued based on investigations by Zygmunt Świechowski, in which he presented his 50 year old interest in Romanesque religious buildings in Poland (Świechowski 2000a, 116–149, 267–270; Świechowski 2009). This revisited work that he carried out in the early 1960s, in which the state of Romanesque buildings in Kraków at the time was presented (Świechowski 1963, 109–144, 171–176, 307–311). These publications included al-

Fig. 2. Kraków, Dominikański Square, the church of Holy Trinity. The Romanesque tower foundations discovered in the south-western corner of the Dominican church of Holy Trinity dated to the thirteenth century (Łyczak, Górski 2012). Above the Romanesque wall there is an entrance to the polygonal chapel of Pileccy from the fourteenth century (right) and the wall of the Dominican church (left) from the thirteenth century **Ryc. 2.** Kraków, pl. Dominikański, kościół św. Trójcy. Fundament romańskiej wieży odkrytej pod południowo-zachodnim narożnikiem dominikańskiego kościoła św. Trójcy z XIII wieku (Łyczak, Górski 2012). Nad romańskim murem czytelny próg portalu w wejściu do wielobocznej kaplicy Pileckich z XIV wieku (z prawej) i mur dominikańskiej świątyni (z lewej) z XIII stulecia

most all Romanesque buildings in Kraków, and by comparing these two works we can trace and reliably determine changes that have taken place over the last 50 or 60 years. However, these publications have not remained the last word for long. Even in 2011 and 2012, so soon after the release of “*Katalogu ...*” (Świechowski 2009), knowledge of the Romanesque buildings in Kraków has developed. During relatively small-scale rescue excavation in advance of the reconstruction of the surface of the square in front of the Dominican church of the Holy Trinity, the remains of a previously unknown Romanesque building were discovered (Fig. 2), which is believed to date from the second half of the eleventh or the beginning of the twelfth century (Łyczak, Górski 2012; Niewalda, Rojkowska 2012). While it has yet to be fully investigated, there is no doubt that these are the remains of a previously unknown pre-Dominican religious building accompanied by a cemetery. It was a large building with two corner towers on its western side. Presumably, the west of the Dominican church of the Holy Trinity was erected on its foundations.

In recent years, new findings have also emerged in relation to the church of St Andrew in Okół *suburbium* (Polish – *podgrodzie*) (Firlet, Kajfasz 2012), and most of all to the Romanesque phase of St Mary's church, which is located adjacent to the Main Market Square of Kraków, and was previously dated to the twelfth century (Zin, Grabski, 1966, 62–67). Archaeological and architectural works in the crypt of the church (Fig. 3) indicate that the foundations of the oldest church were built from recycled Romanesque bricks (Firlet *et al.* 2011, 331–356). For this reason, the suggestion made by Wiktor Zin and Władysław Grabski that the remains discovered in the 1960s dated to the twelfth century is now unjustified. In fact, the supposed Romanesque church which used to stand here was probably completely demolished during the construction of the foundations of the Gothic church in the thirteenth century. A summary publication by Monika Bober presenting the state of research on Romanesque religious buildings in the Kraków urban area (Bober 2006, 5–25; Bober 2008), and the work of Ewa Kubica-Kabacińska on early medieval wooden religious buildings of Małopolska (Kubica 1996, 63–110), is somewhat outdated for Kraków.

The jubilee of the Congress of Gniezno and the beginning of the new millennium have also been a stimulus for conducting a variety of studies in local research centres. In Małopolska a scientific conference and exhibition were organized by the Podkarpackie Museum in Krosno and the Podkarpackie Historical Association, focussing on “the beginnings of Christianity in Małopolska”. During the conference a number of papers were presented that discussed Kraków and more broadly-based topics associated with the beginnings of Christianity in Małopolska. These included historical papers on the Christianization of the south-eastern Polish lands and role of Saints Cyril and Methodius missionary work from Great Moravia or a little later the Czech mission from Prague, as well as the role of the Benedictine order and St Świerad in spreading the new faith (Kanior 2001, 177–191; Moszyński 2001, 23–33; Pietrzak 2001, 81–107; Polek 2001, 35–61). Other papers addressed the problem of the oldest religious architecture in Kraków (Pianowski 2001, 63–79) and early medieval settlement in the area of the greater Kraków (Zaitz 2001, 109–176). Specifically for Romanesque religious architecture in Kraków and Tyniec, the studies of Kraków researchers on the Early Middle Ages are noteworthy (Rodzińska-Chorąży 2001, 193–206; Kubica-Kabacińska 2001, 215–222).

Fig. 3. Kraków, the Main Market Square, St Mary's Church. The remains of the stone wall in the Renaissance crypt under the south tower. The wall was built of recycled materials from the demolition of the Romanesque church. View from N. Photo: E. Zaitz
Ryc. 3. Kraków, Rynek Główny, kościół Mariacki. Relikty kamiennego muru w renesansowej krypcie grobowej pod wieżą południową. Mur zbudowany był z wtórnie użytych materiałów pozyskanych z rozbiórki kościoła romańskiego. Widok od N. Fot. E. Zaitz

The turn of the twentieth and twenty-first centuries was also a period of special events directly related to the history of Kraków. The most important was the 750th anniversary of the city founding under German law, which was celebrated in 2007. On the one hand, this period was marked by different efforts to summarize current knowledge on the history and development of the city; while on the other hand, it was a period of particular challenges for new archaeological research in the city. In 2005–7, a series of scientific and popular activities were conducted to mark and popularise the 750th anniversary in a variety of communities not directly related to science and culture. This role has been fulfilled by the album “Kraków, the heritage of centuries”, edited by Jan M. Małecki (Małecki 2006), which was created by Kraków historians and art historians together. They presented Kraków as “urban space” (Krasnowolski 2006, 19–45), “power space” (Noga 2006, 47–73), “social space” (Zamorski 2006, 75–101), “economic space”

(Niezabitowski 2006, 103–129), and “spiritual space” (Grodziska 2006, 131–159), as well as Kraków as “the heritage of centuries” (Grychowski 2006, 161–301). The main burden of organizing the anniversary celebrations fell on the Historical Museum of Kraków led by the director Michał Niezabitowski, as well as by the Society of Friends of the History and Antiquities of Kraków and its chairman, Professor Jerzy Wyrzumski. Directly for the wider community of Kraków (and tourists) three large archaeological and historical exhibitions were presented annually from 2005 to 2007.

The purpose of the first exhibition in 2005 (“Legends and mysteries of Kraków. From King Krak to Piotr Skrzynecki”) was to present the main Kraków legends, local rituals and folk customs, art work and architectural objects, as well as the rulers and artists associated with the origins and history of the city. The author of this exhibition was Anna Szałapak working with photographer Rafał Korzeniowski. The exhibition was accompanied by a richly illustrated catalogue (Szałapak 2005). The second exhibition, “Kraków in Christian Europe 10th–13th century”, was prepared by Elżbieta Firlet of the Historical Museum of Kraków, in collaboration with Emil Zaitz of the Archaeological Museum in Kraków (Firlet 2006). This, principally archaeological, exhibition displayed the most valuable and important archaeological and architectural monuments from both excavations and museum collections, and was accompanied by an extensive catalogue prepared by Elżbieta Firlet. The third exhibition, “Kraków – the European City of the Magdeburg Law 1257–1791”, was presented at the Historical Museum of Kraków in 2007. The curator was Grażyna Lichończak-Nurek, with co-authors Marta Marek and Greta Czupryniak from the Historical Museum (Lichończak-Nurek 2007a). The State Archive in Kraków and the Society of Friends of the History and Antiquities of Kraków were co-organizers. This exhibition displayed the transformations of Kraków and the whole urban area after the mid-thirteenth century. The focus was mainly on the developments over the previous five centuries in architecture and art, in material and spiritual culture and in trade, handicraft and industry, as well as changes that have determined the position of the city in the contemporary world (Lichończak-Nurek 2007b; 2007c).

The 2006 exhibition “*Kraków in the Christian Europe 10th–13th century*”, presented primarily archaeological sites from the period

Fig. 4. Kraków, the reconstruction of the early medieval stronghold complex, settlements, cemeteries and the Romanesque religious buildings in the Old Town, Kazimierz, Kleparz and their outskirts (Zaitz 2006a, Map 2)

Ryc. 4. Kraków, rekonstrukcja wczesnoniewiowiecznego zespołu grodowego oraz osad, nekropoli i romańskich budowli sakralnych na terenie Starego Miasta, Kazimierza, Kleparza i ich przedmieść (Zaitz 2006a, mapa 2)

preceding the foundation of the city in 1257, to illustrate the history of the Kraków stronghold complex (Fig. 4) and related settlements in the Early Middle Ages (Firlet, Zaitz 2006, 28–33). Archaeological and historical themes were presented in seven sections: “*the Kraków settlement complex*”; “*Wawel – castrum et ecclesia*”; “*Benedictine Abbey in Tyniec*”; “*The Norbertines and the Poor Clares. The church of St An-*

drew – the representative church of the suburbium Okół"; *"The patrons and saints of Polish and Kraków church"*; *"The cultural and commercial route"*; and *"In the scriptorium and chancery of power"*. In addition to a variety of archaeological and architectural details from excavations, the exhibition presented a number of models and reconstructions of buildings (such as the wood and brick church of St Adalbert, the Romanesque church of St Andrew), the princely stronghold on Wawel Hill, Kraków settlement complex, as well as the Romanesque floor from the interior of Kraków cathedral. These were accompanied by virtual reconstructions of "Wawel from the air in the first half of the thirteenth century", "Okół suburbium and Kraków stronghold in the mid-thirteenth century", "Skałka and the territories to the south of Wawel", "The Benedictine monastery complex in Tyniec" and "The Cistercian monastery in Mogiła". Other visuals showed the interiors of the Cathedral of St Wenceslaus and the Basilica of St Gereon on Wawel Hill, as well as a computer reconstruction of paintings dating to the second half of the twelfth century, which were discovered in the small apsidal chapel of the church of St Andrew in Okół. The exhibition contained the oldest documents, seals and coins as well as paintings and sculptures of Kraków saints, maps showing the Kraków stronghold complex and settlement in Kraków, which used to be a great economic base of princely and royal residence, as well as the ways in which Christianity spread in Polish lands during the tenth century and the many contacts with the most important and sacred cultural centres in Europe.

The catalogue, which accompanied the exhibition, contained notes describing all the artefacts and exhibits shown (Firlet 2006, 280–481). In fact, each of them was a short research paper authored by 54 researchers from different scientific institutions from Kraków, Poznań, Gniezno Wieliczka and Warszawa. Apart from these, the catalogue also included a number of specially prepared thematic papers discussing all issues related to Kraków in the Early Middle Ages. The subjects addressed included: Kraków's position in Europe (Wyrozumski 2006, 37–77), the intellectual culture of the city (Ożóg 2006, 79–119), the worship of saints (Rajman 2006, 121–161), the monumental religious and secular buildings (Pianowski 2006, 163–210) and the Kraków stronghold complex and its functional space (Zaitz 2006, 221–273). An important complement to the exhibition and the catalogue was a multimedia record "*Cracovia origo*" developed by Marcin Orkisz (MM interactive),

and the oratorio *“Cracovia est”* composed by Dariusz Regucki which were addressed to the wider community of Kraków.

The celebrations of the 750th anniversary took place only in 2007, following a model of two previous operations preparing for this anniversary, and its main effort was focused on the above mentioned exhibition “Kraków, the European City of the Magdeburg Law 1257–1791” organized at the Krzysztofory Palace. It presented a number of archaeological artefacts dated to the Late Middle Ages and Modern period from the collections of almost all museums in Kraków (including The Kraków Saltworks Museum in Wieliczka), as well as selected objects discovered recently during the excavations in the Main Market Square. In addition, it was complemented by a rich numismatic collection, medals, manuscripts, psalters, books, seals, military equipment (e.g. the executioner’s sword), religious accessories, documents, miniatures, textiles, panoramas and maps, as well as models of religious buildings, the city hall, the market and even the whole settlement complex of Kraków, Kazimierz and Kleparz (dated to approximately 1650). All exhibits were presented in 11 thematic sections: *“location of Kraków”*; *“urban system”*; *“municipal government”*; *“judiciary”*; *“guilds and organizational system of the city”*; *“trade”*; *“everyday life”*; *“townspeople splendour”*; *“intellectual life”*; *“religious life”*; as well as the mechanisms that led to the *“the end of the city glory”* (Lichończak-Nurek 2007b).

The exhibition was accompanied by a comprehensive catalogue discussing all the displayed monuments, works of art and other materials (Lichończak-Nurek 2007b, 130–138). In addition it included a number of articles on the main specialized thematic sections of the exhibition. Particularly worth mentioning are the studies presenting the implementation of Magdeburg City Law in Poland in the Middle Ages and in the Modern period (Kowalski 2007, 22–34), changes in the organizational system of Kraków between the thirteenth and eighteenth centuries (Bukowski, Noga 2007, 49–68), the intellectual elite of Kraków (Noga 2007b, 91–98), and the role of city location in the development of Kraków (Wyrozumski 2007a, 34–48). Archaeological issues were addressed only with reference to the research carried out for a few years in the current university quarter between St Anna Street, Planty and Wiślna Street (Niemieć, 2007, 69–90). The exhibition and catalogue were supplemented by a digital reconstruction of historical buildings of Kraków (Marek 2007, 99–129), and a multi-

media record “*Civitas nostra Cracoviensis*” based on the concept and scenario by Marta Marek and Piotr Opaliński, as well as the oratorio “*Cracovia est*” composed by Dariusz Regucki and performed by the Kraków Opera during the opening ceremony of the exhibition and the inauguration of the Jubilee.

Considering the scientific results of the Jubilee, there are a number of different publications of a specific and unique character. The full publication of maps, plans, views of the city and other cartographic collections presenting Kraków in the sixteenth to twentieth centuries is worth mentioning (Czaja, Noga 2006). This contains the oldest city maps from 1594, 1655, 1657 and 1667, views and panoramas from 1493, 1536 and 1581, and the first reconstruction of the shape of the Kraków agglomeration and a late nineteenth century attempt to present a chronological development of the city (Stoksik 2007, 36–38), prepared in the “Construction Office of the Royal Capital City of Kraków” in order to illustrate the successive stages of its development from 1350 (Map No. 1) to 1889 (Map 7).

The “Atlas” also includes many of the current reconstructions of the development of the Kraków agglomeration with brief comments by the authors of those plans. Of particular note are the comments on topography, the water and road network (Laberschek 2007b, 8–9), the characteristics of the settlement and the economic utilities of the city (Laberschek 2007c, 24–26), as well as the different stages and location in the growth of Kraków urban settlements (Beiersdorf 2007, 33–35; Krasnowolski 2007a, 31–33; 2007c, 9–11; 2007d, 35–36) and the discussion focusing on urban development to the eighteenth century (Komorowski, Follprecht 2007b, 11–17) and in modern times (Purchla 2007a, 17–24). Complementary and illustrative maps show the stages of Great Kraków development from the thirteenth to twentieth century, as well as the churches and parishes functioning in the city from the tenth to twentieth century. The development of the city is illustrated through a series of chronological time-slices from the following years: 1257 (city foundation); the seventeenth century (post-foundation buildings); 1632 and 1773 (property maps); plans showing the settlement area of old Kraków in the fourteenth, fifteenth and sixteenth centuries; the shape of the suburbs in the seventeenth and eighteenth centuries; and the towns of Kazimierz and Kleparz in the fourteenth and seventeenth centuries. The atlas also contains a recon-

struction of the Main Market Square buildings before the mid and the second half of the fourteenth century (Buśko, Komorowski 2007, 26–27), the reconstruction of the town in Okół in the fourteenth century (Niewalda, Rojkowska 2007, 27–29), and urban planning at the Wawel Royal Castle, which was presented in four consecutive chronological illustrations (Pianowski 2007, 29–30; Skowron 2007b, 30–31).

In compliance with the intentions of the authors, the “Atlas” also included two maps showing the results of excavations in the city. The author of the map presenting the settlement before the city foundation in the centre of the Kraków stronghold was Kazimierz Radwański. The map contains a comment presenting the picture of Kraków from the period between the tenth and thirteenth centuries, which has been known at least since the mid-1970s and is widely accepted by all researchers dealing with Kraków (Radwański, 1975, 57–266; 2007b, 5–8). The previous map, which was published for the first time in 1975, contained a bit more on the complex and built up settlements before the city foundation situated in the later Kazimierz, the foothills of Krzemionki and Dębniaki. The map published at present does not contain, above all, defensive fortifications that would have been in the area of Skalka, and near the churches of St James and St Lawrence, as well as the alleged fortifications at the site of the later Norbertines monastery in Zwierzyniec. In comparison with the more recent publications of the researcher (dating from the late twentieth and early twenty-first centuries), the map included in the “Atlas” did not present a complex of alleged mounds (barrows), which were located primarily on the edge of the foothills Krzemionki (Radwański 2000, 267–280 ; Buko 2003, 287–308).

The second archaeological map aimed to show “the settlement in the Kraków agglomeration from the sixth to the first half of the thirteenth century” (Szmoniewski 2007, 5). This was compiled by Bartłomiej Szymon Szmoniewski probably using some old (?) publications printed before the twenty-first century. Szmoniewski has marked the settlements and archaeological constructions mainly known from the previously mentioned work by K. Radwański, several sites located mostly on a high terrace of the Vistula River in the vicinity of Nowa Huta, two archaeological sites to the north (outside the city centre) and a small group of sites previously recorded in the south-west of Kraków, in the vicinity of Tyniec, Sidzina, Skotniki,

Kobierzyn, Pychowice, Dębniaki, Kurdwanów and Soboniowice. It is difficult to understand the author's principles in this bizarre research, and what sources were used. Certainly he has neither seen (!) the exhibition "*Kraków in the Christian Europe 10th–13th century*", nor the map which was published earlier (No. 1) in the catalogue of the exhibition presented in 6 June 2006 (Zaitz 2006, Map 1). All in all, it is indisputable that this seminal publication contains a map that does not reflect in any way the state of the database which has been collected over many years in the course of archaeological research carried out in Kraków, nor the state of source publications during the period when the "Atlas" was published (Fig. 5).

A very important step in the summary of current knowledge concerning Kraków is a collective work "*Kraków. New studies on the development of the city*", edited by Jerzy Wyrozumski. This contained 20 articles prepared mainly by local historians, art historians, architects and urban planners, as well as three by archaeologists. Most of the studies included here are a development of the brief comments published in the above mentioned "Atlas". For example, Kazimierz Radwański presents here the settlement development before the thirteenth century, which was the direct background to the formation of the stronghold in Kraków (Radwanski 2007a, 89–117). In this article, the author has highlighted the Kraków mounds (Krakus, Wanda and Estera), the results of research conducted in the interwar period at the Krakus Mound and the interpretation of the results and the mounds themselves. He has also recalled in "*New studies ...*" his earlier hypothesis concerning the presence of extensive pagan barrow cemeteries in Krzemionki (and in Kraków). Furthermore, the problem of the shape and function of the princely stronghold on Wawel Hill was evaluated by archaeologists Janusz Firlet and Zbigniew Pianowski (Firlet, Pianowski 2007, 45–64). Natural conditions influencing the development of Kraków were investigated by Michał Niezabitowski (2007a, 19–42), and in subsequent studies the researchers presented several topics: the medieval royal castle (Skowron 2007a, 67–87); the locations of local towns (Krasnowolski 2007b, 355–422; Wyrozumski 2007a, 19–42); the role of self-government (Noga 2007c, 455–491); urban development (Komorowski 2007, 153–186; Laberschek 2007a, 297–352) and its suburbs (Beiersdorf 2007, 427–451); and the fortifications of the city (Rojkowska, Niewalda 2007, 493–584). Another group of stud-

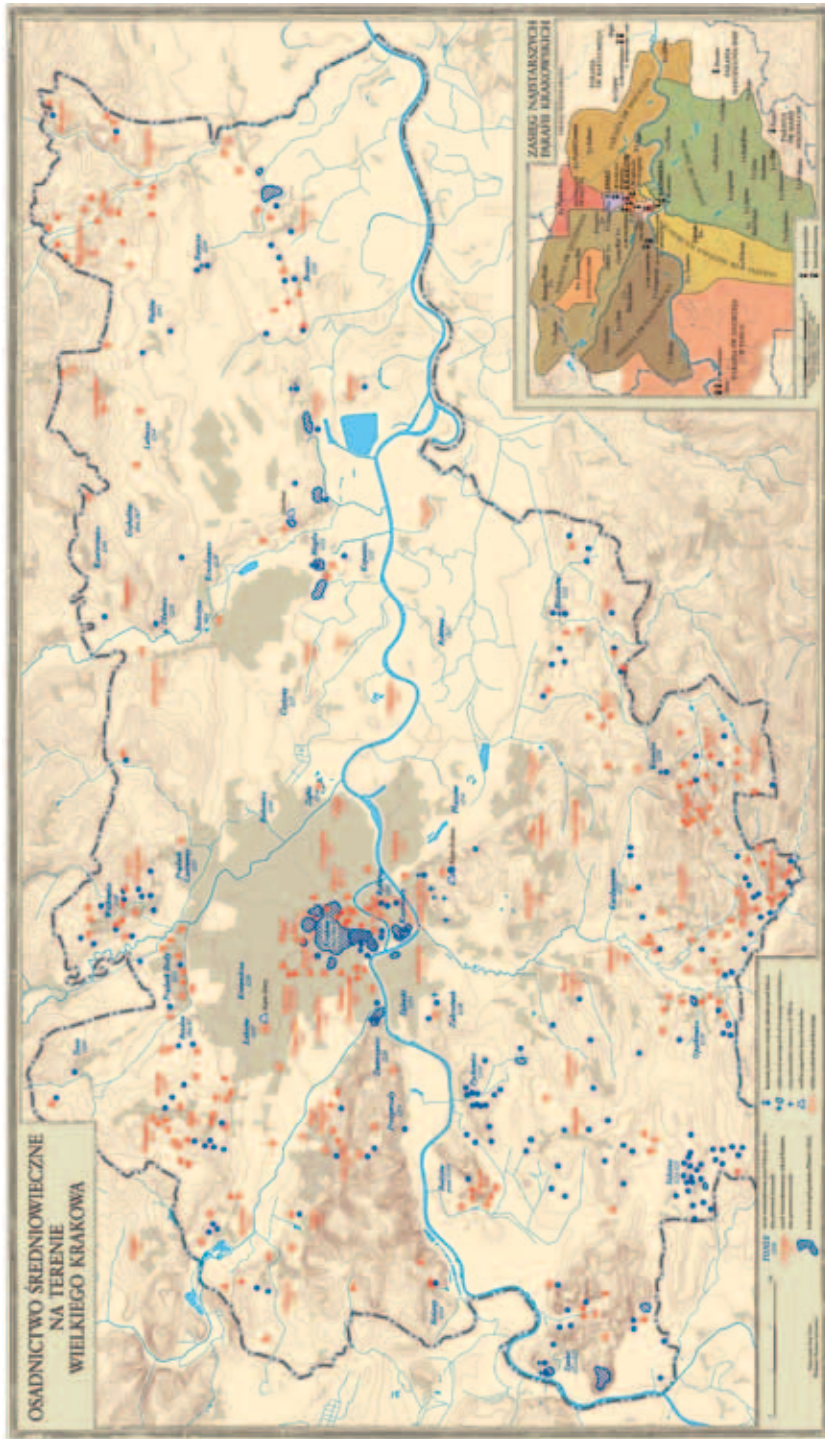

Fig. 5. Kraków, the remains of settlement from the Early and Late Middle Ages within the present borders of the city and the distribution of the oldest parishes in Kraków (Zaitz 2006a, Map 1). On the map there are the names of villages with the dates of the first records in written sources

Ryc. 5. Kraków, relikty osadnictwa z wczesnego i późnego średniowiecza na terenie miasta w obecnych granicach oraz rozmieszczenie najstarszych parafii krakowskich (Zaitz 2006a, mapa 1). Na mapie zaznaczono nazwy miejscowości z datami pierwszych wzmianek w źródłach pisanych

ies discussed transformations in the Kraków agglomeration during the modern period, dealing with the spatial and urban development of cities with settlement charters in the modern period (Firlet 2007, 663–712; Komorowski, Follprecht 2007a, 189–292; Małecki 2007, 587–616; Purchla 2007b, 619–657), demographic changes (Zamorski 2007b, 841–886), defence in the nineteenth and twentieth centuries (Mikulski, Środulska-Wielgus, Wielgus, Pstuś 2007, 757–834), as well as the appearance and development of the right-bank suburb later called Podgórze (Żółciak 2007, 529–584), and Nowa Huta, the newest Kraków district (Salwiński 2007, 715–755).

“New studies on the development of the city” was inspired by previous research published in 1957 on the occasion of the 700th anniversary (Dąbrowski, 1957, 13–37), which reflected the state of knowledge and research at the time and determined the development prospects of Kraków urban agglomeration. A little earlier, just before World War II, several monographs were published that summarized the state of knowledge of Kazimierz (Konieczna 1938, 7–90) and Kleparz (Dzikówna 1932) and the most important issues related to the history of the suburb Stradom (Masztalerzówna 1938, 91–121) and Wesoła (Świechowska 1938, 126–174), as well as *jurydyka* Smoleńsk (Wajnasówna 1938, 175–199). In *“Studies...”*, a relatively short archaeological summary was presented by Rudolf Jamka covering prehistory and the beginnings of the Early Middle Ages, as well as the results of excavations in the Krakus Mound (Jamka 1957, 65–83). This work was later extended in a book published in 1963 (Jamka 1963) and several other articles (Jamka 1962, 133–153; 1964, 211–222; 1965, 183–234; 1971). The history of Kraków before its foundation was also investigated by Renata Żurkowa (1957, 85–116), in a study using written sources, early medieval religious buildings, as well as stone artefacts and architectural details. In addition, *“Studies on the development of...”* included research on the history of the city (Friedberg 1957, 189–227; Mitkowski 1957a, 117–139; Pieradzka 1957, 141–187; Rederowa 1957a, 229–241; Rederowa 1957b, 243–285), natural environment (Mitkowski 1957b, 39–64) and the state of the “present” city with prospects for Kraków’s development (Demel 1957, 287–351; Ptaszycka 1957, 353–389). Due to relatively little use of archaeological sources, a few years later another archaeological field study also appeared in an attempt to summarize (almost in real time) the results (Lenkiewicz 1959, 78–99; Lenkiewicz

1962, 157–165; Lenkiewicz, Radwański 1959, 99–133; Radwański 1960, 127–137; Fyke 1965).

The publications marking the 700th and 750th anniversary of Kraków's foundation clearly show the tremendous progress in understanding the history of the city over a period of continuous activity of almost 1100 years. Both works reflect the massive growth of the database, not only that from archaeological research, but through information derived from written sources and exploration of new information and records in city documents (Banach 1998; Follprecht, Jelonek-Litewka 2007; Sudacka 2006, 2008). The most visible sign of global changes in the knowledge of Kraków after 1957 was the emergence of the concept of “Kraków stronghold complex”, which in the first place included the princely settlement on Wawel Hill and the fortified *suburbium* called Okół (Fig. 6). It was already noticed in 1957 that the early medieval centre of Kraków was enclosed within the Main Market Square and within the founded city borders, but the areas situated between Wawel Hill and All Saints Square were then considered almost completely absent of permanent settlement (Mitkowski 1957a, 117–139; 1957b, 39–64). The researchers reconstructed here meanders and bends of old channels of the Vistula River, which were to be unfavourable to the settlement. According to them, settlement of the areas at the foot of Wawel Hill took place during the city foundation in 1257 (Fig. 7), while as for the borders of the medieval city, they were included after building brick defensive fortifications of the city (Fig. 8).

The shifting of the main centre of the pre-foundation settlement to the areas of Kanonicza, Senacka, Poselska streets, St Mary Magdalene square and the southern section of Grodzka street occurred only as a result of archaeological research carried out in the late 1950s and the 1960s. Artefacts discovered here, as well as accumulated cultural layers and especially Early Middle Age wood and earthen fortifications, and the restored formation of the southern section of the middle terrace allowed researchers to put forward new hypotheses suggesting that by the mid thirteenth century the main stronghold complex lay in the southern part of the present Old Town and Wawel (Radwańska 1972; Radwański 1972). In the area of the Market Square there were only ancillary open settlements beside the stronghold, where a new city was located after the Tartar invasion (Radwański 1975). The fortified settlement “in the area of St Andrew's church” was then connected

Fig. 6. Kraków, the reconstruction of the early medieval settlement and water network in the city centre before the half-century, dating from the period of the celebration of the 700th anniversary of the town foundation (Mitkowski 1957a, X)

Ryc. 6. Kraków, rekonstrukcja wczesnośredniowiecznego osadnictwa oraz sieci wodnej w centrum Krakowa sprzed półwiecza, z okresu obchodów 700-lecia lokacji miasta (Mitkowski 1957a, X)

Fig. 7. Kraków, reconstruction of the settlement complex and the water network dating from 1257 (Mitkowski 1957b, XI). In the place of current Około a small village was founded on an island in the Vistula river and the Rudawa is flowing across the middle terrace in the location of the urban moats of the fourteenth century

Ryc. 7. Kraków, rekonstrukcja krakowskiego zespołu osadniczego oraz sieci wodnej z okresu lokacji miasta w 1257 roku (Mitkowski 1957b, XI). W miejscu obecnego Okołu zaznaczono niewielką osadę otoczoną ramionami Wisły, Rudawa przepływa w poprzek terasy średniej w miejscu fos miejskich z XIV wieku

Fig. 8. Kraków, reconstruction of the urban complex in the fourteenth and fifteenth centuries (Pieradzka 1957, XIII). On the map there are known towns in 1257 (Kraków) and 1335 (Kazimierz) and their outskirts. Note the lack of *"nova Civitas in Okół"* and *"alta Civitas"* (Kleparz) located by Casimir the Great in 1335 and 1366 years

Ryc. 8. Kraków, rekonstrukcja krakowskiego zespołu miejskiego w XIV i XV wieku (Pieradzka 1957, XIII). Na mapie wyeksponowano miasta lokowane w 1257 (Kraków) i 1335 roku (Kazimierz) oraz ich przedmieścia, brak *"nova Civitas in Okół"* i *"alta Civitas"* (Kleparz) lokowanych przez Kazimierza Wielkiego w 1335 i 1366 roku

to the settlement mentioned in the sources as *Okół*, described in the early fourteenth century as “*nova civitas in Okol* “. On the other hand, the investigation of the early medieval complex of settlements on the northern side of the prince’s stronghold and *suburbium* was facilitated by archaeological research between 1960 and 1963 during the reconstruction of the Main Market Square (Lenkiewicz 1964, 159–167; Radwański 1970, 7–23; Wałowcy 1979, 5–45). These identified very rich medieval layers and almost all the buildings existing on the Market before and after the foundation of the city in 1257. The greatest achievement was the discovery of the remains of a wooden temple below the lower levels of the Romanesque church of St Adalbert (Fig. 9), including the wooden and brick early Gothic structures in place of the fourteenth-century Cloth Hall, Rich Stalls and Renaissance Shoemaker’s Stalls (Bojęś-Białasik, Zaitz 2011, 99–118). In the course of these studies a pre-foundation craft settlement was identified functioning in the south side of the Town Hall Tower, early medieval wooden construc-

Fig. 9. Kraków, the Main Market Square, the church of St Adalbert. The reconstruction of wooden church at the turn of the tenth and eleventh century, discovered below the walls of the Romanesque building (Zaitz 2006a; Firlet ed. 2006, 331)

Ryc. 9. Kraków, Rynek Główny, kościół św. Wojciecha. Rekonstrukcja bryły drewnianej świątyni z przełomu X i XI wieku, odkrytej pod murami budowli romańskiej (Zaitz 2006a; Firlet ed. 2006, 331)

tions located in front of the later St Mary's Church and the remains of an early Christian cemetery in the east side of the Cloth Hall and adjacent to the church of St Adalbert (Radwański 1975; Zaitz 2001).

Archaeological research of varying intensity has been undertaken in Kraków in the period between the 700th and 750th anniversary of the city foundation. The main centre for these studies was the Department of Kraków, before moving to within the Archaeological Museum in Kraków, and temporarily the Atelier for Archaeology and Conservation working within Kraków Branch of the Monument Conservation Atelier (PKZ). As for research on Wawel Hill, and in other places in the city, this was mainly carried out by the Archaeological Ateliers operating within the National Art Collection and Management for the Restoration of Wawel Royal Castle, and after reorganization, by the Wawel Royal Castle Museum. For the past half-century of studies in Kraków, it is necessary to mention Maria Cabalska from the former Department of Archaeology of the Jagiellonian University, as well as Dariusz Niemiec and Jacek Poleski from the current Institute of Archaeology of the Jagiellonian University. These researchers focused their interest on the Collegium Maius (Cabalska 1962, 167–192), and the area included in the so-called university quarter near the crossroads of Gołębia and Jagiellońska streets (Niemiec, 2002, 171–178; 2007, 69–90; 2008a, 22–27; 2008b, 31–40), and selected locations in the Old Town (including the Dominican monastery and the basements of St Peter and Paul's church) and Kazimierz (designed National Pantheon “on Skałka”).

After the closure of the Kraków Branch of PKZ and resolving the Atelier for Archaeology and Conservation working within it, as well as the political and economic changes since the early 1990s, Kraków's “archaeological market” saw the development of numerous private companies usually as single-traders conducted by archaeologists. This kind of “ateliers” almost entirely dominated research in Kraków for the first decade of the twenty-first century. This phenomenon was undertaken on an unusual scale, especially after finishing the field work along the construction of the A4 motorway. These one-man “research agencies” have not worked on Wawel Hill, but have conducted archaeological research on the prince's stronghold and the royal palace, and now almost completely dominate the excavations and watching briefs in the area of the Old Town, Kazimierz and their suburbs, and most of all across

greater Kraków. Of the older companies of the “research market” only the team of Wawel archaeologists working within the Archaeological Atelier of Museum of Wawel Royal Castle Museum, the team of the Department of Kraków before the Foundation working within the Archaeological Museum in Kraków and a new team working at the Institute of Archaeology of the Jagiellonian University remain. The university research team secured the contract for the works related to the construction of the National Pantheon, firstly at the Pauline Fathers monastery and the church of St Michael the Archangel on Skalka in Kazimierz, and later near the church of St Peter and Paul in the Old Town. For several years, they have also conducted excavations mentioned earlier at the Dominican monastery complex in Kraków, as well as at the Benedictine Abbey in Tyniec.

A new shape of the early medieval stronghold complex in Kraków appeared in the literature as early as the beginning of the 1960s after the systematic excavations carried out in the so-called Skarpa on the east side of Okół (Kwapieniowa *et al.* 1968, 203–267; Kwapieniowa *et al.* 1969, 83–147; Lenkiewicz-Radwańska *et al.* 1970, 219–260) and in the area of post-prison buildings of St Michael on the west (Żaki 1965, 63–121; 1974, 382–422). A full reconstruction has appeared only after a series of archaeological and geological boreholes in the gardens of the Franciscan monastery on the north side of Poselska Street and after rescue excavations at the crossroads of Grodzka Street and St Gertruda Street, then called L. Waryński Street (Radwański 1975; Zaitz 1976, 71–115). These studies have made it possible to reconstruct a full outline of Kraków *suburbium* and investigate the course of defensive fortifications built of wooden palisade in the older settlement horizon (9th–10th century) and an enormous rampart of wood, stone and earth in the early eleventh century and functioning by the time of the construction of the urban section of the defensive wall in the fourteenth century. With regard to the reconstruction of the *suburbium* range and the course of its fortifications, Kazimierz and Teresa Radwański based their findings on the reconstruction (made earlier) of the original morphology of the Wawel foothill section of the middle terrace (Radwańska 1971, 15–50; Radwański 1972, 5–37).

Later archaeological studies have completely confirmed the findings of Kazimierz Radwański and showed the validity of the reconstruction of the Kraków stronghold complex created in 1974. Today,

this settlement model is widely accepted by the scientific community, from historians and architects to urban planners. It is worth mentioning that the princely *suburbium* Okół used to have fortifications associated with defensive works of the princely stronghold on Wawel Hill and almost to the end of the fourteenth century it remained a separate urban organism. In the meantime, probably thanks to King Władysław the Short, it achieved municipal rights and as “*nova civitas in Okol*” it survived to the end of the fourteenth century. Probably the integration of the new city walls of 1257 with the Wawel fortifications led to a direct assimilation of Okół with the city. It happened due to King Władysław Jagiełło, who within the framework of development of the fortifications, gave rise to new moats and walls between the royal castle and the New Gate located at the exit of Sienna Street (Niewalda, Rojkowska 2007, 27–29; Niewalda *et al.* 2001, 5–68; Radwański 1986, 5–87; Rojkowska, Niewalda 2007, 493–584).

The clearest sign of full acceptance of the shape of the Kraków stronghold complex developed by Kazimierz Radwański in the early 1970s is the fact that it was adopted by archaeologists and historians, who had long held a slightly different urban vision of princely stronghold in Kraków (Żaki 1974; Żaki 1994, 41–71; Wyrozumski 1992). For several decades, a new model has been spread by both synthetic archaeological publications (Buko 2000), by the urban analysis based on them made recently by Bogusław Krasnowolski and Waldemar Niewalda (Krasnowolski 2004, 86–117; Niewalda, Krasnowolski 1981, 69–82), and by the Jubilee publications mentioned above that have been included in “*Historical Atlas...*” and “*New studies on the city development*” (Czaja, Noga 2007; Wyrozumski 2007). At the beginning of the twenty-first century, three-dimensional virtual reconstructions (3D) appeared based on the investigations of Kazimierz Radwański (Orkisz 2000; Orkisz 2006; Nolabel 2007). These have replaced traditional drawings for the presentation of early medieval Kraków, which were mostly based on Biskupin. They were used as illustrations in a variety of popular and scientific publications and for a long time they strengthened in the minds of children and young people not only misconceptions about early medieval buildings, but also about the Kraków settlement of that time. The first model of “*Kraków before the location*” was realized for the exhibition “*Kraków 1000 years ago*” in the Archaeological Museum in Kraków by Kazimierz and Teresa Radwańscy (Radwańska,

Fig. 10. Kraków, the reconstruction of the early medieval stronghold complex dated to the eleventh – thirteenth centuries. The model was presented in 2006 at an exhibition in the Historical Museum of Kraków (Firlet ed. 2006, 280)

Ryc. 10. Kraków, rekonstrukcja wczesnośredniowiecznego zespołu grodowego z XI–XIII wieku. Model prezentowany w 2006 roku na wystawie w Muzeum Historycznym Miasta Krakowa (Firlet ed. 2006, 280)

Radwański 1996). Other models based on the same reconstruction of the Kraków settlement complex were prepared in the Historical Museum of Kraków for the exhibition “Kraków in the Christian Europe 10th–13th century” (Fig. 10) in 2006 (Firlet ed. 2006, 280, 1). This was accompanied by a virtual reconstruction of the most important buildings (Firlet 2006, 282, 337, 362, 384), and a model of the princely stronghold on Wawel Hill, which was prepared earlier in connection with an exhibition in Nuremberg “*Europas Mitte um 1000*” in 2000 (Firlet 2006, 336, 1).

The first decade of the twenty-first century bore fruit for Kraków in the above mentioned scientific events for the 750th anniversary and the beginning of the new Millennium, as well as a series of archaeological excavations. These were basically rescue excavations, which were almost entirely prompted by a variety of construction and repair projects. Among them, first of all it is necessary to mention the excavation

carried out in the Main Market Square. In 2002, the city authorities decided to rebuild its surface so they began work with the replacement of underground installations and the surface of the sidewalks and roads surrounding the Market Square. These works were carried out without serious interference to intact cultural stratification, within old installation trenches and the existing surfaces from the 1960s. During the archaeological and architectural watching brief the remains of utility levels of nineteenth and twentieth century buildings and the vaults of Gothic perrons were noted in the vicinity of the front walls of some houses. These had been discovered already in previous work in the early 1960s when they were examined and protected by concrete slabs.

In 2003, after a change of the president in Kraków, construction work was not continued, but it was possible to carry out small scale trial excavations in different parts of the Market Square (Zaitz 2004, 263–296). Their aim was to identify the layers and record the remains of the former constructions within the Market Square, which were removed in the nineteenth century. The study included remains of the Rich Stalls, weigh houses called Great Scales and Small Scales and the area of the buildings included in the Town Hall (the Renaissance granary). In this case, sondages were to determine whether the current Market Square contained underground “catacombs” that could be rebuilt and restored to fulfil museum or tourist needs. The most important finding of these studies was that the concrete slabs installed 40 years ago rested directly on the ceiling of late medieval cultural layers, and on the coping of the Gothic walls, but the former cellars with brick vaults have been preserved only in a part of the Great Scales. The walls of other trade buildings were destroyed or damaged to a very large extent in the nineteenth and twentieth centuries, and the cellars of Rich Stalls originally had wooden ceilings (and sometimes secondarily made of brick vaults), which were removed during the demolition of buildings in the 1870s.

In 2004, after discussions on the scope of investment work and necessary permissions from the conservator, in late summer it was possible to begin to rebuild the surface on the west side of the Cloth Hall. However, the scope of work was limited to a minimum. Apart from the exchange of the existing foundation and surface, the builders were to re-build the electricity and water supply, as well as to prepare a telecommunications channel along the nineteenth-century founda-

Fig. 11. Kraków, the Main Market Square on the north-western side of the Cloth Hall. The remains of wooden stalls from the end of the thirteenth century during archaeological excavations in 2004. The view from the SE. Photo, E. Zaitz

Ryc. 11. Kraków, Rynek Główny, plac po północno-zachodniej stronie Sukiennic. Relikty drewnianych kramów z końca XIII wieku podczas badań archeologicznych w 2004 roku. Widok od SE. Fot. E. Zaitz

tion on the west wall of the Cloth Hall and new ditches for drainage system of the Market Square. In the course of the last mentioned work, the researchers noticed the remains of wooden trade stalls (Fig. 11) which were discovered for the first time in the 1950s during construction of the sewage system. This discovery provided a pretext to conduct systematic excavations around the remains of the wooden stalls and trial excavations at the bottom of the ditch for the telecommunications channel (Zaitz 2006b, 79–149). The research was carried out on the Market square with the help of the Institute of Archaeology of the Jagiellonian University, and representatives of various disciplines. The results have been presented both in the form of scientific reports published in *Archaeological Materials* issued by the Archaeological Museum in Kraków (Kluj *et al.* 2006, 189–200; Krąpiec *et al.* 2006, 181–188; Łukacz 2006, 143–168; Reyman-Walczak 2006, 169–180), as

well as a rapidly prepared exhibition “*The history of the Main Market Square*”, which was opened in Kraków in January 2005, and was later hosted in Warszawa, Poznań, Będzin, Krosno and other research centres.

From 2005 to 2010 the city reconstructed the eastern part of the Main Market Square as well as the hall and underground chambers of the Cloth Hall. Due to various factors, the participation in these works by the current research team of archaeologists at the Archaeological Museum in Kraków was completely minimized (Rydzewski 2006, 279–281). The museum team conducted small excavations in the so-called “The cross of the Cloth Hall” and in the northern passage below the Cloth Hall, and at the north wall of the hall. These large scale excavations aimed to explore “the market square cellars” and were firstly conducted by a private company Archaeology and Architecture Atelier “Niegoda” from Wrocław, and later by Documentary and Research Atelier “Konsus” from Zabierzów near Kraków. The objectives of this project have changed and in time the mayor of Kraków decided that the prepared underground chambers will locate a new museum exhibition led by the Historical Museum of Kraków (Firlet 2010, 9–52). Under the management of the museum director Michał Niezabitowski and Elżbieta Firlet, a scenario for the exhibition and a tourist route were prepared including the underground Cloth Hall, the remains of all exposed constructions and archaeological traces preserved in an archaeological – architecture museum.

The Historical Museum of Kraków took over the preparation of the collective publication, which includes the reports of all excavations conducted on the Main Market Square in the early twenty-first century, as well as an initial summary of the results of completed research. The personal commitment of the museum management and the editorial staff publishing “Krzysztoforzy” have led many researchers working in the area of Kraków’s Market Square to summarize long-term studies on the Market Square and current knowledge of buildings near the Market Square. This publication was released almost concurrently with the opening of the tourist route in the new underground chambers, within a few months of the end of fieldwork in the Cloth Hall and under the Market Square. It consists of 27 articles by 38 authors dominated mainly by archaeologists, architects, historians, art historians, geologists and geochemists (Firlet 2010). Thus, it has managed to establish a “habit” started several years ago by the Museum of Ar-

chaeology in Kraków, that within two months of the end of the excavations on the west side of the Cloth Hall, an exhibition was prepared in January 2005 displaying the results of research carried out there, and in the course of excavations at the Small Market Square another exhibition was prepared on the occasion of “Night at the Museums” in 2007. Soon after the completion of this field work in the Small Market Square, the western part of the Main Market Square, and also after the earlier trial excavations in the Market Square, the results of the research were issued in volumes 36 and 37 of *Archaeological Materials*. These discussed the findings of interdisciplinary research at these constructions along the reconstruction of underground infrastructure and surface of the squares (Zaitz 2006b; Zaitz 2009, 35–91).

The publication previously mentioned “*Krzysztofony ...*” (released in 2010) was preceded by a full review of written sources and iconographic materials relating to particular buildings on the Market square and in its immediate vicinity. They are available in the form of several extensive studies by archivists, historians and art historians (Banaś, 1998; Follprecht, Jelonek-Litewka 2007; Kęder *et al.* 2001; Komorowski, Follprecht 2007a, 189–292; Komorowski, Follprecht 2007b, 11–17; Komorowski, Sudacka 2008; Sudacka 2006, 45–55; Sudacka 2008, 94–97). The articles included in “*Krzysztofony ...*” to a very large extent reflect both the state of research on the city from 1257, as well as the degree of recognition of individual architectural objects and the results of studies conducted in the early twenty-first century. It is worth mentioning that previous archaeological research in the Cloth Hall and the most interesting findings from the most recent seasons are presented in three articles on the results of research carried out there by the Archaeological Museum in Kraków (Wardas-Lasoń *et al.* 2010, 193–200; Zaitz 2010, 199–254; Zaitz, Zaitz 2010, 255–264). Several reports included the results of enormous excavations conducted in 2005–2010 by a team known as “Wrocław” and associated with Cezary Buśko and Sławomir Dryja. We can find among them a very short, but richly illustrated with large photographs, paper showing the settlement before foundation (Buśko, Głowa 2010, 145–152). A similar, though slightly longer, study (Głowa 2010, 129–144) presents in more detail the early medieval cemetery, which was discovered and already partially examined by Gabriel Leńczyk during the Second World War in a building trench for a water container (Leńczyk 1959, 31–48) and

during investigations in the early 1960s when the previous surface of the Market Square was rebuilt (Lenkiewicz 1964, 159–164). By comparison, presentations of the results of excavations carried out in the Great Scales are relatively broad-brush, illustrated with colourful reproductions of the field documentation (Schejbal-Dereń, Garbacz-Klempka 2010, 31–50; Schejbal-Dereń, Dereń 2010, 7–30; Schejbal – Dereń, Dereń 2011, 61–94).

The research discussed above was accompanied by scientific analysis of plant remains from cultural layers (Mueller-Bieniek 2010, 151–162) and investigation of human bones from 221 (!) burials excavated during 2005–2010 under the surface the Main Market Square and in the cellars below the north-eastern part of the Cloth Hall (Głąb *et al.* 2010, 123–136). Anthropologists in this study provide information on the burials, while the archaeological report mentions the discovery of “... 177 graves, of which 174 are early medieval burials ...” (Głąb *et al.* 2010, 123; Głowa 2010, 132). The study by Marta Wardas-Lasoń, with co-authors, presenting studies investigating the hydro-geological conditions of the city centre (Czop *et al.* 2010, 163–176), and heavy metals contamination (e.g. copper and lead) of the layers formed in the Cloth Hall, the Rich Stalls and on the square among medieval trade buildings (Wardas-Lasoń *et al.* 2010, 193–200; Wardas-Lasoń, Głowa 2010, 209–224; Pawlikowski *et al.* 2010, 201–208) represents a considerable extension of knowledge. Archaeological studies were accompanied by analyses of various artefacts discovered in layers and features. Therefore, the scientific studies included investigations of non-ferrous metals and a variety of waste uncovered within the Great Scales buildings (Schejbal-Dereń, Garbacz-Klempka 2010, 31–50), ornaments found in medieval layers (Głowa, Garbacz-Klempka 2010, 97–110) and remains of the wooden urban water supply system (Wierzbicki 2010, 177–191).

Another very large group of studies published in “Krzysztoforzy” are reports on the research conducted primarily by architecture researchers affiliated with the Wrocław team mentioned above (Dryja *et al.* 2010b, 99–112). These are complemented by synthetic studies of the analyses of urban constructions in the trade square (Krasnowolski 2010, 53–73), a summary of knowledge on various objects located in the eastern part of the Market Square (Dryja *et al.* 2010a, 153–172; Dryja *et al.* 2010c, 173–198, Głowa *et al.* 2010, 51–63, Niewalda,

Sławiński 2010, 265–274), religious and domestic buildings within the square (Łukacz 2010, 75–97; Sławiński 2010, 77–96), as well as reconstruction of buildings next to the Market Square and particular trade buildings in the square (Opaliński 2010, 113–128; Węclawowicz 2010, 65–76). The results of archaeological and architectural studies were completed by the “guide” written by an experienced historian in order to commemorate all the major events that accompanied the biggest investigations that have been carried out so far in Kraków and the establishment of a new museum unit incorporating relics and architectural layers (Firlet 2010, 9–52), and one small study has been directed toward the presentation of social events and customs of medieval Kraków (Ogórek 2010, 111–122).

The development and further summary of the results of research conducted in the first decade of the twenty-first century on the Main Market Square will probably be dealt with by archaeologists, architects and historians for at least the next decade. The results of investigations already published in 2010 and 2011 in *“Krzysztofora ...”* are only the first step in the collation of knowledge gained from this field research. In many articles the researchers have limited themselves to presenting the findings of the current (“own”) field work, and they did not draw fully on earlier research, or they used them only selectively in order to understand their current achievements. It is recognisable, for example, in the absence of a cumulative plan of the research and discoveries which have been carried out so far, in the absence of a plan of graves discovered in the early medieval cemetery within the Market Square, in the absence of a plan of the settlement before foundation (including records of wooden buildings), and in the almost complete absence of cross-sections of layers and their relationship with architectural objects. The plan still most commonly used by researchers is that of the buildings around the Market Square made by Dominik Pucek in 1787. A small curiosity can be noticed in a figure of “the settlement before location”, where a contextual sketch of “the distribution of trenches explored in 2005–2010” recorded the Great and Small Scales and the buildings in the east wing of the Rich Stalls – that is the late-medieval buildings, but there are neither the Romanesque church of St Adalbert, nor the remains of the oldest trade buildings dating back to the second half of the thirteenth century discovered under the Cloth Hall and the Rich Stalls, nor any other object dating back to the Early Middle Ages

(Buśko, Głowa 2010, 145–152). In comparison with it, the sketch of the grave distribution within the early medieval necropolis can be considered as a real plan of the cemetery, from which use of magnification makes it possible to determine the location of individual graves, though determining orientation, skeleton position, or even the number of each burial is not possible (Głowa 2010, 131). Also of interest are the distinguished “construction phases of Cloth Hall in Kraków”, which fail to consider previous studies in the 1960s – 1980s by the Archaeological Museum in Kraków nor the findings in my article (Zaitz 2010, 199–254) published in the same volume, “Krzysztofor...”. Haste in the preparation of some studies is noticeable in the most elementary parts of the publication, even in the captions under the figures. Probably for this reason, corroded iron artefacts (such as a nail, knife blade, tape) have been described as melted objects (Schejbal-Dereń, Garbacz-Klempka 2010, 41), while beads of carnelian have been marked as amber, and rock crystal beads as glass (Głowa 2010, 141).

The greatest success of the Historical Museum of Kraków is undoubtedly the completion of printing “*Krzysztofor...*” containing the reports of archaeological and architectural research during the surface reconstruction of the Market Square in 2005–2010. Thus today we have a huge knowledge base, which will probably be enriched each year by new scientific studies and further analyses of the excavated artefacts. Over time, it will be possible to publish studies with plans and cross-sections of layers, so that the current concerns about the difficulties of verifying the findings of these researchers will be addressed by full publication of the archaeological records. What is more, it should be noted that previous excavations carried out in the course of the surface reconstruction of the Main Market Square in 1961–1963 were almost never published. To date the main findings are known only from a short report issued shortly after the end of the works (Lenkiewicz 1964, 159–167) and synthetic studies of early medieval artefacts and monuments related to the functioning of the settlement complex next to the stronghold on the northern slopes of Okół (Radwański 1970, 7–23; Radwański 1975, 150–190), as well as the classification of Early and Late Middle Ages ceramics (Radwański 1968, 5–89; Batch 1979). Moreover, the subsequent excavations carried out by the Atelier for Archaeology and Conservation of the Kraków Branch PKZ and the Archaeological Museum in Kraków on the area of the Cloth Hall during its

reconstruction in 1974–1976 were never fully published. These results are also known only from brief reports published in various publications and documents within standard field records prepared by PKZ to settle accounts with the investor (Dębowski 1976, 249–250; Dębowski 1984, 431–458; Krupiński 1981, 451–457; Reyniak 1976, 185–187).

The recent research on the Main Market Square has covered an area greater than 25 acres. These studies establish that more than half of the area occupied by the medieval market place is completely devoid of layers, having been cleared of any trace of human activity before and during the city foundation. In the western part of the Market Square, the layers in the south-western part of the square have been almost entirely removed, that is in the place of Gothic and Renaissance buildings of the Town Hall and the Town Hall Tower, and under the prison building called “*kabaty*” and part of the guardhouse. Remains of the layers deposited before the city foundation and dating to the late stages of the Early Middle Ages could survive under the Shoemaker’s Stalls and below the Baroque guardhouse, as well as under a variety of trade stalls occupying the western and northern part of the square. Within the current building of the Cloth Hall the layers were almost completely eliminated under the corridors built by Tomasz Pryliński in the 1970s and below the cellars located on both sides of the building. A full cross-section of the medieval and modern strata has been preserved only in part of the Cloth Hall and the so-called cross. Numerous research excavations and trenches prepared for installation (mainly sewage system) in the twentieth century mean that at least 25% of the area is devoid of layers here (Zaitz 2010, 204).

The situation is worst in the eastern half of the Market Square. At the north and north-east side of the Cloth Hall the layers and cultural features have been almost completely removed throughout the area of the new museum (Firlet 2010, 9–52). Only a few earth baulks with preserved paving, remains of wooden structures and relics of the oldest medieval strata have been preserved. The situation is similar in the west wing of the Rich Stalls and the Great Scales (Schejbal-Dereń, Dereń 2011, 61–94). On the other hand, the area adjacent to the east wing of the Rich Stalls and by the Small Scales was excavated in connection with exposing the outline of the walls of all the previously mentioned trade buildings (Dryja *et al.* 2010a, 153–172; Dryja *et al.* 2010c, 173–198; Niewalda, Sławiński 2010, 266). In this way, stratigraphic

relationships between the walls of trade buildings from the Middle Ages and the utility levels inside these buildings and their immediate surroundings have definitely been destroyed. On the eastern side of the Cloth Hall, untouched layers still could be preserved in the hall separating the east and west wing of the Rich Stalls, as well as around two Scales and the adjacent church of St Adalbert. However, around the Romanesque church there was a churchyard from the late tenth or early eleventh century to the fourteenth century, and this may have destroyed Early and Late Middle Ages cultural layers and features.

Considering the strata within the Main Market Square a huge amount and variety of archaeological artefacts are noticeable. In 2004, a small excavation trench provided more than 35,000 portable artefacts mainly from layers dated to the thirteenth – fifteenth centuries (Zaitz 2006b, 89). Apart from the archaeological artefacts, a variety of wood remains associated with both constructions and with daily activities of citizens were found (Białasik, Zaitz 2011). The remains of wooden structures and debris associated with the processing of wood are only a small part of the characteristic texture (and smell) of medieval organic layers (Bieniek *et al.* 2006, 201–218; Mueller-Bieniek 2010, 151–162). There are large amounts of animal manure, vegetable waste from food, feed, fur, skin, bones and other animal waste, fish scales and bones, feathers and bones of birds, but also lost everyday objects, broken or worn-out items, sometimes ornaments and jewellery, objects of worship (Fig. 12), toys, parts of clothes, remains of clothing, tools, items related to science and education (Fig. 13), and occasionally weapons and various items of equipment used by townspeople, merchants, craftsmen, and warriors (Zaitz 2006b, 89–149). Amongst the rare or very rare items it is necessary to mention the objects directly related to trade, such as weights, scales and coins (Reyman-Walczak 2006, 169–180). Enumerating all groups and types of items discovered in medieval strata is not possible. It is just enough to look at the daily life of a man and realize that at least since the Middle Ages objects made of clay (e.g. pottery), wood, wicker, bark, cloth, skin, bone, horn and other organic material have accompanied people, and they always tried to surround themselves with luxury revealed by the presence of objects made of non-ferrous metals, glass, amber, gemstones and semi-precious stones and various fabrics that were usually traded by “overseas” merchants.

Fig. 12. Kraków, the Main Market Square on the north-western side of the Cloth Hall. The alleged leather shrine discovered among the structures of wooden stalls dating from the thirteenth – fourteenth centuries. Photo. E. Zaitz

Ryc. 12. Kraków, Rynek Główny, plac po północno-zachodniej stronie Sukiennic. Domniemany relikwiarz skórzany odkryty pomiędzy konstrukcjami drewnianych kramów z XIII–XIV wieku. Fot. E. Zaitz

The beginning of the new millennium and the 750th anniversary have made such an impact that, after several years of stagnation, the city authorities decided to renew the electricity, water, gas and sewage systems of the city centre. Installation works were usually associated with the reconstruction of roads and squares, and sometimes also with constructions of small architecture. In 2007, a comprehensive redevelopment was undertaken within the Small Market Square, adjacent streets Sienna and Mikołajska, and further St Cross and the junction of Szpitalna and Stolarska streets (Zaitz 2009, 35–91). Previous experience meant that almost all the systems were replaced within the 1960s trenches, and the extent of interference in the road bed was also limited. All earthworks were carried out under constant archaeological watching brief and rescue excavations were conducted in a relatively small number of cases. In the Small Market Square, archaeological excava-

Fig. 13. Kraków, the Main Market Square on the north-western side of the Cloth Hall. The copper tape bent on a silver plate with the visible full Latin alphabet consisting of small letters. The artefact was discovered in the utility levels of wooden stalls dating to the end of the thirteenth or the fourteenth century. Photo. E. Zaitz

Ryc. 13. Kraków, Rynek Główny, plac po północno-zachodniej stronie Sukiennic. Mie-dziana taśma zagięta na srebrnej płytce z uwidocznionym pełnym alfabetem łacińskim złożonym z małych liter. Zabytek odkryty w poziomach użytkowych drewnia-nych kramów z końca XIII–XIV wieku. Fot. E. Zaitz

tions were carried out in small trenches within the area of a planned fountain and the foundations of the proposed (but finally unrealized) statue of Prince Bolesław the Chaste. In both cases, the researchers discovered and recorded Early and Late Middle Ages layers as well as the remains of wooden trade stalls associated with the market square in the Middle Ages. Here, amongst modern debris, a late fourteenth – early fifteenth century iron sword was also discovered, the first discovery of a military artefact in Kraków in the course of archaeological research (Zaitz 2009, 93–100).

The following year Szczepański Square was rebuilt under similar conditions. This was only formed in the nineteenth century, after pulling down the parish church of St Szczepan and the buildings associated with it, as well as the removal of the parish cemetery there. After rebuilding the network of underground installation under archaeological watching briefs and conducting rescue excavations stretching along the uncovered walls of the church and neighbouring buildings, the researchers began advance excavations in the western part of the square. Another fountain was designed here with a pumping station,

a water container and a range of fountain controls. This place has provided the researchers with rich evidence of the settlement before the foundation, burials associated with the oldest phase of the parish cemetery, as well as the walls of domestic buildings between the cemetery and the city wall (unpublished studies of Elżbieta Dubis-Chromy).

Under identical conservation conditions (modernization of service trenches, minimization of the extent of new trenches, lack of archaeological research) the reconstruction of the underground and surface infrastructure was carried out along almost all streets in the Old Town, in particular the main transport routes like Floriańska and Grodzka streets, Szpitalna and Stolarska streets, as well as Szewska, Sienna, Sławkowska and Wiślna streets (the roads leading from the Main Market Square to all the city gates). In addition, the surface of other streets were rebuilt, for instance All Saints Square and Dominikański Square within the streets going further (i.e. Franciszkańska and Dominikańska streets), thus the region of the oldest churches and monasteries lying between the located city and the former *suburbium* Okół, as well as Senacka street, St Marii Magdaleny Square and O. gen. Franciszek Studziński Square which were located within Okół and “*Nova Civitas in Okol*”. Archaeological watching briefs and rescue excavations did not lead to the discovery of features and layers from earlier field work.

Recently, the city centre has also experienced a variety of works, aiming to modernize the burgher tenements. In many cases this work was related to building new underground floors beneath courtyards, as well as below existing parts of buildings that did not have cellars. Such earthworks and construction works were very often conducted without constant archaeological watching briefs. That is why the discussion of the results of such research is not possible in this article, especially in the cases where the results have not been published. Here, it is also worth mentioning the research excavations of the Institute of Archaeology of the Jagiellonian University conducted in the crypt under the church of St Peter and Paul and to the east. Their goal is to build a new National Pantheon. However, it should be noted that in this case the archaeological research has been stretched along a few-meter, last section of land on the line of the early medieval Okół fortifications. This area is located outside the Gothic and Renaissance buildings and the research carried out in the 1960s has shown that only here there are preserved and untouched medieval layers in the territory of

suburbium, at the junction of the settlement with wooden-earth ramparts of the eleventh – thirteenth century (Kwapieniowa *et al.* 1968; Radwańska 1971; Radwański 1975). The need for the construction of sanitary facilities for the National Pantheon likely caused the oldest layers associated with the fortifications of Okół to be completely “re-searched”, and thus definitively destroyed.

Outside the Old Town, systematic archaeological investigations were conducted very rarely, and rescue excavations, trial excavations and watching briefs have been undertaken only on the occasion of construction and installation works. The exception was the case of excavations in Kazimierz carried out by the Institute of Archaeology of the Jagiellonian University, due to the planned expansion of the Crypt of National Pantheon “*on Skalka*” built in 1880. On this occasion, a modern centre of education and tourism was to be built in the Pauline monastery. While research in the courtyard on the west side of the church of St Michael the Archangel and St Stanislaus Bishop was conducted, the archaeologists have not uncovered any remains of Romanesque and Gothic buildings on the hill. Detailed results of these studies are not known because they have not yet been published. Apart from the Old Town and Skalka in Kazimierz founded in 1335, more archaeological excavations were not carried out. The exceptions are those already mentioned studies in Benedictine Abbey in Tyniec, Cistercian Abbey in Mogiła and in some churches in the city.

A brief review of the results of research carried out in Kraków in the late twentieth century and early twenty-first century shows that the understanding of the Kraków stronghold complex developed in the 1960s and 1970s has not changed significantly, despite over two decades of very lively activities and scientific research since. For the Early Middle Ages, it is noticeable that the settlement complex forming the main princely seat in the thirteenth century consisted of the stronghold on Wawel Hill and the fortified *suburbium* called Okół (Firlet, Pianowski 2007, 45–64; Krasnowolski 2004, I, 116–122; Radwański 1975, 44–141). Their fortifications were related and connected to each other, forming a defensive complex that was probably never captured (Fig. 4, 9, 10). Its defensive character was reinforced by steep slopes on the south and west and the valley of the Vistula River and the Swamp of Żabi Kruk on the west, and the Ponds of St Sebastian on the east. These fortifications were built at the end of the ninth or the beginning

of the tenth century (the earth mound and palisade), but no later than the beginning of the eleventh century they were rebuilt and transformed into an enormous rampart of wood, stone and earth. So far, researchers have not observed clear signs of rampart destruction, i.e. the obvious evidence of the capture of the stronghold or *suburbium* by enemy troops. Presumably, these fortifications survived the few day long Tartar invasion in 1241 without much damage, and the reconstruction of the rampart around Okół took place only as a result of the modernization of the fortifications in the fourteenth century. Then, the coping of the ramparts was levelled, and the late medieval stone defensive wall was built on the terrace formed in this way. Probably it was connected with the fortifications of the royal castle on Wawel Hill and the defensive wall of the city located in 1257. No later than the beginning of the fifteenth century the moats and walls to the front of the main line of fortification were modified (Kukliński 2000, 293–304; Kukliński 2003, 419–442; Radwański 1986; Rojowska, Niewalda 2007, 493–584).

Since the tenth or early eleventh century there were open settlements in front of the fortifications (Zaitz 2001, 109–176; Zaitz 2006a, 221–273). These stretched out along the floodplain terrace from the church of St Nicholas to the east, to the later monasteries of the Carmelites and Capuchins to the west, as well as from today's All Saints Square and the Dominicans and Franciscans' monasteries in the south to Kleparz and the church of St Florian in the north (Fig. 4). In the eleventh – twelfth centuries these settlements received a couple (?) of Romanesque churches (Pianowski 2006, 163–210), among which the major positions were held by the church of St John, church of St Adalbert, church of St Florian, church of St Nicholas, and the church of All Saints, as well as two other temples, where the Dominicans (church of Holy Trinity) and Franciscans (the Romanesque relics below the Auditorium of Blessed Jacob) were deposited in the first half of the thirteenth century. Within these settlements there were probably cemeteries for the princely *suburbium* Okół and the settlements near the stronghold. Perhaps the biggest one was located in the eastern half of the area taken by the Market Square after the foundation and it occupied the area from the Cloth Hall and St Mary's Church, and from the church of St Adalbert to the northern part of the Market Square (Głowa 2010, 129–144). Further cemeteries were located by the walls

of the Romanesque and Gothic churches, and probably beyond them (Myszka 2003, 121–144). As for the settlements near the stronghold, it is necessary to mention the presumed “*gródek*” (small stronghold) associated with the rebellion of the mayor Albert in 1311–1312 (Krasnowolski 2004, I, 104–111). This was located at the start of the current Mikołajska street outside the city fortifications of that period (Fig. 14). Confirmation of its existence lies in the characteristic urban layout of this part of the city and a deep moat cutting off the middle terrace recorded in the course of archaeological excavations. However, the exact dating of this feature is not possible.

The early medieval stronghold complex also contained open settlements slightly away from Wawel Hill, existing in different periods. As for this group, we should mention the small clusters of buildings in the area of later Kazimierz, near “*Skalka*” and the church of St James and St Lawrence, in Ludwinów, on the right bank of the Vistula River (opposite “*Skalka*”), in Krzemionki in the area of church of St Benedict, in the vicinity of the Twardowski Rocks in Zakrzówek as well as in the area of the church of St Salvatore in Zwierzyniec (Fig. 4, 5). In these areas there were early Christian church cemeteries, the presumed cremation barrow cemeteries associated with the Vistulan period (Radwański 2000, 2000a) and the postulated knight strongholds (the area near the power station by Dajwór street, the area of Norbertines’ monastery). Outside the city centre, there were two religious centres associated with the Benedictine Abbey in Tyniec and the Cistercian monastery in Mogiła. Owing to fieldwalking research conducted in the last decade of the twentieth century, it is possible to recognize the remains associated with the functioning of rural settlements. On the grounds of the known finds and written sources, it can be claimed that there was an area around the Kraków stronghold complex without evidence of early medieval settlement. It stretched from the outskirts Wesoła in Kraków to Mogiła and Bieńczyce in the east, and from Kleparz to Białą and Czerwony Prądnik in the north, as well as to Bronowice Małe and Wielkie and Mydlniki in the west (Fig. 5). There was also probably a similar settlement void in the south to the Vistula River, between Krzemionki, Twardowski Rocks and Kurdwanów, Piaski Wielkie and Bieżanów. These areas were likely to be deprived of permanent building constructions, but they were intensively exploited economically. Archaeological observations are confirmed by

Fig. 14. Kraków after foundation in 1257 of the settlements situated in the north side of Okół. The following are identified: church of All Saints (b), the Franciscan (a) and Dominican (c) monasteries, the strengthening of "Gródek" (d), wood-earth fortifications of the 1280s (e) and the stone defensive wall (f) dating to the turn of the thirteenth and fourteenth centuries. (Krasnowolski 2004, Fig. 3)

Ryc. 14. Kraków po lokacji nowego miasta w 1257 roku na osadach po północnej stronie Okołu. Na planie zaznaczono kościół WW Świętych (b), klasztory Franciszkanów (a) i Dominikanów (c) umocnienia Gródka (d), fortyfikacje drewniano-ziemne z lat 80. XIII wieku (e) oraz kamienny mur obronny (f) z przełomu XIII i XIV wieku. (Krasnowolski 2004, ryc. 3)

written sources, in which the first recorded information of villages in the presumed settlement void appears only in the first half of the thirteenth century (see Czyżyny 1217, Krowodrza 1220, Rakowice 1244, Dąbie and Płaszów 1254, Łobzów and Rybitwy 1257) while the other villages were recorded in the second half of this century.

Fig. 15. Kraków, the virtual reconstruction of the stronghold complex in the first half of the thirteenth century (Firlet ed. 2006, 394–386). The view of settlements in the north, from the church of St Adalbert. In the foreground there is the church of All Saints and the Dominican (left) and Franciscans (right) monasteries, further there is the suburbium Okół and the stronghold on Wawel hill castle, and in the background there is “Skałka” and settlements by the church of St Jacob, St Lawrence and St Benedict (on the horizon)

Ryc. 15. Kraków, wirtualna rekonstrukcja zespołu grodowego w 1. poł. XIII wieku (Firlet ed. 2006, 394–386). Widok osad od północy, sponad kościoła św. Wojciecha. Na pierwszym planie kościół Wszystkich Świętych oraz klasztor Dominikanów (z lewej) i Franciszkanów (z prawej), dalej podgrodzie Okół i gród na Wawelu, w głębi Skałka oraz osady przy kościele św. Jakuba, św. Wawrzyńca i św. Benedykta (na horyzoncie)

Since the beginning of the thirteenth century significant urban and settlement changes began in Kraków. Perhaps, this was stimulated by the arrival of the Dominicans in Kraków and settling them in front of Okół in the church of Holy Trinity. According to some researchers this was the period of the first attempt to organize settlement and establish settlement under new laws (Krasnowolski 2004, 32–34, 88–91). The evidence of this is the mention of the village administrator (*villicus*) Peter, who appears in sources of 1220, 1228 and 1230. The locations perhaps granted under this privilege would include areas on the east side of Grodzka street, from the monastery of the Dominicans to the Small Market Square. Its footprint is probably visible in an irregular layout of the land along the route from Okół in the north towards the church of St Florian. After the foundation of the new city in 1257, the

area of destruction during the Tartar invasion in 1241 was rearranged. The new city seized and structured the older, pre-foundation settlement systems between the later Main Market Square and a complex of religious buildings situated in front of the Okół fortifications. Between the defensive fortifications of the princely *suburbium* and the new city there were religious complexes associated with the parish church of All Saints, as well as the Dominican monastery on the east and the Franciscan monastery on the west (Fig. 15). Outside the city there was also the already mentioned “*gródek*” of the mayor Albert, but on the other hand the settlement allegedly founded in 1220 was included in the city situated along the trade route running from the princely *suburbium* in the north. In its vicinity there was the second market square (next to the Main Market Square), which is now referred to the Small Market Square (Krasnowolski 2004, 91–101).

The recent research on the Main Market Square has led to the discovery of the remains of wooden constructions and paved roads (stone paving) dating to the period of the foundation and the first phase of urban layout. Some of them had very carefully formed gutters draining rainwater and sewage outside the occupied areas (Fig. 16). Such surfaces are different from a hardened utility surface which has been preserved in the north-eastern part of the interior of the Cloth Hall. This was a very deep, U-shaped ditch, and an adjacent small square pit, of which the base and sides were paved (Fig. 17). This surface was dated to the late thirteenth or early fourteenth century, and it was associated with the period prior to the construction of the Cloth Hall in its present form (Zaitz 2010, 216–226). Perhaps it was a drainage ditch (a gutter), draining rainwater and sewage from the area at the junction of St Jan street and the Market Square, and hence directed either towards Grodzka street, or to the axis of Sienna street. The lack of a similar drainage device in the cross of the Cloth Hall and in the south part of the hall seems to indicate that the ditch used to drain rainwater toward the end of Sienna street and hence to the city moats (the St Sebastian Swamp). Similarly, the axis connecting approximately the end of St Jan street with Sienna street (direction N – S) was supplied with the oldest paving discovered on the north side of the Cloth Hall and accompanied by kerbs of massive beams. Presumably, this axis was oriented also on the oldest wooden buildings whose remains were discovered in front of St Mary’s Church (Buśko, Głowa 2010,

Fig. 16. Kraków, the Main Market Square, the cross of the Cloth Hall. The remains of the thirteenth – fourteenth centuries paving, with carefully made gutter draining rainwater and sewage from the centre towards the east. The view is from the E. Photo. E. Zaitz
Ryc. 16. Kraków, Rynek Główny, krzyż Sukiennic. Relikty bruku z XIII–XIV wieku ze starannie wykonanym rynsztokiem odprowadzającym wody opadowe i ścieki z centrum zabudowań w kierunku wschodnim. Widok od E. Fot. E. Zaitz

145–152; Dryja *et al.* 2010b, 106–112). At this time, their location can only be suggested on the basis of a schematic reconstruction, located in the north-east of the museum exhibition below the Market Square (Firlet 2010, 41), since the authors of the reports did not present the settlement plan indicating the course and orientation of these objects. It is worth mentioning that the Romanesque churches in the Market Square area, the churches of St Adalbert and St John and the Early Romanesque (Romanesque?) St Mary's Church were oriented on an axis perpendicular to the course of paved roads.

Previous archaeological research, as well as historic and urban analyses, let us establish that in the 1280s, the city was surrounded by wooden and earthen defensive fortifications (Krasnowolski 2004, 104). Presumably, in the north they were between St Mark and Pijarska streets, in the east they were in the vicinity of St Cross street, while in the west close to Reformacka street (Fig. 14). However, soon after the

Fig. 17. Kraków, the Main Market Square, the hall in the northern part of the Cloth Hall. The deep ditch dating from the thirteenth – fourteenth centuries draining the northern part of the Market Square (the area of the end of St Jan street). Its floor and walls were covered with carefully constructed paving made of crushed limestone rocks. The view from E. Photo. E. Zaitz

Ryc. 17. Kraków, Rynek Główny, hala pod północną częścią Sukiennice. Głęboki rów z XIII–XIV wieku odwadniający północną część Rynku (rejon wylotu ul. św. Jana). Jego dno i ściany pokryto starannie wykonanym brukiem z łamanych kamieni wapiennych. Widok od E. Fot. E. Zaitz

process of city expansion started, which after 1298 covered the areas extending beyond the Pijarska street to the north, Reformacka street to the west and św. Krzyża street to the east. After the rebellion of the mayor Albert, the city borders incorporated “*gródek*” (Krasnowolski 2004, 104–111; Rojkowska, Niewalda 2007, 493–584). Probably at that time, a stone defensive wall enclosed also the southern part of the city, including the area of Dominican and Franciscan monasteries. Further to the south still its defensive role was played by the early medieval fortifications of Okół and the royal castle on Wawel Hill. The separation of the princely stronghold complex and the city in 1257 was highlighted by the actions of King Ladislaus the Short and Casimir the Great, who firstly granted the location privilege “*nova Civitas in Okol*” in the former *suburbium*, later in the village situated in the northern foreground of Florian’s fortifications they located the city Kleparz (“*Alta Civitas*”), while on the island in the Vistula River, on the south side of Wawel Hill, they located Kazimierz (Beiersdorf 2007a, 33–35; 2007b, 427–451; Krasnowolski 2004, 116–137; 2007a, 31–33). The next step of the same rulers was also raising appropriate fortifications around the settlements mentioned above. Presumably, in the second half of the fourteenth century a stone defensive wall was built in place of the wooden, stone and earth ramparts surrounding Okół, while no later than the beginning of the fifteenth century fortifications of the royal castle on Wawel Hill were constructed, and the located towns were combined into one system in 1257 and 1335 (“*nova Civitas in Okol*”). In the fourteenth century brick fortifications also surrounded the town Kazimierz, whereas Kleparz (former Florencja, “*Alta Civitas*”) was probably only protected by wood and earth in the form of a moat, a rampart and a fence (or *częstokół*) in the area of the current Szlak street (Beiersdorf 2007a, 34).

At the time of Ladislaus Jagiello, Kraków’s fortifications were enhanced by a new, second moat and expanded elements of defensive pre-walls (Niewalda *et al.* 2001, 18–23). In later years, only some city gates and towers were modernized and expanded, and foremost among them it is necessary to mention the Barbican in front of Florian’s Gate and the beluard situated in front of Sławkowska Gate. This fortified city became a major centre for culture, economy, trade and political life in this part of Europe. Its images were provided by the views disseminated in European cities. The oldest image dates from 1493, but

rather more faithful depictions were made in 1576 and at the beginning of the seventeenth century (Banach 1983, 177–195).

In conclusion, it is worth noting that archaeological research in Kraków has always aroused great interest of both the scientific community, especially historians, architects and urban planners, and representatives of the natural sciences, as well as other groups interested in the past and the history of the city. For this reason, archaeological interdisciplinary cooperation with representatives of other sciences is easy, and proposals for co-operation usually fall on very fertile ground. This applies both to scientists traditionally working with archaeologists (architects, historians, geo-botanists, palaeo-zoologists, anthropologists), as well as representatives of other branches of science sometimes quite distant from history (dendrologists, geochemists, geologists, physical metallurgists, palynologists, hydrologists, etc.). Since 2003 this has been a key factor in ensuring that the excavations in the Main Market Square and the Small Market Square have become a platform where scientists appeared ready to co-operate and to make use of archaeological work in accordance with their own interests. The result of this research has provided numerous studies, of which a large number have already been published as articles or disseminated by means of multimedia. Owing to the co-operation with scientists from the University of Science and Technology (Prof. Maciej Pawlikowski, Dr. Marta Wardas-Lasoń) an interdisciplinary Scientific Forum “*historical layers of Central Europe cities*” was also established, where for several years experiences have been exchanged and views of research participants in Kraków as well as similar studies and research projects have been developed in other research centres in the country and abroad.

Looking at the book, published 50 years ago, “*Kraków. Studies on the development of the city*” (Dąbrowski ed. 1957) illustrates the dominance of historians, with only one article by an archaeologist (Jamka 1957), and another mentioning Romanesque buildings and casual finds, which were defined as archaeological sources (Żurkowa 1957). In contrast the publications marking the 750th anniversary of Kraków’s foundation (Wyrozumski 2007; Czaja, Noga 2007) featured a number of articles written by archaeologists, but the most important studies were prepared by historians, architects and urban planners. To a very large extent, they used the results of excavations between the 1970s

and the first decade of the twenty-first century. Thus it can be said that the jubilee publications, to a large extent, reflected the current state of archaeological research on various problems of medieval and modern Kraków.

References

- Banach J. 1983. *Dawne widoki Krakowa*. Kraków.
- Banach J. 1998. *Ikonomia Rynku Głównego w Krakowie*. Kraków.
- Beiersdorf Z. 2007a. Kleparz. In R. Czaja and Z. Noga (eds.), *Atlas historyczny miast polskich, tom V (Małopolska), z. 1* (Kraków). Kraków, 33–35.
- Beiersdorf Z. 2007b. Kleparz. In J. Wyrozumski (ed.). *Kraków: nowe studia nad rozwojem miasta*. Kraków, 427–451.
- Bieniek A., Wacnik A. and Tomczyńska Z. 2006. Rośliny z późnośredniowiecznych nawarstwień archeologicznych na Rynku Głównym w Krakowie. Raport z badań prowadzonych w 2004 roku. *Materiały Archeologiczne* 36, 201–218.
- Bober M. 2006. Architektura wczesnośredniowiecznego Krakowa. Stan badań, interpretacje. *Materiały Archeologiczne* 36, 5–25.
- Bober M. 2008. *Architektura przedromańska i romańska w Krakowie. Badania i interpretacje* (= *Collectio Archaeologica Ressorviensis* 6). Rzeszów.
- Bojęś-Białasik A. and Zaitz M. 2011. Kramy drewniane odkryte w 2004 roku po zachodniej stronie Sukiennic na Rynku Głównym w Krakowie. In K. Stala (ed.), *II Forum Architecturae Poloniae Medievalis 2009*. Kraków, 99–118.
- Buko A. 2000. Polska w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego: bilans założeń i wyników programu. In A. Buko and Z. Świechowski (eds.), *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego*. Warszawa, 7–17.
- Buko A. 2003. Wielkie kopce małopolskie z okresu wczesnego średniowiecza. In Z. Woźniak and J. Gancarski (eds.), *Polonia minor medii aevi. Studia ofiarowane Panu Profesorowi Andrzejowi Żakiemu w osiemdziesiątą rocznicę urodzin*. Kraków–Krosno, 287–308.
- Bukowski W. and Noga Z. 2007. Ustrój miasta Krakowa w XIII–XVIII wieku. In G. Lichończak-Nurek (ed.), *Kraków: europejskie miasto prawa magdeburskiego 1257–1791. Katalog wystawy*. Kraków, 49–68.
- Buśko C. and Głowa W. 2010. Osada przedlokacyjna na Rynku krakowskim. In *Krzysztofor*. *Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa* 28(1), Kraków, 145–152.
- Buśko C. and Komorowski W. 2007. Rynek. In R. Czaja and Z. Noga (eds.), *Atlas historyczny miast polskich, tom V (Małopolska), z. 1 – Kraków*. Kraków, 26–27.
- Cabalska M. 1962. Wyniki badań archeologicznych w Collegium Maius w Krakowie. *Prace Archeologiczne* 4 (= *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego* 51). Kraków, 167–192.
- Czaja R. and Noga Z. (eds.) 2007. *Atlas historyczny miasta polskich 5 (Małopolska), z. 1* (Kraków). Kraków: Towarzystwo Miłośników historii i Zabytków Krakowa.

- Czop M., Motyka J., Wardas-Lasoń M. and Tabaszewski W. 2010. Warunki hydrogeologiczne rejonu Rynku Głównego w Krakowie. *Krzysztofor. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa* 28 (2). Kraków, 163–176.
- Dąbrowski J. (ed.). 1957. *Kraków: studia nad rozwojem miasta*. Kraków.
- Dąbrowski J. 1957. Problematyka i stan badań. Źródła. In: J. Dąbrowski (ed.), *Kraków: studia nad rozwojem miasta*. Kraków. 5–37.
- Demel J. 1957. Kraków na przełomie wieku XIX i XX na tle rozrostu i wcielania przedmieść i gmin podmiejskich (1867–1945). In: J. Dąbrowski (ed.), *Kraków: studia nad rozwojem miasta*. Kraków, 287–351.
- Dębowski T. 1976. Kraków – Sukiennice. *Informator Archeologiczny. Badania 1975*, 249–250.
- Dębowski T. 1981. Badania archeologiczne Sukiennic krakowskich. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 29 (4), 431–458.
- Dryja S., Głowa W., Niewalda W. and Sławiński S. 2010a. Przemiany architektoniczne Kramów Bogatych i Kramów Bolesławowych. *Krzysztofor. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa* 28(1). Kraków, 153–172.
- Dryja S., Głowa W., Niewalda W. and Sławiński S. 2010b. Rynek krakowski po lokacji – główne kierunki rozwoju bloku śródmiejskiego. *Krzysztofor. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa* 28(1). Kraków, 99–112.
- Dryja S., Głowa W., Niewalda W. and Sławiński S. 2010c. Sukiennice krakowskie – fazy budowy. *Krzysztofor. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa* 28 (1). Kraków, 173–198.
- Dzikówna J. 1932. *Kleparz do 1528 roku (= Biblioteka Krakowska 74)*. Kraków.
- Firlet E. (ed.). 2006. *Kraków w chrześcijańskiej Europie X–XIII w.* Kraków.
- Firlet E. (ed.) 2007. *Krzysztofor. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa* 28(1–2), Kraków.
- Firlet E. 2007. Zmiany przestrzenno-urbanistyczne Krakowa w latach 1939–2006. In: J. Wyrozumski (ed.), *Kraków: nowe studia nad rozwojem miasta*. Kraków, 663–712.
- Firlet E. 2010. Podziemia Rynku Głównego w Krakowie – od eksploracji do trasy turystycznej. *Krzysztofor. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa* 28 (1). Kraków, 9–52.
- Firlet E. and Zaitz E. 2006. Wprowadzenie. In: Firlet E. (ed.), *Kraków w chrześcijańskiej Europie X–XIII w. Katalog wystawy*. Kraków, 28–33.
- Firlet J., Kadłuczka A. and Pianowski Z. 2011. Kościół Mariacki w Krakowie. Problem początków architektonicznych w średniowieczu (preliminaria badawcze). In: K. Stala (ed.), *II Forum Architecturae Poloniae Medievalis 2009*. Kraków, 331–356.
- Firlet J. and Kajfasz P. 2012. Badania zakrystii kościoła św. Andrzeja w Krakowie – kaplicy grobowej Tęczyńskich? *Krzysztofor. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa* 30, (in press). Kraków.
- Firlet J. and Pianowski Z. 2000. Kraków – Wawel. Badania archeologiczno-architektoniczne Pałacu Królewskiego oraz Katedry w latach 1995–1998. In: A. Buko and Z. Świechowski (eds.), *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego*. Warszawa, 275–283.

- Firlet J. and Pianowski Z. 2007. Wawel do roku 1300. In I. Wyrozumski (ed.), *Kraków: nowe studia nad rozwojem miasta*. Kraków, 45–64.
- Follprecht K. and Jelonek-Litewka K. 2007. *Źródła do dziejów zabudowy związanej z handlem we wschodniej części Rynku Głównego w Krakowie (XIV–XIX w.)*. Kraków.
- Friedberg M. 1957. Kraków w dobie odrodzenia (wiek XVII i pierwsza połowa XVIII). In J. Dąbrowski (ed.), *Kraków: studia nad rozwojem miasta*. Kraków. Kraków, 189–227.
- Głąb H., Kępa M., Stepańczak B., Szostek K. and Wrębiak A. 2010. Analiza anatomico-antropologiczna oraz demograficzna ludności pochowanej na przedlokalnym cmentarzysku w Krakowie. *Krzysztofony. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa* 28 (2). Kraków, 123–136.
- Głowa W. 2010. Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe na Rynku Głównym w Krakowie. *Krzysztofony. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa* 28 (2). Kraków, 129–144.
- Głowa W. and Garbacz-Klempka A. 2010. Z badań nad wytwórczością średniowiecznych ozdób. *Krzysztofony. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa* 28 (2). Kraków, 97–110.
- Głowa W., Niewalda W. and Sławiński S. 2010. Budynek Małej Wagi na Rynku krakowskim – próba rekonstrukcji. *Krzysztofony. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa* 28 (2). Kraków, 51–63.
- Grodziska K. 2006. Kraków – przestrzeń duchowa. In J. M. Małecki (ed.), *Kraków: dziedzictwo wieków*. Kraków, 130–159.
- Grychowski M. 2006. Kraków – dziedzictwo wieków. In J. M. Małecki (ed.), *Kraków: dziedzictwo wieków*. Kraków, 160–301.
- Jamka R. 1957. Pradzieje Krakowa. In J. Dąbrowski (ed.), *Kraków: studia nad rozwojem miasta*. Kraków, 65–83.
- Jamka R. 1962. Zagadnienie początków Krakowa. *Prace Archeologiczne* 4 (= *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego* 51). Kraków, 133–153.
- Jamka R. 1963. *Kraków w pradziejach*. Kraków.
- Jamka R. 1964. Wyniki badań wykopaliskowych przy romańskim kościele św. Wojciecha w Krakowie w 1934 roku. *Materiały Archeologiczne* 5, 211–222.
- Jamka R. 1965. Wyniki badań wykopaliskowych na Kopcu Krakusa w Krakowie. *Slavia Antiqua* 12, 183–234.
- Jamka R. 1971. Początki głównych miast wczesnośredniowiecznych w Polsce południowej w świetle badań archeologicznych. Część I: Kraków (= *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego* 272. *Prace Archeologiczne* 13). Kraków.
- Kanior M. OSB. 2001. Początki chrześcijaństwa w Małopolsce a benedyktyni. In J. Gancarski (ed.), *Dzieje Podkarpacia* 5. *Początki chrześcijaństwa w Małopolsce*. Krosno, 177–191.
- Kęder I., Komorowski W. and Zeńczak A. 2001. *Ikonaografia kościoła Mariackiego, placu Mariackiego, ul. Mikołajskiej, Siennej i św. Krzyża w Krakowie*. Kraków.
- Kluj M., Pawlikowski M. and Zaitz E. 2006. Badania mineralogiczne osadów antropogenicznych oraz wybranych materiałów budowlanych odkrytych pod płytą Rynku Głównego w Krakowie. *Materiały Archeologiczne* 36, 189–200.

- Komorowski W. 2007. Rozwój urbanistyczno-architektoniczny Krakowa *intra muros* w średniowieczu (od połowy XIV wieku). In J. Wyrozumski (ed.), *Kraków: nowe studia nad rozwojem miasta*. Kraków, 153–186.
- Komorowski W. and Follprecht K. 2007a. Rozwój urbanistyczno-architektoniczny *intra muros* w czasach nowożytnych. *Kraków: nowe studia nad rozwojem miasta*. Kraków, 189–292.
- Komorowski W. and Follprecht K. 2007b. Rozwój urbanistyczno-architektoniczny Krakowa w obrębie murów od połowy XIV do końca XVIII wieku. In R. Czaja and Z. Noga (eds.), *Atlas historyczny miast polskich 5 (Małopolska), z. 1 (Kraków)*. Kraków, 11–17.
- Komorowski W. and Sudacka A. 2008. *Rynek Główny w Krakowie*. Wrocław–Warszawa–Kraków 2008.
- Konieczna W. 1938. Początki Kazimierza (do r. 1419). *Studia nad przedmieściami Krakowa* (= *Biblioteka Krakowska* 94). Kraków, 7–90.
- Kowalski G. M. 2007. Prawo miejskie magdeburskie w Polsce od XIII do XVIII wieku. In G. Lichończak-Nurek (ed.), *Kraków: europejskie miasto prawa magdeburskiego 1257–1791. Katalog wystawy*. Kraków, 22–34.
- Krasnowolski B. 2004. *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze Ziemi Krakowskiej w XIII i XIV wieku. Część I (Miasta Ziemi Krakowskiej, chronologia procesów osadniczych i typologia układów urbanistycznych)*. Kraków.
- Krasnowolski B. 2006. Kraków – przestrzeń miejska. In J. M. Małecki (ed.), *Kraków: dziedzictwo wieków*. Kraków, 18–45.
- Krasnowolski B. 2007a. Kazimierz. In R. Czaja and Z. Noga (eds.), *Atlas historyczny miast polskich 5 (Małopolska), z. 1 (Kraków)*. Kraków, 31–33.
- Krasnowolski B. 2007b. Lokacje i rozwój Krakowa, Kazimierza i Okołu. Problematyka rozwiązań urbanistycznych. In J. Wyrozumski (ed.), *Kraków: nowe studia nad rozwojem miasta*. Kraków, 355–422.
- Krasnowolski B. 2007c. Lokacje na prawie niemieckim. In R. Czaja and Z. Noga (eds.), *Atlas historyczny miast polskich 5 (Małopolska), z. 1 (Kraków)*. Kraków, 9–11.
- Krasnowolski B. 2007d. Podgórze. In R. Czaja and Z. Noga (eds.), *Atlas historyczny miast polskich 5 (Małopolska), z. 1 (Kraków)*. Kraków, 35–36.
- Krasnowolski B. 2010. Rynek Główny w Krakowie – kompozycja i funkcja na tle regularnych układów urbanistycznych średniowiecznej Europy. *Krzysztofor. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa* 28(1), 53–73.
- Krąpiec M., Szychowska-Krąpiec E., Danek M. and Kłusek M. 2006. Analiza dendrochronologiczna drewna pozyskanego w trakcie badań wykopaliskowych prowadzonych w Krakowie na Rynku Głównym po zachodniej stronie Sukiennic. *Materiały Archeologiczne* 36, 181–188.
- Krupiński A. 1981. Hala Sukiennic krakowskich w świetle badań architektonicznych, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 29(4), 451–457.
- Kubica E. 1996. Stan badań archeologicznych nad zabytkami wczesnośredniowiecznej architektury monumentalnej Małopolski, Rusi Halickiej i Wołynia. *Materiały Archeologiczne* 29, 63–110.
- Kubica-Kabacińska E. 2001. Stan i potrzeby badań archeologicznych nad najstarszymi zabytkami architektury sakralnej w Małopolsce. In J. Gancarski

- (ed.), *Dzieje Podkarpacia 5. Początki chrześcijaństwa w Małopolsce*. Krośno, 215–222.
- Kukliński A. 2000. Badania wczesnośredniowiecznego wału obronnego w rejonie IX na Wawelu w Krakowie. In A. Buko and Z. Świechowski (eds.), *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego*. Warszawa, 293–304.
- Kukliński A. 2003. Spór wokół datowania wczesnośredniowiecznego wału obronnego na Wawelu w Krakowie. In Z. Woźniak, J. Gancarski (eds.), *Polonia minor medii aevi. Studia ofiarowane Panu Profesorowi Andrzejowi Żakiemu w osiemdziesiątą rocznicę urodzin*. Kraków–Krosno, 419–442.
- Kwapieńowa M., Lenkiewicz T., Nowogrodzka B., Radwański K. and Wałowcy A. 1968. Badania na Okole w Krakowie w 1963 r., wykop IV na Skarpie. *Materiały Archeologiczne* 9, 203–267.
- Kwapieńowa M., Lenkiewicz T., Radwański K. and Wałowcy A., 1969. Badania na Okole w Krakowie w 1959 r., wykop III na Skarpie. *Materiały Archeologiczne* 10, 83–147.
- Mueller–Bieniek A. and Skawińska-Wieser K., 2009. Sprawozdanie z badań archeobotanicznych średniowiecznych warstw z Małego Rynku w Krakowie, *Materiały Archeologiczne* 37, 107–110.
- Laberschek J. 2007a. Rozwój przestrzenny krakowskiego zespołu osadniczego. In J. Wyrozumski (ed.), *Kraków: nowe studia nad rozwojem miasta*. Kraków, 297–352.
- Laberschek J. 2007b. Warunki topograficzne, sieć wodna, sieć drożna. In R. Czaja and Z. Noga (eds.), *Atlas historyczny miast polskich*, 5 (Małopolska), z. 1 (Kraków). Kraków, 8–9.
- Laberschek J. 2007c. Zaplecze osadnicze Krakowa od średniowiecza do końca XVIII wieku. In R. Czaja and Z. Noga (eds.), *Atlas historyczny miast polskich* 5 (Małopolska), z. 1 (Kraków). Kraków, 24–26.
- Lenkiewicz T. 1959. Kościół Marii Magdaleny w Krakowie w świetle ostatnich odkryć archeologicznych. *Biuletyn Krakowski* 1, 78–99.
- Lenkiewicz T. 1962. Wyniki obserwacji wykopów przypadkowych i archeologicznych badań sondażowych prowadzonych na terenie klasztoru norbertanek na Zwierzyńcu. *Prace Archeologiczne* 4 (= *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego* 51), 157–165.
- Lenkiewicz T. 1964. Badania archeologiczne prowadzone na Rynku Głównym w Krakowie w latach 1961–1963. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 12, 159–167.
- Lenkiewicz-Radwańska T., Morawski W. and Wałowcy A., 1970. Badania na Okole w Krakowie w 1967 r., wykop V na Skarpie. *Materiały Archeologiczne* 11, 219–260.
- Lenkiewicz T. and Radwański K. 1959. Wyniki badań archeologicznych prowadzonych na Skałce w Krakowie w latach 1956/57. *Biuletyn Krakowski* 1, 99–133.
- Leńczyk G. 1959 Pod brukiem Rynku Głównego w Krakowie. *Biuletyn Krakowski* 1, 31–48.
- Lichończak-Nurek G. 2007a. Kalendarium Krakowa (XIII–XVIII w.). In G. Lichończak-Nurek (ed.), *Kraków: europejskie miasto prawa magdeburskiego 1257–1791. Katalog wystawy*. Kraków, 139–160.

- Lichończak-Nurek G. (ed.) 2007b. *Kraków: europejskie miasto prawa magdeburskiego 1257–1791. Katalog wystawy*. Kraków.
- Lichończak-Nurek G. 2007c. Kraków: europejskie miasto prawa magdeburskiego 1257–1791 (założenia ideowe i koncepcja wystawy oraz jej katalogu). In G. Lichończak-Nurek (ed.), *Kraków: europejskie miasto prawa magdeburskiego 1257–1791. Katalog wystawy*. Kraków, 130–138.
- Łukacz M. M. 2006. Badania architektoniczne reliktów murowanej zabudowy pod zachodnią częścią płyty Rynku Głównego w Krakowie. *Materiały Archeologiczne* 36, 143–168.
- Łukacz M. M. 2010. Zabudowa pierzei Rynku Głównego w Krakowie w okresie średniowiecza. *Krzysztofor. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa* 28 (2), 75–97.
- Łyczak M. and Górski R. 2012. Ratownicze badania wykopaliskowe w rejonie bazyliki św. Trójcy na terenie południowej części placu dominikańskiego w Krakowie. *Krzysztofor. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa* 30 (in press).
- Małecki J. M. (ed.) 2006. Kraków: dziedzictwo wieków. In J. M. Małecki (ed.), *Kraków: dziedzictwo wieków*. Kraków.
- Małecki J. M. 2007. Rozwój czy zastój. Kraków w latach 1796–1866. In J. Wyrozumski (ed.), *Kraków: nowe studia nad rozwojem miasta*. Kraków, 587–616.
- Marek M. 2007. Cyfrowa rekonstrukcja historycznej zabudowy Krakowa. Projekt Muzeum Historycznego Miasta Krakowa. In G. Lichończak-Nurek (ed.), *Kraków: europejskie miasto prawa magdeburskiego 1257–1791. Katalog wystawy*. Kraków, 99–129.
- Masztalerzówna M. 1938. Przedmieście Stradom w wiekach średnich. In. *Studia nad przedmieściami Krakowa* (= Biblioteka Krakowska 94). Kraków, 91–121.
- Mikulski M., Śródulski J., Wielgus K. and Pstus D. 2007. Obronność Krakowa XIX i XX wieku jako element rozwoju miasta. Zarys tematyki. In J. Wyrozumski (ed.), *Kraków: nowe studia nad rozwojem miasta*. Kraków, 757–834.
- Mitkowski J. 1957a. Dawne warunki geograficzne jako podłoże, na którym rozwinął się zespół osad krakowskich. In J. Dąbrowski (ed.), *Kraków: studia nad rozwojem miasta*. Kraków, 39–64.
- Mitkowski J. 1957b. Kraków lokacyjny. In J. Dąbrowski (ed.), *Kraków: studia nad rozwojem miasta*. Kraków, 117–139.
- Moszyński L. 2001. Czy misja cyrylometejska dotarła do Małopolski. In. J. Gancarski (ed.), *Dzieje Podkarpacia 5. Początki chrześcijaństwa w Małopolsce*. Krosno, 23–33.
- Mueller-Bieniek A. 2010. Rośliny spożywane w średniowiecznym Krakowie na podstawie danych archeobotanicznych. *Krzysztofor. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa* 28(2), 151–162.
- Myszka M. 2003. Dawne cmentarze Krakowa w świetle badań archeologicznych (= *Krakowska Teka Konserwatorska* 3). Kraków, 121–138.
- Niemiec D. 2002 Późnośredniowieczne elementy wyposażenia jezdzieckiego odkryte w trakcie nadzoru archeologicznego w Ogrodzie Profesorskim przy Collegium Maius w Krakowie. *Materiały Archeologiczne* 33, 171–178.

- Niemiec D. 2007. Krakowski kwartał uniwersytecki w krajobrazie urbanistycznym średniowiecznego miasta lokacyjnego. In G. Lichończak-Nurek (ed.), *Kraków: europejskie miasto prawa magdeburskiego 1257–1791. Katalog wystawy*. Kraków, 69–90.
- Niemiec D. 2008a. Dzieje gmachu krakowskiego Collegium Minus. *Alma Mater – miesięcznik Uniwersytetu Jagiellońskiego* 99/2008, 22–27.
- Niemiec D. 2008b. Najstarsze krakowskie synagogi. *Alma Mater – miesięcznik Uniwersytetu Jagiellońskiego* 99/2008, 31–40.
- Niewalda W. and Krasnowolski B. 1981. Układy urbanistyczne Okołu – próba rekonstrukcji. *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury* 15, 69–82.
- Niewalda W. and Rojkowska H. 2012. Najstarsze relikty kościoła Św. Trójcy oraz kaplicy grobowej Pileckich odkryte przed zachodnią elewacją kościoła dominikanów w Krakowie. *Krzysztofor. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa* 30 (in press).
- Niewalda W. and Rojkowska H. 2007. Układy urbanistyczne Okołu do połowy XIV wieku. In R. Czaja and Z. Noga (eds.), *Atlas historyczny miast polskich 5 (Małopolska), z. 1* (Kraków). Kraków, 27–29.
- Niewalda W., Rojkowska H. and Zaitz E. 2001. Średniowieczne fortyfikacje Krakowa – odcinek północny w świetle ostatnich badań. *Krakowska Teka Konserwatorska* 3. Kraków, 5–68.
- Niewalda W. and Sławiński S. 2010. Waga Wielka na Rynku w Krakowie – interpretacja odkryć i próba rekonstrukcji. *Krzysztofor. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa* 28 (1), 265–274.
- Niezabitowski M. 2006. Kraków – przestrzeń gospodarcza. In J. M. Małecki (ed.), *Kraków: dziedzictwo wieków*. Kraków, 102–129.
- Niezabitowski M. 2007. Geografia a historia Krakowa. Warunki naturalne rozwoju Krakowa. In J. Wyrozumski (ed.), *Kraków: nowe studia nad rozwojem miasta*. Kraków, 19–42.
- Noga Z. 2006. Kraków – przestrzeń władzy. In J. M. Małecki (ed.), *Kraków: dziedzictwo wieków*. Kraków, 46–73.
- Noga Z. 2007a. O elicie politycznej miasta Krakowa w XV–XVIII wieku. In G. Lichończak-Nurek (ed.), *Kraków: europejskie miasto prawa magdeburskiego 1257–1791. Katalog wystawy*. Kraków, 91–98.
- Noga Z. 2007b. Rola samorządu w rozwoju miasta w XIII–XVIII wieku. In J. Wyrozumski (ed.), *Kraków: nowe studia nad rozwojem miasta*. Kraków, 455–491.
- Nolabel (ed.). 2010. *Cracovia origo* (Kraków, początek), konsultacje E. Firlet, J. Firlet, T. Węclawowicz, A. Bieniek, E. Zaitz. Kraków: NOLABEL.
- Ogórek B. 2010. Tłum na krakowskim Rynku w epoce staropolskiej. *Krzysztofor. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa* 28(2), 111–122.
- Opaliński P. 2010. Rekonstrukcja cyfrowa infrastruktury architektonicznej Rynku krakowskiego w XIV i XV wieku. *Krzysztofor. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa* 28(2), 113–128.
- Ożóg K. 2006. Kultura intelektualna Krakowa w X–XIII wieku w kontekście europejskim. In E. Firlet (ed.), *Kraków w chrześcijańskiej Europie X–XIII w. Katalog*. Kraków, 79–119.

- Orkisz M. (ed.). 2000. Kraków przed 1000 lat, MM inter Active, konsultacje J. Firlet, M. Dębicka, Z. Pianowski, K. Radwański, E. Zaitz. Kraków: MM inter Active.
- Orkisz M. (ed.) 2006. Kraków 1000 lat temu, MM inter Active, konsultacje J. Firlet, K. Ożóg, Z. Pianowski, K. Radwański, E. Zaitz. Kraków: MM inter Active.
- Pawlikowski M., Wardas-Lasoń M., Sokołowski T. and Głowa W., 2010. Skład mineralny osadów calca i gruntów poziomów użytkowych Rynku Głównego w Krakowie jako odzwierciedlenie jego zmian funkcjonalnych. *Krzysztofor. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa* 28(2), 201–208.
- Pianowski Z. 2001. Początki zespołu architektury sakralnej na Wawelu. Stan badań i interpretacji do roku 2000. In J. Gancarski (ed.), *Dzieje Podkarpacia 5. Początki chrześcijaństwa w Małopolsce*. Krosno, 63–79.
- Pianowski Z. 2006. Architektura monumentalna wczesnośredniowiecznego Krakowa. In E. Firlet (ed.), *Kraków w chrześcijańskiej Europie X–XIII w., Katalog*. Kraków, 163–210.
- Pianowski Z. 2010. Architektura i urbanistyka Wawelu do około 1320 roku. In R. Czaja and Z. Noga (eds.), *Atlas historyczny miast polskich 5 (Małopolska), z. 1 (Kraków)*. Kraków, 29–30.
- Pieradzka K. 1957. Rozkwit średniowiecznego Krakowa w XIV i XV wieku. In J. Dąbrowski (ed.), *Kraków: studia nad rozwojem miasta*. Kraków, 141–187.
- Pietrzak S. ks. 2001. Św. Świerad a początek chrystianizacji w Małopolsce IX wieku. In J. Gancarski (ed.), *Dzieje Podkarpacia 5. Początki chrześcijaństwa w Małopolsce*. Krosno, 81–107.
- Polek K. 2001. Udział Moraw i Czech w chrystianizacji Małopolski we wczesnym średniowieczu. In J. Gancarski (ed.), *Dzieje Podkarpacia 5. Początki chrześcijaństwa w Małopolsce*. Krosno, 35–61.
- Ptaszycka A. 1957. Oblicze urbanistyczne współczesnego Krakowa (rozwój miasta w latach 1945–1955, perspektywy rozwojowe). In J. Dąbrowski (ed.), *Kraków: studia nad rozwojem miasta*. Kraków, 353–389.
- Purchla J. 2007a. Rozwój przestrzenny i problemy urbanistyczne miasta w XIX–XX wieku. In R. Czaja and Z. Noga (eds.), *Atlas historyczny miast polskich 5 (Małopolska), z. 1 (Kraków)*. Kraków, 17–24.
- Purchla J. 2007b. Rozwój przestrzenny, urbanistyczny i architektoniczny Krakowa doby autonomii galicyjskiej i Drugiej Rzeczypospolitej. In J. Wyrozumski (ed.), *Kraków: nowe studia nad rozwojem miasta*. Kraków, 619–657.
- Radwańska T. 1971. Umocnienia Okołu w Krakowie. *Materiały Archeologiczne* 12, 15–40.
- Radwańska T. and Radwański K. 1996. *Kraków przed 1000 lat (folder do wystawy)*. Kraków.
- Radwański K. 1960a. Sprawozdanie z prac archeologicznych prowadzonych w roku 1959 na terenie wczesnośredniowiecznej osady „Okół” w Krakowie. *Biuletyn Krakowski* 2, 127–137.
- Radwański K. 1968. Wczesnośredniowieczna ceramika krakowska i zagadnienie jej chronologii. *Materiały Archeologiczne* 9, 5–89.
- Radwański K. 1970. Budowle drewniane odkryte pod poziomami romańskimi kościoła św. Wojciecha w Krakowie. *Materiały Archeologiczne* 11, 7–23.

- Radwański K. 1972. Stosunki wodne wczesnośredniowiecznego Okołu w Krakowie, ich wpływ na topografię osadnictwa, próby powiązania tych zjawisk ze zmianami klimatycznymi. *Materiały Archeologiczne* 13, 5–37.
- Radwański K. 1975. *Kraków przedlokacyjn. Rozwój przestrzenny*. Kraków.
- Radwański K. 1986. Mury obronne Krakowa i Kazimierza w badaniach archeologicznych. *Materiały Archeologiczne* 23, 5–87.
- Radwański K. 2000. Kopiec Krakusa składnikiem wielkiego cmentarzyska kurhanowego na krakowskich Krzemionkach. In J. Rydzewski (ed.), *150 lat Muzeum Archeologicznego w Krakowie*. Kraków, 267–280.
- Radwański K. 2007a. Kraków przedchrześcijański. In J. Wyrozumski (ed.), *Kraków: nowe studia nad rozwojem miasta*. Kraków, 89–117.
- Radwański K. 2007b. Kraków przedlokacyjny. In R. Czaja and Z. Noga (eds.), *Atlas historyczny miast polskich 5 (Małopolska), z. 1 (Kraków)*. Kraków, 5–8, mapa 4.3.
- Rajman J. 2006. Świąta, relikwie i patrocinia w problematyce kultu świętych w Krakowie od końca X do połowy XIII w. In E. Firlet (ed.), *Kraków w chrześcijańskiej Europie X–XIII w., Katalog*. Kraków, 121–161.
- Rederowa D. 1957a. Lata upadku (od połowy wieku XVII do roku 1775). In J. Dąbrowska (ed.), *Kraków: studia nad rozwojem miasta*. Kraków, 229–241.
- Rederowa D. 1957b. Powstawanie Krakowa nowożytnego (1775–1867). In J. Dąbrowska (ed.), *Kraków: studia nad rozwojem miasta*. Kraków, 243–285.
- Reyman-Walczak B. 2006. Monety z badań Rynku Głównego w Krakowie w latach 2003 i 2004. *Materiały Archeologiczne* 36, 169–180.
- Reyniak J. 1976. Kraków – Stare Miasto, Sukiennice. *Informator Archeologiczny. Badania 1975*, 185–187.
- Rodzińska-Chorąży T. 2001. Wczesnopiastowska sztuka Małopolski – zarys stanu badań u progu trzeciego tysiąclecia. In J. Gancarski (ed.), *Dzieje Podkarpacia 5. Początki chrześcijaństwa w Małopolsce*. Krosno, 193–206.
- Rojkowska H., Niewalda W. 2007. Mury obronne Krakowa do czasu ich wyburzenia. In J. Wyrozumski (ed.), *Kraków: nowe studia nad rozwojem miasta*. Kraków, 493–584.
- Rydzewski J. 2006. Badania wykopaliskowe wschodniej części Rynku Głównego w Krakowie. Dlaczego nie kopieemy? *Materiały Archeologiczne* 36, 279–281.
- Salwiński J. 2007. Powstanie i rozwój Nowej Huty w drugiej połowie XX wieku. In J. Wyrozumski (ed.), *Kraków: nowe studia nad rozwojem miasta*. Kraków, 715–755.
- Schejbal-Dereń K. and Dereń M. 2010. Wielka Waga na krakowskim Rynku w świetle badań archeologicznych. *Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa* 28(2), 7–30.
- Schejbal-Dereń K. and Dereń M. 2011. Świadki ziemne świadkami historii. Znaczenie badań archeologicznych dla poznania dziejów Wielkiej Wagi i przeszłości południowo-wschodniego rejonu Rynku Głównego w Krakowie. *Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa* 29, 61–94.
- Schejbal-Dereń K. and Garbacz-Klempka A. 2010. Działalność krakowskiej Wielkiej Wagi w kontekście badań metaloznawczych. *Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa* 28(2), 31–50.

- Skowron R. 2007a. Przemiany w zabudowie miasteczka wawelskiego w okresie od XIV do XX wieku. In J. Wyrozumski (ed.), *Kraków: nowe studia nad rozwojem miasta*. Kraków, 67–87.
- Skowron R. 2007b. Przemiany w zabudowie Wawelu od XIV do XX wieku. In R. Czaja and Z. Noga (eds.), *Atlas historyczny miast polskich 5 (Małopolska), z. 1 (Kraków)*. Kraków, 30–31.
- Ślawiński S. 2010. Przyczynek do stanu badań nad zagadnieniem najstarszych kamienic krakowskich i ich lokalizacji na działce modularnej. *Krzysztofor, Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa* 28(2), 77–96.
- Stoksik J. 2007. Dawne plany i widoki Krakowa. In R. Czaja and Z. Noga (eds.), *Atlas historyczny miast polskich 5 (Małopolska), z. 1 (Kraków)*. Kraków, 36–38.
- Sudacka A. 2006. Budynek Małej Wagi na Rynku krakowskim na podstawie źródeł historycznych. *Rocznik Krakowski* 72, 45–55.
- Sudacka A. 2008. Wyniki kwerendy archiwalnej dotyczącej zabudowy handlowej Rynku w Krakowie. *Krzysztofor, Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa* 26, 94–97.
- Szałapak A. 2005. Legendy i tajemnice Krakowa od króla Kraka do Piotra Skrzyneckiego. In A. Szałapak (ed.), *Legendy i tajemnice Krakowa od króla Kraka do Piotra Skrzyneckiego*. Kraków.
- Szmoniewski S. B. 2007. Osadnictwo na terenie aglomeracji krakowskiej od VI do X wieku. In R. Czaja and Z. Noga (eds.), *Atlas historyczny miast polskich 5 (Małopolska), z. 1 (Kraków)*. Kraków, 5, mapa 4.2.
- Świechowska H. 1938. Przedmieście Wesoła. In *Studia nad przedmieściami Krakowa* (= *Biblioteka Krakowska* 94). Kraków, 126–174.
- Świechowski Z. 1963. *Budownictwo romańskie w Polsce. Katalog zabytków*. Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Świechowski Z. 2000a. *Architektura romańska w Polsce*. Warszawa.
- Świechowski Z. 2000b. Problemy badawcze wczesnej architektury. In A. Buko and Z. Świechowski (eds.), *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego*. Warszawa, 19–21.
- Świechowski Z. 2009. *Katalog architektury romańskiej w Polsce*. Warszawa.
- Wajnasówna J. 1938. Jurydyka Smoleńsk. In *Studia nad przedmieściami Krakowa* (= *Biblioteka Krakowska* 94). Kraków, 175–199.
- Wąłow A. 1979. Późnośredniowieczne garncarstwo krakowskie w świetle źródeł archeologicznych. *Materiały Archeologiczne* 19, 5–151.
- Wardas-Lasoń M. and Głowa W. 2010. Rozpoznanie stanu zanieczyszczenia miedzią i ołowiem poziomów użytkowych w rejonie Kramów Bogatych. *Krzysztofor, Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa* 28(2), 209–224.
- Wardas-Lasoń M., Zaitz E. and Such J. 2010. Metale ciężkie w nawarstwieniach historycznych krzyża Sukiennic – próba ustalenia dróg migracji zanieczyszczeń. *Krzysztofor, Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa* 28(2), 193–200.
- Węclawowicz T. 2010. Fazy budowy kościoła Mariackiego. Modele rekonstrukcyjne dla Muzeum Historycznego Miasta Krakowa. *Krzysztofor, Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa* 28(2), 65–76.

- Wierzbicki R. 2010. Konstrukcja i funkcjonowanie wodociągów Krakowa do połowy XVII wieku. *Krzysztofony. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa* 28(2), 177–191.
- Wyrozumski J. 1992. *Dzieje Krakowa 1 (Kraków do schyłku wieków średnich)*. Kraków.
- Wyrozumski J. 2006. Kraków w chrześcijańskiej Europie X–XIII wiek. In E. Firlet (ed.), *Kraków w chrześcijańskiej Europie X–XIII w. Katalog wystawy*. Kraków, 37–77.
- Wyrozumski J. (ed.) 2007. *Kraków: nowe studia nad rozwojem miasta*. Kraków.
- Wyrozumski J. 2007a. Lokacja 1257 roku na tle rozwoju krakowskiego zespołu osadniczego. In G. Lichończak-Nurek (ed.), *Kraków: europejskie miasto prawa magdeburskiego 1257–1791. Katalog wystawy*. Kraków, 34–48.
- Wyrozumski J. 2007b. Lokacja czy lokacje Krakowa. In J. Wyrozumski (ed.), *Kraków: nowe studia nad rozwojem miasta*. Kraków, 19–42.
- Zaitz E. 1976. Badania archeologiczne w południowej części Plant przy ul. Waryńskiego w Krakowie (południowo-wschodnia krawędź Okołu). *Materiały Archeologiczne* 16, 71–115.
- Zaitz E. 2000. Badania archeologiczne w Opactwie OO. Benedyktynów w Tyńcu. In A. Buko and Z. Świechowski (eds.), *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego*. Warszawa, 305–330.
- Zaitz E. 2001. Kraków u progu drugiego tysiąclecia. In J. Gancarski (ed.), *Dzieje Podkarpacia 5. Początki chrześcijaństwa w Małopolsce*. Krosno, 109–176.
- Zaitz E. 2004. Sprawozdanie z badań sondażowych prowadzonych na Rynku Głównym w Krakowie w 2003 roku. In Z. Janowski (ed.), *VI Konferencja Naukowo-Techniczna „Inżynierskie problemy odnowy staromiejskich zespołów zabytkowych”*. Kraków, 24–26 listopada 2004. Kraków, 263–296.
- Zaitz E. 2006a. Osadnictwo wczesnośredniowieczne na terenie Krakowa. In E. Firlet (ed.), *Kraków w chrześcijańskiej Europie X–XIII w. Katalog*. Kraków, 221–273.
- Zaitz E. 2006b. Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych w Krakowie w 2004 roku przy przebudowie nawierzchni płyty Rynku Głównego po zachodniej stronie Sukiennic. *Materiały Archeologiczne* 36, 79–149.
- Zaitz E. 2009. Badania archeologiczne przy przebudowie nawierzchni Małego Rynku w Krakowie w 2007 roku. *Materiały Archeologiczne* 37, 35–91.
- Zaitz E. 2010. Badania archeologiczne w Sukiennicach i na Rynku Głównym w Krakowie. *Krzysztofony. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa* 28(1), 199–254.
- Zaitz E. and Zaitz M. 2010. Domniemany pochówek konia z Sukiennic. *Krzysztofony. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa* 28(1), 255–264.
- Zaitz M. 2009. Późnośredniowieczny miecz żelazny z Małego Rynku w Krakowie. *Materiały Archeologiczne* 37, 93–100.
- Zamorski K. 2006. Kraków – przestrzeń społeczna. In J. M. Małecki (ed.), *Kraków: dziedzictwo wieków*. Kraków, 74–101.
- Zamorski K. 2007. Rozwój demograficzny Krakowa w ciągu wieków. In J. Wyrozumski (ed.), *Kraków: nowe studia nad rozwojem miasta*. Kraków, 841–886.
- Zin W. and Grabski W. 1966. Wczesnośredniowieczne budowle Krakowa w świetle ostatnich badań. *Rocznik Krakowski* 38, 33–71.
- Żaki A. 1965. *Początki Krakowa*. Kraków.

- Żaki A. 1974. *Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej*. Wrocław.
- Żółciak J. 2007. Rozwój przestrzenny Podgórze. In J. Wyrozumski (ed.), *Kraków: nowe studia nad rozwojem miasta*. Kraków, 529–584.
- Żurkowa R. 1957. Kraków wczesnośredniowieczny (wiek X do połowy XIII). In J. Dąbrowski (ed.), *Kraków: studia nad rozwojem miasta*. Kraków, 85–116.

Emil Zaitz

Przedlokacyjne osadnictwo na terenie Krakowa

Początek XXI stulecia był dla krakowskiej archeologii okresem wyjątkowym i dość szczególnym. Rozpoczęła go milenijna rocznica Zjazdu Gnieźnieńskiego, którą poprzedzono serią badań archeologicznych prowadzonych na różnorodnych stanowiskach powiązanych bardzo ściśle z wydarzeniami sprzed 1000 lat. Prace realizowane były wówczas w ramach dwu programów badawczych ustanowionych przez Komitet Badań Naukowych („Polska w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego”) oraz przez Urząd Generalnego Konserwatora Zabytków w Ministerstwie Kultury i Sztuki („1000-lecie Zjazdu Gnieźnieńskiego”). Ich podsumowaniem, ale też rezultatem wcześniejszych, zazwyczaj wieloletnich prac terenowych stała się publikacja, w której zaprezentowano najważniejsze badania zrealizowane na stanowiskach archeologicznych z wczesnego średniowiecza na obszarze Polski (Buko 2000, 7–17; Świechowski 2000b, 19–21). Z terenu Krakowa badaniami milenijnymi objęte były romańskie budowle architektoniczne oraz wczesnośredniowieczne fortyfikacje obronne wzgórz wawelskiego (Ryc. 1), a także najstarsze budowle i osadnictwo rozwijające się na obszarze Opactwa Benedyktynów w Tyńcu (Firlet, Pianowski 2000, 275–283; Kukliński 2000, 293–304; Zaitz 2000, 305–330).

W ramach tych samych badań terenowych oraz ich podsumowań w 2000 i 2009 roku powstały też kolejne publikacje Zygmunta Świechowskiego, w których zaprezentował swoje ponad 50-letnie zainteresowania romańskim budownictwem sakralnym w Polsce (Świechowski 2000a, 116–149, 267–270; Świechowski 2009). Ich wzorem oraz odniesieniem była praca tego samego badacza zrealizowana w początku lat 60. XX wieku, w której zaprezentował stan rozpoznania krakowskich budowli romańskich przed półwieczem (Świechowski 1963, 109–144, 171–176, 307–311). We wspomnianych publikacjach zostały uwzględnione niemal wszystkie budowle romańskie z terenu Krakowa, zaś dzięki zestawieniu obu prac możemy prześledzić i wiarygodnie określić zmiany stanu badań, które dokonały się pomiędzy początkiem drugiej połowy XX wieku a początkiem XXI stulecia. Warto jednak pamiętać, że *status quo* w tej kwestii nie trwał zbyt długo. Już w 2011 i 2012 roku, a więc wkrótce po ukazaniu się „Katalogu ...” (Świechowski 2009) nastąpiły zmiany w znajomości romańskich budowli Krakowa. Podczas stosunkowo niewielkich ratowniczych badań archeologicznych prowadzonych przy przebudowie nawierzchni placu przed elewacją dominikańskiego kościoła św. Trójcy odkryte zostały relikty nieznanej dotychczas budowli romańskiej (Ryc. 2), która zdaniem badaczy mogła pochodzić z drugiej połowy XI lub z początku XII wieku (Łyczak, Górski 2012; Niewalda, Rojkowska 2012). Jej badania oraz interpretacja nie są jeszcze zakończone, ale już dziś nie ulega wątpliwości, że są to nieznane dotychczas relikty przeddominikańskiej bu-

dowli sakralnej, przy której funkcjonował cmentarz. Miała ona dość znaczne rozmiary, zaś przy jej zachodniej fasadzie znajdowały się dwie narożne wieże. Przypuszczalnie na jej fundamentach postawiono później zachodnią część dominikańskiej świątyni pod wezwaniem św. Trójcy.

W ostatnich latach nowe ustalenia pojawiły się też w odniesieniu do kościoła św. Andrzeja funkcjonującego na terenie podgrodzia Okół (Firlet, Kajfasz 2012), a przede wszystkim do romańskiej fazy kościoła Najświętszej Marii Panny na Rynku Głównym w Krakowie, który dotychczas datowany był na XII stulecie (Zin, Grabski 1966, 62–67). Obecnie – po badaniach weryfikacyjnych przeprowadzonych w kryptach kościoła (Ryc. 3) – pojawił się uzasadniony pogląd wypracowany przez archeologów i architektów, że fundamenty najstarszej świątyni Mariackiej zbudowane zostały z wtórnie wykorzystanej kostki romańskiej (Firlet *et al.* 2011, 331–356). Z tego względu odnośnienie reliktów odkrytych w latach 60. XX wieku przez Wiktora Zina i Władysława Grabskiego do XII stulecia jest dziś nieuzasadnione. W rzeczywistości domniemana świątynia romańska stojąca w tym miejscu została prawdopodobnie całkowicie rozebrana podczas budowy fundamentów gotyckiego kościoła halowego w XIII wieku. Podsumowujący, ale dziś już nieco zdezaktualizowany charakter w odniesieniu do Krakowa miała także niedawna publikacja Moniki Bober, w której autorka zaprezentowała stan badań nad romańskim budownictwem sakralnym w krakowskiej aglomeracji osadniczej (Bober 2006, 5–25; Bober 2008), a także praca Ewy Kubicy-Kabacińskiej ukazująca stan badań nad drewnianymi budowlami sakralnymi z wczesnośredniowiecznej Małopolski (Kubica 1996, 63–110).

Jubileusz Zjazdu Gnieźnieńskiego oraz początek nowego tysiąclecia stały się pretekstem do podejmowania różnych inicjatyw badawczych także w lokalnych ośrodkach naukowych. W Małopolsce przybrało to charakter konferencji naukowej oraz okolicznościowej wystawy zorganizowanej przez Muzeum Podkarpackie w Krośnie i przez Podkarpackie Towarzystwo Historyczne, które poświęcono „początkom chrześcijaństwa w Małopolsce”. Podczas wspomnianej konferencji zaprezentowano szereg referatów, wśród których pojawiła się też problematyka krakowska i szerzej rozumiana tematyka związana z początkami chrześcijaństwa w Małopolsce. Bezpośrednio do tematyki chrystianizacji ziem południowo-wschodniej Polski oraz do udziału w tej akcji misji cyrylometodiańskiej z Wielkich Moraw lub nieco późniejszej misji czeskiej z Pragi, a także do roli zakonu benedyktynów oraz św. Świerada w szerzeniu nowej wiary nawiązywało kilka opracowań i referatów przygotowanych przez historyków (Kanior 2001, 177–191; Moszyński 2001, 23–33; Pietrzak 2001, 81–107; Polek 2001, 35–61). Oddzielne referaty zostały poświęcone problematyce najstarszej architektury sakralnej z Krakowa (Pianowski 2001, 63–79) oraz wczesnośredniowiecznemu osadnictwu z terenu wielkiego Krakowa (Zaitz 2001, 109–176). Do tematyki stanu badań romańskiej architektury sakralnej z Krakowa i Tyńca nawiązywały też kolejne opracowania krakowskich badaczy wczesnego średniowiecza (Rodzińska-Chorąży 2001, 193–206; Kubica-Kabacińska 2001, 215–222).

Przełom drugiego i trzeciego tysiąclecia oraz początek XXI wieku były też czasem szczególnych wydarzeń związanych bezpośrednio z historią Krakowa. Najważniejszą z nich była okrągła (bo 750.) rocznica lokacji miasta na prawie niemieckim, którą obchodzono w 2007 roku. Z jednej strony okres jubileuszu cechował się podejmowaniem szeregu różnorodnych prób mających na celu podsumowanie dotychczasowej wiedzy na temat historii miasta i dróg formowania się całego krakowskiego zespołu miejskiego, zaś z drugiej był okresem szczególnych wyzwań związanych z nowymi badaniami archeologicznymi na obszarze miasta. W połowie pierwszej dekady XXI wieku, w latach 2005–2007, podjęto szereg akcji naukowych i popularyzatorskich, których zadaniem było uświetnienie i spopularyzowanie 750. rocznicy „założenia” Krakowa w różnych środowiskach nie powiązanych bezpośrednio z nauką i kulturą. Taką rolę spełnił album „Kraków, dziedzictwo wieków” pod red. Jana M. Małeckiego (Małecki ed. 2006), którego współtwórcami byli krakowscy historycy oraz historycy sztuki. Zaprezentowali oni Kraków jako „przestrzeń miejską” (Krasnowolski 2006, 19–45), „przestrzeń władzy” (Noga 2006, 47–73), „przestrzeń społeczną” (Zamorski 2006, 75–101), „przestrzeń gospodarczą” (Niezabitowski 2006, 103–129) i „duchową” (Grodziska 2006, 131–159), a także Kraków jako „dziedzictwo wieków” (Grychowski 2006, 161–301). Główny ciężar organizacyjny wszystkich uroczystości jubileuszowych został przejęty przez Muzeum Historyczne Miasta Krakowa kierowane przez dyrektora Michała Niezabitowskiego, a także przez Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa i jego prezesa profesora Jerzego Wyrozumskiego. Bezpośrednio do szeroko rozumianej społeczności Krakowa (i do wszystkich turystów) skierowane zostały wówczas 3 wielkie ekspozycje archeologiczno-historyczne prezentowane corocznie od 2005 do 2007 roku.

Zadaniem pierwszej z nich („*Legendy i tajemnice Krakowa od króla Kraka do Piotra Skrzyneckiego*”) było przypomnienie najważniejszych krakowskich legend oraz legendarnych postaci, lokalnych obrzędów i zwyczajów ludowych, dzieł sztuki oraz obiektów architektonicznych, a także władców i artystów związanych z początkami oraz z historią miasta. Autorem tej wystawy była Anna Szałapak współpracująca z fotografikiem Rafałem Korzeniowskim. Prezentowano ją w 2005 roku a towarzyszył jej bardzo bogato ilustrowany katalog (Szałapak 2005). Kolejną ekspozycję „*Kraków w chrześcijańskiej Europie X–XIII w.*” przygotowało Muzeum Historyczne Miasta Krakowa we współpracy z Muzeum Archeologicznym w Krakowie (Firlet 2006). Jej współautorami była Elżbieta Firlet z Muzeum Historycznego Miasta Krakowa i Emil Zaitz z Muzeum Archeologicznego w Krakowie. Ekspozycji towarzyszył bardzo obszerny katalog przygotowany przez Elżbietę Firlet i zawierający omówienie wszystkich eksponatów prezentowanych na wystawie. W głównych zrębach była to wystawa archeologiczna, w której wyeksponowane zostały najcenniejsze i najważniejsze zabytki archeologiczne oraz architektoniczne pochodzące zarówno z badań wykopaliskowych, jak i z kolekcji muzealnych. Trzecia ekspozycja – „*Kraków, europejskie miasto prawa magdeburskiego 1257–1791*” – prezentowana była w Muzeum Historycznym

Miasta Krakowa w 2007 roku. Kuratorem wystawy była Grażyna Lichończak-Nurek, natomiast współautorkami scenariusza Marta Marek i Greta Czupryniak z Muzeum Historycznego (Lichończak-Nurek 2007a). Współorganizatorami tej ekspozycji było Archiwum Państwowe w Krakowie oraz Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa. Kształt i tematyka wystawy miały na celu wyeksponowanie przemian Krakowa oraz miejskiego zespołu urbanistycznego po połowie XIII stulecia. Dotyczyły one wydarzeń, które zachodziły w ciągu kolejnych 5 wieków w architekturze i sztuce, w kulturze materialnej i duchowej oraz w handlu, rzemiośle i przemyśle, a także zmian określających pozycję miasta w ówczesnym świecie (Lichończak-Nurek 2007b; 2007c).

Eksponowana w 2006 roku wystawa „*Kraków w chrześcijańskiej Europie X–XIII w.*” prezentowała przede wszystkim zabytki archeologiczne. Zasadniczo pochodziły one z okresu poprzedzającego lokację miasta w 1257 roku, zaś ich zadaniem było zilustrowanie historii oraz przemian zachodzących na terenie krakowskiego zespołu grodowego (Ryc. 4) i powiązanych z nim osad we wczesnym średniowieczu (Firlet, Zaitz 2006, 28–33). Tematykę archeologiczną i historyczną zaprezentowano w ramach 7 działów przedstawiających „*krakowski zespół osadniczy*”, „*Wawel – castrum et ecclesia*”, „*Opactwo Benedyktynów w Tyńcu*”, „*Norbertanki i Klaryski. Kościół św. Andrzeja – reprezentacyjną świątynię podgrodzia Okół*”, „*patronów i świętych polskiego i krakowskiego kościoła*”, „*na szlaku kulturowym i handlowym*” oraz „*w skrypcorium i w kancelarii władzy*”. Obok zabytków archeologicznych i różnorodnych detali architektonicznych pozyskanych podczas badań na wystawie ukazano szereg modeli i rekonstrukcji przedstawiających budowle architektoniczne (m.in. drewniany i murowany kościół św. Wojciecha, romańską świątynię św. Andrzeja), gród książęcy na Wawelu, krakowski zespół osadniczy, a także romańską posadzkę z wnętrza krakowskiej katedry. Uzupełniały je wirtualne rekonstrukcje „*Wawelu z lotu ptaka w 1. połowie XIII wieku*”, „*podgrodzia Okół i grodu krakowskiego około połowy XIII wieku*”, „*Skalki i terenów na południe od Wawelu*”, „*zespołu klasztoru Benedyktynów w Tyńcu*” i „*klasztoru Cystersów w Mogile*” oraz wizualizacje wnętrza krakowskiej katedry pod wezwaniem św. Wacława i bazyliki św. Gereona na Wawelu, a także komputerową rekonstrukcję przedstawień malarskich z 2. połowy XII wieku, które odkryto w absydii kościoła św. Andrzeja na Okole. Ekspozycję dopełniały najstarsze dokumenty, pieczęcie i numizmaty oraz przedstawienia artystyczne (obrazy i rzeźby) krakowskich świętych, mapy prezentujące krakowski zespół grodowy oraz osadnictwo na terenie wielkiego Krakowa stanowiące zaplecze gospodarcze książęcej i królewskiej siedziby, a także drogi przenikania chrześcijaństwa na ziemię polską w X wieku oraz różnorodne kontakty z najważniejszymi ośrodkami kulturowymi i sakralnymi w całej Europie.

Towarzyszący wystawie katalog zawierał noty omawiające wszystkie zabytki i ekspozyty ukazane na ekspozycji (Firlet 2006, 280–481). W rzeczywistości każda z nich miała charakter krótkiego opracowania naukowego, zaś ich autorami było 54 naukowców z różnych instytucji naukowych z Krako-

wa, Poznania, Gniezna, Wieliczki i Warszawy. Oprócz nich w katalogu zamieszczono też szereg opracowań tematycznych przygotowanych specjalnie dla tego wydawnictwa i omawiających wszystkie zagadnienia związane z Krakowem w okresie wczesnego średniowiecza. Zaprezentowano w nich pozycję Krakowa w ówczesnej Europie (Wyrozumski 2006, 37–77), kulturę intelektualną miasta (Ożóg 2006, 79–119), problematykę kultu świętych (Rajman 2006, 121–161), a także monumentalne budowle sakralne i świeckie z Krakowa (Pianowski 2006, 163–210) oraz problematykę osadniczą krakowskiego zespołu grodowego i jego zaplecza (Zaitz 2006, 221–273). Bardzo ważnym uzupełnieniem wystawy i katalogu była multimedialna płyta „*Cracovia origo*” opracowana przez Marcina Orkisa (MM interActive), a także oratorium „*Cracovia est*” skomponowane przez Dariusza Reguckiego, które skierowane były do szeroko rozumianej społeczności Krakowa.

Główne uroczystości jubileuszu 750-lecia lokacji Krakowa odbyły się dopiero w 2007 roku, a wzorem dwu poprzednich akcji przygotowujących ten jubileusz głównym akcentem stała się wspomniana już wystawa „*Kraków, europejskie miasto prawa magdeburskiego 1257–1791*” zorganizowana w Pałacu Krzysztofory. Zaprezentowano na niej szereg zabytków archeologicznych z późnego średniowiecza i z czasów nowożytnych, które przechowywane są w zbiorach niemal wszystkich muzeów krakowskich (włącznie z Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce), a także wybrane materiały zabytkowe pozyskane w ostatnich latach z badań wykopaliskowych prowadzonych na terenie Rynku Głównego. Uzupełniały je bardzo bogato reprezentowane zbiory numizmatyczne, medale, rękopisy, psalterze, księgi, pieczęcie, militaria (m.in. miecze katowskie), przedmioty kultu, dokumenty, miniatury, tkaniny, panoramy i plany miasta, a także makiety budowli sakralnych, zabudowań miejskiego ratusza, rynku oraz całego zespołu osadniczego Krakowa, Kazimierza i Kleparza (około 1650 roku). Wszystkie eksponaty prezentowane były w 11 działach tematycznych ukazujących „*wielką lokację Krakowa*”, „*układ urbanistyczny*”, „*samorząd miejski*”, „*sądownictwo*”, „*cechy i system organizacyjny miasta*”, „*handel*” i „*życie codzienne*”, „*mieszczański splendor*”, „*życie intelektualne*” i „*życie religijne*” oraz mechanizmy, które doprowadziły do „*kresu świetności miasta*” (Lichończak-Nurek 2007b).

Wystawie tej towarzyszył bardzo obszerny katalog, w którym zostały zaprezentowane i omówione wszystkie zabytki, dzieła sztuki oraz inne materiały ekspozycyjne (Lichończak-Nurek 2007b, 130–138). Umieszczono w nim także szereg artykułów specjalistycznych nawiązujących do głównych działów tematycznych wystawy. Na wyróżnienie zasługują opracowania prezentujące stosowanie w Polsce magdeburskiego prawa miejskiego w średniowieczu i w czasach nowożytnych (Kowalski 2007, 22–34), zmiany ustroju organizacyjnego Krakowa pomiędzy XIII a XVIII wiekiem (Bukowski, Noga 2007, 49–68), elity intelektualne Krakowa (Noga 2007b, 91–98), a także rolę lokacji w rozwoju krakowskiego zespołu osadniczego (Wyrozumski 2007a, 34–48). Problematykę archeologiczną pokazano tylko na przykładzie kilkuletnich badań prowadzonych na terenie obecnego kwartału uniwersyteckiego położo-

nego pomiędzy ul. św. Anny, Plantami a ul. Wiślną (Niemiec 2007, 69–90). Uzupełnieniem wystawy i katalogu była zarówno cyfrowa rekonstrukcja historycznej zabudowy Krakowa (Marek 2007, 99–129) oraz prezentacja multimedialnej płyty „*Civitas nostra Cracoviensis*” opracowanej wg koncepcji i scenariusza Marty Marek i Piotra Opalińskiego, jak też oratorium „*Cracovia est*” skomponowane przez Dariusza Reguckiego i wykonane przez zespół Opery Krakowskiej podczas uroczystości otwarcia wystawy oraz inauguracji obchodów jubileuszowych.

Naukowym owocem jubileuszu było szereg różnorodnych wydawnictw o charakterze szczególnym i wyjątkowym. Na ich czele należy umieścić pełną publikację map, planów, widoków miasta oraz innych zbiorów kartograficznych przedstawiających Kraków w okresie od XVI do XX stulecia (Czaja, Noga 2006). Wśród nich zreprodukowane zostały najstarsze plany miasta z 1594, 1655, 1657 i 1667 roku, widoki i panoramy ówczesnego Krakowa z 1493, 1536 i 1581 roku, a także pierwsze rekonstrukcje kształtu krakowskiej aglomeracji oraz próby chronologicznego rozwarstwienia miasta wykonane pod koniec XIX stulecia (Stoksik 2007, 36–38). Rekonstrukcje te wykonano w „Urzędzie Budownictwa m. Stołecznego Królewskiego Krakowa” dla zobrazowania kolejnych etapów rozwoju od 1350 roku (mapa nr 1), do 1889 roku (mapa 7).

W „Atlasie” umieszczono też szereg obecnych rekonstrukcji rozwoju krakowskiej aglomeracji miejskiej wraz z krótkimi komentarzami autorów poszczególnych planów. Warto zwrócić uwagę na komentarze dotyczące warunków topograficznych oraz sieci wodnej i sieci drożnej (Laberschek 2007b, 8–9), na charakterystykę zaplecza osadniczego i gospodarczego miasta (Laberschek 2007c, 24–26), a także na wyeksponowanie etapów powstawania i lokacji krakowskich osad miejskich (Beiersdorf 2007, 33–35; Krasnowolski 2007a, 31–33; 2007c, 9–11; 2007d, 35–36) oraz na omówienie ich rozwoju urbanistycznego do XVIII wieku (Komorowski, Follprecht 2007b, 11–17) i w czasach współczesnych (Purchla 2007a, 17–24). Uzupełnieniem oraz ilustracją są mapy z zestawionymi zbiorczo etapami rozwoju Wielkiego Krakowa od XIII do XX wieku, a także ze świątyniami i parafiami funkcjonującymi na obszarze miasta od X do XX stulecia. Podstawowy charakter mają plany określające kształt miasta według szeregu cięć chronologicznych ustalonych na 1257 rok (miasto lokacyjne), na XVII wiek (zabudowa polokacyjna), na 1632 i 1773 rok (mapy własności), a także plany ukazujące zasiedlenie okolic starego Krakowa w XIV, XV i XVI wieku, kształt jego przedmieść w XVII–XVIII wieku oraz lokacyjnych miast Kazimierz i Kleparz w XIV i XVII stuleciu. Atlas zawiera też rekonstrukcję zabudowy na Rynku Głównym przed połową i w drugiej połowie XIV wieku (Buśko, Komorowski 2007, 26–27), rekonstrukcję miasta na Okole w XIV stuleciu (Niewalda, Rojowska 2007, 27–29), a także urbanistykę zamku królewskiego na Wawelu, którą zaprezentowano w 4 kolejnych cięciach chronologicznych (Pianowski 2007, 29–30; Skowron 2007b, 30–31).

Zgodnie z intencjami twórców wydawnictwa w „Atlasie” umieszczono też 2 mapy przedstawiające wyniki badań archeologicznych prowadzonych

na obszarze miasta. Autorem mapy prezentującej przedlokacyjne osadnictwo funkcjonujące w centrum krakowskiego zespołu grodowego był Kazimierz Radwański. Na mapie oraz w komentarzu do niej umieszczony został obraz Krakowa z okresu pomiędzy X a XIII wiekiem, który jest znany co najmniej od połowy lat 70. XX wieku i powszechnie akceptowany przez wszystkich badaczy zajmujących się Krakowem (Radwański 1975, 57–266; 2007b, 5–8). Na poprzedniej mapie – opublikowanej po raz pierwszy w 1975 roku – nieco bardziej rozbudowane były osady przedlokacyjne położone na terenie późniejszego Kazimierza oraz na podgórskich Krzemionkach i na Dębnikach. Na obecnie opublikowanej mapie brakuje przede wszystkim fortyfikacji obronnych, które miałyby się znajdować w rejonie Skalki oraz przy kościołach św. Jakuba i św. Wawrzyńca, a także domniemanych umocnień grodowych w miejscu późniejszego klasztoru Norbertanek na Zwierzyńcu. W porównaniu z nowszymi publikacjami tego badacza (z końca XX i początku XXI wieku) na mapie zamieszczonej w „Atlasie” brak też zespołu domniemanych kopców (kurhanów), które były umiejscowione przez niego przede wszystkim na obrzeżu podgórskich Krzemionek (Radwański 2000, 267–280; Buko 2003, 287–308).

Druga mapa archeologiczna – jak wynika z podpisu pod nią – miała pokazywać „osadnictwo na terenie aglomeracji krakowskiej od VI do pierwszej połowy XIII wieku” (Szmoniewski 2007, 5). Opracował ją Bartłomiej Szymon Szmoniewski wykorzystując prawdopodobnie część dawnych (?) publikacji sprzed XXI wieku. Zaznaczono na niej osady oraz obiekty archeologiczne znane głównie ze wspomnianych wcześniej publikacji K. Radwańskiego, kilkanaście stanowisk położonych najczęściej na wysokiej terasie Wisły w rejonie Nowej Huty, dwa stanowiska archeologiczne z terenów usytuowanych po północnej stronie (poza centrum) miasta oraz niewielką grupę stanowisk zadokumentowanych dotychczas w południowo-zachodniej części Krakowa, w rejonie Tyńca, Sidziny, Skotnik, Kobierzyna, Pychowic, Dębnik, Kurdwanowa i Soboniowic. Trudno zrozumieć jaką zasadą kierował się autor tego kuriozalnego opracowania i z jakich źródeł korzystał. Niewątpliwie nie widział (!) ani wystawy „*Kraków w chrześcijańskiej Europie X–XIII w.*”, ani też nieco wcześniej opublikowanej mapy (nr 1) w katalogu do tej wystawy prezentowanej od 6 czerwca 2006 roku (Zaitz 2006, mapa 1). Bezsprzecznym faktem jest natomiast to, że do epokowego wydawnictwa została włączona mapa, która w żaden sposób nie odzwierciedlała ani stanu bazy źródłowej zgromadzonej przez wieloletnie badania archeologiczne na terenie Krakowa, ani też stanu publikacji źródłowych z okresu powstania „Atlasu” (Ryc. 5).

Bardzo ważnym krokiem w podsumowaniu aktualnej wiedzy o Krakowie była praca zbiorowa „*Kraków, nowe studia nad rozwojem miasta*” zredagowana przez Jerzego Wyrozumskiego. Zamieszczono w niej 20 artykułów przygotowanych głównie przez krakowskich historyków, historyków sztuki, architektów i urbanistów, a także przez trzech archeologów. Większość zamieszczonych tu opracowań jest zazwyczaj rozwinięciem krótkich komentarzy umieszczonych we wspomnianym wcześniej „Atlasie”. Kazimierz Ra-

dwański przedstawił tu osadnictwo rozwijające się na terenie miasta przed XIII wiekiem, a więc zaplecze powiązane bezpośrednio z formowaniem się krakowskiego zespołu grodowego (Radwański 2007a, 89–117). W artykule tym wyeksponował problematykę krakowskich kopców Krakusa, Wandy i Estery, wyniki badań prowadzonych w okresie międzywojennym na Kopcu Krakusa oraz interpretacje wyników badań i samych kopców. W „*Nowych studiach ...*” przypomniał też swoje wcześniejsze hipotezy dotyczące obecności na Krzemionkach (i w Krakowie) rozległych cmentarzysk kurhanowych z czasów pogańskich. Z kolei problematykę kształtu i funkcjonowania grodu książęcego na Wawelu podsumował znany duet archeologów wawelskich w osobach Janusza Firleta i Zbigniewa Pianowskiego (Firlet, Pianowski 2007, 45–64). Uwarunkowania przyrodnicze w rozwoju Krakowa przedstawił Michał Niezabitowski (2007a, 19–42), natomiast w kolejnych opracowaniach została przedstawiona tematyka średniowiecznego zamku królewskiego (Skowron 2007a, 67–87), lokacje tutejszych miast (Krasnowolski 2007b, 355–422; Wyrozumski 2007a, 19–42), rolę ich samorządu (Noga 2007c, 455–491), rozwój miasta (Komorowski 2007, 153–186; Laberschek 2007a, 297–352) i jego przedmieść (Beiersdorf 2007, 427–451), a także fortyfikacje miasta (Rojkowska, Niewalda 2007, 493–584). Kolejna grupa opracowań zaprezentowała przemiany krakowskiej aglomeracji w czasach nowożytnych, a więc rozwój przestrzenny i urbanistyczny miast lokacyjnych w czasach nowożytnych (Firlet 2007, 663–712; Komorowski, Follprecht 2007a, 189–292; Małecki 2007, 587–616; Purchla 2007b, 619–657), zmiany demograficzne (Zamorski 2007b, 841–886), obronność w XIX i XX wieku (Mikulski, Śródulska-Wielgus, Wielgus, Pstuś 2007, 757–834), a także powstanie i rozwój prawobrzeżnego przedmieścia zwanego później Podgórzem (Żółciak 2007, 529–584), a także Nowej Huty, najnowszej dzielnicy Krakowa (Salwiński 2007, 715–755).

„*Nowe studia nad rozwojem miasta*” były pomyślane jako praca wzorowana na poprzedniej publikacji wykonanej w 1957 roku przy okazji jubileuszu 700-lecia lokacji Krakowa (Dąbrowski 1957, 13–37). Odzwierciedliła ona ówczesny stan wiedzy oraz badań na temat Krakowa, a także określała perspektywy rozwojowe krakowskiej aglomeracji miejskiej. Nieco wcześniej, tuż przed wybuchem II wojny światowej, ukazały się monografie, które podsumowały stan wiedzy na temat krakowskiego Kazimierza (Konieczna 1938, 7–90) i Kleparza (Dzikówna 1932) oraz najważniejsze kwestie związane z historią przedmieścia Stradom (Masztalerzówna 1938, 91–121) i Wesoła (Świechowska 1938, 126–174), a także jurydyki Smoleńsk (Wajnasówna 1938, 175–199). W 1957 roku wśród autorów „*Studiów ...*” środowisko archeologów reprezentował Rudolf Jamka, który w stosunkowo krótkim artykule pokazał pradzieje oraz początki wczesnego średniowiecza na terenach wchodzących w skład ówczesnego Krakowa, a także rezultaty badań wykopaliskowych prowadzonych na Kopcu Krakusa (Jamka 1957, 65–83). Rozwinięciem jego artykułu stała się jego późniejsza publikacja książkowa wydana w 1963 roku (Jamka 1963) oraz kilka innych artykułów dotyczących badań krakowskiego zespołu osadniczego (Jamka 1962, 133–153; 1964, 211–222, 1965, 183–

–234; 1971). Tematykę związaną bezpośrednio z dziejami Krakowa przedlokacyjnego zaprezentowała wówczas także Renata Żurkowa (1957, 85–116). W swoim opracowaniu wykorzystała źródła pisane, wczesnośredniowieczne budowle sakralne oraz odkrywane w różnych warunkach zabytki kamienne i detale architektoniczne. Ponadto „*Studia nad rozwojem...*” zawierały opracowania prezentujące historię miasta (Friedberg 1957, 189–227; Mitkowski 1957a, 117–139; Pieradzka 1957, 141–187; Rederowa 1957a, 229–241; Rederowa 1957b, 243–285), a także środowisko przyrodnicze (Mitkowski 1957b, 39–64) oraz stan „obecny” i perspektywy rozwojowe Krakowa (Demel 1957, 287–351; Ptaszycka 1957, 353–389). Stosunkowo niewielkie wykorzystanie źródeł archeologicznych sprawiło, że kilka lat później ukazały się kolejne opracowania archeologiczne badań terenowych oraz próby podsumowywania – niemal na bieżąco – uzyskanych rezultatów (Lenkiewicz 1959, 78–99; Lenkiewicz 1962, 157–165; Lenkiewicz, Radwański 1959, 99–133; Radwański 1960, 127–137; Żaki 1965).

Zestawienie obu publikacji uświetniających 700-lecie oraz 750-lecie lokacji Krakowa najdobitniej ukazuje ogromny postęp w poznaniu historii miasta i jego przemian w okresie nieprzerwanego, niemal 1100-letniego okresu funkcjonowania. Obie pozycje odzwierciedlają także niemal lawinowe narastanie bazy źródłowej, i to nie tylko tej powiązanej z badaniami archeologicznymi, ale również powiązanej z weryfikacją istniejących źródeł pisanych oraz poszukiwaniami nowych informacji i przekazów w dokumentach miejskich (Banach 1998; Follprecht, Jelonek-Litewka 2007; Sudacka 2006; 2008). Najbardziej czytelnym znakiem globalnych zmian w poznaniu Krakowa po 1957 roku było pojawienie się pojęcia „krakowskiego zespołu grodowego”, w którym na pierwszym miejscu znalazła się osada książęca na wzgórzu wawelskim oraz ufortyfikowane podgrodzie zwane Okołem (Ryc. 6). Jeszcze w 1957 roku uważano, że centrum wczesnośredniowiecznego Krakowa zamykało się wokół Rynku Głównego i w obrębie granic miasta lokacyjnego, natomiast tereny położone między Wawelem a pl. Wszystkich Świętych były wówczas uznawane za obszar niemal całkowicie pozbawiony stałego osadnictwa (Mitkowski 1957a, 117–139; 1957b, 39–64). Rekonstruowano tu rozlewiska i zakola starych koryt Wisły, które miały być niekorzystne dla osadnictwa. Zdaniem ówczesnych badaczy zasiedlenie obszarów położonych u podnóża stoków wzgórza wawelskiego miało nastąpić dopiero w okresie lokacji miasta w 1257 roku (Ryc. 7), natomiast do granic średniowiecznego miasta włączono je po zbudowaniu murowanych fortyfikacji obronnych miasta (Ryc. 8).

„Przesunięcie” głównego centrum przedlokacyjnego osadnictwa na tereny usytuowane w rejonie ul. Kanoniczej, Senackiej, Poselskiej, pl. św. Marii Magdaleny i południowego odcinka ul. Grodzkiej nastąpiło dopiero w wyniku badań archeologicznych realizowanych pod koniec lat 50. i w latach 60. XX wieku. Odkryte wówczas materiały zabytkowe, nawarstwienia kulturowe, a zwłaszcza relikty drewniano-ziemnych fortyfikacji obronnych z wczesnego średniowiecza oraz odtworzone ukształtowanie południowego odcinka tera-

sy średniej umożliwiły wysunięcie nowych hipotez wskazujących, że przed połową XIII wieku główny zespół grodowy zlokalizowany był w południowej części obecnego Starego Miasta i na Wawelu (Radwańska 1972; Radwański 1972). W rejonie Rynku istniały wówczas tylko przygrodowe osady otwarte o charakterze służebnym, na których po najeździe tatarskim lokowane było nowe miasto (Radwański 1975). Ufortyfikowana osada „w rejonie kościoła św. Andrzeja” została wówczas utożsamiona ze wzmiankowaną w źródłach osadą Okół, lokowaną w początku XIV wieku jako „*nova civitas in Okol*”. Z kolei poznanie zespołu wczesnośredniowiecznych osad położonych na północnym przedpolu grodu i podgrodzia książęcego umożliwiły (i ułatwiły) badania archeologiczne przeprowadzone w latach 1960–1963 przy przebudowie nawierzchni oraz infrastruktury podziemnej Rynku Głównego (Lenkiewicz 1964, 159–167; Radwański 1970, 7–23; Wałowcy 1979, 5–45). Rozpoznano wtedy bardzo bogate i rozbudowane nawarstwienia średniowieczne oraz niemal wszystkie budowle istniejące na Rynku przed i po lokacji miasta w 1257 roku. Największym osiągnięciem było wówczas odkrycie relikwów drewnianej świątyni pod poziomami użytkowymi romańskiego kościoła św. Wojciecha (Ryc. 9), uchwycenie drewnianych i murowanych budowli wczesnogotyckich w miejscu XIV-wiecznych Sukiennic i Kramów Bogatych oraz renesansowych Kramów Szewskich (Bojęś-Białasik, Zaitz 2011, 99–118). Podczas tych badań rozpoznano też przedlokacyjną osadę rzemieślniczą funkcjonującą po południowej stronie Wieży Ratuszowej, wczesnośredniowieczną zabudowę drewnianą znajdującą się przed późniejszym kościołem Mariackim oraz pozostałości wczesnochrześcijańskiego cmentarza istniejącego po wschodniej stronie Sukiennic i w sąsiedztwie kościoła św. Wojciecha (Radwański 1975; Zaitz 2001).

Badania archeologiczne na terenie Krakowa prowadzone były z różnym nasileniem przez cały okres minionego 50-lecia pomiędzy jubileuszem 700 i 750 rocznicy lokacji miasta. Głównym ośrodkiem tych badań był Dział Krakowa Przedlokacyjnego powołany w ramach Muzeum Archeologicznego w Krakowie, a okresowo także Pracownia Archeologiczno-Konserwatorska działająca w krakowskim Oddziale Pracowni Konserwacji Zabytków (PKZ). Badania na wzgórzu wawelskim oraz w niektórych obiektach na terenie miasta prowadzone były głównie przez Pracownię Archeologiczną działającą w ramach Państwowych Zbiorów Sztuki na Wawelu oraz Kierownictwa Odnowienia Zamku Królewskiego na Wawelu, zaś po reorganizacji w ramach placówki Muzeum Zamek Królewski na Wawelu. W minionym półwieczu badania na terenie Krakowa prowadziła też Maria Cabalska z ówczesnej Katedry Archeologii Polski UJ oraz Dariusz Niemiec i Jacek Poleski z obecnego Instytutu Archeologii UJ. Badacze ci koncentrowali swoje zainteresowania na Collegium Maius (Cabalska 1962, 167–192) oraz na terenie wchodzącym w skład tzw. kwartału uniwersyteckiego w rejonie skrzyżowania ul. Gołębiej i Jagiellońskiej (Niemiec 2002, 171–178; 2007, 69–90; 2008a, 22–27; 2008b, 31–40), a także nad wybranymi obiektami położonymi na terenie Starego Miasta (m.in. klasztorem

Dominikanów oraz podziemiami kościoła św. Piotra i Pawła) i Kazimierza (projektowany Panteon Narodowy na Skałce).

Po upadku krakowskiego Oddziału PKZ i rozwiązaniu działającej tam Pracowni Archeologiczno-Konserwatorskiej, a także po zmianach ustrojowych i gospodarczych w kraju od początku lat 90. XX wieku na „archeologicznym rynku” Krakowa pojawiły się liczne firmy prywatne powiązane zazwyczaj z „jednoosobową działalnością gospodarczą” prowadzoną przez archeologów. Tego rodzaju „pracownie” niemal całkowicie zdominowały badania na terenie Krakowa już w pierwszej dekadzie XXI wieku. Zjawisko to przybrało niecodzienne rozmiary szczególnie po zakończeniu działalności terenowej firm związanych z realizowanymi przez kilkanaście lat badaniami archeologicznymi przy budowie autostrady A4. Jednoosobowym „placówkom badawczym” nie udało się do tej pory wkroczyć tylko na teren wzgórza wawelskiego i opanować badań archeologicznych na terenie grodu książęcego oraz zamku królewskiego, natomiast niemal całkowicie zdominowały już badania i nadzory badawcze na obszarze Starego Miasta, Kazimierza oraz ich przedmieść, a przede wszystkim na całym obszarze wielkiego Krakowa. Z dawnych firm na „rynku badawczym” pozostała więc ekipa archeologów wawelskich działająca w ramach Pracowni Archeologicznej Muzeum Zamek Królewski na Wawelu, ekipa Działu Krakowa Przedlokacyjnego Muzeum Archeologicznego w Krakowie oraz nowy zespół działający w ramach Instytutu Archeologii UJ. Uniwersytecka ekipa przejęła prace badawcze związane z budową Panteonu Narodowego najpierw przy klasztorze Paulinów i kościele św. Michała Archanioła na kazimierskiej Skałce, zaś później przy kościele św. Piotra i Pawła na Starym Mieście. Od kilku lat prowadzone są przez nich także wspomniane wcześniej badania wykopaliskowe w zespole klasztornym Dominikanów w Krakowie, a także w Opactwie Benedyktynów w Tyńcu.

Nowy kształt wczesnośredniowiecznego zespołu grodowego w Krakowie zaczął się pojawiać w literaturze już w początku lat 60. XX wieku, po systematycznych badaniach wykopaliskowych przeprowadzonych na terenie tzw. Skarpy po wschodniej stronie Okołu (Kwapieniowa *et al.* 1968, 203–267; Kwapieniowa *et al.* 1969, 83–147; Lenkiewicz-Radwańska *et al.* 1970, 219–260) i na terenie zespołu zabudowań powięziennych św. Michała po stronie zachodniej (Żaki 1965, 63–121; 1974, 382–422). Pełna rekonstrukcja pojawiła się dopiero po przeprowadzeniu serii wierceń archeologiczno-geologicznych w ogrodach klasztoru Franciszkanów po północnej stronie ul. Poselskiej oraz po badaniach ratowniczych wykonanych u zbiegu ul. Grodzkiej i ul. św. Gertrudy noszącej wówczas nazwę ul. L. Waryńskiego (Radwański 1975; Zaitz 1976, 71–115). Dopiero dzięki tym pracom został zrekonstruowany pełny zarys krakowskiego podgrodzia i odtworzony przebieg jego fortyfikacji obronnych w postaci drewnianej palisady w starszym horyzoncie osadniczym (IX–X wiek) oraz potężnego wału drewniano-kamienno-ziemnego wzniesionego w początku XI stulecia i funkcjonującego do czasu budowy na tym odcinku miejskiego muru obronnego w XIV stuleciu. W swojej rekonstrukcji zasięgu podgrodzia oraz przebiegu jego umocnień Kazimierz

i Teresa Radwańska oparli się na wykonanym nieco wcześniej odtworzeniu pierwotnej morfologii podwawelskiego odcinka terasy średniej (Radwańska 1971, 15–50; Radwański 1972, 5–37).

Późniejsze badania archeologiczne całkowicie potwierdziły ustalenia Kazimierza Radwańskiego i wykazały słuszność przyjętej wówczas rekonstrukcji krakowskiego zespołu grodowego. Dziś stworzony w 1974 roku model osadniczy jest powszechnie akceptowany przez wszystkie środowiska naukowe, poczynając od historyków i architektów, a kończąc na urbanistach. Warto przypomnieć, że podgrodzie książęce Okół miało fortyfikacje powiązane z umocnieniami obronnymi grodu książęcego na Wawelu i niemal do końca XIV wieku pozostało odrębnym organizmem urbanistycznym. W międzyczasie – zapewne za sprawą króla Władysława Łokietka – otrzymało prawa miejskie i jako „*nova civitas in Okół*” przetrwało do końca XIV wieku. Prawdopodobnie dopiero połączenie fortyfikacji obronnych nowego miasta z 1257 roku z fortyfikacjami Wawelu doprowadziło do bezpośredniego przyłączenia Okołu do miasta. Stało się to za sprawą króla Władysława Jagiełły, który w ramach rozbudowy umocnień spowodował powstanie nowych fos i murów pomiędzy zamkiem królewskim a Bramą Nową położoną u wylotu ul. Siennej (Niewalda, Rojkowska 2007, 27–29; Niewalda *et al.* 2001, 5–68; Radwański 1986, 5–87; Rojkowska, Niewalda 2007, 493–584).

Najlepszym odzwierciedleniem pełnej akceptacji kształtu krakowskiego zespołu grodowego opracowanego przez Kazimierza Radwańskiego w początku lat 70. XX wieku jest fakt, że został on przyjęty przez archeologów i historyków, którzy dość długo mieli nieco odmienną wizję urbanistyczną grodu książęcego w Krakowie (Żaki 1974; Żaki 1994, 41–71; Wyrozumski 1992). Od kilku dziesięcioleci nowy model upowszechniają zarówno syntetyczne publikacje archeologiczne (Buko 2000), jak i bazujące na nich analizy urbanistyczne wykonane ostatnio przez Bogusława Krasnowolskiego i Waldemara Niewaldę (Krasnowolski 2004, 86–117; Niewalda, Krasnowolski 1981, 69–82), a także wspomniane wcześniej publikacje jubileuszowe zamieszczone w „*Atlasie historycznym...*” oraz w „*Nowych studiach nad rozwojem miasta*” (Czaja, Noga 2007; Wyrozumski 2007). W początku XXI wieku pojawiły się też trójwymiarowe rekonstrukcje wirtualne (3D) wykorzystujące w pełni ustalenia Kazimierza Radwańskiego (Orkisz 2000; Orkisz 2006; Nolabel 2007). Zastąpiły one dotychczasowe, zazwyczaj rysunkowe przedstawienia wczesnośredniowiecznego Krakowa, które najczęściej bazowały na modelu ... grodu kultury łużyckiej w Biskupinie. Były one wykorzystywane jako ilustracje w różnych wydawnictwach popularno-naukowych i przez długi czas utrwały w świadomości dzieci i młodzieży błędne wyobrażenia nie tylko o wczesnośredniowiecznym budownictwie, ale też o krakowskiej osadzie z tego czasu. Pierwszy model „*Krakowa przedlokacyjnego*” zrealizowany został na potrzeby ekspozycji „*Kraków przed 1000 lat*” wykonanej w Muzeum Archeologicznym w Krakowie, której autorami byli Kazimierz i Teresa Radwańscy (Radwańska, Radwański 1996). Kolejne modele bazujące na tej samej rekonstrukcji krakowskiego zespołu osadniczego powstały w Muzeum

Historycznym m. Krakowa dla wystawy „*Kraków w chrześcijańskiej Europie X–XIII w.*” (Ryc. 10) zrealizowanej w 2006 roku (Firlet 2006, 280, 1). Towarzystwo mu wirtualne rekonstrukcje najważniejszych obiektów architektonicznych i osadniczych istniejących na terenie obecnego miasta (Firlet 2006, 282, 337, 362, 384), a także model zabudowy grodu książęcego na Wawelu, który nieco wcześniej wykonano w związku z realizacją wystawy w Norymberdze „*Europas Mitte um 1000*” w 2000 roku (Firlet 2006, 336, 1).

Pierwsza dekada XXI stulecia zaowocowała w Krakowie wspomnianymi wcześniej wydarzeniami naukowymi związanymi z jubileuszem 750-lecia lokacji miasta oraz z początkiem nowego Millenium, a także z serią różnorodnych badań archeologicznych. Zasadniczo były to badania o charakterze ratowniczym, które niemal w całości zostały podporządkowane różnorodnym pracom budowlanym i remontowym. Wśród nich na pierwszy plan wysunęły się prace ziemne realizowane na terenie Rynku Głównego. W 2002 roku władze miasta podjęły decyzję o przebudowie jego nawierzchni i rozpoczęły roboty od wymiany instalacji podziemnych oraz nawierzchni na chodnikach i jezdniach obiegających plac rynkowy. Roboty te były wykonywane bez poważniejszych ingerencji w nienaruszone nawarstwienia kulturowe, w obrębie starych przekopów instalacyjnych i dotychczasowej podbudowy nawierzchni pochodzącej z lat 60. XX wieku. Podczas archeologicznego i architektonicznego nadzoru badawczego uchwycono relikty poziomów użytkowych z XIX i XX wieku oraz sklepienia gotyckich przedproży istniejących w sąsiedztwie frontowych ścian niektórych kamienic. Odkryto je już podczas wcześniejszych prac wykonanych w początku lat 60. XX stulecia, wówczas zostały też przebadane i zabezpieczone betonowymi płytami.

W 2003 roku – po zmianie na stanowisku prezydenta Krakowa – prac budowlanych nie kontynuowano, natomiast udało się przeprowadzić niewielkie badania sondażowe w różnych częściach Rynku (Zaitz 2004, 263–296). Ich celem było rozpoznanie nawarstwień oraz uchwycenie pozostałości dawnej zabudowy Rynku, która została zlikwidowana w XIX stuleciu. Badaniami objęto relikty Kramów Bogatych, Wagi Wielkiej i Wagi Małej oraz rejon zabudowań wchodzących w skład Ratusza (gmach renesansowego spichlerza). W ich przypadku sondaże miały ustalić, czy pod obecną płytą Rynku istnieją podziemne „kubatury”, które można odbudować i odtworzyć na potrzeby muzealne lub turystyczne. Najważniejszymi ustaleniami wynikającymi z tych badań było stwierdzenie, że dotychczasowa płyta betonowa sprzed 40 lat spoczywa bezpośrednio na stropie późnośredniowiecznych nawarstwień kulturowych oraz na koronie gotyckich murów, natomiast dawne piwnice z ceglanyimi sklepieniami zachowały się tylko pod częścią Wagi Wielkiej. Mury pozostałych budowli handlowych zostały w XIX i XX wieku w bardzo dużym stopniu zniszczone i uszkodzone, zaś podziemia Kramów Bogatych posiadały pierwotnie drewniane stropy (niekiedy wtórnie wykonane sklepienia z cegieł), które bezpowrotnie zlikwidowano podczas rozbiórki budowli w latach 70. XIX stulecia.

W 2004 roku po dyskusjach dotyczących zakresu prac inwestycyjnych oraz niezbędnych pozwoleń konserwatorskich pod koniec lata przystąpiono

do przebudowy nawierzchni po zachodniej stronie Sukiennic. Zakres robót został jednak maksymalnie ograniczony. Oprócz wymiany dotychczasowej podbudowy i nawierzchni zaplanowano rozbudowę sieci energetycznych i wodociągowych, a także wykonanie kanału technologicznego wzdłuż XIX-wiecznego fundamentu zachodniej ściany Sukiennic oraz nowych przekopów kanalizacyjnych odwadniających płytę Rynku. Podczas tych ostatnich prac natrafiono na pozostałości drewnianych kramów handlowych (ryc. 11), które po raz pierwszy odkryto już przy budowie kanalizacji w latach 50. XX wieku. Odkrycie to stało się pretekstem umożliwiającym podjęcie systematycznych prac wykopaliskowych w sąsiedztwie reliktyw drewnianych kramów oraz badań sondażowych na dnie wykopu pod kanał technologiczny (Zaitz 2006b, 79–149). Prace na Rynku realizowane były przy współudziale Instytutu Archeologii UJ oraz przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych. Ich wyniki zaprezentowano zarówno w postaci sprawozdań naukowych opublikowanych w *Materiałach Archeologicznych* wydawanych przez Muzeum Archeologiczne w Krakowie (Kluj *et al.* 2006, 189–200; Krąpiec *et al.* 2006, 181–188; Łukacz 2006, 143–168; Reyman-Walczak 2006, 169–180), jak też w formie błyskawicznie przygotowanej ekspozycji „*Dzieje Rynku Głównego*”, którą od stycznia 2005 roku prezentowano w Krakowie, zaś przez kilkanaście późniejszych miesięcy w Warszawie, Poznaniu, Będzinie, Krośnie oraz w innych ośrodkach naukowych.

Od 2005 roku do 2010 roku władze miasta realizowały przebudowę wschodniej części Rynku Głównego oraz podziemi i hali Sukiennic. Na skutek różnych pozamerytorycznych działań podejmowanych przed władze miasta udział w tych pracach dotychczasowego zespołu badawczego opartego o archeologów z Muzeum Archeologicznego w Krakowie został całkowicie zminimalizowany (Rydzewski 2006, 279–281). Ekipa Muzeum przeprowadziła niewielkie prace wykopaliskowe w tzw. „krzyżu Sukiennic” i w północnym przejściu pod Sukiennicami, a także przy północnym murze hali Sukiennic. Realizowane na ogromną skalę wykopaliska, których celem było „podpiwniczenie rynku”, wykonywała najpierw firma prywatna Pracownia Archeologiczno-Archiitektoniczna „Niegoda” z Wrocławia, później Pracownia Dokumentacyjno-Badawcza „Konsus” z podkrakowskiego Zabierzowa. Cele tej inwestycji ulegały zmianom i ostatecznie prezydent miasta zdecydował, że w przygotowywanych podziemiach zlokalizowana zostanie nowa ekspozycja muzealna kierowana przez Muzeum Historyczne Miasta Krakowa (Firlet 2010, 9–52). Zgodnie z tym przeznaczeniem pod kierunkiem dyrektora muzeum Michała Niezabitowskiego i Elżbiety Firlet został przygotowany scenariusz wystawy oraz trasy turystycznej obejmującej podziemia Sukiennic, relikty wszystkich wyeksponowanych budowli oraz świadki archeologiczne zachowane w realizowanym skansenie archeologiczno-architektonicznym.

Muzeum Historyczne Miasta Krakowa wzięło na siebie też trud przygotowania publikacji zbiorowej, w której znalazły się sprawozdania ze wszystkich badań prowadzonych na Rynku Głównym w początku XXI stulecia, a także wstępne podsumowanie wyników zrealizowanych prac badawczych. Osobiste

zaangażowanie kierownictwa Muzeum oraz redakcji wydawnictwa „*Krzysztofor*” skłoniły wielu badaczy zajmujących się zagadnieniami krakowskiego Rynku do podsumowania wieloletnich studiów nad zabudową znajdującą się na Rynku oraz dotychczasowej wiedzy o zabudowie kwartałów przyrynkowych Starego Miasta. Publikacja ta ukazała się niemal równocześnie z otwarciem turystycznej trasy ekspozycyjnej w nowych podziemiach, praktycznie kilka miesięcy po zakończeniu badań terenowych w Sukiennicach i pod płytą Rynku. Złożyło się na nią 27 artykułów opracowanych przez 38 autorów, wśród których dominowali archeolodzy, architekci, historycy, historycy sztuki, geolodzy i geochemicy (Firlet 2010). Tym samym udało się nawiązać do „zwyczaju” zapoczątkowanego kilka lat wcześniej przez Muzeum Archeologiczne w Krakowie, które w ciągu 2 miesięcy po zakończeniu wykopalisk po zachodniej stronie Sukiennic zrealizowało już w styczniu 2005 roku wystawę prezentującą wyniki prowadzonych tam badań, zaś w trakcie prac wykopaliskowych na Małym Rynku kolejną ekspozycję okolicznościową z okazji „Nocy Muzeów” w 2007 roku. Wkrótce po zakończeniu wspomnianych prac terenowych na Małym Rynku i w zachodniej części Rynku Głównego, a także po wcześniejszych badaniach sondażowych na Rynku w kolejnych tomach Materiałów Archeologicznych (tom 36 i 37) ukazały się też publikacje prezentujące rezultaty interdyscyplinarnych badań wykonanych na tych obiektach przy okazji przebudowy infrastruktury podziemnej i nawierzchni placów (Zaitz 2006b; Zaitz 2009, 35–91).

Wspomniana publikacja w „*Krzysztoforach ...*” wydana w 2010 roku została poprzedzona pełną kwerendą źródeł pisanych oraz materiałów ikonograficznych odnoszących się do poszczególnych zabudowań istniejących na placu rynkowym i w jego najbliższym otoczeniu. Udostępniono je w postaci kilku obszernych opracowań wykonanych przez archiwistów, historyków i historyków sztuki (Banach 1998; Follprecht, Jelonek-Litewka 2007; Kęder *et al.* 2001; Komorowski, Follprecht 2007a, 189–292; Komorowski, Follprecht 2007b, 11–17; Komorowski, Sudacka 2008; Sudacka 2006, 45–55; Sudacka 2008, 94–97). Artykuły zamieszczone w „*Krzysztoforach ...*” w bardzo dużym stopniu odzwierciedlają zarówno stan badań nad miastem lokacyjnym z 1257 roku, jak też stopień rozpoznania poszczególnych obiektów architektonicznych oraz wyniki badań przeprowadzonych w początku XXI stulecia. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na fakt, że dotychczasowe badania archeologiczne w Sukiennicach oraz najciekawsze odkrycia z ostatnich sezonów zostały zaprezentowane w trzech artykułach ukazujących wyniki badań prowadzonych tu przez Muzeum Archeologiczne w Krakowie (Wardas-Lasoń *et al.* 2010, 193–200; Zaitz 2010, 199–254; Zaitz, Zaitz 2010, 255–264). W kolejnych kilkunastu sprawozdaniach umieszczono rezultaty ogromnych badań wykopaliskowych prowadzonych w latach 2005–2010 przez ekipę określaną mianem „wrocławskiej”, a powiązanej z Cezarym Buśko i Sławomirem Dryją. Znajdujemy wśród nich bardzo krótki, lecz bogato ilustrowany dużymi fotografiami tekst prezentujący przedlokacyjną osadę (Buśko, Głowa 2010, 145–152). Podobne, choć nieco dłuższe opracowanie (Głowa 2010, 129–144)

przybliżyło tematykę wczesnośredniowiecznego cmentarzyska odkrytego i częściowo przebadanego już przez Gabriela Lenczyka podczas badań prowadzonych podczas drugiej wojny światowej w wykopie budowlanym pod zbiornik wody (Leńczyk 1959, 31–48) i w trakcie badań realizowanych w początku lat 60. XX wieku przy poprzedniej przebudowie nawierzchni Rynku (Lenkiewicz 1964, 159–164). W porównaniu z nimi stosunkowo szeroko zostały zaprezentowane wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w Wadze Wielkiej, które dodatkowo zilustrowano kolorowymi reprodukcjami dokumentacji terenowej (Schejbal-Dereń, Garbacz-Klempka 2010, 31–50; Schejbal-Dereń, Dereń 2010, 7–30; Schejbal-Dereń, Dereń 2011, 61–94).

Powyższym opracowaniom towarzyszą specjalistyczne analizy szczątków roślinnych pozyskanych z nawarstwień kulturowych (Mueller-Bieniek 2010, 151–162) oraz określenia kości ludzkich pochodzących z 221 (!) pochówków odkrytych w latach 2005–2010 pod nawierzchnią Rynku Głównego i w podziemiach pod północno-wschodnią częścią Sukiennic (Głąb *et al.* 2010, 123–136). Antropolodzy w tym opracowaniu podają informację o znalezieniu 221 pochówków, natomiast w sprawozdaniu archeologicznym jest mowa o odkryciu „...177 grobów, z czego 174 to pochówki wczesnośredniowieczne...” (Głąb *et al.* 2010, 123; Głowa 2010, 132). Uzupełnieniem i rozszerzeniem wiedzy wynikającej z badań archeologicznych są opracowania przygotowane przez Martę Wardas-Lasoń, która w konfiguracji z różnymi współautorami wykonała szereg opracowań eksponujących warunki hydrogeologiczne centrum Krakowa (Czop *et al.* 2010, 163–176), a także zanieczyszczenia metalami ciężkimi (m.in. miedzią i ołowiem) nawarstwień uformowanych w Sukiennicach, w Kramach Bogatych oraz na placu pomiędzy średniowieczną zabudową handlową (Wardas-Lasoń *et al.* 2010, 193–200; Wardas-Lasoń, Głowa 2010, 209–224; Pawlikowski *et al.* 2010, 201–208). Opracowaniom archeologicznym towarzyszyły też analizy różnorodnych zabytków odkrytych w nawarstwieńiach i w obiektach podczas prac terenowych. Badaniami specjalistycznymi objęto zatem przedmioty z metali kolorowych oraz różnorodne odpadki odkryte w obrębie zabudowań Wagi Wielkiej (Schejbal-Dereń, Garbacz-Klempka 2010, 31–50), ozdoby pozyskane ze średniowiecznych nawarstwień (Głowa, Garbacz-Klempka 2010, 97–110) oraz pozostałości drewnianych wodociągów miejskich (Wierzbicki 2010, 177–191).

Kolejną bardzo liczną grupę opracowań zamieszczonych w „*Krzysztoforach*” stanowią sprawozdania z badań prowadzonych głównie przez badaczy architektury powiązanych ze wspomnianą ekipą wrocławską (Dryja *et al.* 2010b, 99–112). Uzupełniają je syntetyczne opracowania prezentujące analizy urbanistyczne zabudowy istniejącej na placu handlowym (Krasnowolski 2010, 53–73), podsumowania wiedzy dotyczącej poszczególnych obiektów rozmieszczonych we wschodniej części Rynku (Dryja *et al.* 2010a, 153–172; Dryja *et al.* 2010c, 173–198; Głowa *et al.* 2010, 51–63; Niewalda, Sławiński 2010, 265–274), obiektów sakralnych i mieszczańskich rozlokowanych wokół Rynku (Łukacz 2010, 75–97; Sławiński 2010, 77–96), a także rekonstrukcje zabudowy przyrynkowej oraz poszczególnych obiektów handlowych zloka-

lizowanych na placu (Opaliński 2010, 113–128; Węclawowicz 2010, 65–76). Publikacje wyników badań archeologicznych i architektonicznych uzupełnił „przewodnik” spisany przez doświadczonego historyka z myślą o upamiętnieniu wszystkich najważniejszych wydarzeń, które towarzyszyły największym badaniom realizowanym do tej pory w Krakowie oraz powstawaniu nowej placówki muzealnej adaptującej relikty nawarstwień i obiektów architektonicznych (Firlet 2010, 9–52), natomiast jedno niewielkie opracowanie zostało skierowane w stronę prezentacji wydarzeń społecznych oraz zwyczajów panujących w średniowiecznym Krakowie (Ogórek 2010, 111–122).

Opracowanie i rzeczywiste podsumowanie wyników badań prowadzonych w pierwszej dekadzie XXI wieku na Rynku Głównym w Krakowie będzie zapewne przedmiotem prac archeologów, architektów i historyków co najmniej przez kolejną dekadę. Rezultaty dociekań zamieszczonych już w 2010 i 2011 roku w *„Krzysztoforach ...”* są dopiero pierwszym etapem porządkowania wiedzy uzyskanej z tych badań terenowych. W bardzo wielu artykułach badacze ograniczyli się do zaprezentowania ustaleń wynikających tylko z obecnych („własnych”) prac terenowych, natomiast albo zupełnie nie korzystali z wcześniejszych prac badawczych, albo też wykorzystywali je tylko wybiórczo, eksponując tym samym swoje aktualne osiągnięcia. Jest to czytelne m.in. w braku zbiorczego planu przeprowadzonych dotychczas badań i odkryć, w braku planu grobów odkrytych na terenie wczesnośredniowiecznego cmentarzyska „rynkowego”, braku planu przedlokacyjnej osady (wraz z zadokumentowaną na niej zabudową drewnianą), a także w niemal całkowitym braku przekrojów nawarstwień oraz ich relacji z obiektami architektonicznymi. Nadal najbardziej eksploatowany przez badaczy i najczęściej wykorzystywany był plan zabudowy rynkowej wykonany przez Dominika Pucka w 1787 roku. Za swego rodzaju kuriozum można uznać umieszczenie w charakterze ilustracji „przedlokacyjnej osady” szkicu sytuacyjnego z „rozmieszczeniem wykopów eksplorowanych w latach 2005–2010”, na którym zarejestrowano Wagę Wielką i Małą oraz budynki wschodniego skrzydła Kramów Bogatych, a więc zabudowania późnośredniowieczne, natomiast nie umieszczono ani romańskiego kościoła św. Wojciecha, ani relikwów najstarszych budowli handlowych datowanych na drugą połowę XIII wieku, które odkryto pod Sukiennicami i Kramami Bogatymi, ani jakiegokolwiek innego obiektu datowanego na wczesne średniowiecze (Buśko, Głowa 2010, 145–152). W porównaniu z tym szkic z rozmieszczeniem grobów na wczesnośredniowiecznej nekropoli można uznać, za prawdziwy plan cmentarzyska, na którym przy pomocy lupy można określić lokalizację poszczególnych grobów, natomiast ani odczytanie ich orientacji i układu szkieletu, ani nawet numeru pochówku nie jest możliwe (Głowa 2010, 131). Bardzo interesująco przedstawiają się też „fazy budowy Sukiennic krakowskich”, w wyróżnieniu których nie uwzględniono ani wcześniejszych badań prowadzonych w latach 60., 70. i 80. przez Muzeum Archeologiczne w Krakowie, ani też ustaleń zamieszczonych w moim artykule (Zaitz 2010, 199–254) opublikowanym w tym samym tomie *„Krzysztoforów ...”*. Pośpiech w przygotowywaniu niektórych

opracowań jest widoczny w najbardziej elementarnych częściach publikacji, a więc nawet w podpisach pod ilustracjami. Zapewne z tego powodu skrośdowane przedmioty żelazne (m.in. gwóźdź, głownia noża, taśma) określane są jako przedmioty przetopione (Schejbal-Dereń, Garbacz-Klempka 2010, 41), paciorki z karneolu oznaczone zostały jako bursztynowe, zaś koraliki z kryształu górskiego jako szklane (Głowa 2010, 141).

Największym sukcesem, który należy zapisać na konto Muzeum Historycznego Miasta Krakowa, jest niewątpliwie sfinalizowanie druku „*Krzysztoforów...*” ze sprawozdaniami z badań archeologicznych i architektonicznych prowadzonych przy okazji przebudowy nawierzchni Rynku w latach 2005–2010. Dzięki temu już dziś dysponujemy ogromną bazą źródłową, która zapewne corocznie będzie wzbogacana o nowe opracowania naukowe oraz o kolejne analizy źródłowe pozyskanych zabytków. Z biegiem czasu ukażą się też opracowania materiałowe z niezbędnymi planami i przekrojami nawarstwień, dzięki czemu wszelkie obecne zastrzeżenia dotyczące braku możliwości weryfikacji ustaleń badaczy z zadokumentowanymi obiektami archeologicznymi staną się nieaktualne. Warto w tym miejscu podkreślić, że wcześniejsze badania przy przebudowie nawierzchni Rynku Głównego w latach 1961–1963 praktycznie nie doczekały się publikacji. Do dziś najważniejsze ustalenia znane są z krótkiego sprawozdania wykonanego wkrótce po zakończeniu badań (Lenkiewicz 1964, 159–167) oraz z syntetycznych opracowań wczesnośredniowiecznych zabytków i obiektów związanych z funkcjonowaniem zespołu osad przyгородowych na północnym przedpolu Okołu (Radwański 1970, 7–23; Radwański 1975, 150–190), a także z klasyfikacji ceramiki pochodzącej z wczesnego i późnego średniowiecza (Radwański 1968, 5–89; Wałowcy 1979). Również późniejsze badania wykopaliskowe wykonane przez Pracownię Archeologiczno-Konserwatorską krakowskiego Oddziału PKZ oraz przez Muzeum Archeologiczne w Krakowie przy przebudowie Sukiennic w latach 1974–1976 nie doczekały się pełnej publikacji. Ich wyniki znane są tylko z krótkich sprawozdań zamieszczonych w różnych wydawnictwach oraz ze standartowej dokumentacji poterenowej wykonywanej w PKZ w ramach rozliczeń z inwestorem (Dębowski 1976, 249–250; Dębowski 1984, 431–458; Krupiński 1981, 451–457; Reyniak 1976, 185–187).

Badania prowadzone w ostatnich latach na Rynku Głównym objęły ogromny obszar o powierzchni przekraczającej dość znacznie 25 arów. Po ich zakończeniu można stwierdzić, że ponad połowa terenu zajętego przez średniowieczny plac handlowy jest już całkowicie pozbawiona nawarstwień, a więc została wyczyszczona z jakichkolwiek śladów działalności człowieka przed lokacją miasta i w okresie polokacyjnym. W zachodniej części Rynku nawarstwienia przestały niemal całkowicie istnieć w południowo-zachodniej części placu, a więc w miejscu gotyckich i renesansowych zabudowań Ratusza i Wieży Ratuszowej oraz pod budynkiem kabatów i częścią odwachu. Relikty nawarstwień sprzed lokacji oraz z późnych faz wczesnego średniowiecza mogły się natomiast zachować pod Kramami Szewskimi oraz pod barokowym odwachem, a także pod różnorodnymi kramami handlowymi zajmującymi

zachodnią i północną partię placu. W obrębie obecnego gmachu Sukiennic nawarstwienia zostały już niemal całkowicie zlikwidowane pod korytarzami zbudowanymi przez Tomasza Prylińskiego w latach 70. XX wieku oraz pod piwnicami zlokalizowanymi po obu stronach budowli. Pełny przekrój nawarstwień średniowiecznych i nowożytnych zachował się tylko pod częścią hali Sukiennic i pod tzw. krzyżem. Dość liczne wykopy badawcze oraz różnoczasowe przekopy instalacyjne (głównie kanalizacyjne) z XX wieku spowodowały, że co najmniej 25% powierzchni jest tu pozbawiona nawarstwień (Zaitz 2010, 204).

Najgorzej przedstawia się sytuacja w odniesieniu do wschodniej połowy Rynku. Po północnej i północno-wschodniej stronie Sukiennic warstwy i obiekty kulturowe zostały niemal całkowicie zlikwidowane na całym obszarze nowej placówki muzealnej (Firlet 2010, 9–52). Pozostały tu tylko nieliczne świadki ziemne z zachowanymi brukami, relikty konstrukcji drewnianych oraz z najstarszymi nawarstwieniami średniowiecznymi. Podobnie sytuacja przedstawia się też w obrębie budynków tworzących zachodnie skrzydło Kramów Bogatych oraz Wagę Wielką (Schejbal-Dereń, Dereń 2011, 61–94). Z kolei teren usytuowany w sąsiedztwie wschodniego skrzydła Kramów Bogatych oraz przy Małej Wadze został przekopany w związku z odsłanianiem zarysu murów wszystkich wspomnianych wcześniej budowli handlowych (Dryja *et al.* 2010a, 153–172; Dryja *et al.* 2010c, 173–198; Niewalda, Sławiński 2010, 266). W ten sposób definitywnie skasowane zostały relacje stratygraficzne pomiędzy murami zabudowań handlowych ze średniowiecza a poziomami użytkowymi funkcjonującymi we wnętrzu tych budynków oraz w ich najbliższym otoczeniu. Po wschodniej stronie Sukiennic nienaruszone nawarstwienia mogły zachować się jeszcze w hali rozdzielającej wschodnie i zachodnie skrzydło Kramów Bogatych oraz w otoczeniu obu wag i w sąsiedztwie kościoła św. Wojciecha. Wokół romańskiej świątyni znajdował się jednak cmentarz przykościelny funkcjonujący od końca X lub początku XI wieku do XIV stulecia. Spowodował on zniszczenie nawarstwień oraz obiektów kulturowych związanych z wczesnym i późnym średniowieczem.

W nawarstwieniach zalegających na terenie Rynku Głównego znajdują się ogromne ilości różnorodnych zabytków archeologicznych. W 2004 roku z niewielkiego wykopu badawczego uzyskano ponad 35 tysięcy różnorodnych zabytków ruchomych pochodzących głównie z warstw związanych z XIII–XV wiekiem (Zaitz 2006b, 89). Oprócz zabytków archeologicznych znajdują się w nich różnorodne szczątki drewna związane zarówno z budownictwem, jak i z codzienną działalnością mieszczan (Białasik, Zaitz 2011). Relikty konstrukcji drewnianych oraz powiązane z nimi materiały odpadkowe z obróbki drewna to tylko niewielka część elementów składających się na charakterystyczną konsystencję (i zapach) średniowiecznych warstw organicznych (Bieniek *et al.* 2006, 201–218; Mueller-Bieniek 2010, 151–162). Obecne są w nich ogromne ilości nawozu zwierzęcego, odpadki roślinne z karmy, paszy i żywności, sierść, skóra, kości oraz inne odpadki pochodzenia zwierzęcego, łuski i ości ryb, pióra i kości ptasie, ale też zagubione przedmioty codzien-

nego użytku, przedmioty uszkodzone na skutek długotrwałego lub niewłaściwego użytkowania, czasem ozdoby i biżuteria, przedmioty kultu (Ryc. 12), zabawki, części stroju, resztki odzieży, narzędzia pracy, przedmioty związane z nauką i edukacją (Ryc. 13), a sporadycznie także broń i różne elementy wyposażenia mieszczan, kupców, rzemieślników i ... wojowników (Zaitz 2006b, 89–149). Do znalezisk stosunkowo rzadkich lub bardzo rzadkich należą przedmioty związane bezpośrednio z handlem, a więc odważniki, wagi oraz monety (Reyman-Walczak 2006, 169–180). Wymienienie wszystkich grup i typów przedmiotów odkrywanych w średniowiecznych nawarstwieniach nie jest możliwe, wystarczy spojrzeć na codzienne życie człowieka i uświadomić sobie, że co najmniej od średniowiecza towarzyszyły mu przedmioty z gliny (m.in. naczynia), drewna, wikliny, kory, płótna, skóry, kości, rogu i innych materiałów organicznych, a zawsze starał się otaczać przepychem, który ujawniał się w obecności przedmiotów z metali kolorowych (kruszców), ze szkła, bursztynu, kamieni szlachetnych i półszlachetnych oraz różnorodnych tkanin pochodzących zazwyczaj z importu i przywożonych przez „zamorskich” kupców.

Początek nowego tysiąclecia oraz jubileusz 750-lecia lokacji Krakowa sprawiły, że po kilkudziesięciu latach zastoju władze miasta ponownie podjęły prace związane z wymianą i modernizacją na obszarze centrum miasta sieci energetycznych, wodociągowych, gazowniczych i kanalizacyjnych. Roboty instalacyjne były zazwyczaj powiązane z przebudową nawierzchni ulic i placów, a niekiedy też z budową obiektów małej architektury. W 2007 roku kompleksową przebudową objęto Mały Rynek oraz sąsiadującą z nim ul. Sienną i Mikołajską, a później także ul. św. Krzyża oraz skrzyżowania z ul. Szpitalną i Stolarską (Zaitz 2009, 35–91). Wcześniejsze doświadczenia sprawiły, że niemal wszystkie instalacje przebudowywano w obrębie starych przekopów z lat 60. XX wieku, ograniczono też zakres ingerencji w podłoże w związku z wykonywaniem nowej podbudowy pod nawierzchnię. Wszystkie roboty ziemne wykonywane były tylko w ramach stałego nadzoru archeologicznego oraz badań ratowniczych o stosunkowo niewielkim zakresie. Na Małym Rynku badania wykopaliskowe przeprowadzono w niewielkich wykopach pod projektowaną fontannę oraz pod fundament projektowanego (lecz w efekcie niezrealizowanego) pomnika księcia Bolesława Wstydlwego. W obu odkryto i zadokumentowano nawarstwienia z wczesnego i późnego średniowiecza oraz relikty drewnianych kramów handlowych związanych z funkcjonowaniem placu targowego w średniowieczu. Tu – w nowożytnych nasypach gruzowych – odkryto też miecz żelazny pochodzący z późnego średniowiecza (koniec XIV – początek XV wieku), który jest pierwszym tego rodzaju znaleziskiem militarnym z badań archeologicznych na terenie Krakowa (Zaitz 2009, 93–100).

W następnym roku w podobnych warunkach przebudowany został kolejny obiekt urbanistyczny położony na terenie miasta lokacyjnego, plac Szczepański. Powstał on dopiero w XIX stuleciu, po rozebraniu kościoła parafialnego pod wezwaniem św. Szczepana i powiązanych z nim zabudowań,

a także po zlikwidowaniu znajdującej się tu nekropoli przykościelnej. Po przebudowaniu podziemnych sieci instalacyjnych pod nadzorem archeologicznym i po wykonaniu badań ratowniczych w miejscach odkrycia murów kościoła i zabudowań przykościelnych przystąpiono do wyprzedzających badań wykopaliskowych w zachodniej części placu. Zaprojektowano tu budowę kolejnej fontanny z przepompownią, zbiornikiem wody oraz z szeregiem urządzeń sterowniczych umożliwiających jej prawidłowe funkcjonowanie. W tym miejscu natrafiono i na bogate ślady przedlokacyjnego osadnictwa i na pochówki związane z najstarszą fazą istnienia przykościelnej nekropoli, a także na mury wchodzące w skład zabudowy mieszczańskiej usytuowanej pomiędzy nekropolą a miejskim murem obronnym Krakowa (niepublikowane badania Elżbiety Dubis-Chromy).

Na identycznych warunkach konserwatorskich – wymiana i modernizacja sieci w obrębie starych przekopów instalacyjnych, minimalizacja zasięgu nowych przekopów, brak badań archeologicznych – realizowano także przebudowę infrastruktury podziemnej i nawierzchni niemal wszystkich ulic położonych na terenie Starego Miasta. Dotyczy to też głównych traktów komunikacyjnych na terenie miasta lokacyjnego i w podgrodziu Okół, a więc ul. Floriańskiej i Grodzkiej, ul. Szpitalnej i Stolarskiej, a także ul. Szewskiej, Siennej, Sławkowskiej i Wiślniej, zatem dróg prowadzących z Rynku Głównego do wszystkich bram miejskich. Przebudowano też nawierzchnię pl. Wszystkich Świętych i pl. Dominikańskiego wraz z dochodzącymi do nich ul. Franciszkańską i Dominikańską, a zatem rejon najstarszych kościołów i klasztorów usytuowanych między miastem lokacyjnym a dawnym podgrodziem Okół, jak też ul. Senacką, pl. św. Marii Magdaleny i pl. O. gen. Franciszka Studzińskiego, które usytuowane były w obrębie Okołu i „*nova Civitas in Około*”. Prowadzony podczas tych prac nadzór archeologiczny oraz badania ratownicze nie doprowadziły do odkrycia obiektów i nawarstwień nieznanymi z wcześniejszych prac terenowych.

W ostatnich latach w centrum Krakowa prowadzono też różnorodne prace budowlane, których celem była modernizacja kamienic mieszczańskich. Prace te w bardzo wielu przypadkach były powiązane z budową nowych kondygnacji podziemnych pod podwórzami i dziedzińcami, a także pod dotychczas niepodpiwniczonymi partiami istniejących zabudowań. Bardzo często tego rodzaju roboty ziemne i budowlane wykonywane były bez wyprzedzających badań wykopaliskowych, w ramach stałego nadzoru archeologicznego. Omówienie wyników takich badań nie jest możliwe w niniejszym artykule, zwłaszcza w sytuacji braku publikacji wyników tych prac. W tej grupie należy też wspomnieć o pracach badawczych Instytutu Archeologii UJ prowadzonych w kryptach pod kościołem św. Piotra i Pawła oraz po wschodniej stronie świątyni. Ich celem jest budowa nowego Panteonu Narodowego. Trzeba jednak zwrócić uwagę na fakt, że w tym przypadku badaniami wykopaliskowymi objęto ostatni kilkunastometrowy odcinek terenu usytuowanego na linii wczesnośredniowiecznych umocnień obronnych podgrodzia Okół. Teren położony jest poza gotyckimi i renesansowymi zabudowaniami a bada-

nia w latach 60. XX wieku wykazały, że tylko tu zachowały się nienaruszone nawarstwienia wczesnośredniowieczne uformowane na terenie podgrodzia, na styku osady z drewniano-ziemnym wałem obronnym z XI–XIII wieku (Kwapieniowa *et al.* 1968; Radwańska 1971; Radwański 1975). Konieczność budowy zaplecza sanitarnego dla potrzeb Panteonu Narodowego spowodowała, że najstarsze nawarstwienia związane z fortyfikacjami Okołu zostaną prawdopodobnie całkowicie (i bezpowrotnie) „przebadane”, a tym samym definitywnie zlikwidowane.

Poza obszarem Starego Miasta systematyczne badania archeologiczne podejmowane były bardzo rzadko, natomiast prace o charakterze ratowniczym, badania sondażowe i nadzory badawcze wykonywane były tylko przy okazji robót budowlanych oraz prac instalacyjnych. Wyjątkiem były badania wykopaliskowe na Kazimierzu, które zostały podjęte przez Instytut Archeologii UJ z uwagi na projektowaną rozbudowę istniejącej już od 1880 roku Krypty Zasłużonych – Panteonu Narodowego na Skałce. Przy tej okazji na terenie klasztoru Paulinów miało zostać stworzone także nowoczesne centrum edukacyjno-turystyczne. Podczas badań na dziedzińcu po zachodniej stronie kościoła św. Michała Archanioła i św. Stanisława Biskupa archeolodzy nie natrafili na jakiegokolwiek relikty romańskiej i gotyckiej zabudowy wzgórza. Dokładne wyniki tych prac nie są znane ponieważ nie zostały do tej pory opublikowane. Poza Starym Miastem i Skałką położoną na terenie Kazimierza lokowanego w 1335 roku większych badań archeologicznych zasadniczo nie prowadzono. Wyjątkiem były wspomniane już wcześniej prace na terenie Opactwa Benedyktynów w Tyńcu, Opactwa Cystersów w Mogile oraz przy niektórych świątyniach na obszarze miasta.

Pobieżny przegląd wyników badań realizowanych w Krakowie w ostatnich latach XX stulecia oraz w początku XXI wieku pozwala stwierdzić, że obraz krakowskiego zespołu grodowego wypracowany w latach 60. i 70. minionego wieku nie uległ poważniejszym zmianom pomimo prowadzonej w ostatnich dwu dekadach bardzo ożywionej działalności badawczej i naukowej. W odniesieniu do wczesnego średniowiecza w skład zespołu osad tworzących główną siedzibę książęcą wchodził gród na wzgórzu wawelskim oraz umocnione podgrodzie zwane w XIII wieku Okołem (Firlet, Pianowski 2007, 45–64; Krasnowolski 2004, I, 116–122; Radwański 1975, 44–141). Ich fortyfikacje były powiązane i połączone z sobą, tworząc prawdopodobnie nigdy nie zdobyty zespół obronny (Ryc. 4, 9, 10). Jego obronność wzmacniały strome stoki wzgórza od strony południowej i zachodniej oraz dolina Wisły i Bagna Żabiego Kruka od strony zachodniej, a także Stawy św. Sebastiana od wschodu. Fortyfikacje te powstały pod koniec IX lub w początku X stulecia (nasyp ziemny i palisada), natomiast najpóźniej w początku XI wieku zostały przebudowane i przekształcone w potężny wał drewniano-kamienno-ziemny. Do tej pory nie uchwycono wyraźnych śladów zniszczeń wału, a więc ewidentnych dowodów wskazujących na zdobycie grodu lub podgrodzia przez obce wojska. Przypuszczalnie umocnienia te bez większego uszczerbku przetrwały kilkudniowy najazd Tatarów w 1241 roku, zaś prze-

budowa obwodu otaczającego Okół nastąpiła dopiero w wyniku modernizacji umocnień przeprowadzonej w XIV wieku. Wówczas korona wału została zniwelowana, zaś na uformowanym w ten sposób tarasie zbudowano późnośredniowieczny kamienny mur obronny. Przypuszczalnie łączył się on z fortyfikacjami zamku królewskiego na Wawelu oraz z miejskim murem obronnym miasta lokowanego w 1257 roku. Najpóźniej w początku XV wieku zmodernizowano także fosy i mury położone na przedpolu głównej linii fortyfikacyjnej (Kukliński 2000, 293–304; Kukliński 2003, 419–442; Radwański 1986; Rojkowska, Niewalda 2007, 493–584).

Od X lub początku XI stulecia na przedpolu fortyfikacji obronnych istniały osady otwarte o charakterze służebnym (Zaitz 2001, 109–176; Zaitz 2006a, 221–273). Ciągnęły się one na terasie nadzalewowej od kościoła św. Mikołaja na wschodzie, do późniejszych klasztorów Karmelitów i Kapucynów na zachodzie, a także od dzisiejszego pl. Wszystkich Świętych oraz klasztoru Dominikanów i Franciszkanów na południu, do Kleparza i kościoła św. Floriana na północy (Ryc. 4). Na osadach tych w XI–XII wieku zbudowano kilkanaście (?) kościołów romańskich (Pianowski 2006, 163–210), wśród których szczególną pozycję zajmował kościół św. Jana, kościół św. Wojciecha, kościół św. Floriana, kościół św. Mikołaja, kościół Wszystkich Świętych, a także dwie kolejne świątynie, przy których w pierwszej połowie XIII wieku osadzono dominikanów (kościół św. Trójcy) i franciszkanów (relikty romańskie pod Aulą bł. Jakuba). Na terenie tych osad znajdowały się też nekropole przeznaczone prawdopodobnie dla mieszkańców podgrodzia książęcego Okół oraz dla mieszkańców osad przygodowych. Przypuszczalnie największa z nich zlokalizowana była w miejscu wschodniej połowy polokacyjnego Rynku i zajmowała teren od Sukiennic do kościoła Mariackiego i od kościoła św. Wojciecha do północnej pierzei Rynku (Głowa 2010, 129–144). Kolejne cmentarze położone były przy murach świątyń romańskich i gotyckich, a przypuszczalnie także poza nimi (Myszka 2003, 121–144). Na terenie omawianych osad przygodowych zlokalizowany był także domniemany gródek związany z buntem wójta Alberta w 1311–1312 roku (Krasnowolski 2004, I, 104–111). Był on usytuowany u wylotu obecnej ul. Mikołajskiej, poza obwodem miejskich umocnień obronnych z tego czasu (Ryc. 14). Potwierdzeniem jego istnienia jest charakterystyczny układ urbanistyczny tej części miasta oraz uchwycona podczas badań archeologicznych głęboka fosa odcinająca część terasy średniej. Dokładne datowanie tego obiektu nie jest jednak możliwe.

Wczesnośredniowieczny zespół grodowy współtworzyły też różnocoasowe osady otwarte oddalone nieco od Wawelu. W tej grupie należy wspomnieć o niewielkich skupiskach zabudowań zlokalizowanych na obszarze późniejszego Kazimierza, w sąsiedztwie Skałki oraz kościoła św. Jakuba i św. Wawrzyńca, na terenie Ludwinowa, na prawym brzegu Wisły (naprzeciw Skałki), na terenie Krzemionek w rejonie kościoła św. Benedykta, w sąsiedztwie Skał Twardowskiego na Zakrzówku oraz w rejonie kościoła najsw. Salwatora na Zwierzyńcu (Ryc. 4, 5). Tu znajdowały się też nieprzykościelne cmentarzyska wczesnochrześcijańskie, domniemane ciałopalne nekropole kurhanowe

związane z okresem wiślańskim (Radwański 2000; 2000a) oraz rekonstruowane przez badaczy domniemane gródki rycerskie (rejon Elektrowni przy ul. Dajwór, teren klasztoru Norbertanek). Poza centrum Krakowa usytuowane były dwa ośrodki sakralne związane z Opactwem Benedyktynów w Tyńcu oraz klasztorem Cystersów w Mogile. Dzięki badaniom powierzchniowym przeprowadzonym w ostatniej dekadzie XX wieku udało się rozpoznać także ślady osadnicze związane z funkcjonowaniem osad wiejskich. Na podstawie odkrytych znalezisk oraz źródeł pisanych można stwierdzić, że wokół krakowskiego zespołu grodowego istniał obszar pozbawiony śladów wczesnośredniowiecznego osadnictwa. Ciągnął się on od przedmieścia Wesoła na terenie Krakowa aż do Mogiły i Bieńczyc na wschodzie, od Kleparza do Prądnika Białego i Czerwonego na północy, a także do Bronowic Małych i Wielkich oraz Mydlnik na zachodzie (Ryc. 5). Podobna „pustka osadnicza” znajdowała się prawdopodobnie także na południe od Wisły, pomiędzy Krzemionkami i Skałami Twardowskiego a Kurdwanowem, Piaskami Wielkimi i Biechanowem. Tereny te były prawdopodobnie pozbawione stałej zabudowy, natomiast eksploatowano je bardzo intensywnie pod względem gospodarczym. Potwierdzeniem obserwacji archeologicznych są także źródła pisane, w których pierwsze wzmianki o wsiach odnotowanych na obszarze domniemanej pustki osadniczej pojawiają się dopiero w pierwszej połowie XIII wieku (zob. Czyżyny 1217, Krowodrza 1220, Rakowice 1244, Dąbie i Płaszów 1254, Łobzów i Rybitwy 1257), natomiast o pozostałych wsiach dopiero w drugiej połowie tego stulecia.

Od początku XIII wieku rozpoczął się w Krakowie proces dość istotnych przemian osadniczych i urbanistycznych. Być może zostało to zapoczątkowane sprowadzeniem do Krakowa zakonu dominikanów i osadzeniem ich na przedpolu Okołu, przy kościele św. Trójcy. Zdaniem niektórych badaczy wówczas miała miejsce pierwsza próba uporządkowania spraw osadniczych i lokacji osad na nowych prawach (Krasnowolski 2004, 32–34, 88–91). Śladem tego mają być wzmianki o sołtysie (*villicus*) Piotrze, które pojawiły się w źródłach w 1220, 1228 i 1230 roku. Domniemana lokacja miałaby objąć tereny usytuowane po wschodniej stronie ul. Grodzkiej, od klasztoru Dominikanów do Małego Rynku. Jej śladem jest przypuszczalnie nieregularny układ tego terenu rozciągnięty wzdłuż traktu komunikacyjnego biegnącego z Okołu w kierunku północnym, w stronę kościoła św. Floriana. Po lokacji nowego miasta w 1257 roku uporządkowany został teren zabudowań zniszczonych podczas najazdu tatarskiego w 1241 roku. Nowe miasto zaanektowało i uporządkowało starsze, przedlokacyjne układy osadnicze znajdujące się pomiędzy późniejszym Rynkiem Głównym a zespołem obiektów sakralnych usytuowanych na przedpolu fortyfikacji Okołu. Pomiedzy umocnieniami obronnymi podgrodzia książęcego a nowym miastem pozostały zespoły sakralne związane z kościołem parafialnym Wszystkich Świętych, a także z klasztorem Dominikanów po stronie wschodniej i klasztorem Franciszkanów po zachodniej (Ryc. 15). Poza miastem lokacyjnym pozostał też wspomniany gródek wójta Alberta, natomiast włączono domniemaną osadę lo-

kowaną w 1220 roku i usytuowaną wzdłuż traktu handlowego biegnącego z podgrodzia książęcego w kierunku północnym. W jego sąsiedztwie zlokalizowany został drugi – obok Rynku Głównego – plac targowy, który określany jest dziś mianem Małego Rynku (Krasnowolski 2004, 91–101).

Badania prowadzone w ostatnich latach na Rynku Głównym doprowadziły do odkrycia reliktyw drewnianej zabudowy oraz utwardzonych nawierzchni dróg (kamienne bruki) pochodzących z okresu lokacji oraz z pierwszej fazy porządkowania zabudowy po lokacji miasta. Niektóre z nich miały bardzo starannie uformowane rynsztoki odprowadzające wody opadowe i ścieki poza tereny zabudowy (Ryc. 16). Od takich nawierzchni odróżniał się utwardzony poziom użytkowy, który zachował się we wnętrzu północno-wschodniej części hali Sukiennic. Był to rodzaj bardzo głębokiego, nieckowato uformowanego rowu, którego ściany i dno oraz przylegający do nich placik (?) były wybrukowane (Ryc. 17). Nawierzchnia ta pochodziła z końca XIII lub z początku XIV stulecia i była powiązana z okresem poprzedzającym budowę Sukiennic w obecnym kształcie (Zaitz 2010, 216–226). Przypuszczalnie był to rów odwadniający (rynsztok), którym odprowadzane były wody opadowe i ścieki z rejonu wylotu ul. św. Jana na Rynek, zaś stąd kierowane albo w stronę ul. Grodzkiej, albo też do osi ul. Siennej. Brak analogicznego urządzenia irygacyjnego w krzyżu Sukiennic oraz w południowej części hali zdaje się wskazywać, że rowem tym odprowadzane były wody opadowe w rejon wylotu ul. Siennej i stąd kierowane do fos miejskich (do Bagien św. Sebastiana). Na podobnej osi łączącej w przybliżeniu wylot ul. św. Jana z ul. Sienną (kierunek N-S) znajdowały się też najstarsze bruki odkryte po północnej stronie Sukiennic i zaopatrzone w „krawężniki” z masywnych belek. Przypuszczalnie do tej osi były zorientowane także najstarsze budynki drewniane, których relikty odkryto przed kościołem Mariackim (Buśko, Głowa 2010, 145–152; Dryja *et al.* 2010b, 106–112). W tej chwili ich lokalizację można odtwarzać tylko na podstawie schematycznego planu rekonstrukcyjnego znajdującego się w północno-wschodniej części ekspozycji muzealnej pod Rynkiem (Firllet 2010, 41), natomiast autorzy sprawozdań nie udostępnili planu osady z przebiegiem i orientacją tych obiektów. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę, że na osi prostopadłej do przebiegu wybrukowanych dróg orientowane były kościoły romańskie położone w rejonie Rynku, a więc kościół św. Wojciecha, kościół św. Jana oraz wczesnogotycki (romański?) kościół Mariacki.

Dotychczasowe badania archeologiczne oraz analizy urbanistyczne i historyczne pozwoliły ustalić, że w latach 80. XIII wieku miasto zostało otoczone drewniano-ziemnymi fortyfikacjami obronnymi (Krasnowolski 2004, 104). Przypuszczalnie na północy znajdowały się one między ul. św. Marka i ul. Pijarską, na wschodzie w sąsiedztwie ul. św. Krzyża, zaś na zachodzie przy ul. Reformackiej (Ryc. 14). Wkrótce jednak rozpoczął się proces poszerzania miasta, które po 1298 roku objęło tereny sięgające poza ul. Pijarską na północ, ul. Reformacką na zachodzie oraz ul. św. Krzyża na wschodzie. Po buncie wójta Alberta w granice miasta został włączony także gródek (Krasnowolski 2004, 104–111; Rojkowska, Niewalda 2007, 493–584). Przypuszczalnie w tym

czasie kamienny mur obronny objął też południową część miasta lokacyjnego, a więc rejon klasztoru Dominikanów i Franciszkanów. Dalej na południe nadal swoją rolę pełniły wczesnośredniowieczne umocnienia obronne Okołu oraz fortyfikacje zamku królewskiego na Wawelu. Odrębność książęcego zespołu grodowego oraz miasta lokowanego w 1257 roku została podkreślona działaniami króla Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego, którzy najpierw na terenie dotychczasowego podgrodzia lokowali „*nova Civitas in Okol*”, później na terenie osady położonej na północnym przedpolu fortyfikacji floriańskich założyli miasto Kleparz („*Alta Civitas*”), zaś na wyspie zlokalizowanej w ramionach Wisły po południowej stronie Wawelu miasto Kazimierz (Beiersdorf 2007a, 33–35; 2007b, 427–451; Krasnowolski 2004, 116–137; 2007a, 31–33). Kolejnym krokiem tych samych władców było też odpowiednie ufortyfikowanie wspomnianych osad. Przypuszczalnie w drugiej połowie XIV wieku zbudowany został kamienny mur obronny w miejscu wału drewniano-kamienno-ziemnego otaczającego Okół, zaś najpóźniej w początku XV wieku fortyfikacje zamku królewskiego na Wawelu oraz miast lokowanych w 1257 roku i w 1335 roku („*nova Civitas in Okol*”) zostały połączone w jeden system. W XIV wieku murowanymi umocnieniami otoczone zostało też miasto Kazimierz, natomiast Kleparz (dawna Florencja, „*Alta Civitas*”) był prawdopodobnie broniony tylko przez umocnienia drewniano-ziemne w postaci fosy, wału i parkanu (lub częstokołu) zlokalizowanego w rejonie obecnej ul. Szlak (Beiersdorf 2007a, 34).

W czasach Władysława Jagiełły fortyfikacje Krakowa zostały wzbogaczone o nową, drugą fosę oraz o rozbudowane elementy obronne przedmurza (Niewalda *et al.* 2001, 18–23). W późniejszych latach modernizowano i rozbudowywano tylko niektóre bramy i baszty miejskie, zaś wśród nich przede wszystkim Barbakan przed Bramą Floriańską oraz beluard na przedpolu Bramy Sławkowskiej. Tak ufortyfikowane miasto stało się głównym ośrodkiem kulturalnym, gospodarczym, handlowym i politycznym w tej części Europy. Jego obraz przekazują widoki upowszechniane w miastach Europy. Najstarsze z nich pochodzą z 1493 roku, natomiast dość wiernym odzwierciedleniem są przedstawienia z 1576 i z początku XVII stulecia (Banach 1983, 177–195).

Reasumując warto zwrócić uwagę na fakt, że badania archeologiczne prowadzone na terenie Krakowa budzą zawsze ogromne zainteresowanie zarówno środowisk naukowych, zwłaszcza historyków, architektów i urbanistów i przedstawicieli nauk przyrodniczych, jak też innych grup społecznych zainteresowanych przeszłością i dziejami miasta. Z tego powodu podejmowanie interdyscyplinarnej współpracy archeologów z przedstawicielami innych nauk jest łatwe, a propozycje dotyczące współdziałania padają zazwyczaj na bardzo podatny grunt. Odnosi się to zarówno do przedstawicieli nauk tradycyjnie współpracujących z archeologami (architektów, historyków, archeobotaników, paleozoologów, antropologów), jak też reprezentantów innych dziedzin nauki niekiedy dość odległych od historii (dendrologów, geochemików, geologów, metaloznawców, palinologów, hydrologów itp.). Ten fakt sprawił, że od 2003 roku badania wykopaliskowe na Rynku Głównym i na

Małym Rynku stały się platformą, na której pojawili się naukowcy gotowi do współpracy i do korzystania z prac archeologicznych zgodnie z własnymi zainteresowaniami. Owocem tego są bardzo liczne opracowania, spośród których znaczna część przybrała już postać publikacji lub artykułów gotowych do upowszechnienia za pośrednictwem nośników multimedialnych. Dzięki współpracy z naukowcami z Akademii Górniczo-Hutniczej (prof. Maciej Pawlikowski, dr Marta Wardas-Lasoń) powołane zostało też interdyscyplinarne Forum Naukowe „*Nawarstwienia historyczne miast Europy Środkowej*”, na którym od kilku lat wymieniane są doświadczenia i poglądy uczestników badań w Krakowie oraz podobnych przedsięwzięć naukowych i badawczych w innych ośrodkach naukowych w kraju i za granicą.

W zamieszczonej tu krótkiej prezentacji wydanej przed 50 laty książki „*Kraków. Studia nad rozwojem miasta*” (Dąbrowski ed. 1957) pojawiła się informacja o dominacji w niej opracowań przygotowanych przez historyków. Tylko jeden artykuł został opracowany wówczas przez archeologa (Jamka 1957), zaś w kolejnym wykorzystane były budowle romańskie oraz znaleziska luźne, które określane są mianem źródeł archeologicznych (Żurkowa 1957). W publikacjach uświetniających jubileusz 750-lecia lokacji Krakowa (Wyrozumski 2007; Czaja, Noga 2007) pojawiły się artykuły opracowane przez kilku archeologów, natomiast najważniejsze opracowania zostały wykonane przez historyków, architektów i urbanistów. W bardzo dużym stopniu wykorzystano w nich wyniki badań archeologicznych prowadzonych od lat 70. XX wieku do pierwszej dekady XXI stulecia. Dzięki temu można stwierdzić, że publikacje jubileuszowe w bardzo dużym stopniu odzwierciedliły aktualny stan badań archeologicznych nad różnymi problemami średniowiecznego i nowożytnego Krakowa.

Zbigniew Pianowski*

Some remarks on early medieval churches in Kraków

ABSTRACT

Z. Pianowski 2012, Some remarks on early medieval churches in Kraków. *Analecta Archaeologica Ressoiviensia* 7, 271–304

The research of the oldest churches belonging to Kraków agglomeration have been continuously conducted since the second half of the 19th century. In Kraków there have been about thirty churches including the sacral building from the 11th–13th century. Most of them were recognized during the archaeological and architectural research and the others are known from the written sources. The main discoveries include three pre-Romanesque rotundas in the area of a burg city of Kraków, and a St. Benedykt's rotunda on the Lasota Hill. Further research provide more information regarding the process of using secondary material. The development in the research field makes it possible to change the knowledge about the function of some buildings e.g a semicircular wall from over the Smocza Jama (earlier an apse of the church, now a circular fortifying tower). In literature we can find a number of reconstructions of early medieval sacral buildings with relics in some of them and the remained ones are only theoretical ideas. A few temples are still undiscovered and unrecognized, and some are waiting for its architectural structure to be verified. There could be an attempt of reconstructing a Romanesque Benedictine Abbey in Tyniec and a part of bishop's residence or cathedral's capitol in Wawel. The main task for the future is to recognize a settlement background of the churches in Okół and its area.

Key words: Kraków, pre-Romanesque and Romanesque architecture, research stage, research postulate.

Received: 15.11.2012; Revised: 2.12.2012; Accepted: 22.12.2012

The early medieval churches of Kraków in the Wawel, Okół and the outer settlement zone (today a part of Wielki Kraków) have been researched since the second half of the 19th century. It is not my aim to discuss the history of research as this has been described by Monika Bober (2008) in a book accompanied by a number of references. However, it is worth mentioning authors such as Tadeusz Wojciechowski, Władysław Łuszczkiewicz, Adolf Szyszko-Bohusz, Józef Ekielski, Stefan Świszczkowski, Klementyna Żurowska, Wiktor Zin and Władysław Grabski, Kazimierz Radwański, Andrzej Żaki and his successors at Wawel.

Historical background on the development and political significance of Kraków can be found in many academic publications, includ-

* Instytut Archeologii, Uniwersytet Rzeszowski, 35–016 Rzeszów, ul. Hoffmanowej 8; Zamek Królewski na Wawelu, zbigniew.pianowski@wawel.org.pl

ing a study by Jerzy Rejman (2004), an interim report in the collection of papers entitled “Kraków – New studies on city’s development” (Wyrozumski 2007) and in the exhibition catalogue of “Kraków in a Christian Europe 10–13th centuries” (Firlet 2006). This paper does not aim to elaborate all research results on religious buildings, but focuses in particular on the interpretation of those that the author was actively involved in. In the foreground of Wawel the most noteworthy is an architectural complex consisting of eight or nine churches: two of them are pre-Romanesque (St Felix and St Adunkt and a so called “B” church), three or four have pre-Romanesque and Romanesque elements (cathedral, so called St Gereon’s church, a church to the north of the cathedral and St Michał’s church), two or three with Romanesque elements only (a rotunda by the tower of Sandomierz, probably a St Jerzy’s church and a chapel by the great hall – “a room of 24 columns”).

The Romanesque part of the cathedral, especially the western part, is very well preserved, and while the pre-Romanesque church dates to the beginnings of the episcopate (AD 1000 or earlier as believed by some researchers) and has been researched thoroughly it still looks rather mysterious. Poorly preserved remains under the gothic church suggest that the building was large, probably a basilica with three naves and a transept (a small side apse was detected), built by a slab method characteristic of pre-Romanesque architecture. A mysterious clay platform with impressions of wooden beams found in a few places under the north of the cathedral could prove that the church was originally built of wood during the Czech reign in Kraków in the second half of the 10th century. The foundation in the eastern part of the Romanesque cathedral was mainly built out of stone slabs. Jerzy Pietrusiński believes that the construction of the cathedral was started during the reign of Bolesław Szczodry or Władysław Herman (as stated by K. Żurowska and the others). It is also a proof of the existence of an older, stone church.

The Romanesque basilica had three naves and two choir lofts, but it lacked a transept. It is worth mentioning the asymmetry of the eastern part. To the north there was a chapel with a crypt protruding beyond the aisle. At the centre there was a chancel closed up with an apse with two interconnected crypts. To the south there was an apse (probably destroyed) and a staircase tower, presumably connected with a choir over the aisles. St Wacław’s basilica in Stara Boleslav shares this asym-

metric arrangement and was built by Prince Brzetysław the First as a penance for stealing the relics of St Wojciech from Gniezno in 1039. In 2005 traces of another pre-Romanesque building were found in the eastern part of the basilica. Moreover, in 2006 the remains of the walls of two galleries (north and south) of the Romanesque atrium were found, built with the same block method as the cathedral. This demonstrates that the construction of the church was undertaken to a complete spatial layout complete with a “processional path”.

It has been many years since Lech Kalinowski pointed out that the church should be accompanied by a bishop’s residence, a canon’s chapter, a library and a hospital. It is commonly known that some written sources record that the bishop’s palace (diocese) was in Wawel in the 13th century. It is also possible that there was a canon’s “monastery” like the one near the Romanesque cathedral in Prague here.

Foundations and elements of the walls belonging to a building comprising at least three different sized rooms were discovered in the area of the Cathedral Museum on the northwest side on the cathedral in 2007–2008. Part of the foundation extended underneath the so called “sepna” gothic building, which was a granary built by Kazimierz Wielki “in area episcopali”. Other remains were discovered in 2012 in the area of “Wikarówka”. All of the discoveries suggest the existence of a residential building in the eastern part of the cathedral. The building had a complex layout that is different from the typical 9th–12th century great hall and probably connected with a seat of Kraków’s chapter in the 9th–13th centuries.

The function of a pre-Romanesque rotunda and church discovered in 1981–1983 on the northern side of the cathedral in the area of a so-called “bastion of Władysław IV” is puzzling. A rectangular hollow surrounded by walls and paved with tiles 5 cm thick and sandstone slabs 0,5 x 1 m in size was found in the nave of a single apse rotunda. The interior of the hollow, although heavily disturbed by a gothic wall, was 2 m across from east to west. At first it was claimed to be a tomb although the fact that it was surrounded with broad walls especially on the south was unusual. Moreover, the slabs were dressed with gypsum while the walls were dressed with limestone and sand which raised some questions. The similar gypsum-dressed hollows discovered in the palace’s chapel at Ostrów Lednicki in 1988–89 were interpreted as baptismal fonts, and it is probable that the hollow in Wawel’s rotunda

served the same purpose and the rotunda itself was a presbytery for the cathedral. However the condition of the building makes it impossible to be certain of this interpretation.

In the 12th century the rotunda was converted to a Romanesque church with a rectangular presbytery (the nave did not survive). Its function in a cathedral complex is difficult to describe. The four apse rotunda of the first pre-Romanesque church, discovered in the former royal kitchens by Zygmunt Hendel and A. Szyszko-Bohusz in 1911–17, has not been reconstructed until now. In 2009 Teresa Szyszko-Chorąży reconstructed the church with a huge entrance on the east on the basis of no material evidence. The 14th–16th century chronicler Jan Długosz observed that the church seemed to be raised up, with windows set low in the walls compared to the surrounding ground level. K. Żurowska and Tomasz Węclawowicz claimed that the church had two levels with the lower one dug into the floor (Żurowska, Węclawowicz 1983). A division of the four-apse layout (tetraconch) into two levels made it possible to use particular apses for relics, and the rotunda could have functioned as a treasure-house. The double apse rotunda “B” on the southern slope of the hill is supposed to be a tetraconch built in the second half of the 10th century as the “burg city’s church” and probably the oldest in Wawel according to its discoverers A. Żaki, Stanisław Kozieł and Mieczysław Fraś (Kozieł, Fraś 1979). Additional research in 1992 has shown that the southern apse is only a large piece of a wall stuck in the destruction layer of the church. Finally the church was dated to the turn of 10th and 11th centuries although its function among the pre-Romanesque buildings is unclear. An unfurnished woman’s tomb was discovered under the choir in the western apse, perhaps the burial of the church’s founder?

The biggest surprise in the understanding of the church was the discovery in 1975 of a semicircular wall by the author and Janusz Firlet in the Smocza Jama area. At the time it was thought to be an apse of a single nave church (although other possibilities were considered), but after further research in 2006 and 2007 it was reinterpreted as the remains of a circular defensive tower set on a rectangular foundation along the city walls, like the square keep on the eastern slope of the hill next to “Kurza Stopa” (Firlet, Pianowski 2006).

The biggest problem was the interpretation of an annexe in the eastern part of the great hall – the so called “room of 24 pillars”. It is claimed to be unlikely that it was a secular building as its trapezoidal

shape with an individual, massive foundation near the eastern wall suggested that it was a religious building, possibly a private chapel of the ruler and his people. So what was the real function of the so-called St Gereon's Romanesque basilica in the area east of the great hall? The first thesis was advanced by A. Szyszko-Bogusz who claimed that it was the first Romanesque cathedral in Kraków; however the discovery of remains under the cathedral invalidated this thesis. In 2005 T. Więclawowicz tried to prove that the basilica was part of "a cathedral complex", though it seems unlikely that in the 11th and 12th centuries a complex like those in Aquileia, Milan or Trier was put up. The fully developed early Romanesque basilica comprising an eastern crypt, the burial chapels and eastern towers seems more likely to be part of a palace complex resembling St Szymon's and Juda in Goslar consecrated in 1051. Extensive research in Magdeburg found a church resembling a basilica to the north of the cathedral, probably put up by Otton III however, which may provide an analogy, though the problem of locating the imperial great hall remains.

Further issues concern the shape and function of the two churches on Wawel Hill, St Michał's and St Jerzy's. One certain remnant of an early medieval church (of pre-Romanesque date) is a piece of foundation made of dressed stone marked with "opus spicatum" discovered in the area of the presbytery of St Michał's gothic college. Its corner tile was of sandstone and discovered in the southern part of the church, and it could have belonged to another pre-gothic phase of the church. A destruction layer consisting of a large number of Romanesque limestone blocks and pieces of pillar resembling those in the Augsburg cathedral crypt were found in the area of St Michał's gothic church, which was owned by the abbot of the Benedictine abbey in Tyniec during the 12th century.

The residences of the ruler, the bishop and magnates closely connected with the court, and a chapter house, were situated in Wawel's burg city. Such a building complex was probably built at the turn of the 11th and 12th centuries in the southwest, in an area later occupied by the 15th century tower of Sandomierz. In that area foundations and walls of a single apse rotunda were discovered by Magdalena Szewczyk and Witold Szmukier in 1977. The direction of choir was changed during construction so it would correspond to the as yet undiscovered residential building (the pillars' support is recognized). Archaeological ex-

amination of Wawel Hill raises the question of whether all the remains of the churches built there have been discovered. It seems that we are close to gaining that knowledge. Further constructions have caused such destruction of the stratigraphy and remains of stone buildings that future attempts to discover other buildings will be difficult. It is presumed that the majority were completely destroyed and only some of their parts, destruction layers and fragments of the walls may remain.

Another issue is to identify the names of the churches in the area. Written sources provide eight patron saints: St Waclaw and St Tomasz, St Michał and St Jerzy, St Gereon, The Holy Virgin Mary (a circular church), St Feliks and St Adaunkt and St Mary of Egypt. The invocation of St Waclaw refers to the cathedral where the relics obtained by Bolesław Chrobry while ruling Prague can be found. The St Tomasz Chapel could have been a part of the main church or could have been close to it (a church to the north of the cathedral?). St Michał's and St Jerzy's churches are said to be wooden buildings that were replaced by stone gothic churches in the 12th century (according to Długosz). A. Szyszko-Bohusz has claimed that the invocation of St Gereon was changed to St Mary of Egypt and The Holy Virgin Mary to St Feliks and Adunkt, a view that was justified during the interwar period when the early religious buildings were not known. Today there are four rotundas at Wawel and it can be considered to which of them the invocations of Mary, mentioned by Długosz, and St Gereon (martyr and patron saint of Cologne), belonged to. It can be assumed that St Mary of Egypt and St Feliks and St Adunkt were the original patrons of the basilica on the western side of the palace and the tetraconch by the royal kitchens. However that is still provisional, as is consideration of the accumulation of religious buildings in one burg town, even one like Kraków. Another settlement beyond the early medieval town can be compared to Wawel as it is full of churches. According to the 12th century sources this was called "Okół" (Okol) and was situated on the top of the middle terrace to the north of the burg city. This area was fortified in the 10th century with a palisade and later with a climb shaft from the seventies, but no pre-Romanesque church has been discovered there. The oldest remains of a building are the small transept basilica of St Andrzej in the central part of the settlement beyond the burg city. It was constructed at the turn of the 11th and 12th centuries by a palatine named Sieciech. Maciej B. Pawlicki has analysed all the

research on this building and noticed some architectural changes made in the Romanesque period, describing the first phase as a combination of religious and residential buildings (Pawlicki 2011). Is this enough to confirm the architectural development of the building? Changes made to the wall visible in the northern part of the church prove that there were two phases of construction interrupted by a fire (visible marks). The walls were bonded-in but the fixing of pillars to the walls can be seen as another stage in the construction process. The latest excavations conducted by J. Firlet in the gothic vestry and large burial chapel on the northern wall of presbytery (2011–2012) proved that the side apse was surrounded by the main walls of the church. In summary, the three nave basilica with two towers and a belfry that is characteristically Saxon (Goslar, Gandersheim) is the first phase of the church. A stone “castellum” by Sieciech should lie outside the church.

There is little information about other churches in Okół. In the 1950s the remains of a single nave church of St Mary Magdalene were examined. Diagonal supports in the southwest part of the nave and part of a brick altar discovered in the presbytery are Gothic in date. On the other hand a part of a block-built wall is Romanesque in date. In a secondary level a number of floor tiles were found suggesting that the church was built in about the 13th century, though further excavations are needed to establish a definite date of construction. Research at St Marci's Church so far have not proved a Romanesque phase. The remains of a Romanesque church of St Idzi near Wawel are also as yet undiscovered. This church was probably founded by Władysław Herman on the birth of his son Bolesław and could have been put up by a slab method, as suggested by analyses of the foundation of the neighbouring building. The remains of the Romanesque church might have been destroyed by a number of ground level changes in the late Middle Ages (changing the course of the river Rudawka) and in recent times (fortifications around Wawel). It is also possible that in Okół, and to be more precise near the northern gate, there was another Romanesque church of St Piotr the Apostle. Written sources confirm that it existed in 1325. A better insight into the modern church of the same invocation can be provided by an 18th century map of the city. To the north of Okół, just across a big trench (maybe a moat) there was a Romanesque church of All Saints. It is mentioned a number of times because of the miracles of St Stanisław in about 1260 (Bieliński 1884,

416). It functioned actively until the 1830s. Archaeological research conducted in the area of the church proved the existence of a number of limestone slabs in the foundations of the church and some floor tiles dating back to the time of the church's renovation in the middle of the 13th century. To the north of the church of All Saints there was Trinity Church, which functioned as a trading settlement before "the great location" of Kraków in 1257. In 1222 a bishop Iwo Odrowąż gave that church to Dominicans and moved the parish to the Holy Virgin Mary Church (by the market square in Kraków). The Dominicans actively started building, putting up a monastery complex and a church (originally a hall church) with an unusual, elongated presbytery. Remains of the pre-Dominican church walls have so far not been discovered, however a refectory with a cellar in the northern part of the monastery presumably had Romanesque elements as a number of limestone and sandstone blocks and an uncompleted doorway have been found. Remodelling was probably done when the presbytery and the walls around the nave of the conventional church (lacking Romanesque elements) were finished. Only selected elements of the church were examined. Recent research in the crypt under the presbytery has not been fruitful, as an earlier claim that fragments of wooden pillars were remains of the older church have proved completely wrong – they are modern. Circular foundations dating back to the second half of the 12th century were discovered in the southwest and northwest corners of the church and some believe that they are remains of a Romanesque building. The Conventual Franciscans settled to the north of the church of All Saints in 1237. Archaeological research of the monastery complex and the church in the 19th century mainly examined the western part of the building. These foundations contain a small number of Romanesque slabs and some elements of the walls claimed to be remains of older buildings were found. The church dates back to 1237–1250, and was made of brick, originally in a cross shape with a vestry locked up from three sides (Niewalda, Rojkowska 2006). Because the church was built in the shape of a cross it raises a question about its original function. The church might have been a burial chapel for Bolesław Wstydlivy and his family and moreover might have been part of a much bigger church that later developed an asymmetrical plan. Moving further to the north in the area of main market square there is the small, single nave St Wojciech's church put up where the missionary saint

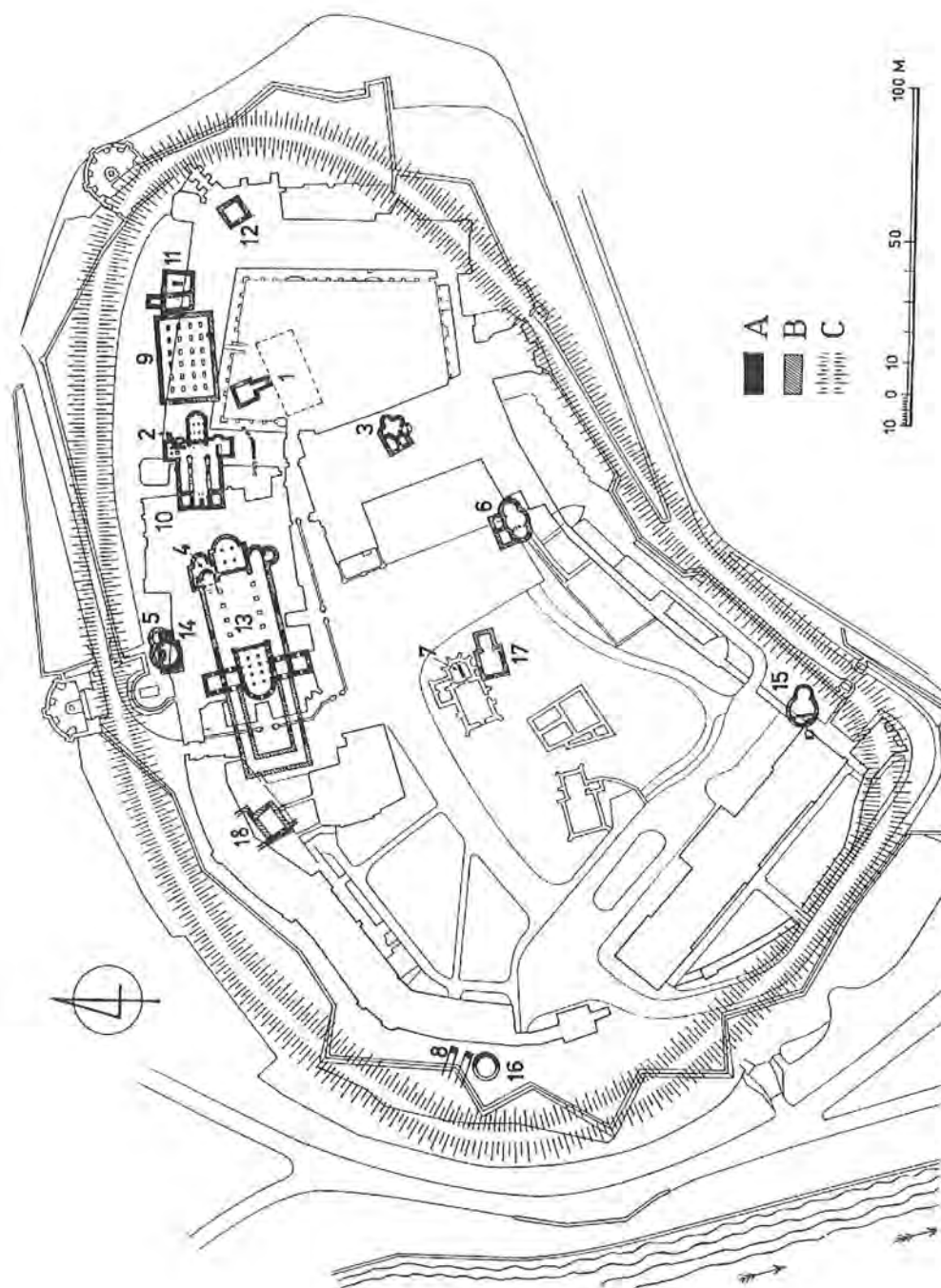
gave his sermons. It has been examined to some extent by Teresa and Kazimierz Radwański only (Radwański 1975). Two parts of the wooden religious building with an altar in one of them have been discovered. The foundations and lower parts of the walls were also uncovered. Because of significant differences between the two parts of the church (church-porch not continued, slight overhang of the south part of the wall) it has been divided into two architectural parts. An inbuilt cross wall in the nave near the eastern wall where there was a base (plinta?) of a pillar or column is supposed to be a third phase. Only a layer of mortar on a stone base can prove that there have been some changes to the building plan (lack of church-porch). A cross wall was changed into two posts to support the choir balcony extending over most of the nave. A finished slab-built building can be dated to the 12th century. The face of the Holy Virgin Mary Church was slightly conspicuous as it has been suggested that the building included some Romanesque elements. W. Zin and W. Grabski have examined a number of graves under the gothic church, which have made it possible to distinguish unfinished Romanesque walls that were then used to support an early gothic hall (Zin, Grabski 1966). Remains of half-columns divided the interior into separate bays. These suggestions were verified in 2008 (Firlet *et al.* 2011) when it was shown that a number of limestone slabs and sandstone blocks were used for construction of the foundations. These half-columns were in fact foundations for supports of the gothic church ceiling. The existence of a stone-built Romanesque church in 1222–1224 was proved indirectly. Its function in the 12th century can be related to the Odrowiąż family and its function as a parish reflects an attempt to set the city's location before the first Tartarian invasion in 1241. Examination of the underground parts of St Jan's church by J. Firlet and Elżbieta Chromy-Dubis confirms the shape of the eastern part of the church and the 12th century Romanesque date (slab method applied to the construction of walls) suggested by W. Zin, W. Grabski and K. Radwański. The Holy Cross Church in the northeast of the city with an east to west orientation was archaeologically researched by A. Źaki in the late 1950s. However, his work did not result in the discovery of any Romanesque remains. It can be only assumed that the sandstone elements found in the supporting pillars of the church may originate from the time when the Romanesque church was being pulled down. St Florian's collegiate church is

situated in the northern part of the city that was dowered in 1184 and consecrated in 1216, and was definitely a Romanesque church. In the 19th century W. Łuszczkiewicz discovered Romanesque fragments in the cemetery wall around the church. In 2001 conservation works by Emil Zaitz and Waldemar Niewald showed that the wall in the southern part of the nave was made out of limestone slabs of different sizes. The wall was said to be the remains of the Romanesque church although another thesis is that it could have been built out of recycled material, as in the case of the presbytery of St Mikołaj's church in the northeast of the city (on a trade route). This church was examined in the 1960s by K. Radwański, W. Zin and W. Grabski who uncovered Romanesque walls thought to be a presbytery of the 12th century church (Zin, Grabski 1966). Research conducted by Teofil Dębowski in the 1990s has changed the understanding of the oldest part of the church. The 'presbytery' turned out to be a small square nave in the eastern part of a church of which only a few elements remained, but which was similar in size to the Romanesque church of St Wojciech on the market square in Kraków. There is little information about the churches on Kazimierz, said to be an island in the River Wisła. St Michał's Church on the Rock where bishop Stanisław died in 1079 was believed by Jan Długosz to be round and built of white stone. The depictions of the Gothic church (among many others including a triptych from Pławno) show that the eastern part of the presbytery was supplemented by an annexe that could have been a rotunda's apse later incorporated into the area of the church. The church of St Wawrzyniec built in the 12th century by Piotr Włostowic can be only identified by analysing old city plans. No Romanesque remains have been found in St Jakub's church when it was archaeologically examined by A. Żaki. On the right bank of the River Wisła there is a hill known as the Mount of Lasota where the small, single nave Church of St Benedykt's is situated. The church is mentioned in written sources in the middle of the 13th century. Archaeological research conducted by A. Żaki in 1956 did not produce evidence of early medieval phases of the building. Not until 1962 was a nave near the presbytery and the remains of single nave rotunda discovered by Zin, Grabski and Radwański. The floor of the church was made of clay mortar. To the east of the building the researchers found two parallel walls of an annexe orientated from east to west. Under the contemporary church floor walls made out of clay

slabs and a piece of a doorway were found, confirming the second Romanesque phase of the building. The rotunda was dated to the turn of the 10th and 11th centuries and the Romanesque church to the second half of the 12th century (Zin, Grabski 1966). The discovery of the pre-Romanesque rotunda built out of clay slabs which is characteristic of the oldest buildings in Wawel does not raise any doubts, unlike the walls of the Romanesque phase where the blocks were secondarily used. This same issue concerning the above mentioned religious building in Kraków including the eastern part of the cathedral in Wawel built after 1320. In that case the slabs were selected with such care that they create an impression of being Romanesque. The research conducted in the church of St Salwator in Zwierzyniec (to the east of Kraków) dates back to the 1930s. In the 1950s excavations were conducted by A. Żaki and S. Kozieł, and the architecture was examined by Jerzy Hawrot. Subsequently, the team of Zin, Grabski and Radwański took an active part in the excavations and finally Teresa Radwańska joined the research team. In 1990 the work was finished – and since analysis of the remains and the meaning of the discovered remains has been changing. Zygmunt Gawlik identified a Romanesque presbytery with two entrances, A. Żaki discovered the walls of the two mentioned annexes, K. Radwański discovered a Romanesque presbytery closed with an apse and a curved wall interpreted as a foundation of the western part of the rotunda. Eventually T. Radwańska discovered the remains of the foundations and elements of the walls of the western part of the church. At present two architectural phases are distinguished, the first comprising a basilica with three naves and a transept (?) 28 m long and a presbytery closed up with an apse. During the second phase the eastern part was expanded. The apse was destroyed producing a rectangular presbytery linked with doors and semicircular slides with annexes and side chapels. A transitional phase was identified comprising the semicircular wall of the rotunda that closed up the choir loft from the western side. Of interest is that the window in the eastern wall of the church was blocked down to a small opening. The first phase walls were made out of limestone blocks and the second phase of large sandstone blocks, probably obtained when the eastern part of the first church was pulled down. Today it is said that the building process lasted between the 11th and 12th centuries and the eastern part was extended in the 12th century. According to some written sourc-

es the church was consecrated in 1148. The church's surroundings have not been archaeologically researched to any large extent. It can be only assumed that in that part of the Hill of Bronisława an early medieval burg city with a central basilica existed. The reconstruction of the eastern part in the style of the Church of Norbertine Sisters in Strzelno in Wielkopolska district can be explained by an attempt to fit the church to the needs of the Norbertine Sisters (eventually located in Nowe Brzesko – Hebdów). It is difficult to say if the consecration in 1148 relates to the first or to the second phase of the church. It seems that the semicircular wall closing up the presbytery was not part of the rotunda but rather part of a smaller church (Pianowski 1986). In 1162 Jaks Gryfit set up a Norbertine Sisters Monastery near St Salwator's Church by the River Wisła. W. Łukasiewicz examined the church and the monastery in the 19th century. The complex was built of brick with Wendic elements. Based on a well-preserved entrance in the northern part the church it can be dated to the middle of the 13th century. According to Stanisław Tomkowicz (1906) and also to W. Zin and W. Grabski there are walls made out of Romanesque blocks in the northern part of the monastery. In this case archaeological and architectural research is necessary in order to understand newer buildings constructed out of recycled building material (Rejman 1993). This is the point where I am going to finish the description of early medieval buildings in Kraków and pay attention to the buildings further from Kraków, such as the Benedictine Monastery in Tyniec, the Cistercian buildings in Mogiła and St Grzegorz's church in Ruszcza. The monastery in Tyniec was founded by Kazimierz Odnowiciel in 1044 (some claim by Bolesław Szczodry) and has been researched by A. Szyszko – Bohusz, Gabriel Leńczyk, K. Radwański, E. Zaitz and the team of L. Kalinowski. Architectural research and excavations have resulted in the discovery of the remains of a Romanesque St Piotr and Paweł's Church with the three naves and the walls of three parts of the monastery. The church was built out of flat sandstone blocks and is dated to the second half of the 11th century. Its style is linked with St Gereon's basilica. On the other hand the monastery buildings were built out of limestone blocks dated to the 12th century (Dobrowolski 1971). In the northern part of the eastern arm of the building, near the church, the remains of a partition wall set on a wooden beam and two floors of limestone mortar were discovered. These are remains of the original monastery dated

to the 11th century or the remains of an older (Pre-Romanesque?) magnate residence of Toporzycy that was a starting point for the Benedictine Convent. In the 12th century a Romanesque monastery with rich architectural decoration, which is now exhibited in the museum, was built. Double-headed capitals sticking out from the slides of the cloister show that construction was in a fully Romanesque form, contradicting E. Zaitz's thesis that the buildings of the eastern and western arms of the monastery in the area of the circular walls date to a later period (Zaitz 2000). The Benedictine Monastery in Tyniec is believed to be the oldest example of a building with a fully developed form in Polish lands. In the shadow of this monastery there is St Andrzej's that used to be the parish church for Tyniec and its area. The church was situated to the north of the monastery and is marked on the 13th century plans of the city and then pulled down after being damaged during The Bar Confederation (1771). It was a small, single nave church with an apse on the eastern side, and its location is now occupied by a cemetery. During grave digging Romanesque limestone slabs were found proving that the church dates to the 12th century. In Mogiła, a village to the east of Kraków, there was a Cistercian Monastery which was set up after being moved from Kacice by bishop Iwon Odrowąż in 1222 (research did not show any stone remains). The church was built gradually since the 14th century and then consecrated in 1266. The dating of the church has been discussed by Ewa Łużyńska and Marcin Szyma, drawing on chronologically distinct elements visible in the church walls and in the eastern arm of the building. It is worth mentioning that the size of the church (63,5 m long) is comparatively larger than others in Małopolska (Jędrzejów, Wąchock, Koprzywica). Hopefully the complex in Mogiła will be thoroughly archaeologically and architecturally analysed to clearly identify the chronology of the particular parts of the building. Another issue is the early medieval architecture of the magnate residence in Kraków. At the moment the problem is "in statu nascendi". St Grzegorz's Church in Ruszcza is the only known such building of 15th century date and is a foundation of Wierzbęta z Branic. It has been known for a long time that the lower parts of the western tower walls were made out of recycled limestone blocks (plates). In 2003 Ewa Kubica-Kałacińska conducted archaeological research and showed that the foundations of the gothic church were made out of the same blocks. At the point where the tower joins

the nave of the Gothic church two corners of a stone foundation were discovered (Kubica-Kabacińska 2007). This observation proves that the Romanesque church in Ruszcza was built by a workshop team that was also working on “Hermanowska” cathedral in Wawel and many other buildings in the Kraków area. The seat of Toporczycy in Morawica, Balice, a castle in Tęczynk, a church in Rudawa and many other buildings are waiting to be researched. The construction activity of the Kraków workshop went beyond the borders of Kraków to Kielce and Sandomierz. It is commonly believed that future research on the cathedrals will provide more information on this issue. It is remarkable that there have been about thirty early medieval churches identified in the Kraków area. It is possible to follow the development of constructional techniques thanks to the remains discovered at most of the above mentioned churches. The techniques ranged from the most primitive ones visible in the slab-built pre-Romanesque walls, to the ones built of flat blocks and finally the walls of regular limestone blocks of different sizes. There are some typological differences such as “simple” rotundas and those with two or four apses, single nave churches with an apse or with a square presbytery, basilicas with and without a transept, and hall crypts (cathedral and St Gereon’s church). Archi-

Fig. 1. Pre-Romanesque and Romanesque architecture in Wawel. 1. Quadrangular cellar with corridor and hypothetical location of pre-Romanesque palace; 2. Remains of cross-shapead (?) chapel; 3. Four-apse St. Felix and Adauctus’s rotunda; 4. North apse of „Chrobrowska” cathedral; 5. One-apse rotunda on the N side of the cathedral; 6. Two-apse „B” rotunda; 7. Remains of an older stage (?) of St. Michael’s church; 8. Pre-Romanesque gate near Smocza Jama; 9. Early Romanesque palace („hall with 24 columns”); 10. St. Mary of Egypt’s palace church (so called St. Gereon); 11. Palace chapel (?); 12. Romanesque defensive tower; 13. Romanesque cathedral, so called „Hermanowska”, with atrium; 14. A church with rectangular presbytery on the N side of the cathedral; 15. One-apse rotunda by Sandomierska tower; 16. Defensive round-tower by Smocza Jama; 17. Remains of Romanesque stage of St. Michael’s church; 18. Remains of the bishop’s (?) house. A – walls excavated during investigations, B – reconstructed walls, C – supposed line of defensive wall

Ryc. 1. Architektura przedromańska i romańska na Wawelu. 1. Czworokątna piwnica z korytarzem oraz hipotetyczna lokalizacja przedromańskiego palatium; 2. Relikty kaplicy krzyżowej (?); 3. Czteroaabsydowa rotunda św. św. Feliksa i Adaukta; 4. Północna apsyda katedry Chrobrowskiej; 5. Rotunda jednoapsydowa po północnej stronie katedry; 6. Dwuapsydowa rotunda „B”; 7. Relikty starszej fazy (?) kościoła św. Michała; 8. Przedromańska brama w rejonie Smoczej Jamy; 9. Wczesnoromańskie palatium („sala o 24 łupach”); 10. Kościół pałacowy św. Marii Egipcjanki (tzw. św. Gereona); 11. Kaplica pałacowa (?); 12. Romańska wieża obronna; 13. Katedra romańska, tzw. Hermanowska; 14. Kościół z prostokątnym prezbiterium po N stronie katedry; 15. Rotunda jednoapsydowa przy baszcie Sandomierskiej; 16. Wieża obronna przy Smoczej Jamie; 17. Relikty romańskiej fazy kościoła św. Michała; 18. Relikty domu biskupiego (?). A – mury odsłonięte podczas badań, B – mury zrekonstruowane, C – domniemany przebieg wału obronnego

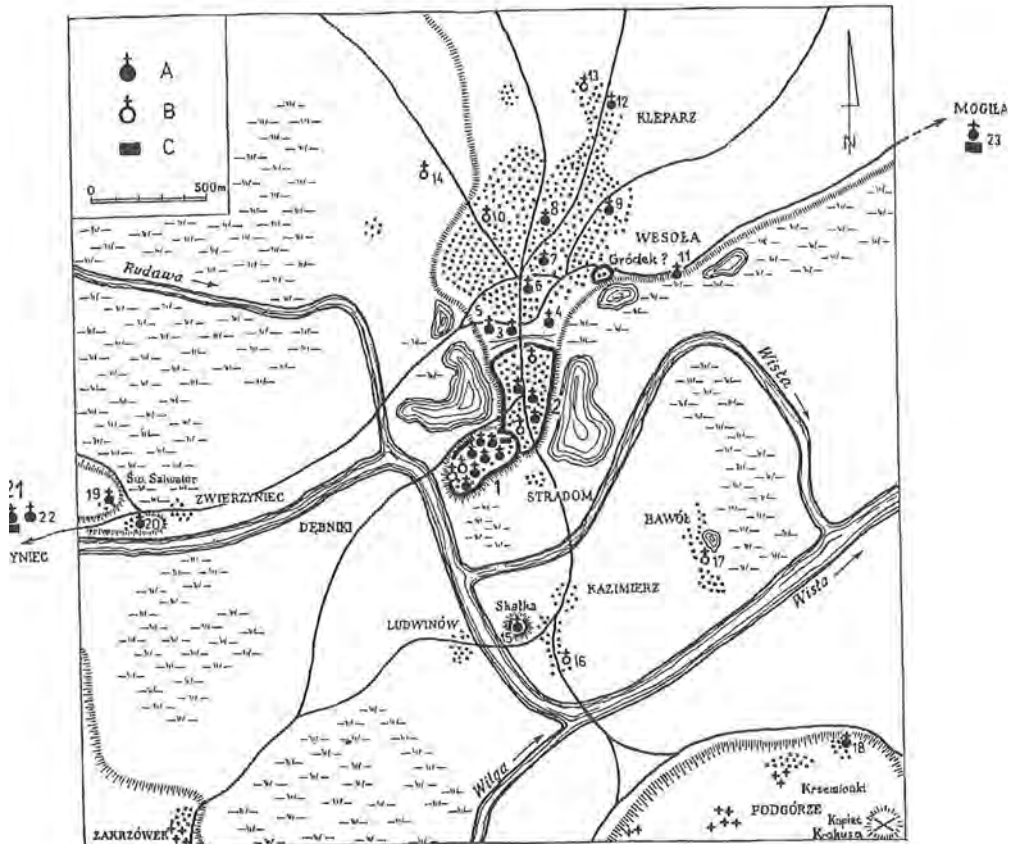

Fig. 2. Early medieval churches in the Kraków agglomeration. 1. Wawel (compare Fig. 1); 2. Suburbium „Okół” with churches (from S to N): St. Gille’s, St. Martin’s, St. Andrew’s, St. Mary Magdalene’s, St. Peter’s; 3. All Saints church; 4. Holly Trinity church; 5. St. Francis’s church; 6. St. Adalbert’s; 7. St. Mary’s church; 8. St. John’s church; 9. Holly Cross church; 10. St. Stephen’s church; 11. St. Nicholas’s church; 12. St. Florian’s church; 13. St. Philip and Jacob’s church; 14. St. Mary’s on the Sand’s church; 15. St. Nicholas’s church on Skalka; 16. St. Jacob’s church; 17. St. Lawrence’s church; 18. St. Benedict’s church; 19. St. Saviour’s church; 20. St. Augustine and John’s church; 21. St. Peter and Paul’s church and Benedictine monastery in Tyniec; 22. St. Andrew’s church in Tyniec; 23. St. Mary’s and St. Wenceslaus’s church and Cistercian cloister in Mogiła. A – churches confirmed by investigations and historical sources, B – churches with presumed early medieval origin, C – monastic structures

Ryc. 2. Wczesnośredniowieczne kościoły aglomeracji krakowskiej. 1. Wawel (por. Ryc.1); 2. Podgrodzie Okół z kościołami (od S ku N): św. Idziego, św. Marcina, św. Andrzeja, św. Marii Magdaleny, św. Piotra; 3. Kościół św. Świętych; 4. Kościół św. Trójcy; 5. Kościół św. Franciszka; 6. Kościół św. Wojciecha; 7. Kościół Najśw. Marii Panny; 8. Kościół św. Jana; 9. Kościół św. Krzyża; 10. Kościół św. Szczepana; 11. Kościół św. Mikołaja; 12. Kościół św. Floriana; 13. Kościół św. Filipa i Jakuba; 14. Kościół Najśw. Marii Panny na Piasku; 15. Kościół św. Michała na Skalce; 16. Kościół św. Jakuba; 17. Kościół św. Wawrzyńca; 18. Kościół św. Benedykta; 19. Kościół Najśw. Salwatora; 20. Kościół św. św. Augustyna i Jana; 21. Kościół św. św. Piotra i Pawła oraz klasztor Benedyktynów w Tyńcu; 22. Kościół św. Andrzeja w Tyńcu; 23. Kościół Najśw. Marii Panny i św. Wacława oraz klasztor Cystersów w Mogile. A – kościoły potwierdzone badaniami i źródłami historycznymi, B – kościoły o przypuszczalnej metryce wczesnośredniowiecznej, C – budowle świeckie i klasztorne

tectural details support artistic decoration. Blocks decorated with plating found in the cathedral, an antique capital found in a secondary deposit of St Gereon's Church, and a "B" church gravestone decorated with a cross are the oldest remains. The later ones include the elements of St Leonard's crypt, pieces from St Gereon's Church and cathedral and the monastery in Tyniec. Romanesque elements have been gathered and exhibited at the National Museum. The oldest ones are the entrance of the Norbertine Sisters Church and a piece of the entrance to the Dominican monastery. The floors were mainly made of limestone and gypsum mortar and of clay (renovation of St Gereon's church). In the middle of the 12th century many of the churches, together with Wawel's cathedral, had ceramic floors with small tiles ornamented with various animals, plants and geometrical motifs. A discovery made in the southern apse of St Andrzej's Church has shown that the interior plaster was decorated with multi-coloured paintings. An interesting monument is a metal bar in the shape of a lion's head that was originally fitted to the main door of the cathedral and then reused in a gothic church in Luborzyca. The contents of the treasury and the chapter's library, including hanging "crowns" and candlesticks, are known from written sources of 1101 and 1110. Of great significance is a copy of the imperial spear of St Maurycy referring to The Congress of Gniezno in 1000 and a cross made out of princes' diadems founded by Bolesław Wstydlivy and St Kinga. The graves of church officials were richly furnished. The most valuable objects include those from St Maurus' grave and a golden chalice and paten found in the grave of the "golden abbot" in Tyniec.

The research of early medieval religious architecture of Kraków is not yet finished. Remains of at least a few churches like St Jerzy in Wawel, St Idzi, St Marcin and St Piotr in Około, churches in Kazimierz and the Romanesque church of The Holy Virgin Mary in the market square are waiting to be discovered. Hopefully the remains of the rotunda of the so-called "white tower" in the north-east part of the city will be discovered. Supplementary research must continue as their results are at times different from older interpretations. An important issue is an attempt to define the background to the foundation of the churches beyond the borders of the city. Ongoing projects are based on the intuitive concepts of the researchers. Hopefully in the near future we will be able to gain more information about the early medieval agglomeration of Kraków where stone religious architecture was so important.

References

- Bieliński A. (ed.) 1884. *Monumenta Poloniae Historica* 4 = *Pomniki dziejowe Polski* 4. Lwów, 416.
- Bober M. 2008. *Architektura przedromańska i romańska w Krakowie. Badania i interpretacje* (= *Collectio Archaeologica Ressoviensis* 6). Rzeszów 2008.
- Dobrowolski T. (ed.). 1971. *Folia Historiae Artium* 6–7.
- Firlet E. (ed.). 2006. *Kraków w chrześcijańskiej Europie X–XIII w. Katalog wystawy*. Kraków.
- Firlet J. and Pianowski Z. 2009. Nowe odkrycia i interpretacje architektury przedromańskiej i romańskiej na Wawelu. In T. Janiak (ed.), *Architektura romańska w Polsce. Nowe badania i interpretacje*. Gniezno, 251–277.
- Firlet J., Kadłuczka A. and Pianowski Z. 2011. Kościół Mariacki w Krakowie. Problem początku i przekształceń architektonicznych w średniowieczu (preliminaria badawcze). *II Forum Architecturae Poloniae Medievalis*. Kraków, 331–356.
- Kalinowski L. 1993. Czego nie wiemy o wczesnośredniowiecznym Wawelu? *Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych Polskiej Akademii Nauk. Oddział w Krakowie* 2, 407–418.
- Kliś Z. (ed.) 2002. *Studia z dziejów kościoła św. Mikołaja w Krakowie*. Kraków.
- Kliś Z. (ed.) 2006. *Studia z dziejów kościoła Franciszkanów w Krakowie*. Kraków.
- Kozieł S. and Fraś M. 1979. *Stratygrafia kulturowa w rejonie przedromańskiego „B” na Wawelu*. Wrocław–Kraków.
- Kubica-Kabacińska E. 2007. Odkrycie relikwii romańskiego kościoła w Krakowie – Ruszczy. In K. Stal (ed.), *I Forum Architecturae Poloniae Medievalis*. Kraków, 95–103.
- Lenkiewicz T. 1959. Kościół Marii Magdaleny w Krakowie w świetle ostatnich odkryć archeologicznych. *Biuletyn Krakowski* 1, 78–99.
- Łużyńska E. 1995. *Architektura średniowiecznych klasztorów filiacji lubińskiej*. Wrocław 51–83.
- Pawlicki M. B. 2011. Ze studiów nad relikwiami domniemanego palatium Sieciecha w Krakowie. In *II Forum Architecturae Poloniae Medievalis*. Kraków, 179–225.
- Pietrusiński J. 1996. Krakowska katedra romańska fundacji króla Bolesława Szczęśliwego. In J. Daranowska-Łukaszewska (ed.), *Katedra krakowska w średniowieczu. Materiały Sesji Oddziału Krakowskiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki*. Kraków, 43–105.
- Radwańska T. 1993. Krakowski kościół Najświętszego Salwatora po badaniach archeologicznych w latach osiemdziesiątych. *Materiały Archeologiczne* 28(1).
- Radwański K. 1975. *Kraków przedlokacyjny. Rozwój przestrzenny*. Kraków.
- Rajman J. 2004. *Kraków. Zespół osadniczy, proces lokacji, mieszczanie do roku 1333*. Kraków.
- Rodzińska-Chorąży T. 2009. *Zespoły rezydencjonalne i kościoły centralne na ziemiach polskich do połowy XII wieku*. Kraków.
- Szyma M. 1997. Architektura kościoła Cystersów w Mogile w XIII i XIV wieku. Fazy budowy i ich datowanie. *Wiadomości Konserwatorskie Województwa Krakowskiego* 7, 141–162.

- Szyma M. 2004. *Kościół i klasztor Dominikanów w Krakowie. Architektura zespołu klasztornego do lat dwudziestych XIV wieku*. Kraków.
- Szysko-Bohusz A. 1919. Rotunda świętych Feliksa i Adaukta (Najśw. Panny Maryi) na Wawelu. *Rocznik Krakowski* 18, 53–80.
- Szysko-Bohusz A. 1923. Z historii romańskiego Wawelu. *Rocznik Krakowski* 19, 1–23.
- Szysko-Bohusz A. 1932. Wawel średniowieczny. *Rocznik Krakowski* 23, 17–46.
- Węclawowicz T. 1983. Rekonstrukcja rotundy wawelskiej Najświętszej Panny Marii. Aneks. In K. Żurowska, *Studia nad architekturą wczesnopiastowską*. Kraków.
- Węclawowicz T. 2005. *Krakowski kościół katedralny w wiekach średnich. Funkcje i możliwości interpretacji*. Kraków.
- Wyrozumski J. (ed.) 2007. *Kraków: nowe studia nad rozwojem miasta*. Kraków.
- Zaitz E. 2000. Badania archeologiczne w opactwie OO. Benedyktynów w Tyńcu. In A. Buko and Z. Świechowski (eds.), *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego*. Warszawa, 305–330.
- Zin W. and Grabski W. 1966. Wczesnośredniowieczne budowle Krakowa w świetle ostatnich badań. *Rocznik Krakowski* 33, 33–73.
- Żurowska K. 1968. Rotunda wawelska. Studium nad centralną architekturą epok i wczesnopiastowskiej. *Studia do Dziejów* 3, 1–116.
- Żurowska K. 1972. Geneza zachodniej części tak zwanej drugiej katedry wawelskiej (= *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego* 302. *Prace z Historii Sztuki* 10). Kraków, 35–72.
- Żurowska K., Rodzińska-Chorąży T., Biedroń T., Łastowiecki, M., Węclawowicz T. and Wrzesiński J. 1994. *U źródeł chrześcijaństwa w Polsce*. Kraków.

Zbigniew Pianowski

Uwagi na temat wczesnośredniowiecznych kościołów aglomeracji krakowskiej

Zagadnienie wczesnośredniowiecznych świątyń, zlokalizowanych na obszarze ówczesnego grodu – Wawelu, podgródzia – Okołu oraz zewnętrznej strefy osadniczej, wchodzącej obecnie, pod względem terytorialnym, w skład Wielkiego Krakowa stanowiło przedmiot badań, teoretycznych oraz terenowych, już od 2. połowy XIX wieku. Trudno w tym miejscu omawiać szerzej ich historię, traktuje o nich wystarczająco książka Moniki Bober, opatrzone odpowiednią literaturą (Bober 2008). Wspomnieć jedynie należy nazwiska najbardziej zasłużonych: Tadeusz Wojciechowski – monografista katedry, Władysław Łuszczkiewicz, Adolf Szyszko-Bohusz, Józef Ekielski, Stefan Świszczowski, Klementyna Żurowska, Wiktor Zin i Władysław Grabski, Kazimierz Radwański, Andrzej Żaki i jego wawelscy następcy.

Historyczne tło, dotyczące rozwoju osadnictwa oraz politycznego znaczenia Krakowa zawarte jest w wielu publikacjach, z których zacytujemy najnowsze: opracowanie pióra Jerzego Rajmana (2004) oraz szkice zawarte w zbiorze „Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta” (Wyrozumski 2007) i w katalogu wystawy „Kraków w chrześcijańskiej Europie X–XIII w.” (Firlet 2006). Artykuł niniejszy nie ma na celu dokładnego omawiania wyników badań poszczególnych budowli sakralnych, lecz przekazanie uwag dotyczących interpretacji części z nich, szczególnie tych, w których rozpoznaniu autor brał osobisty udział.

Na czoło wysuwa się zespół budowli na Wzgórzu Wawelskim, liczący na obecnym etapie rozpoznania osiem lub dziewięć świątyń: dwie przedromańskie (tetrakonchos św. św. Feliksa i Adaukta i tzw. kościół „B”), trzy lub cztery z fazami przedromańską i romańską (katedra, tzw. Św. Gereon, kościół po N stronie katedry oraz św. Michał) oraz dwie lub trzy w których stwierdzono jedynie fazę romańską (rotunda przy baszcie Sandomierskiej, prawdopodobnie św. Jerzy oraz domniemana kaplica przy palatium – „sali o 24 słupach”).

Jeśli chodzi o kościół katedralny – jego faza romańska, zwłaszcza w części zachodniej, jest dobrze zachowana i czytelna, natomiast pierwsza, przedromańska świątynia, związana z początkiem biskupstwa (w roku 1000, lub wcześniej, jak chcą niektórzy badacze), rysuje się, pomimo długoletnich badań, jeszcze w sposób dość enigmatyczny. Skromne relikty, odsłonięte w kryptach grobowych pod kościołem gotyckim pozwalają jedynie domyślać się dużej budowli, zapewne trzynawowej bazyliki z transeptem (rozpoznano m.in. niewielką apsydę boczną), wzniesionej charakterystyczną dla horyzontu architektury przedromańskiej techniką „płytkową”. Zagadkowa ława gliniana z licznymi śladami po drewnianych belkach, stwierdzona w kilku miejscach pod N częścią katedry mogła stanowić, ewentualnie, podbudowę

jeszcze starszej, drewnianej świątyni, którą można by wiązać z okresem panowania czeskiego w Krakowie w 2. połowie X wieku. Dużą ilość płytkowego kamienia, użytego wtórnie, stwierdzono w fundamentach wschodniej części katedry romańskiej, której budowę rozpoczęto za Bolesława Szczodrego (jak uważa Jerzy Pietrusiński) lub też Władysława Hermana (K. Żurowska i inni). Jest to także znaczący, choć pośredni, dowód na istnienie starszej, murowanej świątyni.

Bazylika romańska była kościołem trzynawowym, dwuchórowym, pozabawionym transeptu. Na uwagę zasługuje niesymetryczne rozwiązanie jej części wschodniej. Po stronie północnej znajdowała się wyposażona w kryptę kaplica, wystająca nieco poza linię nawy bocznej. Część środkową zajmowało prezbiterium, zamknięte apsydą, z kryptą połączoną z poprzednią, zaś część południową tworzyła apsyda (niemal całkiem zniszczona) i dobudowana wieża schodowa, związana zapewne z emporą ponad nawami bocznymi. Warto wspomnieć, iż z podobną asymetrią mamy do czynienia również w bazylice św. Wacława w miejscowości Stara Boleslav, zbudowanej przez księcia Brzetysława I jako forma ekspiacji za grabież relikwii św. Wojciecha z Gniezna w 1039 roku.

Ważnych odkryć dokonano w ostatnim czasie po zachodniej stronie katedralnej bazyliki. W roku 2005 roku stwierdzono tam ślady kolejnej budowli przedromańskiej, zaś w 2006 – negatywy i resztki murów dwu galerii (N i S) romańskiego atrium, zbudowanego w tej samej, co katedra, „kostkowej” technice muru. Wskazuje to na realizację świątyni o pełnym programie przestrzennym, wraz z obudowaną architektonicznie „drogą procesyjną”.

Już wiele lat temu Lech Kalinowski zwracał uwagę na to, iż świątyni katedralnej powinny towarzyszyć zabudowania w postaci rezydencji biskupa, kanoników kapituły, biblioteki, szpitala i in. Wiadomo ze źródeł pisanych że pałac („curia”) biskupi jeszcze w XIII wieku znajdował się na Wawelu. Najpewniej także i tu mieściło się „monasterium” kanonickie, na wzór rozpoznanego przy romańskiej katedrze w Pradze.

W latach 2007–2008 na tarasie przed Muzeum Katedralnym, po NW stronie katedry, stwierdzono fundamenty i negatywy murów obiektu złożonego co najmniej z trzech, nierównej wielkości, pomieszczeń. Część tego założenia wchodziła pod budynek gotyckiej kamienicy „sepniej” – spichlerza, wzniesionego przez króla Kazimiera Wielkiego „in area episcopali”. Kolejne ślady odkryto w roku 2012 w rejonie budynku tzw. „Wikarówki”. Wszystko to świadczy o istnieniu po zachodniej stronie katedry budowli rezydencjonalnej o złożonym programie przestrzennym, różniącym się od typowego w tych czasach (XI–XII wiek) palatium, a więc związanej, być może, z siedzibą krakowskiej kapituły w wiekach XI–XIII.

Zagadkę stanowi funkcja przedromańskiej rotundy a potem – kościoła romańskiego, odkrytych w latach 1981–1983 po północnej stronie katedry, w pobliżu tzw. „bastionu Władysława IV”. W nawie jednoapsydowej rotundy stwierdzone zostało obmurowane, prostokątne zagłębienie, wyłożone starannie wykonanymi, cienkimi (ok. 5 cm), dużymi (0,5 x 1 m) płytami z piaskow-

ca. Obiekt ten (wnętrze), częściowo zniszczony przez gotyckie przedmurze, mierzył po osi E-W około 2 m. Początkowo interpretowano go jako komorę grobową, choć zastanowienie budziła znaczna szerokość kamiennej obstawy, zwłaszcza od strony S. Także fakt osadzenia płyt na zaprawie gipsowej, podczas gdy mur spojono wapienno-piaskową, wydawał się nietypowy. Po odkryciu w latach 1988–1989 gipsowych zagłębień w kaplicy pałacowej na Ostrowie Lednickim, uznanych przez większość badaczy za baseny chrzcielne, dopuszczalną wydaje się hipoteza – odnośnie do zagłębienia w rotundzie wawelskiej – iż stanowiło ono urządzenie podobnego typu, zaś sama rotunda pełniła funkcję osobnego baptysterium przy kościele katedralnym. Stan zachowania obiektu nie pozwala jednak na rozstrzygnięcie tej kwestii.

Rotundę przebudowano, zapewne w XII wieku, na romański kościół z prostokątnym prezbiterium (nawa nie zachowana). Jego funkcja w zespole katedralnym jest trudna do określenia.

Pierwszy przedromański kościół – czteroapsydowa rotunda, odkryta w rejonie dawnych kuchni królewskich przez Zygmunta Hendla i A. Szyszko-Bohusza w latach 1911–1917, mimo stosunkowo dobrego stanu zachowania, do chwili obecnej nie może zaznać spokoju, jeżeli chodzi o rekonstrukcję pierwotnej formy. Ogłoszona ostatnio (2009) przez Teresę Rodzińską-Chorążę wersja z monumentalnym wejściem od zachodu, pozbawiona przesłanek materialnych, jest przykładem niepotrzebnego mnożenia bytów. Na podstawie wzmianki pochodzącej od Jana Długosza, iż zasypana już częściowo w XIV–XV w. świątynia wydała się kronikarzowi jeszcze „wysoką” oraz bardzo niskiego usytuowania otworów okiennych w stosunku do pierwotnego poziomu terenu można się opowiedzieć za rekonstrukcją K. Żurowskiej i Tomasza Węclawowicza, iż był to kościół dwupoziomowy, z zagłębioną w podłoże kondygnacją dolną (Żurowska, Węclawowicz 1983). Domniemany podział tetrakonchosa na dwie kondygnacje stwarzał możliwości wykorzystania poszczególnych apsyd do eksponowania większej ilości relikwii, a więc rotunda mogła pełnić funkcję swoistego, prywatnego „skarbcza” tych świętych przedmiotów.

Dwuapsydowa rotunda „B” przy południowej krawędzi wzgórza, w myśl założeń odkrywców (Andrzej Żaki, Stanisław Kozieł, Mieczysław Fraś) miała być w początkowej fazie tetrakonchosem, wzniesionym w 2 połowie X wieku jako „kościół grodowy”, zapewne najstarszy na Wawelu (Kozieł, Fraś 1979). Badania uzupełniające w roku 1992 wykazały, iż rzekoma apsyda południowa jest jedynie dużym fragmentem muru, tkwiącym w warstwie destrukcyjnej kościoła. Brak domniemanej pierwszej fazy spowodował większą ostrożność odnośnie do datowania świątyni, przyjęto jako alternatywną metrykę przełom X/XI wieku. Jej funkcja w zespole przedromańskiej zabudowy grodu nie jest do końca jasna. Pod domniemaną emporą w apsydzie zachodniej odsłonięty został ciosowy grobowiec, jak się niedawno okazało – pierwotny, zawierający pochówek kobiety, bez wyposażenia. Być może obiekt wzniesiono już z zamiarem pochowania tej do stojnej osoby (fundatorki kościoła?).

Największy przełom w sferze interpretacji dotyczy półkolistego muru romańskiego, odkrytego przez autora i Janusza Firleta w rejonie nad Smoczą Jamą w roku 1975. Uznany wówczas za apsydę kościoła jednonawowego (choć rozważano także inne możliwości), po badaniach uzupełniających w latach 2006–2007 został zinterpretowany jako pozostałość okrągłej wieży obronnej, wzniesionej na prostokątnym fundamencie w linii obwałowań, podobnie, jak kwadratowy „stołp” we wschodniej części wzgórza, koło „Kurzej Stopy” (Firlet, Pianowski 2009).

Dużych trudności nastręcza poprawna interpretacja aneksu dostawionego po wschodniej stronie romańskiego palatium – tzw. „sali o 24 słupach”. Jego funkcja jako obiektu o charakterze świeckim wydaje się mało prawdopodobna. Forma, lekko trapezowata, z wolnostojącym, masywnym fundamentem w pobliżu wschodniej ściany pozwala przypuszczać, iż był to kolejny obiekt sakralny – prywatna kaplica przeznaczona dla panującego i jego najbliższego otoczenia.

Czym zatem była romańska bazylika, tzw. św. Gereona, usytuowana w bezpośrednim sąsiedztwie palatium, po jego zachodniej stronie? Wysunięta przez A. Szyszko-Bohusza teza, iż jest to pierwsza romańska katedra krakowska, po odkryciu wspomnianych wyżej reliktyw przedromańskich pod katedrą, straciła na aktualności. Pojawiła się kolejna hipoteza, iż była ona jednym z członów „katedry podwójnej” (Węclawowicz 2005). Nie wydaje się jednak, by w XI–XII wieku powstało tu założenie nawiązujące do wczesnochrześcijańskich zespołów katedr podwójnych, jak np. w Akwilei, Mediolanie czy Trewirze. Wzniesiony na miejscu starszych, przedromańskich obiektów – kaplicy krzyżowej (?) i budynku mieszkalnego (?) wczesnoromański kościół bazylikowy o bogatym programie przestrzennym, z kryptą wschodnią, transeptem z „kaplicami” grobowymi, wieżami zachodnimi i zapewne emporą międzywieżową, wydaje się bardziej związany z zespołem pałacowym, na wzór kolegiaty św. św. Szymona i Judy w Goslarze, poświęconej w 1051 roku. Decydujące znaczenie będą miały badania w Magdeburgu, gdzie po północnej stronie katedry istniał duży, bazylikowy kościół, rozbudowany zapewne jeszcze przez Ottona III. Problem stanowi tam jednak zlokalizowanie palatium cesarskiego.

Kolejne pytania odnośnie do formy a także funkcji dotyczą dwu kościołów wawelskich – św. Michała oraz św. Jerzego, usytuowanych w centralnej części wzgórza. Fragment fundamentu, wykonanego z kamieni płytowych, z licem o wątku „opus spicatum”, odkryty w obrębie prezbiterium gotyckiej kolegiaty św. Michała, jest jedynym „pewnym” reliktem kościoła wczesnośredniowiecznego (fazy przedromańskiej?). Narożnik z bloków piaskowca, odsłonięty po południowej stronie świątyni, może należeć do kolejnej, przedgotyckiej fazy kościoła.

W rejonie gotyckiego kościoła św. Jerzego, będącego w XIII wieku własnością opata tynieckich benedyktynów, stwierdzono – jak dotąd – warstwę destrukcyjną, zawierającą sporą ilość romańskich „kostek” wapiennych oraz bazę kolumny (empory?, krypty?) o rzadkim profilu, występującym m.in. w krypcie katedry w Augsburgu.

Na grodzie wawelskim, oprócz rezydencji panującego oraz biskupa i kapituły istniały niewątpliwie siedziby możnowładców, ściśle związanych z dworem książęcym. Najpewniej taki właśnie kompleks zabudowań wzniesiono na przełomie XI i XII wieku w części południowo-zachodniej, w rejonie późniejszej, XV-wiecznej baszty Sandomierskiej. W roku 1977 Magdalena Szewczyk i Witold Szmukier odkryli tam fundamenty i pozostałości partii nadziemnej murów rotundy jednoapsydowej, wyposażonej w emporę zachodnią. Co ciekawe – w trakcie budowy zmieniono orientację empory, zapewne nawiązując do usytuowania sąsiedniego, nie odkrytego jeszcze (znany jest filar przewiązki) budynku rezydencjonalnego.

Wzgórze wawelskie – teren dawnego krakowskiego grodu, jest już zbadałe archeologicznie w znacznym stopniu. Można więc zadać pytanie – czy znamy relikty wszystkich kościołów wzniesionych w jego obrębie w okresie wczesnego średniowiecza? Wydaje się, iż stopniowo zbliżamy się do granic poznania. Późniejsze akcje budowlane i niwelacyjne doprowadziły do tak znacznych zniszczeń układów stratygraficznych oraz pozostałości budowli murowanych, że w przyszłości trudno będzie odkrywać następne, zachowane w sposób czytelny obiekty. Należy przypuszczać, iż część (jak znaczna ?) uległa całkowitej zagładzie i pozostały po nich jedynie negatywy, warstwy destrukcji oraz bardzo nisko resztki murów.

Osobnym problemem jest poprawne przypisanie wezwań poszczególnym kościołom funkcjonującym w obrębie grodu. Ze źródeł pisanych znamy osiem patrociniów: św. Wacława oraz św. Tomasza, św. Michała, św. Jerzego, św. Gereona, NPMarii (kościół okrągły), św. św. Feliksa i Adaukta oraz św. Marii Egipcjanki. Wezwanie św. Wacława dotyczy, oczywiście, katedry, dla której relikwie mógł pozyskać Bolesław Chrobry w trakcie swego krótkiego panowania w Pradze. Kaplica św. Tomasza mogła stanowić część świątyni „główniej”, lub z nią sąsiadować (kościół po północnej stronie katedry?). Wezwania św. Michała oraz św. Jerzego należy łączyć z obiektami na miejscu których w XIV wieku wzniesiono, w miejsce rzekomo drewnianych (Długosz), murowane kościoły gotyckie. Teoria A. Szyszko-Bohusza, mówiąca o zmianie wezwania św. Gereona na św. Marii Egipcjanki oraz NPMarii na św. św. Feliksa i Adaukta miała swoje uzasadnienie w okresie międzywojennym, kiedy badania wykazywały „niedobór” wczesnych budowli sakralnych. Obecnie, gdy znamy już cztery wawelskie rotundy – można się zastanawiać, której z nich dotyczyło wezwanie maryjne, zapisane na podstawie dawniejszego źródła przez Długosza a także nad tym, która świątynia mogła nosić wezwanie św. Gereona – męczennika, jednego z głównych patronów Kolonii. Przyjąć można hipotezę, iż św. Maria Egipcjanka oraz św. św. Feliks i Adaukt byli pierwotnymi patronami bazyliki pod zachodnim skrzydłem pałacu oraz tetrakonchosu przy kuchniach królewskich. Jednakże problem ten nie pozostanie całkowicie rozstrzygnięty, podobnie, jak zagadnienie niezwyklej koncentracji budowli sakralnych w obrębie jednego grodu, nawet o tak dużym znaczeniu, jak ośrodek krakowski.

W pewnej dysproporcji w stosunku do nasyczonego kościołami Wawelu pozostaje drugi człon wczesnośredniowiecznej aglomeracji – podgrodzie,

znane ze źródeł XIV-wiecznych pod nazwą „Okół” (Okol), usytuowane na cyplu terasy średniej, po północnej stronie grodu. Na obszarze tym, ufortyfikowanym najpóźniej w wieku X (palisada, potem wał skrzyniowy z lat 70.) dotychczas nie odkryto ani jednego murowanego, przedromańskiego kościoła. Najstarszym, zachowanym, jest niewielka bazylika transeptowa pod wezwaniem św. Andrzeja, zlokalizowana w centralnej części podgrodzia. Jej budowa łączona jest z osobą palatyna Sieciecha, czasami przełomu XI i XII wieku. Stan badań podsumował ostatnio Maciej B. Pawlicki, zwracając uwagę na akcentowane w literaturze, rzekome przemiany jego architektonicznej bryły w epoce romańskiej i rekonstruując pierwszą fazę jako syntezę budowli sakralnej oraz rezydencjonalnej (Pawlicki 2011). Czy jednak dysponujemy wystarczającymi przesłankami, pozwalającymi zakładać ewolucję koncepcji architektonicznej tego obiektu? Zmiany w wątku muru, czytelne na północnej elewacji kościoła, można najprościej tłumaczyć jako odzwierciedlenie dwu etapów budowy, przerwanej pożarem (widoczne są jego ślady). Wybudowanie murów konstrukcyjnych, na których osadzono m.in. filary międzynawowe można uznać także za kolejny etap prac budowlanych. Najnowsze wykopaliska, prowadzone przez J. Firletę w obrębie gotyckiej zakrystii – możnowładczej kaplicy grobowej – przy północnej ścianie prezbiterium (2011–2012) potwierdziły fakt przewiązania apsydy bocznej z murami magistralnymi kościoła. Tak więc trzynawową bazylikę należy uznać za pierwotną koncepcję świątyni, zakończonej od zachodu masywem dwuwieżowym z dzwonnica pomiędzy wieżami, charakterystyczną dla założeń saskich (Goslar, Gandersheim). Domniemanego, murowanego „castellum” Sieciecha należy poszukiwać poza obrębem kościoła.

O innych romańskich kościołach Okołu wiemy niewiele. W latach 50. XX wieku archeologicznie zbadano fragmenty pobliskiego, jednonawowego kościoła św. Marii Magdaleny. Diagonalna przypora przy SW narożniku nawy, część ceglanego ołtarza, odkrytego w prezbiterium kojarzą się już z epoką gotyku. Z drugiej strony ciosowy („kostkowy”) watek muru naziemnego tkwi jeszcze głęboko w epoce romańskiej. Duża ilość późnoromańskich, ceramicznych płytek posadzkowych, znalezionych na złożu wtórnym, wskazuje na czas budowy (lub remont) kościoła około połowy XIII wieku. Aby definitywnie sprecyzować chronologię tej budowli niezbędne są dodatkowe, uzupełniające badania wykopaliskowe.

Prace badawcze w rejonie kościoła św. Marcina (na południe od św. Andrzeja) nie przyniosły dotąd wyraźnego potwierdzenia jego romańskiej fazy, domniemywanej na podstawie źródeł pisanych. Nie znamy także reliktów romańskiego kościoła św. Idziego, usytuowanego (świątynia gotycka) u stóp Wawelu. Ufundowany zapewne przez Władysława Hermana jako votum związane z narodzinami syna Bolesława, mógł być wzniesiony w klasycznej technice „kostkowej”. Nieliczne ciosy tego typu, stwierdzone w fundamentach sąsiedniego budynku, mogą stanowić tego pośredni dowód. Duże zmiany poziomów terenu, które miały miejsce w późnym średniowieczu (formowanie koryta rzeczki Rudawki) i czasach nowożytnych (fortyfikacje

wokół Wawelu) mogły się przyczynić do zniszczenia pozostałości świątyni romańskiej oraz warstw jej destrukcji.

Na terenie Okołu, w pobliżu jego domniemanej bramy północnej, istnieć mógł jeszcze jeden romański kościół, pod wezwaniem św. Piotra Apostoła, znany ze źródeł pisanych od roku 1325. Na podstawie planów miasta pochodzących z wieku XVIII można wskazać jedyne przybliżoną lokalizację nowożytną (?) świątyni noszącej to wezwanie.

Na północnym przedpolu Okołu, tuż za wielkim rowem (fosą ?) stał romański kościół pod wezwaniem WW.Świątych. Wzmiankowany w opisie cudów św. Stanisława (Bieliński 1884, 416) około roku 1260, w formie gotyckiej funkcjonował do lat 30. XIX wieku. Badania archeologiczne wprawdzie nie doprowadziły do odkrycia relikwii murów jego pierwszej fazy, lecz pozwoliły stwierdzić obecność dużej ilości romańskich ciosów („kostek”) wapiennych w fundamentach świątyni gotyckiej a także późnoromańskich płytek posadzkowych, pochodzących najpewniej z czasu remontu kościoła w połowie XIII wieku.

Na wschód od kościoła WW.Świątych wznosił się kościół św. Trójcy, pełniący funkcję parafialną dla osady targowej, poprzedzającej „wielką lokację” Krakowa w 1257 roku. Biskup Iwo Odrowąż, sprowadzając w roku 1222 konwent dominikanów, nadał im tę świątynię, przenosząc jednocześnie parafię do kościoła NPMarii (przy Rynku krakowskim). Dominikanie rozpoczęli ożywioną działalność budowlaną, której efektem było wzniesienie kompleksu klasztorного oraz kościoła (początkowo – halowego) z charakterystycznym, wydłużonym prezbiterium. Dotychczas nie odnaleziono fragmentów murów kościoła przeddominikańskiego, jednakże budynek podpiwniczonego refektarza w północnym skrzydle klasztoru należy uznać za „składankę” z elementów romańskich – wielkiej liczby ciosów wapienia i piaskowca, wraz z nieco zdekompletowanym portalem. „Translacji” dokonano zapewne w momencie, gdy gotowe było już co najmniej prezbiterium kościoła konwentualnego, a może także i mury obwodowe partii nawowej świątyni (romańskiego materiału nie spożytkowano do jej fundamentów). Kościół został przebadany jedynie fragmentarycznie. Niedawno, podczas prac prowadzonych w krypcie pod wschodnim przęsłem prezbiterium „cudem” (badania dendro-) uniknięto kompromitacji, polegającej na ogłoszeniu fragmentów nowożytnych słupów drewnianych, pochodzących z remontu tej partii budowli, za relikty starszej świątyni. Odkryte ostatnio koliste fundamenty kamienne przy SW i NW narożnikach kościoła z około połowy XIII wieku usiłuje się interpretować jako pozostałości budowli romańskiej. To pozostawmy bez komentarza.

Po zachodniej stronie kościoła WW. Świątych osiedlił się drugi konwent „mendykancki” – franciszkanie, przybyli do Krakowa w roku 1237. Badania kompleksu klasztorного i kościoła trwają od końca wieku XIX, lecz pod względem archeologicznym dotyczą głównie zachodniego skrzydła zabudowań. W fundamentach odnaleziono tam niewielką ilość „kostek” romańskich a w pobliżu – fragmenty murów, interpretowanych jako relikty obiektów starszych od XIII-wiecznego skrzydła klasztorного. Sam kościół, ceglany, po-

czątkowo w formie krzyżowej, z trójbocznie zamkniętą zakrystią od strony południowej, jest datowany na okres od 1237 do około 1250 r. (Niewalda, Rojkowska 2006). Zastosowanie wspomnianej wyżej formy krzyżowej, zamiast typowego w architekturze mendykanckiej wydłużonego prezbiterium rodzi pytanie o pierwotną funkcję tej części kościoła – czy nie był on księżącą kaplicą grobową Bolesława Wstydlwego i jego rodziny i miał stanowić fragment dużo większej świątyni, zrealizowanej potem w asymetrycznej i nieco „skarłałej” postaci?

Posuwając się dalej ku północy, już na obszarze Rynku Głównego natrafiamy na zachowany, niewielki, jednonawowy, romański kościół św. Wojciecha, wzniesiony – wg tradycji – w miejscu, gdzie święty misjonarz miał głosić swe kazania. W odróżnieniu od dwu poprzednich został on w dużym stopniu przebadany archeologicznie przez Teresę i Kazimierza Radwańskich (Radwański 1975). Odkryto dwie fazy budowli drewnianej, najpewniej sakralnej, która w młodszej fazie mogła być wyposażona w murowany, „przedromański” ołtarz. Osłonięto też fundamenty i dolne partie murów nadziemnych kościoła kamiennego. Ze względu na różnice zachodzące pomiędzy tymi częściami (brak kontynuacji kruchty lub wieży zachodniej, lekkie nadwieszenie S muru naziemnego) rozwarstwiono świątynię murowaną na dwie fazy architektoniczne. Trzecią miał stanowić mur poprzeczny, wbudowany w nawę w pobliżu ściany wschodniej, na którym spoczywała baza (plinta?) filara lub kolumny. Stwierdzenie tylko jednego poziomu użytkowego w postaci wylewki zaprawy na kamiennym podkładzie pozwala sądzić, iż na etapie przejścia fundamentu w partię nadziemną zmodyfikowano nieco koncepcję programu budowli (rezygnacja z kruchty). Mur poprzeczny należy uznać za podbudowę pod dwie podpory balkonu emporowego, zajmującego większą część nawy. Ukończoną budowlę, wykonaną w technice „kostkowej”, datować można na wiek XII.

Orientacja kościoła NPMarii (po osi E-W) w stosunku do siatki miasta lokacyjnego wzbudzała podejrzenie, iż świątynia posiadała fazę romańską. Penetracją licznych krypt grobowych pod świątynią gotycką, dokonana przez W.Zina i W.Grabskiego pozwoliła na wyodrębnienie nie ukończonych murów romańskich dużego kościoła, wykorzystanych następnie do wzniesienia wczesnogotyckiej hali (Zin, Grabski 1966). Odkryto także pozostałości – jak sądzono – przyściennych półkolumn, które wyznaczać miały podział wnętrza na poszczególne przęsła. Weryfikacji tych poglądów dokonano w 2008 roku (Firlet *et al.* 2011). Stwierdzono bowiem, iż w fundamentach wczesnogotyckiego kościoła (także w wieży SW) użyto wtórnie dużej ilości wapiennych „kostek” oraz piaskowcowych ciosów romańskich. Rzekome półkolumny stanowiły w istocie fundamenty pod służki sklepienia świątyni gotyckiej. Tak więc istnienie murowanego, romańskiego kościoła, wzmiankowanego w latach 1222, 1224 jako parafialny, zostało potwierdzone jedynie w sposób pośredni. Jego fundację, najpewniej w wieku XII, można wiązać z rodem Odrowążów, zaś przejęcie funkcji parafialnej (z kościoła św. Trójcy) z próbą lokacji miasta, dokonaną przed pierwszym najazdem tatarskim w 1241 roku.

W przeciwieństwie do świątyni mariackiej, penetracja podziemi kościoła św. Jana, dokonana przez autora, J. Firleta oraz Elżbietę Chromy-Dubis w pełni potwierdziła wyniki badań W. Zina, W. Grabskiego i K. Radwańskiego odnośnie do formy jego wschodniej części oraz XII-wiecznej, romańskiej metryki („kostkowa” technika budowy murów).

Położony w północno-wschodniej części miasta kościół św. Krzyża, o orientacji „przedlokacyjnej” (E-W) był badany archeologicznie przez A. Żakiego w końcu lat 50. XX w. Prace te, prowadzone w niewielkim zakresie, nie przyniosły odkrycia relikwii romańskich. Można się jedynie domyślać, iż duże ciosy piaskowca, użyte w narożach przypór kościoła gotyckiego mogą pochodzić, ewentualnie, z rozbiórki romańskiej świątyni.

Kolegiata św. Floriana, na północnym przedpolu miasta, uposażona w roku 1184, konsekrowana w 1216, była niewątpliwie kościołem romańskim, i to – przypuszczalnie – o znacznych rozmiarach. W latach 80. XIX wieku W. Łuszczkiewicz odkrył szereg detali romańskich, użytych wtórnie do budowy muru cmentarnego wokół kościoła. W roku 2001, podczas prac konserwatorskich, prowadzonych przez Emila Zaitza i Waldemara Niewaldę stwierdzono w linii południowej ściany nawy gotyckiej fragmenty muru wykonanego z „kostki” wapiennej o różnych rozmiarach. Zinterpretowano go jako pozostałość kościoła romańskiego, lecz może był to materiał budowlany wykorzystany wtórnie, podobnie, jak w przypadku prezbiterium kościoła św. Mikołaja, usytuowanego przy szlaku handlowym, po północno-wschodniej stronie miasta średniowiecznego.

Kościół ten, badany w latach 60. XX wieku przez K. Radwańskiego, W. Zina i W. Grabskiego, ujawnił także autentyczne mury romańskie, zinterpretowane wówczas jako prezbiterium świątyni XII-wiecznej (Zin, Grabski 1966). Po dłuższej przerwie, w latach 90., badania prowadzone przez Teofila Dębowskiego zmieniły pogląd na temat najstarszej fazy kościoła. Okazało się, iż rzekome prezbiterium stanowiło niewielką, kwadratową nawę, zaś właściwe, usytuowane po stronie wschodniej, na planie mniejszego kwadratu, zachowało się jedynie w formie negatywu po wybranym fundamencie kamienno-ziemnym. Plan oraz wielkość tej XII-wiecznej, „kostkowej” budowli ściśle nawiązuje do romańskiego kościoła św. Wojciecha na krakowskim Rynku.

Niewiele wiadomo na temat wczesnośredniowiecznych kościołów, usytuowanych na terenie miasta Kazimierza – wielkiej wyspie pomiędzy dwoma ramionami Wisły. Kościół św. Michała na Skałce, gdzie najpewniej poniósł śmierć biskup Stanisław w roku 1079, miał być – według Jana Długosza – okrągły, wybudowany z białego kamienia. Ikonografia kościoła gotyckiego, m.in. tryptyk z Pławna, przedstawia od strony wschodniej niewielką przybudówkę do prezbiterium, mogącą stanowić apsydę rotundy, włączoną w obręb późniejszej świątyni.

Kościół św. Wawrzyńca, wzniesiony w XII wieku przez Piotra Włostowica, można lokalizować jedynie na podstawie dawnych planów miasta. Kościół św. Jakuba, badany archeologicznie przez A. Żakiego, nie ujawnił relikwii fazy romańskiej.

Na prawym brzegu Wisły, gdzie wznosi się skaliste wzgórze, zwane Górą Lasoty, zachował się do dziś niewielki, jednonawowy kościółek św. Benedykta, wzmiankowany w źródłach z połowy XIII wieku. Badania archeologiczne, rozpoczęte w roku 1956 przez A. Żakiego nie przyniosły odkrycia jego wcześnieśredniowiecznych faz budowlanych. Dopiero w 1962 roku tandem: Zin – Grabski – Radwański doprowadził do odsłonięcia w obrębie prezbiterium, nawy oraz przy zachodniej elewacji wyraźnie rysujących się reliktów rotundy jednoapsydowej, wykonanej z płytowo łamanego piaskowca, spojonego gipsową zaprawą. Posadzkę świątyni stanowiła wylewka gipsowej zaprawy. Po zachodniej stronie budowli badacze stwierdzili ślady dwu równoległych ścian aneksu (?) o orientacji E-W. Pod współczesną posadzką kościoła odsłonięto odcinki murów wykonanych z wapiennej „kostki” oraz fragment portalu, które określono jako elementy drugiej, romańskiej fazy obiektu. Rotundę wydatowano na schyłek X – początek XI wieku, zaś kościół romański – na 2. połowę wieku XII (Zin, Grabski 1966).

Odkrycie przedromańskiej rotundy, wzniesionej z użyciem zaprawy gipsowej, charakterystycznej dla najstarszych budowli na Wawelu, nie wzbudza większych wątpliwości. Natomiast potwierdzenia wymagają mury fazy „romańskiej”, bowiem możemy mieć tu do czynienia z wtórnym użyciem materiału ciosowego, podobnie, jak w kilku wspomnianych wyżej gotyckich budowlach sakralnych Krakowa, w tym – we wschodniej części katedry wawelskiej, zbudowanej po 1320 roku. Tu „kostki” wapienne dobrano tak starannie, że z powodzeniem czynią wrażenie muru romańskiego.

Historia badań kościoła Najświętszego Salwatora na Zwierzyńcu, zachodnim przedpolu Krakowa, sięga lat 30. XX wieku. W latach 50. wykopaliska prowadzili A. Żaki i S. Koziół, architekturę badał Jerzy Hawrot. Potem działał zespół Zin – Grabski – Radwański, następnie – Teresa Radwańska. Około 1990 r. prace badawcze zostały zakończone. W miarę ich postępu zmianie ulegała interpretacja odkopywanych reliktów.

Zygmunt Gawlik rozpoznał romańskie prezbiterium z dwoma portalami, po stronie N i S. A. Żaki odkrył mury dwu aneksów, flankujących prezbiterium świątyni, K. Radwański – starsze, lecz również romańskie prezbiterium, zamknięte apsydą oraz mur o łukowatym przebiegu, uznany za fundament zachodniej części rotundy. Przysłowiową „kropkę nad i” postawiła T. Radwańska, odsłaniając relikt fundamentów oraz negatywy murów zachodniej części trzynawowego, romańskiego kościoła.

Na obecnym etapie rozpoznania można wyróżnić dwie zasadnicze fazy architektoniczne. Pierwszą stanowiła trzynawowa bazylika transeptowa (?) o długości około 28 m, z prezbiterium zamkniętym apsydą. W fazie drugiej nastąpiła rozbudowa części wschodniej. Po zburzeniu apsydy powstało wydłużone, prostokątne prezbiterium, połączone portalami oraz półkolistymi przezroczami z aneksami – kaplicami bocznymi. Za fazę pośrednią uważany jest półkolisty mur domniemanej rotundy, zamykający chór kościoła romańskiego od zachodu. Interesującym zjawiskiem jest miniaturyzacja dużego okna we wschodniej ścianie świątyni do małego, obustronnie rozglifionego otworu.

Mury pierwszej fazy wykonano z niewielkich, sześciennych ciosów wapienia, zaś drugiej – z typowej „kostki” wapiennej o klinowatym kształcie. W dolnej partii prezbiterium użyto dużych ciosów piaskowca, uzyskanych, być może, z rozbiórki wschodniej części pierwszego kościoła. Budowa obiektu jest obecnie datowana na przełom XI/XII do połowy XII wieku, zaś rozbudowa partii wschodniej – na około połowę wieku XII. Konsekrację odnotowano w źródłach pisanych pod rokiem 1148.

Badania archeologiczne w otoczeniu kościoła prowadzone były w niewielkim zakresie. Można jedynie domyślać się istnienia w tej części Wzgórza Bronisławy wczesnośredniowiecznego grodu, którego centrum stanowiła bazylika. Przebudowę partii wschodniej, nawiązującą pod względem formy do kościoła norbertanek w wielkopolskim Strzelnie, można tłumaczyć chęcią przystosowania świątyni do potrzeb konwentu norbertańskiego, który został ostatecznie osadzony w Nowym Brzesku – Hebdowie. Trudno rozstrzygnąć, czy poświęcenie w roku 1148 dotyczyło pierwszej, czy też drugiej fazy kościoła. Półkolista mur, zamykający od W prezbiterium nie wydaje się stanowić fragmentu rotundy, lecz raczej znacznie zminiaturyzowanego w późniejszym okresie kościoła (Pianowski 1986).

W roku 1162 komes Jaksa Gryfita założył w sąsiedztwie kościoła Najświętszego Salwatora, nad brzegiem Wisły, klasztor norbertanek. Kompleks kościoła i klasztoru, badany już przez W. Łuszczkiewicza w końcu XIX wieku, wzniesiony był w postaci murów ceglanych o wątku wendyjskim. Jest datowany na około połowę XIII wieku, m.in. na podstawie formy dobrze zachowanego portalu w północnej ścianie kościoła. Enigmatyczne informacje, przekazane przez Stanisława Tomkowicza (1906) a następnie – przez W. Zina i W. Grabskiego, wskazują, iż w rejonie północnego skrzydła klasztoru znajdują się mury wykonane z niewielkich ciosów romańskich. Wymaga to podjęcia badań archeologiczno – architektonicznych, także pod kątem ewentualnego wtórnego wykorzystania materiału pochodzącego z najstarszej fazy do budowy obiektów powstałych już po najeździe tatarskim w roku 1241, kiedy to klasztor miał ulec zniszczeniu (Rajman 1993).

Kończąc niniejszy, krótki przegląd interpretacji wczesnośredniowiecznych budowli Krakowa kilka uwag poświęcić wypada także budowlom oddalonym od centrum – klasztorom benedyktynów w Tyńcu i cystersów w Mogile a także kościołowi św. Grzegorza w podkrakowskiej Ruszczy.

Klasztor tyński, założony przez Kazimierza Odnowiciela w 1044 roku, lub, jak sądzi część badaczy, przez Bolesława Szczodrego, badany był od roku 1943 przez A. Szyszko-Bohusza, Gabriela Leńczyka, zespół kierowany przez L. Kalinowskiego, następnie przez K. Radwańskiego i E. Zaitza. Badania architektoniczne i wykopaliska odsłoniły relikty trzynawowego, romańskiego kościoła św. św. Piotra i Pawła oraz mury trzech skrzydeł klasztoru. Kościół, zbudowany z płaskich ciosów piaskowca, datowany jest na 2. połowę XI wieku i łączony, pod względem warsztatowym, z wawelską bazyliką tzw. św. Gereona, zaś budynki klasztorne, murowane z wapiennej „kostki” – na wiek XII (Dobrowolski 1971). W północnej części skrzydła wschodniego, w pobliżu

kościół, odsłonięto fragmenty starszej, murowanej budowli – ściany działowej z gniazdem po drewnianej belce ankrowej oraz połacie posadzek dwu pomieszczeń, wykonanych jako wylewki zaprawy wapiennej. Są to pozostałości pierwszego założenia klasztorowego, z około połowy XI wieku, lub też starszej (przedromańskiej?) rezydencji możnowładczej Toporzyków, stanowiącej bazę dla konwentu benedyktyńskiego. Wzniesiony w XII wieku, na miejscu tego „prowizorium” klasztor romański posiadał bogatą dekorację architektoniczną, o czym świadczą liczne detale, eksponowane obecnie w nowo otwartym muzeum. Podwójne głowice, pochodzące z przezroczy krużganka, wskazują na pełną realizację założenia w okresie romańskim, przecząc tezie E. Zaitza, jakoby budynki wschodniego i zachodniego skrzydła klasztoru powstały w obrębie „muru obwodowego” w okresie późniejszym (Zaitz 2000). Klasztor benedyktyński w Tyńcu należy uznać za najstarszy przykład w pełni zrealizowanego „sankt-galleńskiego” programu przestrzennego na ziemiach polskich.

W cieniu wspomnianego wyżej kompleksu klasztorowego pozostaje kościół św. Andrzeja, pełniący niegdyś funkcję parafialną dla ludności zamieszkującej Tyńiec i jego okolicę. Zlokalizowany po wschodniej stronie klasztoru, zaznaczony na planach z XVIII wieku, został rozebrany po zniszczeniach, spowodowanych m.in. oblężeniem w czasie konfederacji barskiej (1771). Była to niewielka, jednonawowa świątynia, zakończona od wschodu prawdopodobnie apsydą. Obecnie w miejscu tym znajduje się cmentarz parafialny. Wydobywane podczas kopania grobów wapienne „kostki” romańskie świadczą pośrednio o XII-wiecznej metryce tego kościoła.

Klasztor cystersów w Mogile – wsi nazwanej tak od „kopca Wandy”, na E od Krakowa, został założony po przeniesieniu konwentu z Kacic przez biskupa Iwona Odrowąża w roku 1222 (badania nie potwierdziły tam pozostałości założenia murowanego). Kościół w Mogile został konsekrowany w roku 1266. Budowa klasztoru postępowała sukcesywnie, aż do XIV wieku (dom opata z wieku XV). W literaturze prowadzona jest dyskusja pomiędzy Ewą Łużyńską a Marcinem Szymą odnośnie do precyzyjnego datowania poszczególnych etapów budowy. Cezury chronologiczne widoczne są zarówno w murach kościoła, jak i zachodniego skrzydła klasztoru, gdzie wątek wendyjski dormitorium konwersów kontrastuje z „gotyckimi” murami narożnika SW. Na uwagę zasługuje duża skala założenia (kościół o długości 63,5 m) w stosunku do zrealizowanych wcześniej na obszarze Małopolski (Jędrzejów, Wąchock, Koprzywnica). Należy wyrazić nadzieję, że zespół mogiński, badany okazjonalnie, doczeka się kompleksowej analizy archeologiczno-architektonicznej, która definitywnie wyjaśni chronologię powstania poszczególnych partii zabudowy.

Odrębne zagadnienie stanowi wczesnośredniowieczna architektura rezydencji możnowładczych w okolicach Krakowa. Problem ten obecnie znajduje się „in statu nascendi”. Jedynym rozpoznany obiekt o tak dawnej metryce jest kościół św. Grzegorza w Ruszcu, w obecnej postaci – XV-wieczny, fundacji Wierzbiety z Branic. Od dawna wiadano, że dolne partie murów

wieży zachodniej, wykonane zostały z wtórnie użytych, niewielkich ciosów („kostki”) wapiennych. Badania archeologiczne, przeprowadzone w roku 2003 przez Ewę Kubicę-Kabacińską wykazały, że fundamenty gotyckiego kościoła wykonane są z tego samego materiału. Ponadto, na styku wieży z częścią nawową kościoła gotyckiego odkryto dwa narożniki posadowionego płyciej fundamentu kamiennie-ziemnego świątyni romańskiej (Kubica-Kabacińska 2007). Powyższe obserwacje wskazują, iż romański kościół w Ruszcy został wzniesiony przez warsztat, realizujący katedrę „Hermanowską” na Wawelu oraz szereg innych budowli na obszarze Krakowa.

Na zbadanie oczekują takie miejsca, jak siedziba Toporczyków w Morawicy, Balice, zamek w Tęczynku, wczesnogotycki kościół w Rudawie oraz szereg innych obiektów. Działalność muratorska warsztatów krakowskich sięgała, z pewnością, znacznie dalej w granicach diecezji, aż do Kielc i Sandomierza. Przyszłe badania katedr w wymienionych miastach powinny przynieść wiele informacji na ten temat.

Liczba około trzydziestu kościołów wczesnośredniowiecznych, zlokalizowanych na krakowskim grodzie, podgrodziu, jego przedpolu i niedalekiej okolicy wydaje się imponująca. Znajomość relikwów architektonicznych większości z nich pozwala nam prześledzić rozwój technik budowlanych – od prostych, „płytkowych” ścian świątyń przedromańskich, poprzez płaskie, dość słabo obrobione ciosy, do regularnej „kostki” wapiennej o zróżnicowanych wymiarach. Uwagę zwraca zróżnicowanie typologiczne: rotundy „proste”, dwu – i czteroapsydowa, kościoły jednonawowe z apsydą lub prostokątnym prezbiterium, bazyliki transeptowe i bez transeptu, halowe krypty (katedra, tzw. św. Gereon). O wystroju artystycznym świadczą przede wszystkim detale architektoniczne. Płyty zdobione ornamentem plecionkowym, odnalezione w rejonie katedry, antykizujący kapitel, odkryty na złożu wtórnym w kościele św. Gereona, nagrobna płyta z kościoła „B” z ornamentem krzyża należą do horyzontu najstarszego. Młodsze – to m.in. zachowane „in situ” elementy wystroju krypty św. Leonarda, detale z kościoła św. Gereona, kościoła i klasztoru w Tyńcu. Zespół romańskich detali zgromadzono także w Muzeum Narodowym. Do najpóźniejszych należy portal z kościoła norbertanek a także odkryty ostatnio w klasztorze dominikanów fragment portalu, wykonanego z ceramicznych kształtek. Posadzki wykonywano głównie z zaprawy wapiennej lub gipsowej, ale także i zwykłej gliny (remont kościoła św. Gereona). Około połowy XIII wieku wiele kościołów, na czele z katedrą wawelską, otrzymało posadzki ceramiczne z niewielkich płytek zdobionych polewą i różnymi motywami geometrycznymi, roślinnymi, rzadziej – motywami antropo – i zoomorficznymi. Jak świadczy odkrycie w południowej apsydzie kościoła św. Andrzeja – tynki wewnętrzne romańskich świątyń krakowskich pokrywały różnobarwne polichromie. Do interesujących zabytków należy brązowa antaba w kształcie głowy lwa, przekazana do gotyckiego kościoła w podkrakowskiej Luborzycy, pochodząca najpewniej z reprezentacyjnych drzwi romańskiej katedry. O zawartości skarbcza oraz biblioteki kapitulnej informują spisy z lat 1101 i 1110. Wymienione są tam m.in. wiszące „koro-

ny” – świeczniki, których kilka przykładów zachowało się w Europie. Wyjątkowe znaczenie posiada kopia cesarskiej włóczni św. Maurycego, związana ze Zjazdem Gnieźnieńskim w roku 1000 oraz krzyż wykonany z diademów książęcych, ofiarowanych zapewne przez Bolesława Wstydlwego i św. Kingę. Wyposażenie grobów dostojników kościoła było bogate. Oprócz przedmiotów pochodzących z grobu biskupa Maurusa (zm. 1118) do najcenniejszych należą złoty kielich i patena, odkryte w grobie tzw. „złotego opata” w Tyńcu.

Proces badawczy dotyczący wczesnośredniowiecznej architektury sakralnej Krakowa, mimo iż trwa od wieku XIX, trudno określić jako zakończony, lub nawet bliski zakończenia. Na odkrycie czekają pozostałości co najmniej kilku świątyń – św. Jerzego na Wawelu, św. Idziego, św. Marcina i św. Piotra na Okole, kościoły Kazimierza, ślady prawdziwego, romańskiego kościoła NPMarii przy Rynku. Być może kiedyś odnajdą się także ślady rotundy (?) zwanej „białą wieżą”, usytuowanej po północno-zachodniej stronie miasta lokacyjnego. Badania weryfikacyjne i uzupełniające wymagają kontynuacji, przynoszą bowiem często wyniki zgoła odmienne od dawniejszych interpretacji. Ważnym zagadnieniem jest próba określenia zaplecza osadniczego kościołów zlokalizowanych na przedpolu ówczesnego miasta. Tworzone obecnie makiety i multimedialne prezentacje oparte są jeszcze głównie na podstawie intuicyjnych koncepcji poszczególnych badaczy. Należy mieć nadzieję, iż obraz wczesnośredniowiecznej aglomeracji krakowskiej, w którym murowana architektura sakralna odgrywa tak znaczącą rolę, będzie w niedalekiej przyszłości bardziej nasycony wiedzą opartą na znaleziskach archeologicznych.

Jolanta Rodzoś*

The geographical foundations of cultural identity in contemporary Lublin

ABSTRACT

J. Rodzoś 2012, The geographical foundations of cultural identity in contemporary Lublin. *Analecta Archaeologica Ressoiviensia* 7, 305–332

A city's identity should be understood in terms of a set of characteristic features that distinguish it from any other city and underscore its uniqueness. Such unique identity is defined by several factors such as urban landscape, architecture, natural environment, economy and public life. Uniqueness can be achieved either through unmistakable landmarks and phenomena, or through a peculiar combination of objects, not necessarily unique in themselves. Uniqueness may be reflected in the city's physiognomy, its urban landscape, the specific character of individual sights, as well as people's awareness, their behaviour and different systems of values. Determining the city's identity is a long-term, historic process. In the case of Lublin, the geographical conditions that shape the city's cultural identity are very characteristic. The dynamic landscape and the presence of three river valleys have resulted in a specific spatial display and urban planning. This concerns both older and newer districts. Said conditions are all reflected in Lublin's urban landscape, green areas arrangement, transport routes, and many other elements. The city is located in a peripheral, agricultural region, which translates into social structure, different systems of values of the city's inhabitants, as well as into the city's economy, which inextricably linked with the agricultural character of the Lubelszczyzna region.

Keywords: Lublin, cultural identity, geographical foundations, historic process, urban landscape, urbanization

Received: 20.03.2012; Revised: 22.08.2012; Accepted: 16.12.2012

Introduction

The processes of globalization and accompanying cultural homogenisation in contemporary society shine a new light on individuality and cultural variability. On the one hand the importance of identities can be seen in various initiatives to preserve local traditions while, on the other, we see the creation of new unique values. Urban areas are especially exposed to homogenisation. Constant urban development, the high mobility of inhabitants and the overall openness of this environment to innovation make the city the focusing lens of globalization. In this context urban identity is a very current problem, finding expression in contemporary urban studies as well as in practical fields

* Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej UMCS, Pracownia Dydaktyki Geografii, ul. Kraśnicka 2cd, 20-718 Lublin, jolanta.rodzos@gmail.com

such as urban planning and the organization of new spaces and in the revitalization of old complexes.

The identity of the city is not easily defined – open to multiple meanings and interpretations.

It is defined in such terms as specificity, autonomy, individuality, originality, inrepeatability, and uniqueness. None of these is fully sufficient, because identity also includes the realm of human sensation. In fact, the identity of the city is an agglomeration of such characteristics, which allow for unambiguous identification by giving the city a certain clarity making it easy to differentiate from other urban areas (Gyrkovich 2007, 111). At the same time, by the use of individual space it attaches the human being to a place, giving the sense of life here and now, not elsewhere (Madurowicz 2007, 103).

Urban space is made up of many components, all of which contribute to the image of the city. Therefore, it can be assumed that the cultural identity of urban space is the total value resulting from the specifics of architectural and urban spheres, as well as social, economic and cultural characteristics. As for the elements that determine the identity of the city, important roles are played by factors such as city planning, architectural characteristics, demographic, ethnic and religious structures, the value systems of inhabitants, and the health and complexity of the economy. Further important factors that shape a view of the city are the cultural institutions, such as theatres, galleries and libraries.

The identity of the city is a reflection of all the events and processes that occur in it. These are recorded both in the urban fabric and in the spiritual climate of the city. At the same time, since the city is spatially diverse and consists of many historically formed landscape units, its overall image consisting of the identity of each of them. However, the most important is the nature of the areas most frequently used and experienced by people. Such identity carriers are especially the dominant parts of the landscape, such as elevated places which attract attention.

The cultural identity of the city is shaped over the course of the whole historical process. A modern city image is a synthesis of all the generations that built the city, the result of their value systems and technological capabilities as well as objective factors, such as history and geographic location. In sociology and urban planning, the city is often referred to as a palimpsest, in the sense of a manuscript that has

been reworked many times, with rubbing out and changes (Kaczmarek 2002, 140), and in some cases leaving the older content visible. Using this metaphor, we can see that the landscape of the modern city, even though the most recent structures may be the most evident, the traces left by the past are also clear and they exert an important influence on the character of space. Here, it is also worth mentioning the several factors that have influenced the city at various stages of its development. Due to the preserved physical fabric and the spiritual traces of the past, we may see the impact of these factors, even if they do not seem to be important for the present organization of space.

One of the factors shaping the city is geographic location. This can be understood in two ways: firstly as topographical location – a particular place in space, a specific geological structure, landscape, and climatic, hydrographic and soil (micro scale) conditions; and secondly the location in the country and region – in relation to political borders, the capital of the country, transport routes, relative to other elements of the settlement network (macro scale). This paper explores the influence of the topographic location of Lublin on the city.

The geographic environment of Lublin

Lublin is located on the border between the different sub-regions of the Lublin Upland. According to Maruszczak (1964) within the borders of the modern city there are three major geomorphological units: the Nałęczów Plateau; the Bełżyce Plateau; and the Łuszczów Plateau (Fig. 1). In the classification of physical geography by Kondracki and Rychling (2000), the Łuszczów Plateau is referred to by them as the Świdnik Plateau within a fourth identified sub-region, the Giełczew Rise. These units are identified on the basis of their different lithological substratum and topography.

The underlying solid geology of the city is relatively homogenous, comprising a several hundred meter thick layer of Cretaceous carbonate rocks (Harasimiuk, Henkiel 1982, 59–64). The variability of the landscape is due to surface formations and drift geology. On the Nałęczów Plateau, the carbonate rocks are covered by several meters of loess, and is characterised by altitudes of 190–220 m above sea level cut by many deep dry valleys some 20–30 m in depth, occurring at an average density of almost 2.5 km/km². The average slope in this part of the city is

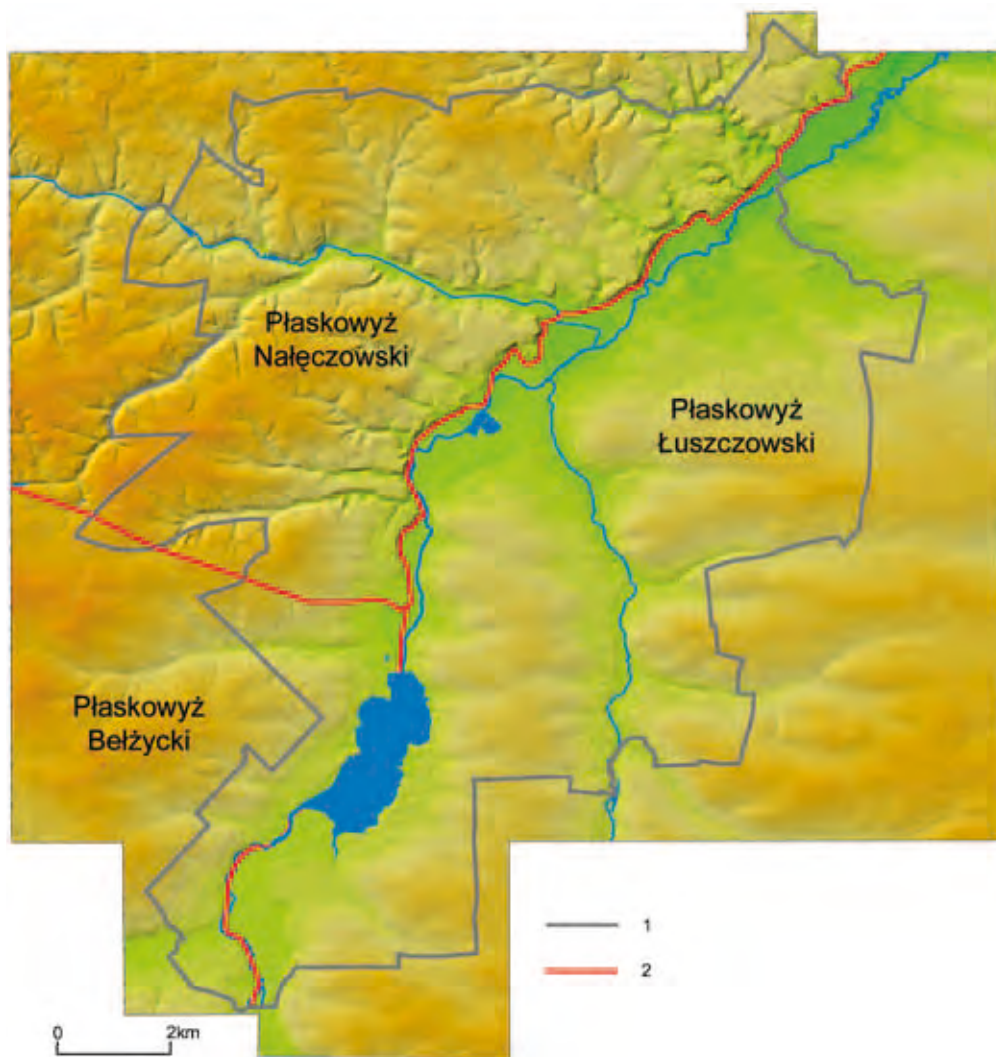

Fig. 1. Relief diversity in Lublin area. 1 – Lublin city boundaries; 2 – boundaries of geomorphological regions

Ryc. 1. Zróżnicowanie rzeźby na obszarze Lublina. 1 – granice administracyjne Lublina; 2 – granice regionów geomorfologicznych

more than 5%, and the valley walls reach almost 45% (Rodzoś *et al.* 2005, 38). The edge of the loess cover is marked by the valley of the Bystrzyca River on the eastern edge of the Nałęczów Plateau.

On the Bełżyce Plateau and Łuszczów Plateau there is a thin layer of Pleistocene silty and sandy formations directly on the Cretaceous

rocks, and sometimes marl and chalk marl appear on the surface. Here, the altitude is 190–200 m above sea level, and is characterised by plain and flat-topped hills. The average slope on the Bełżyce Plateau is 2.6% and 2.2% on the Łuszczów Plateau with the maximum slope of the surface 18.5% and 28.1% respectively (Rodzoś *et al.* 2005, 38).

Location of the medieval city and its spatial arrangement

Medieval Lublin was located on the Nałęczów Plateau. Important settlement units of that period, which have been uncovered in the present town, were developed on the loess hills beside the river valleys (Rozwałka *et al.* 2006, 39). Such a location was also occupied by the settlement which became Lublin. The character of this place had a strong influence on the arrangement of space and subsequent spatial developmental. The most important features were:

- the location on the eastern edge of the loess plateau;
- the confluence of the Bystrzyca and Czechówka river valleys;
- the variability of topography above the valley floor (from several to 20 m).

The loess cover in Lublin is cut by a network of dry erosion and denudation valleys dividing the surface into a number of different sized plateaus. The headland where Lublin developed was divided by such valleys from both the Bystrzyca and Czechówka Rivers. The area was split into segments by cuttings in the loess and these marked the boundaries of spatial development of the settlement and are the cause of variations from a regular urban layout.

The oldest settlement occupied the northeast of the headland, bounded on the west by a gully cut along the line of Rybna and Złota streets (Rozwałka *et al.* 2006, 135–148). The next boundary within the developing city was defined by the next gully along the line of the current Królewska and Lubartowska streets, which flattens out near the Kraków Gate. These were a natural part of the thirteenth-century defences of Lublin. During the following century a western extension of the city walls was built adapting their course. The remaining part was built along the sides of the valleys of the Bystrzyca and Czechówka Rivers (Cieślak *et al.* 1976, 46). Gates were strategic locations within the walls: the Grodzka Gate lying at the narrowest point of the loess headland facing Zamkowe Hill; and the Kraków Gate, the most im-

portant gate, located at the opposite end of the town, along the axis of the flat-topped hill, between the divided areas surrounding the settlement from the west. The streets between those two points became the framework of the urban space.

The urban layout of medieval Lublin was based on the typical arrangement for this period of a chessboard plan, with exceptions caused by specific topography (Rozwałka *et al.* 2006, 135–148). Narrowing of the flat-topped hill to the east and the dry valleys are the main factors for the trapezoidal shape of the market, giving some streets a curving course and creating some irregular shaped plots. The small size of the hill certainly influenced the small size of the main square through the need to save space (Fig. 2).

The medieval urban layout of Lublin has been preserved to the present day. Although wars and other disasters have destroyed origi-

Fig. 2. Urban arrangement of the Old Town determined by topographical conditions. 1 – green areas; 2 – residential build-up areas

Ryc. 2. Układ urbanistyczny Starego Miasta na tle warunków topograficznych. 1 – tereny zielone; 2 – zabudowa mieszkaniowa

nal buildings, the spatial layout has been preserved. Both the unusual shape of the old town, compared to a hand fan or an amphora, as well as the unique layout of the streets are today characteristic identifying features of Lublin.

The Old Town as part of the identity of modern Lublin

Within the city walls medieval Lublin occupied an area of seven hectares (Cieślak *et al.* 1976, 46). The isolated nature of the hill where the city was located did not allow for free expansion of the city borders as it developed, while the lack of internal space limited possibilities for functional changes. In the sixteenth century, a period of intense trade, because of the limitations on space the organization of the city became dysfunctional and it was not able to take advantage of potential development opportunities arising from its role as a large trade centre. There were difficulties with providing space for free running of large quantities of goods and easy access to the city (Szczygieł 1974, 41). Therefore, despite formal restrictions, trade (which was the most important source of income together with the support for the merchants) already took place outside the city walls in the mid-sixteenth century, on the outskirts called Krakowskie Przedmieście. As a result, city life moved beyond the boundaries of medieval Lublin, a process that continued in later centuries. The modern city centre was located on the western edge of the old city, along Krakowskie Przedmieście street laid out in the seventeenth century (Gmiterek 2007, 36). Here, mansions, palaces and official buildings were being built, and almost all wealthy residents of the city lived there (Mencel 1965a, 202). The isolation of the old town of Lublin was intensified by a reconstruction of the transport system in the early nineteenth century. The routes, which were strategic for an urban organism, such as Lubartowski, Zamojski and Warszawski, bypassed the oldest part of the city and created the basis for a new urban unit focussed on Krakowskie Przedmieście (Mencel 1965a, 202). According to H. Gawarecki and Cz. Gawdzik (1966, 50) the specific location of the medieval town would not allow the city to adopt new functions in the later stages of development. Effectively marginalised, the Old Town did not then play a great social or economic role in Lublin.

Today, the Old Town has mainly historical value for residents. The oldest part of the city is a document of its history. The ongoing regen-

Fig. 3. Green areas arrangement as set against the landscape
Ryc. 3. Rozmieszczenie terenów zielonych na tle rzeźby terenu

eration is having a positive effect as renovated buildings are becoming public places, available to all residents. On the other hand, their functions are too one-sided, because they have mainly been transformed into restaurants or small art and craft galleries. Thus the Old Town is not a broad cultural centre for Lublin, and its position remains peripheral. The significant slopes and tightly packed buildings along the line of the old city walls are still a barrier to transport. Easy access to the

rest of the city is only possible on the west side through the Kraków Gate. The Old Town is not frequented by the average citizen much, remaining beyond daily paths of life. In the minds of city inhabitants it does not take a leading role, it is not the conceptual centre, nor is it an important symbol of the city. While the Kraków Gate is such a symbol, strictly speaking it is the western façade as seen from Krakowskie Przedmieście that acts as a symbol (i.e. viewed from outside the Old Town).

The peripheral location of the Old Town, adjacent to a broad and marshy valley, has ensured that, despite intensive urbanization, large areas close by have not been built on. This is why there is a very attractive panorama on the eastern side, dominated by the castle, Dominican church and the Cathedral, accompanied by towers. The elevated old town provides a positive symbol of Lublin, giving the observer a sense of stability and continuity of history.

The transport network in the light of natural conditions

The contemporary transport network in Lublin is very complex, and its layout is the result of centuries of history. Each stage of development enriched the existing road network adding new roads and implementing new technology. As the greatest development took place in the second half of the twentieth century, the vast majority of streets date from that period. However, the framework of the road network was designed on the basis of the old transport routes associated with earlier stages of city development.

Indeed, the most enduring element is a section of the early medieval trade route between the Baltic Sea and the Black Sea, running along the Czechówka valley, which divides into northeast and southeast branches after crossing the Bystrzyca River. It corresponds to the streets of Północna-Biernackiego-Ruska-Kalinowszczyzna and to the east of the Bystrzyca, Turystyczna and Melgiewska streets. The current road system has also preserved the branch of the Black Sea route toward Sandomierz and Kraków, which corresponds to the contemporary streets of Narutowicza and Dolna Marii Panny. The analysis of the spatial arrangement of the Middle Ages reconstructed from archaeological and historical research (Rozwałka *et al.* 2006, fig. 53) indicates that the course of the old roads was shaped by two environ-

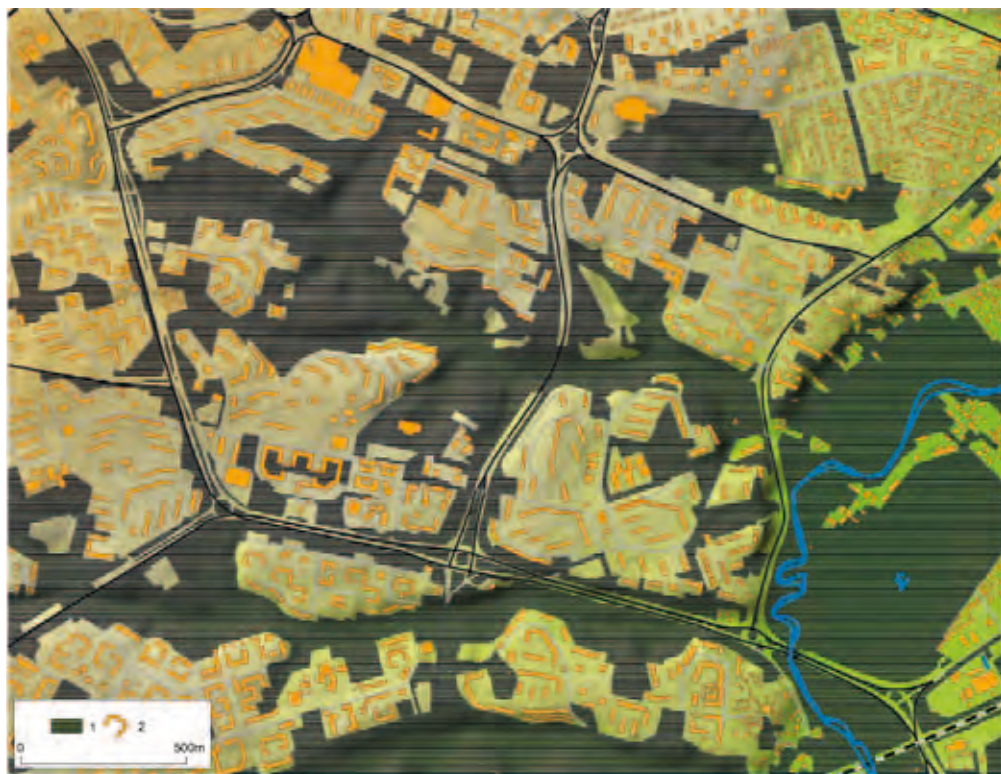

Fig. 4. Relief as the basis for urban planning in relation to contemporary housing estates. 1 – green areas; 2 – residential build-up areas

Ryc. 4. Rzeźba terenu jako podstawa kompozycji przestrzennej współczesnych osiedli mieszkaniowych. 1 – tereny zielone; 2 – zabudowa mieszkaniowa

mental features: a system of river valleys and their width. The routes were guided along the valleys, mostly on the floodplain terrace or on the crest of the valley side. Narrow points in valleys were used to cross the rivers. On the Czechówka River, there was a crossing point between the Staromiejskie hill and Czwartek hill, and on the Bystrica River the crossing was near the present Kalinowszczyzna district.

These routes were the foundations of road network development in Lublin in the next centuries. For subsequent developments, topographical factors also played an equally important role. For a city with such a diverse landscape, lying at the confluence of three river valleys, the possibilities to freely develop a transport network were limited.

Many of the roads refer to the courses of river valleys, so the overall street grid system can be described as radiating, with the central

point at the junction of the Bystrzyca and Czechówka river valleys (Fig. 5). Strategic places for access between the right-side and left-side districts are the narrow points of the Bystrzyca valley where bridges could be built. A characteristic feature of the transport system on the Nałęczów Plateau is the adaptation of the main streets to the structure of the landscape. On the high loess slopes of the Czechówka and Bystrzyca river valleys, the streets use dry gullies, created by erosion and denudation, which extend to the river valleys. A characteristic feature of these streets, which can be especially experienced in the winter, are significant steepness of slope at the edge of the loess area.

The landscape was also a factor taken into account in the course of the railway construction in Lublin. This was run along the right edge of the Bystrzyca valley. At the time of rail road construction (1877) the lands where it was planned did not belong administratively to Lublin. The city located on the left side of the Bystrzyca valley had only two bridges connecting the right-side, one of which lay on the eastern edge of the built-up area (i.e. Kalinowszczyzna near the present Mełgiewska street). This suggested constructional difficulties and because of these problems, the design across the diverse landforms of the Nałęczów Plateau was rejected (Wilgatowie 1954, 81). The low surface of the flat area turned out to be more suitable for the railway.

Features of the natural environment as factors of the functional and spatial structure of modern Lublin

The specific location of the medieval town had an impact on the development of Lublin. It defined the directions of spatial expansion and to some extent also determined the course of socio-economic processes. To the end of the nineteenth century the city developed within the Nałęczów Plateau. The most convenient direction for development was to the west, where the flat-topped loess hill becomes wider (within the medieval town situated on its edge). The area to the west of the city walls called Krakowskie Przedmieście gained importance from the sixteenth century and has become the formal centre. On the other hand, the urban structure was poorly integrated with the settlement units of Przedmieście Czwartek, Kalinowszczyzna and Sierakowszczyzna on the other side of the Czechówka River. Until the end of the eighteenth century they developed as para-urban units outside

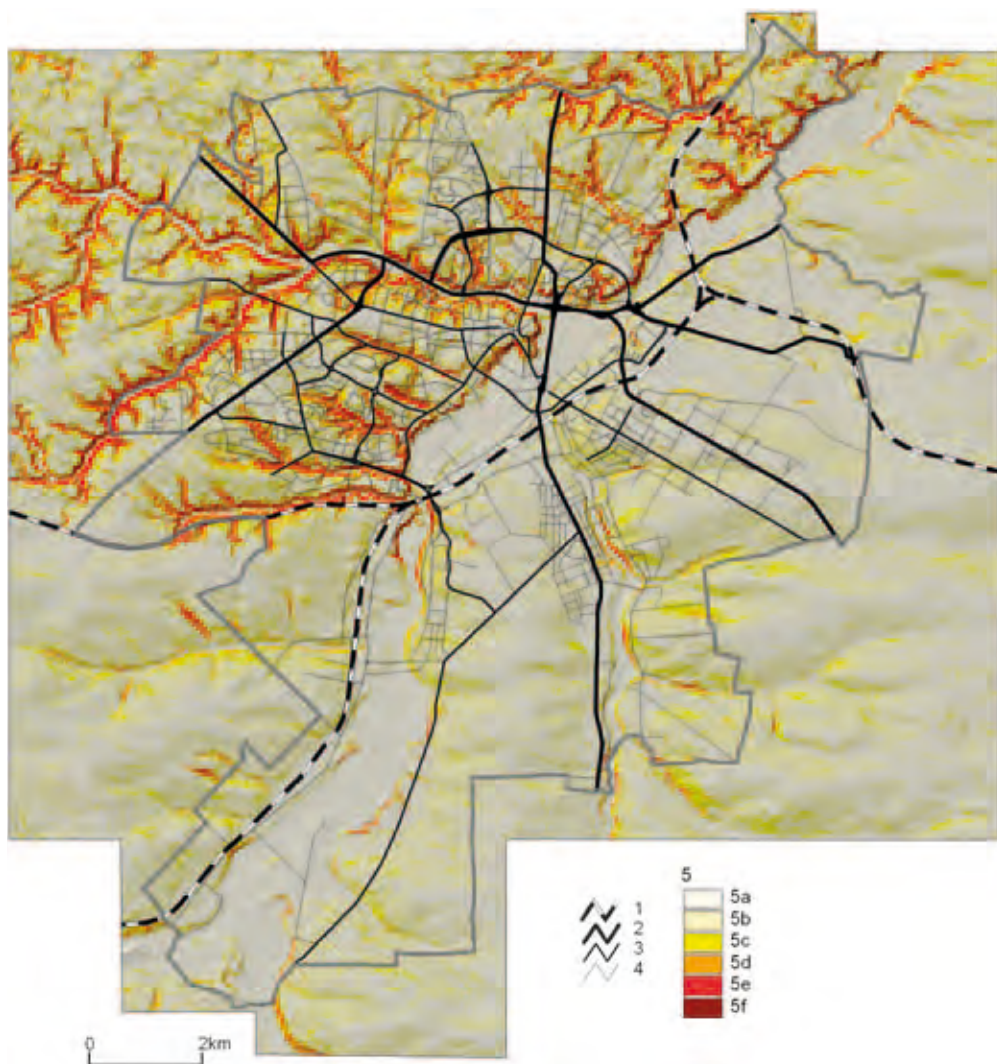

Fig. 5. Lublin transport network against the slopes. 1 – railway; 2 – major arterial roads; 3 – major inner city streets; 4 – other streets; 5 – slopes (%): 5a – 0–2, 5b – 2–5, 5c – 5–8, 5d – 8–12, 5e – 12–25, 5f – > 25

Ryc. 5. Sieć komunikacyjna Lublina na tle spadków terenu. 1 – linia kolejowa; 2 – główne trasy przełotowe; 3 – główne ulice wewnętrzne; 4 – pozostałe ulice; 5 – klasy spadków (%): 5a – 0–2, 5b – 2–5, 5c – 5–8, 5d – 8–12, 5e – 12–25, 5f – > 25

Lublin jurisdiction. They were connected to the city in 1791 (Cieślak *et al.* 1976, 95). The Czechówka Valley was an obstacle to integration, even though it was only 150–350 m across.

The process of urban consolidation with the settlements on the Łuszczów Plateau, such as Bronowice, Tatary and Dziesiąta, was particularly difficult and lengthy. They were functionally connected with the city only at the end of the nineteenth century, and administratively in 1916 (Kierek 1965, 258). The Bystrzyca valley was the barrier in this case at over 1000 m across in the area of the Staromiejskie Hill and a wet valley floor where it was difficult to build transport infrastructure.

The Nałęczów Plateau, especially its western part, was the main residential area in the twentieth century. Several districts such as LSM, Czuby, Węglin, Konstantynów and Sławinek were being developed. In the areas to the north of the Czechówka valley it is necessary to mention Czechów and Kalinowszczyzna. The Łuszczów Plateau in the southern part of the city became an industrialised area due to the course of the rail road. Factors supporting this district were its closeness to the river as a source of water needed in the production process and large reserves of free space. In addition, already in the interwar period residential areas for workers were being built near the industrial factories. Particularly intensively used were the areas along the Czerniejówka and Bystrzyca Rivers. The residential area of the Łuszczów Plateau is similar to the extent of industrial space, respectively at 13% and 10% of the total area (Rodzoś *et al.* 2005, 40).

As mentioned above, natural environmental features were one of the factors influencing the structure of green, open, areas in Lublin. The landforms have become an element in defining green zones within the built-up area, as such areas mainly occur in zones unsuitable or difficult for the construction industry, such as the bottom of the river valleys and dry valleys and their steep sides (Fig. 3). Since these forms are linear and interrelated, a characteristic feature of Lublin is the presence of a network of ecological corridors. They are important not only for the migration of plants and animals but also for air quality. The main corridor is the Bystrzyca valley that crosses the city from southwest to northeast. Another element of great importance is the presence of a forest complex near the south-western outskirts of the city, the “green lungs of Lublin”, which oxygenates the city. Two other river valleys flow into the centre of the city: the Czechówka from the west and Czerniejówka from the south, with a series of dry valleys extending towards the edges of Lublin.

Undeveloped parts of the river valleys are occupied primarily by natural and semi-natural grass and rush plants. Slightly drier areas are used for allotments and sports facilities. The Ludowy Park, the largest in Lublin, is situated in the Bystrzyca Valley. However, despite interesting architectural ideas for development, this area has been degraded owing to its wet nature, while the Czechówka valley is partly linked with the Botanical Garden and Lublin Museum of Rural Life.

Dry valleys on the loess left side of the city have played a very important role in the organization of greenery within housing estates. As obstacles to construction these areas have remained open. Some of them, such as the so-called “na Czubach” gully has been laid out for recreation and others are covered by semi-wild plants. Nevertheless, they are biologically active areas.

Due to the highly diverse landforms in many areas of the city, the urban planning and architecture of Lublin have remained unique. The network of dry valleys cutting the Nałęczów Plateau provide the framework for laying out housing estates and it is also a foundation for the spatial design of particular units (Fig. 4). Since the density of the valleys is relatively great, housing estates designed around them are small, which is beneficial for internal social and spatial cohesion. The grid street plan, layout and type of buildings explicitly refer to the morphology of the plateaus. Due to the uniqueness of diverse landforms, each urban complex has its individual character. The boundaries between housing estates determined by the valleys are at the same time easy to read and have a natural character.

Housing units located on the loess part of Lublin have their own physiographic identity, their own *genius loci*. They are regarded by citizens as the most attractive parts of the city. They also enjoy a good reputation among urban planning professionals, including non-Polish specialists (Dylewski 2005, 30). What is more, they provide a good example of the creative use of terrain as a basis for individualization of urban landscape.

Owing to the large topographic variability in Lublin, a characteristic feature is the presence of vast panoramas and distant perspectives. Numerous hills let you see distant landscape areas. From many points of the city it is possible to observe the historic skyline of the Old Town. Through this natural visibility, it is fixed in the minds of many people and has become a symbol of the city. Positive impressions are also

provided by the extensive valley forms viewed from the slopes or from flyovers and bridges. These provide enclaves of open space, breaking the heavy urban landscape, and bringing an element of lightness. These long-range perspectives give people a sense of freedom. At the same time they are an important feature for the promotion of the city landscape. The presence of many viewpoints where beautiful views can be seen is a positive factor in the assessment of a city.

Summary

In the urban space of Lublin there is a very clear relationship between the characteristics of the natural environment and the character of the cultural space. The natural environment was one of the key factors shaping the face of the city. This impact has been reflected at every stage of development and it manifests itself in many parts of the modern spatial organization. Due to the specific characteristics of the natural substratum, the city is regarded positively for its urban and architectural uniqueness. This is worth remembering in the light of present research looking for determinants of the identity of our city and attempts to create a “Lublin brand”. Basing this identity solely on the cultural domain, understood as art, entertainment and recreation cannot produce the desired results, as this sphere of Lublin does not constitute a strong base. On the other hand, it is possible to take advantage of the landscape potential of the city, which is the result of a peculiar character of natural environment and historical processes.

Lublin has large reserves of open space as a result of highly diverse landforms and wet river valleys. Many of these areas are in the central districts of the city, adjacent to the historical urban core. However, there is a dangerous tendency to urbanise such spaces by the development of structures that are apparent symbols of progress, such as large exhibition halls, shopping and administration centres. What is more, increasing technological capabilities allow existing environmental barriers to be overcome, raising the real prospect of building on areas such as the bottom of river valleys, with random structures that will change forever places that are environmentally and historically valuable.

In the struggle for cultural identity in Lublin it is necessary to improve the quality of space, especially public spaces, experienced by the general population as well as more obviously cultural activities. The

river valleys are areas that should acquire a new significance. Occurring so far as spatial barriers, they should become elements integrating the city, both in terms of landscape and society. Arranging them as recreational areas, using both natural and historical values, they might help to change the image of Lublin and its perception by its citizens. Such a spatial arrangement would maintain the tradition of the place. For centuries, water bodies have been an integral part of the river valleys of Lublin. At the beginning of the twentieth century the Bystrzyca valley used to have the character of a recreational park.

A unique land formation favours the creation of attractive spatial layouts, for example the Botanical Garden MCSU and Lublin Museum of Rural Life. The varied terrain has become the basis for creating a unique landscape, and both places are popular with citizens due to their attractiveness. Indeed, they are gradually taking over the functions of the city's parks, providing further evidence of the need for well-organised public spaces.

The uniqueness of the urban space of Lublin to a large extent has resulted from the specificity of the natural conditions. However, the present situation is primarily a result of a necessity to adapt to their specific factors, an unintended effect of human activities. This trend may be continued but with a focus on purposeful and creative use of individual attributes. This should be treated as a material, and as a tool for improving the quality of urban space. The quality of space in the context of urban identity seems to be more and more important. A city that uses its natural advantages is a well arranged city that should be popular with citizens and investors. Moreover, it should be noted that aesthetic order is becoming an increasingly important criterion for action in the modern world.

References

- Cieślak F., Gawarecki H. and Stankowa M. (eds.). 1976. *Lublin w dokumencie 1317–1967*. Lublin.
- Dylewski R. 2005. Wiedzieć, by wiedzieć. *Scriptores* 29, 23–38.
- Gawarecki H. and Gawdzik Cz. 1966: Zwiedzanie miasta. *Lublin. Przewodnik*. Lublin, 50–126.
- Gmiterek H. 2007. Lublin przed i po „potopie”. In M. Harasimuik, D.Kociuba and P. Dymmel (eds.), *Plany i widoki Lublina XVII–XXI wiek*. Lublin, 34–50.
- Gyurkchovich J. 2007. Miejskość miasta. *Czasopismo Techniczne* 2(A), 105–118.

- Harasimiuk M. and Henkiel A. 1982. *Objaśnienia do szczegółowej mapy geologicznej Polski. Arkusz Lublin (749)*. Warszawa.
- Kaczmarek S. 2002. Kultura przestrzeni miejskiej Łodzi. In E. Orłowska (ed.), *Kultura jako przedmiot badań geograficznych*. Wrocław, 137–152.
- Kierek A. 1965. Rozwój Lublina w latach 1864–1914. *Dzieje Lublina* 1. Lublin, 257–300.
- Kondracki J. and Richling A. 2000. Regiony fizycznogeograficzne Polski. In J. Kondracki, *Geografia regionalna Polski*. Warszawa.
- Madurowicz M. 2007. *Miejska przestrzeń tożsamości Warszawy*. Warszawa.
- Maruszczak H. 1964. *Regiony geomorfologiczne województwa lubelskiego. Rękopis mapy*. Lublin.
- Mencel T. 1965. Lublin przedkapitalistyczny. *Dzieje Lublina* 1. Lublin, 99–217.
- Rodzoś J., Gawrysiak L. and Bochra A. 2005. Rzeźba terenu a organizacja przestrzeni miejskiej Lublina. *Annales UMCS (B)* 40(2), 35–45.
- Rozwałka A., Niedźwiadek R. and Stasiak M. 2006. *Lublin wczesnośredniowieczny*. Warszawa.
- Wilgatówie K. and T. 1954. Położenie i rozwój Lublina. *Przewodnik V Ogólnopolskiego Zjazdu PTG*. Lublin, 67–85.

Jolanta Rodzoś

Geograficzne podstawy tożsamości kulturowej współczesnego Lublina

Wprowadzenie

W związku z postępującymi procesami globalizacji i towarzyszącą im unifikacją kulturową, w dzisiejszym świecie znaczenia nabiera to co indywidualne i odmienne. Potrzeba odrębności w stosunku do innych widoczna jest w nasileniu różnorodnych inicjatyw na rzecz zachowania tradycji lokalnych z jednej strony i kreowania nowych unikalnych wartości, z drugiej. Typem przestrzeni szczególnie narażonej na unifikację jest przestrzeń miejska. Stały rozrost miast, duża mobilność mieszkańców oraz ogólna podatność tego środowiska na innowacje sprawiają, że miasta stają się soczewką ogniskującą wszelkie przejawy globalizacji. W tym kontekście niezwykle aktualny staje się problem tożsamości miast. Odnajduje to swój wyraz zarówno we współczesnej problematyce badań miejskich, jak i w sferze praktycznej, w zakresie planowania i organizacji nowych fragmentów przestrzeni oraz rewitalizacji starych zespołów.

Tożsamość miasta jest pojęciem o dużej pojemności znaczeniowej, otwartym i nie do końca określonym. Definiowana bywa poprzez takie terminy jak: specyfika, odrębność, indywidualność, oryginalność, niepowtarzalność, czy wyjątkowość. Żaden z nich nie jest tu w pełni wystarczający, bo tożsamość miejsca obejmuje również sferę doznań człowieka. Tożsamość miasta to bowiem zespół takich cech, które nadając miastu pewnej wyrazistości pozwalają na jednoznaczną jego identyfikację i łatwe wyróżnienie go spośród innych (Gyurkovich 2007, 111), a jednocześnie zaś poprzez indywidualizację przestrzeni przywiązują człowieka do miejsca, nadają sens jego życia tu i teraz, nie gdzie indziej (Madurowicz 2007, 103).

Przestrzeń miejska jest przestrzenią złożoną z wielu elementów i każdy z nich współdecyduje o obrazie miasta. Dlatego można przyjąć, że tożsamość kulturowa przestrzeni miejskiej jest wartością sumaryczną, wynikającą ze specyfiki zarówno sfery architektoniczno-urbanistycznej, jak i społecznej, gospodarczej oraz kulturalnej. Wśród elementów decydujących o tożsamości miasta ważną rolę odgrywają takie cechy jak: rozplanowanie miasta, cechy architektury, struktura demograficzna, etniczna, religijna, systemy wartości mieszkańców, ich style życia, a także charakter gospodarki w mieście – jej poziom i struktura gałęziowa. Do ważnych czynników kształtujących swoisty obraz miasta należy również aktywność jego instytucji kulturalnych – teatrów, galerii, bibliotek, itp.

Tożsamość miasta jest odzwierciedleniem wszystkich zjawisk i procesów, które w nim zachodzą. Zapisana jest zarówno w tkance materialnej, jak

i w klimacie duchowym miasta. Jednocześnie ponieważ miasto jest zróżnicowane przestrzennie i składa się z wielu historycznie ukształtowanych jednostek krajobrazowych, na jego ogólny wizerunek składa się tożsamość każdej z nich. Największe znaczenie ma jednak charakter obszarów najczęściej uczęszczanych i doświadczanych przez człowieka. Nośnikami tożsamości są zwłaszcza dominanty krajobrazowe, czyli obiekty wyeksponowane, przyciągające uwagę odbiorcy.

Tożsamość kulturowa miasta jest kształtowana w całym jego procesie dziejowym. Współczesny wizerunek przestrzeni jest syntezą pracy wszystkich pokoleń budujących miasto, wypadkową ich systemów wartości i możliwości technologicznych a także czynników obiektywnych – historii i położenia geograficznego. Miasto bardzo często w socjologii i w urbanistyce porównywane jest do palimpsestu, czyli używanego w starożytności pergaminu wielokrotnego użytku (Kaczmarek 2002, 140). Każdy nowy zapis na tego typu pergaminie odbywał się po wytarciu treści wcześniejszych. Ich ślady jednak pozostawały i widoczne były w nowym dokumencie. Wykorzystując to porównanie można powiedzieć, że w krajobrazie współczesnego miasta, choć najbardziej uwidacznia się współczesność, to wyraźne są też ślady przeszłości i w sposób istotny mogą stanowić one o charakterze przestrzeni. Ważny w tym momencie wydaje się również fakt, że o charakterze miasta na poszczególnych etapach jego rozwoju decydowało szereg czynników. Ponieważ przetrwały materialne i duchowe ślady przeszłości, przetrwał również wpływ tych czynników, nawet jeśli dla obecnej organizacji przestrzeni niektóre z nich nie wydają się już istotne.

Jednym z czynników kształtujących miasto jest położenie geograficzne. Może być ono rozumiane w dwojaki sposób: jako położenie topograficzne – w konkretnym miejscu przestrzeni, o określonej budowie geologicznej, rzeźbie, warunkach klimatycznych, hydrograficznych i glebowych (skala mikro) oraz jako położenie w państwie i regionie – w stosunku do granic politycznych, stolicy państwa, szlaków komunikacyjnych, względem innych elementów sieci osadniczej (skala makro). W niniejszym opracowaniu rozważane będą konsekwencje położenia topograficznego Lublina.

Specyfika środowiska geograficznego Lublina

Lublin jest miastem położonym na pograniczu różnych subregionów Wyżyny Lubelskiej. Według Maruszczaka (1964), w granicach współczesnego miasta występują trzy zasadnicze jednostki geomorfologiczne: Płaskowyż Nałęczowski, Płaskowyż Bełżycki i Płaskowyż Łuszczowski (Ryc. 1). W podziale fizycznogeograficznym Kondrackiego, Rychlinga (2000) ta ostatnia jednostka nosi nazwę Płaskowyżu Świdnickiego, a w jej obrębie wyróżniany jest czwarty subregion – Wyniosłość Giełczewska. Podstawą wyodrębniania tych jednostek jest zróżnicowanie litologiczne podłoża i rzeźba terenu.

Głębsze podłoże geologiczne całego miasta jest w miarę jednorodne – stanowi je miąższa na kilkaset metrów warstwa skał węglanowych wieku kredowego (Harasimiuk, Henkiel 1982, 59–64). Elementem odpowiedzialnym za zróżnicowanie rzeźby są utwory powierzchniowe. W obrębie Płaskowyżu Nałęczowskiego na skałach węglanowych zalega kilkunastometrowa warstwa lessu, w związku z czym obszar ten osiąga wysokości bezwzględne 190–220 m n.p.m. i jest porozcinany siecią suchych, głębokich do 20–30 m dolin. Ich średnia gęstość wynosi tu niemal 2,5 km/km². Średnie spadki w tej części miasta przekraczają 5% a na zboczach dolin osiągają wartości niemal 45% (Rodzoś *et al.* 2005, 38). Granicę pokrywy lessowej wyznacza dolina Bystrzycy. Jest to jednocześnie wschodnia krawędź całego Płaskowyżu Nałęczowskiego.

Na Płaskowyżu Bełżyckim i Płaskowyżu Łuszczowskim bezpośrednio na skałach kredowych zalega cienka warstwa plejstocénskich utworów piaszczysto-pylastych, a niekiedy na powierzchni odsłaniają się margle i opoki kredowe. Wysokości bezwzględne sięgają tu 190–200 m n.p.m. Obszar posiada charakter równinnej i słabo rozciętej wierzchowiny. Średnie spadki na Płaskowyżu Bełżyckim wynoszą 2,6%, a na Płaskowyżu Łuszczowskim 2,2%, a maksymalne nachylenia powierzchni odpowiednio: 18,5% i 28,1% (Rodzoś *et al.* 2005, 38).

Lokalizacja miasta średniowiecznego a organizacja jego przestrzeni

Średniowieczny Lublin ulokował się w obrębie Płaskowyżu Nałęczowskiego. Ważne jednostki osadnicze tego okresu jakie zlokalizowano na terenie obecnego miasta rozwinęły się w obrębie wzniesień lessowych, w bezpośrednim sąsiedztwie dolin rzecznych (Rozwałka *et al.* 2006, 39). Takie usytuowanie miała również osada, która bezpośrednio przekształciła się w organizm miejski. Charakter miejsca, które dla niej wybrano miał duży wpływ na jej organizację przestrzeni oraz kierunki rozwoju przestrzennego. Najważniejsze okazały się następujące cechy:

- położenie na wschodnim krańcu wysoczyzny lessowej,
- w widłach dwóch dolin rzecznych: Bystrzycy i Czechówki,
- na wysokości od kilku do 20 m ponad dnem tych dolin.

Pokrywa lessowa na terenie Lublina porozcinana jest siecią suchych dolin erozyjno-denudacyjnych dzielących powierzchnię płaskowyżu na szereg różnej wielkości wysoczyzn. Również cypel, na którym rozwinęło się miasto lokacyjne rozcięty był takimi dolinami. Występowały one zarówno od strony doliny Bystrzycy, jak i Czechówki. Wcinając się półkuliście w powierzchnię lessową dzieliły cypel na pewne segmenty i wyznaczały osadzie granice jej rozwoju przestrzennego oraz wymuszały odstępstwa od regularnego układu urbanistycznego.

Najstarsza osada zajęła N-E część cypla, ograniczoną od zachodu pierwszym wcięciem wąwozowym na linii ulic Rybnej i Złotej (Rozwałka *et al.* 2006,

135–148). Kolejną granicę dla rozrastającego się miasta wyznaczyły następne rozcięcia, na linii obecnej ulicy Królewskiej i Lubartowskiej wypływające się w pobliżu Bramy Krakowskiej. Stanowiły one naturalny element systemu obronnego XIII-wiecznego Lublina. W następnym stuleciu w dostosowaniu do ich przebiegu wzniesiony został zachodni fragment murów miejskich. Pozostała ich część wybudowana została wzdłuż skarpy doliny Bystrzycy i Czechówki (Cieślak *et al.* 1976, 46). Strategicznymi miejscami w obrębie murów były bramy: Grodzka, zlokalizowana w największym miejscu cypla lessowego, skierowana ku Wzgórzom Zamkowemu i Krakowska – najważniejsza brama wjazdowa, położona na przeciwnym krańcu miasta, na osi wierzchowiny, pomiędzy rozcięciami terenu okalającymi osadę od zachodu. Ulice łączące te dwa punkty stały się osnową kompozycji przestrzennej miasta.

Układ urbanistyczny średniowiecznego Lublina powstał w oparciu o typowy dla tego okresu plan szachownicowy, z odstępstwami wynikającym ze specyficznego układu topograficznego wzgórza. (Rozwałka *et al.* 2006, 135–148). Związanie się wierzchowiny ku wschodowi i występowanie suchych dolin rozcinających jej powierzchnię – to czynniki w dużej mierze odpowiedzialne za przyjęcie trapezowatego kształtu rynku, nadanie części ulic półkolistego przebiegu oraz nieregularność działek parcelacyjnych. Niewielkie rozmiary wzgórza przesądziły z pewnością natomiast o niezbyt dużej powierzchni głównego placu miasta oraz oszczędności wolnych przestrzeni (Ryc. 2).

Układ urbanistyczny średniowiecznego Lublina zachowany został do czasów obecnych. Choć wojny i inne klęski nawiedzające Lublin zniszczyły oryginalną zabudowę, cechy kompozycji przestrzennej zostały zachowane. Zarówno nietypowy kształt Starego Miasta, porównywany do wachlarza lub amfory, jak i niepowtarzalny układ ulic należą dziś do charakterystycznych elementów Lublina, stanowią jego swoisty znak identyfikacyjny.

Stare Miasto jako element tożsamości współczesnego Lublina

Średniowieczny Lublin w granicach zakreślonych przebiegiem murów miejskich miał powierzchnię 7 ha (Cieślak *et al.* 1976, 46). Wyizolowany charakter wzgórza, na którym ulokowało się miasto nie pozwalał na swobodne poszerzanie granic miasta, wraz z jego rozwojem. Brak wewnętrznych rezerw przestrzeni ograniczał z kolei możliwości przemian funkcjonalnych. W XVI wieku, w okresie intensywnego handlu, z powodu ograniczeń przestrzennych miasto stało się niewydolne organizacyjnie, nie było w stanie wykorzystać potencjalnych możliwości rozwojowych, wynikających z funkcji dużego ośrodka handlowego. Pojawiły się wówczas trudności z zabezpieczeniem miejsca do swobodnych obrotów wielkimi ilościami towarów oraz dojazdu zainteresowanych do miasta (Szczygieł 1974, 41). Dlatego, pomimo formalnych ograniczeń, już w połowie XVI wieku handel, który wraz z obsługą kupców był najważniejszym źródłem dochodów, odbywał się poza murami miasta,

na przedmieściu zwanym Krakowskim. W efekcie, życie miejskie przeniosło się poza granice Lublina średniowiecznego. Ten proces był podtrzymywany również w wiekach późniejszych. Centrum miasta nowożytnego ulokowało się właśnie na zachodnim przedpolu starówki, wokół wytrasowanej w XVII wieku ulicy Krakowskie Przedmieście (Gmiterek 2007, 36). To przede wszystkim tutaj budowano dwory, pałace, gmachy urzędowe, to tutaj mieszkali niemal wszyscy bogatsi mieszkańcy miasta (Mencel 1965a, 202). Izolację Starego Miasta wzmogła przebudowa układu komunikacyjnego Lublina, której dokonano na początku XIX wieku. Strategiczne dla organizmu miejskiego trakty: lubartowski, zamojski i warszawski omijały tę najstarszą część i stworzyły podstawy układu urbanistycznego nowej jednostki, skoncentrowanej wokół Krakowskiego Przedmieścia (Mencel 1965a, 202). Zdaniem H. Gawareckiego i C. Gawdzika (1966, 50) specyficzne położenie miasta średniowiecznego nie pozwoliło na przyjęcie przez niego nowych funkcji na dalszych etapach rozwoju. Pozostając na uboczu, nie odegrało ono większej ani w życiu społecznym, ani gospodarczym Lublina.

Dla współczesnych mieszkańców Stare Miasto posiada wartość przede wszystkim historyczną. Jest najstarszą częścią miasta, stanowi dokument jego dziejów. Postępująca rewitalizacja przestrzeni korzystnie wpływa na zainteresowanie tym miejscem. Remontowane kamienice przybierają charakter miejsc publicznych, dostępnych dla ogółu mieszkańców. Ich funkcje są jednak zbyt jednostronne, przekształcają się one bowiem głównie w obiekty gastronomiczne oraz kameralne galerie sztuki. Stare Miasto nie stanowi więc wszechstronnego centrum kulturalnego Lublina. Poza tym jego położenie nadal ma charakter peryferyjny. Znaczna wysokość skarpy i szczelna zabudowa na linii dawnych murów obronnych w dalszym ciągu stanowią swoistą barierę komunikacyjną. Swobodna łączność z pozostałą częścią miasta występuje tylko od strony zachodniej, poprzez Bramę Krakowską. Stare Miasto występuje poza strefą częstego kontaktu przeciętnego mieszkańca, poza dziennymi ścieżkami jego życia. W świadomości mieszkańców nie zajmuje więc pierwszoplanowej roli, nie stanowi centrum mentalnego, nie skupia najważniejszych symboli miasta. Symbolem jest natomiast Brama Krakowska, a ściślej – jej zachodnia fasada, wyeksponowana od strony Krakowskiego Przedmieścia.

Peryferyjne położenie Starego Miasta, w sąsiedztwie rozległej i podmokłej zarazem doliny rzecznej sprawiło, że mimo intensywnie przebiegających procesów urbanizacji, duże fragmenty jego bliskiego przedpola nie zostały zabudowane. Od strony wschodniej odsłania się więc niezwykle atrakcyjna panorama. Dominują w niej wznoszące się ponad otoczenie sylwetki zamku, bazyliki oo. Dominikanów oraz archikatedry wraz z towarzyszącymi im wieżami. Wyeksponowana starówka przyjmuje funkcję pozytywnego symbolu Lublina, daje obserwatorowi poczucie trwałości i ciągłości historii.

Specyfika sieci komunikacyjnej na tle warunków przyrodniczych

Współczesna sieć komunikacyjna Lublina jest bardzo złożona, a jej układ jest efektem wielowiekowej historii miasta. Każdy etap rozwoju przestrzennego miasta wzbogacał istniejącą siatkę drogową o nowe odcinki i nowe rozwiązania technologiczne. Ponieważ największy rozrost Lublina miał miejsce w drugiej połowie XX wieku, zdecydowana większość ulic pochodzi z tego właśnie okresu. Szkielet sieci drogowej tworzą jednak stare trakty komunikacyjne, związane z wcześniejszymi etapami rozwoju miasta.

Najtrwalszym elementem okazuje się odcinek wczesnośredniowiecznego szlaku handlowego Morze Bałtyckie-Morze Czarne, biegnącego wzdłuż doliny Czechówki, rozwidlającego się po przekroczeniu Bystrzycy w kierunku N-E i S-E. Odpowiadają mu ulice: Północna-Biernackiego-Ruska-Kalinowszczyzna, a na wschód od Bystrzycy: ul. Turystyczna i ul. Mełgiewska. W dzisiejszym układzie dróg zachowała się również odnoga szlaku czarnomorskiego w kierunku Sandomierza i Krakowa, której odpowiada dzisiejsza ul. Narutowicza i ul. Dolna Marii Panny. Analiza układu przestrzennego Lublina z okresu średniowiecza zrekonstruowanego na podstawie badań archeologicznych i historycznych (Rozwałka *et al.* 2006, ryc. 53) wskazuje, że o przebiegu tych starych dróg na obszarze Lublina zadecydowały dwie cechy środowiska: układ dolin rzecznych i ich szerokość. Wymienione szlaki poprowadzone zostały wzdłuż dolin, najczęściej po terasie nadzalewowej lub po powierzchni wysoczyzny ale w pobliżu jej krawędzi. Do przeprawy przez rzeki wykorzystane zostały naturalne zwężenia dolin. Na Czechówce takie miejsce występowało pomiędzy wzgórzem Staromiejskim a wzgórzem Czwartek, na Bystrzycy natomiast w pobliżu obecnej dzielnicy Kalinowszczyzna.

Opisane trakty stanowiły zręby rozwijającej się w kolejnych wiekach sieci dróg Lublina. Dla jej następnych elementów warunki topograficzne odegrały równie ważną rolę. W mieście o tak silnie urzeźbionej powierzchni, w obrębie którego zbiegają się trzy doliny rzeczne możliwości swobodnego rozwoju sieci komunikacyjnej były ograniczone.

Znaczna część dróg nawiązuje do przebiegu dolin rzecznych, dlatego ogólny układ siatki ulic określić można jako promienisty, z punktem centralnym ulokowanym u zbiegu dolin Bystrzycy i Czechówki (Ryc. 5). Strategicznymi miejscami dla komunikacji pomiędzy dzielnicami prawo- i lewobrzeżnymi są zwężenia doliny Bystrzycy, w miejscu których wybudowane zostały mosty. Charakterystyczną cechą układu komunikacyjnego części miasta położonej w obrębie Płaskowyżu Nałęczowskiego jest dostosowanie układu głównych ulic do przebiegu form terenu. W obrębie wysokich, nadbudowanych lessu zboczy doliny Bystrzycy i Czechówki, ulice wykorzystują suche rozcięcia erozyjno-denudacyjne uchodzące do dolin rzecznych. Cechą charakterystyczną tych ulic, dotkliwie odczuwaną zwłaszcza w okresie zimowym są znaczne spadki w strefie krawędzi lessowych.

Ukształtowanie terenu było czynnikiem warunkującym także przebieg linii kolejowej na terenie Lublina. Poprowadzono ją wzdłuż prawego zbocza

doliny Bystrzycy. W momencie budowy kolei (1877), tereny przez które biegła nie należały administracyjnie do Lublina. Miasto ulokowane po lewej stronie doliny Bystrzycy posiadało wówczas tylko dwa połączenia mostowe z obszarem prawobrzeżnym, z czego jedno występowało na wschodnich krańcach terenów zabudowanych, tj. na Kalinowszczyźnie (okolice obecnej ul. Mełgiewskiej). Pozwalało to przewidywać wystąpienie problemów komunikacyjnych. Mimo tych ograniczeń, odrzucono projekt poprowadzenia kolei przez silnie urzeźbione obszary Płaskowyżu Nałęczowskiego (Wilgatowie 1954, 81). Niskie powierzchnie zrównań okazały się bardziej odpowiednie do tego celu.

Cechy środowiska przyrodniczego jako czynnik struktury funkcjonalno-przestrzennej współczesnego Lublina

Specyficzne położenie średniowiecznego miasta zaważyło na rozwoju Lublina. Wyzaczyło kierunki ekspansji przestrzennej a w pewnym stopniu określiło również przebieg procesów społeczno-gospodarczych. Miasto do końca XIX wieku rozwijało się w obrębie Płaskowyżu Nałęczowskiego. Najbardziej dogodnym okazał się kierunek zachodni, ponieważ w tę stronę rozszerzała się wierzchowina lessowa, na cyplu której usadowiło się średniowieczne miasto. Obszar położony na zachód od murów miejskich zwany Krakowskim Przedmieściem zyskując na znaczeniu już od XVI wieku, z czasem stał się formalnym centrum miasta. Z organizmem miejskim słabo zintegrowane były natomiast jednostki osadnicze usytuowane po drugiej stronie Czechówki: Przedmieście Czwartek, Kalinowszczyzna i Sierakowszczyzna. Do końca XVIII wieku rozwijały się jako wyłączone spod jurysdykcji lubelskiej organizmy para-miejskie. Do miasta przyłączone zostały w roku 1791 (Cieślak *et al.* 1976, 95). Dolina Czechówki, mimo że rozległa zaledwie na 150–350 m, stanowiła istotną przeszkodę przestrzenną.

Szczególnie trudny i długotrwały był proces konsolidacji miasta z osadami Płaskowyżu Łuszczowskiego, takimi jak: Bronowice, Tatary i Dziesiąta. Funkcjonalnie połączone zostały z miastem dopiero pod koniec XIX wieku, a administracyjnie w roku 1916 (Kierek 1965, 258). Barię stanowiła dolina Bystrzycy, szeroka w okolicy Wzgórza Staromiejskiego na ponad 1000 m, o dnie podmokłym i trudnym do budowy linii komunikacyjnych.

Płaskowyż Nałęczowski, a zwłaszcza jego zachodnia część pozostała głównym obszarem lokalizacji osiedli mieszkaniowych również w wieku XX. To tutaj rozwinęły się takie dzielnice, jak LSM, Czuby, Węglin, Konstantynów, Sławinek. Na północ od doliny Czechówki powstał Czechów i Kalinowszczyzna. Płaskowyż Łuszczowski stał się natomiast obszarem lokalizacji przemysłu. Rozwój funkcji przemysłowej w południowej części miasta uwarunkowany został przebiegiem linii kolejowej. Czynniki wspomagające to bliskość rzeki jako źródła wody potrzebnej w procesie produkcji oraz duże rezerwy wolnych przestrzeni. W pobliżu zakładów przemysłowych już w okresie międzywojennym powstały robotnicze osiedla mieszkaniowe. Szczególnie

intensywnie wykorzystane zostały tereny wzdłuż doliny Czerniejówki i Bystrzycy. Powierzchnia zabudowy mieszkaniowej w obrębie Płaskowyżu Łuszczowskiego porównywalna jest jednak z wielkością powierzchni przemysłowych (odpowiednio: 13% i 10% ogólnego areału) (Rodzoś *et al.* 2005, 40).

Cechy środowiska przyrodniczego były jednym z czynników kształtujących strukturę terenów zielonych w Lublinie. Rzeźba terenu stała się elementem wyznaczającym strefy zieleni na obszarze zwartej zabudowy. Zieleń występuje przede wszystkim w miejscach nieprzydatnych lub trudnych dla budownictwa, jak dna dolin rzecznych i suchych dolin erozyjno-denu-dacyjnych oraz ich strome zbocza (Ryc. 3). Ponieważ formy te mają charakter liniowy i tworzą system wzajemnie powiązanych ze sobą elementów, cechą charakterystyczną Lublina jest występowanie zrębów sieci korytarzy ekologicznych. Mają one pozytywne znaczenie dla migracji roślin i zwierząt ale także dla transmisji powietrza. Najważniejszym korytarzem jest dolina Bystrzycy przecinająca całe miasto z południowego zachodu na północ-wschód. Faktem o dużym znaczeniu jest występowanie w jej sąsiedztwie na południowo-zachodnim krańcu miasta kompleksów leśnych stanowiących „zielone płuca Lublina”. Dolina ta jest więc korytarzem natleniającym miasto. W centralnej części miasta uchodzą do niej dwie inne doliny rzeczne: Cechówki od zachodu i Czerniejówki od południa, a także szereg suchych dolin erozyjno-denu-dacyjnych skierowanych ku obrzeżom Lublina.

Niezagospodarowane fragmenty dolin rzecznych zajęte są przede wszystkim przez naturalną i seminaturalną roślinność trawiastą i szuwarową. Mniej podmokłe tereny przeznaczone zostały na ogródki działkowe oraz obiekty sportowe. W dolinie Bystrzycy zlokalizowany został największy park Lublina – Park Ludowy. Pomimo interesujących założeń architektonicznych, ze względu na podmokłość terenu uległ degradacji przyrodniczej. Natomiast z doliną Cechówki częściowo związany jest Ogród Botaniczny oraz Muzeum Wsi Lubelskiej.

Suche doliny występujące w lewobrzeżnej, lessowej części miasta odegrały duże znaczenie dla organizacji zieleni osiedlowej i międzyosiedlowej. Stanowiąc barierą dla budownictwa pozostały terenami otwartymi. Część z nich, jak tzw. wąwóz na Czubach zagospodarowano rekreacyjnie, inne porasta półdzika roślinność. Niezależnie od tego można zaliczyć je do powierzchni czynnych biologicznie.

Dzięki silnemu urzeźbieniu znacznej części miasta, urbanistyka i architektura Lublina nosi znamiona niepowtarzalności. Sieć suchych dolin rozcinających powierzchnię Płaskowyżu Nałęczowskiego stanowi podstawę podziału osiedlowego i jednocześnie osnowę kompozycji przestrzennej poszczególnych jednostek (Ryc. 4). Ponieważ gęstość dolin jest stosunkowo duża, wyznaczone przez nie osiedla są niewielkie powierzchniowo, co korzystnie wpływa na wewnętrzną spójność, zarówno w sensie urbanistycznym, jak i społecznym. Siatka ulic, układ i typ zabudowy wyraźnie nawiązują do kształtu wysoczyzn i warunków morfologicznych w ich obrębie. Ze względu na niepowtarzalność form rzeźby każdy zespół urbanistyczny ma indywidu-

alny charakter. Granice między poszczególnymi osiedlami wyznaczone przez doliny są przy tym bardzo czytelne i mają naturalny charakter.

Jednostki mieszkaniowe lessowej części Lublina mają swoją tożsamość fizjonomiczną, swoje *genius loci*. Przez mieszkańców uznawane są najbardziej atrakcyjne fragmenty miasta. Cieszą się również uznaniem wśród profesjonalistów w zakresie urbanistyki, w tym także spoza Polski (Dylewski 2005, 30). Stanowią dobry przykład twórczego wykorzystania rzeźby terenu jako podstawy indywidualizacji krajobrazu miejskiego.

Dzięki dużym deniwelacjom na terenie Lublina, charakterystyczną cechą tego miasta jest występowanie rozległych panoram i dalekich perspektyw. Liczne wzniesienia pozwalają widzieć krajobraz odległych dzielnic. Z wielu punktów miasta widoczna jest między innymi zabytkowa sylweta Starego Miasta. Poprzez swoją naturalną ekspozycję utrwała się w świadomości wielu mieszkańców i staje się dla nich symbolem miasta. Pozytywnych wrażeń dostarczają również rozległe formy dolinne oglądane ze skarpy lub z towarzyszących im wiaduktów i mostów. Stanowią one enklawy wolnej przestrzeni, rozbijają ciężką zabudowę miasta, wprowadzają do niej element lekkości. Te dalekie perspektywy dają człowiekowi poczucie swobody. Jednocześnie jest to ważna cecha w kontekście promocji wartości krajobrazowych miasta. Występowanie miejsc ekspozycji czynnej, z których rozlegają się piękne widoki jest czynnikiem sprzyjającym pozytywnej ocenie miasta.

Podsumowanie

W przestrzeni miejskiej Lublina bardzo wyraźnie widać związek pomiędzy cechami środowiska przyrodniczego a charakterem przestrzeni kulturowej. Środowisko przyrodnicze było jednym z istotnych czynników kształtujących oblicze miasta. Ten wpływ zaznaczył się na każdym etapie rozwoju miasta i uzewnętrznia się w wielu elementach współczesnej organizacji przestrzeni. Dzięki specyfice podłoża przyrodniczego miasto zyskało pozytywnie ocenianą niepowtarzalność urbanistyczno-architektoniczną. Warto o tym pamiętać w kontekście współczesnych poszukiwań wyznaczników tożsamości naszego miasta i podejmowania prób kształtowania „marki Lublin”. Oparcie tych działań wyłącznie o sferę kultury rozumianej jako działalność artystycznej, rozrywkowej i sportowej może nie przynieść oczekiwanych rezultatów. Ta sfera w przypadku Lublina nie stanowi mocnej podstawy. Można natomiast wykorzystać potencjał krajobrazowy miasta, będący rezultatem swoistego charakteru środowiska przyrodniczego i procesów historycznych.

Lublin posiada duże rezerwy przestrzeni wynikające z silnego urzeźbienia terenu i podmokłości dolin rzecznych. Duża część tych obszarów występuje w centralnych dzielnicach miasta, w sąsiedztwie historycznego zespołu urbanistycznego. Jednocześnie istnieje niebezpieczna tendencja metropolizacji przestrzeni polegająca na wzbogacaniu miasta w obiekty będące pozornymi symbolami rozwoju, jakimi wielkokubaturowe hale wystawiennicze, centra

handlowe i administracyjne. Możliwości technologiczne doby współczesnej pozwalają pokonać przy tym dotychczasowe bariery środowiskowe. Realna staje się perspektywa zabudowy np. dna dolin rzecznych obiektami przypadkowymi, które bezpowrotnie zmieniają charakter miejsc cennych przyrodniczo i historycznie.

W procesie walki o tożsamość kulturową Lublina, oprócz działań na rzecz samej kultury, należałoby wzmocnić jakość przestrzeni, zwłaszcza przestrzeni publicznych, doświadczanych przez ogół mieszkańców. Obszarem, który powinien uzyskać nowe znaczenia są doliny rzeczne. Występujące dotychczas w roli bariery przestrzennej powinny stać się elementami integrującymi miasto, zarówno w sensie krajobrazowym, jak i społecznym. Urządzenie ich jako obszarów rekreacyjnych, wykorzystujących zarówno walory przyrodnicze, jak historyczne, zmieniłoby wizerunek Lublina i jego odbiór przez mieszkańców. Takie urządzenie przestrzeni byłyby zgodne z tradycją miejsca. Przez całe wieki zbiorniki wodne były nieodłącznym elementem dolin rzecznych Lublina. W początkach XX wieku w fragment doliny Bystrzycy miał charakter parku rekreacyjnego.

Specyficzne ukształtowanie terenu sprzyja tworzeniu atrakcyjnych kompozycji przestrzennych. Dowodem tego może być sposób urządzenia Ogrodu Botanicznego UMCS oraz Muzeum Wsi Lubelskiej. Urozmaicona rzeźba terenu stała się w ich przypadku podstawą wykreowania niepowtarzalnego krajobrazu. Obydwa miejsca ze względu na swą atrakcyjność cieszą się dużym uznaniem mieszkańców i przejmują pomału funkcje parków miejskich. Stanowi to jednocześnie dowód na istnienie zapotrzebowania na dobrze urządzone przestrzeń publiczną.

Niepowtarzalność przestrzeni miejskiej Lublina w dużej mierze wynika ze swoistości warunków naturalnych. Obecny efekt to przede wszystkim jednak wynik konieczności dostosowywania się do ich specyfiki, niezamierzony efekt działań człowieka. Ten kierunek można kontynuować ale z nastawieniem na celowe i twórcze wykorzystanie indywidualności natury, traktowanie jej jako tworzywa, jako narzędzia podnoszenia jakości przestrzeni miejskiej. Jakość przestrzeni w kontekście problemu tożsamości miasta wydaje się mieć coraz większe znaczenie. Miasto wykorzystujące swoje walory przyrodnicze to miasto dobrze urządzone, które może zyskać przychylność mieszkańców i inwestorów. Ład estetyczny, zaznaczyć należy, we współczesnym świecie staje się coraz ważniejszym kryterium działań.

Jacek Tkaczyk*

Building plots under the Old Theatre in Lublin: an example of late medieval and modern building development

ABSTRACT

J. Tkaczyk 2012, Building plots under the Old Theatre in Lublin: an example of late medieval and modern building development. *Analecta Archaeologica Ressoiviensia* 7, 333–370

Archaeological research carried out during renovation of the Old Theatre has uncovered traces of several half-timbered buildings dated to the 14th–15th centuries and of four townhouses dated to the 16th–17th centuries. The stratigraphic and spatial relationships have helped to distinguish six basic phases of building development. They have also provided a basis to determine the original layout of three plots demarcated after the city charter which were parcelled out and aggregated in the 16th–17th centuries and then merged into one before construction of the Old Theatre in the 19th century.

Keywords: Lublin, Old City, archaeological research, three plots, late medieval buildings, framework constructions of half-timbered type, modern townhouses, Old Theatre

Received: 20.03.2012; Revised: 20.08.2012; Accepted: 8.12.2012

Settlement on the Wzgórze Staromiejskie (Old Town Hill) in Lublin has early mediaeval origins. The city was twice chartered according to the Magdeburg law, which determined its layout. The area discussed in this paper is located in the south-east of the Old Town, which was laid out in 1317 after the second city charter (Rozwalka *et al.* 2006, 153). The market square, blocks of buildings and streets laid out at that time diverged from the earlier typically chequer-board pattern. Adaptation of the new model to local conditions, to the earlier urbanisation and the fortifications around the city, led to an asymmetric layout of the market square and blocks separated by streets orientated at tangents. This may have influenced the irregular shape of building plots.

The area lies at the rear of Block IX adjoining the market square in its south-eastern corner, at the junction of Jezuicka and Dominikańska Streets (Fig. 1). The researched plots, like those of adjacent ones, are mainly oriented from N to S. In the western part of Block IX, lying at a tangent to the market square, plots are oriented from E to W. In the

* Archee. Badania i Nadzory Archeologiczne, ul. Królewska 6/6, 20–109 Lublin, jacek.tkaczyk@op.pl

Fig. 1. Plan of the Old Town in Lublin divided into blocks of buildings; reproduction modified by the author (Rozwałka *et al.* 2006, fig. 1)

Ryc. 1. Plan Starego Miasta w Lublinie z podziałem na bloki zabudowy. Reprodukacja ze zmianami autora (Rozwałka *et al.* 2006, ryc. 1)

Middle Ages, the two zones were probably separated by a street mentioned in 16th-century sources (Bortkiewicz 1983, 34).

The plots are now occupied almost entirely by the Old Theatre building; only a narrow passage leads to a small yard along the western boundary. Townhouses in the north-east of the block have a similar orientation; here, too, buildings occupy most of the area with only small spaces for yards. The plots fronting the market square differ slightly with a prevalence of open yards at the rear of the townhouses. In the Middle Ages and the Old Polish period, those empty spaces might have been filled with wooden structures. Development of the

plots probably started soon after the chartered town laid out its plan as the first buildings were erected. In the 14th, 15th and later centuries, dwelling houses and storehouses were built on street frontages, with outbuildings to the rear.

Archaeological research into Lublin Old Town has been carried out for several dozen years, either through exploratory excavation or, more often, through watching briefs during construction works. Findings have usually been incomplete due to the limited scope of the exploration. Moreover, the work has mainly concerned the youngest stages of building development, when townhouses with basements were erected. The construction of these townhouses has caused considerable damage to medieval timber buildings.

Despite such disturbance of the stratigraphy of Wzgórze Staromiejskie over the centuries, traces of several buildings, preserved to varying degrees, have been found in the area now occupied by the Old Theatre. The excavated stratigraphy comprises an average of 6 m of anthropogenic layers containing evidence of sequences of wooden and then brick buildings. Archaeological works accompanying the renovation of the theatre has covered ca. 500 sq. m (Boruch 1987; Rozwałka 1989; Matyaszewski 1995; Matyaszewski, Mitrus 1995; Tkaczyk, Niedźwiadek 2008; 2009; 2011), providing information on the character and wider context of the building development.

The medieval ground level of the area lies about 2 m below the present-day pavement in Dominikańska Street, sloping southwards with the slope of Wzgórze Staromiejskie. Excavations have established that the lower storeys of the houses, which were built in broad foundation trenches, penetrated about 1.80–2.40 m into the loess substratum. Surviving remains of the buildings measure between 0.30 and 2 m in height.

Timber structures have only left poorly preserved traces of their construction, so decayed or burnt as to make their identification difficult. The high concentration of archaeological features and brick buildings in a small area has resulted in destruction of the older structures by later buildings. Remains of all four sides of buildings have been recorded in three cases only, Buildings Ia, Ib and VIII (Fig. 2a). Other parts of building plans have been reconstructed by averaging out probable minimum and maximum dimensions deduced from their stratigraphic context. Such reconstructed plans of the timber build-

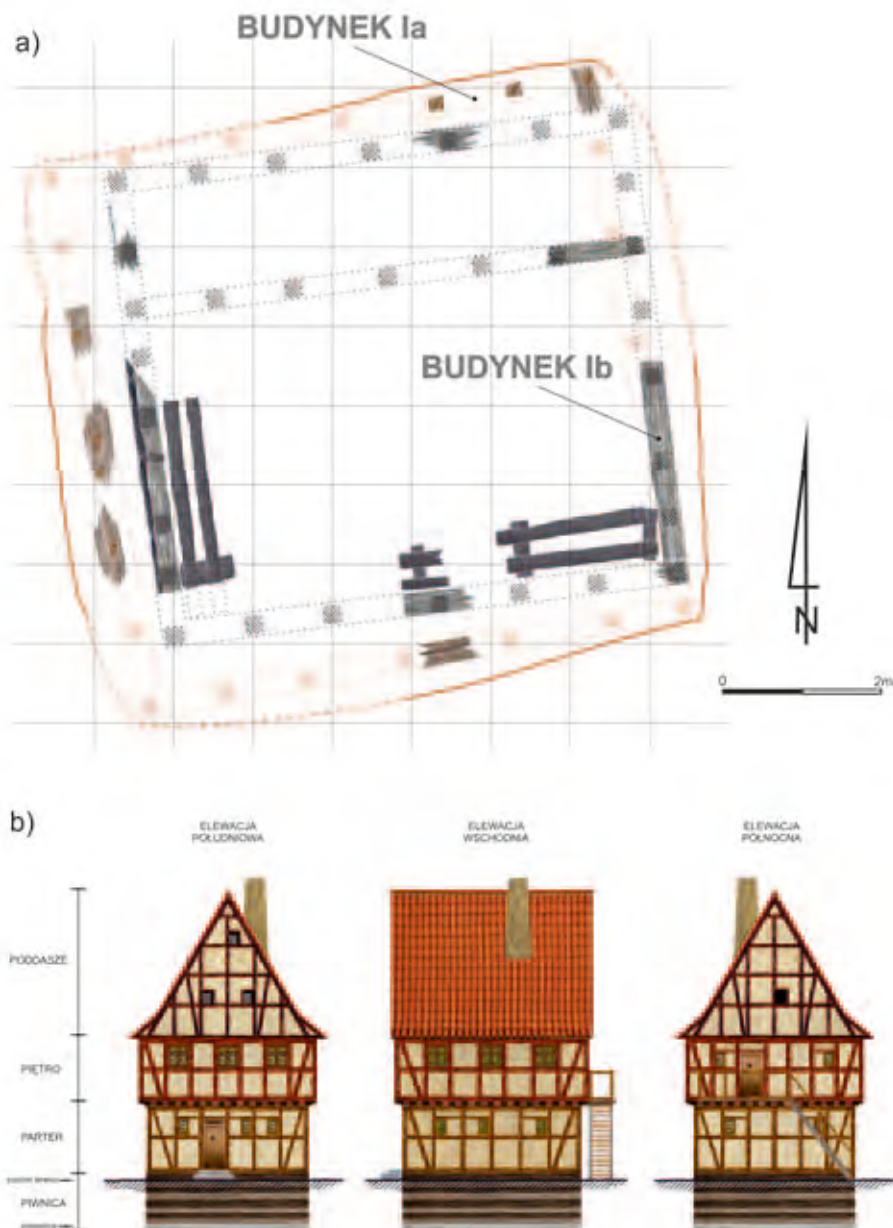

Fig. 2. a – reconstructed plans of Buildings Ia and Ib (by D. Bednarski and J. Tkaczyk); b – hypothetical reconstructed elevation of Building Ib (by D. Bednarski and J. Tkaczyk)
Ryc. 2. a – rekonstrukcja rzutów poziomych budynków Ia i Ib (rys. D. Bednarski, J. Tkaczyk); b – przypuszczalny wariant wyglądu elewacji budynku Ib (rys. D. Bednarski, J. Tkaczyk)

ings should be accurate to within tolerance equalling, for example, the thickness of a side wall.

The excavated lower levels of buildings and the rubble of higher storeys indicates the use of half-timbered construction. In this type of construction, walls consist of timber frames made from vertical posts joined to ground beams by tenons and strengthened with horizontal beams, while spaces between the posts are filled with clay mixed with chaff or wood shavings (Fig. 2b). A possible source of material for the half-timbered work could have been clay-seams north of the Czechówka river near Lublin. Half-timbered walls, if sufficiently thick, are good insulation from the cold, and are a valuable technical solution when timber is in short supply. It is difficult to establish what the elevations of the buildings looked like. Some of them were probably faced with laths; similarly, inner walls may have had timber facing.

Half-timbered houses were certainly popular in towns, where frequent fires necessitated the use of economical techniques and non-flammable materials, such as clay. Construction with logs was replaced by framework construction since it gave more arrangement possibilities and enabled builders to erect bigger houses with the same amount of timber.

After the town charter, the continuing development of Lublin and the increasing density of housing, occasionally interrupted by fires, necessitated appropriate building methods. From current knowledge of the Wzgórze Staromiejskie, we may only suppose that the half-timbered buildings resulted from adaptation of West European models to local conditions. Immigration and settlement under German laws clearly helped to spread the technical innovations.

From among 14 identified timber buildings beneath the Old Theatre, ten have traces of ground beams for framework constructions; five contain isolated posts; in two, half-timbered walls were built at the basement level; in five, remains of half-timbered walls have survived in rubble from ground-floors.

Analysis of constructional forms have helped to distinguish probable modules, deduced from intervals between the posts and distances from the corners, and to establish the average thickness of beams before they were burnt or decayed. The data show a common constructional order and building technique, probably originating from one source. Several types of four-sided buildings have been identified; their walls

usually contained an odd number of posts in various arrangements: 3 x 5, 5 x 5, 5 x 7, 7 x 7 or 7 x 8.

Building Ia (phase 2a) was erected in a broad trench, with a ground plan of 7.36 x 8.05 m (Fig. 3c), cutting through the fill of Building IV and the edge of the foundation trench of Buildings IIa and IIb, without damaging them. It was sunk into the ground to a depth of 1.80 m below the contemporary ground surface. At the base, excavation uncovered the remains of a four-sided structure, founded on 32–36 cm thick ground beams, measuring 7 x 7.10 m (floor area of 49.10 sq. m). The western wall had four posts spaced at 85, 18 and 115 cm intervals; the northern wall had three posts spaced at 80 cm intervals (Fig. 2a). The cut recesses for the posts in the ground beam were subrectangular, measuring no less than 12 x 16 cm, 12 x 14 cm and 14 x 22 cm. The walls were faced with laths on their outside, a technique suggesting that a framework construction was used at basement level. When the foundations were complete, the trench was filled in, mostly with loess mixed with humus. This fill was also found in the slots of the decayed wooden posts. The force of many tonnes of earth have compressed the timber, laths and structural beams, so that they are several times thinner than the original elements. The same applies to the ground beams, which have not survived or have been compressed to a thickness of less than 10 mm, sometimes only 1 mm.

The basement may have had two rooms, as shown indirectly by the layout of two features under the floor, possibly separated by a partition wall. A storage pit (depth: 1.40 m) was situated in the north-east corner. A dug-out cellar with similar dimensions (depth: 2 m, width: 3.20 m, length: 3.50 m) lay in the south-east of the building, its eastern wall containing a recess measuring 0.80 x 0.80 x 1.50 m.

A sample of wood from the western wall has been radiocarbon dated to the 1450–1640 (95.4%), with the years 1470–1530 indicated by a regular calibration curve (29.1%).

Building Ib (phase 2b) was erected in place of Building Ia, within the sides of its basement level. Surviving northern, western and southern structural elements of building Ia were re-used as retaining walls for building Ib (Fig. 3d). Their poor structural condition may have made it impossible to rebuild Ia or to reuse all its structural elements. The upper storeys of the older building were probably destroyed by

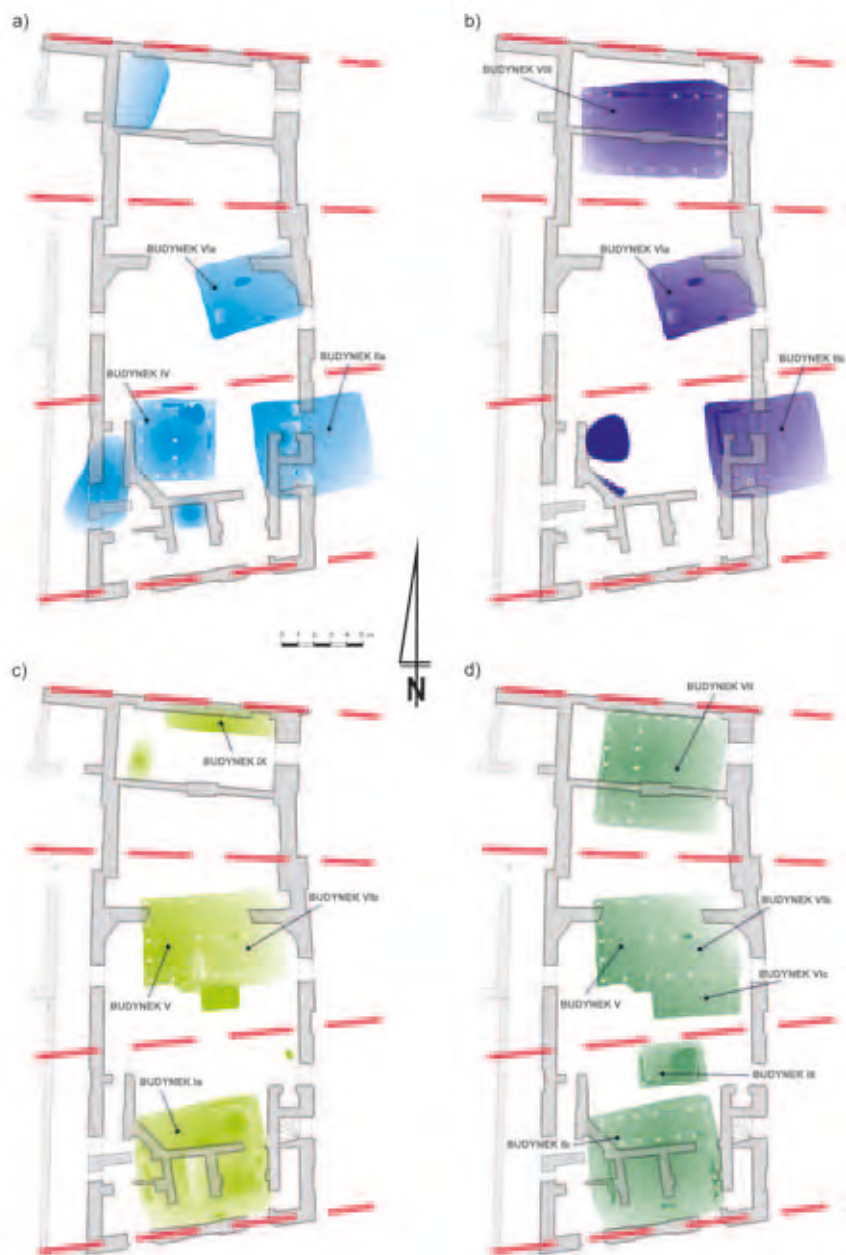

Fig. 3. Distribution of timber buildings and storage pits under the Old Theatre: a – phase 1a; b – phase 1b; c – phase 2a; d – phase 2b (by D. Bednarski and J. Tkaczyk)

Ryc. 3. Rozmieszczenie zabudowy drewnianej oraz jam gospodarczych odkrytych pod Teatrem Starym: a – faza 1a, b – faza 1b, c – faza 2a, d – faza 2b (rys. D. Bednarski, J. Tkaczyk)

fire; decayed elements of the basement show no traces of burning (the fire could have been extinguished on the ground-floor).

The younger building, with a framework construction similar to that of Ia, was four-sided on plan, measuring 6.10 x 6.70 m (floor area of 40.87 sq. m). Its basement probably had two rooms, as shown by a 20 cm thick ground beam marking off a narrow space in its northern part. Ib was built on roughly 32 cm thick ground beams. Vertical posts, springing from the ground beams, had sections of 20 x 22 cm, 18 x 20 cm, 12 x 21 cm or 22 x 26 cm, and were faced with horizontal laths (breadth: 21 cm, 30 cm, 38 cm or 42 cm; thickness: from 2 to over 3 cm) on their outside. In the western wall, they were spaced at intervals of 44, 68 and 34 cm. Wall pugging in the destroyed layers indicates a half-timbered construction in the upper storeys. Among the charred remains of the ceiling, there was rubble of a furnace built from pot tiles which was originally situated in the centre of the ground-floor. No dug-out cellars or storage pits have been identified under the plank flooring.

Fragments of wattle and two pieces of lids, 35 cm in diameter, from barrels or baskets were found among charred timber at floor level in the south-east of the room. Structures built from ground beams, used as platforms for storing goods, have been identified along the west and south walls. Near them lay erratic blocks of stone which may have served as supports or dead weights.

Samples of the preserved wooden artefacts have been radiocarbon dated as follows: lid, 1405–1485 (95.4%); plaiting, 1480–1670 (94.3%), including 1520–1590 (46.2%); ground beam from the western wall, 1390–1490 (94.4%). Dendrochronological analysis has shown that the ground beam structures were made from pine trees cut down after 1363 and 1370, and that oak beams found on the floor were made of trees cut down after 1341, 1374 and 1378.

Building IIa (phase Ia) was identified only as a broad trench, with preserved segments of the north, west and south walls, measuring not less than 6 x 7 m (Fig. 3a). Its reconstructed plan has been based on earlier work (Rozwalka 1989). No traces of its framework have survived; it was most probably dismantled during construction of Building IIb, which was erected later in the same trench. In the east, corresponding to the rear of the basement of IIa, three storage pits (depth: 0.75–1 m) were uncovered below the bottom. These

contained many artefacts from the 14th and 15th centuries, including fragments of pottery and two Jagiellonian denarii. As the state of preservation of the coins makes it impossible to establish the time and place of their minting, they have been ascribed to the broad period of 1389–1501, covering the entire date range when the Jagiellon dynasty minted crown denarii. The earlier date, therefore, determines the *terminus post quem* for IIb as well as for buildings Ia, Ib and III, which cut through the foundation trench.

Building IIb (phase Ib) was erected in the broad trench from IIa after demolition of the earlier building, and measured not less than 6 x 7 m, (Fig. 3b). The dimensions and construction of this building are based on earlier exploration (Rozwałka 1989). New timber walls built in the foundation trench have only left vestiges of their outer facing and ground beams. Their posts were probably removed when the ground floor collapsed after a fire; a hole dug for that purpose has been identified. The building was presumably not smaller than 5.20 x 6.20 m (floor area of 32.24 sq. m). Inside, above the level of its charred floor, excavations found destroyed walls of the upper storeys, containing charred beams and 15 cm thick blocks of pugging with remains of bundles of straw; some of them bore traces of a thin layer of calcareous plaster on their inner surface. Remains like this indicate half-timbered construction of the upper storeys.

Dendrochronological analysis of a sample of a ground beam has shown it was made of oak and that the tree from which it was made was cut down after 1317. The date indicates the *terminus post quem* for the building, not the time of its construction. However, the *terminus* binding for IIb is determined by the Jagiellon denarii from 1389–1501 discovered in the storage pits of IIa. It seems likely that the walls of IIb were built from timber recovered from the older building.

Building III (phase 2b) was erected in a broad trench, and measured 2.60 x 4.10 m (Fig. 3d), cutting through Building IV and an edge of the foundation trench for Buildings IIa and IIb. Three sides of its framework have survived; the fourth has been reconstructed by drawing the axis of the building through the central posts in its side walls. The indicated dimensions are 2.40 x 3.70 m (floor area of 8.88 sq. m). Excavations have identified remains of about 20 cm thick ground beams and of posts, 10 x 10 cm or 20 x 20 cm, spaced at intervals of 55, 70 and 90 cm. The walls were faced on the outside with about 30 cm

wide horizontal planks; inner facing has been preserved only fragmentarily. Remains of the western wall indicate half-timbered work, with pugging found between the posts. The floor of the eastern part covered a pit (depth: ca. 2 m, diameter: 1.90 m), pear-shaped in its vertical section (i.e. flaring towards the base). Its fill contained artefacts from the 14th–15th centuries, including fragments of pottery and coins: a Prague groschen of 14th–15th century date and Vladislaus III's denarius minted in 1434–40. The artefacts provide the *terminus post quem* for Building III.

Dendrochronological analysis of timber samples indicates that the trees were cut down in the first half of the 14th century. The construction of building III may have used recycled timber. The structure was probably an outbuilding, e.g. a granary.

Building IV (phase 1a) was erected in a broad foundation trench no larger than 5 x 5.30 m (Fig. 3a). Its stratigraphic position shows that it was older than Ia, Ib and III. Excavations uncovered fragments of its northern and eastern ground beams as well as traces of two posts, one in each wall, lying 2.10 m and 2.20 m from the north-east corner. When reconstructing the layout of IV, researchers have assumed a roughly 85 cm long module, which gives 4.50 x 4.60 m for a wall containing five posts (floor area of 20.70 sq. m). The basement probably consisted of two rooms, as suggested by a fragment of a ground beam placed along the long axis of the building and by a post found 85 cm from the northern wall. The surviving remains of basement walls confirm the use of framework construction faced with planks. In the north-east corner, under the basement floor, there was a storage pit or a recess dug about 35 cm in to loess, containing fragments of a ceramic vessel dated to the 14th–15th centuries.

Exploration of Building IV has revealed two phases. A functional layer found at its base shows traces of burning, probably from a conflagration. After that first fire, the building was still in use, and the bottom was covered with a levelling layer of loess. No vestiges of replaced structural elements have been identified in the foundations. The upper storey could have been converted, while the basement remained unchanged. However, the timber construction was destroyed by a second fire; the basement was then filled with rubble of pugging containing charred wood. Remains like this may indicate that the ground floor had half-timbered walls.

Building V (phases 2a, 2b), with a reconstructed length of 5 m and 3.20 m width (floor area of 16 sq. m), was erected in a broad trench as the rear section of Building VIb (Fig. 3c–d). Together with the front section, it formed one building, 5 x 8.5 m (floor area of 42.5 sq. m). None of its wall posts has been preserved. Excavations have only found lumps of pugging with impressions of timbers and of posts with a diameter of 18 or 23 cm. Horizontal planks on the outer side of the posts and a trace of a roughly 30 cm thick ground beam were also discovered. Layers of pugging, probably part of the inner facing, have been uncovered at the southern wall. The room had plank flooring. Traces of two posts set directly on the ground, probably supporting a ceiling joist, have been documented in the axis of the room. In its south-east there was a storage pit (depth: ca. 0.90 m) under the floor. It contained pottery dated to the 14th–15th centuries and a Jagiellonian denarius.

Building VIa (phases Ia, Ib) was erected in a broad trench, from which only parts of the edge have survived on the south and west. Its dimensions have been determined as 4.5 x 6 m (floor area of ca. 23 sq. m) on the basis of its broader stratigraphic context. The form of its walls has not been established, but a trace of the southern ground beam has been preserved. Excavation found a small recess (height: 0.22 m) under the floor in the central area and a roughly 0.70 m deep storage pit in the south-west corner. Functional layers covering the bottom of the basement contained fragments of pottery from the 14th and 15th centuries and Vladislaus III's crown denarius. The coin provides a *terminus post quem* for the layer as the denarii were minted in 1434–40.

Building VIb (phases 2a, 2b), erected in a broad trench within the frontal section of a larger building, may originally have been a separate structure on a four-sided plan, built with five posts in each wall, supplemented later with a rear section, Building V (Fig. 3c–d). The constructional form of VIb is difficult to establish as its posts have not survived, while its timber walls and about 30 cm thick ground beams have left barely discernible traces. Vestiges of charred planks, presumably part of the northern wall, were uncovered during earlier exploration (Rozwalka 1989). Reconstructed dimensions of VIb are 5 x 5.40 m (floor area of 27 sq. m); together with its rear section, it formed one building, 5 x 8.5 m (floor area of 42.5 sq. m). In the basement, there was a fragment of a ground beam along the long axis of the room (which indirectly proves an internal division of the space) and remains of

charred plank flooring placed along the E–W axis. After the fire, the building remained in use; charred timber was covered with a loess levelling layer. A Vladislaus III crown denarius (1434–1440) was found in the fill of the basement.

Building VIc (phase 2b) was probably related to the extension of Building VIb (Fig. 3d). Its constructional form cannot be determined as there are too few traces left. It seems that the eastern part was not larger than the front of the building; thus, its plan coincided with the rooms below the frontal section of VIb. We may surmise that VIc was built to extend the surface of the basement or to give it access to the street.

Building VIId (phase 2c) was the last one erected in the uncovered stratigraphic sequence. Its only preserved remains are a fragment of a 25 cm thick ground beam and rubble of wall pugging. The position of the beam corresponds to the line of the southern wall of Building VIb.

Building VII (phase 2b) was erected in a broad trench; reconstructed dimensions: 7.20 x 7.60 m (Fig. 3d). Researchers have calculated the layout of the southern part of the building on the basis of stratigraphic sequences established during earlier exploration (Matyasze-wski 1995). Remains of wall construction indicates that the dimensions of VII may have been 6.90 x 7.20 m (floor area of 49.68 sq. m). Excavations in the northern part have revealed remains of the western wall and rubble from the northern and eastern walls. No posts have been preserved; there are traces of a ground beam, not smaller than 12 x 18 cm, and charred planks from the walls. Analysis suggests that the construction consisted of posts and laths covered with a thick layer of pugging, typical of half-timbered work. Remains of plank flooring have been uncovered in the basement. A sample taken from the rubble of the northern wall has been radiocarbon dated to 1260–1400 (after calibration); timber from the western wall has been identified as coming from a tree cut down after 1309.

Building VIII (phase 1b) was erected in a broad trench, 6 x 9 m (Fig. 3c); the dimensions are based on its broader stratigraphic context (Rozwółka 1989; Matyasze-wski 1995; Matyasze-wski, Mitrus 1995). A similar procedure has been applied to reconstruction of the dimensions of Building VIII as 5 x 8.60 m (floor area of 43 sq. m). The calculations are mainly based on the discovery of a roughly 8 m long segment of the northern part of the building, with a preserved outline of its foundation trench and the structure of a half-timbered wall. At

the base there was a 40–55 cm thick ground beam. Only two of the posts joined to the beam have survived, knocked over and charred to a considerable degree, with diagonals of 15 cm and 20 cm, spaced at an interval of about 110 cm. They were faced on both sides; on the inside, with 26 or 30 cm wide and 5 cm thick horizontal planks; on the outside, with planks from which only small charred fragments have been preserved; the space between the faces was filled with clay. Dendrochronological analysis of timber from the northern wall has shown that the elements were made from oaks cut down in the 14th century: the ground beam – after 1341; a facing plank – after 1362; the posts – after 1364 (–5/+8) and after 1370.

Building IX (phase 2a) has been identified after the discovery of the southern edge of a broad trench (Fig. 3c). Its form is analogous to those of the foundation trench of Building VIII.

Building X (phase 2c) is known only from the remains of a plank flooring of an undetermined structure. Its poor state of preservation makes it impossible to calculate its floor area.

Building XI (phase 2c) was erected in a broad trench, and its remains comprise only a corner with poorly preserved timber walls.

Townhouse I (phase 3) facing Jezuicka Street, four-sided with one section, 6.30 x 8.70 m (Fig. 4a). Its dimensions, including an abutment at the rear (which may have supported a wooden staircase), are contained in full units of the ell measurement: 11 x 22 Polish ells (6.34 x 12.67 m). The ground floor had a floor area of ca. 28 sq. m. Stratigraphic analysis has shown that the building had no basement; there were only cellars, one inside the building, at its north-western corner, the other at the back, equipped with a ladder made of wood and rope.

Townhouse IIa (phase 3) built on a rectangular plan, 11 x 22 Polish ells, i.e. 6.34 x 12.67 m, facing Dominikańska Street (Fig. 4a). The building had no basement. The ground floor had an area of ca. 47.50 sq. m. The total area, without the staircase, was 80.33 sq. m. The townhouse was built along the plot, with its northern foundation along the boundary; there was also a drive leading into the plot from the south.

Townhouse IIb (phase 5) is linked with a younger phase of Townhouse IIa, after a conversion of the building (Fig. 4a). Inside, at the corners and in the southern wall, excavations have found three foundations which may have supported a vaulted arch, made from blocks of calcareous rock bound with sand and calcareous mortar. The struc-

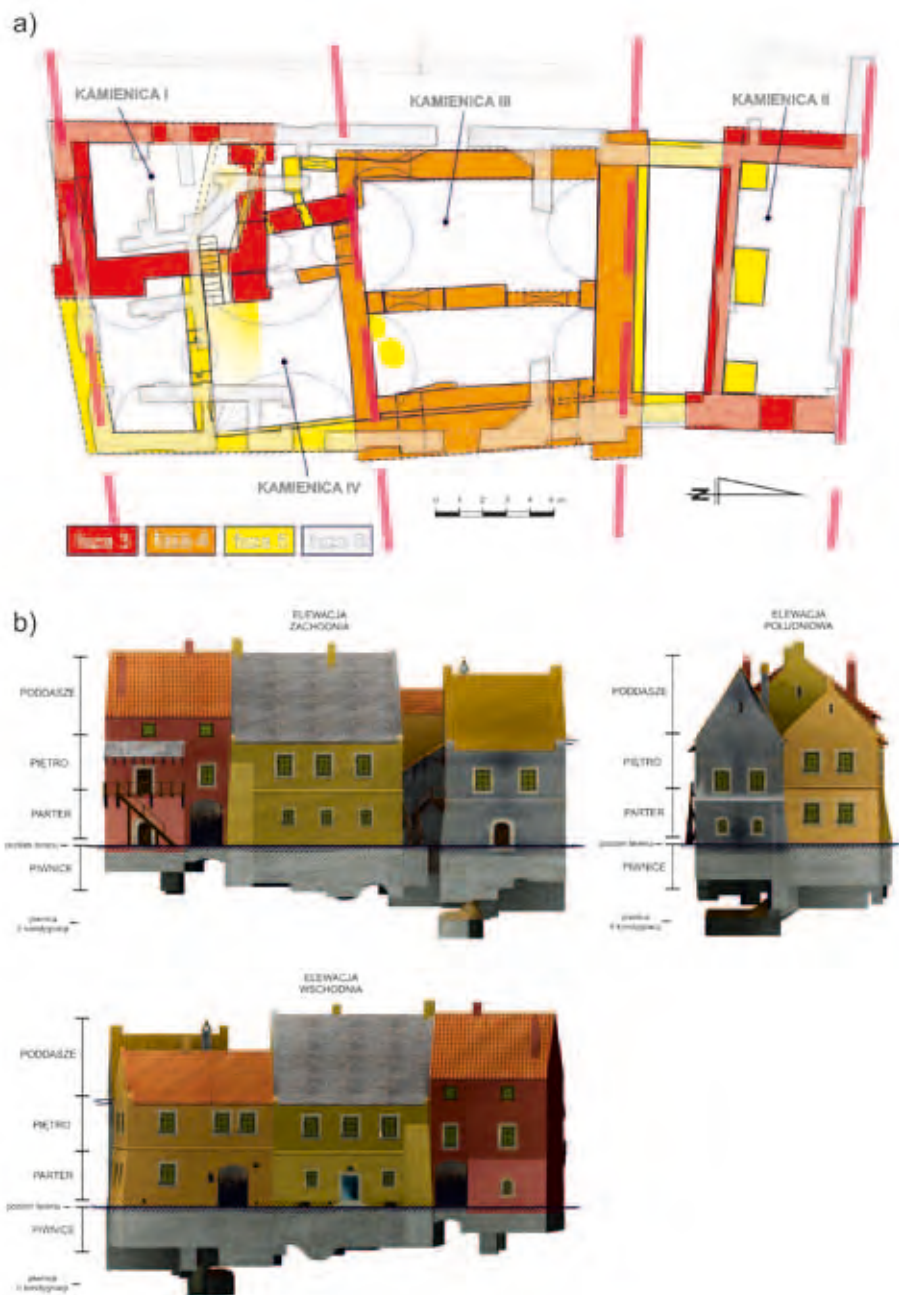

Fig. 4. a – townhouses (by D. Bednarski and J. Tkaczyk); b – reconstruction of the layout of the dense housing in phase 5 (by D. Bednarski and J. Tkaczyk)
Ryc. 4. a – zestawienie konstrukcji murowanych (rys. D. Bednarski, J. Tkaczyk); b – próba odtworzenia wyglądu zwartej zabudowy w fazie 5 (rys. D. Bednarski, J. Tkaczyk)

tures were related to a conversion of the ground floor, i.e. construction of a connecting vaulted hallway and a second storey. After the conversion, the hallway was closed with a door. Townhouse IIb, together with the hallway, had the dimensions of 14 x 22 Polish ells, i.e. 8.06 x 12.67 m (floor area of 102.12 sq. m, without the staircase).

Townhouse III (phase 4) was built on a roughly square plan, 22 x 22 Polish ells, i.e. 12.67 x 12.67 m (floor area of ca. 160.53 sq. m). The underground level was divided by an arcaded wall parallel to Dominikańska Street. Two rectangular arched cellars had a floor area of ca. 45 sq. m and 38 sq. m (reduced to 30.70 sq. m after renovation; Fig. 4a). In the eastern wall, there were two openings which either provided access to Dominikańska Street or were used as a garbage chute. The northern wall was very thick; it may have been built as a firewall at an earlier date. The building had probably one upper storey.

Townhouse IV (phase 5), ca. 7.50 x 11.50 m (Fig. 4a) was built in a corner of the plot at the junction of Dominikańska and Jezuicka Streets. Its walls were linked with those of Townhouses I and III (Fig. 4b). Two arched cellars, with a floor area of 24 sq. m and 33.60 sq. m, were oriented along axes parallel to Jezuicka Street. Below, at the second underground level, there was another cellar accessed through a staircase with steps made from limestone blocks.

Archaeological exploration of the area under the Old Theatre has uncovered remains of buildings, storage pits and numerous artefacts. Furthermore, analysis of spatial relationships has shown that the area contains three distinct zones of archaeological features dating to the period after the charter, separated by strips of open ground. This observation has provided a basis for further research. The strips were undoubtedly the original borders of the plots, maintained for several centuries. When the townhouses were being constructed, their layout was greatly influenced by the earlier division, as their foundations were laid with reference to the old borders. These conclusions help to identify boundaries of the individual plots. The extant layout of timber or brick buildings, matching the layout of the entire block and streets, suggests that the division was conditioned by the charter. The original layout accorded with the scheme in which plots situated further away from the market square should have a width of 2.5 perches and a length of 7 perches (Rozwałka *et al.* 2006, 158). With the ell measurement (one Polish ell equalling 0.576 m) expressed in metres, the

dimensions of a plot are 10.80 x 30.24 m (surface area of 326.59 sq. m). Local conditions resulting in the asymmetrical form of the block also shaped the plots, which, though having the same surface area became roughly rectangular or trapezoidal. Their frontages corresponded to the course of the former access route.

Analysis of building development in the area after 1317 has led to classification of the excavated features as constructed before or after the city charter. Researchers have considered architectural and spatial traits of the remains and concluded that the oldest features, dated to the early medieval period before the charter, were laid out quite differently from the later ones. A preserved wall of one subterranean building faced north-east; the layout was at variance with the charter dividing that part of Lublin into plots and access routes oriented along E-W and N-S axes.

The new spatial order conditioned the distribution and form of the buildings, adapted to the size of the plots, with an access to main communication routes. Technical solutions resulted from pragmatic and economic factors. Presumably, wooden fences were put up along the boundaries, but they did not set permanent lines of demarcation, as the changing layout of the buildings signifies slight deviations from the original layout. If needed, the boundaries were probably revived, though not accurately enough to fully coincide with the earlier ones. Still, they stayed within the tolerance of 1 m. We may guess that the deviations were caused not so much by crude measurements as by fires which destroyed entire blocks of buildings together with all points of reference.

The layout changed in all the explored plots, as shown by stratigraphic relations between the uncovered timber buildings. The constructions usually show signs of conflagration. Fires destroyed not only individual plots but also the surrounding area, sometimes spreading along whole frontages or blocks of buildings. Lack of stratigraphic relations between the plots and the imprecise chronology of the timber remains, dated to the 14th–15th centuries, makes it difficult to connect all the observations in a consistent way. The analysed building development, therefore, has been divided into basic phases in which particular changes take place parallel to one another, with similar patterns in almost all the plots. This approach helps to present significant construction works in a broader context.

The general division proposed for the three analysed plots comprises their development in the late medieval period of timber structures and dug-out cellars and in the modern era of brick architecture. The phases cover building operations known only from research into the archaeological features and preserved remains. The identified processes have been categorised into six main phases (Fig. 3–5). Phase 1, dated to the 14th century and the first half of the 15th century, is linked with timber structures with an average floor area of 20–40 sq. m. Phase 2, dated to the second half of the 15th century, has timber structures with a floor area of 40–50 sq. m. In phase 3, dated to the beginning of the modern era in the 16th century, brick structures were erected, at first with a floor area not larger than 100 sq. m. In phase 4, dated to the 16th/17th centuries, building development extended across the entire width of the plot. Phase 5, in the 17th century, is characterised by conversions of earlier structures and building new ones in the remaining undeveloped area, with access needs taken into consideration, as shown by the connecting hallway leading into the rear of the plot or by the narrow yard accessed from Jezuićka Street. Phase 6 is related to construction of the Old Theatre in 1822 on the foundations of the destroyed buildings.

Phases 1 and 2 have been divided into sub-phases to cover developments implied by the traces of buildings and storage pits. It should be emphasized that the only preserved traces we have are those of the lower parts of the basements. Presumably, there were also buildings with no basements or with shallow foundations whose existence we can only guess at on the basis of the storage pits situated at the rear.

The following description of the phases sums up the analysis, presenting the model of building development assumed in this paper.

Phase 1a incorporates the remains of three buildings situated in two plots (Fig. 3a): in the southern plot at the corner, Building IIa on the frontage of Dominikańska Street and Building IV, with two deep cellars at the rear; and in the central plot, Building VIa, with its gable wall facing Dominikańska Street. There are no remains of a building in the northern plot, but a large cellar located at the rear may indicate that there was a building here.

Phase 1b covers three buildings situated in three plots, with their narrower walls facing the frontage of Dominikańska Street (Fig. 3b). In the southern plot, Building IIb was erected in the adapted foundation trench of Building IIa; the technical condition of IIa probably necessi-

tated its rebuilding from the ground beams upwards. The rear part of IIb was used for storage, as proven indirectly by the dug-out cellars. In the central plot no changes in the layout have been identified. Building VIa probably retained its original form, as suggested by functional layers at its bottom, having no analogy in the adjoining plots. The northern plot was taken up by a new larger structure, Building VIII.

Phase 2a covers a spatial change in this part of the city, presumably resulting from a huge fire. This conflagration made it necessary to reinstate the boundaries of the plots and to construct new buildings, larger than the earlier ones. The southern part of Dominikańska Street was probably broadened by moving the frontage of the houses back to the west. The hypothetical project may have included demarcation of Building Ia, with its southern wall marking the frontage of Jezuicka Street, in the plot at the corner (Fig. 3c). A two-part structure taking up the central plot could have been constructed in stages: first its front section – Building VIb, then its rear section – Building V; a dug-out cellar has been identified at its southern wall. The northern plot has no traces of buildings except a storage pit at the back. It is possible, however, that there was a building without a basement there or that foundations of that building were demolished during subsequent construction works. Interestingly, researchers uncovered there an edge of the foundation trench of Building IX from the adjacent northern plot. This is an example of transgressing the boundaries or of delineating new boundaries deviating slightly from the original division. The divergence might have resulted from a plan for high-density housing, but the broader context of the uncovered remains points to consequent construction of detached houses in that part of Lublin.

Phase 2b covers building development in keeping with the new spatial plan. In the southern plot, a thorough conversion resulted in replacement of Building Ia with Building Ib (Fig. 3d). The basement of Ia, instead of being filled in, served as a broad foundation trench for an analogous construction. At its back (when viewing the plot from Jezuicka Street), Building III was constructed as an outbuilding with a storage pit dug out under its basement. In the central plot, the development probably consisted of adding an extension, Building VIc, to Buildings V and VIb, forming one structure. The change may have been aimed at extending the basements or providing them with access to Dominikańska Street. In the northern plot Building VII was

erected, with its (unpreserved) northern wall built presumably right next to the boundary. The stratigraphic sequence indicates that the new building cut through the foundation trench of Building IX in the adjacent plot. The resulting spatial relationship may be another example of correcting boundaries or as an attempt to combine the buildings into dense frontage housing, probably characteristic of rows of houses lying along the main streets.

Phase 2c continues the spatial changes in the timber architecture. Its scope is difficult to assess, since the structures were largely destroyed when foundations and basements of the townhouses were being constructed in the subsequent phases. Their few traces suggest that new buildings were erected, though their layout is uncertain. One of those traces is Building X, a fragment of charred floor in the southern plot, and a storage pit with posts uncovered close by. The central plot has vestiges of filling in the older structures destroyed by a fire and of erecting a new building, VIId; an uncovered fragment of its ground beam coincides with the layout of the reconstructed southern wall of the earlier structure, VIb. In the northern plot, as in the other two, there are traces of destruction of timber buildings but also of the construction of a new house, IX, situated further away from the frontage. The front part of the plot seems to have been unoccupied at that time.

Phase 3 marks an architectural turning point when the first brick houses were erected (Fig. 4a). In the southern plot, Townhouse I was built on the frontage of Jezuicka Street. Its location may have been related to the layout of the older timber structures occupying part of the eastern frontage of the plot, but we have no remains to verify this thesis. There was a dug-out cellar at the rear of the townhouse. The central plot had no brick buildings, and while there may have been timber structures there this area was destroyed in the next phase, when basements were being dug. In the northern plot, Townhouse IIa was erected along the northern boundary, with an access route at the southern side.

Phase 4 covers the construction of Townhouse III, taking up the whole width of the plot, without changing the boundaries delineated after the charter (Fig. 4a). Thick walls of the foundations crossed over the demarcated borders, perhaps because of a planned common wall between the two adjoining plots. The basements had an unusual layout, lying across the long axis of the plot, and the plan of their foundations did not provide for a separate passageway between the front and the

yard. This may imply that changes took place in the layout of the area at that time. The plot may have been divided into smaller units: the eastern one still accessible from Dominikańska Street, and the back one, with a western frontage, accessed from an alley within the block. A similar division could have occurred in the southern plot. The new boundary of the divided plots would have run along the western side of the townhouses, leaving narrow yards along their walls which coincide with the present-day boundary.

Phase 5 shows increasing density of the housing (Fig. 4a). Townhouse IV developed the corner at the junction of Dominikańska and Jezuicka Streets, its walls linked with earlier structures. It seems likely that the two halves of the southern and central plots were then merged into one property, as shown by the connection of the basements of Townhouses III and IV and their access from the rear of Townhouse I, and by the basement of Townhouse I which had stairs joining it to the basement of Townhouse IV. The northern plot retained its boundaries delineated after the charter, and bears no traces of division. One important change was the replacement of a drive along its southern boundary with a connecting hallway, thus preserving an access route to the rear of the plot.

Phase 6 was marked by the purchase of the area including two of the analysed plots, the southern one reoriented in phase 5 and the northern one within its original boundaries. After they were merged construction of the Old Theatre began (Fig. 5). Builders made use of ground beams from the townhouses, reducing costs and time needed for the enterprise. Completion of the project took barely four months (Kasiborski 1981, 6). The walls of Townhouses I, IIb, III and IV were adapted for the purpose; a new arcaded foundation, continuing the line of the western wall of Townhouse I to Townhouse IIb, was built only for a segment of the western wall of the theatre.

The archaeological research undertaken during renovation of the Old Theatre has broadened our knowledge of the former layout of a small part of the city. These are valuable data since we have few reliable historical and iconographic sources on the architecture of Lublin in the Middle Ages or the early Old Polish period. Further archaeological exploration of building development in Lublin is essential to identify changes taking place in the entire Old Town within the fortifications and in the developed outskirts of the city.

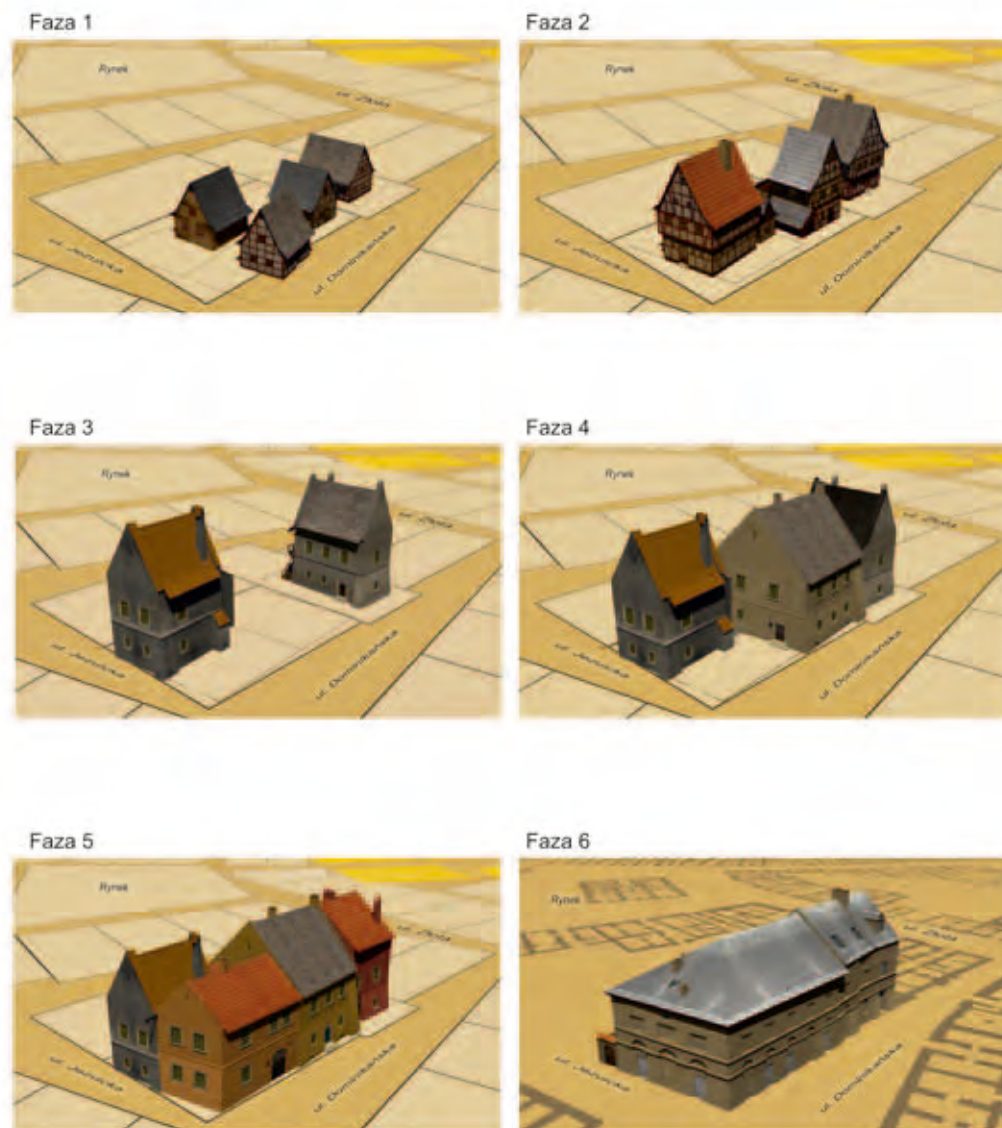

Fig. 5. Spatial visualisation of the building development in the area under the Old Theatre (by D. Bednarski and J. Tkaczyk)

Ryc. 5. Wizualizacja przestrzenna zabudowy działki pod Teatrem Starym (rys. D. Bednarski, J. Tkaczyk)

References

- Bortkiewicz E. 1983. *Kamienica przy ul. Rynek 12 w Lublinie. Dokumentacja naukowo-historyczna* 1–2. Unpublished typescript stored in the Archive of the Voivodship Office for Remains Preservation in Lublin.
- Boruch P. 1987. *Lublin – Stare Miasto. Dokumentacja z nadzorów archeologicznych przy obiektach różnych*. Unpublished typescript stored in the Archive of the Voivodship Office for Remains Preservation in Lublin.
- Kasiborski A. 1981. *Stary Teatr, ul. Trybunalska 20. Dokumentacja z badań architektonicznych* 1–2. Unpublished typescript stored in the Archive of the Voivodship Office for Remains Preservation in Lublin.
- Matyaszewski M. 1995. *Sprawozdanie z nadzorów archeologicznych nad pracami ziemnymi związanymi z podbiciem i izolacją fundamentów przy budynku tzw. „Dawnego Teatru”, przy ul. Jezuickiej w Lublinie*. Unpublished typescript stored in the Archive of the Voivodship Office for Remains Preservation in Lublin.
- Matyaszewski M. and Mitrus E. 1995. *Dokumentacja z badań archeologicznych wykonanych w miesiącach sierpień–listopad 1995*. Unpublished typescript stored in the Archive of the Voivodship Office for Remains Preservation in Lublin.
- Rozwałka A. 1989. *Dokumentacja z nadzorów archeologicznych przy obiektach różnych (ul. Trybunalska 20, tzw. Dawny Teatr)*. Unpublished typescript stored in the Archive of the Voivodship Office for Remains Preservation in Lublin.
- Rozwałka A., Niedźwiadek R. and Stasiak M. 2006. *Lublin wczesnośredniowieczny. Studium rozwoju przestrzennego*. Warszawa.
- Tkaczyk J. and Niedźwiadek R. 2008. *Wstępne sprawozdanie z archeologicznych badań ratowniczych w Teatrze Starym w Lublinie (ul. Jezuicka 18)*. Unpublished typescript stored in the Archive of the Voivodship Office for Remains Preservation in Lublin.
- Tkaczyk J. and Niedźwiadek R. 2009. *Sprawozdanie z archeologicznych badań ratowniczych w Teatrze Starym w Lublinie (ul. Jezuicka 18.)* 1–2. Unpublished typescript stored in the Archive of the Voivodship Office for Remains Preservation in Lublin.
- Tkaczyk J. and Niedźwiadek R. 2009. *Dokumentacja z nadzoru archeologicznego w Teatrze Starym w Lublinie (ul. Jezuicka 18), 1–4*. Unpublished typescript stored in the Archive of the Voivodship Office for Remains Preservation in Lublin.
- Tkaczyk J. and Niedźwiadek R. 2011. *Sprawozdanie z badań archeologicznych w Teatrze Starym w Lublinie (ul. Jezuicka 18)* 1–5. Unpublished typescript stored in the Archive of the Voivodship Office for Remains Preservation in Lublin.

Jacek Tkaczyk

Analiza rozwoju zabudowy miejskiej w późnym średniowieczu i nowożytności na przykładzie parcel pod Teatrem Starym w Lublinie

Zasiedlenie Wzgórza Staromiejskiego w Lublinie ma długą tradycję, której początki sięgają wczesnego średniowiecza. Dwukrotna lokacja miasta na prawie niemieckim wpłynęła na powstanie układu przestrzennego, który warunkował rozplanowanie zabudowy. Badana działka położona jest w południowo-wschodniej części Starego Miasta, rozmiarzonego w 1317 roku, podczas drugiej akcji lokowania na prawie Magdeburskim (Rozwałka *et al.* 2006, 153). Wytyczono wówczas rynek, bloki zabudowy oraz ulice, które swym kształtem odbiegały od typowego szachownicowego planu miasta. Poprzez dostosowanie nowego wzorca do warunków terenowych, przy uwzględnieniu starszej strefy zurbanizowanej oraz przestrzeni obwiedzionej umocnieniami obronnymi, uzyskano asymetryczny układ rynku i bloków, rozdzielonych parabolicznymi uliczkami. Zapewne przekładało się to również na nieregularny kształt rozmierzanych parcel.

Działka poddana analizie rozwoju zabudowy położona jest na tyłach przyrynkowego Bloku IX, w jego południowo-wschodnim narożniku, u zbiegu ulic Jezuickiej i Dominikańskiej (Ryc. 1). Badana parcela, jak również z nią sąsiadujące, mają układ dłuższych boków w osi północ-południe. W zachodniej części bloku, styczącej z pierzeją rynkową, działki zorientowane są w osi zachód-wschód. Prawdopodobnie pomiędzy tymi strefami przebiegała w średniowieczu ulica wewnątrz blokowa, znana z przekazów XVI-wiecznych jako uliczka poprzeczna (Bortkiewicz 1983, 34).

Gmach Teatru Starego niemal w całości zajmuje obecną działkę. Jedynie wzdłuż zachodniej granicy pozostawiono wąskie przejście, prowadzące na niewielkie podwórze. Kamienice w północno-wschodniej części bloku mają podobny układ względem stron świata. Również i tam zabudowania pokrywają znaczną powierzchnię parcel, z wyodrębnionymi niewielkimi dziedzińcami. Nieco odmiennie prezentują się budowle na działkach w pierzei rynku. Tam na tyłach kamienic dominują niezabudowane podwórka. Można jedynie przypuszczać, że w średniowieczu i okresie staropolskim te wolne przestrzenie były zajęte przez drewnianą zabudowę. Wzniesione budowle były następstwem procesu zagospodarowania parcel, który został zapoczątkowany zapewne niedługo po rozmierzeniu działek lokacyjnych, wraz z powstaniem pierwszej zabudowy miejskiej. W przeciągu XIV i XV wieku, tak jak i później, stawiano budynki mieszkalno-magazynowe w pierzejach ulic, natomiast tyły działek przeznaczono na cele gospodarcze.

Lubelskie Stare Miasto od kilku dziesięcioleci jest celem badań archeologicznych, prowadzonych zazwyczaj w nielicznych wykopach sondażowych

albo częściej podczas nadzorowania różnych prac budowlanych. Odkrycia przy takich przedsięwzięciach przeważnie miały niepełny wymiar, spowodowany ograniczoną wielkością niedużych wkopów badawczych. Ponadto, wyniki dotyczące rozpoznania zabudowy miejskiej rozkładały się nieproporcjonalnie, odnosząc w głównej mierze do najmłodszych faz, związanych ze wznoszeniem podpiwniczonych kamienic. Prace muratorskie w znaczącym stopniu przyczyniły się do zniszczenia średniowiecznych relikwów architektury drewnianej.

Pomimo wielowiekowych ingerencji zaburzających układ stratygraficzny Wzgórza Staromiejskiego, na działce pod Teatrem Starym, odkryto zachowane w różnym stopniu ślady kilkunastu zabudowań. Uchwycone sekwencje stratygraficzne, o łącznej miąższości nawarstwień antropogenicznych wynoszącej średnio 6 m, umożliwiały obserwację kolejności powstawania poszczególnych założeń drewnianych, a następnie murowanych. Badania archeologiczne prowadzone przy akcjach remontowych Teatru, objęły powierzchnię wynoszącą w sumie około 5 arów (Boruch 1987; Rozwałka 1989; Matyaszewski 1995; Matyaszewski, Mitrus 1995; Tkaczyk, Niedźwiadek 2008; 2009; 2011). Pozwoliło to na rozpoznanie zasięgu zabudowy oraz jej szerszego kontekstu.

Pierwotny poziom terenu w tym rejonie, znajdował się około 2 m poniżej obecnego bruku ulicy Dominikańskiej i opadał w kierunku południowym zgodnie z nachyleniem stoku Wzgórza Staromiejskiego. Na tej podstawie ustalono, że niższe kondygnacje budynków były zagłębione w podłoże lessowe od około 1,80 do 2,40 m. Wzniesiono je w szerokoprzestrzennych wkopach fundamentowych. Odkryte pozostałości zabudowy uchwycono w spągowych partiach, o wysokości wynoszącej od 0,30 do około 2 m.

Stan zachowania śladów po budynkach drewnianych był bardzo słaby. Elementy konstrukcyjne uległy spaleni lub zbutwieniu, w takim stopniu, że niekiedy ich identyfikacja przysparzała sporo trudności. Zgrupowanie obiektów archeologicznych oraz konstrukcji murowanych, na niedużej powierzchni spowodowało zniszczenie starszych relikwów przez powstające kolejne założenia. Wynikiem kilkunastuletniej działalności budowlanej, skutkującej destrukcją obiektów archeologicznych, było to, że przetrwały do czasów współczesnych jedynie w formie cząstkowej. Tylko w trzech budynkach, oznaczonych numerem Ia, Ib, VIII, odkryto pozostałości czterech boków (Ryc. 2a). Pozostałe wycinki planów zabudowy poddano rekonstrukcji poprzez uśrednienie ich możliwych maksymalnych i minimalnych gabarytów, wynikających z kontekstu stratygraficznego. Odtworzone hipotetyczne rzuty poziome założeń drewnianych, przedstawiają warianty mieszczące się w tolerancji, np. równej grubości muru, który wzniesiono wzdłuż przebiegu jednej ze ścian.

Odkryte dolne części budynków oraz rumowiska wyższych kondygnacji, świadczą o zastosowaniu techniki szkieletowej w typie szachulcowym. Ściany takie cechowały drewniane kratownice złożone z pionowych słupów zaczepianych u podstawy na belkach podwalinowych, a w wyższych partiach usztywnione poziomymi ryglami. Przestrzenie pomiędzy belkami wypełniano gliną wymieszaną z sieczką lub wiórami (Ryc. 2b). W najbliższej okolicy

Lublina, po północnej stronie rzeki Czechówki, występują w podłożu naturalnym pokłady gliny, którą najprawdopodobniej pozyskiwano na potrzeby budownictwa szachulcowego. Ściany tego typu, przy odpowiedniej grubości osiągały wysokie walory cieplne, niezbędne do egzystowania w okresie niskich temperatur. Takie rozwiązanie konstrukcyjne stawało się atrakcyjne przy ograniczonej dostępności do drewna. Trudno jednoznacznie rozstrzygnąć wygląd elewacji budynków, z których część mogła posiadać oblicowanie z dranic. Również ściany wewnątrz pomieszczeń mogły mieć drewniane lica.

Domy szachulcowe z pewnością były popularne w warunkach miejskich, gdzie częste pożary wymuszały stosowanie ekonomicznych rozwiązań oraz niepalnych materiałów, np. gliny. Konstrukcje szkieletowe wypierały technikę zrębową, ponieważ wносиły więcej możliwości aranżacyjnych oraz konstrukcyjnych, umożliwiając stawianie budowli o znacznie większej kubaturze przy użyciu tej samej ilości metrów sześciennych drewna.

Rozwój miasta po jego lokacji oraz stopniowe zagęszczenie zabudowy, przerywane klęskami pożarów, stwarzało potrzebę wprowadzenia techniki budowlanej, odpowiadającej ówczesnym warunkom. Przy obecnym stanie badań Wzgórza Staromiejskiego, można jedynie zakładać, że idea budowania domów szachulcowych wiąże się z adaptacją na grunt lubelski wzorców zaczerpniętych z miast Europy zachodniej. Kolonizacja na prawie niemieckim z pewnością sprzyjała przenoszeniu i rozpowszechnianiu takiej myśli technicznej.

Pośród czternastu zidentyfikowanych budynków drewnianych pod Teatrem Starym, w dziesięciu zarejestrowano ślady podwalin konstrukcji szkieletowych, a w pięciu z nich zachowały się pojedyncze słupy. Rozpoznano dwa przykłady założeń, w których wykonano ścianę szachulcową na poziomie piwnic. W pięciu budynkach relikty szachulcowych ścian poświadczały rumowiska kondygnacji parterowej.

Analiza cech konstrukcyjnych pozwoliła na wskazanie prawdopodobnych modułów, obliczonych na podstawie odstępów między słupami oraz odległościami od narożników, a także przyjęcie średniej grubości belek przed spalaniem lub rozpadem. Uzyskany wynik przedstawia zastosowany porządek konstrukcyjny, mający swe odzwierciedlenie w stosowanym schemacie budowlanym, wywodzący się najprawdopodobniej z jednego źródła. Stwierdzono kilka rodzajów czworobocznych budynków, których konstrukcję ścian cechuje przeważnie nieparzysta ilość słupów w układzie: 3 x 5, 5 x 5, 5 x 7, 7 x 7 lub 7 x 8.

Budynek Ia (faza 2a) wzniesiono we wkopie szerokoprzestrzennym o wymiarach 7,36 x 8,05 m (Ryc. 3c). Przecinał on wypełnisko budynku IV oraz skraj wkopu fundamentowego pod budynki IIa i IIb, nie naruszając przy tym ich konstrukcji. Głębokość odkrytego założenia sięgała około 1,80 m poniżej poziomu humusu pierwotnego. Na dnie odkryto relikty czworobocznej budowli posadowionej na podwalinie o szerokości wahającej się pomiędzy 32 a 36 cm. Tworzyła podstawę budynku o wymiarach 7 x 7,10 m (powierzchnia zabudowy 49,70 m²). Na odcinku ściany zachodniej zacho-

wały się ślady 4 słupów, ustawionych w odstępach: 85–18–115 cm, natomiast w ścianie północnej – 3 słupy, co 80 cm (Ryc. 2a). Przekroje ich negatywów miały kształt czworoboczny o wymiarach nie mniejszych niż: 12 x 16, 12 x 14, 14 x 22 cm. Od strony zewnętrznej ściany były oblicowane dranicami. Takie rozwiązanie techniczne świadczy o zastosowaniu konstrukcji szkieletowej na poziomie kondygnacji piwnicznej. Po wybudowaniu fundamentu przestrzeń wkopu wypełniono warstwą zasypiskową, składającą się głównie z lessu zawierającego domieszkę humusem. Pozostałości konstrukcji ścian były bardzo słabo zachowane. Jednakże, zidentyfikowano czytelne negatywy po drewnianych słupach. Wnętrza ich wypełniał less przemieszany z humusem, który przedostał się w miejsce zbutwiałych słupów. Wielotonowy nacisk mas ziemi spowodował sprasowanie resztek drewna, zarówno w miejscu desek, jak też wspierających je słupów nośnych. W wyniku zaobserwowanych procesów, odkryte reliktów ścian osiągnęły grubość wynoszącą zaledwie paru milimetrów, a słupy kilku centymetrów. Pierwotnie przekroje tych elementów konstrukcyjnych miały kilkakrotnie wyższe wartości metryczne od odkrywanych. Dotyczy to również śladów belki podwalinowej, która po zbudowaniu i sprasowaniu miała grubość niespełna 10 mm, a niekiedy jedynie 1 mm lub się nie zachowała.

Kondygnacja podziemna mogła być dwudzielna. Pośrednio świadczy o tym układ dwóch obiektów odkrytych pod podłogą, których usytuowanie mogło być warunkowane ścianą działową. W północno-wschodnim narożniku zlokalizowana była jama zasobowa o głębokości 1,40 m. Pod południowo-wschodnią częścią budynku rozpoznano piwnicę ziemną o przybliżonych gabarytach: głębokość 2 m, szerokość 3,20 m, długość 3,50 m. W jej wschodniej ścianie uformowano w podłożu naturalnym wnękę o wymiarach 0,80 x 0,80 x 1,50 m.

Z pozostałości ściany zachodniej pobrano próbę drewna do analizy radiowęglowej, z której uzyskano szeroki zakres datowania przypadający na lata od 1450 do 1640 (95,4%). Regularny układ krzywej kalibracyjnej cechuje okres 1470–1530 rok (29,1%).

Budynek Ib (faza 2b) powstał w miejscu budynku Ia, pomiędzy jego bokami kondygnacji piwnicy. Pozostawione konstrukcje od strony północnej, zachodniej i południowej posłużyły wtórnie jako ściany oporowe przy wznoszeniu nowego założenia Ib (Ryc. 3d). Prawdopodobnie ich zły stan techniczny nie pozwalał na odbudowę lub na ponowne wykorzystanie jej elementów. Przypuszcza się, że starsza budowla uległa pożarowi w górnych kondygnacjach. Dolna część, poświadczona przez zbutwiałe elementy konstrukcyjne, nie nosiła śladów ingerencji ognia, który np. mógł zostać zdławiony na poziomie parteru.

Nowe założenie posiadało konstrukcję analogiczną do starszej, wystawionej w technice szkieletowej. Rozpoznano plan czworoboczny o wymiarach wynoszących 6,10 x 6,70 m (powierzchnia zabudowy 40,87 m²). Wnętrze piwnic prawdopodobnie było dwudzielne, czego świadectwem może być relikty podwaliny szerokiej na około 20 cm, wyodrębniającej w północnej części

wąskie pomieszczenie. Drewniany fundament budynku składał się z podwaliny o szerokości około 32 cm. Na nim ustawiono pionowo słupy o przekroju czworobocznym: 20 x 22, 18 x 20, 12 x 21, 22 x 26 cm. W ścianie zachodniej rozmieszczono je w odstępach 44–68–34 cm. Po zewnętrznej stronie słupów zamocowano dranice w układzie horyzontalnym, o szerokości: 27, 30, 38, 42 cm. Grubość ich wahała się od 2 do nieco ponad 3 cm. W nawarstwieniach destrukcyjnych odkryto polepę ścienną, będącą przesłanką świadczącą za konstrukcją szachulcową górnej części budynku. Pośród zgłiszczy stropu natrafiono na destrukty pieca grzewczego z kafli garnkowych, stojący pierwotnie w centralnej części kondygnacji parterowej. Pod drewnianą podłogą nie stwierdzono występowania ziemnych piwnic ani jam zasobowych.

Na poziomie podłogi w południowo-wschodniej części pomieszczenia, pomiędzy szczątkami spalonego drewna zidentyfikowano dwa fragmenty pokryw beczek lub koszy o średnicy 35 cm oraz elementy plecionki. Wzdłuż ścian zachodniej i południowej ustawiono konstrukcje legarowe, pełniące funkcję platform do składowania towarów. W ich kontekście odkryto pojedyncze kamienie narzutowe, które mogły służyć jako wsporniki albo obciążniki.

Z zachowanych elementów wyposażenia drewnianego pobrano próby do analizy metodą radiowęglową. Otrzymano daty: wieko 1405–1485 rok (95,4%), elementy plecionki 1480–1670 rok (94,3%) – w tym 1520–1590 rok (46,2%). Podwalina ściany zachodniej miała starszą chronologię: 1390–1490 rok (94,4%). Badania dendrochronologiczne konstrukcji legarowej dowiodły, że do ich wykonania użyto drewna sosnowego z drzew ściętych po 1363 i 1370 roku. Zbliżone datowanie miała seria prób z belek dębowych, odkrytych na podłodze: po 1341, 1374 i 1378 roku.

Budynek IIa (faza 1a) zidentyfikowano jedynie jego wkop szerokoprzestrzenny, o zachowanych odcinkach trzech ścian: północnej, zachodniej i południowej. Jego wymiary nie były mniejsze niż 6 x 7 m (Ryc. 3a). Przy rekonstrukcji jego planu posłużono się wynikami wcześniejszych badań (Rozwałka 1989). Nie zachowały się ślady konstrukcji, którą najprawdopodobniej zdemontowano przy wznoszeniu kolejnego założenia – budynku IIb, usytuowanego w tym samym wkopie szerokoprzestrzennym. W części wschodniej, przypadającej na tylną część piwnicy budynku IIa, odkryto poniżej dna 3 jamy gospodarcze, o głębokości od 0,75 do 1 m. Natrafiono w nich na liczny materiał zabytkowy o chronologii XIV–XV wiekowej. W tym zespole zwartym wraz z fragmentami naczyń wystąpiły dwie monety – denary jagiellońskie. Ich stan zachowania nie pozwala na dokładne określenie czasu emisji lub mennicy. W związku z tym przypisano im szeroką metrykę, obejmującą pełny okres bicia denarów koronnych przez dynastię Jagiellonów: czyli od 1389 do 1501 roku. Zatem, najstarsza data tego przedziału chronologicznego wyznacza zarazem *terminus post quem* dla nadległego budynku IIb, a także innych – Ia, Ib i III – przecinających wkop fundamentowy.

Budynek IIb (faza 1b) wykonano po rozbiórce budynku IIa, adaptując jego wkop szerokoprzestrzenny o wymiarach nie mniejszych niż 6 x 7 m (Ryc. 3b). Do ustalenia zasięgu obiektu i konstrukcji pomocne były wyniki wcze-

śniejszych badań (Rozwalka 1989). We wkopie fundamentowym wzniesiono nowe ściany drewniane, z których przetrwały ślady po zewnętrznym oblicowaniu deskami oraz belki podwalinowe. Słupy prawdopodobnie zostały wymontowane po zawaleniu spalonej kondygnacji parterowej. Zidentyfikowano wkop rabunkowy wykonany w tym celu. Ustalono, że budynek mógł mieć wymiary nie mniejsze niż 5,20 x 6,20 m (powierzchnia zabudowy 32,24 m²). W jego wnętrzu, powyżej poziomu zwęglonej podłogi, natrafiono na destrukty ścian górnych partii, zawierające spalone belki oraz bloki polepy konstrukcyjnej, o grubości około 15 cm. W ich strukturze zachowały się resztki wiązek słomy. Niektóre nosiły ślady cienkiej warstwy tynku wapiennego na powierzchni wewnętrznej. Takie pozostałości świadczą o zastosowaniu konstrukcji szachulcowej ścian wyższej kondygnacji.

Analiza dendrochronologiczna próby pobranej z belki podwalinowej, wykazała użycie drewna dębowego oraz okres ścięcia drzewa po 1317 roku. Powyższa data nie wskazuje momentu wzniesienia konstrukcji, ale stanowi dla niej jedynie *terminus post quem*. Jednak obowiązujący *terminus* dla budynku IIb wyznaczają denary jagiellońskie o chronologii od 1389 do 1501 roku, odkryte w jamach założenia IIa. Można przypuszczać, że do wznoszenia ścian użyto drewna pochodzącego z rozbiórki starszego budynku.

Budynek III (faza 2b) wzniesiono w wykopie szerokoprzestrzennym o wymiarach 2,60 x 4,10 m (Ryc. 3d). Przecinał on budynek IV oraz skraj wkopu pod założenia IIa i IIb. Konstrukcja szkieletowa zachowała się z trzech stron. Czwartą zrekonstruowano poprzez wyznaczenie osi budynku poprowadzonej przez słupy środkowe bocznych ścian. Odtworzone gabaryty wynosiły 2,40 x 3,70 m (powierzchnia zabudowy 8,88 m²). Rozpoznano reliktów podwaliny o szerokości około 20 cm oraz słupów 10 x 10 cm i większych 20 x 20 cm, ustawionych w odstępach: 55, 70, 90 cm. Ściany były oblicowane po zewnętrznej stronie deskami w układzie horyzontalnym, o szerokości około 30 cm. Wewnętrzne lico zachowało się jedynie sporadycznie. Pozostałości ścian zachodniej świadczą, że była wykonana w typie szachulcowym – pomiędzy słupami odkryto polepę. Pod podłogą wschodniej części wydrążono jamę o kształcie w przekroju pionowym zbliżonym do „gruszki”. Jej wymiary wynosiły: głębokość około 2 m, średnica 1,90 m. W wypełnisku natrafiono na materiał zabytkowy, zamykający się w ramach chronologicznych XIV–XV wiek. Obok fragmentów naczyń ceramicznych odnaleziono monety: grosz praski datowany na XIV–XV stulecie oraz denar Władysława Warneńczyka emitowany w latach 1434–1440 roku. Zabytki wyznaczają *terminus post quem* dla budynku III. Analiza dendrochronologiczna próbek drewna pobranych z konstrukcji wskazała, że poszczególne elementy wykonano z drzew ściętych w pierwszej połowie XIV stulecia. Prawdopodobnie do wznoszenia budynku wykorzystano drewno rozbiórkowe. Można przypuszczać, że ta budowla pełniła funkcję gospodarczą (np. spichlerza).

Budynek IV (faza 1a) powstał we wkopie fundamentowym szerokoprzestrzennym o wymiarach nie przekraczających 5 x 5,30 m (Ryc. 3a). Jego pozycja stratygraficzna wskazuje, że jest starszy od budynków Ia, Ib i III. Odkryto

fragmenty podwaliny północnej i wschodniej oraz ślady po dwóch słupach, przypadających po jednym na ścianę. Oddalone były od narożnika północno-wschodniego o 2,10 oraz 2,20 m. Przy próbie rekonstrukcji jego zarysu przyjęto moduł o długości około 85 cm, co w rezultacie dla ściany pięciosłupowej dało wynik 4,50 x 4,60 m (powierzchnia zabudowy 20,70 m²). Wnętrze piwnicy miało prawdopodobnie plan dwudzielny, o czym może świadczyć odsłonięty fragment podwaliny, ułożony w osi budynku oraz relikw słupa – oddalony 85 cm od ściany północnej. Zachowane pozostałości konstrukcji ścian piwnicy potwierdzają zastosowanie techniki szkieletowej, oblicowanej deskami. W narożniku północno-wschodnim, pod podłogą piwnicy znajdowała się jama gospodarcza lub rodzaj schowka, wydrążonego w podłożu lessowym na głębokość około 35 cm. Pozostawiono w niej fragmenty naczyń ceramicznych o chronologii XIV–XV wiecznej.

Badania wnętrza budynku IV ujawniły jego dwie fazy użytkowania. Dno pokrywała warstwa użytkowa, w której stwierdzono ślady spalenizny. Przyпуска się, że mogły to być pozostałości po pożodze. Budynek użytkowano w dalszym ciągu, a dno przykryto lessową warstwą niwelacyjną. Nie zaobserwowano śladów wymiany elementów konstrukcji w partii fundamentowej. Wyższa kondygnacja mogła być przebudowana, pozostawiając piwnice w niezmienionej formie. Dopiero kolejny pożar strawił drewniane konstrukcje i doprowadził do destrukcji. Wnętrze piwnicy zostało wypełnione rumowiskiem polepy zawierającej zwęglone elementy drewniane. Takie pozostałości mogą świadczyć o szachulcowym typie ścian parteru.

Budynek V (faza 2a, 2b) powstał w wykopie szerokoprzestrzennym jako tylni trakt budynku VIb (Ryc. 3c–d). Jego rekonstruowane gabaryty wynosiły 5 m szerokości i 3,20 m długości (powierzchnia zabudowy 16 m²). W sumie z traktem fontowym tworzył jedno założenie o wymiarach 5 x 8,5 m (powierzchnia zabudowy 42,5 m²). W ścianach budynku V nie zachowały się słupy. Natrafiono jedynie na bryły polepy konstrukcyjnej, z odciskami drewnianych ścian oraz słupów o średnicy 18 i 23 cm. Zidentyfikowano deski w układzie horyzontalnym po ich zewnętrznej stronie oraz ślad po podwalinie, o szerokości około 30 cm. Przy ścianie południowej odkryto pokłady polepy, która prawdopodobnie była częścią lica wewnętrznego. Pomieszczenie było wyłożone drewnianą podłogą. W jego osi odkryto dwa ślady po słupach ustawionych bezpośrednio na podłożu naturalnym. Prawdopodobnie były to podpory belki stropowej piwnicy. W południowo-wschodniej części pomieszczenia, pod podłogą usytuowano jamę gospodarczą o głębokości około 0,90 m. Pośród zgromadzonych zabytków ceramicznych datowanych na XIV–XV wiek, znajdowała się moneta – denar jagielloński.

Budynek VIa (faza 1a, 1b) wzniesiony we wkopie szerokoprzestrzennym, z którego zachowały się jedynie odcinki brzegu po stronie południowej i zachodniej. Jego zasięg oszacowano w oparciu o szerszy kontekst stratygraficzny, przyjmując hipotetyczne wymiary 4,5 x 6 m, a dla powierzchni zabudowy około 23 m² (Ryc. 3a–b). Konstrukcja ścian nie była czytelna, zachował się jednak ślad po belce podwalinowej południowej. Pod podłogą w części

centralnej odkryto nieduży schowek o wysokości około 0,22 m, a w narożniku południowo-zachodnim – jamę gospodarczą, o głębokości około 0,70 m. Dno piwnicy pokrywały nawarstwienia użytkowe, w których znajdowały się fragmenty ceramiki XIV–XV wiecznej oraz moneta – denar koronny Władysława Warneńczyka. To znalezisko pozwala wyznaczyć dla warstwy *terminus post quem* w oparciu o lata emisji tego denara: 1434–1440.

Budynek VIb (faza 2a, 2b) wystawiono w wykopie szerokoprzestrzennym w trakcie frontowym większego założenia. Możliwe, że początkowo funkcjonował jako samodzielna budowla, na planie czworoboku o ścianach pięciosłupowych, a następnie został powiększony o tylni trakt – budynek V (Il. 3c–d). Cechy konstrukcyjne budynku były trudne do ustalenia ze względu na brak słupów oraz mało czytelny ślad po drewnianych ścianach i podwalinie, której szerokość wynosiła około 30 cm. Na ślad spalonych desek, które można wiązać z fragmentem ściany północnej, natrafiono w trakcie wcześniejszych badań (Rozwałka 1989). Zrekonstruowane wymiary budynku VIb wynosiły 5 x 5,40 m (powierzchnia zabudowy 27 m²). Wraz z traktem tylnym tworzył jedno założenie o wymiarach 5 x 8,5 m (powierzchnia zabudowy 42,5 m²). Wewnątrz piwnicy natrafiono na fragment podwaliny ułożonej wzdłuż osi, co może pośrednio świadczyć o istnieniu podziału na mniejsze pomieszczenia. Stwierdzono obecność pozostałości podłogi z desek ułożonych wzdłuż osi wschód-zachód, która w wyniku pożaru uległa zniszczeniu. Obiekt w dalszym ciągu był użytkowany, a spalenizna oraz resztki zwęglonych desek zostały przykryte lessową warstwą niwelacyjną. W warstwie zasypiskowej piwnicy odkryto denar koronny Władysława Warneńczyka (1434–1440 rok).

Budynek VIc (faza 2b) związany był prawdopodobnie z dostawieniem dobudówki do budynku VIb (Ryc. 3d). Pozostałości jej zachowały się w niewielkim stopniu, uniemożliwiającym poznanie cech konstrukcyjnych. Przyjęto, że część wschodnia nie wykraczała poza front budynku. W ten sposób zrekonstruowany jej plan odpowiadał wielkością pomieszczeniom pod traktem przednim budynku VIb. Można jedynie przypuszczać, że wzniesienie tego założenia miało na celu powiększenie powierzchni piwnic lub zapewnieniem im komunikacji od ulicy.

Budynek VIId (faza 2c) powstał jako ostatni w odkrytej sekwencji stratygraficznej. Jedynym jego zachowanym reliktem był fragment podwaliny o szerokości 25 cm oraz rumowisko polepy ściennej. Układ belki powtarzał przebieg ściany południowej starszego założenia – budynku VIb.

Budynek VII (faza 2b) wzniesiono we wkopie szeroko przestrzennym o rekonstruowanych wymiarach wynoszących 7,20 x 7,60 m (Ryc. 3d). Zasięg części południowej budynku został odtworzony w oparciu o układy stratygraficzne z wcześniejszych badań (Matyaszewski 1995). W jego wnętrzu odkryto relikty konstrukcji ścian, pozwalających określić hipotetyczną długość boków budowli: 6,90 x 7,20 m (powierzchnia zabudowy 49,68 m²). Badania wykopaliskowe północnej części ujawniły relikty ściany zachodniej oraz destrukty północnej i wschodniej. Nie natrafiono na stojące słupy, przetrwał jedynie ślad po podwalinie – o wymiarach nie mniejszych niż 12

x 18 cm oraz zwęglone deski ścian. Analiza destruktywów pozwala wnioskować o spaleniu konstrukcji drewnianej, składającej się ze słupów i dranic, oblepionych grubą warstwą polepy, co cechowało założenia szachulcowe. Wewnątrz piwnic odsłonięto relikty drewnianej podłogi. Z pozostałości północnej ściany pobrano próbę i oddano do analizy radiowęglowej, otrzymując datę po kalibracji 1260–1400 rok. Dla drewna ze ściany zachodniej uzyskano datę – po 1309 roku.

Budynek VIII (faza 1b) wykonano we wkopie szerokoprzestrzennym 6 x 9 m (Il. 3c). Jego rozmiary oszacowano w oparciu o szerszy kontekst stratygraficzny (Rozwałka 1989; Matyaszewski 1995; Matyaszewski, Mitrus 1995). Podobnie postąpiono w przypadku wymiarów budynku, rekonstruując jego gabaryty wynoszące: 5 x 8,60 m (powierzchnia zabudowy 43 m²). Podstawą do ściślejszych ustaleń było przede wszystkim odkrycie części północnej na odcinku o długości około 8 m, z zachowanym zarysem wkopu fundamentowego oraz konstrukcją ściany szkieletowej w typie szachulcowym. U jej podstawy leżała podwalina o szerokości wynoszącej od 40 do 55 cm. Na niej ustawiono słupy, z których zachowały się jedynie dwa, przewrócone i znacznie strawione przez ogień – ich przekątne wynosiły 15 i 20 cm. Odległość pomiędzy nimi sięgała około 110 cm. Po obu stronach słupów wykonano lico z dranic. Od strony wewnętrznej były to deski w układzie horyzontalnym, o szerokości 26 i 30 cm oraz grubości 5 cm. Po zewnętrznej – zachowały się jedynie ich niewielkie przepalone szczątki. Przestrzeń pomiędzy oblicowaniem z dranic wypełniono gliną. Pozostałości drewnianych elementów konstrukcyjnych ściany północnej poddano analizie dendrochronologicznej. Wszystkie próby dowiodły zastosowanie drewna dębowego, z drzew ściętych w XIV wieku: podwalina – po 1341 roku, deska oblicowania – po 1362 rok, słupy – po 1364 (-5/+8) i po 1370 roku.

Budynek IX (faza 2a) został wyróżniony w oparciu o odkrycie południowego skraju wkopu szerokoprzestrzennego (Ryc. 3c). Jego cechy były analogiczne do wkopu fundamentowego wcześniejszego założenia – budynku VIII.

Budynek X (faza 2c) to pozostałość po drewnianej podłodze bliżej nieokreślonej budowli. Znikomy stan zachowania nie pozwolił na rekonstrukcję jego powierzchni.

Budynek XI (faza 2c) wzniesiono we wkopie szerokoprzestrzennym. Odkryty jego narożny skraj zawierał słabo zachowaną konstrukcję drewnianych ścian.

Kamienica I (faza 3) usytuowana frontem do ulicy Jezuickiej, czworoboczna, jednotraktowa, o wymiarach 6,30 x 8,70 m (Ryc. 4a). Gabaryty uwzględniające długość przypory tylnej, mogą stanowić oparcie dla drewnianej konstrukcji klatki schodowej, zawierają się w pełnych jednostkach miary łokciowej: 11 x 22 łokcie polskie (6,34 x 12,67 m). Powierzchnia użytkowa parteru wynosiła około 28 m². Analiza stratygrafii wykazała, że budynek nie miał kondygnacji podziemnej. Posiadał jedynie ziemne piwniczki, jedna była wydrążona wewnątrz, przy narożniku północno-zachodnim, druga – z tyłu budynku, wyposażona w drabinę drewniano-sznurową.

Kamienica IIa (faza 3) na planie prostokąta, o wymiarach 11 x 22 łokcie polskie, czyli 6,34 x 12,67 m (Ryc. 4a). Budynek nie podpiwniczony, usytuowany frontem do ulicy Dominikańskiej. Poziom parteru obejmował powierzchnię użytkową wynoszącą około 47,50 m². Powierzchnia zabudowy bez uwzględnienia klatki schodowej sięgała 80,33 m². Kamienicę ustawiono wzdłuż parceli, wytyczając północny fundament po granicy. Od strony południowej pozostawiono przejazd w głąb działki.

Kamienica IIb (faza 5) odnosi się do młodszej fazy użytkowania kamienicy IIa, po jej przebudowaniu (Ryc. 4a). We wnętrzu budynku, w narożnikach i przy ścianie południowej odkryto trzy fundamenty punktowe, mogące stanowić podstawę pod konstrukcje łuków jarzmowych. Wymurowano je z bloków opoki wapiennej, przy użyciu zaprawy piaskowo-wapiennej. Te konstrukcje wiąże się z przebudową parteru – wykonaniem sieni przechodniej wraz ze sklepieniami oraz wzniesieniem drugiej kondygnacji nadziemnej. Po rozbudowie założenia dostęp do sieni zamknięto bramą. Gabaryty kamienicy IIb wraz z sienią wynosiły 14 x 22 łokcie polskie, czyli 8,06 x 12,67 m (powierzchnia zabudowy bez klatki schodowej 102,12 m²).

Kamienica III (faza 4) założenie na planie zbliżonym do kwadratu, o osiach długości 22 x 22 łokcie polskie, czyli 12,67 x 12,67 m (powierzchnia zabudowy około 160,53 m²). Wnętrze kondygnacji podziemnej rozdzielał mur arkadowy, o układzie równoległym do ulicy Dominikańskiej. Dwie prostokątne piwnice kolebkowe miały powierzchnię użytkową wynoszącą około 45 i 38 m² – pomniejszona po remoncie do 30,70 m² (Ryc. 4a). W ścianie wschodniej usytuowane były dwa otwory mogące pełnić funkcję komunikacyjną z wejściem od ulicy Dominikańskiej lub zsyphu. Północną ścianę cechowała znaczna grubość, sugerującą jej starszą genezę jako tzw. mur pożarowy. Kamienica prawdopodobnie była piętrowa.

Kamienica IV (faza 5) zajęła narożnik działki u zbiegu ulic Dominikańskiej i Jezuickiej. Jej gabaryty wynosiły około 7,50 x 11,50 m (Ryc. 4a). Mury kamienicy zostały dostawione do starszych założeń – kamienic I i III, tworząc z nimi zwartą zabudowę (Ryc. 4b). Pod nią usytuowano dwie piwnice kolebkowe, o osiach równoległych do ulicy Jezuickiej. Ich powierzchnie wynosiły 24 i 33,60 m². Poniżej, na drugiej kondygnacji, wydrążono kolejną piwnicę. Prowadziła do niej klatka schodowa o stopniach z ciosów wapiennych.

Badania archeologiczne zrealizowane pod Teatrem Starym przyczyniły się do odkrycia nie tylko reliktyw budynków, jam gospodarczych oraz licznych zabytków ruchomych. Analizując relacje przestrzenne dostrzeżono, że działka zajęta obecnie przez Teatr Stary skupiała pogrupowane w trzech odrębnych strefach obiekty archeologiczne powstałe po lokacji miasta. Pomiedzy tymi koncentracjami występowały pasy terenu wolnego od zabudowy drewnianej i jam gospodarczych. Dało to asumpt do dalszych dociekań. Niewątpliwie były to pierwotne granice parcel, tzw. miedzuchy, utrzymywane przez kilka stuleci. Gdy wznoszono budowle murowane, starszy podział terenu miał zasadniczy wpływ na rozmieszczenie nowych założeń. Wzdłuż

tych rozdzielających linii wytyczono fundamenty kamienic. Takie obserwacje stały u podstawy wskazania granic pomiędzy odrębnymi własnościami. Zachowany układ przestrzenny budowli drewnianych i murowanych, będący w zgodności z kształtem bloku i przebiegiem ulic, pozwala wysnuć tezę, o lokacyjnym charakterze tego podziału. Pierwotny układ wpisywał się w schemat, według którego, rozmierzone działki oddalone od rynku miały mieć 2,5 pręta szerokości oraz 7 prętów długości (Rozwałka *et al.* 2006, 158). Przy zastosowaniu miary w łokciach polskich wynoszących 0,576 m, w przeliczeniu otrzymamy wymiary parceli: 10,80 x 30,24 m (powierzchnia 326,59 m²). Uwarunkowania wpływające na asymetryczną formę bloku zabudowy, oddziaływały również na plany działek. Utrzymując podobną powierzchnię przybierały kształty zbliżone do prostokątów lub trapezów. Ich pierzeje wyznaczały przebieg dawnego ciągu komunikacyjnego.

W kontekście rozwoju zabudowy działki po przyjęciu nowego układu przestrzennego dla Lublina w 1317 roku, wprowadzono podział dla odkrytych obiektów, klasyfikując je na powstałe w okresie przed lub po lokacji miasta. Badając relikty budynków zwrócono uwagę nie tylko na ich cechy architektoniczne, ale również przestrzenne. Zaobserwowano, że najstarsze obiekty związane z okresem przedlokacyjnym, wczesnośredniowiecznym, były rozplanowane w całkiem innym zamyśle niż pozostałe. Jedna z ziemianek miała zachowaną ścianę zwróconą w stronę północno-wschodnią. Pozwoliło to na wskazanie jej układu jako niezgodnego z lokacyjnym podziałem na parcele i ciągi komunikacyjne, wytyczone w tej części miasta po osiach wschód–zachód i północ–południe.

Nowy porządek przestrzenny warunkował rozmieszczenie budowli oraz ich kształt. Przejawiało się to w jak najlepszym dostosowaniu i dopasowaniu zabudowy do wielkości działki przy zachowaniu komunikacyjności oraz dostępu do głównych ciągów ulic. Zastosowane rozwiązania techniczne podyktowane były względami pragmatycznymi i ekonomicznymi. Prawdopodobnie wzdłuż przebiegu granic stawiano drewniane ogrodzenia. Nie był to trwały wyznacznik, ponieważ układ zmieniającej się zabudowy świadczy pośrednio o nieznacznych odchyleniach linii podziałów względem pierwotnego planu. Przypuszcza się, że w razie potrzeby granice były wznawiane, ale nie na tyle precyzyjnie by pokryć się z wcześniejszymi. Mimo wszystko ich przebieg mieści się w tolerancji, sięgającej wartości 1 m. Można domniemywać, że niedokładności wynikały nie tyle z wykorzystywania prymitywnych przyrządów pomiarowych, co raczej na skutek klęsk pożaru, niszczących całe bloki zabudowy, a także punkty odniesienia.

Zmiany zabudowy następowały na każdej z wyróżnionych działek. Świadczą o tym relacje stratygraficzne odkrywanych założeń drewnianych. Konstrukcje ich przeważnie nosiły ślady zniszczeń dokonanych przez ogień. Klęski pożarów często obejmowały nie tylko pojedyncze parcele, ale również sąsiednie, rozprzestrzeniając się niekiedy na całe pierzeje lub bloki zabudowy. Brak relacji stratygraficznych pomiędzy działkami oraz nieściśła chronologia odkrywanych reliktyw drewnianych, mieszcząca się w przedziale

XIV–XV wieku, przysparza trudność metodyczną w powiązaniu odkrywanych faktów w spójny obraz. Dlatego przyjęto ogólny podział na fazy, w których poszczególne zmiany zachodzą równolegle, ze zbliżoną częstotliwością prawie na wszystkich działkach. Ukazanie w takim przekazie odkryć i ich relacji, umożliwia przedstawienie ważniejszych akcji budowlanych w szerszym kontekście.

Uogólniony podział na fazy dla trzech analizowanych działek lokacyjnych, obejmuje sposób ich zagospodarowania w okresie późnego średniowiecza, kiedy to stawiano konstrukcje drewniane i kopano piwnice ziemne, jak również czasy nowożytne, związane z architekturą murowaną. Wskazują one przejawy działalności budowlanej znanej jedynie z interpretacji odkrywanych struktur archeologicznych oraz badań archeologiczno-architektonicznych reliktyw. Zaobserwowane zjawiska i zmiany rozpoznanej przestrzeni miejskiej ujęto w sześciu głównych fazach (Ryc. 3–5). Pierwsza, datowana szeroko na okres XIV – 1. poł. XV wieku, wiązała się ze wznoszeniem budynków drewnianych o powierzchni zabudowy wynoszącej średnio od 20 do 40 m². Druga, związana ze schyłkiem późnego średniowiecza – 2. poł. XV stulecia, obejmuje większe założenia drewniane, mieszczące się w ogólnych ramach 40–50 m². Faza trzecia – XVI wiek – otwiera okres nowożytny, kiedy to stawiano konstrukcje murowane, początkowo o mniejszej powierzchni zabudowy, nie przekraczającej 100 m². W czwartej, przypadającej na XVI/XVII stulecie, przyświecał już zamiysł zabudowywania całej szerokości działki. Piąta faza – XVII wiek – przedstawia sposób zaadoptowania starszych budowli oraz wzniesienie nowych – w pozostałej wolnej przestrzeni. Uwzględniono przy tym potrzeby komunikacyjne, o czym świadczy np. sień przechodnia prowadząca na tył działki lub wąskie podwórze z wejściem od ulicy Jezuickiej. Ostatni etap dotyczy wystawienia gmachu Teatru Starego w 1822 roku na fundamentach zrujnowanych kamienic.

Dwie pierwsze fazy podzielono na mniejsze jednostki, w celu uwzględnienia zachodzących zmian w zabudowie, związanych z odkrytymi śladami budynków i jam gospodarczych. Należy przy tym mieć na uwadze to, że dysponujemy jedynie śladami dolnych partii piwnic pod budynkami. Można jedynie przypuszczać, że były też budynki płytko zagłębione w podłoże lub bez podpiwniczenia. Jedynymi przesłankami świadczącymi o ich istnieniu mogą być jamy gospodarcze usytuowane na tyłach też zabudowy.

Przedstawiona poniżej charakterystyka poszczególnych faz podsumowuje wyniki analizy, prezentując przyjęty wariant rozwoju zabudowy:

Faza 1a – obejmuje relikty trzech budynków na dwóch działkach (Ryc. 3a). Na południowej, parceli narożnej, były to budynek IIa, usytuowany w pierzei ulicy Dominikańskiej oraz budynek IV, położony na tyłach – przy nim znajdowały się dwie głębokie piwniczki ziemne. Środkowa działka była zajęta przez budynek VIa, zwrócony ścianą szczytową w stronę ulicy Dominikańskiej. Na północnej parceli nie natrafiono na ślady domostwa, lecz przesłanką o jego istnieniu może być obszerna piwnica ziemna zlokalizowana w głębi działki.

Faza 1b – dotyczy trzech budowli na trzech działkach, zwróconych węższymi ścianami do pierzei ulicy Dominikańskiej (Ryc. 3b). Na południowej działce narożnej wzniesiono nowy budynek IIb, w miejscu wcześniejszego budynku IIa, adaptując jego wkop fundamentowy. Prawdopodobnie stan techniczny starszego wymagał gruntownej przebudowy, sięgającej podwalin. Tylne części przeznaczona była na cele gospodarcze, o czym świadczą pośrednio piwniczki ziemne. Na działce środkowej nie zaobserwowano zmian przestrzennych, przyjęto wariant trwania budynku VIa w niezmienionej formie. Przesłanką o jego długim funkcjonowaniu mogą być warstwy użytkowe odłożone na dnie, nie mające analogii w sąsiednich założeniach. Północna parcela zyskała nową zabudowę, którą cechował już zamysł wznoszenia nieco większych budowli – budynek VIII.

Faza 2a – wyznacza zmianę przestrzenną w analizowanej części miasta. Można zakładać, że było to wynikiem np. klęski pożaru o szerszym zasięgu. Efektem jej niszczycielskiej działalności było wznowienie przebiegu granic parcel oraz wzniesienie nowej zabudowy, którą cechowały większe gabaryty. Można domniemywać, że wówczas poszerzono ulicę Dominikańską w jej południowym biegu, poprzez cofnięcie pierzei zabudowy w stronę zachodnią. Przejawem tego hipotetycznego planu przestrzennego mogło być wytyczenie nowego domostwa na narożnej parceli – budynku Ia (Ryc. 3c). Jego południowa ściana wyznaczała pierzeję ulicy Jezuickiej. Na środkowej działce wzniesiono dwuczłonowe założenie, mogące powstać etapowo, najpierw trakt frontowy – budynek VIb, a następnie trakt tylni – budynek V. Przy ścianie południowej zlokalizowano piwniczkę ziemną. Północna działka nie nosiła śladów zabudowy, poza jamą gospodarczą w jej głębi. Możliwe, że stała tu budowla nie podpiwniczona lub jej fundamenty zostały zniesione w wyniku budowy młodszych założeń. Uwagę zwraca fakt odkrycia skraju wkopu fundamentowego pod budynek IX z sąsiedniej północnej działki. Jest to przejaw przekroczenia granicy parceli lub jej nieco innego przebiegu, odsuniętego od pierwotnego podziału. Niewykluczone, że jest to ślad zamysłu muratorów dążących do wzniesienia zwartej zabudowy. Ta teza nie znajduje poparcia w szerszym kontekście odkrywanych reliktyw, które świadczą raczej o tendencji powstawania w tej części miasta budowli wolnostojących.

Faza 2b – obejmuje zmiany zabudowy na trzech działkach przy utrzymaniu nowego planu przestrzennego. Na parceli południowej zaobserwowano gruntowną przebudowę, której wynikiem było wystawienie budynku Ib w miejscu wcześniejszego – budynku Ia (Ryc. 3d). W tym celu nie zasypaną piwnicę starszego domostwa, wykorzystano wtórnie zamiast kopania nowego szerokoprzestrzennego wkopu fundamentowego. W niej posadowiono podwaliny kolejnej, analogicznej konstrukcji. Na jej tyłach, patrząc od strony ulicy Jezuickiej, wzniesiono budynek gospodarczy z jamą zasobową pod dnem piwnicy – budynek III. Na środkowej działce prawdopodobnie postępowała rozbudowa, polegająca na dostawieniu dobudówki gospodarczej – określonej jako budynek VIc, do istniejącego założenia, składającego się z budynku V i VIb. Można jedynie domniemywać, że miało to związek z powiększe-

niem kubatury piwnic lub zapewnieniem im komunikacji – z wejściem od ulicy Dominikańskiej. Na północnej działce wzniesiono nowe założenie – budynek VII. Jego ściana północna nie zachowała się, lecz można sądzić, iż przebiegała w bezpośredniej bliskości granicy parcel. Uchwycono sekwencję stratygraficzną, świadczącą o wcięciu się nowego założenia we wkop fundamentowy starszego budynku sąsiedniej działki – budynek IX. Powstałą relację przestrzenną można rozpatrywać w dwojaki sposób, a mianowicie jako kolejny przejaw korygowania granic parcel, albo jako przykład scalania budowli w zwartą zabudowę pierzejową. Takie rozwiązanie zapewne cechowało ciągi zabudowy przy głównych ulicach w mieście.

Faza 2c – stanowi kontynuację przemian przestrzennych architektury drewnianej. Jej zakres jest trudny do scharakteryzowania ze względu na znikomy stan zachowania reliktyw, zniesionych przez fundamenty i piwnice kamienic. Szczątkowe ślady pozwalają jednak wykazać, że powstawały kolejne założenia o nieustalonym planie. Takim przykładem może być fragment spalonej podłogi, odkrytej na parceli południowej – budynek X. Obok odkryto jamę gospodarczą zaopatrzoną w konstrukcję słupową. Działka środkowa nosiła ślady zasypiania starszych założeń zniszczonych przez pożar oraz wzniesienia nowej budowli – budynku VIId. Odkryty fragment jego podwaliny pokrywał się z układem rekonstruowanej ściany południowej starszego – budynku VIb. Północna parcela, podobnie jak pozostałe, nosi ślady destrukcji konstrukcji drewnianych, ale również wzniesienie nowej, odsuniętej od pierzei – budynek XI. Frontowa część działki prawdopodobnie tworzyła tymczasowo wolny od zabudowy plac.

Faza 3 – dotyczy przełomu architektonicznego, związanego ze wzniesieniem pierwszych budynków murowanych (Ryc. 4a). Kamienica I powstała na parceli południowej, w pierzei ulicy Jezuickiej. Możliwe, że jej lokalizacja podyktowana była rozmieszczeniem starszej – drewnianej zabudowy, zajmującej część wschodniej pierzei działki. Brak zachowanych śladów pozostawia tą tezę w sferze przypuszczeń. Na tyłach kamienicy I znajdowała się piwnica ziemna. Środkowa parcela była wolna od zabudowy murowanej. O istnieniu założeń drewnianych nie sposób wyrokować, gdyż nie zachował się układ stratygraficzny z tym związany, zniesiony przy kopaniu piwnic w kolejnej fazie. Na parceli północnej wzniesiono kamienicę IIa, którą usytuowano wzdłuż północnej granicy, pozostawiając ciąg komunikacyjny po stronie południowej.

Faza 4 – obejmuje wybudowanie kamienicy III na całej szerokości parceli, przy zachowaniu układu granic działek lokacyjnych (Ryc. 4a). Zaobserwowano, że grube mury fundamentów wykraczają poza wytyczone linie, co może być celowym zamysłem, odczytywanym jako „wspólna ściana”, do której mogą rościć prawa właściciele obydwu sąsiadujących parcel. Na uwagę zasługuje nietypowy układ pomieszczeń piwnic, usytuowanych w poprzek działki, jak również brak w planie fundamentów wyodrębnionej przestrzeni komunikacyjnej, łączącej front z podwórzem. Nasuwa to przypuszczenia, o mogących zachodzić w tym okresie zmianach parcelacyjnych. Wydaje się prawdopodobna teza, mówiąca o podzieleniu działki lokacyjnej na dwie

mniejsze parcele. Wschodnia nadal była dostępna od ul. Dominikańskiej, natomiast wyodrębniona tylna parcela, miała pierzeję od strony zachodniej, z wejściem od ulicy wewnątrz blokowej. Niewykluczone, że takie rozdrobnienie własności mogło mieć miejsce również w przypadku działki południowej. Wówczas wyodrębniona nowa granica pomniejszych działek, przebiegała po zachodniej stronie kamienic, pozostawiając wzdłuż ich ścian wąskie podwórza. Taki utrwalaony podział pokrywa się ze współczesną granicą.

Faza 5 – obrazuje zagęszczenie zabudowy (Ryc. 4a). Plac narożny, u zbiegu ulic Dominikańskiej i Jezuickiej zostaje zajęty przez kamienicę IV. Jej mury wpinają się w stojące, starsze założenia. Można przypuszczać, że w tym czasie nastąpiło scalenie dwóch połówek parcel lokacyjnych, południowej i środkowej, tworząc jedną własność. Pośrednio świadczą o tym piwnice kamienic III i IV, które zostały ze sobą skomunikowane. Wejście do nich usytuowano na tyłach kamienicy I. Dodatkowo pod kamienicą I wydrążono piwnicę do której prowadziły schody z piwnicy kamienicy IV. Północna działka nie uległa reorientacji, nadal utrzymując granice lokacyjne. Nie zaobserwowano przesłanek przemawiających za jej podziałem. Jedną z ważniejszych zmian było zabudowanie przejazdu wzdłuż jej południowej granicy. Wzniesiono w jej miejsce sień przechodnią, utrzymując tym samym ciąg komunikacyjny z tylną częścią parceli.

Faza 6 – wiąże się z wykupieniem terenu obejmującym dwie działki, południową – po przeprowadzeniu reorientacji w fazie 5 oraz północną – w lokacyjnych granicach. Po ich scaleniu przystąpiono do budowy Teatru Starego (Ryc. 5). Wykorzystując podwaliny wcześniejszych kamienic, skrócono czas potrzebny do wzniesienia gmachu, jak również znacznie pomniejszono koszty. Zrealizowanie tej inwestycji trwało zaledwie 4 miesiące (Kasiborski 1981, 6). Pod konstrukcję Teatru zaadaptowano mury kamienic I, IIb, III i IV. Jedynie na odcinku ściany zachodniej wyprowadzono nowy fundament w typie arkadowym. Poprowadzono go na przedłużeniu ściany zachodniej kamienicy I, aż do kamienicy IIb.

Pozyskane dane z badań archeologicznych, przeprowadzonych w związku z remontem Teatru Starego, rozszerzają wiedzę o skrawku dawnej przestrzeni miasta. W przypadku Lublina jest to istotne odkrycie, ponieważ brakuje dostatecznych przekazów historycznych i ikonograficznych, obrazujących architekturę miejską w średniowieczu czy we wczesnym okresie staropolskim. Dalsze badania archeologiczne zabudowy lubelskich działek są niezbędne, aby wnioskować o zachodzących zmianach w szerszej przestrzeni, obejmującej Stare Miasto opasane murami obronnymi, jak również w ukształtowanych przedmieściach.

Tomasz Dzieńkowski*

Das mittelalterliche Chełm im Lichte archäologischer Quellen

ABSTRACT

T. Dzieńkowski 2012, An early medieval town of Chełm in the light of archaeological research. *Analecta Archaeologica Ressoviensia* 7, 371–458

Long term interdisciplinary research in Chełm resulted reconstruction of the original arrangement of the plots in Chełm and its later transformation caused by an urban process of location. In the early medieval times Chełm was a Polish Russian borderland and it functioned as a capital city with a prince and bishop's residence (royal since 1253), a borough and a residential and craft's colony. Changes of spatial development of the town took place in 1392 but the town's 13th century history and its multicultural character was respected and remained untouched.

Keywords: Medieval Chełm, interdisciplinary research, Polish-Russian borderland, capital city

Received: 27.03.2012; Revised: 20.08.2012; Accepted: 16.12.2012

Die archäologischen Forschungen über die Anfänge von Chełm haben schon eine hundertjährige Tradition. Sie fügen sich in die Hauptströmung der Forschungen über die frühstädtischen Anlagen mit der Verwaltungs-, Militär-, Religions – und Wirtschaftsfunktion ein (vgl. Piekalski 1998, 350; Buśko *et al.* 2006; Leciejewicz 2006). Die starke Entwicklung von Chełm im 13. Jh. das damals eins der wichtigsten und zugleich multiethnischen und multikulturellen Zentren des polnisch-ruthenischen Grenzgebietes war, bildete die Grundlage für das 1392 erhaltene Stadtrecht, wie auch für die weitere Entwicklung der Stadt in den kommenden Jahrhunderten.

Den Komplex in Chełm, der auf dem Gipfel und am Fuß eines als „Wzgórze Katedralne“ bezeichneten Kreidefelshügels lokalisiert war, bildete die Burg mit der fürstlichen Residenz, die Vorburg und eine offene Siedlung. Im Ostteil des Hügels befand sich das Verwaltungs – sakrale Zentrum mit der fürstlichen Burg, die auf der höchsten Anhöhe, auf dem Hügel sog. „Wysoka Górka“ lokalisiert war (Buko 2004; 2006). Die besiedelte Anhöhe hat eine charakteristische, kuppelartige Form und wird aus Oberkreidefels gebildet, die ca. 205–230 m ü. d. M. ragen (Dobrowolski 1998). Besonders auffallend ist die Lage der

* Archeo. Badania archeologiczne, ul. Kolejowa 64c/24, 22–100 Chełm, dzienkowskitomek@poczta.onet.pl

Anhöhe an der Grenze verschiedener Milieus – einer flachen und sumpfigen Senke des Flusses Dubienka und der hoch ragenden Hügel „Pagóry Chełmskie“, was eine sehr günstige Verteidigungs – und Siedlungsbedingungen schaffte (Abb. 1). Die Entwicklung der Besiedlung wurde dort vor allem durch die Nähe des Agrarlandes und des Flusses (Uherka – der Nebenfluss von Bug) begünstigt, dessen Tal samt kleinen Flussläufen die Anhöhe vom Westen und Norden umgab, und der den Wasserzugang, wie auch den Kommunikationsweg sicherte.

Die Bezeichnung Chełm dürfte auf die Topographie zurückgeführt werden, worauf der urslawische Wortstamm „chlm“ hinweist, der eine Anhöhe, einen Hügel bezeichnet (Warchoł 1995). Der Name wurde zum ersten Mal in den schriftlichen Quellen Mitte des 13. Jhs. verzeichnet (Šachmatov 1908, 740). Jerzy Nalepa (2000) rechnet Chełm zu den westslawischen Namen, weil das Wort im Mittelalter nur auf den Gebieten westlich vom Fluss Bug auftaucht.

Heute befindet sich auf dem Hügel „Wzgórze Katedralne“ ein jahrhundertalter Sakralkomplex, der die Basilika der Heiligen Jungfrau Maria, das alte Bischofsschloss und das Basilianer Kloster samt Wirtschaftsgebäuden umfasst.

Historischer Umriss

Die wichtigste Informationsquelle über die mittelalterliche Chełm – Geschichte ist die Chronik „*Kronika halicko-wołyńska*“, obwohl es erwähnenswert ist, dass Chełm noch vor dem Jahr 1073–1074 von Jan Długosz in seinem Werk „*Roczniki, czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*“ (Ks. III. wyd. Warszawa 1969, 129–133) erwähnt wurde. Nach Einschätzung vieler Historiker ist diese Information durch historische Tatsachen nicht bekräftigt (vgl. Baran 2005b). Die Chronik „*Kronika halicko-wołyńska*“ wurde größtenteils auf dem Hof des Fürsten Daniel Romanowitsch verfasst und diese Quelle ist in ein paar Handschriftengruppen erhalten geblieben, von denen die älteste – *Ipat’evskij* im 15. Jh. entstanden ist (Bartnicki 2005, 9; Dąbrowski 2011; Nagirnyj 2011, 15–17). Nach der Ansicht von Dariusz Dąbrowski (2009, 61) beschrieb die Chronik „*Kronika halicko-wołyńska*“ die Zeit zwischen 1205–1289 (spätestens bis 1291). Die Erwähnungen der Name – Chełm erscheinen in der Chronik zwischen 1223 und 1288 (Šachmatov 1908, 740–913) und beinhalteten die Beschreibung der ersten Einwohner dieser

Abb. 1. Chełm. Lokalisierung auf der Landkarte Polens und in der Mikroregion. Die Lage der frühmittelalterlichen Besiedlung auf zwei Kreidehügeln – Chełm (Wzgórze Katedralne) und auf dem in den 60-er Jahren zerstörten Hügel „Kredowa Góra“ (von Ł. Chabudziński)

Ryc. 1. Chełm. Lokalizacja na mapie Polski oraz w mikroregionie. Miejsca usytuowania wczesnośredniowiecznego osadnictwa na dwóch pagórkach kredowych – Chełm (Wzgórze Katedralne) i Kredowa Góra zniszczona w latach 60. (wyk. Ł. Chabudziński)

Gegend, die mit dem Namen „tuziemce“ bezeichnet werden, wie auch die Charakteristik der Burg, der Einrichtung der Kirchen, die während eines großen, in das Jahr 1256 datierten Brandes niedergebrannt sind (Šachmatov 1908, 844–845). Chełm wurde am häufigsten während der Herrschaft des Fürsten Daniel Romanowitsch und bei den wichtigen Ereignissen, wie z.B. der Besuch päpstlichen Botschafters oder die Mongolen – Angriffe erwähnt. Nach dem Tod des Fürsten im Jahre

1264 wurde die Stadt nur noch gelegentlich genannt (Szczygieł 1996, 33; Baran 2005a, 444).

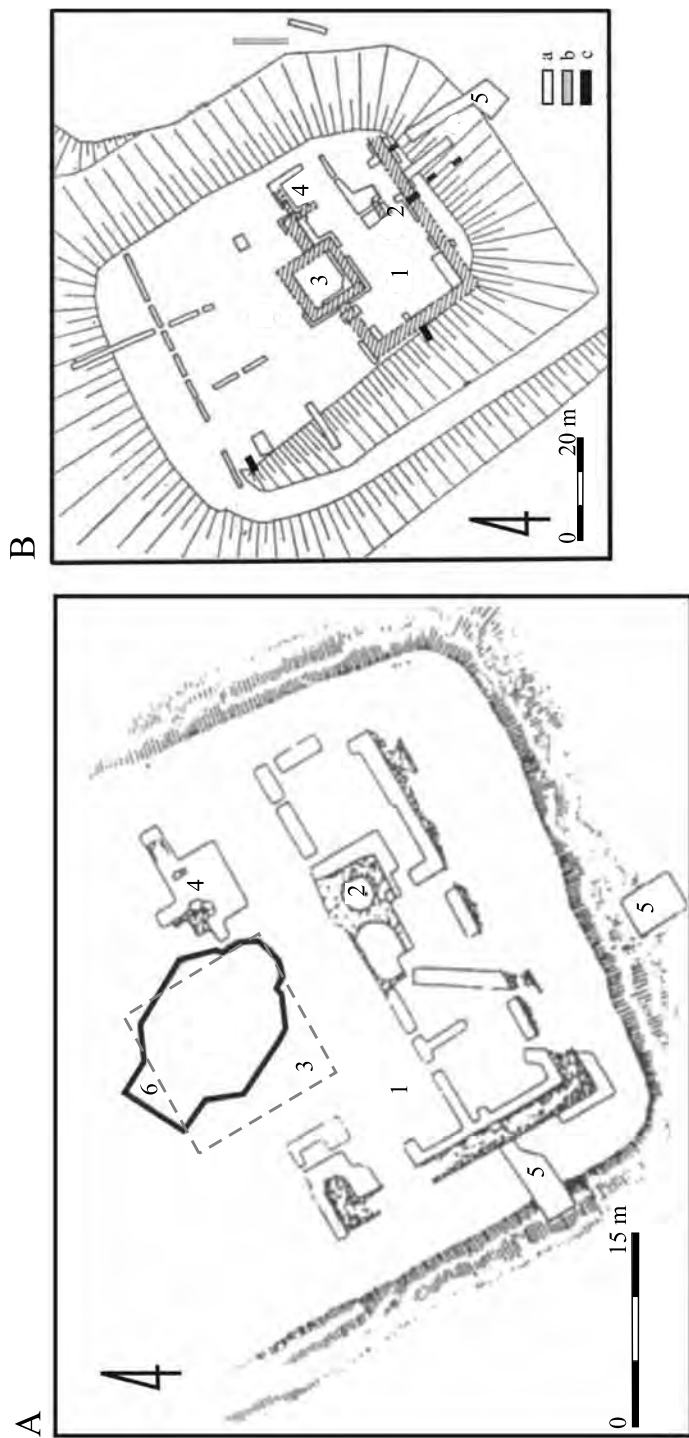
Unter den Historikern gibt es keine Einstimmigkeit über das Gründungsdatum von Chełm. Man nimmt an, dass dieses sich in den 20-er oder 30-er Jahren des 13. Jhs. ereignete, wobei man verschiedene Datierungen zwischen 1223 und 1238, meistens aber 1236–1238 angibt (Szczygieł 1996, 29; Bartnicki 2005, 159; Baran 2005a, 428–433; 2005b, 98). Die Chronik berichtete über die Entstehung einer kleinen Burg, und weiter eines Fürstensitzes mit der orthodoxen Kirche des Heiligen Johannes Chrysostomos, eines viereckigen Turms und der Muttergottesdomkirche (Šachmatov 1908, 844–845). Im Bereich der Burg oder der Vorburg erwähnte man noch 2 orthodoxe Kirchen – der Heiligen Dreifaltigkeit und der Heiligen Cosmas und Damian, deren Lokalisierung unbekannt bleibt. Nach den Angaben aus der Chronik beendete man den Bau bzw. Ausbau von Chełm vor dem Jahr 1240/1241, in dem der mongolische Angriff unter Batu-Khan stattfand (Litopis russkij, 398). Das nächste wichtige Ereignis war die Zerstörung der Burg infolge eines Brandes, das quellengemäß in das 1256 Jahr datiert wird. Danach erfolgte der Wiederaufbau des ganzen Komplexes (Ebenda, 418), wobei man seine Verteidigungsfunktion soweit verbesserte, dass der mongolische Angriff im Jahre 1259/1260 erfolglos blieb (Ebenda, 422). Einen Wendepunkt in der Geschichte der Stadt bildet das Jahr 1264, als der Fürst Daniel Romanowitsch von Halytsch – Wolhynien gestorben war und in der Gruft der orthodoxen Muttergotteskirche in Chełm bestattet wurde (Ebenda, 452). Nach seinem Tode haben seine Söhne die Macht ergriffen. 3 Jahre lang regierte sein Sohn Švarno in Chełm – Land. Nach seinem Tode übernahm die Macht der Fürst Lew, der dann die Herrschaft seinem Sohn Juri übergab, um in den 80-er Jahren des 13. Jhs. wieder an die Macht zurückkommen (Szczygieł 1996, 35). In den nächsten Jahren regierten – Andrzej und Lew II. wie auch Wolodymyr, der Sohn vom Fürsten Vasilko. Nach dem Tod des letzten Fürsten aus dem Romanowitsch – Geschlecht im Jahre 1323 ergriff Boleslav der II. aus dem Geschlecht der Masowischen Piasten die Macht, und er übernahm dann den orthodoxen Namen Juri. Mit seinem Tode brach zwischen Polen, die Rus, Litauen und Ungarn ein Kampf um die in der Umgebung der Bug gelegenen Gebiete aus. Für eine Weile regierte in Chełm – Land der litauische Fürst Lubart, er verlor aber das Fürstentum im Jahre 1349 zugunsten Kasimir des

Großen (Ebenda, 36). Die weiteren Kämpfe verursachten, dass das litauische Geschlecht, nämlich der Fürst Jurij Narymutowicz wieder an die Macht kam, was mit dem Vertrag im Jahr 1352 besiegelt und dann mit Pausen bis 1377 fortgesetzt wurde. Diese Situation sich infolge des polnisch – ungarischen Feldzugs geändert, infolge dessen Juri Narymuntowicz abgesetzt wurde. Der König Ludwig der Ungar gewann die Herrschaft über die Rote Rus und das Land wurde in seinem Namen von dem Herzog Wladislaus II. von Oppeln regiert (Ebenda, 38). Den Wechsel dieses Verhältnisses verursachte die polnisch – litauische Union aus den Jahren 1385–1386. Nach der Machtübernahme von Wladyslaw II. Jagiełło kam das Chełm – Land samt Chełm direkt unter seine Verwaltung und wurde somit in den polnischen Staat für längere Zeit eingegliedert.

Zum Stand archäologischer Forschungen

Das Interesse an die mittelalterliche Geschichte und Architektur von Chełm, das in den schriftlichen Quellen belegt wird, reicht in das 17. Jh. zurück. Die ersten Beschreibungen der umliegenden Sehenswürdigkeiten samt den Legenden über ihre Entstehung verfasste Jakub Susza, der unierte Bischof und der Autor des Werkes über das Wunderbild der Muttergottes aus Chełm (Susza 1684; Gil 2006). Der nächste Bischof Metody Terlecki richtete seine Forschungsaufmerksamkeit auf die geheimnisvollen in der Nähe des Chełm – Doms lokalisierten Ruinen. Die Entdeckung in ihrem Bereich zwei Körperbestattungen ließ ihn diese Mauern als die Überbleibsel eines christlichen Tempels interpretieren (Krasny 1997, 109–114). Im 19. Jh. sind unter den Freunden des Altertums und der Stadt Chełm folgende Namen nennenswert: Mikołaj Stworzyński, Kazimierz Stronczyński und eine Gruppe russischer Forscher P. Batuszkow, P. Revjakin, G. Chruscevič, F. Gerbačevski (Bondarenko, Syluk 2003, 173).

Die Studien über die räumliche Entwicklung von Chełm wurden schon in den 50-er und 60-er Jahren des 20. Jhs. aufgenommen. Dazu gehören die Arbeiten von J. Kłoczowski (1958), der die These aufstellte, dass die städtebauliche Anordnung der Stadt auf das 13. Jh. bezogen werden kann. Zu parallelen Schlüssen kamen auch W. Zin und W. Grabski, indem sie die Reichweite der mittelalterlichen Burg und Vorburg rekonstruiert haben (1967a). Bahnbrechend war auch die Ar-

beit von B. Zimmer (1974), der in Anlehnung an die Schriftquellen die Geschichte von Chelm rekonstruierte.

Die Entwicklung der archäologischen Forschungen erfolgte erst im 20. Jh. Bis zu den 90-er Jahren konzentrierte man sich hauptsächlich im Bereich des Hügels „Góra Katedralna“. Die ersten Untersuchungen im Bereich der fürstlichen Burg führten zwischen 1910 und 1912 P. Pokryszkin und F. Korallów durch (Buko 2005a, 243–248). Man legte damals den rechteckigen Mauerumriss frei, was als die fürstliche Residenz des Fürsten Daniel Romanowitsch (13. Jh.) identifiziert wurde, wie auch die Relikte zwei weiterer Bauwerke – eines Turms (11.–13. Jh?) und einer orthodoxen Kirche (13. Jh.?) (Abb. 2). Man gewann damals auch steinerne, architektonische Details, wie z.B. die Kapitelle, Säulenschäfte, Portalelemente (Abb. 3). Anhand der entdeckten Holzkonstruktionen und ihrer stratigraphischen Relationen mit den Palas – Mauern suggerierte man auch die Anwesenheit einer älteren, zerstörten Burg oder einer Kultusstätte der Stammesgemeinschaft (Rappoport 1954, 315–316). Die nächste Etappe der Forschungen fand in den Jahren 1966–1968, im Rahmen einer großen, interdisziplinären, wissenschaftlichen Aktion statt, die die Wissenschaftler aus Kraków (Technische Universität Krakau) und Lublin (Maria Skłodowska-Curie Universität Lublin) unter Leitung von Prof. Zin und W. Grabski aufgenommen haben (1967b; 1967b). Die Untersuchungen konzentrierte man im Bereich des Hügels „Wysoka Górka“ und in den ausgewählten Bereichen des Hügels „Wzgórze Katedralne“. Man legte frei und erforschte wiederholt die Residenzmauern, man registrierte auch die hölzernen Befestigungen, die man auf die Befestigung der angeblichen

Abb. 2. Chelm, „Wysoka Górka“. Lokalisierung der Grabungsschnitte während der Forschungen von P. Pokryszkin, W. Zin und W. Grabski A: 1 – Palast, 2 – Turm oder Brunnen, 3 – Lokalisierung des von P. Pokryszkin nicht untersuchten Turms, 4 – orthodoxe Kirche (?) des Hl. Johannes, 5 – Holz – Erde – Befestigungen, 6 – orthodoxe Kirche aus dem 19. Jh. B: 1 – Palast, 2 – Mauer eines unbekannten Bauwerkes, 3 – Turm aus der Regierungszeit des Königs Kasimir des Großen, 4 – Lokalisierung der orthodoxen Kirche des Hl. Johannes, 5 – Holz – Erde – Befestigungen, a – Forschungen aus den Jahren 1966–1968, b – 1997, c – 2001 (nach P. A. Rappoport 1954 und J. Gurba, I. Kutylowska 1970, T. Dzieńkowski 2002, Bearb. T. Dzieńkowski)

Ryc. 2. Chelm, Wysoka Górka. Badania P. Pokryszkina (A) oraz W. Zina, W. Grabskiego (B). A: 1 – palatium, 2 – wieża lub studnia, 3 – lokalizacja wieży nie badanej przez P. Pokryszkina, 4 – cerkiew (?) Św. Jana, 5 – umocnienia drewniano-ziemne, 6 – cerkiewka z XIX wieku. B: 1 – palatium, 2 – mury nieznannej budowli, 3 – wieża z czasów Kazimierza Wielkiego, 4 – lokalizacja cerkwi Św. Jana, 5 – umocnienia drewniano-ziemne, a – badania 1966–1968, b – 1997, c – 2001 (wg P. A. Rappoport 1954 i J. Gurba, I. Kutylowska 1970, T. Dzieńkowski 2002, oprac. T. Dzieńkowski)

Abb. 3. Chełm, „Wysoka Górka“. Forschungen im Jahre 1912 –architektonisches Detail (Fot. P. Pokryszkin, Foto Nr. O-395/1390 – Aufbewahrungsort AIIMK RAN in Sankt Petersburg. Recherche D. Dąbrowski 2004)

Ryc. 3. Chełm, Wysoka Górka. Badania w 1912 roku – detal architektoniczny (fot. P. Pokryszkin, zdjęcie nr O-395/1390 przechowywane w AIIMK RAN w Sankt Petersburgu. Kwerenda D. Dąbrowskiego 2004 rok)

Burg bezog (vgl. Abb. 2). Anhand der Stratigraphie der Mauer stellte man fest, dass die Turmrelikte, die mit der Münze aus der Zeit von Kasimir dem Großen datiert wurden, chronologisch am jüngsten sind (Gurba, Kutylowska 1970, 240). Ähnlich wie die Ergebnisse früherer Forschungen wurden auch diese Forschungsergebnisse nie vollständig veröffentlicht. In den Jahren 1967–1968 machte man in Chełm, im Bereich der Altstadt und des Hügels „Góra Katedralna“ eine Reihe von Erkundungsbohrungen, dank denen es möglich war, die geologische Struktur dieses Gebietes zu erfassen (Dzieńkowski 2002).

Der Anfang 90-er Jahre brachte einen ausdrücklichen Wechsel des Ausgrabungsortes, der Reichweite, wie auch der Methoden archäologischer Erforschung. Man erweiterte die Untersuchungen vor allem auf das Gebiet der Altstadt und der benachbarten Stadtviertel. Neben den erfolgreichsten Ausgrabungsarbeiten, führte man, gemäß den konservatorischen Anordnungen, auch die archäologische Aufsicht durch, was die Beobachtung der Schichten in den viele Meter langen Aufgrabungen ermöglichte. Man machte auch Geländebegehungen im Rahmen des Programms „Archäologische Aufnahme Polens“. Die Forschungsarbeiten wurden durch die Institutionen (Museum des Chełm – Landes, Institut für Archäologie und Ethnologie der Polnischen Akademie der Wissenschaften PAN) und private Unternehmen geleitet.

Als Ergebnis dessen registrierte man eine enorme Vergrößerung der Datenbasis, die eine bedeutende Entwicklung der Besiedlung belegt. Die Präsentation der Ergebnisse hat man auf die wichtigsten Probleme beschränkt (Abb. 4).

Besonders wichtig waren die in den Jahren 1991, 1993 und 1994 in der Straße ul. Lubelska 14–20 von den Archäologen aus dem Museum des Chełm – Landes durchgeführten Forschungen. Die registrierten Objekte und Schichtungen bestätigten die These von der Existenz an diesem Ort einer frühmittelalterlichen Vorburg (Ruszkowska 1992). Der nächste Erfolg war die Entdeckung von S. Gołub einer Vorburgsiedlung in der Straße ul. Czarnieckiego, die sich nordwestlich von der Altstadt erstreckte. Die Arbeiten an der Fundstelle, die 1995 begonnen haben, wurden dann weiter 6 Jahre lang fortgesetzt und ließen ihre annähernde Reichweite in Richtung Westen und Norden, wie auch ihre räumliche Anordnung und Art der Bebauung erkennen (Gołub, Dzieńkowski 2002). Insgesamt dokumentierte man über 500 verschiedene Objekte – Wohnobjekte (leicht eingetiefte Erdhütten, oberirdische Häuser), Wirtschaftsobjekte (Speicher, Keller), Produktions – Handwerksobjekte (Schmiede), die als durch Holzzäune voneinander getrennte Gehöfte interpretiert wurden (Ebenda, 59).

In den Jahren 1994–1997 hat man das altstädtische Zentrum in der Nähe von der Straße ul. Św. Mikołaja, Krzywa, Szkolna und Lubelska erforscht (Gołub 1996, 1997; Mazurek 1997) (vgl. Abb. 4). Man entdeckte zahlreiche Relikte der Wohnbebauung in Form von oberirdischen Häusern und leicht eingetieften Erdhütten, deren Nutzungsflächen zwischen 10–20 m² betrugen (ul. Krzywa, Św. Mikołaja, Lubelska 5–7). Die Handwerkerwerkstätte lokalisierte man in der Straße ul. Św. Mikołaja und am Platz Pl. Łuczkowskiego (Knochen – und Hornbearbeitung), in der Straße ul. Krzywa (metallurgische Werkstätten), und ul. Lubelska (Töpferofen?). Interessant war die Freilegung und Untersuchung in den Jahren 1999–2002 eines mittelalterlichen Körpergräberfeldes am Platz Pl. E. Łuczkowskiego und in der Straße ul. Szkolna, dessen ältester Gräberhorizont in das 13. Jh. datiert wurde (Dzieńkowski, Gołub 2000). Weitere wesentliche Daten lieferte die Untersuchung der Befestigungen des Fürstensitzes auf dem Hügel „Wysoka Górka“ und des ihn umgebenden Burggrabens, die in den Jahren 2000 und 2001 durchgeführt wurde. Die am Hügelhang realisierten Arbeiten hatten ein kleines Ausmaß, aber ihre Ergebnisse wiesen min-

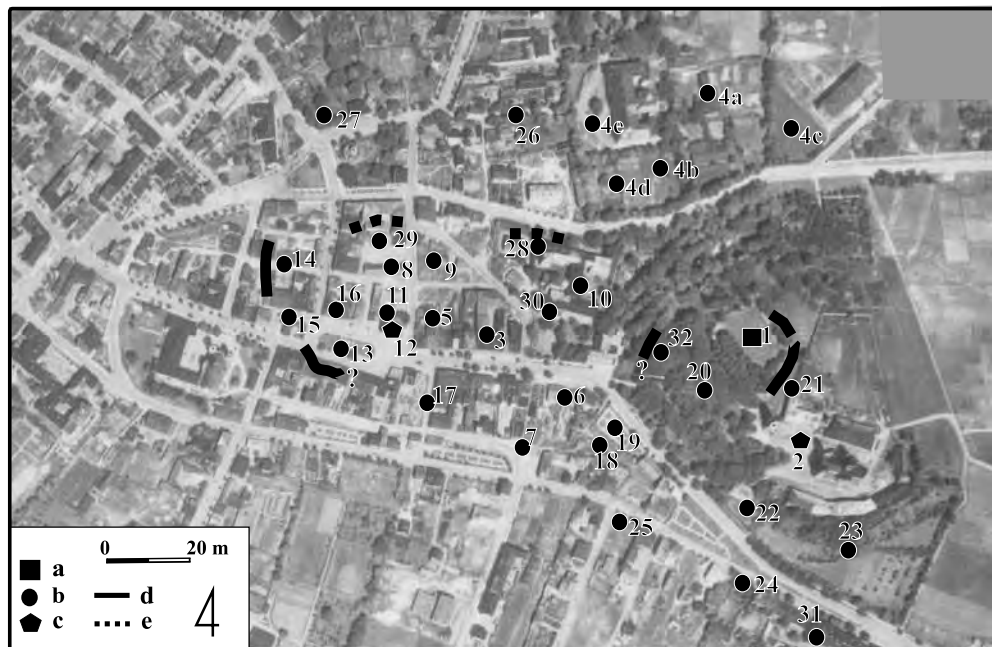

Abb. 4. Chełm, Zusammenstellung der Forschungsstellen (die wichtigsten) Bezeichnungen: a – Burganlage, b – Forschungsstellen, c – Friedhöfe, d – rekonstruierter Verlauf des Burggrabens, e – Tempel (die Kirchen). Forschungsstellen: 1 – Burganlage „Wysoka Góra“, 2 – Körpergräberfeld, „Góra Katedralna“, Lubelska Strasse Nr. 2, 3 – Vorburg, Lubelska Strasse 14–20, 4 – Siedlung, S. Czarniecki Strasse Nr. 8 und 1 Pułk Szwoleżerów Strasse; 5–10 – Vorburg, Szkolna-Krzywa Strasse; 6 – Lubelska Strasse Nr. 11–13; 7 – Uściługaska Strasse Nr. 42; 8 – Krzywa Strasse Nr. 32–34; 9 – Św. Mikołaj/Szkolna/Krzywa Strasse; 10 – Św. Mikołaj Strasse; 11–12 – Vorburg – Körpergräberfeld, E. Łuczowski Platz Nr. 17; 12 – E. Łuczowski Strasse Nr. 19, Szkolna Strasse; 13–19 – Vorburg, E. Łuczowski Platz; 14 – Krzywa Strasse; 15 – E. Łuczowski Platz; 16 – E. Łuczowski Platz Nr. 11–13; 17 – Przechodnia Strasse; 18 – Poczтовая Strasse; 19 – Lubelska Strasse Nr. 5–7; 20–23 – Burgwall, Lubelska Strasse Nr. 2; 21 – Lubelska Strasse Nr. 2; 22 – Lubelska Strasse Nr. 2; 23 – Lubelska Strasse Nr. 2; 24 – Vorburg, Zamojska Strasse; 25 – Vorburg, Poczтовая Strasse Nr. 50; 26 – Siedlung (?), S. Czarniecki Strasse; 27 – Siedlung (?), M. Kopernik Strasse Nr. 20; 28–31 – Vorburg, J. Młodowska Strasse; 29 – J. Młodowska Strasse Nr. 12a; 30 – Św. Mikołaj Strasse Nr. 4; 31 – Poczтовая Strasse Nr. 54; 32 – Burgwall, Lubelska Strasse Nr. 2 (Bohrungen) (Bearb. T. Dzieńkowski auf der Grundlage der Grundlage der Luftaufnahme aus dem Jahr 1936, im Archiv des Powiatowy Ośrodek Dokumentacji Geodezyjno-Kartograficznej in Chełm)

Ryc. 4. Chełm. Zestawienie stanowisk badawczych (wybór najważniejszych). Objaśnienia: a – gród, b – stanowiska badawcze, c – cmentarze, d – rekonstruowany przebieg fosy, e – rekonstruowany przebieg wału. Stanowiska badawcze: 1 – grodzisko Wysoka Góra, 2 – cmentarz szkieletowy, Góra Katedralna, ul. Lubelska 2, 3 – podgrodzie, ul. Lubelska 14–20, 4 – osada, ul. S. Czarnieckiego 8 i 1. Pułku Szwoleżerów; 5–10 – podgrodzie, ul. Szkolna-Krzywa; 6 – ul. Lubelska 11–13; 7 – ul. Uściługaska 42; 8 – ul. Krzywa 32–34; 9 – ul. Św. Mikołaja/Szkolna/Krzywa; 10 – ul. Św. Mikołaja; 11–12 – podgrodzie-cmentarz szkieletowy, Pl. E. Łuczowskiego 17; 12 – Pl. E. Łuczowskiego 19, ul. Szkolna; 13–19 – podgrodzie, Pl. E. Łuczowskiego; 14 – ul. Krzywa; 15 – Pl. E. Łuczowskiego; 16 – Pl. E. Łuczowskiego 11–13; 17 – ul. Przechodnia; 18 – ul. Poczтовая; 19 – ul. Lubelska 5–7; 20–23 – grodzisko, ul. Lubelska 2; 21 – ul. Lubelska 2; 22 – ul. Lubelska 2; 23 – ul. Lubelska 2; 24 – podgrodzie, ul. Zamojska; 25 – podgrodzie, ul. Poczтовая 50; 26 – osada (?), ul. S. Czarnieckiego; 27 – osada (?), ul. M. Kopernika 20; 28–31 – podgrodzie, ul. J. Młodowskiej; 29 – ul. J. Młodowskiej 12a; 30 – ul. Św. Mikołaja 4; 31 – ul. Poczтовая 54; 32 – grodzisko, ul. Lubelska 2 (odwierty) (oprac. T. Dzieńkowski na podkładzie zdjęcia lotniczego z 1936 roku, Archiwum Powiatowego Ośrodka Dokumentacji Geodezyjno-Kartograficznej w Chełmie)

destens zwei Nutzungsphasen der Anlage auf. Die erste war mit dem Bau der gemauerten Anlage verbunden, die zweite Phase bezieht sich auf den Ausbau der Anlage und den Bau der Holz – Erde – Befestigungen (Buko 2005b, 74 und n.).

In den Jahren 2002 und 2003 kam es zu den Ausgrabungen in der Straße ul. Lubelska 5–7, wo man die Relikte frühmittelalterlicher Wohnbebauung registrierte. Wichtig waren auch die Forschungsergebnisse bezüglich eines Erdwalls in der Straße ul. J. Młodowskiej, der als Destruktion eines die mittelalterliche Burg umfassenden Befestigungswalls interpretiert wurde (Ruszkowska, Mazurek 2002). Neue Angaben bezüglich der Besiedlungsausdehnung im 13. Jh. lieferten die in den letzten Jahren (2005–2007) durchgeführten Forschungen und archäologische Aufsichtsarbeiten in der Straße ul. Pocztowa 54 und Mickiewicza 41 und Zamojska. Sie ließen diese Besiedlung weiter nördlich erfassen, was auf eine Fortsetzung der Besiedlung entlang dem Uherka – Tal hinweisen könnte. Eine besonders wichtige Entdeckung machte man im Jahre 2008 in der Straße, wo man auf gut erfassbare Negative der Befestigung eines Holzwalls stieß, dessen Chronologie in das 13.–14. Jh. festgelegt wurde (Dzieńkowski 2010a, 13).

Die Besiedlung vor dem 13.Jh.

Die Anwesenheit der Besiedlung vor der Gründung der frühstädtischen Anlage (vor dem 13. Jh.) bleibt beim heutigen Forschungsstand unklar. Man entdeckte bisher keine sicher datierten Objekte, die eine frühere Besiedlung dieses Gebietes belegen könnten. In den Nutzungsschichten kamen in der sekundären Ablagerung wenige Funde zum Vorschein (Keramik, Schläfenringe), deren Chronologie sich auf das 11.–12. Jh. beziehen kann. Diese Funde gewann man teilweise vom Hügel „Góra Katedralna“ und aus der Umgebung der alten Vorburg (Straßen ul. Lubelska und Krzywa) (Dzieńkowski 2010b, 153). In zwei Objekten in der Straße ul. Krzywa legte man kleine Bruchstücke der Tongefäße (Bauteile) mit einer groben Beimischung von mittelkörnigem Steinschlag frei. Aus der Verfüllung des den Hügel „Wysocka Górka“ umgebenden Grabens gewann man 3 Fragmente, darunter eine Mündung des scheibengedrehten Gefäßes. Der genutzte Rohstoff, die magernde Beimischung und weniger fortgeschrittene Herstellungstechnologie betonten deutlich die Andersartigkeit dieser

Funde im Verhältnis zu der im 12.–13. Jh hergestellten Keramik. Die Datierung der Schläfenringe in das 11.–12. Jh sei aber weniger wahrscheinlich, vor allem wegen ihres langen Überdauerns, sogar bis zum 14. Jh. (Kočka-Krenz 1993, 48).

Angesichts einer breiten Erforschung der frühmittelalterlichen Besiedlung in Chełm und bei spärlicher Zahl der Funde aus der sog Phase vor der Regierungszeit des Fürsten Daniel Romanowitsch, soll man mutmaßen, das wir nur von einer geringen Besiedlung im 11.–12. Jh sprechen können, deren Spuren heute vermutlich völlig verschwommen sind. Die Anwesenheit einer älteren Ansiedlung im Bereich des Chełm – Landes bestätigen geschichtliche Quellen (Die Chronik „*Kronika halicko-wołyńska*“), wo man in den auf die Tätigkeit des Fürsten Daniel bezogenen Beschreibungen über die, in dieser Umgebung siedelnden „tuziemce“ lesen kann (Szczygiel 1996, 29).

Die fürstliche Burg

Während der in den letzten ein paar Jahrzehnten stattgefundenen Forschungskampagnen im Bereich des Hügels „Wysoka Górka“ gewann man viele Daten über das dort errichtete, monumentale Bauwerk, wie auch über die Siedlungsstratifikation und die geologische Struktur des Hügels. Wir verfügen aber immer noch über zu wenig Information, um die vollständige Geschichte der Ereignisse zu rekonstruieren. Ungeklärt bleiben die Anfänge der Ansiedlung auf dem Hügel, wie auch die Frage nach seiner ursprünglichen Topographie, die infolge einer jahrhundertlangen Nutzung stark verändert wurde (Rappoport 1954, 316, 321; Gurba, Kutylowska 1970, 239; Ruszkowska 2000). Es gibt große Probleme, die geologische Struktur des Hügels „Wysoka Górka“ zu erkennen. Die Analyse der Bohrungen, die in den 30-er und Ende der 60-er Jahre gemacht wurden, weist auf die Anwesenheit einer Aufschüttung von 5–7 m hin (Kunz 1937; Nawrocki 1968). Die Folge der Gesteinsschuttschichten, vor allem des Kreide – Glaukonit – Trümmer über der Kreidefels zeugt von einer intensiven Nutzung des Hügels und großangelegten Baumaßnahmen. Die Angaben aus den Bohrungen bestätigten auch die Hypothese über eine höhere hypsometrische Position des nördlichen Hügelteils, der um ca. 3–5 m den restlichen Hügenteil überragt. Unbeantwortet bleibt jedoch, bezüglich der Geologie des Hügels, die Frage nach der Herkunft des

Glaukonit – Sandsteins, der zur Errichtung der Mauer genutzt wurde. Man kann nicht ausschließen, dass seine Lagerstätte sich im Bereich des Hügels befand, was auch die in der Vorkriegszeit durchgeführten Forschungen, wie auch die Entdeckung dieses Rohstoffs am Südhang des Hügels ahnen lassen (Dzienkowski 2010b, 155). Die Entdeckung des Sandsteins im Bereich des ca. 10 km entfernten Hügels „Stawska Góra“ kann auf den Gewinnungsort hinweisen, wo dieses Baumaterial gefördert wurde (Bargieł, Zakościelna 1988).

Die meisten gewonnenen archäologischen, architektonischen und historischen Quellen beziehen sich auf die Fürstenresidenz und ihre nächste Umgebung. Diese Anlage, die in der Fachliteratur als Palast, Palas oder Garten bezeichnet wird, war im höchsten Bereich des Hügels „Wzgórze Katedralne“ lokalisiert und umfasste die Fläche von ca. 0,16 ha. Das benachbarte Gebiet von der Größe ca. 2 ha bildete seine sein Hinterland mit einer abgetrennten sakralen Zone.

Die monumentale Bebauung des Hügels „Wysoka Górka“ wurde schon zu Beginn des 20. Jhs. und in den 60-er Jahren im Rahmen großangelegter Forschungsarbeiten untersucht. Die Interpretation der Ergebnisse wurde in beträchtlichem Maße durch die Quelleninformationen aus der Chronik „*Kronika halicko-wołyńska*“ beeinflusst. Diese Chronik beschreibt nämlich die Anfänge der Stadt Chelm. Die Entwicklung der Stadt begann, nach dem Autor dieser Chronik, mit den Baumaßnahmen bei der Errichtung einer kleinen Burg und dann einer großen Festigungsanlage.

„Як імнується се місце“. І вони сказали: „Холм йому ім'я. І, уподобавши місце те надумав він що поставить на ньому невеликий городок. Він дав обітницю богу і святому Іоанну Златоусту що спорудить на честь його церкву. І постив він невеликий городок, та, побачивши, що бог помічником йому, а Іоанн підпомагачем йому є, спорудив він інший город, що його татари не змогли взяти, коли Батий всю землю Руську захопив. Тоді й церква святої Трійці запалена була і знову була споруджена.“ (Machnoviec 1990, 418). („Wie heißt die Stadt?“ Und sie haben geantwortet: „Chołm ist ihr Name“. Da der Ort ihm gefallen hat, beschloss er, dort eine kleine Burg anzulegen. Er versprach dem Gott und dem heiligen Johannes Chrysostomos, dass er zu Gottes Ehren eine orthodoxe Kirche erbaut wird. Und er erbaute eine kleine Burg und als er dann sah, dass der liebe Gott ihm wohlgesinnt ist, und der heilige Johannes ihm hilft, so

errichtete er eine andere Burg, die den Tataren-Angriffen standhalten konnte, als Batu-chan die ganze Rus beherrscht hatte. So wurde die Dreifaltigkeitskirche verbrannt und dann wieder aufgebaut“) (Kompilation der Übersetzung nach R. Szczygieł 1996 und nach T. Dzieńkowski).

Die bisherigen archäologischen Forschungen legten die Konzentration einer, gemauerten Architektur vom Phasencharakter und die sie umgebenden Befestigungen frei: 1) ein rechteckiges Bauwerk von den Ausmaßen 22 x 38 m, das aus den glaukonithaltigen Sandstein – Blöcken und aus verkieselten Kalkstein errichtet wurde, mit erhalten gebliebenen Fundamentmauern und dem oberirdischen Teil bis zu ca. 3 m Höhe; 2) ein als Turm oder Brunnen bezeichnetes und im Bereich dieser Mauern freigelegtes Bauwerk; 3) ein viereckiges Bauwerk – Turm; 4) Fußboden –, Pilasterfragmente, wie auch die Fragmente architektonischer Details, die man auf die orthodoxe Kirche des heiligen Johannes bezieht; 5) Holz-Erde-Wälle; 6) Fragmente eines die Burganlage umgebenden Grabens (Rappoport 1954; Gurba, Kutylowska 1970; Dzieńkowski 2010b) (Abb. 5).

Die Mauer des rechteckigen Bauwerks (ein Gebäude?, ein Hoff?) (vgl. Abb.5:1) wurde aus den glaukonithaltigen Sandstein – Blöcken in der Bautechnik – „opus emplectum“ errichtet. Sie ist 2 m breit, bei der erhaltenen Höhe ca. 4 m (Dzieńkowski 2002, 80–81). Die ca. 20 x 30 x 40–50 cm großen Hausteine hatten auf der Oberfläche deutliche Hau – und Glättungsspuren (Abb. 6). Die Mauer schloss die Fläche von ca. 836 m² ein, man hat aber keine innere Einteilung erfasst, die die Funktion des Gebäudes eindeutig interpretieren ließe. Trotz vieler Unklarheiten bei der Interpretation nahm man an, das Bauwerk als Herrenhaus zu deuten. (Rappoport 1954, 322; Gurba, Kutylowska 1970, 237). Ein guter Erhaltungszustand der Mauer wies darauf hin, dass es lange genutzt und dann mit der Erde zugeschüttet wurde, infolgedessen sich ein künstlicher „Erdhügel“ bildete.

Das im Bereich der Residenzmauern lokalisierte und von P. Pokryszkin als Turm oder Brunnen interpretierte Bauwerk bleibt chronologisch und funktionell unbestimmt (vgl. Abb. 5:2) (Rappoport 1954, 320). Das auf dem Rechteckplan erbaute ca. 5–6 x 6,5 m große Objekt war im Inneren oval und hatte den Durchmesser bis 3 m. Es wurde aus flachen Sandsteinen und Grünsandstein – Hausteinen, die mit Kalkmörtel gefügten waren, aufgebaut. Die Mauersohle wurde in der Tiefe von 4 m freigelegt. In den Trümmerschichten und in der Mauer

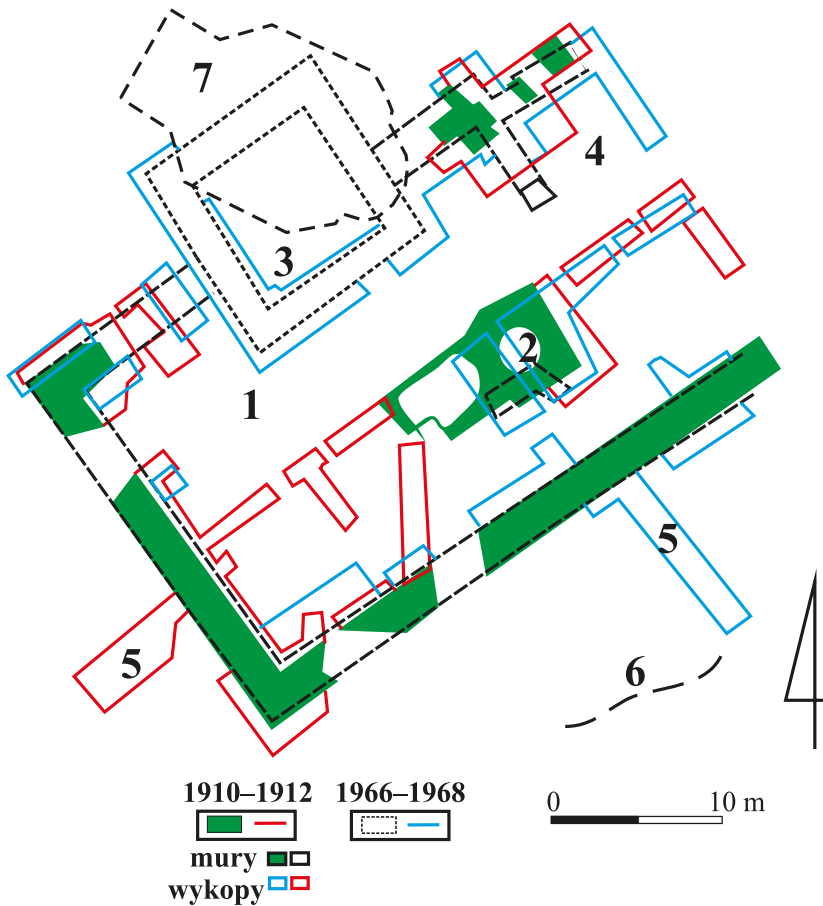

Abb. 5. Chelm, „Wysoka Górka” – fürstliche Residenz. Lokalisierung der Grabungsschnitte von P. Pokryszkin, W. Zin und W. Grabski (nach P. A. Rappoport 1954, J. Gurba, I. Kutylowska 1970, Bearb. T. Dzieńkowski). 1 – rechteckiges Bauwerk – Pals, 2 – als Turm oder Brunnen bezeichnetes Bauwerk, 3 – als Turm bezeichnetes Bauwerk, 4 – vermutliche Lokalisierung der orthodoxen Kirche Hl. Johannes, 5 – Holz – Erde – Wall, 6 – Burggrabenfragment, 7 – in den Jahren 1876–1884 errichtete und 1918 abgerissene orthodoxe Kirche der heiligen Kiril und Method

Ryc. 5. Chelm, Wysoka Górka – rezydencja książęca. Lokalizacja wykopów z badań P. Pokryszkina, W. Zina i W. Grabskiego (za P. Rappoport 1954, J. Gurba, I. Kutylowska 1970, oprac. T. Dzieńkowski). 1 – budowla prostokątna – palatium, 2 – budowla zwana wieżą lub studnią, 3 – budowla zwana wieżą, 4 – przypuszczalna lokalizacja cerkwi Św. Jana, 5 – drewniano-ziemne wały, 6 – fragment fosy, 7 – cerkiewka ŚŚ. Cyryla i Metodego wzniesiona w latach 1876–1884 i zburzona w 1918 roku

fand man Fragmente architektonischer Details (Ebenda, 320). Während der Forschungen in den 60-er Jahren legte man nur ein Fragment dieses Bauwerkes frei und es wurde damals nicht interpretiert (Gurba, Kutylowska 1970, 234).

Abb. 6. Chełm, „Wysoka Górka”. Mauer aus den Sandsteinblöcken und Holz – Erde-Befestigungen der fürstlichen Residenz aus dem 13. Jh. – Forschungen aus dem Jahr 2001 (Fot. T. Dzieńkowski)

Ryc. 6. Chełm, Wysoka Górka. Mur z ciosów piaskowca i drewniano-ziemne umocnienia rezydencji książęcej z XIII wieku – badania 2001 (fot. T. Dzieńkowski)

Detaillierter Untersuchung bedarf das nächste Bauwerk, das als Turm bezeichnet wurde (vgl. Abb. 5:3). Auf seine Fragmente, die in der Umgebung der Apsis der aus dem 19. Jh. stammenden orthodoxen Kirche lokalisiert waren, konnte schon P. Pokryszkin stoßen (Rappoport 1954, 316, 321). Der vollständige Umriss des Bauwerkes wurde während der Forschungen in den 60-er Jahren freigelegt. Die rechteckigen oder quadratischen Mauern (ca. 12 x 12 m) fand man unter der Aufschüttung, an der Stelle der orthodoxen Kirche der Heiligen Kirill und Method, die im Jahre 1918 abgerissen wurde (Gurba, Kutyłowska 1970, 233). Sie waren 1,8 m breit und wurden aus Sandstein mit Glaukonit – und Handstrichziegel – Einsatz errichtet. Nach der Ansicht von J. Gurba und I. Kutyłowska (1970, 233) wurde das turmartige Gebäude auf der Palastmauer aufgebaut, wobei die Mauer dabei zerstört wurde. Somit wurde sie für ein chronologisch jüngeres Objekt gehalten, und anhand der Funde – der Halbgroschen, den der König Kasimir der Große einführen ließ – wurde ihre Bauzeit in das 14. Jh. datiert (Ebenda, 240).

In dem nordöstlichen Teil der Anlage erkannten die Forscher, sowohl P. Pokryszkin (Rappoport 1954) als auch W. Zin, W. Grabski und J. Gurba (Gurba, Kutyłowska 1970) die Mauern, die als Relikte der orthodoxen Kirche-Kapelle des heiligen Johannes interpretiert wurden (vgl. Abb. 5:4). Darauf wiesen die freigelegten architektonischen Details hin, wie ein Pfeiler, Pilaster, der Steinboden wie auch die überall registrierbaren verschmolzenen Blei-, Kupferfragmente, die vermutlich auf den metallenen vom Brand zerstörten Fußboden der Kirche zurückzuführen sind. Die Ausgrabungen brachten jedoch keine endgültige Antwort auf diese Frage, denn man hat den Kirchenumriss nicht freigelegt. (Rappoport 1954; Gurba, Kutyłowska 1970). Auf die Einrichtung der orthodoxen Kirche bezog man ca. 100 Fragmente architektonischer Details, die leider verloren gegangen waren, bevor sie einer weiteren stilistischen Analyse unterzogen wurden. Die Aufnahmen dieser Details, die von P. Rappoport veröffentlicht wurden (1954) und sich in AIIMK RAN in Sankt Petersburg befinden (vgl. Abb. 3.) weisen, nach der Ansicht der meisten Forscher, die Anknüpfungen an die frühmittelalterliche Steinarchitektur von der Rus auf (Ebenda, 318).

Die Ergebnisse der zu Beginn des 20. Jhs., wie auch in den 60-er Jahren durchgeführten Forschungen bestätigen, dass die Anlage von einer hölzernen Befestigung umgeben war (vgl. Abb. 5:5). Anhand

der Informationen aus dem Grabungstagebuch (Kutyłowska 1966) geht hervor, dass die Relikte des Holz – Erde – Walls in ein paar, von der Südwest – und Nordseite der Anlage situierten Grabungsschnitten freigelegt wurden. Die neuen Angaben brachten in dieser Hinsicht die Forschungen im Jahre 2001 (vgl. Abb. 6). Nach beinahe 30 Jahren legte man erneut das Fragment der Steinmauer der Fürstenresidenz frei, die auf den Glaukonit – Blöcken, die angeblich natürlichen Boden bildeten, gegründet war. Man stellte auch fest, dass an die während der ersten Bauphase errichtete Gebäudewand eine Holz-Erde – Befestigung angebaut wurde (Bauphase 2) (Abb. 7). Die Holzkonstruktionen lagen kreuz und quer und bildeten mutmaßlich eine Kiste. Diese Konstruktion war ca. 4 m breit, ihre Länge wurde dagegen nicht erfasst. Man unterschied 4–5 Schichten verbrannten Holzes, deren Gesamthöhe 1 m betrug. Im Inneren der Kiste befand sich fein – und mittelförniger Kreideschutt. Diese Konstruktion ruhte auf einer absichtlich geformten Aufschüttung, die sich aus Glaukonit – und Kalk – Schutt zusammensetzte, deren Datierung sich auf die Bauzeit der Anlage bezieht.

Die Untersuchungen aus den Jahren 2000–2001 betrafen auch den sich am Fuß des Hügels von der Nord-, Ost – und Westseite erstreckenden Graben (Dzieńkowski 2010b, 161). Infolge der Sondagebohrungen und der archäologischen Arbeiten stellte man fest, dass das Objekt bis 15–20 m Breite besaß (vgl. Abb. 5: 6). Der Graben wurde in den Kreidefels bis in die Tiefe von 4–5 m gehauen. Sein Verlauf von der Nord – und Ostseite wird durch die Ergebnisse der folgenden Bohrungen belegt: Nr. 17g – 3 m der Aufschüttung; 19g – 4,2 m; Nr. 18g – 3,9 m (Nawrocki 1968). Interessante Daten gewann man auch auf der Westseite des Hügels „Góra Katedralna“, wo man in der Bohrung 2g – 8 m der Aufschüttung, und in der Bohrung 3g – 2,1 m der Aufschüttung registrierte, was man als eine tiefe Senke (einen Graben?) interpretieren kann. Die erfasste Reichweite ließ aber nicht den gesamten Verlauf des Grabens rekonstruieren (Abb. 8). Wenn man aber den Status einer fürstlichen Anlage berücksichtigt, muss man annehmen, dass nicht nur die Fürstenresidenz, sondern auch seine nächste Umgebung samt dem sakralen Teil mit einem Graben gesichert sein musste. Davon könnten die Angaben aus den Bohrungen zeugen, die um die Basilika herum gemacht wurden, in denen man bis 2–3 m Aufschüttung feststellte. Im Kontext der Burgbefestigungen wäre die Hypothese von Karol Natkański nennenswert, der behauptete, dass die

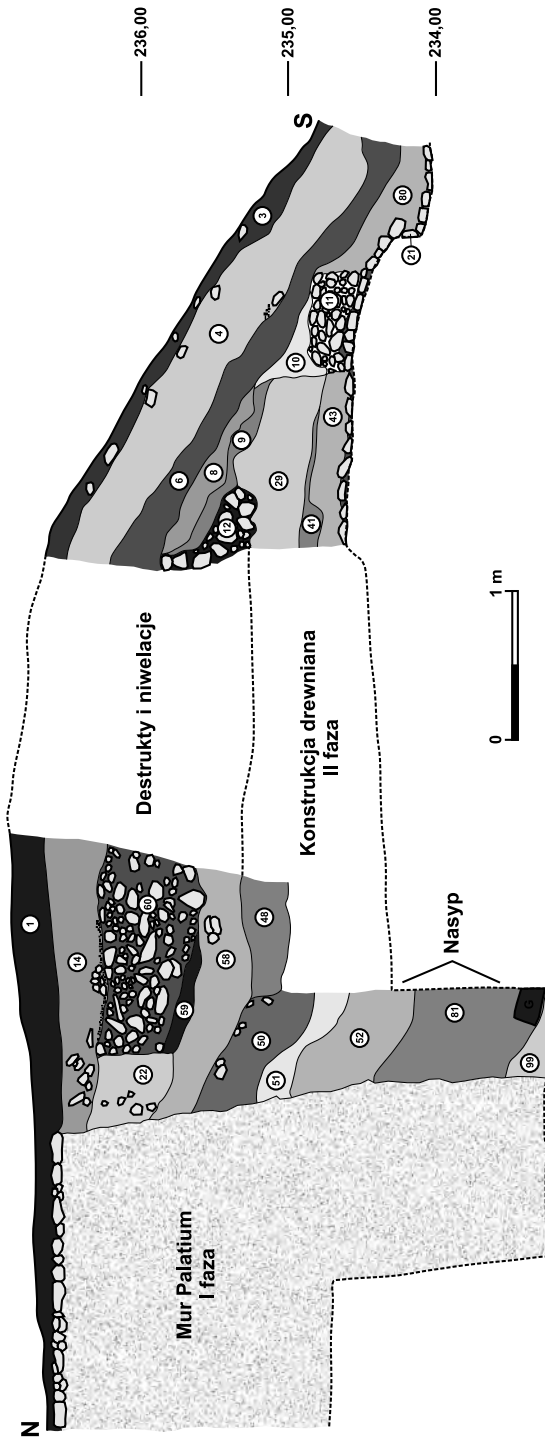

Abb. 7. Chelm, „Wysoka Górka”. Schacht am SE Hang mit „Palast” – Relikte und Überreste der Befestigungen (Forschungen aus 2001). Bezeichnungen: js. 1, 3, 4, 6, 14 – Aufschüttung; 8, 9, 10, 12, 27, 32, 58, 59, 60, 80 – Mauer – und Befestigungsreste; 29, 41, 42, 43, 48, 49 – Relikte der Befestigungsanlagen; 50, 51, 52, 81, 99 – Aufschüttung an der Mauer; 11, 21 – geformter Kreideboden (Bearb. von T. Dzieńkowski und R. Ratajczak)

Ryc. 7. Chelm, Wysoka Górka. Wykop na zboczu SE z relikwiami „palatium” i umocnień obronnych (badania 2001). Objasnienia: js. 1, 3, 4, 6, 14 – nasyp; 8, 9, 10, 12, 27, 32, 58, 59, 60, 80 – destrukty muru i umocnień; 29, 41, 42, 43, 48, 49 – relikty umocnień; 50, 51, 52, 81, 99 – nasyp przy murze; 11, 21 – uformowane podłoże kredowe (oprac. T. Dzieńkowski i R. Ratajczak)

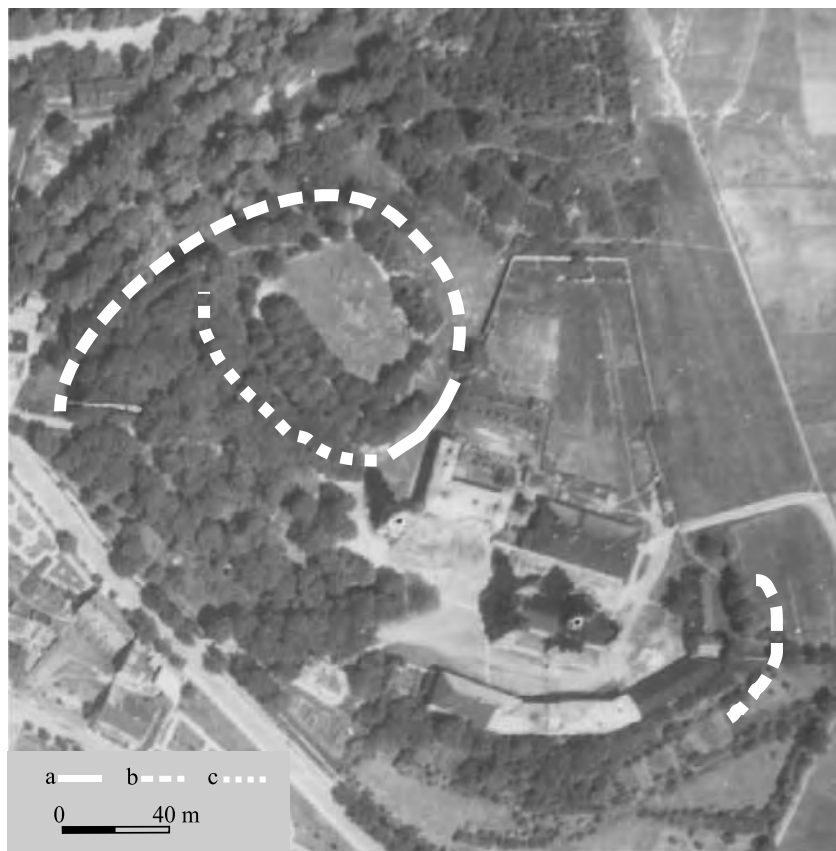

Abb. 8. Chełm, „Góra Katedralna”. Hypothetischer Verlauf des Grabens und die Lokalisierung der ausgewählten Bohrungen aus dem Jahr 1968. Bezeichnungen: a – während der Forschungen erfasste Reichweite b – anhand der Bohrungen bezeichnete Reichweite, c – Rekonstruktion, 1 – Öffnung Nr. 17g, 2 – 19g, 3 – 18g, 4 – 2g, 5 – 3g (Zeichn. T. Dzieńkowski auf der Grundlage der Luftaufnahme aus dem Jahr 1936, im Archiv Archiwum PODG-K in Chełm)

Ryc. 8. Chełm, Góra Katedralna. Hipotetyczny przebieg fosy i lokalizacja wybranych odwiertów z 1968 roku. Objaśnienia: a – zasięg uchwyczony w badaniach, b – zasięg na podstawie odwiertów, c – rekonstrukcja, 1 – otwór nr 17g, 2 – 19g, 3 – 18g, 4 – 2g, 5 – 3g (rys. T. Dzieńkowski na podkładzie zdjęcia lotniczego z 1936 roku, Archiwum PODG-K w Chełmie)

Erdaufschüttung aus dem orthodoxen Friedhof mit den Wallrelikten zu identifizieren sei. Der Friedhof ist im nordöstlichen Teil des Hügels lokalisiert. Der weitere an die nächste Umgebung der Burg knüpfende Schritt war die Untersuchung des Brunnens mit einer steinernen Auskleidung, die aber nicht feststellen ließ, ob seine Datierung auf das Frühmittelalter zurückzuführen ist (Natkański 1997, 383–391).

Auch die Lokalisierung der orthodoxen Kirchen der Muttergottes, der Heiligen Cosmas und Damian und der Heiligen Dreifaltigkeit, die in der Chronik „*Kronika halicko – wołyńska*“ erwähnt wurden, muss in archäologischer, architektonischer und geschichtlicher Hinsicht verifiziert werden. Die Konzilskirche der Heiligen Muttergottes steht heute an der Stelle der nicht mehr existierenden Basilika. Im 13. Jh. diente sie den Fürsten aus der wolhynischen Linie der Familie Isjaslawitsch – Mstislawowitsch als der Bestattungsplatz (Dąbrowski 2010, 87). Man bestattete hier den Fürsten Daniel Romanowitsch, seine Söhne Roman, Švarno und Michal Juriewicz (Ebenda, 87). Aus der Einrichtung der orthodoxen Kirche der Heiligen Muttergottes stammte vermutlich die Ikone der Muttergottes (genannt Muttergottes aus Chełm), die 2000 im Museum in Łuck (die Ukraine) gefunden wurde (Stefański 1996; Aleksandrovič 2001; Zięba 2005). Die Ergebnisse der Labor – und der chronologisch – stilistischen Analysen lassen ihre Entstehung in das 12. Jh. in Konstantinopel einordnen (Aleksandrovič 2001, 4). Sie musste in die orthodoxe Kirche in Chełm von dem Fürsten Daniel Romanowitsch gebracht werden (Stefański 1996, 278). Die Ikone war und ist immer noch ein Kultusbild, dessen Verehrung, nach J. Susza (1684), in die Herrschaftszeit von Wladimir dem Großen zurückreicht. Die Entwicklung der Marienverehrung brachte die Entstehung zwischen dem 16. und 19. Jh. über zehn Bilder der Muttergottes, die als Vorbild die Ikone der Muttergottes aus Chełm hatten. Die Lokalisierung von zwei weiteren orthodoxen Kirchen wurde nicht erfasst. Sie wurden wahrscheinlich im Bereich der Vorburg erbaut.

Die nicht kompletten oder qualitativ schlechten Daten, die die Forschungen aus den Jahren 1910–1912 und 1966–1968 lieferten, lassen die Formanalyse des Fürstensitzes, wie auch die Untersuchung der räumlichen Anordnung der Burg und die Bezeichnung der Stratigraphie und Chronologie nicht zu (Rappoport 1954; Gurba, Kutylowska 1970). Diese Situation lässt nur weitere Forschungsfragen formulieren, deren Lösung die archäologischen Arbeiten bringen können. Die wichtigsten Fragen betreffen das Bauwerk aus dem grünen Stein. Kann der freigelegte rechteckige Umriss einer in der Hautechnik errichteten Mauer für eine Burganlage gehalten werden? Seine große Nutzungsfläche (863m²), das Fehlen von Inneneinteilung, oder keine Heizungsspuren stellen diese These in Frage. P. A. Rappoport (1954, 319) erwähnt nur flüchtig den Fußboden aus den mit Kalkmörtel gefügten weißen

und grünen Steinen. Fraglich ist auch die Gründung der Mauer auf instabilen Aufschüttungsschichten, was den Aufbau eines zusätzlichen Stockwerkes ausschloss. Die weiteren Ungenauigkeiten betreffen das in die nördliche Mauer der Anlage „eingefügte“ Bauwerk. Das Fehlen eindeutiger Angaben über gegenseitige stratigraphische Relationen beider Bauwerke lässt seinen Ursprung und seinen Kontext in Bezug auf das Palas nochmals erwägen. Auffallend ist unterschiedliches Baumaterial, das zum Bau des Turms genutzt wurde und zwar tertiärer Sandstein und sporadisch erscheinender Handstrichziegel (Gurba, Kutylowska 1970, 233). Unumstritten ist auch die Ähnlichkeit dieses Objekts, hinsichtlich der Konstruktion, mit dem Turm in Chełm-Bielawin, was in Bezug auf den Grundriss, die Ausmaßen und das genutzte Baumaterial lesbar ist (Dzieńkowski 2010b, 170).

Ähnliche Interpretationszweifel gibt es bezüglich der Relikte eines im Zentrum der Anlage lokalisierten Bauwerks, das als Turm oder Brunnen bezeichnet wird (Rappoport 1954, 320). Zum Bau benutzte man den „grauen“ Sandstein, bei kleinem Anteil Grünsandsteins. Den Fundamentfuß des Bauwerks legte man in der Tiefe ca. 4 m frei, ähnlich wie im Falle des Palasts. Diese Ähnlichkeiten lassen die Feststellung wagen, dass beide Bauwerke eine ähnliche Chronologie besitzen, obwohl sie aus unterschiedlichem Baumaterial und in unterschiedlicher Bautechnik errichtet wurden.

Das Zentrum der Fürstenanlage in Chełm war der als Herrensitz genutzte Residenzteil. In der Fachliteratur wurde die steinerne Burganlage meistens als Palas bezeichnet, darunter verstand man ein Pallasgebäude samt benachbarter Kapelle (vgl. Pianowski 1994; Rodzińska-Chorąży 2009, 301). Es ist aber schwer festzustellen, inwiefern sich dieser Vergleich auf Chełm bezieht. Das resultiert aus dem unzulänglichen Stand der Forschungen über die aus dem 13. Jh. stammenden Herrensitze sowohl in Polen als auch in der Rus (vgl. Ratič 1974; Rappoport 1975; Pianowski 1994; Kubica 1996; Karolak 2002, 111–112; Liwoch 2003). Die spätromanische Architektur in Polen verwendete hauptsächlich die Ziegelsteine, und die Beispiele der Residenzen (aus dem 13. Jh.) aus Legnica oder Wrocław stellen keine guten Analogien dar, sowohl in formaler Hinsicht als auch in Bezug auf die Bautechnik (vgl. Pianowski 1994). In der Rus entdeckte man die Relikte rechteckigen Höfte – „dworce“ in Kiev, Czernihów, Prejėsław Chielnicki, Smoleńsk und Dźwnogród, doch ihre Chronologie wird auf das 11.–12. Jh. bezogen

(Rappoport 1975, 112 und n.). In diesem Kontext sind die Bemerkungen der russischen und ukrainischen Forscher – P.A. Rappoport (1952, 1967) und V. M. Petryk (2003) erwähnenswert. Ihrer Meinung nach erschien Mitte des 13. Jhs. in der Rus ein neuer Befestigungstyp, sog. Festungen mit einem Wehrturm (Petryk 2003, 124). Das wichtigste Verteidigungselement der Residenzanlagen wurden damals die Wehrtürme – Donjons – (stołp), die in der nächsten Umgebung der Eingangstore oder auf dem Burghof lokalisiert wurden (Ebenda, 124).

Die Mehrheit der Forscher neigt zur Ansicht, dass die monumentale Bebauung der Burg in Chełm an die frühmittelalterliche Architektur in der Rus anknüpft. (Rappoport 1954; Gurba, Kutylowska 1970). Stark betont wird auch der westliche Einfluss (Smorąg Różycka 1999; Dzieńkowski 2010b, 171). Die Elemente, die darauf hinweisen könnten, beziehen sich auf die Form der Anlage, auf das genutzte Steinmaterial, auf die dekorativen Details, wie auch auf die Beschreibung der Kirche in der Chronik (Rappoport 1954, 318; Smorąg Różycka 1999; Brykowska 2002). Nach der Ansicht polnischer, ukrainischer, wie auch russischer Forscher vereinigte die Architektur des Fürstensitzes und ab 1253 die königliche Residenz die Elemente romanischer und russisch – byzantinischer Kunst, was das Leitmotiv der sog. Halytsch – Schule war (vgl. Ioannisjan 1996; 2005; Komeč 1987; Mohytyč, Mohytyč 1990; Kubica-Kabacińska 2010; Terskij 2010). Ihre Entstehung wird auf den Austausch der Bauhandwerker – Artels zurückgeführt, was auch häufige politische Kontakte und dynastische Beziehungen der Familie Romanowitsch begünstigten. Diese Beziehungen verstärkte man, indem man Ehen zwischen den Fürstengeschlechtern aus der Rus, Polen und Ungarn arrangierte. Weit verbreitet waren die Aufenthalte am Hofe der benachbarten Königsreiche, und im Falle des Fürsten Daniel – seine Erziehung im Milieu der ungarischen Aristokratie und die Kontakte mit dem Hof von Leszek Biały in Kraków (Bartnicki 2005; Dąbrowski 2009; Nagirnyj 2011).

Die Chronologie der Chełm – Residenz stützt sich auf die architektonischen und historischen Analysen. Diese zuletzt genannten Quellen lassen die Bauzeit der Anlage auf die 30-er Jahre des 13. Jhs. einschränken (Szczygieł 1996; Baran 2005a; 2005b). Weniger behilflich ist bei der Datierung die Archäologie, denn die gewonnenen Funde umfassen einen breiten chronologischen Horizont, zwischen dem 12.-und dem 14. Jh. (Abb. 9). Im Hinblick darauf, dass der Bau

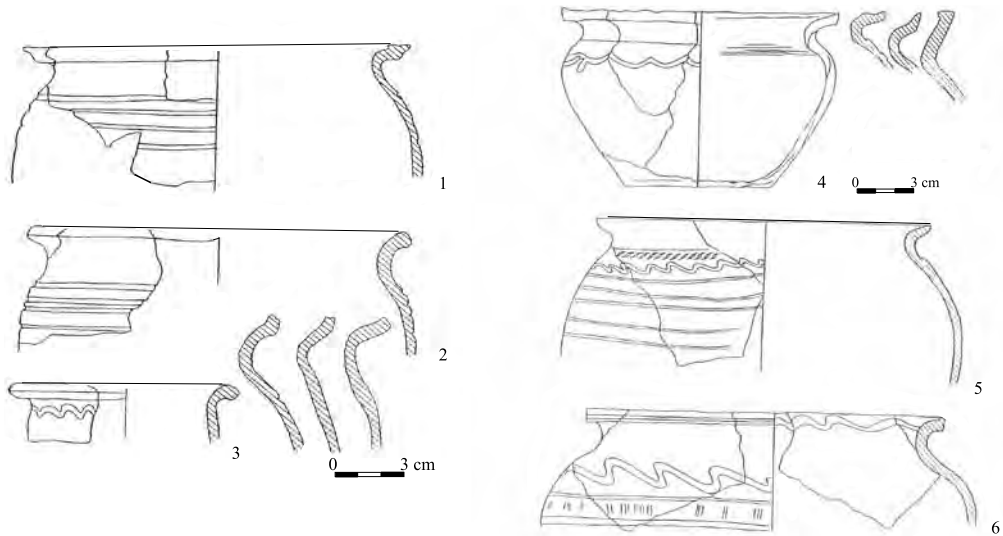

Abb. 9. Chełm, „Wysoka Górka“. Gefäßkeramik aus den Ausgrabungen – Auswahl (nach J. Gurba, I. Kutylowska 1970)

Ryc. 9. Chełm, Wysoka Górka. Wybór ceramiki naczyniowej z badań (wg J. Gurba, I. Kutylowska 1970)

und das Funktionieren der Anlage in vielen Etappen stattfanden, sind die Ergebnisse der im Jahre 2001 durchgeführten Geländearbeiten als positiv zu bewerten, und zwar die Unterscheidung von zwei stratigraphischen Phasen. Die erste Phase bezog sich auf großangelegte Baumaßnahmen und die Errichtung einer steinernen Residenz, man kann sie also in die 30-er Jahre des 13. Jhs. datieren. Die zweite Phase knüpfte an die Erbauung der Holz-Erde-Walls. Diese Etappe erschien als stratigraphisch jünger, es fällt aber schwer, angesichts des Fehlens von chronologischen Determinanten und einer vermutlich zu langen Pause zwischen den Phasen, ihre Chronologie zu präzisieren (Buko 2005b). Man könnte sie wohl auf die 50-er Jahre des 13. Jhs. beziehen, als in der Chronik „*Kronika halicko-wołyńska*“ über den Brand in Chełm im Jahre 1256 berichtet wurde. Nach diesem Ereignis begann der Wiederaufbau der orthodoxen Kirche und der Residenz (?), die möglicherweise auch befestigt wurde, indem man neue Wälle errichtete (Dzieńkowski 2010b, 172).

Die ungenügenden Angaben, wie auch das Auftauchen immer neuer, wichtiger Fäden zeigen die Notwendigkeit weiterer Untersuchung des Komplexes in Chełm, doch in einem viel breiteren, fächerübergreifen-

den Maße, mit Berücksichtigung sowohl der Archäologie, Geschichte, und Architektur, als auch der Kunst – und Architekturgeschichte. Das Institut für Archäologie und Ethnologie der Polnischen Akademie der Wissenschaften in Lublin unternahm im Juli 2010 unter Leitung von A. Buko komplexe, interdisziplinäre Forschungen der Residenzanlage auf dem Hügel „Wysoka Górka“ im Rahmen des Eigenen Forschungsprojekts (der Autor dieses Beitrags hat die archäologischen Arbeiten ausgeführt). Das Forschungsziel war die Verifizierung der früheren Untersuchungen und die Antwort auf die Frage nach der Funktion und Chronologie der Bebauung, ihrer Schichtung und architektonischen Merkmale, wie auch nach dem geschichtlichen und Umweltkontext. Die ersten Ergebnisse der archäologischen Ausgrabungen weisen auf die Anwesenheit von ein paar Bauphasen hin, d.h. die Errichtung einer hölzernen Burg (?), und weiter eine große Bauaktion, nämlich das Anheben des Terrains und das Erbauen der Residenz samt dem Verteidigungshof (?), der orthodoxen Kirche und dem Turm. In der zweiten Etappe kam es zum Ausbau der Anlage in Richtung Norden, wie auch zur Änderung ihrer räumlichen Anordnung. Die Forschungsarbeiten sollen bis zum Jahr 2013 fortgesetzt werden.

Der Burgfriedhof (?)

Das während der archäologischen Aufsichtsarbeiten in den Jahren 1983–1984 in der Nähe der heutigen Basilika freigelegte Körpergräberfeld bleibt bisher unerforscht. An diesem Ort wurden, laut der Autorin der archäologischen Aufsicht – Urszula Ruskowska, mehrschichtige, stratigraphische Ordnung der Grabgruben (ca. 30 Gräber?), wie auch große Fundmengen registriert. Man erfasste auch die Umrisse der Siedlungsgruben mit der frühmittelalterlichen Keramik.

Die Freilegung des Friedhofs, dessen älteste Bestattungsphase in das 12. Jh. datiert wird, könnte die Anwesenheit an diesem Ort einer Kirche belegen, die in den historischen Quellen als orthodoxe Konzilskirche bezeichnet wird.

Die Umgebung der fürstlichen Burg

Der mit dem Hügel „Wysoka Górka“ (wo die fürstliche Anlage lokalisiert war) benachbarte Süd – und Ostteil des Hügels „Wzgórze Ka-

tedralne“ wurde nicht ausführlich archäologisch erforscht. Man hat hier nur die Umgebung des Gebäudes sog. „Organistówka“ (Organistenhaus) und auch die Aufgrabungsschächte zur Leitungsverlegung untersucht (Dzieńkowski 2002). Während der archäologischen Aufsicht im Jahre 1983 stieß man in dem quer durch den Weg auf den Hügel „Góra Katedralna“ verlaufenden Grabungsschnitt, auf die Überbleibsel der Siedlungsgruben mit der aus dem 12.–13. Jh. stammenden Keramik (nach U. Ruszkowska). In den Grabungsschnitten entlang der Basilika registrierte man dicke Nutzungsschichten und man sammelte große Keramikmengen, die von einer intensiven Besiedlung zeugte. Vereinzelte Objekte wurden am Südhang des Hügels dokumentiert, wo man auch eine leicht eingetiefte Erdhütte (?) und eine Wirtschaftsgrube mit dem in das 13. Jh. datierten Material freilegte. Am östlichen Hügelhang registrierte man keine Siedlungsspuren (Bronicki 2005). Wichtige Daten über die frühmittelalterliche Besiedlung dieses Hügelteils gewann man infolge der Forschungen in der Straße ul. Lubelska 5–7. Man legte dicke Schichten und Siedlungsobjekte frei, im Bereich deren zahlreiche Fragmente glasierter Keramik aus dem 13.–14. Jh. (Schüsseln und Krüge) zum Vorschein kamen, die hauptsächlich von den reicheren Gesellschaftsschichten genutzt wurden. Unter den Funden war ein Enkolpion, das in das 12.–13. Jh. datiert wurde und zu den seltenen sich auf den sakralen Bereich beziehenden Funden gehört (Abb. 10).

Die fast 2 Hektar große Fläche, die sich um die fürstliche Anlage erstreckte, war vermutlich ein abgesondertes und durch die Befestigungen umschlossenes Gebiet. Die Spuren einer Befestigung sind, bis auf den Burggraben, nicht erhalten geblieben. Sie wurden infolge späterer Nutzung dieses Gebiets zerstört. Die großen Änderungen der ursprünglichen Topographie des Hügels registrierte man im oberen Bereich der Straße ul. Lubelska und Św. Mikołaja, wo die Schichtungen planiert wurden. Das Gebiet in der Nähe der fürstlichen Anlage, an dem Ort, wo heute die Basilika steht, hält man jetzt für den vermutlichen Standort der ehemaligen orthodoxen Konzilskirche der Muttergottes samt dem Friedhof und dem Bischofssitz. Die Relikte dieser Bauwerke wurden jedoch bisher nicht entdeckt (Abb. 11).

Abb. 10. Chelm. Frümittelalterliche Funde – Auswahl: 1 – Enkolpion, 2 – Matrize zur Herstellung von Schmuck, 3 – Schläfenringe (Fot. T. Dzieńkowski)

Ryc. 10. Chelm. Wybrane zabytki wczesnośredniowieczne: 1 – enkolpion, 2 – matryca do wyrobu ozdób, 3 – kabłączki skroniowe (fot. T. Dzieńkowski)

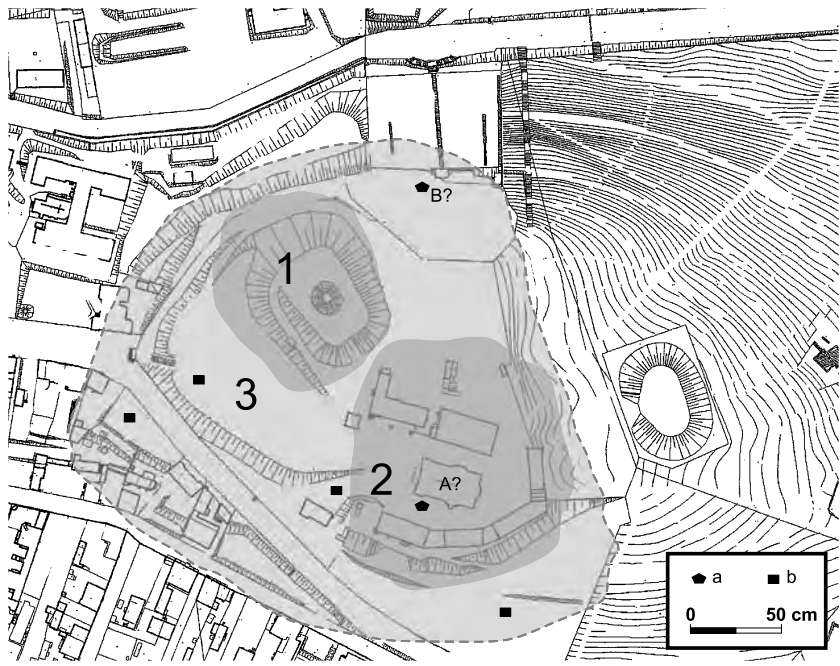

Abb. 11. Chełm, „Górka Katedralna”. Rekonstruierte Anordnung der Ansiedlung: 1 – fürstliche Burg, 2 – sakraler Teil, 3 – Siedlungshinterland, A – orthodoxe Kirche der Muttergottes?, B – orthodoxe Kirche?, a – Siedlungsspuren, b – Friedhof (Bearb. T. Dzieńkowski)

Ryc. 11. Chełm, Górka Katedralna. Rekonstruowany układ zasiedlenia: 1 – gród książęcy, 2 – część sakralna, 3 – zaplecze osadnicze, A – cerkiew Bogurodzicy?, B – cerkiew?, a – ślady osadnictwa, b – cmentarz (oprac. T. Dzieńkowski)

Die Vorburg

Die frühmittelalterliche Vorburg umfasste den Gipfel, vor allem den Nordhang des Kreidefelshügels und umfasste die Fläche von ca. 3,5 ha (vgl. Abb. 4). In Anlehnung an die archäologische Forschung kann man ihre Reichweite mit dem Verlauf der Straßen festlegen: ul. Św. Mikołaja, Lubelska, Szkolna, Krzywa, M. Kopernika, und dem Platz – Pl. E. Łuczowskiego.

Die Befestigungen

Die Vorburg war mit Befestigungen in Form von einem Holz-Erde-Wall umgeben, dessen Relikte entlang der Straße ul. J. Młodowskiej freigelegt wurden. Die Fossa wurde neben der Krzywa Str. und dem E. Łuczowskiego Platz entdeckt. Das Hauptelement der Befestigung wa-

ren 2 m breite Holzkonstruktionen, die aus 3 bis 4 Balkenreihen bestanden, die von der Innen – und Außenseite noch mit Pflöcken und Pfosten von dem Durchmesser 0,3–0,5 m verstärkt wurden (Dzieńkowski, Gołub 2008) (Abb. 12). Die Balken wurden in der Entfernung 0,2 0,4 m gelegt und ihren Verlauf registrierte man auf der Strecke von 14 m. Die Holzkonstruktion war mit der Erdaufschüttung gesichert, die heute planiert ist. Die Breite der Befestigungen schätzt man auf ca. 3–4 m. Die Befestigung war am Hang des Hügels gegründet, an dem Ort, wo jetzt eine steile Böschung entstanden ist. Auf die Wallrelikte stieß man auch im östlichen Teil der Straße ul. J. Młodowskiej (Ruszkowska, Mazurek 2002). Auf diese Weise interpretierte man einen trapezförmigen Grundriss aufweisende Erdaufschüttung mit den Brandspuren, die am Hügelhang aufgeworfen wurde. Ihr Verlauf deckt sich mit dem Wallverlauf in der Straße ul. Młodowskiej 12A und mit der Reichweite der frühmittelalterlichen Besiedlung, was die Nordgrenze der Vorburg festlegen lässt.

Als zusätzliche Sicherung der Vorburg diente der Burggraben, dessen Fragment in der Straße ul. Krzywa in Form eines 3 m breiten und ca. 1,5 m tiefen Grabens freigelegt wurde (Mazurek *et al.* 1997). Die am Rand der Aufgrabung registrierten Negative von zwei Pfosten und die Brandspuren in seiner Verfüllung weisen auf die Anwesenheit hölzerner Palisaden (?) auf. Die gewonnenen Materialien lassen die Nutzung des Objekts in das 13. Jh. datieren.

Der Wall und der Burggraben bildeten ein stabiles Befestigungssystem, dessen hypothetischen Verlauf man aufgrund des Reliefs und der Besiedlungsreichweite entlang der Straßen ul. Przechodnia und Uściuńska, wie auch zwischen der Straße ul. Św. Mikołaja und dem Hügel „Góra Katedralna“ abstecken kann (vgl. Abb. 4). Der Konstruktionstyp, die erfassten stratigraphischen Relationen und die freigelegten Funde lassen die Befestigungen in das Frühmittelalter datieren.

Die Bebauung

Die Wohn-, Wirtschaft – und Handwerkergebäude registrierte man im Bereich der Vorburg auf dem durch folgende Straßen abgesteckten Gebiet: ul. Św. Mikołaja, ul. Lubelska, Szkolna, Krzywa, M. Kopernika, Pl. E. Łuczowskiego. Man legte dort oberirdische Häuser und leicht eingetiefte Erdhütten (ul. Krzywa 37 – Obj. 58, 64, Hütten 1), (ul. Lubelska 14–20 – Obj. 1, 4, 6), (ul. Św. Mikołaja 4 – Obj. 40),

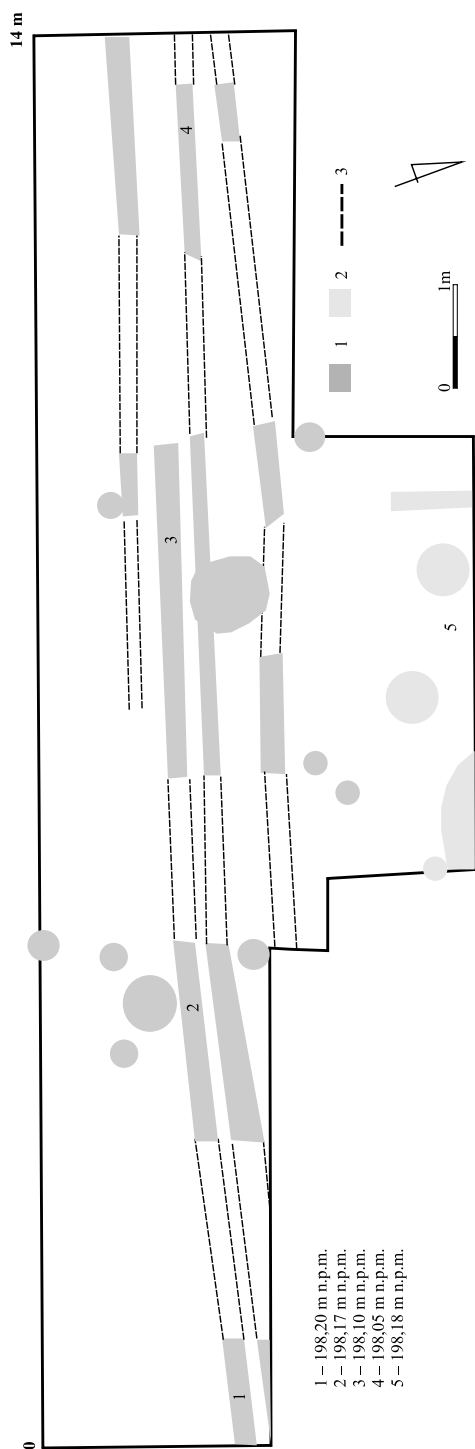
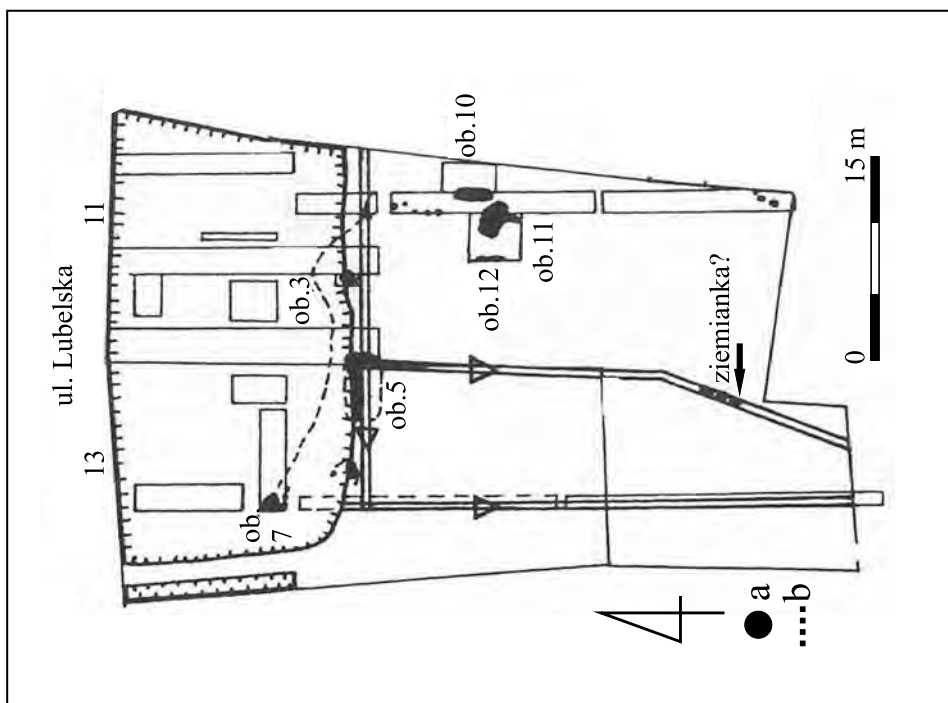
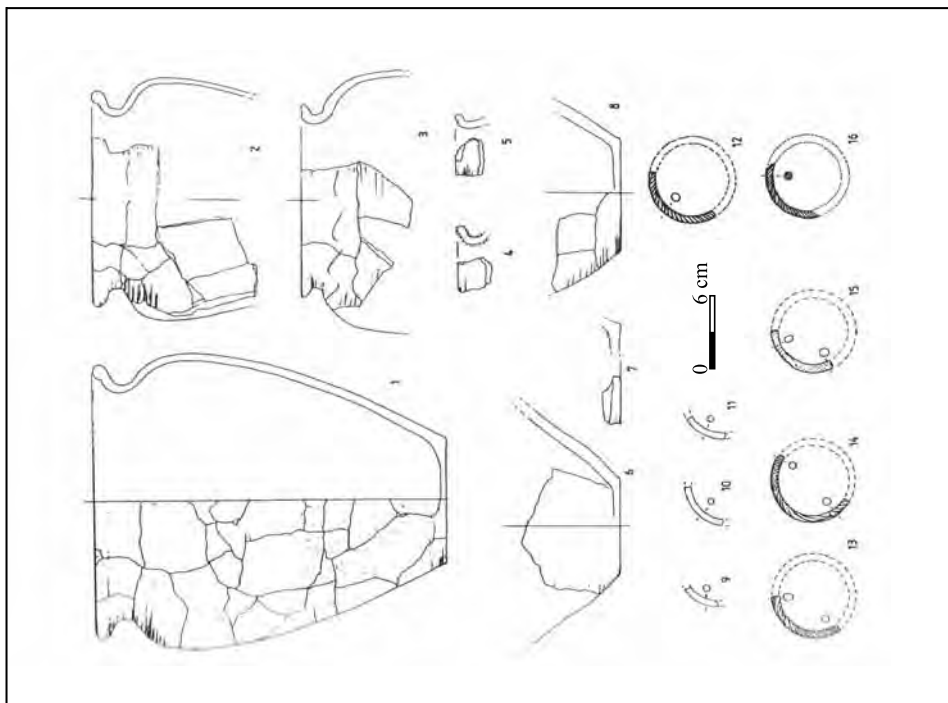

Abb. 12. Chelm (Vorbürg). Relikte des Befestigungswalls in der Straße ul. J. Młodowskiej 12A Bezeichnungen: 1 – Negative der Befestigungsbalken und – pfoften, 2 – Relikte der Bebauung (?), 3 – Rekonstruktionen (Zeichn. T. Dzieńkowski)
Ryc. 12. Chelm (podgrodzie). Relikty wału obronnego z ul. J. Młodowskiej 12A. Objasnienia: 1 – negatywy belek i słupów-umocnienia, 2 – relikty zabudowy (?), 3 – rekonstrukcje (rys. T. Dzieńkowski)

Wirtschaftsgruben (birnenförmige Grube in der Straße ul. Krzywa – Obj. 8) Produktionsobjekte (Hornbearbeitungswerkstatt, metallurgische Werkstatt, Töpferofen(?); ul. Św. Mikołaja, Krzywa, Lubelska 11–13, Pl. Łuczowskiego) (vgl. Abb. 4) frei. Eine große Konzentration der Wohnbebauung dokumentierte man in der Straße ul. Lubelska 14–20 (Dzieńkowski 2010b, 179). Man stieß auf 3 leicht eingetieftete Erdhütten und 7 Wirtschaftsgruben. Die leicht eingetieften Erdhütten hatten rechteckigen Grundriss und waren von 0,5 bis 1 m in die Erde eingetieft, sie besaßen Relikte einer steinernen Feuerstelle, die in der nordwestlichen Hausecke lokalisiert war. Die wirtschaftlichen Objekte kamen in der Nähe der Wohngebäude vor. Die registrierte Anordnung der leicht eingetieften Erdhütten, die voneinander ca. 5–6 m entfernt waren, bildete, samt den Wirtschaftsgebäuden, eine vermutlich geordnete Bebauungsstruktur, die vielleicht auch in einzelne Gehöfte gegliedert war (?).

Die Konzentration der aus dem 13. Jh. stammenden Objekte registrierte man auch während der Forschungen in der Straße ul. Lubelska 11–13 (Mazurek 1997). Im Nordteil der Grundstücke wurden diese Objekte durch die spätere Bebauung zerstört, und ihre Relikte entdeckte man nur im Südteil. Man bestimmte die Reichweite der Kulturschicht und man erforschte auch 6 Wirtschaftsobjekte. Zu den Überbleibseln der handwerklichen Tätigkeit kann man die Relikte eines frei stehenden Ofens (Obj. 3) mit dem erhalten gebliebenen Bodenteil rechnen, auf dem man zerbrochene Gefäße feststellte, unter denen es auch die Fragmente gläserner Armbänder gab (Ebenda, 167). In der Nähe fand man zwei weitere Objekte (Nr. 5 und 7), die als Lagerplätze (?) interpretiert wurden. Die weiteren Objekte Nr. 10–12 wurden als Wirtschaftsgruben genutzt. In dem Kanalisationsschnitt stieß man vermutlich auf die Relikte einer leicht eingetieften Erdhütte, die Betätigung dessen bedarf aber zusätzlicher Forschung (Ebenda, 168) (Abb. 13:A).

Trotz fragmentarischer Daten konnte man dank der Lokalisierung in diesem Stadtteil der frühmittelalterlichen Objekte die Reichweite der Vorburg nach Süden erweitern. Dort konzentrierten sich hauptsächlich die Wirtschaftsgruben, die den Hinterhof der Gehöfte bildeten (?). Es ist nicht ausgeschlossen, dass die Wohnbebauung in dem heute zerstörten nördlichen Teil vorkam. Die Funde d.h. engobierte Gefäßkeramik und vielfarbige Glasarmbänder gewann man aus der Kulturschicht, wie auch aus der Verfüllung der Objekte (Abb. 13:B). Ihre Chronologie kann man auf das 12.–13. Jh. beziehen.

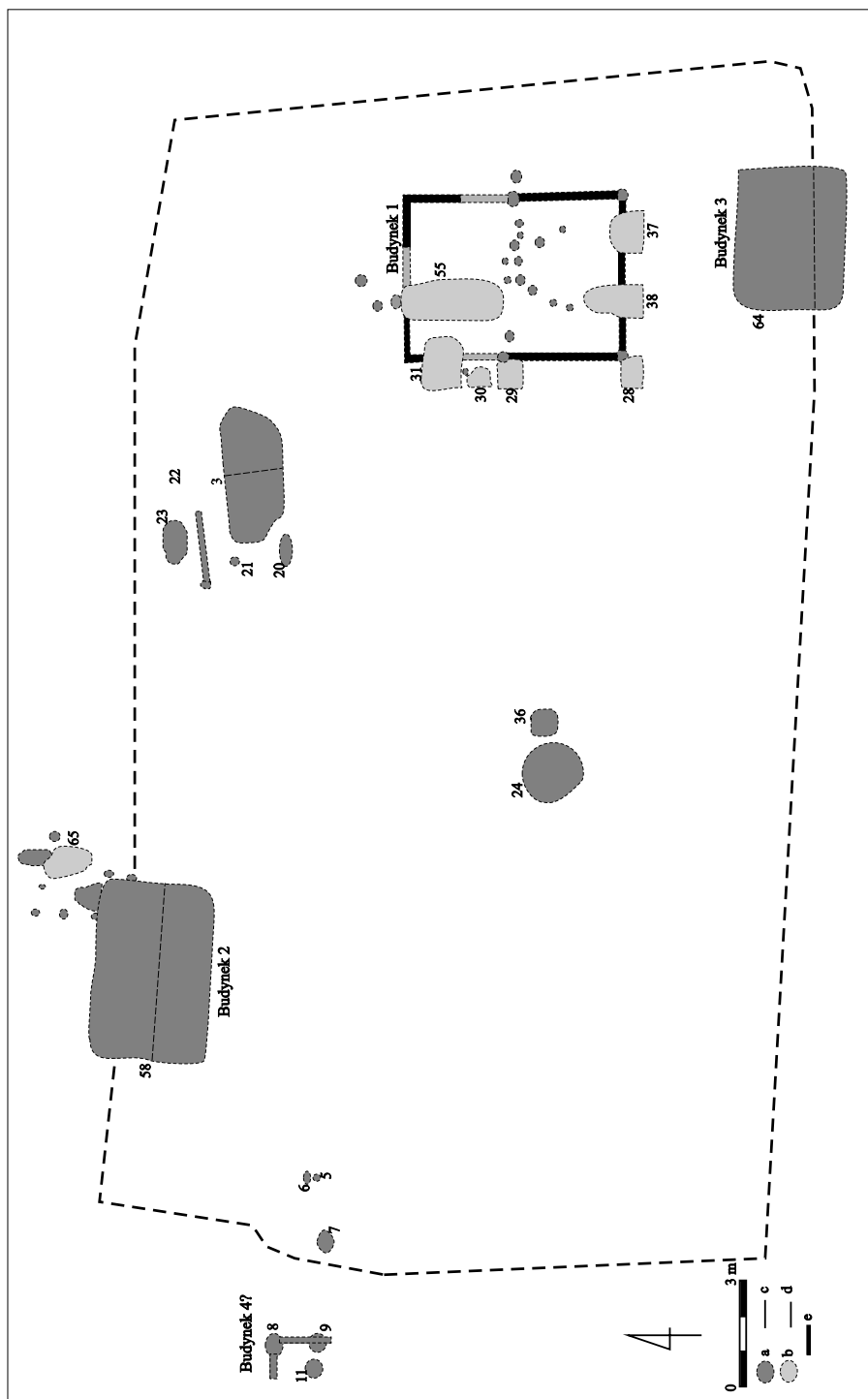

Großangelegte Ausgrabungen führte man im Bereich der Vorburg in den Jahren 1994–1995 und 1997–1998 in der Umgebung der Straßen ul. Krzywa, Szkolna und Św. Mikołaja (Gołub 1997). In der Straße ul. Krzywa 32–34 dokumentierte man 7 Wirtschaftsgruben und einen Regenwasserspeicher (Obj. 8). Am Zusammentreffen der Straßen ul. Krzywa, Szkolna und Św. Mikołaja legte man 3 leicht eingetiefte Erdhütten mit den Relikten einer hölzernen Pfostenkonstruktion und ein gemauertes Gebäude (?) frei (Gołub 1997, 85). Die Lokalisierung der Bebauung wies, nach Gołub, eine planmäßige Anordnung entlang der Nord-Süd – Linie auf. Das auf die handwerkliche Tätigkeit knüpfende Objekt, vielleicht die Werkstatt eines Goldschmieds, entdeckte man in Form von drei miteinander funktional verbundenen Gruben, aus denen man eine Matrize für die Herstellung der Schmucksachen, sog. Kołty, einen Bronzering, eine Gussform und Platten aus Buntmetall gewann.

Auf dem Grundstück in der Straße ul. Krzywa 37 untersuchte man das Gebiet von der Fläche ca. 2 a und man fand 62 Objekte mit der frühmittelalterlichen Chronologie (Dzieńkowski 2010b, 183). Dort kamen 21 Wirtschafts – und handwerkliche Gruben, 2 leicht eingetiefte Erdhütten und ein oberirdisches Gebäude zum Vorschein (Abb. 14). Die Wohnobjekte hatten einen rechteckigen Grundriss und die Nutzfläche von 15–25 m². Die Gehöfte waren entlang einer Ost-West – Achse situiert, was eine regelmäßige räumliche Anordnung ahnen lässt. Die Häuser waren jedoch nicht entlang der Verkehrswege situiert. Die sich in der Nähe befindenden Gruben bildeten ihren wirtschaftlichen Teil. Auffallend war das Objekt Nr. 3 in Form einer großen, im Grundriss rechteckigen Grube, von der Fläche ca. 10 m², wo man 10 Fragmente der Schmelztiegel, wie auch Halbfabrikate, wie z.B. Drahtfragmente, Bronzereste, und auch Bronzeerzeugnisse wie: ein Buchverschluss, Nadeln (?), Fingerring, und Glasschmuck – Armbänder, Perle fand. Die Konzentration der Gegenstände, der Halbfabrikate, wie auch der fertigen Erzeugnisse und Geräte wiesen darauf, dass wir hier mit einem Handwerkerobjekt zu tun haben, wahrscheinlich mit einer Schmiede? oder einer metallurgischen Werkstatt?

Abb. 13. Chelm, ul. Lubelska 11–13. Lokalisierung der Grabungsschnitte und der Objekte aus dem 13. Jh. (a) mit der Reichweite der Kulturschicht (b) und aus den Forschungen stammende Funde (nach W. Mazurek 1997)

Ryc. 13. Chelm, ul. Lubelska 11–13. Lokalizacja wykopów i obiektów XIII-wiecznych (a) z zasięgiem warstwy kulturowej (b) oraz materiał ruchomy z badań (wg W. Mazurek 1997)

Die Relikte der Wohn – und Wirtschaftsbebauung legte man auch in der Straße ul. Św. Mikołaja 4 frei. Man entdeckte hier 2 leicht eingetiefte Erdhütten (Obj. 32 und 40) mit einem flachen Kreideboden, senkrechten Wänden, wie auch Negativen der sich auf die Wand – und Dachkonstruktion beziehenden Balken.

Während der archäologischen Aufsichtsarbeiten und Ausgrabungen, die im Bereich der Vorburg durchgeführt wurden, dokumentierte man eine große Objektgruppe, deren Funktion auf breit verstandenes, tägliches Leben und wirtschaftliche, handwerkliche Tätigkeit bezogen wird. Im Ostteil der Straße ul. Krzywa stieß man auf zwei Abfallgruben (?) und eine birnenförmige Grube vom Durchmesser 1,6–3 m und der Tiefe 2,6. Weiter westlich registrierte man zwei weitere Gruben. Die Fragmente der Wirtschaftsobjekte entdeckte man auch in der Straße ul. Lubelska 8, 8a (vgl. Abb. 4). Auf dem Platz – Pl. Łuczkowskiego, der nach der Verleihung des Stadtrechtes die Rolle eines Marktes erfüllte, registrierte man auch Spuren einer geringen Besiedlung. Man fand hier keine Spuren einer Wohnbebauung, zum Vorschein kamen nur die Wirtschaftsgruben und die Spuren einer Hornbearbeitungswerkstatt (Natkański, unveröffentlichte Materialien). Den nordöstlichen und östlichen Teil des Platzes nahmen das im 13. Jh. angelegte Körpergräberfeld und eine vermutlich hier situierte Kirche ein.

Die verstreute, frühmittelalterliche Besiedlung stellte man auch im Südteil des Hügels, in der Nähe der Straße ul. Uściługska (2 Gruben), ul. Pocztowa (8 Objekte), Wojsławicka (1 Grube) und ul. Zamajska (leicht eingetiefte Erdhütte) fest (Dzieńkowski 2010b, 188). Es ist durchaus möglich, dass wir hier mit einer Fortsetzung der Siedlungen zu tun haben, die am Fuße des Hügels, während der Ausgrabungen im Rahmen des Projekts „Archäologische Aufnahme Polens“ registriert wurde (Gołub 1998). Eine Objektkonzentration entdeckte man auch in der Straße ul. Pocztowa (Dzieńkowski, Gołub 2007). Man erfasste dort 8 Siedlungsobjekte, darunter eine leicht eingetief-

Abb. 14. Chełm, ul. Krzywa 37. Forschungen aus den Jahren 1997–1998. Lokalisierung der frühmittelalterlichen Objekte (a, b). Bezeichnungen: a – Objekte aus der 1. Phase, b – Objekte aus der 2. Phase, c – Reichweite des Bauschnitts, d – Rekonstruktionen, e – rekonstruierte Wände des Gebäudes Nr.1 (Bearb. von T. Dzieńkowski)

Ryc. 14. Chełm, ul. Krzywa 37. Badania z lat 1997–1998. Lokalizacja obiektów wczesnośredniowiecznych (a, b). Objasnienia: a – obiekty 1 fazy, b – obiekty 2 fazy, c – zasięg wykopu budowlanego, d – rekonstrukcje, e – rekonstruowane ściany budynku 1 (oprac. T. Dzieńkowski)

te Erdhütte, einen Wasserspeicher (Abb. 15) und eine Konzentration von Wirtschaftsgruben mit zerstörter Herdstelle, mit Fragmenten des Glasschmucks und der Metallgegenstände – eines Bleigewichts und eines eisernen Hängeschlosses.

Die Grenzen der geschlossenen Besiedlung, die die Reichweite der frühmittelalterlichen Vorburg darstellen, wurden anhand des Verlaufs von Befestigungen, und der Konzentration der Objekte bezeichnet. Die Ergebnisse der ein paar Jahre dauernden Forschungen weisen auf, dass der besiedelte Raum den Nordhang des Hügels, zwischen den Straßen – ul. Pijarska, J. Młodowskiej, Św. Mikołaja und dem Platz Pl. Łuczkowskiego umfasste. Die archäologischen Ausgrabungen in den Straßen ul. Pijarska, Lubelska, Pocztowa, M. Kopernika, J. Młodowskiej, Podwalna, Reformacka, Strażacka, und auf dem Platz – Pl. Gdański brachten keine frühmittelalterlichen Siedlungsspuren. Diese Ergebnis-

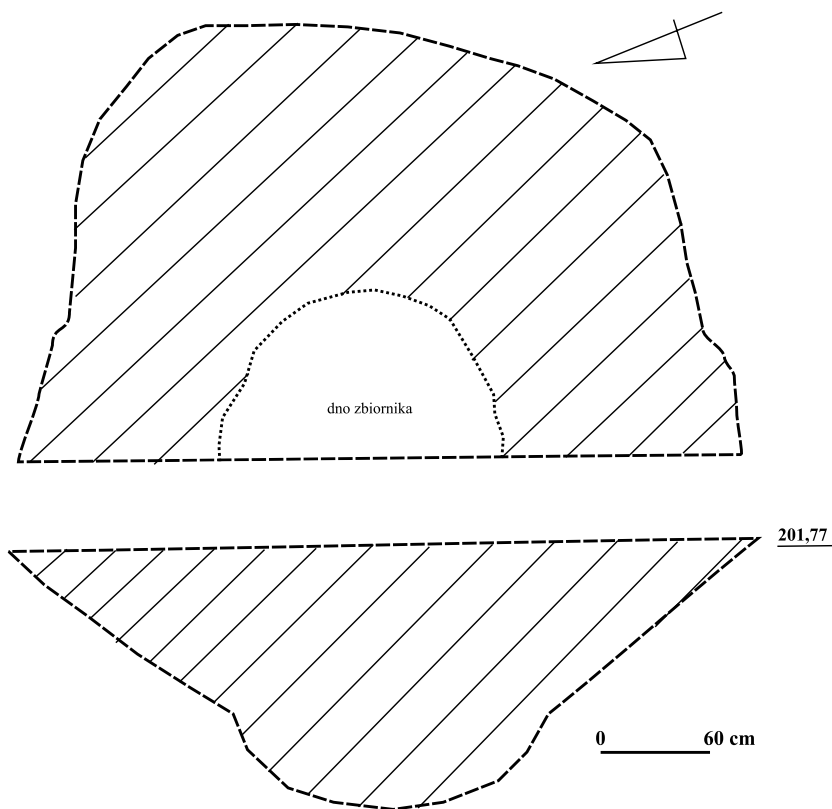

Abb. 15. Chełm, ul. Pocztowa 54. Wasserspeicher – Zisterne (Fot. T. Dzieńkowski)

Ryc. 15. Chełm, ul. Pocztowa 54. Zbiornik wodny – cysterna (fot. T. Dzieńkowski)

se lassen vermuten, dass die Besiedlung sich im 13. Jh. auf den westlichen Teil des Hügels (Westteil der Straße – ul. Lubelska) und auf die Umgebung der Senke – heute der Platz Pl. Gdański nicht erstreckte. Diese Gebiete wurden erst nach der Stadtrechtsverleihung besiedelt. Eine verstreute frühmittelalterliche Besiedlung kam auch am Südhang des Hügels vor. Von der Nordseite erstreckte sich dagegen eine große wirtschaftlich – handwerkliche Siedlung (Dzieńkowski 2010b, 189).

Die räumliche Anordnung der Vorburg – die Anordnung der Gebäude, die Reichweite der Gehöfte, wie auch der Verlauf der Verkehrswege wurden nicht gut genug untersucht, um auf dieser Basis die Zusammenhänge erkennen zu können. Insgesamt entdeckte man 12 Objekte, die wahrscheinlich in einer strukturierten Anordnung situiert waren, die vielleicht an die Topographie des Terrains angepasst war und sich entlang der Verkehrswege konzentrierte.

Das Körpergräberfeld im Bereich der Vorburg

Die Nekropole war im Zentrum der heutigen Stadt, in der Nähe der Straßen ul. Szkolna, Krzywa, Rybna, und des Platzes Pl. Łuczkowskiego (Abb. 16) lokalisiert. Die funerale Schicht war ca. 1 m dick, und man registrierte insgesamt 122 Bestattungen (Nr. 1–23, 23a, 24–37, 39–75, 76, 78–123). Man unterschied 3 Fundhorizonte der Skelette: der jüngste I – 15 Gräber, II – 25 Gräber, I–II – 20, der älteste III-a-6 Gräber III 3 Gräber (Gräber 10, 12, 13, 15, 16, 18, 22, 23a?, 24?, 26?, 27?, 31, 35, 37, 39, 40, 48, 50, 51, 52, 54, 71–74, 76, 78, 79, 81?, 82–84, 91–92, 95, 96), der unbestimmte – 20 Gräber (Dzieńkowski 2011, 120). Die stratigraphisch ältesten Gräber (Niveau III) besaßen die im Kreidefels ausgehobenen Gruben. Ihre Umrisse waren rechteckig und hatten gerundete Ecken. Es gab auch große, 1,2–1,7 m breite Grabgruben, in denen 4–5 Personen (Verwandte?) bestattet wurden. Die Skelette waren entlang der Linie Ost – West, mit kleinen Abweichungen nach Norden oder Süden (z.B. Grab 76) eingeordnet. Nur in einem Fall lag der Männerskelett auf der rechten Seite, mit leicht angewinkelten Beinen (Grab 22) (Abb. 17). Die Schädel befanden sich von der Westseite mit dem Gesichtsteil nach Osten. Die Arme der Toten legte man am Brustkorb, oder meistens am Lendenteil des Körpers. In den Gräbern Nr. 51, 54, 92, 104 und 121 registrierte man die Anwesenheit einer Ausstattung. Die Metallfunde (Fingerringe, eine Blechplatte, ei-

Abb. 16. Chełm, Pl. E. Łuczowskiego (Körpergräberfeld). Lage des Gräberfeldes und die Interpretation der Funde. Bezeichnungen: 1 – Grabungsschnitte, 2 – Anordnung der Skelette, 3 – rekonstruierte Reichweite des Gräberfeldes (Bearb. von T. Dzieńkowski)

Ryc. 16. Chełm, Pl. E. Łuczowskiego (cmentarz szkieletowy). Lokalizacja cmentarza i interpretacja odkryć. Objasnienia: 1 – wykopy, 2 – ułożenie szkieletów, 3 – rekonstruowany zasięg cmentarza) (oprac. T. Dzieńkowski)

nen Beschlag, einen Buckel) und Glasfunde (Armbänder) fand man dagegen auch in den Verfüllungen der Grabgruben Nr. 10, 22, 40, 48. In den meisten Gruben stellte man frühmittelalterliche Gefäßbruchstücke fest. Unter den Funden soll man bronzene Bandfingerringe und Fingerringe aus dem Bronzedraht (11.–13. Jh.), die für das gan-

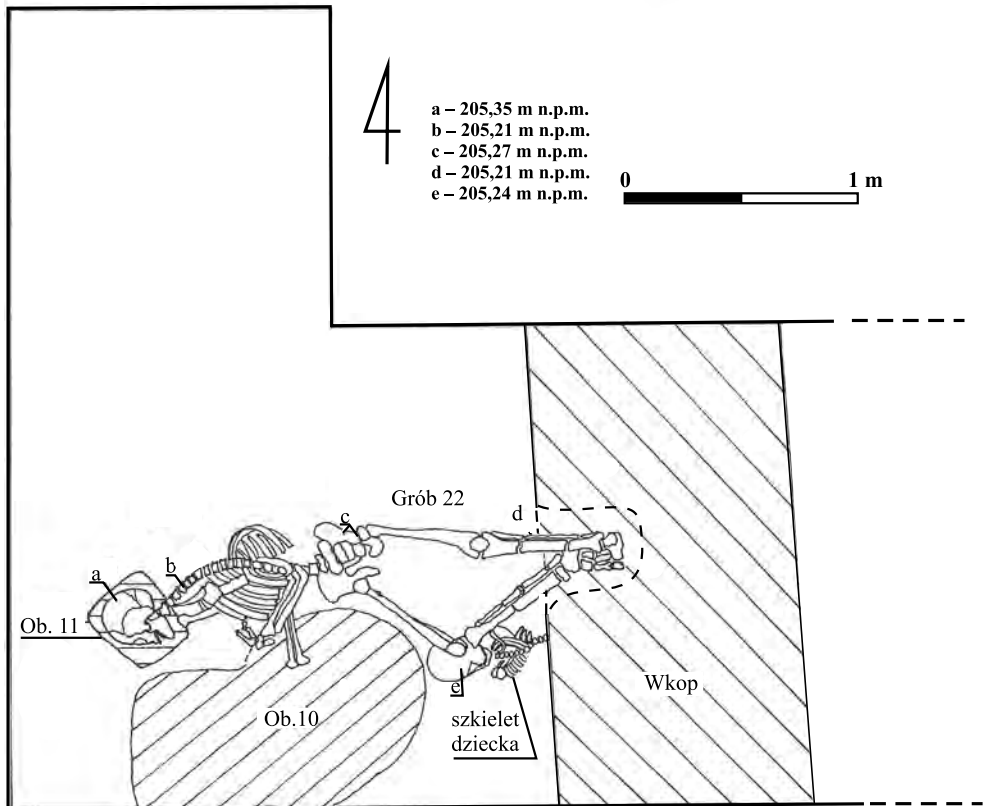

Abb. 17. Chełm, Friedhof in der Vorburg. Männerbestattung mit einem Kind (Grab 22). Frühmittelalterliche Gruben Nr. 10, 11, Schacht – aus der Neuzeit (Zeichn. T. Dzieńkowski)

Ryc. 17. Chełm, cmentarz na podgrodziu. Pochówek mężczyzny z dzieckiem (grób 22). Jamy nr 10, 11 – wczesnośredniowieczne, wkop – okres nowożytny (rys. T. Dzieńkowski)

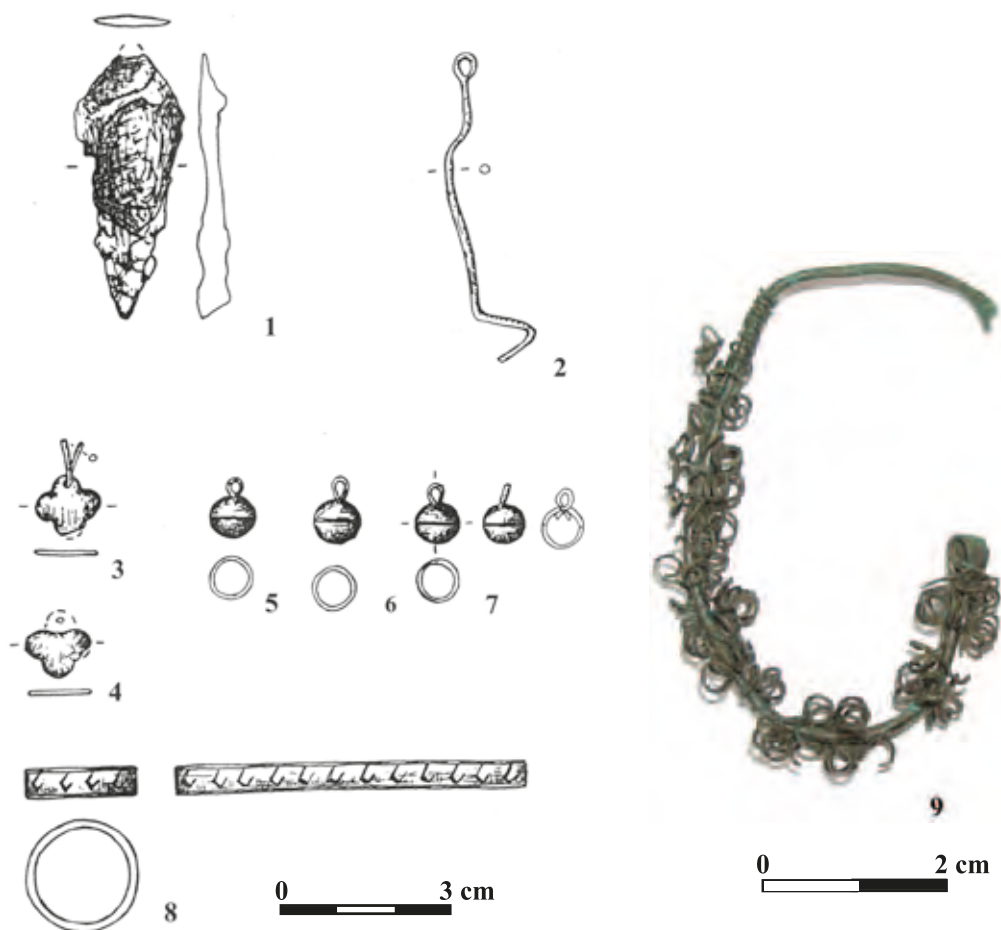

Abb. 18. Chełm, Pl. Łuczowskiego (Körpergräberfeld). Aus den Gräbern und der sepulkralen Schicht gewonnene Funde (1–8 – Zeichn. E. Hander; 9 – Fot. T. Dzieńkowski)
Ryc. 18. Chełm, Pl. E. Łuczowskiego (cmentarz szkieletowy). Zabytki pozyskane z grobów i warstwy cmentarzyskowej (1–8 – rys. E. Hander; 9 – fot. T. Dzieńkowski)

ze Frühmittelalter charakteristisch waren, und eine in das 13.–14. Jh. datierte, eiserne Lanzenspitze erwähnen (Dzieńkowski 2010b). Eine interessante Entdeckung bilden eine Nadel, ein Bronzebeschlag, wie auch ein Kollier aus bronzenen Perlen und ein Anhänger, der Analogien auf zwei frühmittelalterlichen Nekropolen aus dem 12.–14. Jh. in Suraz und Święcko Strumiany besitzt (Bieńkowska 2005, Taf. XIII: 1–8; Jaskanis 2008, Taf. LXXXIX: 18–23). Darüber hinaus fand man einen Bronzebuckel (11.–13. Jh.) und gläserne Armbänder (11.–13. Jh.). In dem sog. Gräberfeldhorizont stellte man einen Ohrring mit Filigran-

drahtspiralen fest (Typ C nach Žak 1971). Derartiger Schmuck kam ziemlich selten auf polnischen Gebieten bis zum 13.–14. Jh. vor, und seine größte Konzentration registrierte man in den Gräbern aus dem 13.–14. Jh. (Janiskis 2008, 203; Taf. LXII: 1). Aus den Nivellierungsschichten gewann man zwei silberne Schläfenringe (11.–13. Jh.). Die Funde kann man allgemein in das 11.–13./14. Jh. datieren (Abb. 18) (Dzieńkowski 2010b, 193; 2011, 121).

Die Vorbürgsiedlung (Fst. 144)

Die Siedlung wurde am Fuße des Kreidefeshügels, auf einem Richtung Norden zum Tal eines kleinen, heute nicht mehr existierenden Flusslaufes geneigten Pediment angelegt. Die Fundstelle gehört zu den einschichtigen, offenen Siedlungen, mit erhaltener Kulturschicht von der Mächtigkeit 0,3–0,5 m und den frühmittelalterlichen Relikten. Ein geringes Ausmaß der neuzeitlichen Besiedlung bewahrte sie vor der Zerstörung. Die archäologische Forschung führte man im Bereich der Siedlung in den Jahren 1995–2001, wobei man die Fläche von ca. 0,6 ha durchforschte (Gołub, Dzieńkowski 2002).

Während der 6 Jahre dauernden archäologischen Forschungen dokumentierte man 511 Objekte, darunter 7 Wohnobjekte, 6 Produktions – handwerkliche Objekte, wie auch wirtschaftliche und Abfallobjekte (Dzieńkowski 2010b, 208). Eine große Objektgruppe bildeten die Überreste von oberirdischen Holzkonstruktionen – Pfosten und Balken. Die Wohnbebauung bildeten leicht eingetiefte Erdhütten (Obj. 94 und 100) mit zweiteiliger Konstruktion, in Form von großen, miteinander verknüpften und in den anstehenden Boden bis 0,7–1 m eingetieften Gruben. Die meisten Angaben gewann man aus dem Objekt Nr. 94, dessen Nutzfläche ca. 13–16 m² betrug. Der Hauseingang befand sich von der Südseite, wovon eine gleichmäßige Vertiefung in Form eines Gangs zeugte. In der Nähe legte man eine offene Herdstelle frei. Ein paar Pfostenlöcher und Balkenegative wiesen auf die Anwesenheit der hölzernen Wände mit unbestimmter Konstruktion hin. Das Objekt Nr. 100 war eine große, leicht eingetiefte, im Grundriss rechteckige Erdhütte, die bis zu 1 m in den Boden eingetieft war, und deren rekonstruierte Fläche 16 m² betrug (Abb. 19). In dem Grabungsschnitt Nr. 47 stieß man auf die Überreste eines Gehöftes (Obj. 345) mit einer sehr großen Nutzungsfläche – ca. 80 m² (Abb. 20). Den

Nordteil bildete eine leicht eingetiefte Erdhütte von der Fläche ca. 10 m² mit einer flachen, steinernen Herdstelle, Spuren eines Holzbo-dens und Eckpfosten. Die Wand – und Dachkonstruktion der Hütte war mit dem oberirdischen Südteil des Gehöftes verbunden. Dieser Teil erfüllte eine wirtschaftliche Funktion. Hier kam eine große, bir-nenförmige Grube (Obj. 449) zum Vorschein, die als ein kleiner Vor-ratskeller zur Speicherung der Nahrung, wie auch eine kleine Abfall-grube genutzt wurde. Den wirtschaftlichen Teil des Gehöftes bildeten mehrere im Grundriss und im Profil ovale oder rechteckige Gruben (Obj. 264, 266, 388, 391, 392) mit einer sandigen Isolationsschicht auf dem Boden. Die Gruben waren in einer Reihe, nicht weit voneinander entfernt, situiert. Aus ihren Verfüllungen gewann man große Fund-mengen, hauptsächlich die Tongefäßfragmente. Vermutlich dienten diese Objekte als Keller zur Aufbewahrung der Nahrung in den Vor-ratsgefäßen, und der Sand wurde zum Einebnen des Bodens und zu seiner Absicherung gegen die Feuchtigkeit genutzt.

Im Jahre 1999 erforschte man das westliche Fragment der Siedlung, wo man ca. 20 Produktionsgruben registrierte, in deren Verfüllung große Mengen der Eisenschlacke gefunden wurden. Ein interessantes Beispiel war das Objekt Nr. 145 in Form einer im Grundriss achtför-migen Aushöhlung (Dzieńkowski 2010b, 202). Die Grube stellte das Relikt einer metallurgischen Werkstatt (Schmiede) oder die Über-bleibsel der Eisenverhüttung dar. Die Überreste der Eisenbearbeitung bildeten zahlreiche Klumpen der Eisenschlacke, wie auch Gefäße mit Eisenresten und die in der Verfüllung des Objekts vorkommenden Eisenerzeugnisse. Eine ähnliche Funktion kann man z.B. den Objek-ten Nr. 147, 149, 155 und 158 zuschreiben. Im Ostteil entdeckte man während der Siedlungsuntersuchung im Jahre 2000 ein paralleles Ob-jekt (Nr. 271) in Form einer zweiteiligen Grube mit Herdstelle, aus der man Fragmente der Schmelztiegel und der bronzenen Halbfabrika-te (Blechplatten und Draht) gewann. Die Konstruktion des Objekts, wie auch die Struktur der Auffüllung und die Funde weisen auf seine handwerkliche Funktion (eine metallurgische Werkstatt) auf, und die in der Umgebung vorkommenden Pfostenlöcher belegen die Anwe-senheit einer Überdachung. Das gemeinsame Merkmal beider Objek-te waren große Mengen der Eisenschlacke – Klumpen, eine ähnliche (zweiteilige) Konstruktion, wie auch deutliche Feuerspuren. Die gefun-denen Eisenschlackefragmente unterschieden sich voneinander durch

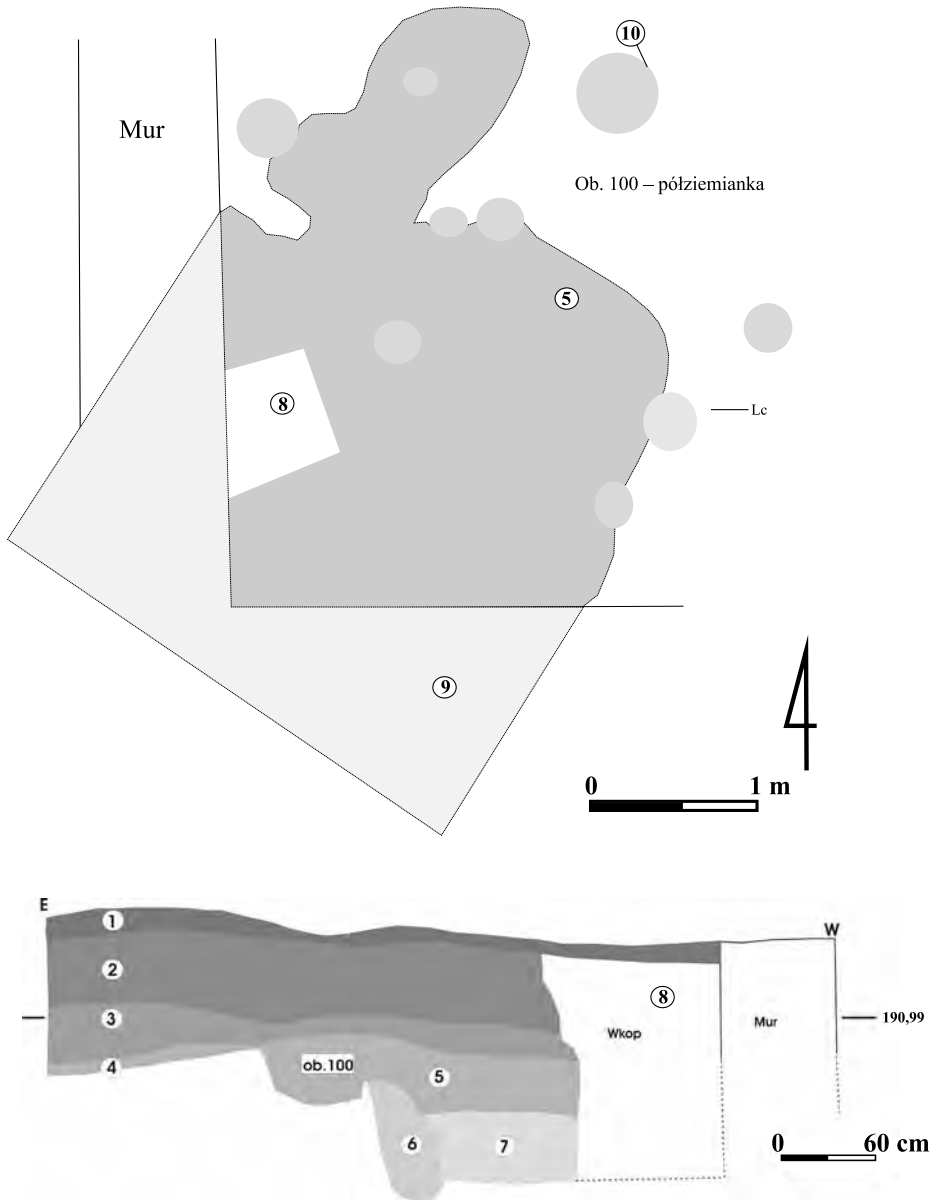
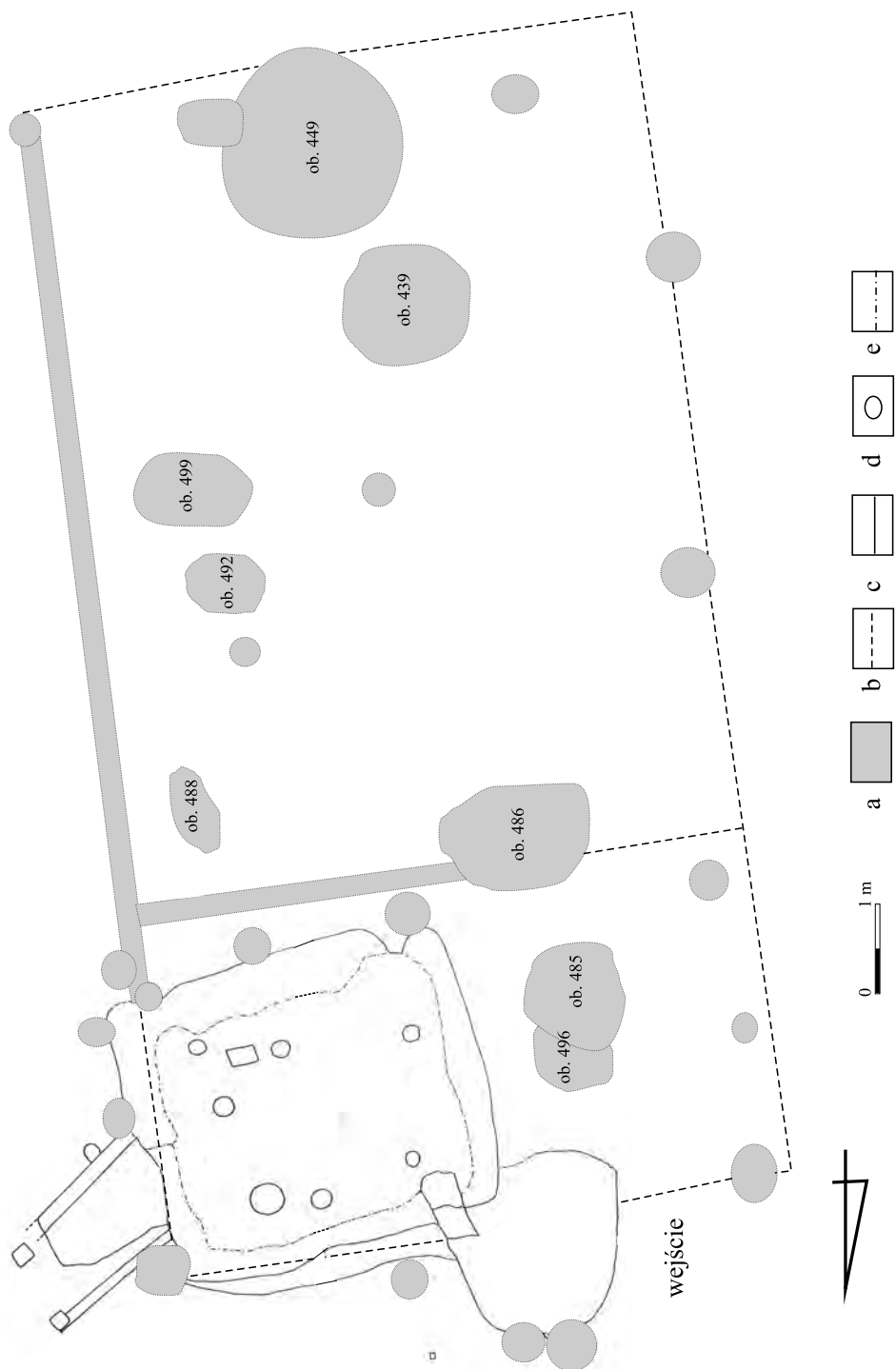

Abb. 19. Chelm, Siedlung. Ein Beispiel für die Wohnbebauung (Obj. 100). Bezeichnungen: js. 1 – graue Erde, 2 – Kreideschutt, 3 – schwarze Erde, 4 – Eluvialhorizont (Auswaschungsschicht), 5 – schwarz-braune Erde mit Brandspuren, 6 – Kreideschutt mit grauer Erde, 7 – graue Erde mit Kreide, 8 – Schacht, 9 – Rekonstruktion, 10 – Pfostennegative (Zeichn. T. Dzieńkowski)

Ryc. 19. Chelm, osada. Przykład zabudowy mieszkalnej (ob. 100). Objaśnienia: js. 1 – szara ziemia, 2 – rumosz kredowy, 3 – czarna ziemia, 4 – warstwa wymywania, 5 – czarno-brunatna ziemia ze spalenizną, 6 – rumosz kredowy z szarą ziemią, 7 – szara ziemia z kredą, 8 – wkop, 9 – rekonstrukcja, 10 – negatywy słupów (rys. T. Dzieńkowski)

ihre Größe. Dominierend waren vieleckige, ein paar Zentimeter große Fragmente mit poröser Struktur, die dem Typ Ia, nach J. Piaskowski (Busko, Piekalski 1994, 408) zugeschrieben werden. Manche von ihnen hatten gerundete untere Fläche, der obere Teil besaß dagegen eine unregelmäßig geronnene Fläche. Diese Form konnte daraus resultieren, dass die Böden der Gefäße, in denen diese Eisenknollen erstarrt sind, einen Abdruck an den Eisenfragmenten hinterlassen haben (Ebenda, 408). Die Nutzung der Tongefäße bei der Eisenverhüttung bleibt aber umstritten (vgl. Piaskowski 1970, 38).

Die zweite Objektgruppe bildeten die Gruben Nr.: 141, 148, 151, 153. Sie unterschieden sich von den oben beschriebenen Objekten und hatten auch keine Produktionsfunktion, wovon ihre Form, die Struktur der Verfüllung und die Funde zeugten. Es waren Abfallgruben, als auch Lagerplätze, die die nächste Umgebung des Produktions-, Handwerkteils der Siedlung bildeten. In dem am weitesten gelegenen Ostteil der Siedlung entdeckte man zwei Objekte (228, 507), die als Abfallplatz genutzt wurden, und wo zahlreiche Tierknochen in Form von Speiseresten registriert wurden. Die Gruben hatten unregelmäßige Form, chaotische Anordnung der Schichten und waren am Rande des besiedelten Gebiets lokalisiert.

Bei dem heutigen Forschungsstand gelang es nicht, mit Hilfe archäologischer Methoden die vollständige Reichweite der Siedlung zu bezeichnen. Die Forschungen aus den Jahren 1999–2000 ließen die Ostgrenze bestimmen, die in der Nähe der heutigen Grünanlage in der Straße ul. 1 Pułku Szwoleżerów 1 verlief. Man kann mutmaßen, dass die Siedlung im Norden bis zum Flusslauf und im Süden bis zum Hügel „Wzgórze Katedralne“ reichte (Abb. 21). Unbestimmt bleibt ihre Reichweite im Westen. Hilfreich sind in dieser Hinsicht die Ergebnisse der archäologischen Aufsichtsarbeiten, die 1999 und 2001 durchgeführt wurden und die die Anwesenheit einer Kulturschicht und der Objekte im Ostteil der Straße ul. S. Czarnieckiego nachwiesen (Dzieńkowski

Abb. 20. Chełm, Siedlung. Plan eines zweigliedrigen Gehöftes – Obj. 345, mit einem Wohn – und Wirtschaftsteil. Bezeichnungen: a – Gruben, Pfosten und Balken; b – Rekonstruktionen, c – die obere Kante der leicht eingetieften Erdhütte; d – Verstärkung für den Holzboden; e – untere Kante der leicht eingetieften Erdhütte (Zeichn. T. Dzieńkowski)

Ryc. 20. Chełm, osada. Plan dwudzielnego domostwa – ob. 345, z częścią mieszkalną i gospodarczą. Objasnienia: a – jamy, słupy i belki; b – rekonstrukcje; c – górna krawędź półziemianki; d – wzmocnienie pod drewnianą podłogę; e – dolna krawędź półziemianki (rys. T. Dzieńkowski)

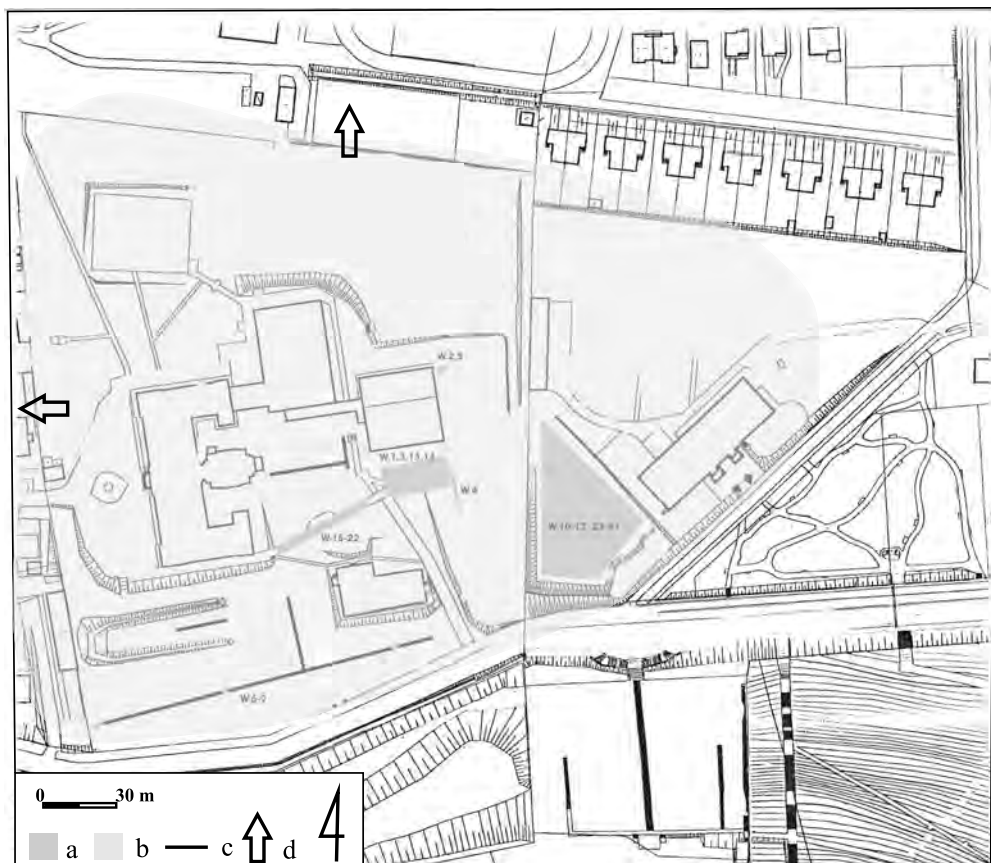

Abb. 21. Chełm, Lokalisierung des freigelegten Siedlungsteils mit markierter Reichweite des erforschten Gebietes. Bezeichnungen: a – erforshtes Gebiet, b – registrierte Reichweite der Siedlung, c – Bohrungen, d – Fortsetzung der Besiedlung (Bearb. von T. Dzieńkowski)

Ryc. 21. Chełm. Lokalizacja odkrytej części osady z zaznaczonym terenem badań wykopaliskowych. Objasnienia: a – obszar badany, b – rozpoznany zasięg osady, c – odwierty, d – kontynuacja osadnictwa (oprac. T. Dzieńkowski)

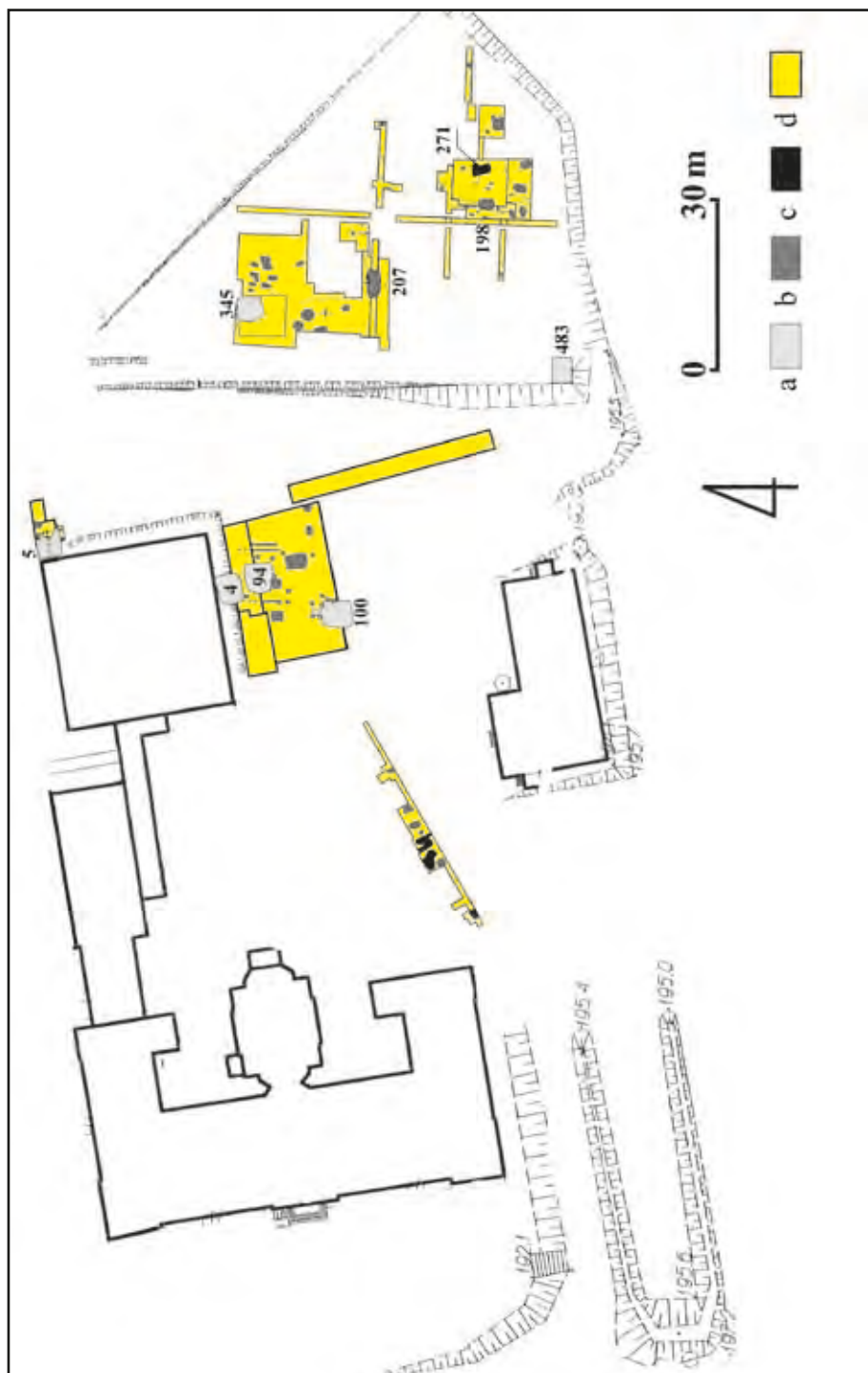
1999b; Bronicki 2001). Interessant sind auch die Objekte und Funde aus dem 13. Jh., die nordwestlich von der Siedlung, im Bereich des Grundstücks in der Straße ul. M. Kopernika 20 und A. Mickiewicza 41 registriert wurden (Mazurek 1998). Sie können die Besiedlung der Gebiete in der Umgebung des Flusses Uherka – eines wichtigen Verkehrsweges – belegen, oder sie können auch, im Falle der Funde in der Straße ul. M. Kopernika 20, die Westgrenze der Siedlung bestimmen (?). Die geschätzte Siedlungsfläche beträgt sogar bis zu 6–8 ha.

Die räumliche Anordnung der Siedlung ist schwer zu analysieren. Aus den Spuren der Wohnbebauung lässt sich keine regelmäßige Anordnung ableiten (Abb. 22). Die Häuser waren chaotisch angeordnet, und die Entfernungen zwischen ihnen, die von 5 bis 30 m betrugen, wiesen auf keine Regelmäßigkeit bei ihrer Situierung hin. In der nächsten Umgebung der Hütten befand sich der wirtschaftliche Teil, die Gruben zum Aufbewahren der Vorräte – birnenförmige Gruben und Vorratsgruben mit einer sandigen Isolationsschicht. Einen festen Bestandteil der Bebauung bilden zahlreichen Pfostenspuren und Balkenegative. Da sie verschieden verliefen, sich durchkreuzten, unterschiedliche Ausmaße und Formen besaßen, soll man, bei der Berücksichtigung ihrer gegenseitigen Relationen, annehmen, dass sie sowohl als Zäune als auch Überdachungen interpretiert werden können. Es ist nicht gelungen, die Reichweite der einzelnen Gehöfte, und damit ihre Fläche und ihren Grundriss zu erfassen.

Die oben beschriebenen Objekte, sowohl Wohn – als auch Wirtschaftsobjekte werden auf die frühmittelalterliche Phase der Siedlungsnutzung bezogen, weil die sie zerstörenden Ausschachtungen erst in die Neuzeit datiert werden. Obwohl man in vielen Fällen feststellte, dass die Objekte sich überschneiden, war das nur als stratigraphische Schichtung im Bereich gleicher Phase zu interpretieren. Diese Situation bezog sich meistens auf die oft reparierten, oberirdischen Konstruktionen – Überdachungen, Wände und Zäune. Auch die Reichweite der Gehöfte änderte sich, was mit der Verschiebung ihrer Grenzen zusammenhing. Die bisherig gewonnenen Daten weisen auf eine langfristige Nutzung der Siedlung, aber ohne eine z.B. durch einen Brand oder einen feindlichen Angriff verursachte plötzliche räumliche Veränderung ihrer Struktur (Dzieńkowski 2010b, 210).

Zur Siedlungschronologie

Eine präzise Festlegung der Nutzungszeit der Siedlung ist wegen komplizierter, stratigraphischer Relationen der Objekte und wegen des Fehlens sicherer, chronologischer Determinanten, die das Erfassen der Veränderungen möglich machen würden, problematisch. Aufgrund der schriftlichen Quellen kann man zwei Hypothesen aufstellen: 1. Die Siedlung entstand vor oder gleichzeitig mit dem Bau der Chelm – Burg als ihr nächstes Hinterland, was man in die 30-er Jahre des 13. Jhs. datiert (um 1233–1238); 2. Sie wurde nach diesem Ereignis an-

gelegt, also gegen die Mitte des 13. Jhs. Das Ende der Siedlungsnutzung ist auch schwer festzulegen, weil die Funde, die als chronologische Determinanten gelten können, wie z.B. der Schmuck, oder die Bewaffnung eine ziemlich breite Chronologie zwischen dem 12.- und dem 14. Jh. aufweisen (vgl. Wołoszyn 2001, 2004, 2007; Piotrowski *et al.* 2009; Kuśnierz 2009). Die engobierte Gefäßkeramik konnte noch bis in das 14. Jh. überleben, wovon die aus der Verfüllung der Objekte im Bereich der Vorburg gewonnenen Funde der Jagiellonen – Münzen zeugen (Dzieńkowski 2010a, 24). Auf eine langfristige Nutzung der Siedlung, wie auch auf die traditionelle Form der Töpferei wies das Fehlen in ihrer Schichten der Grauware, die seit der Mitte des 13. Jhs. auf polnischen Gebieten zum Vorschein kommt.

Die Siedlung und das Körpergräberfeld (?) aus dem Bereich des Hügels „Kredowa Góra“ und ihr Zusammenhang mit dem Siedlungskomplex in Chełm

Der Hügel „Kredowa Góra“ war ein 2–3 km östlich von dem frühmittelalterlichen Komplex in Chełm lokalisierter, zweiteiliger Hügel. Er wurde Ende 60-er Jahre des 20. Jhs. infolge der Kalkgewinnung nivelliert (vgl. Abb. 1). Im Jahre 1958 legte man hier eine in das 12.–13. Jh. datierte Körperbestattung mit Inventar frei (Skibiński 1959–1960; Zoll-Adamikowa 1971; Dzieńkowski 2011, 114). Anhand der Berichte der Entdecker und der veröffentlichten Angaben kann man vermuten, dass auf dem Gebiet des Hügels ein mehrschichtiges Gräberfeld mit langer Chronologie vom Frühmittelalter (Gräber mit Steinfassungen?) bis zur Neuzeit (Münzenfunde aus dem 15.–16. Jh.) lokalisiert war. Darüber hinaus fand man im Bereich des Hügels eine Menge Gefäßkeramik, die aus zwei chronologischen Phasen stammt. Eine weniger zahlreiche Gruppe (23 Fragmente) bildet die teilweise scheibengedrehte und ornamentierte Keramik aus dem 10.–11. Jh, wie auch die

Abb. 22. Chełm, Siedlung. Lage der wichtigsten, in den Jahren 1995–2000 freigelegten, frühmittelalterlichen Objekte. Bezeichnungen: a – Wohnobjekte, b – Wirtschaftsobjekte, c – Handwerk-, Produktionsobjekte, d – Grabungsschnitte (Bearb. von T. Dzieńkowski)

Ryc. 22. Chełm, osada. Lokalizacja najważniejszych obiektów wczesnośredniowiecznych z badań wykopaliskowych z lat 1995–2000. Objasnienia: a – obiekty mieszkalne, b – obiekty gospodarcze, c – obiekty rzemieślniczo-produkcyjne, d – wykopy (oprac. T. Dzieńkowski)

vollständig scheibengedrehte, engobiierte Keramik aus dem 12.–13. Jh. (166 Fragmente). Die oben angeführten Angaben bestätigen die Möglichkeit, dass im Bereich des Hügels „Kredowa Góra“ im 12.–13. Jh. eine offene Besiedlung und ein Körpergräberfeld (oder eine vereinzelte Bestattung) existieren konnten. Die beiden Strukturen konnten wahrscheinlich einen Teil des Siedlungskomplexes in Chełm bilden (Dzieńkowski 2010b, 223–224).

Zur Chronologie des Chełm – Komplexes

Um die Chronologie des Komplexes in Chełm festzulegen, nutzt man zwei Arten von Quellen – archäologische und historische Quellen, deren Genauigkeit und Nützlichkeit unterschiedlich sind. Die archäologischen Daten weisen darauf hin, dass die Besiedlung des Hügels schon im 11.–12. Jh. möglich war, und dass auf dem Hügel „Wysoka Górka“ eine Burg angelegt wurde (Gurba, Kutylowska 1970). Diese These muss aber verifiziert werden, denn die 2001 im Südteil des Hügels durchgeführten Ausgrabungen solche Möglichkeit ausgeschlossen haben (Dzieńkowski 2002; Buko 2005b). Auf ein geringes Ausmaß der Besiedlung aus dieser Zeit weisen auch wenige in sekundärer Ablagerung der Vorburg und der Siedlung freigelegte Funde hin. Die Siedlungssituation änderte sich wesentlich im 13. Jh. Die Ereignisse aus dieser Zeit, d.h. zwischen 1205 und 1289 (oder 1291) wurden in der Chronik „*Kronika halicko – wołyńska*“ beschrieben, die als die wichtigste Informationsquelle über die Geschichte von Chełm gilt (Dąbrowski 2009; 2011). Die Interpretation der in der Chronik angeführten Daten ließ die Historiker das Anlegen der Burg auf die Zeit zwischen 1233 und 1238 beziehen (Szczygieł 1996). Nach M. Kotljar (1985, 154–155) sind die Jahre 1237–1238 am wahrscheinlichsten. Der Stifter und zugleich der Hauptbenutzer der errichteten Burganlage war der Fürst Daniel Romanowitsch. Die archäologischen Daten weisen auf eine heftige Entwicklung des Komplexes im 13. Jh., sie lassen aber keine chronologische Schichtung und Synchronisierung mit den in der Chronik beschriebenen Ereignissen zu (Gołub, Dzieńkowski 2002). Zusammen mit dem Bau der Burganlage in den 30-er Jahren des 13. Jhs. entstanden vermutlich auch als ihr Hinterland – die befestigte Vorburg und die Produktions – Handwerkersiedlung. Die Datierung der Errichtungsetappen der einzelnen Elemente des Komplexes ist heute,

bei der Nutzung zugänglicher Funde und stratigraphischer Analysen nicht möglich. Entschieden effektiver waren die archäologischen Untersuchungen der Burganlage im Bereich des Hügels „Wysoka Górka“. Dort stellte man zwei deutliche Phasen fest – die Errichtung des Palasts und der Bau der Befestigung um das Herrenhaus herum, wie auch lesbare Brandspuren. Diese zuletzt genannten Brandspuren könnte man vielleicht auf den in der Chronik „*Kronika halicko-wołyńska*“ vor dem Jahr 1256 erwähnten großen Brand beziehen, nach dem man die ganze Anlage wiederaufgebaut hat, dass sie den Tataren – Angriffen stand halten konnte (der Bau von Befestigungen?) (Szczzygieł 1996, 34). Der Tod des Fürsten Daniel Romanowitsch im Jahre 1264 beendete die nächste Etappe in der Entwicklungsgeschichte der Stadt Chełm, obwohl die nächsten Herrscher aus der Familie Romanowitsch hier bis zum Jahr 1323 regiert haben (Ebenda, 35). Die archäologischen Quellen lassen aber nicht alle diese Ereignisse bestätigen. Um diese Daten zu präzisieren, bedarf es also weiterer, interdisziplinärer Forschungen.

Die Stadtrechtsverleihung

Die hervorragend funktionierende Burg – Stadtkomplex begann nach dem Tode des Fürsten Daniel Romanowitsch an seiner politischen Bedeutung zu verlieren, doch die Siedlung entwickelte sich weiter, mindestens bis zum Ende des 13. Jhs. Einen Wendepunkt bildete das 14. Jh. Damals kam es zu häufigen Kämpfen zwischen Polen, die Rus, Litauen und Ungarn um die Herrschaft auf den am Fluss Bug gelegenen Gebieten, was schließlich mit dem Anschluss der Stadt Chełm an Polen um 1386 endete. Die instabile politische Situation behinderte sicherlich die weitere Entwicklung des Komplexes in Chełm, dessen Blütezeit schon vorbei war. Das geringe Ausmaß der spätmittelalterlichen Besiedlung bestätigen bisher wenige in der Stadt registrierte Objekte und archäologische Funde. Ein wichtiges, beachtenswertes Problem ist die Unmöglichkeit, die Materialien aus dem 14. und aus dem 15. Jh. zu trennen. Diese Datierung verbindet zwei Jahrhunderte mit einer völlig anderen Geschichte. Daraus resultiert die Notwendigkeit, die Ursprünge der Grauware in Chełm zu untersuchen, was vermutlich auf das Eintreffen der Einwanderer aus dem Westen zurückzuführen ist, die im Rahmen der Ansiedlungsaktion nach Chełm kamen (vgl. Rozwałka 1997; Rozwałka *et al.* 2006; Dzieńkowski 2010b, 224). Die

zweite wichtige Forschungsaufgabe stellt die Präzisierung des Moments, in dem es zum Schwinden der frühmittelalterlichen, auf die ruthenische Ansiedlung bezogenen Keramik kam. Die ruthenische Ansiedlung konnte noch bis ins 14. Jh. und sogar das 15. Jh. überleben. In der so differenzierten Siedlungsmosaik und der immer stabiler werdenden politischen Situation kam es im Jahre 1392 zur Verleihung des deutschen Stadtrechts. Diese Problematik wurde ausführlich analysiert und in den Artikeln von R. Szczygieł (1993; 1996) veröffentlicht. Es ist jedoch angebracht, nach dem Autor zu wiederholen, dass die Verleihung des Stadtrechts im Falle multiethnischer Städte (darunter auch Chełm) oft ein langfristiger Vorgang war, denn der Übergang vom polnischen, ruthenischen zum deutschen Recht war mit einer „Umstellung“ und Veränderung der Machtstruktur verbunden. Es bestand auch die Notwendigkeit, die räumliche Bebauung zu ordnen und zu regeln (Szczygieł 1993). Im Falle der Stadt Chełm konnte diese Situation noch komplizierter aussehen, man kann nämlich vermuten, dass es dort, noch vor der formalen Stadtgründung, eine nach dem deutschen Recht gegründete städtische Gemeinde funktionierte (vgl. Szczygieł 1996, 41).

Wie sehen also die räumliche Entwicklung und die Änderungen in der Bebauung von Chełm im Lichte archäologischer Quellen aus?

Die Umgebung des Hügels „Góra Katedralna“ bleibt in Bezug auf die spätmittelalterliche Besiedlung völlig unerforscht. Das einzige Objekt, das aus den archäologischen Quellen bekannt ist, sind die Relikte eines Turms, dessen Anfänge auf die Regierungszeit des Königs Kasimir des Großen bezogen werden (Gurba, Kutyłowska 1970, 240). Allem Anschein nach konnten auch der zu den Regierungszeiten des Fürsten Daniel errichtete monumentale Palas, wie auch das ganze Befestigungssystem des Hügels „Górka“ und der Vorburg im 14. und 15. Jh. weiter existieren. Man verfügt nämlich über keine Angaben darüber, dass in dem stürmischen 14. Jh. eine neue Residenz erbaut wurde. Die Erwähnung des Schlosses von Jan Długosz, wie auch mehrmalige Aufenthalte zu Beginn des 15. Jhs. in Chełm des Königs Jagiełło würden seine Anwesenheit bezeugen (Dąbrowski 1962, 172; Zimmer 1974, 41). Das nächste Problem, das archäologisch erforscht werden soll, ist die sakrale Bebauung des Hügels „Góra Katedralna“

und die Untersuchung des Körpergräberfeldes, das allgemein in das Mittelalter datiert wird.

Die spätmittelalterliche Besiedlung kam im Bereich der Vorburg und außerhalb ihr, in der Umgebung folgender Straßen zum Vorschein: ul. Lubelska 5–7, 11–13, 14–20, Plac Łuczkowskiego, ul. Krzywa 32–34, 37, ul. Pijarska 7–9, ul. M. Kopernika 5–7, ul. Podwalna, ul. J. Młodowskiej 4 (Dzieńkowski 2010a, 25). Einzelne Objekte legte man außerhalb des altstädtischen Zentrums frei – in den Straßen: ul. Zamajska, Lubelska 54, 56. Wichtig ist die Tatsache, dass die spätmittelalterliche Besiedlung im westlichen Teil des Hügels und in der Senke, wie auch am Fuß des Hügels von der Westseite (ul. Lubelska 54 i 56, Pijarska, M. Kopernika, Podwalna) erschien (Abb. 23). Das war ein Gebiet, wo die frühmittelalterliche Besiedlung nicht festgestellt wurde. Die Anwesenheit der Objekte aus dem 14.–15. Jh. könnte die räumliche Entwicklung der Stadt in Richtung Westen belegen.

Von Bedeutung waren auch die Untersuchungen des städtischen Rathauses, die in den Jahren 2000–2001 durchgeführt wurden (Rejniewicz 2002). Sie wiesen auf, dass das Objekt am Ende des 14. Jhs entstehen konnte, und der Autor dieser Forschungen weist auf den Fürsten Wladislaus II. von Oppeln hin, als den Stifter dieser Bauinvestition, der im Namen von Ludwig der Ungar, die Rus verwaltete. Interessant ist die Lokalisierung des Rathauses, das an der Grenze der frühmittelalterlichen Besiedlung (die wahrscheinlich bis in das 14. Jh. überlebte) und der erst im Spätmittelalter besiedelten Gebiete situiert war.

Als besonders schwierig erscheint der Versuch, die Form des ursprünglichen Marktplatzes zu rekonstruieren. Das resultiert daraus, dass uns nur spärliche, sowohl archäologische als auch historische Daten zur Verfügung stehen. Die ersten Ideen über seinen Ursprung schlug J. Kłoczowski vor (1958, 207, 208), indem er über einen spindelförmigen Marktplatz im Bereich der frühmittelalterlichen, räumlichen Struktur berichtete. Nach der der Stadtrechtsverleihung ist, seiner Ansicht nach, kein neuer Markt entstanden, sondern der alte Markt wurde übernommen (Ebenda, 208), worauf der Mangel an Symmetrie in seiner Bebauung hinweisen könnte. Die einzige mögliche Lösung sei jetzt das Abstecken seiner Reichweite, vor allem in Anlehnung an die Angaben aus den neuzeitlichen Quellen. Es handelt sich vor allem um den Stich von T. Rakowiecki oder die aus dem 19. Jh. stammenden Stadtpläne. Vieles weist darauf hin, dass die heutige südliche

Frontfassade die ursprüngliche Marktgrenze wiederholt. Problematisch ist dagegen die Festlegung der nördlichen, östlichen und westlichen Grenzen, die meistens längs der Straße ul. Św. Mikołaja (Osten) und Pijarska (Westen) lokalisiert werden (vgl. Bronicki, Samocki 1999). Leider wissen wir nicht, in welchem Maße diese Anordnung die ursprüngliche Form des Marktplatzes wiedergab, besonders angesichts beträchtlicher Zerstörungen der Stratifikation im oberen Verlauf der Straße ul. Lubelska.

Die Ergebnisse archäologischer Forschung bestätigen die Anwesenheit im Bereich des heutigen Marktplatzes (Pl. E. Łuczowskiego) eines aus dem 13.–15. Jh. stammenden Körpergräberfeldes, vermutlich samt einer Kirche, sie weisen auch auf einen geringen Ausmaß der Besiedlung aus dieser Zeit hin. Sie belegen auch die spätmittelalterliche Besiedlung des westlichen Teils des Hügels mit der Lokalisierung einer lateinischen Kirche (Kirche der Aussendung der Apostel) (Dzieńkowski 2010a, 26).

Ein weiteres Thema sind die Anfänge der lateinischen Kirche in Chełm, denn ihre Anwesenheit ist im 13. Jh. immer noch fraglich (vgl. Rudnik 1996, 218; Zahajkiewicz 1996, 271; Pawłowska 1997, 65–67). Sowohl archäologische als auch historische Quellen geben keine eindeutigen Belege für die Anwesenheit in dieser Zeit einer lateinischen Kirche. Man soll aber nicht vergessen, dass die Körpergräberfelder auf dem Platz Pl. Łuczowskiego, oder in der Straße ul. Św. Mikołaja indirekt auf das Vorhandensein einer Kirche hinwiesen, es ist jedoch nicht bekannt, ob es sich um eine lateinische oder orthodoxe Kirche handelt. Die meisten untersuchten Bestattungen soll man, wegen der Ausstattung östlicher Provenienz, mit der ruthenischen Besiedlung verbinden. Das schließt aber nicht aus, dass hier auch Menschen bestattet werden konnten, die den lateinischen Ritus praktizierten. Wichtig bei den Erwägungen über die räumliche Entwicklung der Stadt ist das Ende der Friedhofsnutzung, das auf das 15. Jh. bezogen wird. An dieser Stelle taucht die Frage auf, ob das Ende der Friedhofsnutzung auf die mit der Stadtrechtverleihung verbundenen Regelungen und auf die daraus resultierenden Änderungen im Bereich des Eigentumsrecht wie auch im Bereich der Funktion des Gebietes oder auf eine neuen Besiedlung zurückzuführen ist? Die Daten über die Entwicklung der kirchlichen Verwaltung im 14. und 15. Jh. in Chełm stammen hauptsächlich aus den schriftlichen Quellen. In Anlehnung an sie erfah-

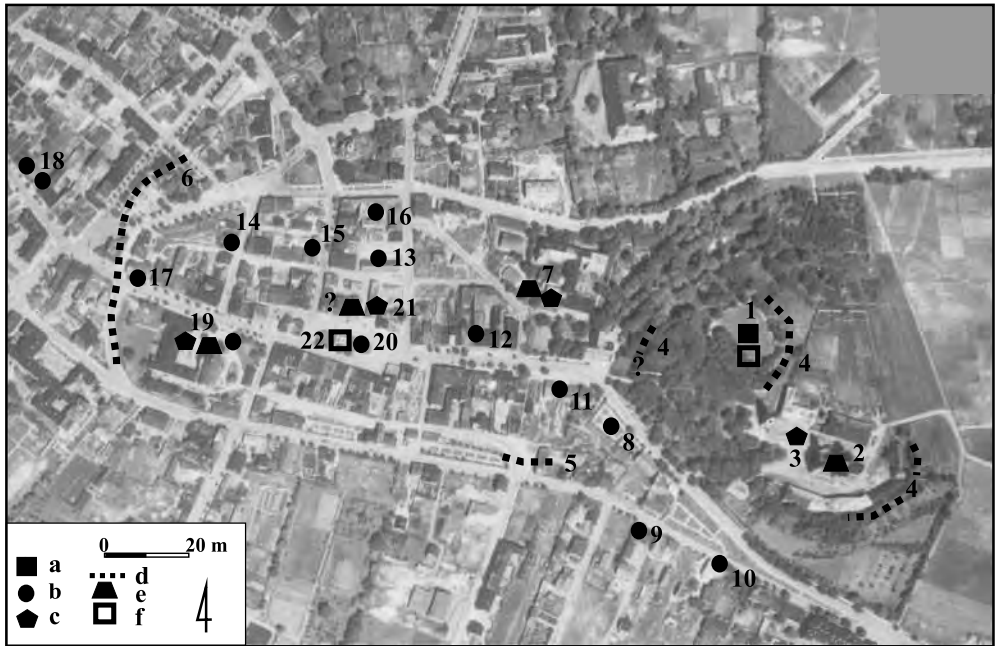

Abb. 23. Chełm. Während der archäologischen Forschungen und Aufsichtsarbeiten registrierte spätmittelalterliche Besiedlung. Erklärung: a – Schloss (?), b – Forschung Positionen, c – Friedhöfe, d – run Graben, e – Tempel (die Kirchen), f – Turm: 1 – Wysoka Górka, 2 – Kirche, 3 – Friedhof Kirchhof, 4 – Graben, 5 – Graben, Uściługska Strasse, 6 – Graben, Podwalna Strasse, 7 – Kirche und Friedhof Św. Mikołaj Strasse, 8 – Lubelska Strasse Nr. 5–7, 9 – Zamojska Strasse, 10 – Pocztowa Strasse, 11 – Lubelska Strasse Nr. 11–13, 12 – Lubelska Strasse Nr. 14–20, 13 – Krzywa Strasse Nr. 32–34 und 37, 14 – Pijarska Strasse Nr. 5–7, 15 – Kopernika Strasse Nr. 5–7, 16 – J. Młodowskiej Strasse Nr. 4 und 12 A, 17 – Podwalna/Lubelska Strasse, 18 – Lubelska Strasse Nr. 54, 56, 19 – die Kirche und der Friedhof, Lubelska Strasse Nr. 55, 20 – E. Łuczkowski Platz, 21 – Kirche? und Friedhof, 22 – Rathausurm?, E. Łuczkowski Platz (Bearb. T. Dzieńkowski auf der Grundlage der Luftaufnahme aus dem Jahr 1936, im Archiv des Powiatowy Ośrodek Dokumentacji Geodezyjno-Kartograficznej in Chełm)

Ryc. 23. Chełm. Osadnictwo późnośredniowieczne zarejestrowane podczas badań i nadzorów archeologicznych. Objaśnienia: a – zamek (?), b – stanowiska badawcze, c – cmentarze, d – przebieg fosy, e – świątynie (kościół, cerkiew), f – wieża: 1 – Wysoka Górka, 2 – cerkiew/kościół, 3 – cmentarz przykościelny, 4 – fosa, 5 – fosa, ul. Uściługska, 6 – fosa, ul. Podwalna, 7 – cerkiew i cmentarz przy ul. Św. Mikołaja, 8 – ul. Lubelska 5–7, 9 – ul. Zamojska, 10 – ul. Pocztowa, 11 – ul. Lubelska 11–13, 12 – ul. Lubelska 14–20, 13 – ul. Krzywa 32–34 i 37, 14 – ul. Pijarska 5–7, 15 – ul. Kopernika 5–7, 16 – ul. J. Młodowskiej 4 i 12 A, 17 – ul. Podwalna/Lubelska, 18 – ul. Lubelska 54 i 56, 19 – kościół i cmentarz, ul. Lubelska 55, 20 – Pl. E. Łuczowskiego, 21 – cerkiew? i cmentarz, 22 – wieża ratuszowa?, Pl. E. Łuczowskiego (oprac. T. Dzieńkowski na podstawie zdjęcia lotniczego z 1936 roku, Archiwum Powiatowego Ośrodka Dokumentacji Geodezyjno-Kartograficznej w Chełmie)

ren wir, dass 1359 in Chełm ein Bistum lateinischen Ritus gegründet wurde, das dann im Jahre 1357 in das Halytsch – Metropolitanbistum eingegliedert wurde (Gil 2008, 72, 73) Der König Władysław Jagiełło

verlieh im Jahre 1417 dem Bistum die Landgüter, was den Ausbau der Pfarreinetzes ermöglichte. Ungelöst bleibt bisher die Frage nach der Lokalisierung und dem Namen der ältesten Kirche lateinischen Ritus (vgl. Rudnik 1996, 218; Gruszka 2001, 46). Auf das 15. Jh. wird auch die Stiftung oder der Wiederaufbau der Kirche der Aussendung der Heiligen Apostel bezogen, die in dieser Zeit die Rolle einer Pfarrkirche spielen konnte (Gruszka 2001, 46). Der Wissensstand ist auf diesem Gebiet leider immer noch unzulänglich, was aus geringem Ausmaß archäologischer Forschung im Bereich der sakralen Objekte resultiert (Dzieńkowski 2010a, 27). Die Notwendigkeit einer weiteren Erforschung dieser Thematik bleibt also ständig hochaktuell.

Die anderen Forschungsprobleme tauchen in Bezug auf die Befestigungen der Lokalisationsstadt, da man bisher auf keine Relikte der in diese Zeit datierten Befestigungsanlagen fand. Es ist ziemlich wahrscheinlich, dass die reparierten und modernisierten, frühmittelalterlichen um die Burg und Vorburg herum verlaufenden Befestigungen und Gräben noch einmal genutzt wurden. Die in der Umgebung der Straße ul. Uściługska, Lubelska, Pocztowa und Pl. Gdański freigelegten Graben-, Mauer – und Basteitorfragmente soll man auf die Entwicklung der neuzeitlichen Stadt zurückführen (Rudnik 1996).

Schlussbemerkungen

Im Lichte archäologischer und architektonischer Quellen, wie auch der historischen Daten kann man in der räumlichen Entwicklung von Chełm ein paar Etappen unterscheiden. Unklar bleiben die Anfänge der Kolonisation des Hügels „Wzgórze Katedralne“ und die Frage nach der Existenz einer frühstaatlichen Burganlage. Besonders wichtig waren die Verdineste des Fürsten Daniel Romanowitsch in Bezug auf die Besiedlung und bauliche Entwicklung der Stadt in den 20-er – 30-er Jahren des 13. Jhs. Infolge seiner Tätigkeit wurden der Gipfel und der Nordhang des Kreidefelshügels, wie auch die Gebiete an seinem Fuß und entlang einem am Fluss Uherka nach Norden verlaufenden Verkehrsweg bewirtschaftet (z.B. die Fundstellen in Bielawin, Czulczyce). Das Zentrum der weltlichen Macht war die Fürstenburg, die auf dem höchsten Punkt des Hügels situiert wurde. In ihrer nächsten Umgebung befand sich ab 1240 das orthodoxe Bistum mit der Konzilskirche (Dzieńkowski 2010a, 28). Die Dienstbevölkerung siedelte in der

Vorburg und der Handwerker – Handel-Siedlung, die noch bis in das 15. Jh. überdauern konnten. Das frühstädtische Zentrum verlor gewiss nach dem Tod des Fürsten Daniel Romanowitsch im Jahre 1264 an politischer Bedeutung, doch es entwickelte sich weiter als ein Siedlungskomplex. Das belegen große Bauinvestitionen, z.B. der Umbau der Wohnturmanlage in der 2. Hälfte des 13. Jhs., der Ausbau der Burganlage in Busówna, die Errichtung des Wohnturms – Donjon in der naheliegenden Ortschaft Bielawin, wie auch einer Kirche (?) in Podgórze – Spas, also der an der Wende des 13. zum 14. Jhs erbauten Objekte (vgl. Ruszkowska 1996; Buko, Dzieńkowski 2008; Buko (ed.) 2009). Die Stifter dieser Bauwerke waren die Mitglieder des herrschenden Fürstenhauses der Familie Romanowitsch. Zu einer Destabilisierung der Siedlungsstrukturen kam es in der ersten Hälfte des 14. Jhs., was anhand archäologischer Quellen erfasst wurde. Ein Anzeichen dafür war das Auftauchen der Graukeramik und zwar meistens im Kontext einer Destruktion. Diese Wandlungen erfolgten im 14. Jh. also in der Zeit der Angriffe auf die am Bug gelegenen Gebiete, darunter auch das Chełm – Land und der Kämpfe zwischen Polen, der Rus, Litauen und Ungarn, die durch die schriftlichen Quellen belegt werden. Diese Ereignisse beeinflussten die politische und wirtschaftliche Entwicklung dieser Region im 14. Jh und haben damals auch die räumliche Entwicklung von Chełm gestoppt. Eine Zäsur bildete die Verleihung des Stadtrechts im Jahre 1392 und dann 1425. Das konnte auch den Zustrom von neuen Ansiedlern hervorrufen. Die entdeckten archäologischen Quellen, wie auch die Wohn – und Wirtschaftsbebauung, die Kulturschicht samt Funden, wie auch die Lage des kirchlichen Besitztums (die Kirche der Aussendung der Heiligen Apostel) lassen vermuten, dass die Kolonisation im 14. Und 15. Jh. den Westteil des Hügels, die Gebiete an seinem Fuß von der Westseite umfasste. Gleichzeitig wurde die Besiedlung der Vorburg fortgesetzt, wofür man aber keine Belege im Bereich der Siedlung in der Straße ul. 1 Pułku Szwoleżerów 1 fand. Bemerkenswert ist auch die Tatsache, dass die archäologischen Daten nur ein geringes Ausmaß der spätmittelalterlichen Besiedlung belegen. Vermutlich konnte schon damals das Rathausgebäude entstanden haben (der Turm?), das an der Grenze der Vorburg und des durch die spätmittelalterliche Ansiedlung besetzten Gebietes lokalisiert war (vgl. Abb. 23). In der Zeit nach der Stadtrechtsverleihung nutzte man wahrscheinlich das alte Befestigungssystem, man adaptierte auch die

vorhandene Bebauungsstruktur. Die Beschlüsse der Stadtrechtsverleihungsurkunde aus dem Jahr 1425 belegen einen ziemlich komplizierten ethnischen und rechtlichen Status der damaligen Stadt Chełm, aber sie stabilisieren die politische Situation dieser Gebiete im 15. Jh., verursachen allmählichen Wirtschaftswachstum, wie auch bilden die Grundlage für die rasche Entwicklung der Stadt in der frühen Neuzeit.

Literatur

- Aleksandrovič V. 2001. *Chol'mska ikona Bogarodzicy*. Lviv.
- Baran O. 2005a. Datuvania zasnuvania mista Cholma v Galicko-Volinskomu Lito-pisi. In *Ukraina v Centralno-Schidnij Europi (z najdavnijszych czasiv do końca XVIII st.)*. Kiiv, 5, 428–444.
- Baran O. 2005b. Rannomoderna knižna tradycja pro Cholm XI stulitia. *Ruthenica* 4, 98–114.
- Bargiel B. und Zakościelna A. 1988. Kamienny surowiec budowlany na ziemi chełmskiej w średniowieczu. In P. P. Toločko (Hrsg.) *Trudy V Meždunarodnego Kongressa Archeologom Slavistov*, Kiev, 18–25 sentjabrja 1985 g., 2, sekcja III: Žizn' i byt šrednevekovogo Goroda, Kiev, 20–21.
- Bartnicki M. 2005. *Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264*. Lublin.
- Bieńkowska K. 2005. Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Surażu, woj. podlas-kie. *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne* 1, 121–166.
- Bondarenko H. und Syluk A. 2003. Historyczne tradycje badań krajoznawczych Wołynia od lat 40. XIX wieku do lat 40. XX wieku. *Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne* 1, 167–182.
- Bronicki A. 2005. *Chełm – wschodnie obrzeże Górki Katedralnej. Dokumentacja z nadzoru archeologicznego nad budową wykopu ciepłowniczego (od ul. 1 Pułku Szwoleżerów do ul. I Armii Wojska Polskiego)*. Chełm. Maschinenschrift im Muzeum Ziemi Chełmskiej w Chełmie.
- Bronicki A. and Samocki L. 1999. *Wytyczne archeologiczne do projektu urbanistyczno-architektonicznego zagospodarowania placu Łuczowskiego w Chełmie (w ramach realizacji programu „Starówka”)*. Chełm. Maschinenschrift im Archiv des Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków. Delegatura w Chełmie.
- Brykowska M. 2002. Studia nad wschodnim zasięgiem architektury ceglanej. In M. Arsyński und M. Mierziński (Hrsg.), *Cegła w architekturze środkowo-wschodniej Europy. Historia-metody badań-konserwacja. Materiały z sesji zorganizowanej w dniach 4–11 września 1996 roku z Muzeum Zamkowym w Malborku*. Malbork, 30–42.
- Buko A. 2005a. *Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej*. Warszawa.
- Buko A. 2005b. Monumentalna zabudowa Góry Katedralnej w Chełmie we wczesnym średniowieczu. *Archaeologia Historica Polona* 15 (1), 69–83.
- Buko A. (Hrsg.) 2009. *Zespół wieżowy w Stołpiu. Badania 2003–2005*. Warszawa.

- Buško C. und Piekalski J. 1994. Relikty średniowiecznej pracowni metalurgicznej przy ul. Malarskiej 27/29 we Wrocławiu. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, 35, 401–410.
- Buško C., Goliński M. und Kurkiewicz B. 2006. *Procesy lokacyjne miast w Europie Środkowo-Wschodniej*. Wrocław.
- Dąbrowski D. 2009. Źródła pisane do dziejów wieży w Stołpiu. In A. Buko (Hrsg.), *Zespół wieżowy w Stołpiu. Badania 2003–2005*. Warszawa.
- Dąbrowski D. 2010. Miejsca pochówków Mściśławowiczów (XII–XIII w.). In J. Wenta und P. Oliński (Hrsg.), *In memoria honoremque Casimiri Jasińskiego*. Toruń, 79–94.
- Dąbrowski D. 2011. Dzieje Chełmszczyzny w świetle informacji latopisów (lata 1170–1218). *Rocznik Chełmski* 15, 69–84.
- Dąbrowski J. (Hrsg.) 1962. *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki Królestwa Polskiego* 1–2. Warszawa.
- Dobrowolski R. 1998. *Strukturalne uwarunkowania rozwoju współczesnej rzeźby kraśowej na międzyrzeczu środkowego Wieprza i Bugu*. Lublin.
- Dzieńkowski T. 2002. Górka Chełmska we wczesnym średniowieczu. In E. Banasiewicz-Szykuła (Hrsg.), *Badania archeologiczne. O początkach i historii Chełma*. Lublin, 73–84.
- Dzieńkowski T. 2010a. Rozwój przestrzenny Chełma w średniowieczu na podstawie badań archeologicznych. *Rocznik Chełmski* 14, 7–28.
- Dzieńkowski T. 2010b. *Wczesnośredniowieczne osadnictwo ziemi chełmskiej*. Chełm. Maschinenschrift im Institut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.
- Dzieńkowski T. 2011. Stan badań archeologicznych nad wczesnośredniowiecznymi cmentarzyskami szkieletowymi ziemi chełmskiej. In S. Cygan, M. Glinianowicz und P. N. Kotowicz, „In silvis, campis et... urbe”. Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim” (= *Collectio Archaeologica Resoviensis* 14). Rzeszów-Sanok, 113–125.
- Dzieńkowski T. und Gołub S. 2000. Wyniki badań archeologicznych cmentarzyska szkieletowego przeprowadzonych w Chełmie na Placu E. Łuczowskiego 17 na stanowisku 143. *Archeologia Polski Środkowowschodniej* 5, 126–129.
- Dzieńkowski T. und Gołub S. 2008. Chełm, ul. J. Młodowskiej 12a. Dokumentacja z ratowniczych przedinwestycyjnych badań archeologicznych. Maschinenschrift im Archiv des Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków. Delegatura w Chełmie.
- Gil A. 2006. Phoenix redivivus Jakuba Suszy jako źródło do dziejów Chełma i ziemi chełmskiej. *Studia Archiwalne* 2, 189–197.
- Gil A. 2008. Z tradycji Kościoła Wschodniego między Wieprzem a Bugiem. In J. Libera (Hrsg.), *Słowianie wschodni w dorzeczu Wieprza i Bugu. Historia – kultura – religia*. Łęczna, 69–76.
- Gołub S. 1996. Badania stanowisk z okresu wczesnego średniowiecza w Chełmie. *Archeologia Polski Środkowowschodniej* 1, 127–128.
- Gołub S. 1997. Pozostałości osadnictwa z okresu wczesnego średniowiecza w centrum miasta Chełma. In S. Gołub (Hrsg.), *Najważniejsze odkrycia archeolo-*

- giczno-architektoniczne Chełma i okolic*. Materiały z sesji naukowej odbytej w Chełmie 1 XII 1995 r. Chełm, 83–94.
- Gołub S. 1998. *AZP obszaru 80–90*. Chełm. Maschinenschrift im Archiv des Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków. Delegatura w Chełmie.
- Gołub S. und Dzieńkowski T. 2002. Osada przygródowa z czasów księcia Daniela Romanowicza w Chełmie. In E. Banasiewicz-Szykuła (Hrsg.), *Badania archeologiczne. O początkach i historii Chełma*. Lublin, 57–72.
- Gruszka A. 2001. Ziemia chełmska w polityce wschodniej Kazimierza Wielkiego. *Rocznik Chełmski* 7, 31–46.
- Gurba J. und Kutylowska I. 1970. Sprawozdanie z badań wczesnośredniowiecznego grodziska w Chełmie Lubelskim. *Sprawozdania Archeologiczne* 22, 231–241.
- Ioannisjan O. M. 1996. Polsko-russkaja i vengiersko-russkaja granica v XI–XIII vekach i ichotobrażenie v razvitii sredniowiekovej architektury. In M. Parczewski und S. Czopek (Hrsg.), *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu*. Materiały z konferencji – Rzeszów 9–11. V. 1995. Rzeszów, 157–178.
- Ioannisjan O. M. 2005. O jednym z małopolskich warsztatów budowlanych czasów romańskich (próba rekonstrukcji i charakterystyki jego twórczości). In *Lapides viventes. Zaginiony Kraków wieków średnich. Księga dedykowana Profesor Klementynie Żurowskiej*. Kraków, 269–276.
- Jaskanis D. 2008. *Świętek. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy na północno-wschodnim Mazowszu*. Warszawa.
- Karolak T. 2002. *Elementy wschodnie w kulturze wczesnośredniowiecznego Chełma*. Warszawa. Maschinenschrift im Muzeum Ziemi Chełmskiej w Chełmie.
- Kłoczowski J. 1958. Zarys historii rozwoju przestrzennego miasta Chełma. *Roczniki Humanistyczne* 6 (5), 193–221.
- Kóčka-Krenz H. 1993. *Biżuteria północno-zachodnio-słowiańska we wczesnym średniowieczu*. Poznań.
- Komeč A. I. 1987. *Drevnerusskoe zoddčestvo konca X – načala XII v. Vizantijskoe nasledie i stanovlenie samostoatel'noj tradicii*. Moskva.
- Kotljars N. F. 1985. *Formirovanie territorii i vzniknovenie gorodov Galicko-Volynskoj Rusi v IX–XIII vv*. Kiev.
- Kozłowska-Budkowa Z. (Hrsg.) 1969. *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki Królestwa Polskiego* 3–4. Warszawa.
- Krasny P. 1997. O najdawniejszych badaniach archeologicznych w Polsce. Wykopiska w Chełmie w 1640 roku. *Historyka* 27, 109–114.
- Kubica E. 1996. Katalog zabytków wczesnośredniowiecznej architektury monumentalnej Małopolski, Rusi Halickiej i Wołynia. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego* 17, 131–189.
- Kubica-Kabacińska E. 2010. Problemy genezy i chronologii wczesnośredniowiecznych budowli przemyskich. In E. Sosnowska (Hrsg.), *Przemysł wczesnośredniowieczny (= Origines Polonorum 3)*. Warszawa, 301–320.
- Kunz A. 1937. Szkic do projektu wodociągu miasta Chełma. Lwów. Maschinenschrift im Usługi Archeologiczne. Chełm.

- Kuśnierz J. 2009. Znaleźiska wczesnośredniowiecznych militariów w międzyrzeczu Wisły i Bugu jako materialne ślady konfliktów zbrojnych na pograniczu polsko-ruskim. In E. Banasiewicz-Szykuła (Hrsg.), *Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie*. Lublin, 139–166.
- Kutyłowska I. 1966. Dziennik badań wykopaliskowych. Chełm 9–24.09.1966. Maschinenschrift im Usługi Archeologiczne. Chełm.
- Leciejewicz L. 2006. Średniowieczne miasta polskie i archeologiczne metody ich badania. In M. Rębkowski und S. Moździoch (Hrsg.), *Opera selecta. Z dziejów kultury średniowiecznej Polski i Europy*. Wrocław, 135–146.
- Liwoch R. 2003. Stan badań nad grodziskami wczesnośredniowiecznymi i z początków późnego średniowiecza na zachodniej Ukrainie (obwody: iwano-frankowski, lwowski i tarnopolski). *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego* 24, 213–297.
- Machnowiec L. (Hrsg.) 1990. *Litopis russkij za Ipat'evskim spiskom*. Kijów.
- Mazurek W. 1997. Wyniki badań i nadzorów archeologicznych w Chełmie w 1995 i 1996 roku przy ul. Lubelskiej 11–13. *Archeologia Polski Środkowowschodniej* 2, 167–173.
- Mazurek T., Mazurek W. und Ruszkowska U. 1997. Relikty umocnień wczesnośredniowiecznego podgrodzia w Chełmie. In S. Gołub (Hrsg.), *Najważniejsze odkrycia archeologiczno-architektoniczne Chełma i okolic*. Materiały z sesji naukowej odbytej w Chełmie 1 XII 1995 r. Chełm, 115–134.
- Mohytyč I. R., Mohytyč R. I. 1990. Osoblivosti techniki murovannja i architekturnych form Halič'ko-Volynskoho zodčestva (X–XIV st.). *Archeologija* 4, 56–68.
- Natkański K. 1997. Studnia na Górcie Katedralnej w Chełmie. *Rocznik Chełmski* 3, 383–392.
- Nagirnyj W. 2011. Polityka zagraniczna księstw ziemi halickiej i wołyńskiej w latach 1198 (1199) – 1264 (= *Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej PAU* 12). Kraków.
- Nawrocki T. 1967. *Sprawozdanie z rozpoznania wiertniczego lochów podziemnych na terenie Starówki Chełmskiej*. Kraków. Maschinenschrift im Archiv des Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków. Delegatura w Chełmie.
- Nawrocki T. 1968. *Sprawozdanie z prac geologiczno-wiertniczych wykonanych na terenie Góry Chełmskiej*. Kraków. Maschinenschrift im Archiv des Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków. Delegatura w Chełmie.
- Pawłowska A. 1997. Diecezja chełmska rzymskokatolicka 1359–1807. *Rocznik Chełmski* 3, 65–80.
- Petryk V. M. 1993. Do problemy formuvannja galic'koi archytekturnoi školy. In *Galic'ko-Volyns'ka deržava. Peredumovy vynyknennja, istorija, kul'tura, tradycji*. L'viv, 64–66.
- Petryk V. M. 2003. Mistobudivlennja dijalnist Danila Galickovo. In *Korol Danilo Romanovic i iovo misce v ukraïnskij Istorii. Materialy Miżnarodnoj naukoj konferenciji (L'viv, 29–30 listopada 2001 r.)*. L'viv, 119–127.
- Pianowski Z. 1994. „*Sedes regni principales*” Wawel i inne rezydencje piastowskie do połowy XIII wieku na tle europejskim. Kraków.
- Piaskowski J. 1970. O wytopianiu żelaza w ogniskach dymarskich na ziemiach polskich. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 18 (1), 37–52.

- Piekalski J. 1998. Uwagi o problemie definicji miasta średniowiecznego. Struktury wczesnomiejskie i późnośredniowieczny model osadnictwa miejskiego. In H. Kóčka-Krenz und W. Łosiński (Hrsg.), *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*. Poznań, 349–356.
- Piotrowski M., Kępką M. und Żuchowska M. 2009. Wybrane wczesnośredniowieczne zabytki archeologiczne z pogranicza polsko-ruskiego na Lubelszczyźnie. In E. Banasiewicz-Szykuła (Hrsg.), *Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie*. Lublin, 83–138.
- Rappoport P. A. 1952. *Volynskie baśni, Materialy i issledovanija po archeologii drevnerusskich gorodov 2. Krepostnye sooruzhenija Drevnej Rusi, Moskva* (= *Materialy i issledovanija po archeologii SSSR*, 31), 202–223.
- Rappoport P. A. 1954. Cholm. *Sovietskaja Archeologija* 20, 313–323.
- Rappoport P. A. 1967. Voennoe zodčestvo zapadnorusskich zemel' X-XIV vv. *Materialy i issledovanija po Archeologii SSSR* 140, 104–146.
- Rappoport P. A. 1975. *Drevnerusskoe žilišče. Archeologija SSSR. Svod archeologičeskich istočnikov*, E1–32. Leningrad.
- Ratič A. A. 1974. K voprosu o knjažeskich dworcach v stol'nyh gorodach Galickoj Rusi XI-XIV vv. In A. N. Kirpinikov und P. A. Rappoport (Hrsg.), *Kul'tura srednevekovoj Rusi. Posvjaščajetsja 70-letiju M. K. Karger*. Leningrad, 188–191.
- Rejniewicz Ł. 2002. Chełm. Plac E. Łuczowskiego. Badania archeologiczne Ratusza i Kamienicy W. Węglińskiego. In E. Banasiewicz-Szykuła (Hrsg.), *Badania archeologiczne. O początkach i historii Chełma*. Lublin, 105–118.
- Rodzińska-Choraży T. 2009. *Zespoły rezydencjalne i kościoły centralne na ziemiach polskich do połowy XII wieku*. Kraków.
- Rozwałka A. 1997. *Lubelskie wzgórze staromiejskie w procesie formowania średniowiecznego miasta*. Lublin.
- Rozwałka A., Niedźwiadek R., Stasiak M. 2006. *Lublin wczesnośredniowieczny. Studium rozwoju przestrzennego* (= *Origines Polonorum* 1). Warszawa.
- Rudnik S. 1996. Rozwój przestrzenny Chełma – tendencje historyczne i perspektywy. In R. Szczygieł (Hrsg.), *Chełm i Chełmskie w dziejach*. Chełm, 215–244.
- Ruszkowska U. 1992. Sprawozdanie z badań ratowniczych w Chełmie, ul. Lubelska 14–18. In A. Bronicki (Hrsg.), *Informator o badaniach archeologicznych w województwie chełmskim w 1991 roku*, 6. Chełm, 13–16.
- Ruszkowska U. 2000. Czy na Górze Chełmskiej znajdowało się miejsce kultu pogańskiego? *Eastern Review* 4, 405–410.
- Ruszkowska U., Mazurek T. 2002. *Dokumentacja z nadzorów archeologicznych przy kaplicy Św. Mikołaja i dawnego seminarium unickiego*. Chełm. Maschinenschrift im Archiv des Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków. Delegatura w Chełmie.
- Skibiński S. 1959–1960. Grób wczesnośredniowieczny na Kredowej Górze w Chełmie. *Wiadomości Archeologiczne* 26, 303–304.
- Smorąg-Różycka M. 1999. Sztuka cerkiewna Rusi Halicko-Wołyńskiej. Artystyczna symfonia tradycji bizantyńsko-ruskiej i romańskiej. In A. Betlej und P. Krasny (Hrsg.), *Sztuka Kresów Wschodnich* 4, 7–29.
- Stefański J. 1996. Historia kultu obrazu Matki Boskiej Chełmskiej (w zarysie). In R. Szczygieł (Hrsg.), *Chełm i Chełmskie w dziejach*. Chełm, 277–292.

- Susza J. 1684. *Phoenix Tertiato Redivivus albo Obraz Starożytny Chełmski Panny y Matki Przenajświętszej sławą cudownych swoich dzieł, potrzebie ożyły pracą*. Zamość. Maschinenschrift im Muzeum Ziemi Chełmskiej.
- Szczygieł R. 1993. Etapy lokalizacji miast nadbużańskich w XIV–XV wieku. Jedna czy dwie lokacje Chełma na prawie niemieckim? In *Ojczyzna bliższa i dal-sza. Studia ofiarowane Feliksowi Kirykowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*. Kraków, 125–130.
- Szczygieł R. 1996. Miasto w późnym średniowieczu. Lokacja na prawie niemieckim. In R. Szczygieł (Hrsg.), *Chełm i Chełmskie w dziejach*. Chełm, 27–50.
- Šachmatov A. (Hrsg.) 1908. *Ipat'evskaja letopis'. Polnoe Sobranie Russkich Letopisej* 2. Sankt Petersburg.
- Terskij S. 2010. *Kniaże misto Volodimir*. Lviv.
- Warchoń S. 1995. W sprawie nazw: „Ziemia Chełmska, Chełmskie, Chełmszczyzna”. *Rocznik Chełmski* 1, 9–18.
- Wołoszyn M. 2001. Archeologiczne zabytki sakralne pochodzenia wschodniego w Polsce od X do połowy XIII wieku (wybrane przykłady). In *Cerkiew – wiel-ka tajemnica. Sztuka cerkiewna od XI wieku do 1917 roku ze zbiorów polskich*. Katalog wystawy. Gniezno, 25–45.
- Wołoszyn M. 2007. Między Gnieznem, Krakowem a Kijowem. Archeologia o wczesnośredniowiecznych relacjach polsko-ruskich i formowaniu polsko-ruskiego pogranicza. In M. Dębiec und M. Wołoszyn (Hrsg.), *U źródeł Europy Środ-kowo-Wschodniej: pogranicze polsko-ukraińskie w perspektywie badań archeologicznych* (= Collectio Archaeologica Ressoviensis 5) Rzeszów, 177–206.
- Zahajkiewicz M. 1996. Kościół łaciński w Chełmie w okresie przedrozbiorowym. In R. Szczygieł (Hrsg.), *Chełm i Chełmskie w dziejach*. Chełm, 265–276.
- Zimmer B. 1974. *Miasto Chełm. Zarys historyczny*. Warszawa–Kraków.
- Zin W. und Grabski W. 1967a. Fazy rozwoju przestrzennego miasta Chełma. *Sprawoz-dania z posiedzeń komisji PAN Oddział w Krakowie, (VII–XII 1966)*, 720–725.
- Zin W. und Grabski W. 1967b. Wyniki badań architektonicznych nad wczesnośre-dniowiecznym Chełmem. *Sprawozdania z posiedzeń komisji PAN Oddział w Krakowie, (VII–XII 1966)*, 725–729.
- Zoll-Adamikowa H. 1971. *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Mało-polski, Cz. II. Analiza*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Żak J. 1971. Zausznice o kabłąku owiniętym spiralowatym drucikiem we wczesno-średniowiecznej Polsce. *Archeologia Polski* 16, 517–523.
- Zięba J. 2005. *Dzieje jednego obrazu. Opowieść o Cudownej Ikonie Matki Boskiej Chełmskiej*. Lublin.

Tomasz Dzieńkowski

Średniowieczny ośrodek chełmski w świetle źródeł archeologicznych

Badania archeologiczne nad początkami i rozwojem ośrodka chełmskiego mają już niemal 100-letnią tradycję. Wpisuje się ona w główny nurt badań nad założeniami o cechach wczesnomiejskich, które realizowały podstawowe funkcje społeczne – administracyjną, militarną, religijną i gospodarczą (por. Piekalski 1998, 350; Buśko *et al.* 2006; Leciejewicz 2006). Ogromny rozwój XIII-wiecznego Chełma, będącego jednym z głównych ośrodków pogranicza polsko-ruskiego o wieloetnicznym i wielokulturowym charakterze był podwaliną dla uzyskania w 1392 roku przywileju lokacyjnego i dalszego rozwoju miasta w następnych wiekach (Szczygieł 1996; Buko 2000; 2010; Dzieńkowski 2010a).

Zespół chełmski, który tworzył gród z rezydencją książęcą, podgrodzie i osada otwarta, został ulokowany na szczycie i u podnóża kredowego pagóra nazwanego Wzgórzem Katedralnym. We wschodniej części pagóra określanej jako Góra Katedralna znajdowało się centrum administracyjno-sakralne z książęcym grodem posadowionym na najwyższym wyniesieniu, tzw. Wysokiej Górze (Buko 2004; 2006). Wzgórze zajęte przez osadnictwo ma charakterystyczny kopulasty kształt, który budują skały górnokredowe wznoszące się od około 205 do 230 m n.p.m. (Dobrowolski 1998). Szczególną uwagę zwraca położenie pagóra na granicy dwóch odmiennych środowisk – równinnego i podmokłego Obniżenia Dubienki oraz górujących ostańców kredowych Pagórów Chełmskich, co stwarzało bardzo korzystne warunki obronne i osadnicze (Ryc. 1). Czynnikiem decydującym o rozwoju osadnictwa była bliskość terenów rolniczych oraz obecność rzeki (Uherka – dopływ Bugu), której dolina wraz z niewielkimi ciekami otaczała wzgórze od strony zachodniej i północnej umożliwiając dostęp do wody, jak i zapewniając komunikację.

Nazwa Chełm ma charakter topograficzny, na co wskazuje prasłowiański rdzeń „chlm” oznaczający wzniesienie, pagórek (Warchoł 1995). Po raz pierwszy została odnotowana w źródłach pisanych w połowie XIII wieku (Šachmatov 1908, 740). Jerzy Nalepa (2000) zalicza Chełm do nazw zachodniosłowiańskich ze względu na jej występowanie w średniowieczu jedynie na obszarach położonych na zachód od Bugu.

Obecnie na terenie Góry Katedralnej znajduje się wielowiekowy zabytkowy zespół sakralny w skład, którego wchodzi – bazylika Najświętszej Marii Panny, dawny pałac biskupi i klasztor bazylikański oraz zabudowania gospodarcze.

Zarys historyczny

Głównym źródłem do dziejów średniowiecznego Chełma jest *Kronika halicko-wołyńska*, choć warto dodać, iż wzmiankę o grodzie chełmskim pod rokiem 1073–1074 Jan Długosz umieścił w swoim dziele „Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego” (Kozłowska-Budkowa 1969, 129–133). Jednak w ocenie większości historyków informacja ta nie znajduje oparcia w faktach (por. Baran 2005b). *Kronika halicko-wołyńska* w zasadniczej części została zredagowana na dworze księcia Daniela Romanowicza, a źródło to zachowało się w kilku zwodach, z których najstarszy – *Ipat’evskij*, powstał w wieku XV (Bartnicki 2005, 9; Dąbrowski 2011; Nagirnyj 2011, 15–17). Według Dariusza Dąbrowskiego (2009, 61) *Kronika halicko-wołyńska* opisywała okres pomiędzy 1205 a 1289 (najpóźniej do roku 1291). Wzmianki o Chełmie pojawiały się w *Kronice* pomiędzy 1223 a 1288 rokiem (Šachmatov 1908, 740–913) i zawierały dane o pierwszych mieszkańcach okolicy zwanych „tuziemcami” jak i opisy grodu oraz wystroju świątyń, które spłonęły w wielkim pożarze datowanym na rok 1256 (Šachmatov 1908, 844–845). Chełm wymieniano najczęściej w czasie panowania księcia Daniela Romanowicza oraz przy ważnych wydarzeniach jak wizyta legata papieskiego, czy najazdy mongolskie. Po śmierci księcia w 1264 roku o grodzie wspomniano już tylko okazjonalnie (Szczygieł 1996, 33; Baran 2005a, 444).

Wśród historyków brak jest jednomyślności, co do daty założenia Chełma. Przyjmuje się, iż wydarzenie to nastąpiło w latach 20. lub 30. XIII wieku, przy czym podawane są różne datacje pomiędzy 1223 a 1238 rokiem, najczęściej 1236–1238 r. (Szczygieł 1996, 29; Bartnicki 2005, 159; Baran 2005a, 428–433; 2005b, 98). Wzmianki pochodzące z *Kroniki* opisywały wzniesienie małego gródka, a następnie siedziby księcia z cerkwią Św. Jana Złotoustego oraz czworokątnej wieży i cerkwi katedralnej pod wezwaniem Bogurodzicy (Šachmatov 1908, 844–845). Na terenie grodu lub podgrodzia wymieniane były jeszcze dwie cerkwie – Św. Trójcy i Św. Kosmy i Damiana o nieustalonej lokalizacji. Według danych z *Kroniki* budowę lub rozbudowę Chełma ukończono przed 1240/1241 rokiem, w którym miał miejsce najazd Mongołów pod wodzą Batu-chana (Litopis russkij, 398). Kolejnym, istotnym wydarzeniem było zniszczenie grodu w wyniku pożaru, datowanego na podstawie źródeł pisanych na 1256 rok. Po nim przystąpiono do odbudowy całego ośrodka (ibidem, 418), wzmacniając jego obronność tak, iż nie doszedł do skutku atak Mongołów z okresu 1259/1260 r. (ibidem, 422). Przełomowym momentem był rok 1264, kiedy zmarł książę Daniel Romanowicz i został pochowany w kryptach cerkwi Bogurodzicy w Chełmie (ibidem, 425). Po jego śmierci władzę przejęli synowie. Przez okres 3 lat rządy sprawował Szwar-no. Po jego śmierci władzę objął książę Lew, który następnie przekazał rządy synowi Jerzemu, aby ponownie powrócić w latach 80. XIII wieku (Szczygieł 1996, 35). W kolejnych latach panowali – Andrzej i Lew II oraz Włodzimierz, syn księcia Wasylka. W 1323 roku po śmierci ostatniego księcia z rodu Romanowiczów władzę objął Bolesław Trojdenowicz z linii mazowieckich

Piastów, który przyjął prawosławne imię Jerzy. Wraz z jego śmiercią w 1340 roku rozpoczął się okres walk o tereny nadbużańskie pomiędzy Polską, Rusią, Litwą i Węgrami. Ośrodkiem chełmskim na kilka lat zawładnął litewski książę Lubart, by w 1349 roku utracić go na korzyść Kazimierza Wielkiego (ibidem, 36). Kolejne walki spowodowały powrót litewskich rządów w osobie księcia Jerzego Narymuntowicza, przypieczętowanego układem z 1352 roku i kontynuowanych z przerwami do 1377 roku. Sytuację tę zmieniła zbrojna wyprawa polsko-węgierska, w efekcie której usunięto Narymuntowicza. Od 1378 roku król Ludwik Węgierski objął we władanie Ruś Czerwoną, którą w jego imieniu zarządzał książę Władysław Opolczyk (ibidem, 38). Zmianę tego układu spowodowała unia polsko-litewska z lat 1385–1386. Po objęciu władzy przez Władysława Jagiełłę ziemia chełmska wraz z Chełmem przeszła bezpośrednio pod jego zarząd i została tym samym trwale włączona do państwa polskiego.

Stan badań archeologicznych

Zainteresowanie historią i architekturą średniowiecznego Chełma, potwierdzone w źródłach pisanych, sięgało początków XVII wieku. Pierwsze opisy okolicznych starożytności wraz z legendami towarzyszącymi ich powstaniu sporządził Jakub Susza, biskup unicki i autor dzieła o cudownym obrazie Matki Boskiej Chełmskiej (Susza 1684; Gil 2006). Kolejny biskup, Metody Terlecki swoje zainteresowania badawcze skierował w stronę tajemniczych ruin zlokalizowanych opodal chełmskiej katedry. Odkrycie w ich obrębie dwóch pochówków szkieletowych pozwoliło mu zinterpretować owe mury, jako pozostałości świątyni chrześcijańskiej (Krasny 1997, 109–114). Wśród XIX-wiecznych miłośników starożytności zainteresowanych Chełmem i ziemią chełmską warto wymienić Mikołaja Stworzyńskiego, Kazimierza Stronczyńskiego oraz grupę rosyjskich badaczy – P. Batiuskowa, P. Revjakina, G. Chrusceviča, F. Gerbačevskiego (Bondarenko, Syluk 2003, 173).

Studia nad rozwojem przestrzennym Chełma podejmowano już w latach 50. i 60. XX wieku. Były to prace J. Kłoczowskiego (1958), który sformułował tezę o trzynastowiecznej genezie urbanistycznego układu miasta. Do analogicznych wniosków doszli również W. Zin i W. Grabski rekonstruuując zasięg wczesnośredniowiecznego grodu i podgrodzia (1967a). Prekursorski charakter miało opracowanie B. Zimmera (1974) odtwarzające historię Chełma na podstawie źródeł pisanych.

Rozwój badań archeologicznych nastąpił dopiero w wieku XX. Do lat 90. prace koncentrowały się głównie na terenie Góry Katedralnej. Pierwsze badania w obrębie grodu książęcego przeprowadzili P. Pokryszkin i F. Korąłłow pomiędzy 1910 a 1912 (Buko 2005a, 243–248). Odsłonięto wówczas prostokątny zarys murów identyfikowanych z rezydencją księcia Daniela Romanowicza (XIII w.) oraz relikty dwóch innych budowli – wieży (XI–XII w.?) i cerkwi (XIII w.) (Ryc. 2). Pozyskano również kamienne detale architekto-

niczne jak kapitele, bazy kolumn, elementy portalu (Ryc. 3). Na podstawie odkrytych konstrukcji drewnianych i ich relacji stratygraficznych z murami palatium sugerowano również istnienie starszego, zniszczonego grodu oraz miejsca plemiennego kultu (Rappoport 1954, 315–316). Kolejny etap badań archeologicznych przeprowadzono w latach 1966–1968 w ramach dużego przedsięwzięcia naukowego o charakterze interdyscyplinarnym, które realizował ośrodek krakowski (Politechnika Krakowska) i lubelski (UMCS) pod kierownictwem W. Zina i W. Grabskiego (1967a; 1967b). Badania skoncentrowano na terenie Wysokiej Górki i w wybranych rejonach Wzgórza Katedralnego. Ponownie odsłonięto i zbadano mury rezydencji oraz zarejestrowano umocnienia drewniane związane z fortyfikacją domniemanego grodu (por. Ryc. 2). Na podstawie stratygrafii murów stwierdzono, iż chronologicznie najmłodsze są relikty wieży datowanej monetą na czasy Kazimierza Wielkiego (Gurba, Kutylowska 1970, 240). Podobnie jak wyniki badań poprzednich i te również nie zostały nigdy w pełni opublikowane. W latach 1967 i 1968 na terenie Chełma w obrębie Starego Miasta i Góry Katedralnej wykonano sieć odwiertów umożliwiających rozpoznanie struktury geologicznej tego obszaru (Dzieńkowski 2002).

Początek lat 90. przyniósł zasadniczą zmianę w lokalizacji, zasięgu oraz metodach „rozpoznania” archeologicznego. Przede wszystkim badania wykopaliskowe rozciągnięto na rejon Starego Miasta i przyległych dzielnic. Oprócz najefektywniejszych naukowo badań wykopaliskowych, stosowano zgodnie z konserwatorskimi wytycznymi badania w formie nadzorów archeologicznych, umożliwiających obserwację nawarstwień w wielometrowych wykopach liniowych pod instalacje. Wykonano również badania powierzchniowe metodą Archeologicznego Zdjęcia Polski. Prace badawcze prowadziły instytucje (Muzeum Ziemi Chełmskiej, Instytut Archeologii i Etnologii PAN) oraz firmy prywatne. W efekcie nastąpił ogromny przyrost danych potwierdzających znaczący rozwój osadnictwa. Prezentację wyników ograniczono do najważniejszych (Ryc. 4).

Ogromne znaczenie miały badania prowadzone w latach 1991, 1993 i 1994 przy ulicy Lubelskiej 14–20 przez archeologów z Muzeum Chełmskiego. Zarejestrowane wówczas obiekty i nawarstwienia potwierdziły tezę o istnieniu w tym rejonie wczesnośredniowiecznego podgrodzia (Ruszkowska 1992). Kolejnym odkryciem było zlokalizowanie przez S. Gołuba osady podgrodowej przy ul. S. Czarnieckiego rozciągającej się na północny wschód od Starego Miasta. Prace na stanowisku prowadzone od 1995 roku były kontynuowane przez następne 6 lat i pozwoliły w przybliżeniu określić jej zasięg w kierunku wschodnim i północnym oraz rozpoznać układ i rodzaj zabudowy (Gołub, Dzieńkowski 2002). Łącznie udokumentowano ponad 500 obiektów różnych kategorii – mieszkalnych (półziemianki i budynki naziemne), gospodarczych (składy, piwniczki), produkcyjno-rzemieślniczych (kuźnie), grupujących się w obrębie posesji oddzielanych drewnianymi ogrodzeniami (ibidem, 59).

W latach 1994–1997 objęto badaniami staromiejskie centrum w obrębie ulic Św. Mikołaja, Szkolnej, Krzywej i Lubelskiej (Gołub 1996, 1997; Mazurek

1997) (por. Ryc. 4). Liczne relikty zabudowy mieszkalnej odkryto w postaci budynków naziemnych i półziemianek o powierzchniach użytkowych 10–20 m² (ul. Krzywa, Św. Mikołaja, Lubelska 5–7). Warsztaty rzemieślnicze zlokalizowano przy ul. Św. Mikołaja i Pl. Łuczковского (obróbka kości i rogu), ul. Krzywej (metalurgiczne) i Lubelskiej (piec garncarski?). Nowym elementem było zlokalizowanie i przebadanie w latach 1999–2002 średniowiecznego cmentarza szkieletowego przy Placu E. Łuczковского i ul. Szkolnej, którego najstarszy poziom grobów jest datowany na wiek XIII (Dzieńkowski, Gołub 2000). Kolejne, istotne dane wniosły badania umocnień książęcego grodu na Wysokiej Górze i otaczającej fosy, które przeprowadzono w 2000 i 2001 roku. Prace zrealizowane na stoku „kopca” miały niewielki zakres, ale ich wyniki wykazały, co najmniej dwie fazy użytkowania założenia. Pierwsza była związana z budową założenia murowanego, druga z rozbudową i wzniesieniem umocnień drewniano-ziemnych (Buko 2005b, 74 i n.).

W latach 2002 i 2003 wykonano badania wykopaliskowe przy ul. Lubelskiej 5–7, gdzie uchwycono relikty wczesnośredniowiecznej zabudowy mieszkalnej. Ważne ustalenia dotyczyły ziemnego nasypu przy ulicy J. Młodowskiej zinterpretowanego, jako rozsypisko wału obronnego otaczającego średniowieczne podgrodzie (Ruszkowska, Mazurek 2002). W ostatnich latach (2005–2007) nowe dane o zasięgu osadnictwa z XIII wieku przyniosły badania i nadzory archeologiczne prowadzone przy ul. Pocztowej 54, Mickiewicza 41 i Zamojskiej. Pozwoliły one rozszerzyć jego zasięg w kierunku północnym, co wskazywałoby na kontynuację osadnictwa wzdłuż doliny rzeki Uherki. Niezwykle ważnego odkrycia dokonano w 2008 roku przy ul. J. Młodowskiej 12a, gdzie natrafiono na dobrze czytelne negatywy umocnień drewnianego wału o chronologii XIII–XIV wiecznej (Dzieńkowski 2010a, 13).

Osadnictwo przed XIII wiekiem

Występowanie osadnictwa poprzedzającego powstanie wczesnomiejskiego założenia (przed XIII wiekiem) pozostaje na obecnym etapie badań kwestią niejasną. Nie odkryto jak dotąd, pewnie datowanych obiektów wskazujących na wcześniejsze zasiedlenie terenu. W warstwach użytkowych wystąpiły nieliczne materiały ruchome na złożu wtórnym (ceramika naczyniowa oraz kabłączki skroniowe), których chronologia może odnosić się do wieku XI–XII. Zabytki te w niewielkiej liczbie pozyskano z Góry Katedralnej oraz rejonu dawnego podgrodzia (ul. Lubelska, ul. Krzywa) (Dzieńkowski 2010b, 153). Z dwóch obiektów z ul. Krzywej wydobyto drobne ułamki naczyń glinianych (brzuśce) z grubszą domieszką średnioziarnistego tłucznia. Natomiast z zasypania fosy okalającej Wysoką Górkę pozyskano 3 fragmenty w tym 1 wylew naczynia obtaczanego. Użyty surowiec, domieszka schudząca oraz mniej zaawansowana technologia ich wytworzenia podkreślały wyraźną odmienność w stosunku do ceramiki XII–XIII-wiecznej. Jednak już datowanie kabłączków skroniowych na wiek XI–XII wydaje się mniej praw-

dopodobne ze względu na ich długoczasowe występowanie, aż po początek XIV wieku (Kóčka-Krenz 1993, 48).

Wobec dużego zakresu rozpoznania wczesnośredniowiecznego osadnictwa w Chełmie i towarzyszącej temu małej ilości zabytków, tzw. „przeddanielowskich” wydaje się, iż osadnictwo XI–XII-wieczne występowało w niewielkiej skali i najpewniej jego ślady zostały zupełnie zniszczone. Obecność starszego osadnictwa w rejonie „chełmskim” potwierdzają źródła historyczne (*Kronika halicko-wołyńska*), gdzie w opisach dotyczących działań księcia Daniela znajdowały się uwagi o zamieszkujących okolice „*tuziemcach*” (Szczygieł 1996, 29).

Gród książęcy

W ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat badań Wysokiej Górki pozyskano wiele danych na temat wzniesionej tu zabudowy monumentalnej, stratyfikacji osadniczej i budowy geologicznej wzgórza. Ciągłe jest to jednak zbyt mało informacji, aby odtworzyć pełną historię zdarzeń. Niewyjaśnione pozostają początki zasiedlenia wzgórza oraz kwestie jego pierwotnej topografii, która w wyniku wielowiekowego użytkowania uległa dużym przekształceniom (Rappoport 1954, 316, 321; Gurba, Kutyłowska 1970, 239; Ruszkowska 2000). Duże problemy związane są z rozpoznaniem struktury geologicznej Wysokiej Górki. Analiza odwiertów wykonanych w latach 30. i w końcu lat 60. wskazuje na istnienie 5–7 m nasypu (Kunz 1937; Nawrocki 1968). Nadkład warstw rumowiskowych, głównie rumoszu kredowo-glaukonitytowego nad skałą kredową świadczy o intensywnym użytkowaniu wzgórza i dużych działaniach budowlanych. Dane z odwiertów potwierdziły także hipotezę o wyższej pozycji hipsometrycznej północnego rejonu wzgórza, górującego o około 3 do 5 m nad jego pozostałą częścią. W kontekście geologii wzgórza nie wyjaśniona pozostaje kwestia występowania złóż piaskowca glaukonitytowego użytego do budowy murów. Nie można wykluczyć jego obecności na terenie Wzgórza Katedralnego, co sugerują badania przedwojenne i odsłonięcia surowca na południowym skłonie pagóra (Dzieńkowski 2010b, 155). Również odkrycie piaskowca w rejonie wzgórza Stawska Góra odległego o około 10 km może wskazywać miejsce, skąd był pozyskiwany na cele budowlane (Bargieł, Zakościelna 1988).

Najwięcej źródeł archeologicznych, architektonicznych i historycznych pozyskano na temat rezydencji książęcej i jej najbliższego otoczenia. Założenie określane w literaturze przedmiotu jako pałac, palatium lub gród, było usytuowane w najwyższej położonej części wzgórza Katedralnego i zajmowało powierzchnię około 0,16 ha. Obszar przylegający o powierzchni około 2 ha stanowił jego najbliższe zaplecze z wydzieloną częścią sakralną.

Zabudowę monumentalną Wysokiej Górki badano w ramach dużych prac prowadzonych u progu XX wieku i w latach 60. Na interpretację odkryć wpłynęły w dużym stopniu wzmianki źródłowe zawarte w *Kronice halicko-*

-wołyńskiej i opisujące początki Chełma. Według autora *Kroniki* pierwsze działania budowlane związane były ze wzniesieniem małego gródka, a następnie dużego, obronnego założenia.

„Як імнується се місце”. І вони сказали: „Холм йому ім’я. І, уподобавши місце те надумав він що поставить на ньому невеликий городок. Вин дав обітницю богу і святому Іоанну Златоусту що спорудить на честь його церкву. І постив він невеликий городок, та, побачивши, що бог помічником йому, а Іоанн підпомагачем йому є, спорудив він інший город, що його татари не змогли взяти, коли Батий всю землю Руську захопив. Тоді й церква святої Трійці запалена була і знову була споруджена.” (Machnowiec 1990, 418). („Jak nazywa się to miejsce?” I oni odpowiedzieli: „Chołm jest jego imię”. I upodobawszy sobie miejsce to zamyślił, że postawi na nim niewielki gródek. Dał obietnicę Bogu i świętemu Janowi Złotoustemu, że wzniesie na jego cześć cerkiew. I postawił on niewielki gródek, i zobaczywszy, iż Bóg mu sprzyja, a święty Jan mu pomaga, wznosił inny gród, którego Tatarzy nie mogli zdobyć, gdy Batu-chan całą Ziemię Ruską zwojował. Wtedy i cerkiew Św. Trójcy zapalona była i znowu była zbudowana”) (kompilacja tłumaczenia: za R. Szczygieł 1996 i wg T. Dzieńkowskiego).

Dotychczasowe badania archeologiczne odsłoniły nagromadzenie wielofazowej architektury murowanej otoczonej fortyfikacjami: 1) prostokątna budowla o wymiarach 22 x 38 m wzniesiona z ciosów piaskowca glaukonitytowego i opoki z zachowanymi murami fundamentowymi i częścią nadziemną do wysokości około 3 m; 2) budowla zwana wieżą lub studnią odkryta w obrębie tychże murów; 3) budowla czworokątna – wieża; 4) fragmenty posadзки, pilastrów i detali identyfikowanych z pozostałościami cerkwi Św. Jana; 5) drewniano-ziemne wały; 6) fragmenty fosy otaczającej gród (Rapport 1954; Gurba, Kutylowska 1970; Dzieńkowski 2010b) (Ryc. 5).

Mur prostokątnej budowli (budynek? dziedziniec?) (por. Ryc. 5: 1) wzniesiono z ciosów piaskowca glaukonitytowego w układzie „opus emplectum” o szerokości 2 m przy około 4 m zachowanej wysokości (Dzieńkowski 2002, 80–81). Ciosy o wymiarach ok. 20 x 30 x 40–50 cm miały na powierzchni wyraźne ślady ociosowywania i wyrównywania (Ryc. 6). Mury „zamykały” powierzchnię około 836 m², jednak nie odkryto podziałów wewnętrznych wskazujących jednoznacznie na funkcję budynku. Pomimo rysujących się niejasności w interpretacji przyjęto, iż jest to budowla pałacowa (Rapport 1954, 322; Gurba, Kutylowska 1970, 237). Dobry stan zachowania murów sugerował ich długie funkcjonowanie, a następnie zasypanie ziemią, w wyniku czego uformował się sztuczny „kopiec”.

Nieokreślona chronologicznie i funkcjonalnie pozostaje budowla usytuowana wewnątrz murów rezydencji i interpretowana przez P. Pokryszkina jako wieża lub studnia (por. Ryc. 5: 2) (Rapport 1954, 320). Obiekt w planie prostokątny o wymiarach około 5–6 x 6,5 m był wewnątrz owalny i miał średnicę do 3 m. Wzniesiono go z płaskich piaskowców i ciosów zielonego piaskowca na zaprawie wapiennej, a spąg muru odsłonięto na głębokości 4 m. W warstwach gruzowiskowych oraz w murze znaleziono fragmenty

detali architektonicznych (ibidem, 320). Podczas badań z lat 60. odsłonięto jedynie fragmenty tej budowli, która nie została wówczas zinterpretowana (Gurba, Kutylowska 1970, 234).

Szczegółowych badań wymaga kolejna budowla określana jako wieża (por. Ryc. 5: 3). Na jej fragmenty zlokalizowane w pobliżu absydy XIX-wiecznej cerkwi mógł trafić już P. Pokryszkin (Rappoport 1954, 316, 321). Pełny narys budowli został odsłonięty w trakcie badań z lat 60. Mury prostokątne lub kwadratowe w planie o boku około 12 m odkryto pod kopcem usypanym w miejscu cerkwi Cyryla i Metodego zburzonej w 1918 roku (Gurba, Kutylowska 1970, 233). Miały one szerokość 1,8 m i zostały wykonane z kamienia piaskowca z wkładkami glaukonitytu i cegły palcówki. Według J. Gurby i I. Kutylowskiej (1970, 233) budowla w typie wieży została nabudowana na mur pałacu niszcząc go. Tym samym uznano ją za chronologicznie młodszą i na podstawie zabytków ruchomych – półgrosza Kazimierza Wielkiego, określono jej czas powstania na wiek XIV (ibidem, 240).

W części północno-wschodniej założenia, zarówno P. Pokryszkin (Rappoport 1954) jak i kolejni badacze – W. Zin, W. Grabski i J. Gurba (Gurba, Kutylowska 1970), rozpoznali mury, które zinterpretowali jako relikty cerkwi-kaplicy Św. Jana (por. Ryc. 5: 4). Wskazywały na to odsłonięte elementy architektoniczne jak filar, pilastry oraz kamienna posadzka i znajdowane spieczone kawałki ołowiu i miedzi pochodzące najpewniej z metalowej podłogi cerkwi strawionej ogniem. Jednak badania wykopaliskowe nie rozstrzygnęły tej kwestii ostatecznie, gdyż nie odsłonięto narysu świątyni (Rappoport 1954; Gurba, Kutylowska 1970). Z wystrojem cerkwi łączono odkrycie około 100 fragmentów detali architektonicznych, które niestety zaginęły i nie zostały poddane ponownej analizie stylistycznej. Zdjęcia detali publikowane przez P. A. Rappoporta (1954) i znajdujące się AIIMK RAN w Sankt Petersburgu (por. Ryc. 3), według większości badaczy wskazują na związki z architekturą kamienną wczesnośredniowiecznej Rusi (ibidem, 318).

Wyniki badań z początku XX wieku jak i lat 60. potwierdzają, iż założenie było otoczone drewnianymi umocnieniami (por. Ryc. 5: 5). Według zapisów z dziennika badań (Kutylowska 1966) relikty wału drewniano-ziemnego odsłonięto w kilku wykopach usytuowanych od strony SW, SE i N założenia. Nowe dane w tym zakresie przyniosły badania z 2001 roku (por. Ryc. 6). Po blisko 30 latach ponownie odsłonięto fragment kamiennego muru pałacu posadowionego na bryłach glaukonitytu, stanowiących prawdopodobnie naturalne podłoże (Buko 2005b). Stwierdzono także, iż do wybudowanej ściany budowli z fazy 1 dostawiono drewniano-ziemno-kamienne umocnienia obronne (faza 2) (Ryc. 7). Konstrukcje drewniane zalegały wzdłuż i w poprzek tworząc najpewniej skrzynię. Konstrukcja miała szerokość około 4 m, natomiast jej długości nie uchwycono. Wyróżniono 4–5 poziomów spalonego drewna o łącznej wysokości 1 m. Wewnątrz skrzyni znajdował się gruz kredowy drobnej i średniej wielkości. Konstrukcja spoczywała na intencjonalnie uformowanym nasypie, składającym się z rumoszu glaukonitowego i wapiennego, który pochodził z okresu budowy założenia.

Badania z lat 2000–2001 dotyczyły także fosy zlokalizowanej u podnóża grodu od strony północnej, wschodniej i zachodniej (Dzieńkowski 2010b, 161). W wyniku odwiertów i prac archeologicznych stwierdzono, iż obiekt miał do 15–20 m szerokości (por. Ryc. 5: 6). Fosę wykuto w kredowej skale do głębokości 4–5 m. Jej przebieg od strony północnej i wschodniej potwierdzają wyniki wierceń z otworów nr 17g – 3 m nasypu; nr 19g – 4,2 m; nr 18g – 3,9 m (Nawrocki 1968). Interesujące dane uzyskano również od strony zachodniej Góry Katedralnej, gdzie w otworze nr 2g zarejestrowano 8 m nasypu, a w nr 3g 2,1 m nasypu, co można interpretować jako głębokie obniżenie (fosa?). Niestety uchwycone zasięgi nie pozwalają na określenie jej pełnego przebiegu (Ryc. 8). Mając jednak na uwadze książęcy status siedziby i konieczność jej fortyfikowania wydaje się, iż zarówno założenie rezydencjalne było otoczone fosą, jak i najbliższe otoczenie z częścią sakralną. Świadczyłyby o tym dane z wierceń wykonanych dookoła bazyliki, gdzie stwierdzono od 2 do 3 m nasypu. W kontekście rozważań o systemie obronnym grodu warto wspomnieć hipotezę Karola Natkańskiego o identyfikacji z relikdami wału nasypu ziemnego z terenu cmentarza prawosławnego, usytuowanego w północno-wschodniej części Wzgórza. Kolejnym elementem związanym z zapleczem grodu były badania studni z kamienną cembrowiną, które jednakże nie wyjaśniły, czy jej powstanie można odnieść do okresu wczesno-sredniowiecznego (Natkański 1997, 383–391).

Dalszych weryfikacji archeologicznych, architektonicznych i historycznych wymagają kwestie związane z lokalizacją cerkwi Bogurodzicy, Kosmy i Damiana oraz Św. Trójcy, wzmiankowanych w *Kronice halicko-wołyńskiej*. Soborowa cerkiew Bogurodzicy jest obecnie sytuowana w miejscu istniejącej bazyliki. W XIII wieku była ona nekropolą książąt z linii wołyńskich Izjasławowiczów-Mścisławowiczów (Dąbrowski 2010, 87). Pogrzebano tu księcia Daniela Romanowicza, jego synów Romana i Szwarna oraz Michała Juriewicza (ibidem, 87). Z wystroju cerkwi Bogurodzicy najpewniej pochodziła ikona Matki Boskiej (nazywana Chełmską), którą odnaleziono w 2000 roku w Muzeum w Łucku (Ukraina) (Stefański 1996; Aleksandrovič 2001; Zięba 2005). Wyniki badań laboratoryjnych i analiz chronologiczno-stylistycznych wskazują na jej powstanie w XII wieku w Konstantynopolu (Aleksandrovič 2001, 4). Zapewne została przywieziona do cerkwi katedralnej w Chełmie przez księcia Daniela Romanowicza (Stefański 1996, 278). Ikona była i nadal jest przedmiotem kultu religijnego, którego początki J. Susza (1684) odnosił do czasów Włodzimierza Wielkiego. Jego ogromny rozwój zainicjował powstanie pomiędzy XVI a XIX wiekiem kilkunastu obrazów wzorowanych na ikonie M. B. Chełmskiej. Lokalizacja pozostałych dwóch cerkwi nie została ustalona. Najpewniej wybudowano je na terenie podgrodzia.

Analizę formy książęcej rezydencji jak i organizacji przestrzennej grodu oraz ustalenie stratygrafii i chronologii uniemożliwia niepełny i słaby jakościowo zespół danych pochodzących zarówno z badań z lat 1910–1912 jak i 1966–1968 (Rappoport 1954; Gurba, Kutyłowska 1970). Sytuacja ta pozwala jedynie na formułowanie kolejnych pytań badawczych, do których odpowiedzi

należy poszukiwać poprzez prace archeologiczne. Zasadnicze pytania dotyczą budowli z zielonego kamienia. Czy odsłonięty prostokątny narys murów wykonanych w technice ciosowej może być uznany za założenie pałacowe? Jego duża powierzchnia użytkowa (836 m²), brak podziałów wewnętrznych, czy śladów ogrzewania stawiają tę tezę pod znakiem zapytania. P. A. Rappoport (1954, 319) wspomina dosyć zdawkowo o śladach posadzki z kamienia białego i zielonego na zaprawie wapiennej. Zastanawia również posadowienie murów na niestabilnych warstwach nasypowych wykluczających nadbudowę w postaci piętra. Kolejne niejasności wiążą się z budowlą „wkomponowaną” w północny mur pałacu. Brak jednoznacznych danych o wzajemnych relacjach stratygraficznych obu budowli, każe ponownie zastanowić się nad jej powstaniem i związkami z pałacem. Zwraca uwagę odmienny materiał użyty do budowy wieży w postaci piaskowca trzeciorzędowego i sporadycznie występującej cegły palcówki (Gurba, Kutyłowska 1970, 233). Niewątpliwe jest także podobieństwo konstrukcyjne obiektu z wieżą w Chełmie-Bielawinie czytelne w planie, użytym materiale i wymiarach (Dzieńkowski 2010b, 170).

Podobne wątpliwości interpretacyjne wiążą się z relikтами budowli usytuowanej w centrum założenia i roboczo nazywanej wieżą lub studnią (Rappoport 1954, 320). Do jej budowy użyto piaskowca „szarego” i w niewielkiej ilości zielonego. Stopę fundamentu budowli odsłonięto na głębokości około 4 m, analogicznie jak pałacu. Podobieństwa te mogą skłaniać do wnioskowania o zbliżonej chronologii obu budowli, choć wykonano je w odmiennej technice i z różnych surowców.

Podstawowym elementem zespołu książęcego w Chełmie była część rezydencjalna przeznaczona na siedzibę władcy. W literaturze przedmiotu kamienne założenie opisywano najczęściej terminem palatium definiowanym jako budowla pałacowa wraz z towarzyszącą kaplicą (por. Pianowski 1994; Rodzińska-Chorąży 2009, 301). Na ile jednak porównanie to jest adekwatne w przypadku Chełma, trudno jednoznacznie odpowiedzieć. Wynika to z niepełnego zakresu danych oraz ze względu na niedostateczny stan badań nad XIII-wiecznymi rezydencjami zarówno w Polsce jak i na Rusi (por. Ratič 1974; Rappoport 1975; Pianowski 1994; Kubica 1996; Karolak 2002, 111–112; Liwoch 2003). W Polsce późnoromańska architektura „korzystała” już głównie z materiału ceglanego, a przykłady XIII-wiecznych rezydencji znane z Legnicy, czy Wrocławia nie stanowią dobrych analogii formalnych czy warsztatowych (por. Pianowski 1994). Na Rusi relikty prostokątnych „dworców” odkryto w Kijowie, Czernihowie, Perejaśławiu Chmielnickim, Smoleńsku oraz Dźwinogrodzie, jednak ich chronologia odnoszona jest do okresu XI–XII wieku (Rappoport 1975, 112 i n.). W powyższym kontekście warto przytoczyć uwagi badaczy rosyjskich i ukraińskich – P. A. Rappoporta (1952, 1967) i V. M. Petryka (2003), według których w 1. połowie XIII wieku na Rusi pojawił się nowy typ fortyfikacji, tzw. jednowieżowych fortec (Petryk 2003, 124). Głównym elementem obronnym założeń rezydencjalnych stały się wówczas baszty-donżony (stołpy), które lokowano w pobliżu wrót wjazdowych lub na dziedzińcach (ibidem, 124). Zmiany te wynikały z potrze-

by dostosowania obrony założeń do sztuki wojennej i chronienia się przed ostrzałem w murowanych fortcach-zamkach. System ów stał się podwaliną późnośredniowiecznego zamku (ibidem, 124).

Większość badaczy przychyła się do stanowiska, iż monumentalna zabudowa grodu chełmskiego nawiązuje do architektury wczesnośredniowiecznej Rusi (Rappoport 1954; Gurba, Kutyłowska 1970). Mocno akcentowana jest także kwestia inspiracji zachodnimi wpływami (Smorąg Różycka 1999; Dzieńkowski 2010b, 171). Elementy, które by na to wskazywały wiążą się z formą założenia, kamiennym materiałem użytym do budowy i dekoracyjnością detali architektonicznych oraz analizą opisu świątyni z *Kroniki* (Rappoport 1954, 318; Smorąg Różycka 1999; Brykowska 2002). Według badaczy polskich, ukraińskich jak i rosyjskich, architektura siedziby książęcej, a od 1253 roku królewskiej łączyła elementy sztuki romańskiej z rusko-bizantyńską, co było motywem przewodnim, tzw. szkoły halickiej (por. Ioannisjan 1966; 2005; Komeč 1987; Mohytyč, Mohytyč 1990; Kubica-Kabacińska 2010; Terskij 2010). Upatrywano jej genezę w wymianie arteli budowniczych czemu sprzyjały liczne kontakty polityczne i koligacje dynastyczne Romanowiczów. Wzmacniano te relacje poprzez zawieranie małżeństw pomiędzy książęcymi rodami Rusi, Polski i Węgier. Stałym elementem były częste pobyty na dworach królewskich sąsiadujących krajów, a w przypadku księcia Daniela wychowanie w środowisku węgierskiej arystokracji oraz kontakty z dworem krakowskim Leszka Białego (Bartnicki 2005; Dąbrowski 2009; Nagirnyj 2011).

Chronologia rezydencji chełmskiej jest oparta na analizach architektonicznych i historycznych. Szczególnie te ostatnie źródła pozwalają zawęzić początki budowy założenia do lat 30. XIII wieku (Szczzygieł 1996; Baran 2005a; 2005b). W dużo mniejszym stopniu pomocna jest archeologia, gdyż pozyskane materiały ruchome mają szerokie datowanie pomiędzy XII a XIV wiekiem (Ryc. 9). Ponieważ budowa i funkcjonowanie założenia było działaniem wieloetapowym pozytywnym skutkiem ostatnich prac terenowych z 2001 roku jest wydzielenie dwóch faz stratygraficznych. Faza 1 łączyła się z dużą akcją budowlaną i wzniesieniem kamiennej rezydencji, a więc można ją odnieść do lat 30. XIII wieku. Faza 2 wiązała się z dobudową wałów drewniano-ziemnych. Etap ten wydzielal się jako młodszy stratygraficznie, ale wobec braku datowników i zapewne niezbyt długiej przerwy pomiędzy fazami trudno sprecyzować jej chronologię (Buko 2005b). Przypuszczalnie można ją odnieść do końca lat 50. XIII wieku, kiedy w *Kronice halicko-wołyńskiej* podano informacje o pożarze Chełma w 1256 r. Po tym wydarzeniu nastąpiła odbudowa cerkwi i pałacu (?) oraz zapewne mogło dojść do wzmocnienia rezydencji poprzez budowę nowych wałów (Dzieńkowski 2010b, 172).

Niedostatki danych oraz pojawiające się kolejne, istotne wątki uwiadcniają potrzebę ponownego podjęcia badań nad zespołem chełmskim jednak w znacznie poszerzonym, multidyscyplinarnym zakresie uwzględniającym zarówno archeologię, historię, architekturę oraz historię sztuki i architektury. W lipcu 2010 roku Instytut Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie pod kierunkiem A. Buko podjął kompleksowe interdyscyplinarne badania założenia

rezydencjalnego na terenie Wysokiej Górki w ramach Projektu Badawczego Własnego (autor artykułu jest wykonawcą badań archeologicznych). Celem badań jest weryfikacja ustaleń poprzedników oraz uzyskanie odpowiedzi na temat funkcji i chronologii zabudowy, jej rozwarstwienia i cech architektonicznych oraz kontekstu historycznego i środowiskowego. Wstępne wyniki prac archeologicznych wskazują na istnienie kilku faz budowy wiążących się ze wzniesieniem drewnianego gródka (?), a następnie dużą akcją budowlaną podwyższenia terenu i wybudowania rezydencji wraz z obronnym dziedzińcem (?), cerkwią i wieżą. W drugim etapie nastąpiła rozbudowa założenia w kierunku północnym oraz zmiana jego organizacji przestrzennej. Prace będą kontynuowane do 2013 roku.

Cmentarz grodowy (?)

Nierozpoznanym elementem zespołu pozostaje cmentarz szkieletowy odkryty w trakcie nadzorów archeologicznych z lat 1983–1984 w pobliżu dzisiejszej bazyliki. Według informacji przekazanej przez autorkę nadzorów – Urszulę Ruszkowską, zarejestrowano w tym rejonie wielowarstwowy układ stratygraficzny z czytelnymi zarysami jam grobowych (około 30 grobów?) oraz dużą ilością zabytków ruchomych. Wystąpiły również zarysy jam osadowych z ceramiką wczesnośredniowieczną.

Odkrycie cmentarza z najstarszą fazą pochówków datowaną na wiek XIII potwierdzałoby istnienie w tym miejscu świątyni, łączonej najpewniej z soborową cerkwią wymienianą w źródłach historycznych.

Zaplecze grodu książęcego

Południowa i wschodnia część Wzgórza Katedralnego sąsiadująca z Wysoką Górką (gdzie usytuowano założenie książęce), nie została objęta szerszym zakresem prac wykopaliskowych. Przeprowadzono tu jedynie niewielkie badania w rejonie budynku, tzw. organistówki oraz obserwacje w wykopach liniowych pod instalacje (Dzieńkowski 2002). Na pozostałości jam osadowych z ceramiką z XII–XIII wieku natrafiono podczas nadzorów z 1983 r. w wykopie przecinającym wjazd na Górę Katedralną (inf. U. Ruszkowskiej). W wykopach poprowadzonych wzdłuż bazyliki zarejestrowano miększe warstwy użytkowe oraz zebrano duże ilości ceramiki świadczącej o intensywnym osadnictwie. Pojedyncze obiekty udokumentowano na południowym stoku wzgórza, gdzie odkryto półziemiankę (?) oraz jamę gospodarczą z materiałem XIII-wiecznym. Nie zarejestrowano śladów osadnictwa na stoku wschodnim pagóra (Bronicki 2005). Ważne dane na temat wczesnośredniowiecznego zasiedlenia tej części wzgórza pozyskano z badań prowadzonych przy ulicy Lubelskiej 5–7. Odkryto miększe nawarstwienia oraz obiekty osadnicze w obrębie, których wystąpiły liczne fragmenty naczyń szklanych (mis i dzbanów) z XIII–XIV wieku użytkowane głównie przez bogatsze warstwy

społeczności. Wśród zabytków ruchomych pozyskano enkolpion, będący rzadkim znaleziskiem związanym ze sferą sacrum, który wydatowano na XII–XIII wiek (Ryc. 10).

Prawie 2-hektarowa przestrzeń otaczająca założenie książęce była najpewniej obszarem wydzielonym i zamkniętym umocnieniami. Ślady fortyfikacji, poza fosą, nie zachowały się zniszczone w wyniku późniejszego użytkowania terenu. Duże zmiany pierwotnej topografii wzgórza zarejestrowano w górnym biegu ulicy Lubelskiej oraz Św. Mikołaja, gdzie nawarstwienia zostały zniwelowane. Na terenie „przyksiążęcym”, w miejscu obecnej bazyliki, lokalizowana jest soborowa cerkiew Bogurodzicy wraz z cmentarzem oraz siedziba biskupa. Jednakże relikty tych budowli nie zostały dotąd odkryte (Ryc. 11).

Podgrodzie

Wczesnośredniowieczne podgrodzie objęło szczyt i głównie północny stok pagóra kredowego zajmując powierzchnię około 3,5 ha (por. Ryc. 4). Na podstawie badań archeologicznych jego zasięg można wyznaczyć ulicami: Św. Mikołaja, Lubelską, Szkolną, Krzywą, M. Kopernika, Placem E. Łuczowskiego.

Umocnienia

Podgrodzie było otoczone umocnieniami obronnymi w postaci wału drewniano-ziemnego, którego relikty zarejestrowano wzdłuż ul. J. Młodowskiej. Fosę odkrytą przy ulicy Krzywej i Pl. E. Łuczowskiego. Głównym elementem fortyfikacji były 2-metrowej szerokości konstrukcje drewniane składające się z trzech lub czterech rzędów belek wzmacnianych od wewnątrz i zewnątrz kołkami i słupami o średnicach 0,3–0,5 m (Dzieńkowski, Gołub 2008) (Ryc. 12). Belki układano w odstępach co 0,2–0,4 m, a ich przebieg uchwycono na długości 14 m. Konstrukcję drewnianą zabezpieczano nasypem ziemnym obecnie zniwelowanym. Szerokość umocnień można szacować na około 3–4 m. Fortyfikacja była posadowiona na stoku pagóra, w miejscu gdzie dzisiaj uformowała się stroma skarpa. Na relikty wału (?) natrafiono również we wschodniej części ul. J. Młodowskiej (Ruszkowska, Mazurek 2002). Zinterpretowano w ten sposób nasyp ziemny o przekroju trapezowym z pozostałościami spalenizny, który został usypany na zboczu wzgórza. Jego przebieg jest zbieżny z lokalizacją wału przy ul. J. Młodowskiej 12A i zasięgiem wczesnośredniowiecznego osadnictwa, co pozwala wyznaczyć północną granicę podgrodzia.

Dodatkowym wzmocnieniem obronności podgrodzia była fosa, której fragment odkryto przy ulicy Krzywej w postaci rowu o szerokości 3 m i głębokości około 1,5 m (Mazurek *et al.* 1997). Zarejestrowane na krawędzi przekopu dwa negatywy słupów oraz ślady spalenizny w jego zasypisku wskazują na wzmocnienie drewnianym ostrokołem (?). Pozyskane materiały datują funkcjonowanie obiektu na wiek XIII.

Wał i fosa tworzyły stabilny system fortyfikacji, którego hipotetyczny przebieg na podstawie ukształtowania terenu i zasięgu osadnictwa można wyznaczyć ulicami Przechodnią i Uściługską oraz pomiędzy Św. Mikołajem a Górą Katedralną (por. Ryc. 4). Typ konstrukcji, uchwycone relacje stratygraficzne i występujące materiały ruchome datują umocnienia na okres wczesnośredniowieczny.

Zabudowa

Budownictwo mieszkalne oraz gospodarcze i rzemieślnicze na terenie podgrodzia zarejestrowano w rejonie ograniczonym ulicami: Św. Mikołaja, Lubelską, Szkolną, Krzywą, M. Kopernika, Placem E. Łuczковского. Odkryto tam budynki naziemne i półziemianki (ul. Krzywa 37 – ob. 58, 64, chata 1), (ul. Lubelska 14–20 – ob. 1, 4, 6), (ul. Św. Mikołaja 4 – ob. 40), jamy gospodarcze (jama gruszkowata przy ul. Krzywej – ob. 8 oraz przy ul. Lubelskiej), zbiornik na wodę (ul. Krzywa, Św. Mikołaja – ob. 8), obiekty produkcyjne (warsztat rogowniczy, metalurgiczny, piec garncarski?; ul. Św. Mikołaja, Krzywa, Lubelska 11–13, Plac E. Łuczковского) (por. Ryc. 4). Duże nagromadzenie zabudowy mieszkalnej udokumentowano przy ul. Lubelskiej 14–20 (Dziękowski 2010b, 179). Odkryto 3 półziemianki i 7 jam gospodarczych. Półziemianki były prostokątne w planie i zagłębione od 0,5 do 1 m z reliktami paleniska kamiennego usytuowanego w północno-zachodnim narożniku. Obiekty gospodarcze występowały w pobliżu budynków mieszkalnych. Zarejestrowany układ półziemianek usytuowanych względem siebie w odległości około 5–6 m najpewniej tworzył z obiektami gospodarczymi uporządkowaną zabudowę może zgrupowaną w oddzielne posesje (?).

Koncentrację obiektów XIII-wiecznych zarejestrowano podczas badań prowadzonych przy ul. Lubelskiej 11–13 (Mazurek 1997). W północnej części działek obiekty zostały zniszczone przez zabudowę, a ich relikty odkryto jedynie w rejonie południowym. Określono zasięg warstwy kulturowej oraz zbadano 6 obiektów gospodarczych. Pozostałościami działalności rzemieślniczej mogły być relikty pieca wolnostojącego (ob. 3) z zachowanym dnem wyłożonym potłuczonymi naczyniami, skąd pozyskano fragmenty szklanych bransolet (ibidem, 167). W pobliżu odkryto kolejne dwa obiekty (nr 5 i 7) o funkcji magazynowej (?). Pozostałe obiekty nr 10–12 użytkowano jako jamy gospodarcze. Na relikty półziemianki natrafiono być może we wkopie kanalizacyjnym, ale potwierdzenie tego wymaga dodatkowych badań (ibidem, 168) (Ryc. 13: A).

Pomimo fragmentarycznych danych zlokalizowanie wczesnośredniowiecznych obiektów w tej części miasta rozszerzyło zasięg podgrodzia w kierunku południowym. Koncentrowały się tu głównie jamy o charakterze gospodarczym stanowiące zaplecze posesji (?). Niewykluczone, że zabudowa mieszkalna występowała w zniszczonej obecnie części północnej. Materiały ruchome w postaci ceramiki naczyniowej zdobionej pobiałką oraz różnokolorowych bransolet szklanych zostały pozyskane z warstwy kulturowej jak i zasypisk obiektów (Ryc. 13: B). Ich chronologię można odnieść do XII–XIII wieku.

Duże prace wykopaliskowe na terenie podgrodzia przeprowadzono w latach 1994–1995 i 1997–1998 w obrębie ulic Krzywej, Szkolnej i Św. Mikołaja (Gołub 1997). Przy ul. Krzywej 32–34 udokumentowano 7 jam gospodarczych i zbiornik na wodę deszczową (ob. 8). U zbiegu ulic Krzywej, Szkolnej i Św. Mikołaja odkryto 3 półziemianki z relikami słupowej konstrukcji drewnianej oraz budynek murowany (?) (Gołub 1997, 85). Lokalizacja zabudowy według S. Gołuba (1997, 85) wskazywała na planowy układ wzdłuż linii N-S. Obiekt związany z działalnością rzemieślniczą, być może metalurga-złotnika, odsłonięto w postaci trzech, połączonych funkcjonalnie jam, skąd pozyskano matrycę do wyrobu ozdób, tzw. kołtów, pierścionek z brązu, formę do odlewania i blaszki z metali kolorowych (por. Ryc. 10).

Na posesji przy ul. Krzywej 37 przebadano obszar o powierzchni około 2 arów i odkryto 62 obiekty o chronologii wczesnośredniowiecznej (Dzieńkowski 2010b, 183). Wystąpiło tu 21 jam gospodarczych i rzemieślniczych, 2 półziemianki oraz budynek naziemny (Ryc. 14). Obiekty mieszkalne były prostokątne w planie o powierzchniach użytkowych 15–25 m². Domostwa sytuowano na osi wschód–zachód, co może wskazywać na uporządkowany układ. Jednak budynki nie były zgrupowane wzdłuż, np. traktu. Występujące w pobliżu jamy stanowiły ich zaplecze gospodarcze. Wyróżniał się obiekt 3 w postaci dużej, prostokątnej w planie jamy o powierzchni około 10 m², gdzie znaleziono 10 fragmentów tygielków odlewniczych oraz półprodukty jak kawałki drutu i ścinki brązowe, a także wyroby z brązu: zapięcie do książki, szpile (?), pierścionek i ozdoby szklane – bransolety, paciorek. Nagromadzenie przedmiotów, zarówno półproduktów jak i wyrobów oraz narzędzi, wskazuje, iż był to obiekt rzemieślniczy, najpewniej kuźnia? lub pracownia metalurgiczna?

Relikty zabudowy mieszkalnej i gospodarczej odkryto także przy ul. Św. Mikołaja 4. Odsłonięto tu 2 półziemianki (ob. 32 i 40) z płaskim kredowym dnem i pionowymi ścianami oraz negatywami słupów i belek z konstrukcji ścian i dachu.

W trakcie nadzorów i badań archeologicznych prowadzonych na terenie podgrodzia udokumentowano dużą grupę obiektów, których funkcja związana była z życiem codziennym i szeroko rozumianą gospodarką i rzemiosłem. We wschodnim rejonie ul. Krzywej odkryto dwa obiekty śmietniskowe (?) i jamę gruszkowatą o średnicy 1,6–3 m i głębokości 2,6 m. Dalej na zachód zarejestrowano dwie kolejne jamy użytkowe. Fragmenty obiektów gospodarczych odsłonięto również przy ul. Lubelskiej 8, 8A (por. Ryc. 4). Niewielką skalę zasiedlenia udokumentowano na Placu E. Łuczowskiego, który po lokacji pełnił funkcję rynku. Nie odkryto tu zabudowy mieszkalnej, a jedynie zarejestrowano występowanie jam użytkowych i pracowni rogowniczej (Natkański, materiały niepublikowane). Natomiast część północno-wschodnią i wschodnią placu zajął cmentarz szkieletowy założony w XIII wieku i najpewniej lokowana tu świątynia.

Rozproszone osadnictwo wczesnośredniowieczne stwierdzono na południowym skłonie wzgórza w rejonie ulicy Uściługskiej (2 jamy), Pocztowej

(8 obiektów), Wojsławickiej (jama) i Zamojskiej (półziemianka) (Dzieńkowski 2010b, 188). Możliwe, iż jest to kontynuacja osiedli zarejestrowanych u podnóża pagóra na podstawie badań AZP (Gołub 1998). Zgrupowanie obiektów odkryto także przy ul. Pocztowej (Dzieńkowski, Gołub 2007). Rozpoznano tam 8 obiektów osadowych w tym półziemiankę, zbiornik na wodę (Ryc. 15) oraz zespół jam użytkowych ze zniszczonym paleniskiem oraz fragmentami ozdób szklanych i wyrobów metalowych – odważnika ołowianego i kłódki żelaznej.

Granice zwartego osadnictwa określające zasięg wczesnośredniowiecznego podgrodzia zostały wyznaczone na podstawie przebiegu umocnień i koncentracji obiektów. Wyniki kilkuletnich badań wskazują, iż zasiedlona przestrzeń zajmowała północny stok pagóra pomiędzy ulicami Pijarską, J. Młodowskiej, Św. Mikołaja i Pl. E. Łuczковского. Brak śladów osadnictwa wczesnośredniowiecznego zarejestrowano podczas badań archeologicznych prowadzonych przy ulicach: Pijarskiej, Lubelskiej, Pocztowej, M. Kopernika, J. Młodowskiej, Podwalnej, Reformackiej, Strażackiej i Plac Gdański. Wyniki te sugerują, iż osadnictwo XIII-wieczne nie wkraczało na zachodnią część pagóra (zachodnia część ul. Lubelskiej) oraz w rejon obniżenia – obecny Plac Gdański. Tereny te zasiedlono wraz z lokacją miasta. Rozproszone osadnictwo wczesnośredniowieczne wystąpiło również na południowym stoku wzgórza. Natomiast od strony północnej rozciągała się duża osada rzemieślniczo-produkcyjna (Dzieńkowski 2010b, 189).

Rozplanowanie przestrzenne podgrodzia – układ budynków, zasięgi posesji i przebieg traktów nie zostały rozpoznane w stopniu umożliwiającym wnioskowanie na ten temat. Łącznie odkryto 12 budynków, które najpewniej sytuowano w uporządkowanym układzie, być może dostosowanym do topografii terenu i wzdłuż traktów komunikacyjnych.

Cmentarz szkieletowy na podgrodziu

Nekropola była usytuowana w centrum obecnego miasta, w rejonie ulic Szkolnej, Krzywej, Rybnej oraz Placu E. Łuczковского (Ryc. 16). Warstwa cmentarzyskowa miała miąższość około 1 m, a łącznie zarejestrowano 122 pochówki (nr 1–23, 23a, 24–37, 39–75, 76, 78–123). Wydzielono 3 poziomy zalegania szkieletów: najmłodszy I – 15 grobów, II – 25, I–II – 20, najstarszy IIIa – 6, III – 36 (gr. 10, 12, 13, 15, 16, 18, 22, 23a?, 24?, 26?, 27?, 31, 35, 37, 39, 40, 48, 50, 51, 52, 54, 71–74, 76, 78, 79, 81?, 82–84, 91–92, 95, 96), nieokreślone – 20 (Dzieńkowski 2011, 120). Groby stratygraficznie najstarsze (poziom III) miały jamy wydrążone w skale kredowej. Ich zarysy były prostokątne z zaokrąglonymi narożnikami. Wykonywano również duże jamy grobowe o szerokości od 1,2 do 1,7 m, w które składano 4–5 osób (krewni?). Szkielety były ułożone na linii wschód-zachód z niewielkimi odchyleniami na południe lub północ (np. gr. 76). W tylko jednym przypadku szkielet mężczyzny zalegał na prawym boku z lekko podgiętymi nogami (gr. 22) (Ryc. 17).

Czaszki znajdowały się od strony zachodniej z twarzą skierowaną na wschód. Ręce składano w okolicy klatki piersiowej lub najczęściej w partii łędzwiowej. Wyposażenie stwierdzono w grobach nr 51, 54, 92, 104 i 121. Natomiast zabytki metalowe (pierścionki, blaszka, okucie, guzek) i szklane (bransolety) wystąpiły również w wypełniskach jam grobowych nr 10, 22, 40, 48. W większości jam zarejestrowano ułamki naczyń wczesnośredniowiecznych. Wśród zabytków ruchomych należy wymienić pierścionki taśmowate z brązu i obrączki z drutu brązowego (XI–XIII w.), charakterystyczne dla całego okresu wczesnego średniowiecza, grot żelazny o chronologii XIII–XIV w. (Dzieńkowski 2010b). Interesującym odkryciem była szpila i okucie z brązu oraz kolia składająca się z paciorków i zawieszek z brązu znajdująca analogie na dwóch cmentarzyskach z XII–XIII wieku w Surżu i Świętku Strumianach (Bieńkowska 2005, tabl. XIII: 1–8; Jaskanis 2008, tabl. LXXXIX: 18–23). Ponadto odkryto guzek z brązu (XI–XIII w.) i bransolety szklane (XI–XIII w.). W tzw. warstwie cmentarzyskowej znaleziono zausznice z opłotem drucikiem filigranowym (typ C wg Żaka 1971). Ozdoby tego typu występowały dosyć rzadko na ziemiach polskich do XIII–XIV w., a ich największe nagromadzenie rejestrowano w grobach z XI–XII w. (Jaskanis 2008, 203; tabl. LXII: 1). Z nawarstwień niwelacyjnych pozyskano dwa srebrne kabłączki skroniowe (XI–XIII w.). Materiał ruchomy można datować ramowo na XI–XIII/XIV wiek (Ryc. 18) (Dzieńkowski 2010b, 193; 2011, 121).

Osada przygodowa (stan. 144)

Osada została założona u podnóża pagóra kredowego na zrównaniu podstokowym, opadającym ku północny w kierunku doliny niewielkiego cieku, dzisiaj już nieistniejącego. Stanowisko należy do jednowarstwowych osad otwartych z zachowaną warstwą kulturową o miąższości 0,3–0,5 m i reliktaami obiektów z okresu wczesnego średniowiecza. Niewielka skala zasiedlenia w czasach nowożytnych uchroniła je przed zniszczeniem. Badania archeologiczne na osadzie prowadzono w latach 1995–2001 przekopując obszar około 0,6 ha (Gołub, Dzieńkowski 2002).

W ciągu 6 lat badań archeologicznych udokumentowano 511 obiektów w tym 7 mieszkalnych, 6 rzemieślniczo-produkcyjnych oraz gospodarcze i śmietniskowe (Dzieńkowski 2010b, 208). Dużą grupę obiektów stanowiły pozostałości konstrukcji naziemnych – słupów i belek. Zabudowę mieszkalną odkryto w postaci półziemianek (ob. 94 i 100) o dwudzielnej konstrukcji w postaci dużych jam połączonych ze sobą i zagłębionych w całość do 0,7–1 m. Najwięcej danych uzyskano z badań obiektu nr 94, którego powierzchnia użytkowa wynosiła około 13–16 m². Wejście do budynku znajdowało się od strony południowej o czym świadczyło regularne zagłębienie w formie korytarzyka. W pobliżu odkryto zewnętrzne palenisko. Obecność kilku dołków posłupowych i negatywy belek wskazywały na istnienie drewnianych ścian o nieokreślonej konstrukcji. Obiekt 100 był dużych rozmiarów półziemianką

prostokątną w planie i zagłębioną do 1 m o rekonstruowanej powierzchni 16 m² (Ryc. 19). W wykopie 47 natrafiono na pozostałości domostwa (ob. 345) o bardzo dużej powierzchni użytkowej wynoszącej około 80 m² (Ryc. 20). Część północną tworzyła półziemianka o powierzchni 10 m² z kamiennym paleniskiem, śladami drewnianej podłogi i narożnymi słupami. Konstrukcja ścian i dachu półziemianki była połączona z naziemną, południową częścią domostwa. Ta część pełniła funkcję gospodarczą. Wystąpiła tu duża jama gruszkowata (ob. 449), użytkowana jako loszek do przechowywania żywności oraz niewielkie zagłębienia śmietniskowe. Gospodarczą część posesji tworzyło kilka jam (ob. 264, 266, 388, 391, 392) owalnych lub prostokątnych w planie i przekroju z warstwą izolacyjnego piasku na dnie. Jamy były usytuowane w rzędzie w niewielkiej odległości od siebie. Z ich wypełnisk pozyskano duże ilości zabytków ruchomych, głównie fragmentów naczyń glinianych. Przypuszczalnie obiekty te funkcjonowały jako piwniczki służące do przechowywania produktów przechowywanych w naczyniach zasobowych, a piasek użyto w celu wyrównania podłoża i zabezpieczenia przed wilgocią.

W 1999 roku przebadano zachodni fragment osady, gdzie zarejestrowano około 20 jam produkcyjnych zawierających w wypełniskach duże ilości żużla żelaznego. Interesującym przykładem był obiekt 145 w postaci ósemkowego w planie zagłębienia (Dzieńkowski 2010b, 202). Jama była reliktem pracowni metalurgicznej (kuźni) lub prowadzono tu wytop żelaza. Pozostałościami obróbki były licznie występujące bryły żużla oraz naczynia z resztkami żelaza, a także wyroby żelazne znajdujące w jego wypełnisku. Zbliżoną funkcję można przypisać np. obiektom 147, 149, 155 i 158. We wschodniej części podczas badań osady w 2000 roku również odkryto analogiczny obiekt (nr 271) w postaci dwudzielnej jamy z paleniskiem, skąd pozyskano fragmenty tygielków odlewniczych i półprodukty z brązu (blaszki, drut). Konstrukcja obiektu oraz struktura zasypiska jak i znaleziska wskazywały na funkcję rzemieślniczą (pracownia metalurgiczna), a występujące w pobliżu dołki postłupowe świadczyły o obecności zadaszenia. Cechą wspólną dla przedstawionych powyżej obiektów była duża zawartość brył żużli żelaznych oraz zbliżona budowa (dwudzielność) i czytelne ślady działania ognia. Znajdowany żużel odznaczał się różną wielkością. Dominowały fragmenty wieloboczne, kilkucentymetrowe o porowatej fakturze, które można zaliczyć do typu Ia według J. Piaskowskiego (Buśko, Piekalski 1994, 408). Niektóre z nich miały powierzchnię dolną zaokrągloną, górną zaś zakrzepłą nieregularnie. Kształt ten mógł być wynikiem uformowania się w naczyniach, których części przydenne odcisnęły się na żelaznych bułach (ibidem 1994, 408). Fakt wykorzystania glinianych naczyń w procesie wytopu żelaza jest jednak dosyć dyskusyjny (por. Piaskowski 1970, 38).

Drugą grupę obiektów stanowiły np. jamy nr 141, 148, 151, 153. Odmienne niż opisywane powyżej obiekty, nie pełniły one funkcji produkcyjnej o czym świadczyła ich forma i struktura wypełniska oraz zawartość materiałów zabytkowych. Były to zarówno zbiorniki na odpadki oraz składy stanowiące najbliższe zaplecze dla rzemieślniczo-produkcyjnej części osa-

dy. W najdalszej wschodniej części osady odkryto dwa obiekty (228, 507) o funkcji śmietnisk z dużą liczbą kości zwierzęcych w formie odpadów po konsumpcyjnych. Jamy miały nieregularne kształty, chaotyczny układ zasypisk i zalegały na obrzeżu zasiedlonego terenu.

Na obecnym etapie badań nie udało się wyznaczyć metodami archeologicznymi pełnego zasięgu osady. Badania z lat 1999–2000 pozwoliły określić wschodnią granicę przebiegającą w rejonie dzisiejszego skweru przy ul. 1. Pułku Szwoleżerów 1. Można przypuszczać, iż od północy osada sięgała do ciek wódno, zaś od południa opierała się o Wzgórze Katedralne (Ryc. 21). Nieustalony pozostaje jej zasięg w kierunku zachodnim. Pomocne w tym względzie są wyniki nadzorów przeprowadzonych w 1999 i 2001 roku, potwierdzające występowanie warstwy kulturowej i obiektów w rejonie wschodnim ulicy S. Czarnieckiego (Dzieńkowski 1999b; Bronicki 2001). Interesujące są również odkrycia obiektów i zabytków z XIII wieku, zlokalizowane na północny zachód od osady, w rejonie posesji przy ulicy M. Kopernika 20 i A. Mickiewicza 41 (Mazurek 1998). Mogą one wskazywać na zasiedlenie terenów usytuowanych w pobliżu rzeki Uherki, będącej ważnym szlakiem komunikacyjnym, bądź w przypadku znalezisk z ulicy M. Kopernika 20 wyznaczać zachodnią granicę osady (?). Orientacyjna powierzchnia osady mogła wynosić nawet do 6–8 ha.

Organizacja przestrzenna osady jest trudna do analizy. Z lokalizacji zabudowy mieszkalnej nie wynika, jak dotąd, uporządkowany układ (Ryc. 22). Budynki były rozrzucone chaotycznie, a odległości pomiędzy nimi wynoszące od 5 do 30 m nie wskazują na prawidłowości w ich usytuowaniu. W najbliższym otoczeniu chat znajdowała się część gospodarcza, którą tworzyły jamy związane z przechowywaniem żywności – jamy gruszkowate i zasobowe z warstwą izolacyjnego piasku. Nieodłącznym elementem zabudowy były liczne ślady po słupach i negatywach belek. Ich różnokierunkowy przebieg, przecinanie się, wymiary i kształt jak i wzajemne relacje wskazują na funkcję zarówno ogrodzeń jak i zadaszeń. Nie udało się ustalić zasięgu poszczególnych posesji, a tym samym ich powierzchni i planu.

Opisane powyżej obiekty, zarówno mieszkalne jak i gospodarcze, należały do wczesnośredniowiecznej fazy funkcjonowania osady, gdyż niszczące je wkopy datowane były dopiero na okres nowożytny. Pomimo, iż w wielu przypadkach uchwycono przecinanie się obiektów to jednak były to rozwarstwienia stratygraficzne w obrębie tej samej fazy. Najczęściej sytuacja ta dotyczyła wielokrotnie naprawianych konstrukcji naziemnych – zadaszeń, ścian i ogrodzeń. Zmianom podlegały zasięgi posesji, z czym wiązały się przesunięcia ich granic. Dotychczasowe dane wskazują na długotrwały okres użytkowania osady, ale bez wyraźnych, gwałtownych zmian przestrzennych w jej zasiedleniu spowodowanych np. pożarem, czy wrogim najazdem (Dzieńkowski 2010b, 210).

Chronologia osady

Problematyczne jest precyzyjne określenie czasu funkcjonowania osady ze względu na złożone relacje stratygraficzne obiektów i brak pewnych datowników, pozwalających na uchwycenie momentu zmian. Na podstawie danych ze źródeł pisanych można postawić dwie hipotezy: 1. osada powstawała przed lub równocześnie z budową chełmskiego grodu jako jego zaplecze, co datuje się na lata 30. XIII wieku (około 1233–1238); 2. wzniesiono ją po tym „wydarzeniu”, a więc około połowy XIII wieku. Koniec użytkowania osady jest również trudny do ustalenia, bowiem zabytki datujące, jak ozdoby, czy militaria mają szeroką chronologię pomiędzy XII a XIV wiekiem (por. Wołoszyn 2001, 2004; 2007; Piotrowski *et al.* 2009; Kuśnierz 2009). Ceramika naczyńowa z pobiąłką mogła przeżywać się jeszcze w głąb XIV, a nawet XV wieku o czym świadczyłyby znaleziska monet jagiellońskich pozyskanych z wypełnisz obiektów z terenu podgrodzia (Dzieńkowski 2010a, 24). Na długostrwał funkcjonowanie osady jak i tradycjonalizm rzemiosła garncarskiego wskazywał brak w jej nawarstwieniach ceramiki stałowszarej występującej na terenie Polski od 2. połowy XIII wieku.

Osada i cmentarz szkieletowy (?) z Kredowej Góry oraz ich związku z chełmskim zespołem osadniczym

Kredowa Góra była dwuczłonowym wzgórzem położonym 3–4 km na wschód od wczesnośredniowiecznego zespołu chełmskiego. Została zniwelowana w końcu lat 60. XX wieku poprzez wydobywanie surowca wapiennego (por. Ryc. 1). W 1958 roku odkryto tu pochówek szkieletowy z wyposażeniem datowany na XII–XIII wiek (Skibiński 1959–1960; Zoll-Adamikowa 1971; Dzieńkowski 2011, 114). Na podstawie informacji odkrywców oraz publikowanych danych można sądzić, iż na terenie wzgórza istniał wielowarstwowy cmentarz o długiej chronologii od wczesnego średniowiecza (groby w obstawach kamiennych ?) do okresu nowożytnego (znaleziska monet z XV i XVI wieku w grobach). Ponadto z obszaru całego wzgórza zebrano ceramikę naczyńową pochodzącą z dwóch okresów chronologicznych. Mniej liczną grupę (23 fragm.) stanowiła ceramika obtaczana częściowo i ornamentowana datowana na X–XI wiek oraz ceramika obtaczana całkowicie i zdobiona pobiąłką (166 fragm.) o chronologii XII–XIII wiek. Dane powyższe wskazują na możliwość istnienia osadnictwa otwartego na Kredowej Górze oraz cmentarza szkieletowego (lub pojedynczego pochówku) w XII–XIII wieku. Najpewniej obydwie struktury mogły wchodzić w skład chełmskiego kompleksu osadniczego (Dzieńkowski 2010b, 223–224).

Chronologia zespołu chełmskiego

Do określenia chronologii zespołu chełmskiego wykorzystywane są dwie grupy źródeł – archeologiczne i historyczne, których szczegółowość i przydatność są zróżnicowane. Dane archeologiczne wskazują na możliwość zasiedlenia Wzgórza już w XI–XII wieku i budowę grodu na Wysokiej Górze (Gurba, Kutylowska 1970). Teza ta wymaga jednak weryfikacji, bowiem badania przeprowadzone w 2001 roku w części południowej założenia taką możliwość wykluczyły (Dzieńkowski 2002; Buko 2005b). Na niewielką skalę osadnictwa z tego okresu wskazują nieliczne materiały ruchome pozyskane ze stratyfikacji podgrodzia i osady znajdowane na złożu wtórnym. Sytuacja osadnicza znacząco zmieniła się w XIII wieku. Wydarzenia z tego okresu, tj. pomiędzy 1205 do 1289 (lub 1291) rokiem zostały opisane w *Kronice halicko-wołyńskiej*, która pozostaje podstawowym źródłem do dziejów Chełma (Dąbrowski 2009; 2011). Interpretacja danych zawartych w latopisie pozwoliła historykom odnieść budowę grodu do okresu pomiędzy 1233 a 1238 (Szczygiel 1996). Według M. Kotlajara (1985, 154–155) najbardziej prawdopodobne są lata 1237–1238. Fundatorem i zarazem głównym użytkownikiem wzniesionego założenia był książę Daniel Romanowicz. Dane archeologiczne wskazują na gwałtowny rozwój wczesnomiejskiego zespołu w XIII, nie pozwalają jednak na ich chronologiczne rozwarstwienie i synchronizację z wydarzeniami znanymi z *Kroniki* (Gołub, Dzieńkowski 2002). Wraz z budową grodu w latach 30. XIII wieku powstawały zapewne jako jego zaplecze – podgrodzie otoczone umocnieniami oraz osada rzemieślniczo-produkcyjna. Jednak datowanie etapów formowania się poszczególnych członów zespołu nie jest obecnie możliwe przy wykorzystaniu dostępnych materiałów ruchomych i analiz stratygraficznych. Zdecydowanie więcej danych wniosły archeologiczne badania grodu na Wysokiej Górze. Stwierdzono tu wyraźnie wydzielające się dwie fazy – wzniesienie palatium i otoczenie go umocnieniami wraz z czytelnymi śladami pożarowymi. Być może te ostatnie były świadectwem wielkiego pożaru, jaki odnotowała *Kronika halicko-wołyńska* pod rokiem 1256 po którym odbudowano całe założenie tak, iż ostało się najazdowi Tatarów (wzniesienie umocnień?) (Szczygiel 1996, 34). Śmierć księcia Daniela w 1264 roku niewątpliwie zamknęła kolejny etap w rozwoju Chełma, chociaż kolejni władcy z rodu Romanowiczów rządzili tu do 1323 roku (ibidem, 35). Źródła archeologiczne nie dają jednak możliwości odczytania danych odzwierciedlających te wszystkie wydarzenia. Dlatego aby je uściślić niezbędne są dalsze badania interdyscyplinarne.

Lokacja miejska

Znakomicie funkcjonujący zespół grodowo-miejski wraz ze śmiercią księcia Daniela w 1264 roku zaczął tracić na znaczeniu politycznym, ale osadniczo rozwijał się nadal co najmniej do końca XIII wieku. Przełomowym okresem był dopiero wiek XIV. Charakteryzował się on ciągłymi wal-

kami pomiędzy Polską, Rusią, Litwą i Węgry o władzę nad nadbużańskimi terenami, zakończony przyłączeniem Chełma do Polski około roku 1386. Niestabilna sytuacja polityczna niewątpliwie hamowała dalszy rozwój ośrodka, który choć funkcjonował dalej to już bardziej siłą „rozpędu”. Niewielką skalę osadnictwa z okresu późnego średniowiecza poświadczają nieliczne, jak dotąd, obiekty i zabytki archeologiczne zarejestrowane na terenie miasta. Istotnym problemem, na który warto zwrócić uwagę jest brak możliwości rozdzielenia materiałów XIV-wiecznych od tych z wieku XV. Datowanie to łączy dwa wieki o zupełnie odmiennej historii. Wynika z tego potrzeba badań nad początkami ceramiki stalowoszarej w Chełmie, której pojawienie się mogło być związane z napływem osadników z terenów zachodnich w ramach akcji lokacyjnej (por. Rozwałka 1997; Rozwałka *et al.* 2006; Dzieńkowski 2010b, 224). Drugim, ważnym zadaniem badawczym jest sprecyzowanie momentu zaniku ceramiki wczesnośredniowiecznej związanej z osadnictwem ruskim, które mogło funkcjonować jeszcze w głąb wieku XIV, a nawet XV. W tak zróżnicowanej mozaice osadniczej oraz stabilizującej się sytuacji politycznej w 1392 roku miała miejsce lokacja miasta na prawie niemieckim. Problematyka ta została poddana szczegółowej analizie oraz opublikowana w artykułach R. Szczygła (1993; 1996). Warto, zatem powtórzyć za Autorem, iż akt lokacyjny w przypadku miast wieloetnicznych (w tym Chełma), był często długotrwałym procesem, w którym przechodzenie z prawa polskiego i ruskiego na niemieckie wymagało „przeorganizowania” i zmiany struktury władzy, a w kwestii zabudowy przestrzennej istotne było jej uporządkowanie i uregulowanie (Szczygieł 1993). W przypadku Chełma sytuacja mogła być jeszcze bardziej skomplikowana, albowiem istnieje domniemanie, iż przed „formalną” lokacją mogła już funkcjonować gmina miejska na prawie niemieckim (por. Szczygieł 1996, 41).

Jak zatem kwestia rozwoju przestrzennego i zmian zabudowy Chełma lokacyjnego wygląda z perspektywy źródeł archeologicznych?

Rejon Góry Katedralnej pozostaje zupełnie nierozpoznany pod kątem osadnictwa późnośredniowiecznego. Jedynym obiektem znanym z badań archeologicznych są relikty wieży, której powstanie odnoszone jest do czasów Kazimierza Wielkiego (Gurba, Kutylowska 1970, 240). Wydaje się także, iż monumentalny pałac wzniesiony za czasów księcia Daniela, jak i cały system umocnień obronnych Górki i podgrodzia, mogły funkcjonować dalej w ciągu XIV i XV wieku. Nie ma bowiem żadnych danych wskazujących na budowę nowej rezydencji w burzliwym okresie wieku XIV. Z kolei wzmianki Długosza o zamku jak i kilkakrotne wizyty króla Władysława Jagiełły w Chełmie w początkach wieku XV świadczyłyby o jego istnieniu (Dąbrowski 1962, 172; Zimmer 1974, 41). Kolejnym elementem wymagającym badań archeologicznych jest zabudowa sakralna Góry Katedralnej oraz rozpoznanie szkieletowego cmentarza datowanego ogólnie na okres średniowieczny.

Osadnictwo późnośredniowieczne wystąpiło na terenie podgrodzia i poza nim w rejonie ulic: Lubelskiej 5–7, 11–13, 14–20, Placu E. Łuczowskiego, Krzywej 32–34, 37, Pijarskiej 7–9, M. Kopernika 5–7, Podwalnej, J. Młodowskiej 4 (Dzieńkowski 2010a, 25). Pojedyncze obiekty odkryto poza staromiejskim centrum – przy ulicy Zamojskiej, Lubelskiej 54, 56. Istotny jest fakt, iż osadnictwo późnośredniowieczne pojawiło się w zachodniej części wzgórza oraz w obniżeniu i u podnóża pagóra od strony zachodniej (ul. Lubelska 54, 56, Pijarska, M. Kopernika, Podwalna) (Ryc. 23). Był to obszar, gdzie osadnictwo wczesnośredniowieczne nie sięgało. Obecność obiektów z okresu XIV–XV wieku świadczyłaby o rozwoju przestrzennym miasta w kierunku zachodnim.

Ważnym elementem były badania nad ratuszem miejskim prowadzone w latach 2000–2001 (Rejniewicz 2002). Wykazały one, iż obiekt mógł powstać w końcu wieku XIV, a Autor badań szukając fundatora inwestycji wskazuje na księcia Władysława Opolczyka, zarządcę Rusi z ramienia Ludwika Węgierskiego (Rejniewicz 2002, 110). Interesująca jest lokalizacja ratusza, który wzniesiono na granicy osadnictwa wczesnośredniowiecznego (niewątpliwie przeżywającego się w głąb wieku XIV) i terenów zasiedlonych w okresie późnego średniowiecza.

Niezwykle trudnym zadaniem są próby odtworzenia kształtu lokacyjnego rynku ze względu na niewielki zakres danych, zarówno archeologicznych jak i historycznych. Pierwsze sugestie, co do jego genezy zaprezentował J. Kłoczowski (1958, 207, 208) pisząc o rynku wrzecionowatym, ukształtowanym w ramach wczesnośredniowiecznego układu przestrzennego. Według niego lokacja miasta nie spowodowała wytyczenia nowego rynku tylko zaadaptowała stary układ (*ibidem*, 208), na co wskazywałby brak regularności w zabudowie. Jedynym, jak na razie możliwym rozwiązaniem jest wytyczenie zasięgu rynku głównie na podstawie danych pochodzących ze źródeł z okresu nowożytnego, m.in. sztychu T. Rakowieckiego czy XIX-wiecznych planów miasta. Wiele wskazuje, iż obecna pierzeja południowa powielala pierwotną granicę rynku. Problemатyczne jest określenie granicy północnej, wschodniej i zachodniej, które najczęściej lokowane są na osi ulicy Św. Mikołaja (wschód) i Pijarskiej (zachód) (por. Bronicki, Samocki 1999). Niestety nie wiemy, w jakim stopniu układ ten odtwarzał pierwotny kształt rynku, szczególnie wobec rozległego zniszczenia nawarstwień w górnym biegu ul. Lubelskiej.

Wyniki badań archeologicznych potwierdzają istnienie w rejonie obecnego rynku (Pl. E. Łuczowskiego) XIII–XV-wiecznego cmentarza szkieletowego najpewniej ze świątynią, wskazują również na niewielką skalę osadnictwa z tego okresu. Poświadczają także zasiedlenie w późnym średniowieczu zachodniej części pagóra z lokalizacją kościoła łacińskiego (Rozesłania Św. Apostołów) (Dzieńkowski 2010a, 26).

Kolejną, istotną problematyką są początki kościoła łacińskiego w Chełmie, bowiem kwestia jego istnienia w XIII wieku jest ciągle dyskusyjna (por. Rudnik 1996, 218; Zahajkiewicz 1996, 271; Pawłowska 1997, 65–67). Zarówno, jeśli chodzi o źródła pisane jak i archeologiczne brak jest jednoznacznych

dowodów na obecność łacińskiej własności kościelnej w tym okresie. Warto jednak pamiętać, iż cmentarze szkieletowe z Placu E. Łuczowskiego czy ul. Św. Mikołaja pośrednio wskazywały na lokalizację świątyni, nie wiemy tylko czy kościoła czy cerkwi. Większość zbadanych pochówków, na podstawie wyposażenia o wschodniej proveniencji, łączyć należy z osadnictwem ruskim. Nie wyklucza to jednak istnienia pochówków ludności obrządku łacińskiego. Istotnym elementem w rozważaniach o rozwoju przestrzennym miasta jest kres funkcjonowania cmentarza odnoszony do XV wieku. Powstaje w tym momencie pytanie, czy zaprzestanie jego użytkowania wiązać należy z regulacjami lokacyjnymi i wynikającymi stąd zmianami własności, funkcji terenu czy zasiedlenia? Dane dotyczące budowy administracji kościelnej w Chełmie w wiekach XIV i XV pochodzą głównie ze źródeł pisanych. Na ich podstawie dowiadujemy się, iż w 1359 erygowano biskupstwo łacińskie w Chełmie, które następnie w 1375 roku włączono do metropolii halickiej (Gil 2008, 72, 73). W 1417 roku król Władysław Jagiełło uposażył biskupstwo nadaniem dóbr ziemskich, co umożliwiło rozbudowę sieci parafialnej. Nierozwiązanym dotąd problemem jest lokalizacja i wezwanie najstarszego kościoła łacińskiego (por. Rudnik 1996, 218; Gruszka 2001, 46). Z wiekiem XV łączona jest fundacja lub odbudowa kościoła Rozesłania Apostołów, który w tym okresie mógł pełnić funkcje parafialne (Gruszka 2001, 46). Niestety zakres wiedzy na powyższy temat jest ciągle niewystarczający, co wynika z niewielkiego zakresu prac archeologicznych prowadzonych przy obiektach sakralnych (Dzieńkowski 2010a, 27). Aktualny jest zatem postulat o potrzebie dalszych badań nad tą tematyką.

Nieco odmienne problemy badawcze pojawiają się w kwestii obronności lokacyjnego miasta, gdyż nie natrafiono jak dotąd na relikty umocnień związanych z tym okresem. Dosyć prawdopodobne jest, iż wykorzystywano naprawiane i modernizowane wczesnośredniowieczne umocnienia i rowy otaczające gród i podgródzie. Natomiast odkryte w rejonie ulic Uściługskiej, Lubelskiej, Pocztowej i Placu Gdańskiego, fragmenty fosy, murów oraz bramy bastejowej należy już wiązać z rozwojem miasta nowożytnego (Rudnik 1996).

Podsumowanie

W świetle źródeł archeologicznych i architektonicznych oraz danych historycznych możemy wydzielić kilka etapów w rozwoju przestrzennym Chełma. Nadal niejasne pozostają początki osadnictwa na Wzgórzu Katedralnym i kwestia istnienia grodu wczesnopaństwa. Przełomowym momentem była „działalność” osadnicza i budowlana księcia Daniela Romanowicza z lat 20.–30. XIII wieku. W jej wyniku pod zabudowę zajęto szczyt i północny stok kredowego pagóra oraz tereny u jego podnóża i wzdłuż szlaku komunikacyjnego biegnącego rzeką Uherką w kierunku północnym (np. stanowiska w Bielawinie, Czulczycach). Miejsce władzy świeckiej był gród książęcy, który usytuowano w najwyższym punkcie wzgórza. W najbliższym otoczeniu

znajdowała się od 1240 roku siedziba biskupstwa prawosławnego z cerkwią soborową (Dzieńkowski 2010a, 28). Ludność służebna ulokowała się na terenie podgrodzia i osady rzemieślniczo-handlowej, których funkcjonowanie mogło przeżywać się jeszcze w wieku XV. Ośrodek o wczesnomiejskim charakterze po śmierci króla Daniela Romanowicza w 1264 r. niewątpliwie tracił na znaczeniu politycznym, jednak osadniczo rozwijał się nadal. Świadczą o tym wielkie inwestycje budowlane związane z przebudową założenia stołpijskiego w 2. połowie XIII wieku, rozbudową grodu w Busównie, wzniesieniem wieży – donżonu w pobliskim Bielawinie, a także świątyni (?) w Podgórzu-Spasie, obiektów powstałych około przełomu XIII i XIV w. (por. Ruszkowska 1996; Buko, Dzieńkowski 2008; Buko 2009). Fundatorów tych budowli należy szukać w kręgu panujących z dynastii Romanowiczów. Destabilizacja struktur osadniczych nastąpiła w 1. połowie XIV wieku, czego archeologicznym wyrazem było pojawienie się ceramiki stalowoszarzej, występującej najczęściej w kontekstach zniszczeń. Zmiany te dobrze korespondują z okresem XIV-wiecznych walk o tereny nadbużańskie, w tym ziemię chełmską, walk prowadzonych pomiędzy Polską, Rusią, Litwą i Węgrami i potwierdzonych zapisami źródeł pisanych. Wydarzenia te niewątpliwie nie sprzyjały politycznemu i gospodarczemu rozwojowi regionu w wieku XIV i wówczas zastopowały rozwój przestrzenny Chełma. Wydarzeniem przełomowym była lokacja miejska z 1392 oraz 1425 roku. Prawdopodobnie mógł być z nią związany napływ kolejnej fali osadników. Odkryte świadectwa archeologiczne jak zabudowa mieszkalna i gospodarcza, warstwa kulturowa z zabytkami, a także lokalizacja własności kościelnej (kościół p.w. Rozesłania ŚŚ. Apostołów), sugerują, iż zasiedleniem w XIV i XV wieku objęto zachodnią część pagóra i tereny u jego podnóża od strony zachodniej. Jednocześnie kontynuowano zasiedlenie na terenie podgrodzia, czego nie stwierdzono w obrębie osady przy ul. 1 Pułku Szwoleżerów. Warto dodać, iż dane archeologiczne na temat osadnictwa późnośredniowiecznego wskazują na jego niezbyt dużą skalę. Najpewniej już wtedy mógł powstać budynek ratusza (wieża?) usytuowany na granicy podgrodzia i terenu zajętego pod osadnictwo późnośredniowieczne (por. Ryc. 23). Prawdopodobnie w okresie „polokacyjnym” wykorzystywano wczesnośredniowieczny system obronny, jak i zaadaptowano istniejący układ zabudowy. Postanowienia aktu lokacyjnego z 1425 roku poświadczają dosyć skomplikowany status prawny i etniczny ówczesnego Chełma, ale stabilizująca się sytuacja polityczna tych terenów w wieku XV oraz powolny wzrost gospodarczy stały się podłożem dla gwałtownego rozwoju miasta w okresie wczesnonowożytnym.

Paweł Lis*, Katarzyna Pisarek**

The urban development of Kazimierz Dolny in the Middle Ages from documentary and archaeological sources

ABSTRACT

P. Lis, K. Pisarek (2012), The urban development of Kazimierz Dolny in the Middle Ages from documentary and archaeological sources. *Analecta Archaeologica Ressoviensia* 7, 459–496

Medieval settlement in Kazimierz Dolny, a property of the prince, was originated in the middle of the thirteenth century after disappearance of the nunnery of Kazimierz, located on the hill where the castle was built later. On Góra Wietrzna (Windy Hill), after the transfer of 'Skowieszyn key' to monastery in Zwierzyniec, there was a Norbertine settlement. The prince's settlement Kazimierz had a convenient location near the crossing of Vistula and Grodarz rivers, on a place safe from flooding. On the slope of the hill there could have been a post-monastic church, which presumably was soon converted into the parish church, and at the top was the tower, which guarded the crossing and was the seat of the prince of the settlement.

Key words: Kazimierz Dolny, Skowieszyn, Wietrzna Góra, „Skowieszyn key”, prince's settlement

Received: 20.03.2012; Revised: 22.08.2012; Accepted: 22.12.2012

The origins of Kazimierz Dolny, one of the oldest towns in the Lublin region, remains hypothetical despite the extensive literature on the subject. The reasons for this lie not only in the small number of medieval written sources, but also the diverse and contradictory information the sources contain. Also there have not been any systematic extensive excavations in Kazimierz Dolny, which might have helped to answer research questions. Before moving to discussion of the development of the medieval town on the basis of excavations, we will briefly discuss theses on the origins of Kazimierz from written sources (this paper is partly based on a chapter of a doctoral thesis written at Catholic University of Lublin; Pisarek-Małyszczak 2005, 240–359).

The name “Kazimierz” appears in written sources for the first time in the “Roczniki kapituły poznańskiej” in 1249 – “*prepositus dominarum de Kazimirz*” (Kürbis 1962, 27). The next records, indi-

* Katedra Archeologii Polski, Instytut Historii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, Aleje Racławickie 14, 20-950 Lublin; kpisarek@kul.lublin.pl

** Muzeum Nadwiślańskie, ul. Podzamcze 20, 24-120 Kazimierz Dolny, Poland; pawel.lis@kazimierz-muzeum.pl

rectly related to Kazimierz, but referring precisely to the so-called “Skowieszyn estate” date from 1254 [(Piekosiński 1874, 53), 1256 (Bartoszewicz 1858, 71), and 1286 (Kuraś 1962, 18) [1287 (Bartoszewicz 1858, 149, this is the same document later issued by S. Kuraś, see Kuraś 1962, 18)].

All these records are from the documents of Bolesław the Chaste and Leszek the Black. Skowieszyn, otherwise known as Wietrzna Góra (Windy Mountain), is mentioned there. Along with several other places, it formed an “estate” in the Lublin area belonging to the monastery of Norbertines from Zwierzyniec near Kraków.

According to these documents Skowieszyn and Wietrzna Góra are two names for the same settlement. “*Skowiszin, Vetrna gora dicta*” can therefore be interpreted as part of Skowieszyn named Wietrzna Góra. Apart from that, there were other parts of the settlement (settlement complex) that were not included in the “Skowieszyn estate”. Interestingly, the name “Kazimierz” does not appear in these documents, although it had been mentioned in sources only five years earlier (in Bolesław’s document). “Kazimierz” appears for the second time in 1325 (Ptaśnik 1913, 171). The situation is somewhat complicated by information from Jan Długosz, who treated Skowieszyn and Wietrzna Góra as separate settlements (Przeździecki 1864, 59, 71). Comparison of these sources shows that the name “Kazimierz” appears as the seat of the monastery in the oldest written sources, only to disappear for a period of several years. It appeared once again as the name of a parish in the trienities of fourteenth century. In addition, owing to “*Liber Beneficiorum*” we learn that in a place called Wietrzna Góra the town of Kazimierz with a castle was founded on the initiative of King Casimir the Great. On the other hand from much earlier documents we know that in the middle of the thirteenth century the name “Wietrzna Góra” applied to a different place, namely Skowieszyn. Most researchers have decided that the names of Kazimierz – Skowieszyn – Wietrzna Góra apply to one settlement or settlement complex (for a summary of these views see Pisarek-Małyszek 2005, 453–463). Why then, in the oldest written source (the “*Rocznik kapituły poznańskiej*”) of 1249, and in the Bolesław document of 1254, did these names not occur together (these sources are separated by only five years)? We do not agree with the hypothesis of Henryk Rutkowski, who claims that the name of the village

[Skowieszyn – Wietrzna Góra] had long been established and widely used, and therefore it was included in the princely privileges, while the Poznań record, which had no legal status, used a new name [Kazimierz] (Rutkowski 1965, 10–13). If the name “Kazimierz” was associated with Kazimierz Sprawiedliwy (Casimir the Just) who supposedly founded a nunnery in his village, it seems implausible that it was omitted from the legal document issued by Bolesław, the grandson of Casimir. On the contrary, if the name “Kazimierz” was used interchangeably with “Skowieszyn” and “Wietrzna Góra”, due to its importance it should have quickly displaced the two secondary names. Therefore, one can propose a thesis that Kazimierz and Skowieszyn, also known as Wietrzna Góra (or a part of Skowieszyn called Wietrzna Góra) are names of separate settlements. In 1249 in the valley of the Grodarz River there was a settlement called Kazimierz (or a part of Skowieszyn called Kazimierz), in which there was a nunnery, part of a property extending more widely. However, in a record of 1254 the settlement Skowieszyn – Wietrzna Góra is mentioned, which along with several other places (Wojszyn, Rzeczyca, Krępa, Jaworzec) formed the so-called “Skowieszyn estate”. At that time it was already owned by the Norbertine monastery from Zwierzyniec near Kraków. At this point, Długosz’s source becomes problematic. However, the “*Liber Beneficiorum*” was written over two hundred years after the above mentioned records, so the historian could have confused the names and applied the name Wietrzna Góra to Kazimierz. Długosz knew that the name Skowieszyn continued to function and applied to the settlement extending up the Grodarz. He also knew the name of Wietrzna Góra, which included the settlement areas on the Vistula River. Not finding the name Kazimierz in available sources written before 1300, he decided that the name Wietrzna Góra was the original name of Kazimierz. In this way, he split the names “Skowiszin, Vetrna gora dicta”. This means a “cluster of names” and probably explains the name of Wietrzna Góra as a description of the hill with the Franciscan (Reformed Reverends) monastery which survived in sources from the seventeenth century (in 1682 a field was mentioned “przy Kazimierzu na górze Wietrsznej zwanej, za Klasztorem Wielebnych Oyców Reformatów”; in English “by Kazimierz on a hill called Windy behind the Monastery of the Reformed Reverends”, see: Akta Miasta, 213; Akta Miasta, 653), the eighteenth century (“młyn wietrzny na górze zwanej

Wietrzna"; in English "*windmill on a hill called Windy*", see: Pracownia Atlasu; a record about Wietrzna Góra is held in the Directory of extracts: File extracts from eighteenth century Lublin voivodeship, compiled before World War II in the Atlas Laboratory of the Institute of History PAN; the files were destroyed during the World War II) and the nineteenth century (Parafianowicz 1976, 5). According to Kazimierz Parafianowicz, in the first half of the nineteenth century there was a huge windmill on the Wietrzna Góra, and the foot of the hill was associated with a cemetery where the victims of epidemic, which broke out in Kazimierz Dolny in the early eighteenth century, were buried. In the researcher's opinion, the name could be linked with these objects (see Parafianowicz 1976, 5).

The settlement of the Kazimierz area in the second half of the thirteenth century looks like a system of two settlements placed on two hills on either side of a basin at the mouth of the Grodarz. The name "*Grodarz*" is very old and might have been derived from the word "*grodza*" meaning "*granica*" (in English "*border*") (Teodorowicz-Czerepińska 1981, 153). Perhaps the Grodarz owes its name to the fact that the river once separated two settlements? Before the middle of the thirteenth century both settlements belonged to the local convent, probably the Norbertines. The settlement at Wietrzna Góra (or Skowieszyn called "*Wietrzna Góra*") was passed to another convent of the Norbertines from Zwierzyniec after the fall of the convent between 1249 and 1254, and the settlement by the castle hill (Skowieszyn called "*Kazimierz*") became the property of a prince. On the slope of the hill there was a post-monastic church, and on the top of it a tower was built. It is worth noticing that according to Długosz the term "*Skowieszyn – Wietrzna Góra*" included places extending to Rzeczyca. Under the same name of "*Skowieszyn*" Długosz wrote about Skowieszyn and its chapel, formerly operated by the Norbertines, which existed there until the eighteenth century. As the memory of a nunnery in Kazimierz did not survive to Długosz's times, the chronicler attributed the endowment of the Skowieszyn estate to the monastery in Zwierzyniec to Casimir the Just. In fact Bolesław the Chaste was the donor. The division between the two parts of Skowieszyn, previously coinciding approximately with the Grodarz River, did not exist in the fourteenth century which enabled the chronicler to extend the name of Wietrzna Góra.

Another issue related to the settlement in Kazimierz are the origins of the parish in Kazimierz Dolny. Without going too deeply into the very complex issues associated with various sources (on this subject see Pisarek-Małysek 2005, 260, 262–266), we can hypothesize the existence of a church at a nunnery documented in 1249. That church of St John the Baptist, which was situated near or on the slope of the hill, probably belonged to the parish of Kazimierz. The regular parish probably came in to being after 1250, in the royal domain. Architectural studies of the parish church of Kazimierz by Tadeusz Michalak have shown that it could date as early as the fourteenth century (Michalak 1997, 19–21; Michalak 1999, 21). Perhaps the brick church was built in place of an older, wooden building. It is interesting that the Kazimierz church rector mentioned about 1325 was also a prebendary of St Trinity chapel in Lublin (Ptaśnik 1913, 171). This mention may thus further confirm the regal patronage of the Kazimierz church.

Like the beginnings of settlement in Kazimierz, it is also difficult to determine the moment of the transformation of the settlement into an urban area. Indeed, it is virtually impossible to reconstruct phases of development of the medieval town on the basis of written sources. We are also unable to determine the direct causes of the rise of the urban centre. We can only assume that its situation near important transport routes and by a very important crossing of the Vistula River (Fig. 1) had a huge impact on its origins and further development. It is possible that the concentrations of archaeological settlement points dating to the eleventh – thirteenth centuries along the Bystra River (Fig. 2), may prove the existence of a local road already at that time, which became (in the next century) the international section of the trail. Kazimierz Dolny – Wojszyn may have conducted the Vistula River crossing and collected duties. In a list of duties dated 1350, the Kazimierz duty was determined as “*thelonea antiqua (...) in Kazemir (...)*” (Maleczyński 1926, 14, 198; Wąsowiczówna 1957, 450–451), implying that it must have been in place for a long time, since it was already regarded as ancient in the mid-fourteenth century. The tower guarding the old transport route and the related Kazimierz crossing was certainly a secular foundation (by the monarch), and probably owing to a princely protection a small settlement located by the Vistula River crossing slowly began to take the character of an urban centre. It is worth noting that

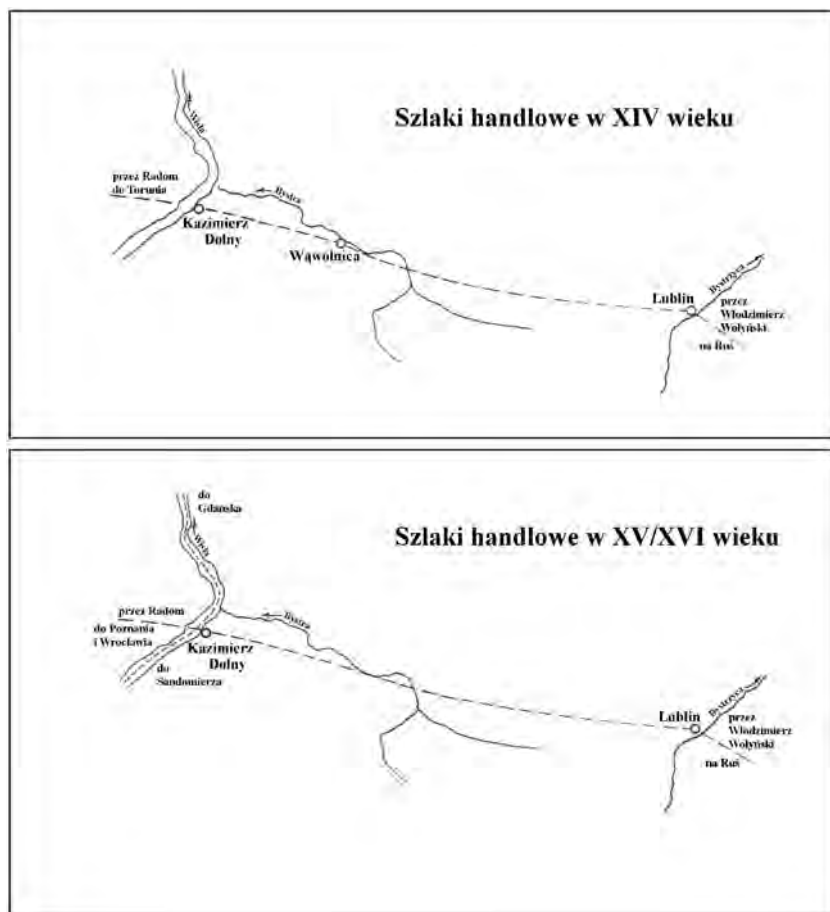

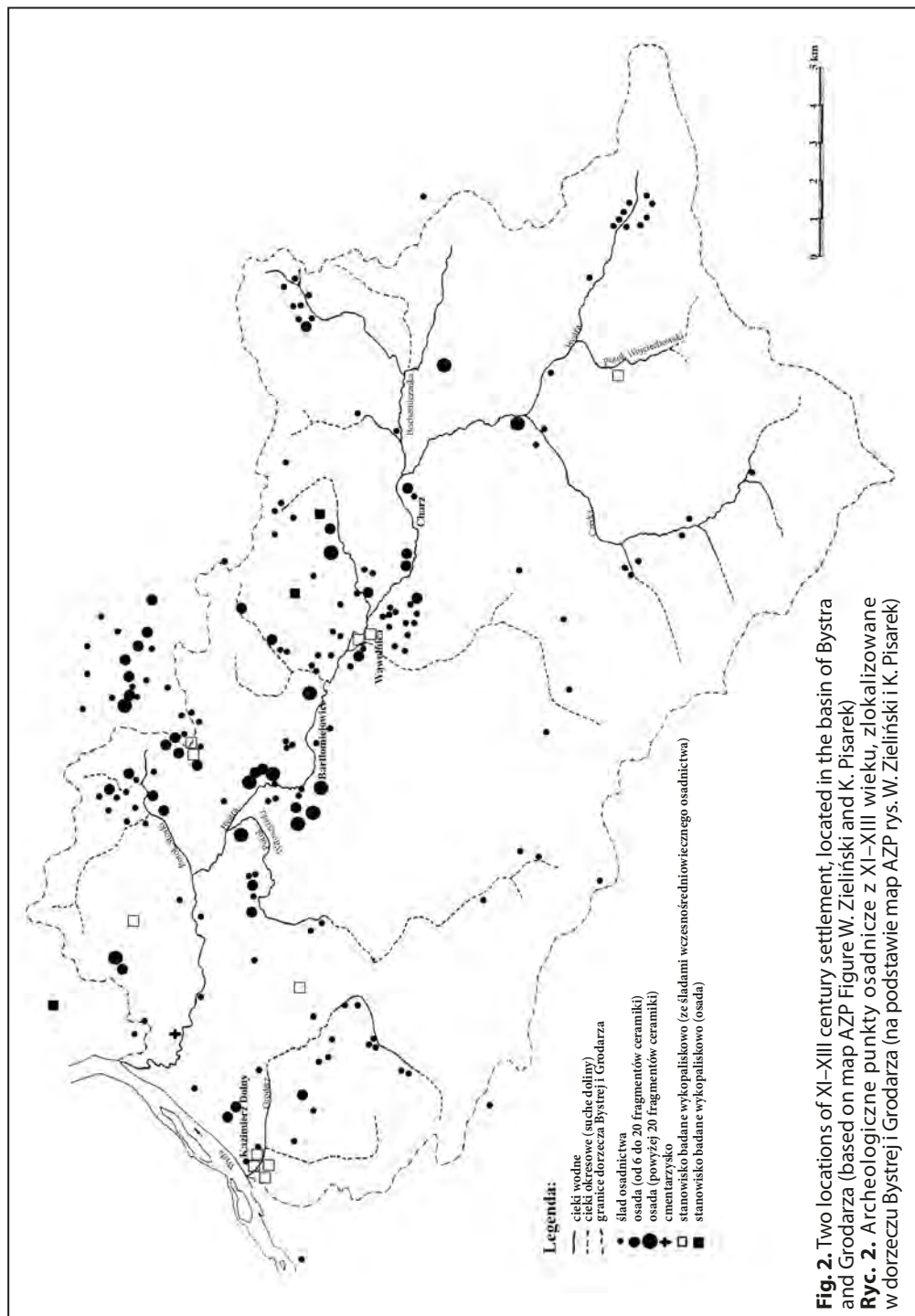
Fig. 1. XIV–XVI century routes near Kazimierz Dolny (Fig. W. Zieliński)

Ryc. 1. Szlaki komunikacyjne z XIV–XVI wieku prowadzące przez Kazimierz Dolny (rys. W. Zieliński)

similar towers – keeps occurred in the twelfth – fourteenth centuries occurred in Lower Austria, Bohemia, Moravia and present-day Slovakia, as well as in Silesia and Lesser Poland (Teodorowicz-Czerepińska 1987, 4–6; Teodorowicz-Czerepińska 1981, 19; Rutkowski 1965:14). Teodorowicz-Czerepińska compared the tower in Kazimierz Dolny to the similar (according to her) cylindrical towers built at the tolls in Rytró and Czchów in Małopolska (Teodorowicz-Czerepińska 1971, 26–27). They were situated mostly at strategic points, such as transport and trade routes and at crossings. An older origin of the tower is suggested by thirteenth century pottery found in secondary layers ex-

cavated in trenches near Kazimierz castle, but most likely the ceramics are in a slopewash deposit from the area near the tower and do not help date it (see Supryn 1976, 106). Indeed, the origins of the tower may lie in a date range from about the mid-thirteenth century to the beginning of the fourteenth. It was built and maintained as a royal watchtower. The puzzle considering this construction is linked with the questions about the history of the “Skowieszyn estate” and the oldest settlement in Kazimierz Dolny. The Kazimierz-Wojszyn crossing should likely be associated with the existence of the local road mentioned above, which was transformed into a section of the “East-West” route (mentioned in 1349), leading among others “*per Kazimiriam et per Vam [ve]lac(zam), necnon per Lublin (...)*” and connecting Volodymyr-Volynsky with Toruń (Kuraś, Sułkowska-Kuraś 1969, 87). It is worth mentioning that the privilege in 1349 was granted by Casimir the Great (Kuraś, Sułkowska-Kuraś 1969, 87). Therefore, it can be assumed that the ruler, in order to accelerate the rise of urban centres, designed this important route through these towns. Urban settlements lying along a trade route had better chances of development as they participated in long-distance trade, while the settlements away from major routes did not often achieve the status of major cities.

Most of the available written sources on the urban origins of Kazimierz Dolny come from Długosz. He provides the mention of Wietrzna Góra (the Windy Mountain), and the information that the town was founded on the initiative of Casimir the Great, together with a parish church and castle (Długosz 1864, 59, 71). On the basis of the chronicler’s record, it can be stated that Kazimierz was founded during the reign of the last Piast. However, it is necessary to remember that in this case it was not a foundation of a new urban settlement by Casimir the Great, but rather that it was granted founding (location) charters which regulated the “life” of the town. In the Middle Ages, the location often did not mean the creation of a new city, and thus the life of the town characterized primarily, but not exclusively, by craft workers and trade. Most of all, it was a very important step in the development of an urban centre, encouraging an awareness amongst the inhabitants of their relationships with their own town (Kłoczowski 1965, 50). It should also be noted that it was Casimir the Great who deprived the Norbertines (from Zwierzyniec) of the “Skowieszyn estate” (Pisarek-Małyszek 2005, 259–260). Annexed settlements, along with Kazimierz Dolny,

provided the basis for a royal estate in the town. On the evidence of the above mentioned records and the results of excavations at the castle, we can confirm the opinion of other scholars who have dealt with the history of Kazimierz Dolny that the most likely author of the legal basis for the function of an urban centre in Kazimierz Dolny and its further development, and the investment at the castle hill, was Casimir the Great. This is certainly the view of many researchers (Kuraś 1971, 181; Berdecka 1982, 23; Kiryk 1975, 133; 1990, 18; Szczygieł 1983/1984, 192–193; 1990, 43; Wyrozumski 1980, 369; Zaremska 1973, 722), and while some of them even define an approximate date for the location of Kazimierz Dolny, we do not know where this information comes from for town location before 1340 (Samsonowicz 1980, 343), the location in 1348 (Samsonowicz, Bogucka 1986, 87) or 1334 (Seroka 2002, 42).

In discussing the legal location of Kazimierz Dolny, we cannot ignore the problem related to the puzzle of a Władysław Jagiełło document, published in 1406 for Kazimierz town. Jerzy Niemojewski (Niemojewski 1935, 169–170), followed by others (Husarski 1953, 16; Rutkowski 1956, 11; 1965, 14–16; Kiryk 1975, 133; Teodorowicz-Czerepińska 1972–1978, 175, 186; 1981, 21–24; Szczygieł 1983 / 1984, 192; Zdrójkowski 1986, 249), stated that this record was the first known document granting the charters of Kazimierz Dolny, which transferred the right of the settlement with Polish law into a settlement with German law. There is a consensus in the literature that the document must have been preceded by an earlier piece of legislation, which founded Kazimierz Dolny under Polish law. However, a careful analysis of source materials by R. Szczygieł shows that this view is wrong, and that the document concerned refers to Kazimierz near Kraków. There is a copy of this document in a cartulary of Kazimierz (near Kraków) held in the Jagiellonian Library, which was also published by Piekosiński in the “Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa”, and its confirmation (in 1558) in “Prawa, przywileje i statuty miasta Krakowa” (Szczygieł 1990, 35–43).

The written sources tell us little about the medieval urban centre of Kazimierz Dolny. The lack of a foundation document makes it impossible to recreate the boundaries and extent of the town. Jadwiga Teodorowicz-Czerepińska made an attempt to reconstruct the original urban layout of Kazimierz, and in her opinion, it covered an area of 100 łans. She also tried to recreate the medieval town borders and de-

fined a number of plots belonging to Kazimierz Dolny (Teodorowicz-Czerepińska 1981, 22–24). However, it is necessary to point out that Teodorowicz-Czerepińska's conclusions were based on late (seventeenth and eighteenth century) and very late (post nineteenth century) source records (Teodorowicz-Czerepińska 1981, 22–24), so they may contain a number of errors which, unfortunately, at this stage of study we are unable to verify.

For archaeological research in Kazimierz Dolny (Fig. 3) we are primarily concerned with the results of archaeological watching briefs, or trial and rescue excavations. Due to their nature, they have only suggested solutions to some problems rather than providing full answers to the research questions on the older history of the town so far.

We will start the presentation of these findings by discussing the results of work in the two most crucial locations (in our opinion) for understanding the beginning of Kazimierz Dolny, namely on the castle hill and on Wietrzna Góra (the Windy Hill – where the Franciscans monastery was situated). In the case of the castle hill, the excavations were conducted in 1971 and 1973–1974 (Kutyłowski 1975, 1–2; Supryn 1976, 106–108) and established that the castle was built during the reign of Casimir the Great on land that had not been previously settled (for detailed discussion of the excavations at the castle Kazimierz see: Pisarek-Małyszek, 2005, 180–186). However, evidence of much older settlement has been observed at the tower, situated slightly above the castle, so the chronology of occupation can be extended to at least the thirteenth century. In addition, slopewash deposits around the lower castle contained fragments of thirteenth century pottery, which probably came from the vicinity of the tower. At this stage of the study we may only speculate that the nunnery mentioned in written sources only once in 1249 was situated at the site of the present parish church in Kazimierz, or nearby. There have not been any extensive archaeological investigations around the parish church that would allow us to verify this hypothesis. However, as for the tower – keep, the development of the settlement should be attributed to the period after the fall of Kazimierz monastery in the middle of the thirteenth century, and its acquisition by the prince.

For the second place of our interests, Wietrzna Góra, there are different issues. In 1981 Stanisława Hoczyk carried out excavations around the monastery church (Hoczyk-Siwkova *et al.* 1981, 1). It should be

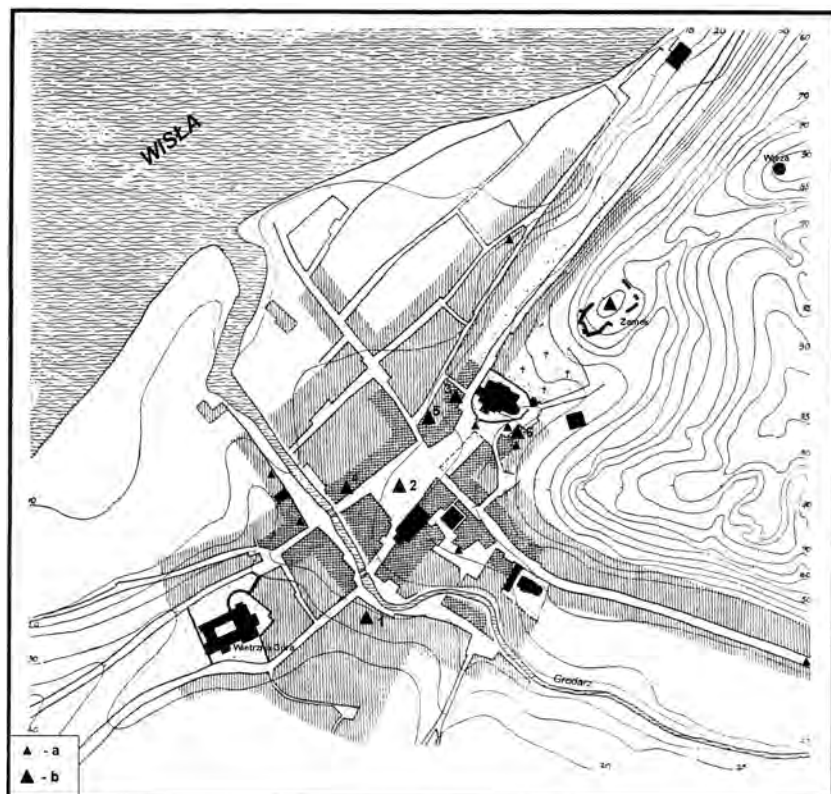

Fig. 3. Plan of Kazimierz Dolny (arr. Ministry of Public Works 1921–1922) with marked settlement points of the Middle Ages (arr. P. Lis): a – points with settlement traces (single finds of movable monuments) b – points of objects (stratification, buildings, walls)
Ryc. 3. Plan Kazimierza Dolnego (opr. Ministerstwo Robót Publicznych 1921–1922) z naniesionymi punktami osadniczymi z okresu średniowiecza (opr. P. Lis): a – punkty ze śladami osadniczymi (pojedyncze znaleziska zabytków ruchomych); b – punkty z obiektami (nawarstwienia, obiekty, mury)

immediately noted that these excavations were only limited sondages, and trenches were dug only near the eastern wall of the chapel of St Roch. These works found that the foundations of the monastery church discovered in two trenches are younger and they were built on an older wall uncovered there. However, a more precise chronology for this wall was not established (Hoczyk-Siwkova *et al.* 1981, 2). On the other hand, such poor archaeological evidence should not lead to the rejection of a hypothesis linking the origins of Kazimierz to this hill (as for the settlement Skowieszyn – Góra attached partly by Casimir the Great). First of all, the excavations were small scale, and only one

was dug along the church walls, so it is difficult to know what might have been discovered in excavations of a larger area. Moreover, it is worth mentioning that the north-eastern slope of the hill was studied in the course of excavations in 1991. These uncovered traces of early medieval settlement (at Nadrzeczna street 16), which is likely to be associated with the occupation of the hill and the surrounding area in this period.

Archaeological research conducted in Kazimierz Dolny has provided evidence of settlement layers of the early and late medieval periods.

1. Kazimierz Dolny – 16 Nadrzeczna street

During rescue excavations on the plot at 16 Nadrzeczna street by Andrzej Rozwałka in 1991–1992 (Rozwałka 1992, 1–4; Rozwałka 1993, 24–28) early medieval settlement levels were discovered. These consisted of a layer of dark brown, almost black, soil containing single pieces of charcoal (Fig. 4). The thickness of the accumulated layer was up to 1 m. It produced a small assemblage of ceramics dating across a wide range from the seventh – eighth to the thirteenth centuries (Rozwałka 1992, 1; Rozwałka *et al.* 1992, 1; Supryn 2000, 79). It is worth mentioning that this is the first, and so far the only example, of a primary layer dated back to the Early Middle Ages discovered in Kazimierz Dolny. According to A. Rozwałka, the early Middle Age layer uncovered in Nadrzeczna street may inform about the relationship of the city with the settlement of Wietrzna Góra (Rozwałka 1992, 1).

2. Kazimierz Dolny – the Market Square

Archaeological watching briefs in the course of water supply and sewerage works in Kazimierz Dolny were conducted in 1970–1971 by Andrzej Hunicz, Irena Kutylowska and Maria Supryn. The excavation trenches were in the Market Square and in Zamkowa street (previously: Kosmonautów street), as well as along the following streets: Senatorska, Nadrzeczna, Witkiewicza, Nadwiślańska, Sadowa, Bulwarowa and Puławska (Kutylowska 1972). These discovered tenth – twelfth century remains, but unfortunately these were in secondary sediments, not *in situ*. Probably they are in slopewash deposits from

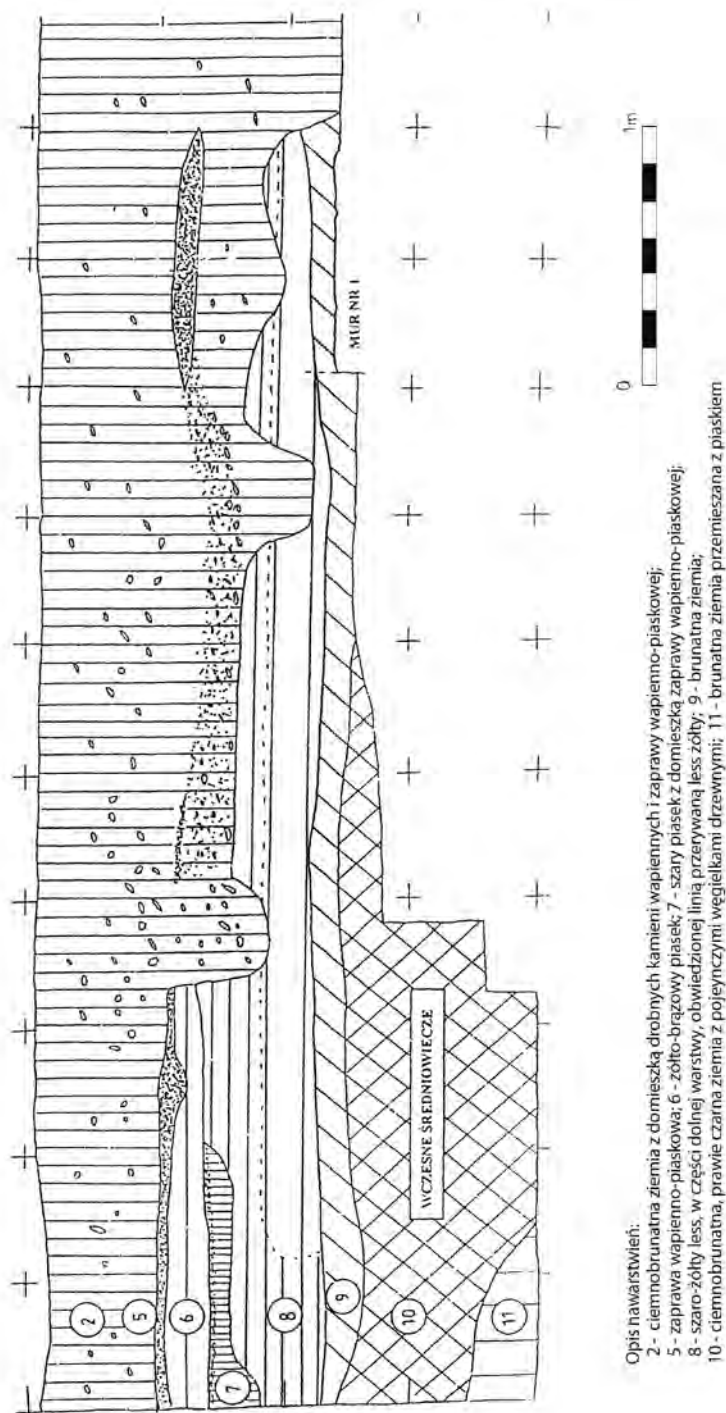
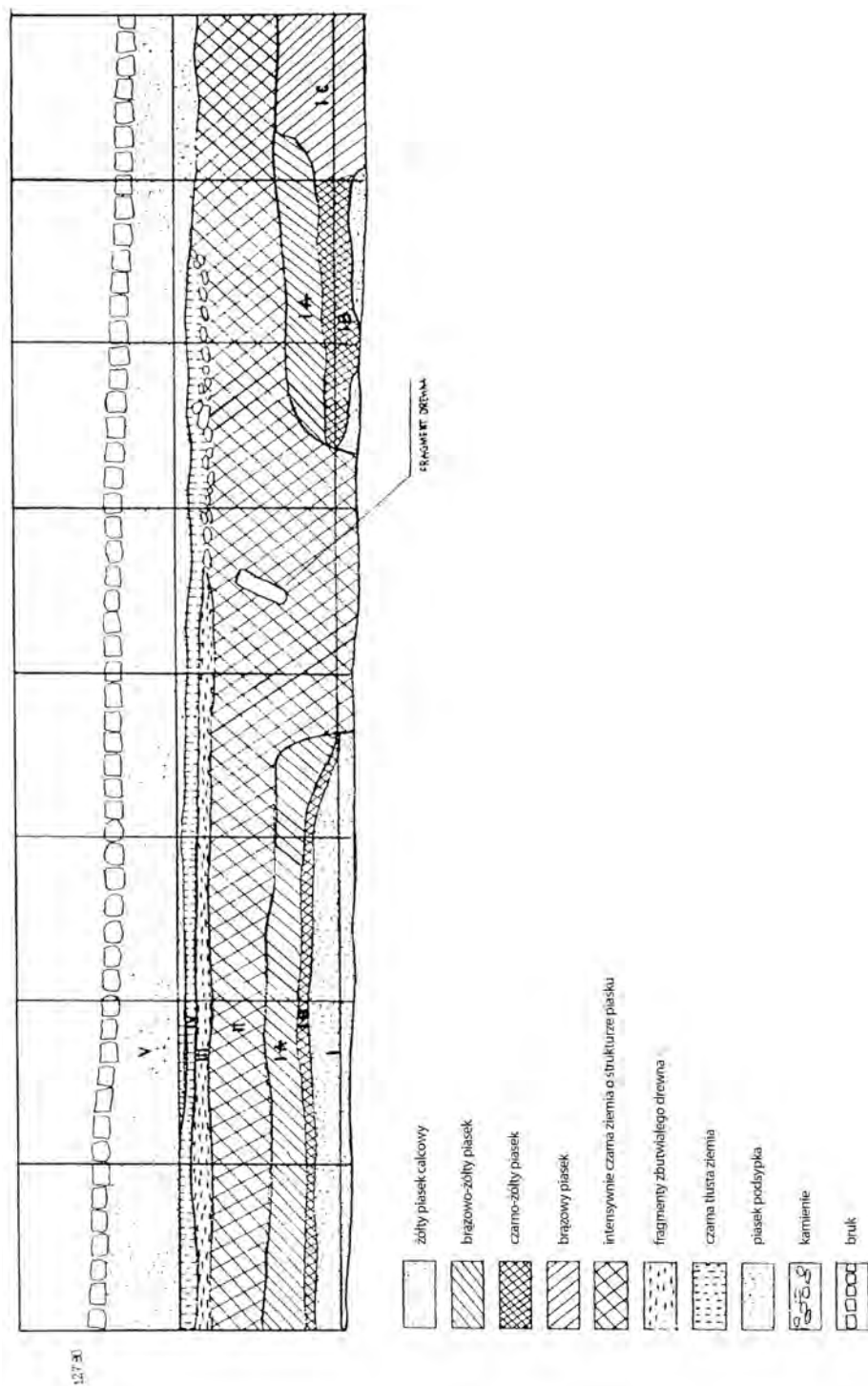

Fig. 4. Profile of the earliest visible layer (No. 10) at Nadrzeczna street 16 (by A. Rozwałka 1992)
Ryc. 4. Profil z widoczną wczesnośredniowieczną warstwą (nr 10) z ul. Nadrzecznej 16 (wg A. Rozwałka 1992)

one of the hills around the market, such as the area near the parish church in Kazimierz (?). In addition, the trenches in the Market Square recorded a fourteenth – fifteenth century layer. To be more precise, layer No. II included vessels and pottery sherds of this date (Fig. 5). The 20 to 35 cm thick layer was black in colour, predominately sandy and containing numerous pieces of charcoal, mainly at the top of the layer (Kutyłowska 1972, 4).

3. Kazimierz Dolny – 3 Market Square

During archaeologically monitored earthworks, a cultural layer among others was uncovered, visible along the entire length of the trench profile, which contained large sherds of fourteenth – fifteenth century pottery (Lis 2000, 2–3).

4. Kazimierz Dolny – the Goldsmithing Museum, 19 Market Square

Archaeological watching briefs were carried out here in 1990 (Supryn 1990), and in 1997–1999 (Mitrus *et al.* 1999). During the later watching brief, mid-thirteenth century pottery sherds were recorded. In addition, one of the layers contained ceramic material (mainly vessel rims) of fourteenth – fifteenth century date. Remains of walls from the fifteenth century were also recorded (Mitrus *et al.* 1999, 21). Additionally, the earlier watching brief in 1990 recorded a layer of brownish-black soil with decaying wood and sherds of fourteenth – fifteenth century pottery (Supryn 1990, 7–8). In addition, it was possible to identify from features and different depths of deposit pottery sherds of fourteenth – fifteenth / sixteenth century date (Supryn 1990, 13). The excavations uncovered the remains of a wall dating to the fifteenth – sixteenth century (Supryn 1990, 20). The researchers assumed that the layers containing the artefacts and the remains of the wall were associated with the location of Kazimierz Dolny in 1406 (Supryn 1990, 19; Mitrus *et al.* 1999, 23). However, in light of the findings of Ryszard Szczygieł, considering the document from 1406, this hypothesis should be rejected. It would seem that these findings simply reflect the expansion of medieval city, which was located in the fourteenth century.

5. Kazimierz Dolny – the building at 2 Podzamcze street

One of the layers from the supervised excavation (layer thickness of 0.30–0.40 m), which was formed of dark grey soil with numerous fragments of wood, lumps of burnt clay, pieces of limestone, crushed bricks and lime mortar, produced a few sherds of fourteenth – fifteenth century pottery (Supryn 1990, 1, 4). On this basis, the deposit was identified as the oldest level of occupation in the trench, dating to the chronological period mentioned above (Supryn 1990, 4). In addition, the remains of a wooden surface were discovered, probably of sixteenth – seventeenth century date, and interpreted as the remains of a road, presumably leading to the crossing of the Vistula River (Supryn 1990, 8).

6. Kazimierz Dolny – the former parish bell tower, Zamkowa street 2

Three layers recorded during archaeological excavations produced sherds of fourteenth – fifteenth century pottery (Matyaszeński 1985, 4, 6). In addition, within the lower storey of the bell tower, remains of at least two rooms were recorded, which are preliminarily dated to the fourteenth – fifteenth centuries (so-called the first phase of the bell tower construction). Both chambers were destroyed during the reconstruction of the building in the sixteenth century (Matyaszeński 1985, 9).

In Kazimierz Dolny, apart from the early and late medieval sediments and remains of buildings, individual artefacts (ceramics, tiles and coins) have also been discovered, dating to the period from the thirteenth – fourteenth to the early sixteenth centuries (sites at the following streets: Zamkowa (Kutyłowska 1972, 12–15; Matyaszeński 2001, 18–20; Włodarczyk *et al.* 2003, 5, 7–11; Włodarczyk 2002, 3–5), the Small Market (Włodarczyk 2003, 3–4), Tyszkiewicza (Hunicz 1976; 1977b, 307), Senatorska (Supryn *et al.* 1983, 10–11, 13, 17–18, 21, 25, 29; Hunicz 1976, 14–15, 18–19, 41, 42; 1977a, 305–306), Nadbrzeżna (Mitrus, Matyaszeński 1994, 10, 11, 16) and Szkolna (Włodarczyk 2003, 4–6; Mitrus 1999, 1, 9).

It is worth noting that some research excavations in Kazimierz Dolny were accompanied by surface prospection of the area. This is the case, for instance, in the vicinity of the castle and the Market Square,

where a large number of stray finds were recorded dating back to the fourteenth – fifteenth centuries (in the Market Square a smaller assemblage of fragments of tenth – twelfth century pottery were found).

Comparing the results of these studies and archaeological watching briefs in Kazimierz Dolny, we note that the oldest evidence of the settlement is near the tower – keep, on the castle hill and in the area across the Grodarz, at the foot of the hill within the monastery (former Wietrzna Góra), where the only primary layer of early medieval date was recorded. Although only a small number of artefacts were recorded at the site, these finds certainly indicate that the origin of the early medieval settlement in Kazimierz Dolny should be seen in these two places. On the other hand, the richest archaeological material, dating to the fourteenth – fifteenth centuries at a time when the medieval town already existed, was recorded on the right side of the Grodarz in the area around the lower castle, at Zamkowa street (near the old parish bell tower) and at the Market Square. Moreover, on the left side of the river there were signs of fourteenth – fifteenth century settlement only at Senatorska and Nadrzeczna streets. Certainly, this discussion is based on very limited archaeological evidence. Most of the evidence, of course, is ceramic material, but as a rule these were single pieces of vessels (up to a dozen groups were rare ceramic fragments) recorded in secondary contexts (only in some cases are there *in situ* fourteenth – fifteenth century finds). Only in two places were the remains of medieval walls encountered (under the old bell tower and at the Goldsmithing Museum). It is worth noting that archaeological monitoring was carried out in other parts of the city, but these did not record evidence of medieval settlement (the documentation is stored in the Archive WUOZ, the comparison of the year 2000 – Supryn 2000, 69–86). Of course, it is striking that there are no larger more spectacular archaeological discoveries in a city with such an old foundation. However, the explanation for this lies in the limited character of the works undertaken. Watching briefs, or archaeological surveys, usually cover small bits of land, usually cannot be extended beyond the plot boundary and therefore do not record objects that are literally adjacent to the excavation supervised (thus the lack of old settlement sites do not really determine that these areas were not really settled in the Middle Ages). In addition, archaeologists are often involved too late, in some cases after earthworks have been carried out and the deposits are al-

ready destroyed. It is also worth noting that the town itself has undergone centuries of processes (fire, damage by invasion, reconstruction and extension), which have led to the damage or destruction of medieval settlement layers. Such is the fragile knowledge base that makes it difficult to reconstruct the spatial extent of the medieval city centre. There have been earlier more or less successful attempts to reconstruct the medieval city. The starting point for discussion of what the medieval urban layout may have looked like is the view presented by Jadwiga Teodorowicz-Czerepińska. She identified the following stages of spatial development: 1) Wietrzna Góra (Windy Mountain) – the first settlement on the site of the monastery, 2) the construction of the castle with a tower at the Wojszyńska street crossing, 3) a move toward the nietargowej settlement, lying in a place safe from the reach of the Vistula River and Grodarz River on the route from Lublin to the river crossing, and hence the construction of the parish church here at 1325, 4) the establishment of the city under Polish law with the market and the castle in the fourteenth century, 5) the transfer of the Polish law to Magdeburg in 1406 (Teodorowicz-Czerepińska 1972–1978, 188; 1981, 25). The urban and architectural past of Kazimierz was also discussed by Marian Makarski (1983), but her hypothesis has been categorically rejected by other researchers (Teodorowicz-Czerepińska 1972–1978, 181, 188–189; Goldfinch 1983/1984, 192). Irena Kutylowska showed that Makarski misinterpreted the results of excavations and on this basis, presented a misleading picture of urban development under Casimir (Kutylowska 1987, 275–280). Before we address each element of the Teodorowicz-Czerepińska thesis it is worth reviewing again the results of archaeological research. By analyzing them, we see that in addition to the hill settled in the fourteenth and fifteenth century, the areas of the current market and probably around the parish church were used continuously, producing archaeological deposits. Archaeological sources clearly indicate that the only place where the medieval town square could have been is the site of the current market. It can therefore be assumed that the medieval city developed mainly at the foot of the castle hill and, in and around the present-day market. However, it is not ruled out that the urban settlement also extended across the Grodarz River, where fourteenth – fifteenth century remains have been found (although they come from secondary contexts). Of course, the Teodorowicz-Czerepińska, hypothesis for the market in 1406 should

be rejected. According to the author at the time was aimed lower, regular part of the market. In the opinion of Teodorowicz-Czerepińska these changes were associated with the 1406 legislation, and the transfer of Kazimierz from Polish law to the Magdeburg law. However, as discussed above this paper presents a completely different view and Kazimierz (Casimir) could not be associated with changes in the spatial arrangement of Kazimierz Dolny (Teodorowicz-Czerepińska 1981, 28–29). Interestingly, R. Szczygieł, who analysed the document of 1406, completely rejected the hypothesis proposed by Jadwiga Teodorowicz-Czerepińska that there were two stages of spatial development. At the same time, what the author described as the first stage (i.e. in 1406), R. Szczygieł treated as a system of settlement before Poznań Kazimierzowska. Unfortunately, the author did not consider the results of archaeological research conducted in the Market, also has no basis on which it is willing to accept dwuetapowość development of the medieval city centre of Kazimierz Dolny (Szczygieł 1990, 43). Maria Supryn, rejecting the Szczygieł analysis of the 1406 document and the results of archaeological research, considers the hypothesis proposed by Teodorowicz-Czerepińskiej as reliable (Supryn 2000, 71).

It is difficult with present knowledge to determine whether there were indeed all these changes, because, as already noted by Teodorowicz-Czerepińska, fourteenth and fifteenth century cultural layers are present at both the bottom and the top (i.e. at Farze) of the Market, so both must have existed in the Middle Ages. It can therefore be assumed that the Kazimierz market (i.e. both the upper and lower part) was laid out at the same time (fourteenth century), presumably as a result of the foundation of the city, probably by Casimir the Great. So there is not sufficient reason to believe that in the fifteenth century there was a secondary planning out of the urban area.

As for early medieval settlement in Kazimierz Dolny, in the light of our findings it can be assumed that on the disappearance in the middle of the thirteenth century of the nunnery of Kazimierz, identified with the castle hill, it became the property of the prince, and on Wietrzna Góra, after the transfer of 'skowieszyński key' to monastery in Zwierzyniec, there was a Norbertine settlement. The prince's settlement at the castle began in the second half of the thirteenth century. Dating of the well reported K. Myśliński (1968, 339), a similar hypothesis also set A. Berdecka (1982, 23) intensively to develop and gradually take

on the characteristics of an urban settlement. This also stimulated the development of a convenient location, in a place safe from the floods of the Vistula River and Grodarz River and near the crossing. On the slope of the mound there could have been a post-monastic church, which presumably was soon converted into the parish church, and at the top was the tower, which guarded the crossing and was the seat of the prince of the settlement.

References

- Akta miasta. *Akta miasta Kazimierza Dolnego 1555–1882*. Unpublished typescript stored in Archiwum Państwowe in Lublin.
- Bartoszewicz J. (ed.) 1858. *Kodex Dyplomatyczny Polski 3*. Warszawa.
- Berdecka A. 1982. *Lokacje i zagospodarowanie miast królewskich w Małopolsce za Kazimierza Wielkiego (1333–1337)*. Wrocław.
- Deptuła C. 1968. W sprawie klasztoru norbertańskiego i najstarszej parafii w Skowieszynie – Kazimierz. *Sprawozdania Towarzystwa Naukowego KUL* 17, 144–146.
- Hoczyk-Siwkowska S. and Augustynek T. (eds.) 1981. *Wyniki badań archeologicznych na Wietrznej Górze wykonanych z ramienia Towarzystwa Przyjaciół Kazimierza oraz Towarzystwa Opieki nad Zabytkami w Kazimierzu Dolnym*. Kazimierz Dolny 1981. Unpublished typescript stored in the Archive of Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków in Lublin.
- Hunicz A. (ed.) 1976. *Kazimierz Dolny n/Wisłą. Kamienica Celejowska. Dokumentacja z badań archeologicznych, przeprowadzonych na zlecenie Muzeum Kazimierza Dolnego*. Lublin. Unpublished typescript stored in the Archive of Regionalny Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków in Lublin.
- Hunicz A. (ed.) 1976. *Kazimierz Dolny. Spichlerz przy ul. Tyszkiewicza 18*. Lublin. Unpublished typescript stored in the Archive of Regionalny Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków in Lublin.
- Hunicz A. 1977a. Kazimierz Dolny, woj. lubelskie, Kamienica Celejowska. *Informator Archeologiczny. Badania 1976*, 305–306.
- Hunicz A. 1977b. Kazimierz Dolny, woj. lubelskie, Spichlerz ul. Tyszkiewicza 18. *Informator Archeologiczny. Badania 1976*, 307.
- Husarski W. 1953. *Kazimierz Dolny*. Warszawa.
- Kiryk F. 1975. Z badań nad urbanizacją Lubelszczyzny w dobie jagiellońskiej. *Rocznik naukowo-dydaktyczny WSP. Prace historyczne* 6, 93–165.
- Kiryk F. 1990. Polityka miejska Kazimierza Wielkiego w Małopolsce, w: *Problemy dziejów i konserwacji miast zabytkowych*. In *Materiały II sympozjum miast kazimierskich w Radomiu i Kazimierzu Dolnym 23–24 września 1988 roku*. Radom–Kazimierz Dolny, 11–22.
- Kłoczowski J. 1965. Lublin po nadaniu prawa miejskiego. In: J. Dobrzański, J. Kłoczowski and J. Mazurkiewicz (eds.), *Dzieje Lublina. Próba syntezy 1*. Lublin, 45–56.

- Księgi miasta Kazimierza. *Księgi miasta Kazimierza: księga wójtowsko-radziecka (1674–1682)*.
- Księgi miasta Kazimierza. *Księgi miasta Kazimierza: księga wójtowsko-radziecka (1676–1699)*.
- Kuraś S. (ed.) 1962. *Zbiór dokumentów małopolskich 1. Dokumenty z lat 1257–1420*. Kraków.
- Kuraś S. 1971. *Przywileje prawa niemieckiego miast i wsi małopolskich XIV–XV wieku*. Wrocław.
- Kuraś S. and Sułkowska-Kuraś I. (eds.). 1969. *Zbiór dokumentów małopolskich 4. Dokumenty z lat 1211–1400*. Kraków.
- Kutyłowska I. (ed.) 1972. *Sprawozdanie z nadzorów archeologicznych prowadzonych w 1970 i 1971 roku nad wykopami wodociągowo-kanalizacyjnymi w Kazimierzu Dolnym – na zlecenie Okręgowej Dyrekcji Inwestycji Miejskich w Puławach*. Lublin. Unpublished typescript stored in the Archive of Regionalny Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków in Lublin.
- Kutyłowska I. 1987. *Przeszłość Kazimierza Dolnego w świetle źródeł archeologicznych*. *Region Lubelski* 2, 275–280.
- Kutyłowski A. 1975. *Kazimierz Dolny, gm. loco. Zamek. Sprawozdanie z badań wykopaliskowych i dokumentacja rysunkowa*. Lublin. Unpublished typescript stored in the Archive of Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków in Lublin.
- Kürbis B. (ed.) 1962. *Monumenta Poloniae Historica. Series nova 2 = Pomniki dziejowe Polski. Seria 2. Tom 6: Roczniki Wielkopolskie*. Kraków.
- Lis P. (ed.) 2000. *Kazimierz Dolny, Rynek 3. Nadzory archeologiczne 2000 r. Kazimierz Dolny*. Unpublished typescript stored in the Archive of Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków in Lublin.
- Makarski M. 1983. *Przeszłość Kazimierza Dolnego w badaniach urbanistyczno-architektonicznych*. Lublin.
- Maleczyński K. 1926. *Najstarsze targi w Polsce i stosunek ich do miast przed kolonizacją na prawie niemieckim*. Lwów.
- Matyaszewski M. (ed.) 1985. *Kazimierz Dolny, woj. lubelskie, Dawna dzwonnica farna przy ulicy Zamkowej 2. Sprawozdanie z nadzorów archeologicznych nad pracami związanymi z usuwaniem ziemi z przestrzeni między fundamentami dawnej dzwonnicy farnej*. Lublin. Unpublished typescript stored in the Archive of Pracownia Badań i Nadzorów Archeologicznych in Lublin.
- Matyaszewski M. (ed.) 2001. *Dokumentacja z badań i nadzorów archeologicznych prowadzonych w związku z remontem i adaptacją „Domku Kościelnego”, przy ul. Zamkowej 1 w Kazimierzu Dolnym*. Lublin. Unpublished typescript stored in the Archive of Pracownia Badań i Nadzorów Archeologicznych In Lublin.
- Michalak T. (ed.) 1997. *Kościół Farny pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela i św. Bartłomieja Apostoła w Kazimierzu Dolnym. Badania architektoniczne*. Kazimierz Dolny. Unpublished typescript stored in the Archive of Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków in Lublin.
- Michalak T. 1999. *Badania fary. Spotkania z zabytkami* 9, 21–23.

- Mitrus E. and Matyaszewski M. (eds.) 1994. *Działka przy ul. Nadrzecznej 10 w Kazimierzu Dolnym*. Lublin. Unpublished typescript stored in the Archive of Pracownia Badań i Nadzorów Archeologicznych in Lublin.
- Mitrus E. (ed.) 1999. *Sprawozdanie z nadzorów archeologicznych nad pracami ziemnymi związanymi z rozbudową Muzeum Sztuki Złotniczej w Kazimierzu Dolnym, Rynek 19*. Lublin. Unpublished typescript stored in the Archive of Pracownia Badań i Nadzorów Archeologicznych in Lublin.
- Mitrus M. (ed.) 1999. *Sprawozdanie z nadzorów archeologicznych nad pracami związanymi z budową kanalizacji sanitarnej w ul. Szkolnej w Kazimierzu Dolnym*. Lublin. Unpublished typescript stored in the Archive of Pracownia Badań i Nadzorów Archeologicznych in Lublin.
- Myśliński K. 1968. Początki miast na obszarze między Wisłą środkową i Bugiem. In W. Hensel (ed.), *I Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej 4*. Wrocław, 337–349.
- Niemojewski J. 1935. Kilka dat do dziejów Kazimierza Dolnego. *Ziemia. Ilustrowany miesięcznik krajoznawczy* 8, 169–170.
- Parafianowicz K. (ed.) 1976. *Cmentarze Kazimierza Dolnego. Dokumentacja historyczna wykonana na zlecenie Muzeum Kazimierza Dolnego*. Lublin. Unpublished typescript stored in the Archive of Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków in Lublin.
- Piekosiński F. (ed.) 1874. *Kodeks Dyplomatyczny Katedry Krakowskiej św. Wacława 1: Od roku 1166 do roku 1366*. Kraków.
- Pisarek-Małyszek K. 2005. *Osadnictwo w granicach dorzecza Bystrej i dorzecza Grodarza w okresie od VI do końca XV wieku. Studium archeologiczno-historyczne 1, 2*. Lublin. Unpublished doctoral thesis stored at the Archive of the Catholic University of Lublin, Poland.
- Pracownia Atlasu Historycznego w Instytucie Historii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, Kartoteka wypisów: Wypisy z akt XVIII w. dla województwa lubelskiego, sporządzone przed II wojną światową w Pracowni Atlasu Instytutu Historii PAN.
- Przeździecki A. (ed.) 1864. Jan Długosz. *Liber Beneficiorum dioecesis Cracoviensis 3. Monasteria*. Kraków.
- Ptaśnik J. (ed.) 1913. *Monumenta Poloniae Vaticana 1:1207–1344 (= Acta Camerae Apostolicae 1)*. Kraków, 171.
- Rajman J. 1990. Nadanie dóbr skowieszyńskich klasztorowi na Zwierzyńcu pod Krakowem. In R. Szczygieł (ed.), *Problemy dziejów i konserwacji miast zabytkowych. Materiały II sympozjum miast kazimierskich w Radomiu i Kazimierzu Dolnym 23–24 września 1988 roku*, Radom–Kazimierz Dolny, 23–33.
- Rozwałka A., Lis P. and Wójcik J. (eds.) 1992. *Program badań archeologicznych w rejonie Małego Rynku i ulicy Nadrzecznej w Kazimierzu Dolnym*. Kazimierz Dolny. Unpublished typescript stored in the Archive of Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków in Lublin.
- Rozwałka A. (ed.) 1992. *Sprawozdanie z archeologicznych badań ratowniczych przy ul. Nadrzecznej 16 w Kazimierzu Dolnym*. Kazimierz Dolny. Unpublished typescript stored in the Archive of Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków in Lublin.

- Rozwałka A. 1993. Drugi sezon badań przy reliktach zabudowy rzemieślniczej w Kazimierzu Dolnym, ul. Nadrzeczna 16. *Sprawozdania z badań terenowych Katedry Archeologii UMCS w 1992 roku*, 24–30.
- Rutkowski H. (ed.) 1956. Kazimierz nad Wisłą, woj. lubelskie. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta 1: Rozwój historyczny i przestrzenny. Warszawa Unpublished typescript stored in Archive of Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków in Lublin.
- Rutkowski H. 1965. *Kazimierz Dolny. Krajobraz i architektura*. Warszawa.
- Samsonowicz H. and Bogucka M. 1986. *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przed-rozbiorowej*. Wrocław.
- Samsonowicz H. 1980. Tendencje rozwoju sieci miejskiej w Polsce późnośrednio-wiecznej. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 28(3), 341–348.
- Seroka H. 2002. *Herby miast małopolskich do końca XVIII wieku*. Warszawa.
- Supryn M. (ed.) 1976. *Kazimierz Dolny nad Wisłą. Dokumentacja z badań archeologicznych przeprowadzonych na zamku, wykonana na zlecenie Muzeum Kazimierza Dolnego w Kazimierzu Dolnym*. Lublin. Unpublished typescript stored in the Archive of Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków in Lublin.
- Supryn M. (eds.) 1983. *Kazimierz Dolny, woj. lubelskie. Kamienica przy ul. Senator-skiej 5 tzw. Górskich. Dokumentacja z badań archeologicznych wykonana na zlecenie Urzędu Miasta i Gminy w Kazimierzu*. Lublin. Unpublished type-script stored in the Archive of Regionalny Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków in Lublin.
- Supryn M. (ed.) 1990. *Kazimierz Dolny, woj. lubelskie. Budynek przy ul. Podzamcze 2. Sprawozdanie z nadzorów archeologicznych pełnionych nad wykopem budowlanym*. Lublin. Unpublished typescript stored in the Archive of Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków in Lublin.
- Supryn M. (ed.) 1990. *Kazimierz Dolny, woj. Lublin, Budynek Muzeum Sztuki Złot-niczej (rozbudowa). Sprawozdanie z nadzorów archeologicznych wykonane na zlecenie Muzeum Nadwiślańskiego w Kazimierzu Dolnym*. Unpublished typescript stored in the Archive of Regionalny Ośrodek Badań i Dokumen-tacji Zabytków.
- Supryn M. 2000. *Miasta i zamki – Kazimierz Dolny, Janowiec*. In: E. Banasiewicz (ed.), *Archeologiczne odkrycia na obszarze Kazimierskiego Parku Krajobrazo-wego*. Lublin, 69–92.
- Szczygieł R. 1984. Z problematyki dziejów miasta Kazimierza Dolnego. *Rocznik Lu-belski* 25/26, 191–196.
- Szczygieł R. 1990. Początki miejskich dziejów Kazimierza Dolnego. In R. Szczygieł (ed.), *Problemy dziejów i konserwacji miast zabytkowych. Materiały II sympo-zjum miast kazimierskich w Radomiu i Kazimierzu Dolnym 23–24 września 1988 roku*. Radom–Kazimierz Dolny, 35–43.
- Teodorowicz-Czerepińska J. (ed.) 1971. *Zamek w Kazimierzu Dolnym nad Wisłą, pow. Puławy, woj. lubelskie. Dokumentacja naukowo-historyczna opracowana na zlecenie P. W. R. N. Wydział Kultury, Wojewódzki Konserwator Zabytków w Lublinie*. Lublin. Unpublished typescript stored in the Archive of Woje-wódzki Urząd Ochrony Zabytków in Lublin.

- Teodorowicz-Czerepińska J. (ed.) 1972–1978. *Studium historyczno-urbanistyczne Kazimierza Dolnego n. Wisłą*. Lublin. Unpublished typescript stored in the Archive of Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków in Lublin.
- Teodorowicz-Czerepińska J. 1981. *Kazimierz Dolny. Monografia historyczno-urbanistyczna*. Kazimierz.
- Teodorowicz-Czerepińska J. 1987. *Zamek w Kazimierzu Dolnym*. Lublin.
- Wąsowiczówna T. 1957. Wczesnośredniowieczne przeprawy przez środkową Wisłę. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 5(3–4), 433–453.
- Włodarczyk D. (ed.) 2002. *Sprawozdanie z nadzorów archeologicznych nad pracami ziemnymi związanymi z budową stacji transformatorowej przy ul. Zamkowej oraz linii kablowych w ulicach Zamkowej i Puławskiej w Kazimierzu Dolnym*. Lublin. Unpublished typescript stored in the Archive of Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków in Lublin.
- Włodarczyk D. (ed.) 2003. *Sprawozdanie z nadzorów archeologicznych nad pracami ziemnymi związanymi z budową przyłączy wodociągowego i kanalizacyjnego do budynku dawnych „Jatek”, przy ul. Mały Rynek w Kazimierzu Dolnym*. Unpublished typescript stored in the Archive of Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków in Lublin.
- Włodarczyk D. (ed.) 2003. *Sprawozdanie z nadzorów archeologicznych nad badaniami geotechnicznymi przy budynku Szkoły Podstawowej, Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcącego przy ul. Szkolnej 1*. Lublin. Unpublished typescript stored in the Archive of Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków in Lublin.
- Włodarczyk D., Mirus E. and Jóźwiak J. (eds.) 2003. *Dokumentacja z badań archeologicznych reliktów piwnicy odsłoniętej na parkingu przy ul. Zamkowej w Kazimierzu Dolnym*. Lublin. Unpublished typescript stored in the Archive of Pracownia Badań i Nadzorów Archeologicznych in Lublin.
- Wyrozumski J. 1980. Rozwój sieci miejskiej w Małopolsce w średniowieczu i u progu czasów nowożytnych. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 28(3), 363–372.
- Zaremska H. 1973. Z dziejów handlu polsko-litewskiego. Lokacje w Koronie i na Mazowszu w latach 1386–1501. *Przegląd Historyczny* 64(4), 717–728.
- Zdrójkowski Z. 1986. Miasta na prawie średzkim (materiały). *Śląski Kwartalnik Historyczny <Sobótka>* 41(2), 243–251.

Katarzyna Pisarek, Paweł Lis

Rozwój przestrzeni miejskiej Kazimierza Dolnego w średniowieczu w świetle źródeł pisanych i źródeł archeologicznych

Początki Kazimierza Dolnego, jednego z najstarszych miast Lubelszczyzny, mimo bardzo bogatej literatury przedmiotu, nadal pozostają hipotetyczne. Przyczyn tak słabego rozpoznania tego problemu należy upatrywać nie tylko w skromnej liczbie średniowiecznych źródeł pisanych, dotyczących Kazimierza, ale także w dość rozbieżnych wzmiankach, jakie one zawierają. Brakuje również systematycznych badań wykopaliskowych, przeprowadzonych na terenie Kazimierza Dolnego. Z całą pewnością pomogłyby w udzieleniu odpowiedzi na nurtujące badaczy pytania. Zanim przejdziemy do omówienia rozwoju przestrzeni miejskiej średniowiecznego Kazimierza Dolnego w oparciu o wyniki badań archeologicznych krótko zreferujemy tezy związane z tą problematyką, jakie rysują się na podstawie analizy źródeł pisanych (niniejszy referat częściowo opiera się na jednym z rozdziałów rozprawy doktorskiej przechowywanej w archiwum KUL (Pisarek-Małyszek 2005, 240–359).

Po raz pierwszy w źródłach pisanych nazwa „Kazimierz” pojawiła się w „*Roczniku kapituły poznańskiej*” z 1249 roku – „*prepositus dominarum de Kazimirz*” (Kürbis 1962, 27). Kolejne wzmianki, pośrednio związane z Kazimierzem, ale tym razem odnoszące się stricte do tzw. „klucza skowieszyńskiego”, pochodzą z lat 1254 (Piekosiński 1874, 53), 1256 (Bartosiewicz 1858, 71), 1286 (Kuraś 1962, 18) [1287 (Bartosiewicz 1858, 149; jest to ten sam dokument, który wydał później S. Kuraś, zob. Kuraś 1962, 18)]. Znajdują się one w dokumentach Bolesława Wstydliego oraz Leszka Czarnego. Wymieniono w nich Skowieszyn, zwany inaczej Wietrzną Górą, który wraz z pozostałymi kilkoma miejscowościami, tworzył na Lubelszczyźnie „klucz” posiadłości, należący do klasztoru norbertanek ze Zwierzyńca pod Krakowem. Według tych dokumentów Skowieszyn i Wietrzna Góra to dwie nazwy tej samej osady. Można więc zapisy te zinterpretować w następujący sposób: „*Skowieszin, Vetrna gora dicta*” to część Skowieszyna nazwana Wietrzną Górą. Poza nią istniały jeszcze jakieś inne części osady (kompleksu osadniczego), które nie wchodziły w skład „klucza skowieszyńskiego”. Co ciekawe, w źródłach tych brakuje nazwy „Kazimierz”, wymienionej przecież w zapisie starszym zaledwie o pięć lat od pierwszego dokumentu Bolesława Wstydliego. Nazwa „Kazimierz” po raz drugi pojawia się w źródłach pisanych dopiero w 1325 roku (Ptaśnik 1913, 171). Sytuację komplikują dodatkowo informacje zawarte w zapisach Jana Długosza. Kronikarz potraktował Skowieszyn i Wietrzną Górę jako odrębne osady (Przeździecki 1864, 59, 71). Po zestawieniu powyższych danych źródłowych widzimy, że nazwa Kazimierz pojawia

się jako nazwa siedziby klasztoru sióstr w najstarszym ze źródeł pisanych, by potem zniknąć na okres kilkudziesięciu lat. Po raz kolejny występuje dopiero jako nazwa parafii w latach dwudziestych XIV wieku. Ponadto z „*Liber Beneficiorum*” dowiadujemy się, że w miejscu zwanym Wietrzną Górą z inicjatywy Kazimierza Wielkiego powstało miasto Kazimierz wraz z zamkiem. Z kolei ze znacznie wcześniejszych dokumentów wiemy, że w połowie XIII wieku nazwą „*Wietrzna Góra*” określano inną miejscowość, mianowicie Skowieszyn. Większość badaczy opowiedziała się za zamiennym traktowaniem nazw Kazimierz – Skowieszyn – Wietrzna Góra, jako określeniem dla jednej osady – kompleksu osadniczego (zestawienie tych poglądów znajduje się w: Pisarek-Małyszek 2005, 453–463). Dlaczego więc w najstarszych źródłach pisanych, czyli w „*Roczniku kapituły poznańskiej*” z 1249 roku oraz w dokumencie Bolesława Wstydlivego z 1254 roku nazwy te nie występują łącznie (oba dokumenty dzieli bardzo krótki przedział czasowy – zaledwie pięciu lat)? Nie można zgodzić się z hipotezą Henryka Rutkowskiego, według której nazwa wsi [Skowieszyn – Wietrzna Góra] była od dawna ustalona i powszechnie używana, dlatego została zamieszczona w przywilejach książęcych, natomiast w zapisie rocznikarskim, nie mającym charakteru prawnego, podano nową nazwę [Kazimierz] (Rutkowski 1965, 10–13). Jeżeli nazwa „*Kazimierz*” wiązała się z osobą Kazimierza Sprawiedliwego, który przypuszczalnie był fundatorem żeńskiej placówki zakonnej istniejącej w należącej do niego osadzie, mało wiarygodne wydaje się, aby została ona pominięta w dokumencie prawnym, wystawionym przez Bolesława Wstydlivego, wnuka Kazimierza Sprawiedliwego. Raczej to właśnie nazwa „*Kazimierz*”, jeżeli faktycznie stosowano ją zamiennie z nazwami „*Skowieszyn*” i „*Wietrzna Góra*”, ze względu na swe znaczenie, powinna szybko wyprzeć obie poboczne nazwy. Można zatem postawić tezę, iż Kazimierz i Skowieszyn, zwany inaczej Wietrzną Górą (ewentualnie ta część Skowieszyna, którą nazywano Wietrzną Górą), to nazwy odrębnych osad. W 1249 roku w dorzeczu Grodarza istniała osada Kazimierz (ewentualnie część Skowieszyna zwana Kazimierzem), w której znajdował się żeński klasztor, właściciel dóbr wykraczających poza omawiany region. Natomiast w zapisie z 1254 roku wymieniona została osada Skowieszyn – Wietrzna Góra, która wraz z kilkoma pozostałymi miejscowościami (Wojszynem, Rzeczą, Krępą, Jaworcem) tworzyła tzw. „klucz skowieszyński”, będący już w tym czasie własnością klasztoru norbertanek na Zwierzyńcu pod Krakowem. Problematyczny staje się teraz przekaz Długosza. Jednak „*Liber Beneficiorum*” sporządzana została ponad dwieście lat po powstaniu omówionych powyżej zapisów źródłowych, zatem dziejopisarz mógł pomylić nazwy i określenie Wietrzna Góra odnieść do Kazimierza. Długosz wiedział, że nazwa Skowieszyn funkcjonuje nadal i określa osadnictwo rozciągające się w górę Grodarza. Znał też nazwę Wietrzna Góra, która dotyczyła jakiś terenów osadniczych nad Wisłą. Nie odnajdując nazwy Kazimierz w znanych sobie źródłach sprzed roku 1300, uznał, że nazwa Wietrzna Góra jest pierwotną nazwą kazimierskiego obszaru miejskiego. W ten sposób rozdzielił nazwy „*Skowieszyn, Wietrzna góra dicta*”.

Co oznacza owa „zbitka nazw” wyjaśnia chyba fakt, iż nazwa Wietrzna Góra jako określenie góry, na której wzniesiono klasztor oo. reformatów przetrwała w przekazach z: XVII wieku (w 1682 roku wzmiankowana rola znajdująca się „przy Kazimierzu na górze Wietrzney zwaney, za Klasztorem Wielebnych Oyców Reformatów” zob. Akta Miasta, 213; Akta Miasta, 653), XVIII wieku („młyn wietrzny na górze zwanej Wietrzna” zob. zapis o Wietrznej Górze w Kartotece wypisów: Wypisy z akt XVIII w. dla województwa lubelskiego, sporządzone przed II wojną światową w Pracowni Atlasu Instytutu Historii PAN; same akta uległy zniszczeniu podczas II wojny światowej) i XIX wieku (Parafianowicz 1976, 5). Według Kazimierza Parafianowicza w pierwszej połowie XIX wieku na Wietrznej Górze znajdował się olbrzymi wiatrak, zaś podnóże góry związane było z cmentarzem, na którym pochowano ofiary epidemii, jaka nawiedziła Kazimierz Dolny w początkach XVIII stulecia. Zdaniem badacza nazwa góry mogła być związana również z powyższymi obiektami (zob. Parafianowicz 1976, 5).

Osadnictwo obszaru kazimierskiego prezentuje się więc w drugiej połowie XIII stulecia jako układ dwóch osad skupionych przy dwóch przeciwległych wzgórzach zamykających obniżenie terenowe przy ujściu Grodarza do Wisły. Sama nazwa „Grodarz” ma bardzo starą metrykę i najprawdopodobniej wywodzi się od słowa „grodz”, czyli „granica” (Teodorowicz-Czerepińska 1981, 153). Być może Grodarz swoją nazwę zawdzięcza właśnie temu, iż rzeka rozdzielała kiedyś dwie osady? Przed połową XIII wieku obie należały do znajdującego się tutaj klasztoru żeńskiego, prawdopodobnie norbertańskiego. Osada przy Wietrznej Górze (czyli Skowieszyn zwany „Wietrzną Górą”) została po upadku klasztoru w latach 1249–1254 przekazana norbertankom zwierzynieckim, zaś osada przy górze zamkowej (Skowieszyn zwany „Kazimierzem”) przeszła na własność książęcą. Na skłonie góry zamkowej znajdował się kościół poklasztorny, a na jej szczycie stała wieża. Warto zaznaczyć, że nazwa „Skowieszyn – Wietrzna Góra” obejmować miała według Długosza punkty i skupiska osadnicze ciągnące się aż po Rzeczyce. Pod samą nazwą „Skowieszyn” kronikarz pisał o Skowieszynku i jego kaplicy, obsługiwanej niegdyś przez norbertanów, która istniała tutaj aż do XVIII wieku. Ponieważ pamięć o kazimierskiej prepozyturze siostr nie przetrwała do czasów Długosza, kronikarz przypisał nadanie zwierzynieckiemu klasztorowi skowieszynskiego klucza fundatorowi kazimierskiej prepozytury – Kazimierzowi Sprawiedliwemu. Faktycznie darczyńcą był Bolesław Wstydlivy. Podział osadniczo-własnościowy dwóch członów Skowieszyna, pokrywający się wcześniej w przybliżeniu z linią Grodarza, w XIV stuleciu był już zlikwidowany, co ułatwiło kronikarzowi poszerzenie zakresu nazwy Wietrzna Góra.

Osobną sprawę związaną z kazimierską osadą stanowią początki parafii w Kazimierzu Dolnym. Nie wdając się tutaj w bardzo skomplikowane kwestie związane z przekazami źródłowymi (na ten temat zob. Pisarek-Małyszczek 2005, 260, 262–266), możemy postawić hipotezę o istnieniu kościoła przy dawnym, wymienionym w 1249 roku, klasztorze żeńskim. Ów kościół, p.w. św. Jana Chrzciciela, który leżał w pobliżu lub na skłonie góry zamko-

wej, przypuszczalnie dał początek parafii kazimierskiej. Regularna parafia powstała zapewne po roku 1250, w ramach domeny monarszej. Badania architektoniczne przeprowadzone w kazimierskim kościele farnym przez Tadeusza Michalaka wykazały, że świątynia ta mogła powstać już w XIV wieku, (zob. Michalak 1997, 19–21; 1999, 21). Być może murowany kościół powstał w miejscu starszej, drewnianej świątyni. Warto wspomnieć, że wymieniony około 1325 roku pleban kazimierskiego kościoła, jednocześnie pełnił funkcję prebendarza kaplicy św. Trójcy w Lublinie (Ptaśnik 1913, 171). Zapis ten może więc dodatkowo potwierdzać monarszy patronat kazimierskiego kościoła.

Podobnie jak początki samej osady w Kazimierzu równie trudny do określenia jest moment przekształcenia się omawianego osiedla w ośrodek miejski. Na podstawie samych źródeł pisanych praktycznie niemożliwe okazuje się odtworzenie poszczególnych etapów rozwoju średniowiecznego miasta w Kazimierzu Dolnym. Nie jesteśmy także w stanie określić bezpośrednich przyczyn powstania ośrodka miejskiego, można jedynie przypuszczać, że ogromny wpływ na jego początki oraz dalszy rozwój miało położenie przy ważnych szlakach komunikacyjnych oraz przy bardzo istotnej przeprawie przez Wisłę (Ryc. 1). Możliwe, że koncentracje archeologicznych punktów osadniczych, datowanych na XI–XIII wiek, odkryte wzdłuż Bystrej (Ryc. 2), świadczą o istnieniu już w tym czasie lokalnej drogi, która w następnym stuleciu stała się odcinkiem międzynarodowego szlaku? W Kazimierzu Dolnym – Wojszynie funkcjonowała przeprawa przez Wisłę i punkt pobierania cła. W spisie cel, pochodzącym z 1350 roku kazimierskie cło zostało określone jako „*thelonea antiqua (...) in Kazemir (...)*” (Małczyński 1926, 14, 198; Wąsowiczówna 1957, 450–451), musiało zatem istnieć od dawna, skoro w połowie XIV wieku nazwane je starodawnym. Obronna wieża strzegąca starego szlaku komunikacyjnego i związanej z nim kazimierskiej przeprawy z całą pewnością stanowiła fundację świecką (monarszą), i to przypuszczalnie dzięki opiece książęcej niewielkie osiedle skupione nad wiślaną przeprawą zaczęło powoli nabierać charakteru ośrodka miejskiego. Warto dodać, że podobne wieże – stołpy występowały w XII–XIV wieku na terenach Dolnej Austrii, Czech, Moraw i obecnej Słowacji oraz na Śląsku i w Małopolsce (Teodorowicz-Czerepińska 1987, 4–6; Teodorowicz-Czerepińska 1981, 19; Rutkowski 1965, 14). Jadwiga Teodorowicz-Czerepińska wieżę w Kazimierzu Dolnym porównuje do analogicznych, jej zdaniem, cylindrycznych baszt, wybudowanych w punktach poboru cła w Czchowie i Rytrze w Małopolsce (Teodorowicz-Czerepińska 1971, 26–27). Lokowane były one najczęściej w punktach strategicznych, np. przy szlakach komunikacyjno-handlowych oraz przy przeprawach. Za starą metryką baszty mogą dodatkowo przemawiać znaleziska datowanej na XIII wiek ceramiki, które odkryto w warstwie wtórnej, w wykopach założonych w pobliżu kazimierskiego zamku, jednak najprawdopodobniej zostały one przyniesione wraz z warstwą spływową z okolic położonej wyżej od zamku wieży (zob. Supryn 1976, 106). Przy takim stanie badań genezy wieży wolno szukać na przestrzeni dość długiego czasokresu – od ok. połowy XIII wieku do początku XIV. Powstała ona jako strażnica monarsza,

który to charakter zachowała i później. Zagadka tej budowli łączy się między innymi z zagadkami historii „skowieszyńskiego klucza” i najstarszej osady w Kazimierzu Dolnym. Samą przeprawę kazimiersko-wojszyńską należy z dużym prawdopodobieństwem wiązać z istnieniem wspomnianej lokalnej drogi, przekształconej we wzmiankowany w dokumencie z 1349 roku odcinek szlaku „Wschód – Zachód”, prowadzącego m. in. „*per Kazimiriam et per Vam[ve]llac(zam), necnon per Lublin (...)*” i łączącym Włodzimierz Wołyński z Toruniem (Kuraś, Sułkowska-Kuraś 1969, 87). Warto zwrócić uwagę na fakt, iż przywilej z 1349 roku pochodził od Kazimierza Wielkiego (Kuraś, Sułkowska-Kuraś 1969, 87). Można zatem przypuszczać, że władca ten, chcąc przyspieszyć wzrost znaczenia ośrodków miejskich, wytyczył ów bardzo istotny szlak właśnie przez te miasta. Lokalizacja osad miejskich na trakcie handlowym dawała lepsze szanse rozwoju, tworzyła podstawę do uczestniczenia w handlu dalekosiężnym, poza tym ośrodki osadnicze, położone poza ważnymi szlakami, najczęściej nie osiągały statusu większych miast.

W źródłach pisanych najwięcej informacji na temat miejskich początków Kazimierza Dolnego podaje Długosz. To właśnie z jego przekazu pochodzi wzmianka, że w miejscu zwanym Wietrzną Górą, z inicjatywy Kazimierza Wielkiego zostało założone miasto, a wraz z nim powstał kościół parafialny i zamek (Długosz 1864, 59, 71). Na podstawie przekazu kronikarza należy skonstatować, że miasto – Kazimierz powstało w czasach panowania ostatniego Piasta. Trzeba jednak pamiętać, że w tym przypadku chodzi nie tyle o założenie przez Kazimierza Wielkiego zupełnie nowej osady miejskiej, ale o nadanie lokacyjnego aktu prawnego, regulującego „życie” miasta. W średniowieczu lokacja często wcale nie oznaczała powstania nowego miasta, a co za tym idzie życia miejskiego, które, charakteryzowało się głównie, choć nie wyłącznie, skupieniem osób wykonujących określone prace rzemieślnicze i handlowe. Była ona przede wszystkim bardzo ważnym etapem rozwojowym ośrodka miejskiego, umożliwiającym utworzenie z dotychczasowych mieszkańców osiedla stanu mieszczańskiego, świadomego swoich związków z własnym miastem (Kłoczowski 1965, 50). Należy również dodać, że to właśnie Kazimierz Wielki odebrał zwierzynieckim norbertankom „klucz skowieszyński” (Pisarek-Małyszek 2005, 259–260). Anektowane miejscowości, wraz z Kazimierzem Dolnym, utworzyły z kolei klucz posiadłości królewskich, którego centrum stanowiło omawiane miasto. Na podstawie powyższych wzmianek źródłowych oraz wyników prowadzonych na zamku badań wykopaliskowych, potwierdzamy opinię innych badaczy dziejów Kazimierza Dolnego, iż za najbardziej prawdopodobnego twórcę prawnej podstawy funkcjonowania ośrodka miejskiego w Kazimierzu Dolnym oraz jego dalszej rozbudowy, połączonej z inwestycją na górze zamkowej, należy uznać Kazimierza Wielkiego. W zbliżony sposób problem ten postrzegają także inni badacze (Kuraś 1971, 181; Berdecka 1982, 23; Kiryk 1975, 133; 1990, 18; Szczygieł 1983/1984, 192–193; 1990, 43; Wyrozumski 1980, 369; Zaremska 1973, 722), przy czym niektórzy z nich posuwają się nawet do podawania przybliżonej daty lokacji Kazimierza Dolnego, nie wiadomo jednak skąd zo-

stały zaczerpnięte takie dane, np. lokacja przed 1340 rokiem (Samsonowicz 1980, 343) lokacja w 1348 roku (Samsonowicz, Bogucka 1986, 87) czy też w roku 1334 (Seroka 2002, 42).

Omawiając kwestię dotyczącą lokacji prawnej Kazimierza Dolnego nie można pominąć problemu, związanego z zagadką dokumentu Władysława Jagiełły, wystawionego w 1406 roku dla miasta Kazimierza. Jerzy Niemojewski (Niemojewski 1935, 169–170), a za nim także i inni badacze (Husarski 1953, 16; Rutkowski 1956, 11; 1965, 14–16; Kiryk 1975, 133; Teodorowicz-Czerepińska 1972–1978, 175, 186; 1981, 21–24; Szczygieł 1983/1984, 192; Zdrójkowski 1986, 249), uznali ów dokument za pierwszy znany przywilej Kazimierza Dolnego, przenoszący z prawa polskiego na prawo niemieckie interesujące nas miasto. Oczywiście w literaturze przedmiotu pojawia się dość zgodna opinia, że dokument ten z całą pewnością musiał być poprzedzony wcześniejszym aktem prawnym, lokującym Kazimierz Dolny na prawie polskim. Jednak wnikliwa analiza materiałów źródłowych, przeprowadzona przez Ryszarda Szczygła, wykazała, iż powyższy pogląd jest błędny, zaś kontrowersyjny dokument z całą pewnością odnosił się do Kazimierza krakowskiego. Kopia tego dokumentu znajduje się w kopiariuszu przywilejów Kazimierza krakowskiego, przechowywanych w Bibliotece Jagiellońskiej, ponadto został on opublikowany przez Piekosińskiego w *„Kodeksie dyplomatycznym miasta Krakowa”*, zaś jego potwierdzenie z 1558 roku w *„Prawach, przywilejach i statutach miasta Krakowa”* (Szczygieł 1990, 35–43).

Na podstawie źródeł pisanych niewiele można powiedzieć na temat średniowiecznego ośrodka miejskiego w Kazimierzu Dolnym. Brak aktu lokacyjnego uniemożliwia odtworzenie granic oraz powierzchni, jaką zajmowało wówczas miasto. Próbę rekonstrukcji pierwotnego układu urbanistycznego Kazimierza podjęła Jadwiga Teodorowicz-Czerepińska. Jej zdaniem była to lokacja na 100 łanach, ponadto autorka próbowała odtworzyć średniowieczne granice miasta oraz ustalić liczbę gruntów należących do Kazimierza Dolnego (Teodorowicz-Czerepińska 1981, 22–24). Należy jednak pamiętać, że wyniki badań Teodorowicz-Czerepińskiej oparte były na późnych (XVII i XVIII-wiecznych) oraz bardzo późnych, bo XIX-wiecznych zapisach źródłowych (Teodorowicz-Czerepińska 1981, 22–24), mogą więc zawierać szereg błędów, których, niestety, na tym etapie badań nie jesteśmy w stanie zweryfikować.

W przypadku badań archeologicznych prowadzonych w Kazimierzu Dolnym (Ryc. 3) mamy do czynienia przede wszystkim z nadzorami archeologicznymi, ewentualnie badaniami sondażowymi, bądź też ratowniczymi. Ze względu na swój charakter zasygnalizowały one jedynie rozwiązanie pewnych problemów, jednak, jak do tej pory, nie przyniosły pełnej odpowiedzi na nurtujące badaczy pytania związane z najstarszą historią miasta.

Prezentację tych ustaleń rozpoczniemy od omówienia rezultatów badań prowadzonych w dwóch, naszym zdaniem, najbardziej newralgicznych dla początków Kazimierza Dolnego miejscach, mianowicie na wzgórzu zamkowym oraz na Wietrznej Górze (a więc na wzgórzu oo. reformatów). W przypadku wzgórza zamkowego podjęte w latach 1971 i 1973–1974 roku (Kutyłowski

1975, 1–2; Supryn 1976, 106–108) wykopaliska bezdyskusyjnie wykazały, że zamek powstał dopiero w czasach panowania Kazimierza Wielkiego, zaś teren, na którym go wybudowano, nie był wcześniej użytkowany do celów osadniczych (dokładne omówienie badań wykopaliskowych przeprowadzonych na kazimierskim zamku zob. Pisarek-Małysek 2005, 180–186). Jednak ze śladami znacznie starszego osadnictwa mamy do czynienia w przypadku usytuowanej nieco wyżej od niższego zamku wieży obronnej, której chronologię można przesunąć co najmniej na XIII stulecie. Ponadto w warstwach spływowch, zarejestrowanych wokół zamku niższego, odkryto fragmenty ceramiki, datowane na XIII wiek, pochodzące najprawdopodobniej właśnie z okolic wieży. Na tym etapie badań można jedynie domniemywać, iż siedziba tajemniczej żeńskiej prepozytury, wymienionej w źródłach pisanych tylko jeden raz w 1249 roku, znajdowała się w miejscu obecnej kazimierskiej fary, bądź też w jej okolicach. Wokół fary nie przeprowadzono dotąd kompleksowych badań archeologicznych, które umożliwiłyby weryfikację tej hipotezy. Natomiast z wieżą – stołpem należy wiązać rozwój osady, po upadku kazimierskiego klasztoru w połowie XIII stulecia przejętej przez księcia.

Z nieco odmienną sytuacją mamy do czynienia w przypadku drugiego, interesującego nas miejsca, tzn. Wietrznej Góry. Wokół kościoła oo. reformatów zostały w 1981 roku przeprowadzone przez Stanisławę Hoczyk wykopaliska (Hoczyk-Siwkova *et al.* 1981, 1). Należy od razu zaznaczyć, iż badania te miały jedynie sondażowy charakter, zaś wykopy zostały założone tylko przy wschodniej ścianie kaplicy Św. Rocha. Na podstawie wyników badań wstępnie ustalono, że odkryte w dwóch wykopach fundamenty kościoła oo. reformatów są późniejsze i wspierają się na koronie odkrytego tam starszego muru. Jednak bliższe określenie czasu powstania tego muru nie było możliwe (Hoczyk-Siwkova *et al.* 1981, 2). Tak skromne wyniki badań archeologicznych nie powinny jednak przesądzać o odrzuceniu hipotezy wiążącej początki Kazimierza ze wzgórzem oo. reformatów (chodzi o przyłączoną przez Kazimierza Wielkiego część osady Skowieszyn – Wietrzna Góra). Przede wszystkim badania wykopaliskowe objęły swym zasięgiem niewielki wycinek terenu, i to tylko przy jednej ze ścian kościoła. Nie wiadomo więc jak wyglądałaby sytuacja, gdyby wykopaliskami objęto większy obszar. Należy także pamiętać, że przy północno-wschodnim zboczu wzgórza oo. reformatów, podczas przeprowadzonych tam w 1991 roku badań wykopaliskowych, odkryto ślady wczesnośredniowiecznego osadnictwa (stanowisko na ul. Nadrzecznej 16), które z dużym prawdopodobieństwem należy wiązać z zasiedleniem w tym okresie Wietrznej Góry i jej okolic.

Przejdziemy teraz do omówienia badań archeologicznych, prowadzonych w Kazimierzu Dolnym, podczas których zarejestrowano wczesno- i późnośredniowieczne warstwy osadnicze.

1. Kazimierz Dolny – ul. Nadrzeczna 16

Ratownicze badania wykopaliskowe na terenie działki przy ul. Nadrzecznej 16 zostały przeprowadzone przez Andrzeja Rozwałkę w latach 1991–1992 (Rozwałka 1992, 1–4; Rozwałka 1993, 24–28). Podczas eksploracji wykopu odkryto m.in. pozostałości poziomu, związanego z osadnictwem wczesnośredniowiecznym. Tworzyła go warstwa ciemnobrunatnej, prawie czarnej ziemi z pojedynczymi węgielkami drzewnymi (Ryc. 4). Miąższość nawarstwienia dochodziła nawet do 1 m. Wybrano z niego niewielki zespół ceramiki, której chronologię ustalono na dość szeroki przedział czasowy: od VII–VIII do XIII wieku (Rozwałka 1992, 1; Rozwałka *et al.* 1992, 1; Supryn 2000, 79). Warto zwrócić uwagę, że jest to pierwszy, i dotąd jedyny, przykład pierwotnego nawarstwienia wczesnośredniowiecznego, odkrytego w Kazimierzu Dolnym. Zdaniem A. Rozwałki datowana na okres wczesnego średniowiecza warstwa, osłonięta w wykopie na ul. Nadrzecznej 16, może wskazywać na związki osadnictwa z Wietrzną Górą (Rozwałka 1992, 1).

2. Kazimierz Dolny – Rynek

Nadzory archeologiczne nad wykopami wodociągowo-kanalizacyjnymi w Kazimierzu Dolnym prowadzone były w latach 1970–1971 przez Andrzeja Hunicza, Irenę Kutylowską i Marię Supryn. Wykopy zostały założone na Rynku oraz na: ul. Zamkowej (dawniej: Kosmonautów), ul. Senatorskiej i Nadrzecznej, ul. Witkiewicza, ul. Nadwiślańskiej, ul. Sadowej, ul. Bulwar i ul. Puławskiej (Kutylowska 1972). Na Rynku odkryto zabytki datowane na X–XII wiek, niestety znajdowały się one na złożu wtórnym. Być może dostały się one na Rynek wraz z warstwą spływową, pochodzącą z któregoś z otaczających Rynek wzgórz, np. z okolic kazimierskiej fary? Poza tym w wykopach usytuowanych na Rynku zarejestrowano warstwę, którą można wiązać z XIV–XV wiekiem, mianowicie w warstwie nr II odkryto naczynia oraz fragmenty ceramiki datowane na te stulecia (Ryc. 5). Omawiane nawarstwienie, o miąższości od 20 do 35 cm, stanowiła czarna ziemia, o strukturze piasku, z licznymi fragmentami węgla drzewnego, koncentrującego się głównie w stropie (Kutylowska 1972, 4).

3. Kazimierz Dolny – Rynek 3

W trakcie prac ziemnych objętych nadzorem archeologicznym odsłonięto m.in. warstwę kulturową, widoczną na całej długości profilu wykopu, gdzie odkryto spore fragmenty naczyń datowanych na XIV–XV wiek (Lis 2000, 2–3).

4. Kazimierz Dolny – budynek Muzeum Sztuki Złotniczej Rynek 19

Nadzory archeologiczne prowadzone były tutaj w roku 1990 (Supryn 1990) oraz latach 1997–1999 (Mitrus *et al.* 1999). Podczas tego drugiego etapu badań zarejestrowano fragmenty ceramiki datowane na okres do połowy XIII wieku. Ponadto w jednej z warstw odkryto materiał ceramiczny (głównie wylewy naczyń), datowany na XIV–XV stulecie. W trakcie prowadzonych nadzorów zarejestrowano także relikty murów, pochodzących z XV stulecia (Mitrus *et al.* 1999, 21). Również podczas wcześniejszych, bo przeprowadzonych w 1990 roku, nadzorów archeologicznych, w jednej z warstw, którą tworzyła brunatno-czarna ziemia ze zbutwiałym drewnem odkryto fragmenty ceramiki, datowane na XIV–XV stulecie (Supryn 1990, 7–8). Ponadto, pomiędzy zabytkami ruchomymi, pochodzącymi z różnych partii i z różnych głębokości wykopu, zarejestrowano obecność fragmentów naczyń z XIV–XV/XVI wieku (Supryn 1990, 13). W czasie nadzoru odkryto również relikty muru wstępnie datowanego na XV–XVI stulecie (Supryn 1990, 20). Prowadzący badania sugerowali, że warstwy z zabytkami oraz relikty piętnastowiecznych murów należy wiązać z lokacją Kazimierza Dolnego w 1406 roku (Supryn 1990, 19; Mitrus *et al.* 1999, 23). Jednak w świetle ustaleń Ryszarda Szczygła, dotyczących dokumentu z 1406 roku, hipotezę tę należy uznać za błędną. Wydaje się, że powyższe odkrycia można łączyć po prostu z rozbudową średniowiecznego miasta, lokowanego w XIV wieku.

5. Kazimierz Dolny – budynek przy ul. Podzamcze 2

W jednej z warstw nadzorowanego wykopu (miąższość warstwy 0,30–0,40 m), którą tworzyła ciemnoszara ziemia z licznymi fragmentami drzewnymi, grudkami polepy, kamieniami wapiennymi, okruchami cegieł oraz zaprawy wapiennej, zarejestrowano kilka fragmentów ceramiki, pochodzące z XIV–XV stulecia (Supryn 1990, 1, 4). Na tej podstawie nawarstwienie to zostało uznane za najstarszy w wykopie poziom użytkowy, datowany na powyższy przedział chronologiczny (Supryn 1990, 4). Ponadto odkryto relikty drewnianej nawierzchni, pochodzącej najprawdopodobniej z XVI–XVII wieku i będącej pozostałością drogi, przypuszczalnie prowadzącej ku przeprawie przez Wisłę (Supryn 1990, 8).

6. Kazimierz Dolny – dawna dzwonnica farna, ul. Zamkowa 2

W trzech zarejestrowanych podczas badań archeologicznych warstwach odkryto fragmenty naczyń datowanych na XIV–XV wiek (Matyaszewski 1985, 4, 6). Ponadto w obrębie dolnej kondygnacji dzwonnicy zarejestrowano relikty co najmniej dwóch pomieszczeń. Odkryte relikty murów zostały wstępnie wydutowane na XIV–XV stulecie (tzw. pierwsza faza budowlana dzwonnicy).

cy). Oba pomieszczenia zostały zniszczone podczas przebudowy budynku, jaka miała miejsce w XVI wieku (Matyaszewski 1985, 9).

W Kazimierzu Dolnym, obok wczesno – i późnośredniowiecznych nawarstwień oraz reliktów budynków, zostały również odkryte pojedyncze zabytki (ceramika, kafle i monety), datowane na okres od XIII–XIV do początków XVI wieku (stanowiska na ulicach: Zamkowej (Kutyłowska 1972, 12–15; Matyaszewski 2001, 18–20; Włodarczyk *et al.* 2003, 5, 7–11; Włodarczyk 2002, 3–5), Mały Rynek (Włodarczyk 2003, 3–4), Tyszkiewiczza (Hunicz 1976; 1977b, 307), Senatorskiej (Supryn 1983, 10–11, 13, 17–18, 21, 25, 29; Hunicz 1976 14–15, 18–19, 41, 42; 1977a, 305–306), Nadrzecznej (Mitrus, Matyaszewski 1994, 10, 11, 16) i Szkolnej (Włodarczyk 2003, 4–6; Mitrus, 1999, 1, 9).

Warto dodać, że niektórym badaniom wykopaliskowym, prowadzonym w Kazimierzu Dolnym, towarzyszyła powierzchniowa prospekcja terenu. Tak było m. in. w przypadku okolic zamku oraz na kazimierskim Rynku, gdzie zarejestrowano bardzo dużą ilość „luźnego” materiału zabytkowego, datowanego na XIV–XV stulecie (w przypadku tego ostatniego stanowiska natrafiono również na mniej liczne fragmenty ceramiki, pochodzące z X–XII wieku).

Zestawiając wyniki powyższych badań i nadzorów archeologicznych, prowadzonych w Kazimierzu Dolnym, zauważamy, że ślady najstarszego osadnictwa należy wiązać z sąsiedztwem wieży – stołpu, znajdującej się na wzgórzu zamkowym oraz z terenem po drugiej stronie Grodarza, u podnóża wzgórza oo. reformatów (dawnej Wietrznej Góry), gdzie zarejestrowano jedyną nienaruszoną warstwę wczesnośredniowieczną. Mimo, że zarejestrowano tylko niewielką liczbę zabytków, odkrycia te z całą pewnością sygnalizują, iż początków średniowiecznego osadnictwa w Kazimierzu Dolnym należy upatrywać właśnie w tych dwóch miejscach. Z kolei najwięcej materiału archeologicznego, datowanego na XIV–XV stulecie, a więc na czas, gdy funkcjonowało już średniowieczne miasto, zarejestrowano po prawej stronie Grodarza, czyli na terenie wokół niższego zamku, na ul. Zamkowej (okolice dawnej dzwonnicy farnej) oraz na Rynku. Po lewej stronie rzeczki na ślady osadnictwa z XIV–XV wieku natrafiono tylko na ul. Senatorskiej oraz Nadrzecznej. Z całą pewnością uwagę zwraca niewielka liczba odkrytych w trakcie badań archeologicznych zabytków. Najliczniejszy materiał stanowiła oczywiście ceramika, jednak i tak z reguły były to pojedyncze fragmenty naczyń (do rzadkości należały zespoły kilkunastu ułamków ceramicznych), które dodatkowo dość często rejestrowano na złożu wtórnym (tylko w kilku przypadkach udało się uchwycić nienaruszone nawarstwienia datowane na XIV–XV wiek). Jedynie w dwóch miejscach natrafiono na reliktury średniowiecznych murów (pod dawną dzwonnica farną oraz budynkiem Muzeum Sztuki Złotniczej). Warto dodać, że nadzory archeologiczne prowadzone były również w innych punktach miasta, jednak na badanych punktach nie zarejestrowano śladów średniowiecznego osadnictwa (dokumentacje przechowywane są w Archiwum WUOZ; zestawienie stanowisk do 2000 roku – Supryn 2000, 69–86). Oczywiście zastanawiający może być fakt, iż na terenie miasta posiadającego tak przecież starą metrykę, nie odnotowano większych, bardziej spektaku-

larnych odkryć archeologicznych. Wyjaśnienia takiego stanu rzeczy należy upatrywać przede wszystkim, co już wcześniej sygnalizowaliśmy, w charakterze samych badań. Nadzory, czy też sondáže archeologiczne, obejmują swoim zasięgiem z reguły niewielkie wycinki terenu, najczęściej nie mogą być poszerzane i co za tym idzie nie rejestrują obiektów, które mogą dosłownie sąsiadować z nadzorowanym wykopem (dlatego brak śladów starszego osadnictwa na części objętych nadzorami miejsc wcale nie przesądza, że tereny te rzeczywiście nie były zasiedlone w średniowieczu). Poza tym archeolodzy wkraczają często zbyt późno, gdy część stanowiska, na skutek prowadzonych prac ziemnych, jest już zniszczona. Warto pamiętać, że również samo miasto podlegało przez wieki rozmaitym procesom (pożary, zniszczenia wskutek najazdów, przebudowa i rozbudowa), które doprowadziły do zniszczenia lub naruszenia warstw średniowiecznego osadnictwa. Na tak wątpliwej podstawie źródłowej trudno rekonstruować rozplanowanie przestrzenne średniowiecznego ośrodka miejskiego w Kazimierzu Dolnym. Należy odnotować, że wcześniej podejmowano się, z mniejszym lub większym powodzeniem, prób dokonania takiej rekonstrukcji. Omówienie rozpoczniemy od wizji średniowiecznego układu urbanistycznego, przedstawionej przez Jadwigę Teodorowicz-Czerepińską. Autorka ta wyróżniła następujące etapy rozwoju przestrzennego: 1) Wietrzna Góra – pierwsza osada na obecnej górze klasztornej, 2) wzniesienie zameczku z wieżą u przeprawy wojszyńskiej, 3) przesuwanie się ku niej osady nietargowej, położonej w miejscu bezpiecznym od wylewów Wisły i Grodarza, na linii przebiegu traktu z Lublina w kierunku przeprawy i stąd wzniesienie tu kościoła parafialnego około 1325 roku, 4) usankcjonowanie powstałej osady jako miasta na prawie polskim z rynkiem poniżej fary i wzniesieniem „*zamku ku obronie miasta*” – połowa XIV wieku, 5) przeniesienie miasta z prawa polskiego na magdeburskie w 1406 roku, zapewne z powtórным rozmierzeniem rynku od ul. Lubelskiej ku Grodarzowi (Teodorowicz-Czerepińska 1972–1978, 188; 1981, 25). Urbanistyczno-architektoniczną przeszłością Kazimierza zajął się także Marian Makarski (1983). Jednak jego hipotezy zostały kategorycznie odrzucone przez innych badaczy (Teodorowicz-Czerepińska 1972–1978, 181, 188–189; Szczygieł, 1983/1984, 192). Irena Kutylowska wykazała wręcz, że Makarski błędnie zinterpretował wyniki badań archeologicznych i na tej podstawie przedstawił mylny obraz rozwoju urbanistycznego Kazimierza (Kutylowska 1987, 275–280). Zanim ustosunkujemy się do tez postawionych przez Teodorowicz-Czerepińską spójrzmy raz jeszcze na wyniki badań archeologicznych. Analizując je dostrzegamy, że obok wzgórza zamkowego w XIV i XV stuleciu nieprzerwanie użytkowany był teren obecnego Rynku oraz prawdopodobnie okolice fary (chodzi tu głównie o budynek dawnej dzwonnicy farnej). W punktach tych, jak wiadomo, zarejestrowano nawarstwienia, które datowane są na powyższy przedział chronologiczny. Źródła archeologiczne ewidentnie wskazują, że jedynym miejscem, w którym mógł funkcjonować średniowieczny rynek miejski jest teren obecnego Rynku. Można zatem sądzić, że średniowieczne miasto rozwijało się głównie u podnóża wzgórza zamkowego i na terenie

oraz wokół dzisiejszego Rynku. Chociaż nie wykluczone jest, iż osadnictwo miejskie swoim zasięgiem objęło także drugą stronę Grodarza (obecna ul. Senatorska i Nadrzeczna), gdzie zarejestrowano zabytki datowane na XIV–XV stulecie (co prawda zostały one odkryte na złożu wtórnym, jednak z całą pewnością świadczą o użytkowaniu omawianego terenu w tym czasie). Oczywiście należy odrzucić hipotezę Teodorowicz-Czerepińskiej dotyczącą ponownego rozmierzenia rynku w 1406 roku. Zdaniem tej autorki wymierzona wówczas została dolna, regularna część Rynku. Powyższe zmiany związane były, w opinii Teodorowicz-Czerepińskiej, z aktem prawnym, wystawionym w 1406 roku i przenoszącym Kazimierz Dolny z prawa polskiego na prawo magdeburskie. Jednak, jak nam wiadomo, dokument ten dotyczył zupełnie innego Kazimierza, nie mógł więc mieć wpływu na zmiany układu przestrzennego Kazimierza Dolnego (Teodorowicz-Czerepińska 1981, 28–29). Co ciekawe, Ryszard Szczygieł, który przeprowadził przecież krytykę dokumentu z 1406 roku, całkowicie nie odrzucił hipotezy Jadwigi Teodorowicz-Czerepińskiej, stwierdzając, że wysunięta przez nią teza o dwóch etapach rozwoju przestrzennego Kazimierza Dolnego, wydaje się być zasadna. Przy czym to, co autorka określiła mianem etapu pierwszego układu miasta lokacyjnego (tzn. układu sprzed roku 1406), R. Szczygieł traktuje jako układ osady przed lokacją kazimierzowską. Niestety, autor nie uwzględnił wyników badań archeologicznych, prowadzonych na Rynku, nie podał także na jakiej podstawie skłonny jest uznawać dwuetapowość rozwoju średniowiecznego ośrodka miejskiego w Kazimierzu Dolnym (Szczygieł 1990, 43). Z kolei Maria Supryn, odrzucając ustalenia Szczygła dotyczące dokumentu z 1406 roku oraz wyniki badań archeologicznych, uznaje hipotezę Teodorowicz-Czerepińskiej za wiarygodną (Supryn 2000, 71).

Trudno na tym etapie badań stwierdzić, czy rzeczywiście w ogóle doszło do takich przemian, ponieważ, co już zauważyła sama Teodorowicz-Czerepińska, XIV- i XV-wieczne warstwy kulturowe występują zarówno w dolnej, jak i górnej (tj. przy farze) części Rynku, a więc obie musiały już istnieć w średniowieczu. Można zatem przyjąć, że cały Rynek kazimierski (czyli zarówno górna, jak i dolna część) został wymierzony w tym samym czasie (XIV wiek), przypuszczalnie w wyniku wystawionego, najprawdopodobniej przez Kazimierza Wielkiego, aktu lokacji miasta. Nie posiadamy więc wystarczających przesłanek, by sądzić, że w następnym stuleciu doszło do kolejnego wytyczenia zasadniczych punktów założenia urbanistycznego Kazimierza Dolnego.

Co do początków średniowiecznego osadnictwa w Kazimierzu Dolnym, w świetle naszych ustaleń można przyjąć, że po zaniku w połowie XIII stulecia żeńskiej prepozytury osada Kazimierz, utożsamiana ze wzgórzem zamkowym, stała się własnością książęcą, zaś przy Wietrznej Górze, po przekazaniu „klucza skowieszyńskiego” klasztorowi zwierzynieckiemu, znajdowała się osada norbertańska. To właśnie osada książęca, położona przy górze zamkowej zaczęła od drugiej połowy XIII stulecia. Taką datację podał również K. Myśliński, (1968, 339); zbliżoną hipotezę postawiła także A. Berdecka (1982, 23) intensywnie się rozwijając i stopniowo nabierać cech osiedla o charakterze

miejskim. Jej rozwój dodatkowo stymulowało dogodne położenie – w miejscu bezpiecznym od wylewów Wisły i Grodarza oraz w pobliżu przeprawy. Na skłonie góry zamkowej mógł znajdować się kościół poklasztorny, który przypuszczalnie wkrótce został przekształcony w kościół parafialny, zaś na jej szczycie usytuowana była wieża, strzegąca przeprawy oraz książęcej osady.

Marek Florek*

Rudnik on the San: spatial arrangement and changes in town topography from the mid-sixteenth to late nineteenth century

ABSTRACT

M. Florek 2012, Rudnik on the San: spatial arrangement and changes in town topography from the mid-sixteenth to late nineteenth century. *Analecta Archaeologica Ressoviensia* 7, 497–530

Rudnik on the San River is an example of one of the first private foundations of a town in Sandomierz Land, which was to become the administrative and economic centre of a small estate consisting of several villages and at the same time, due to its location by the Sandomierz – Przemyśl route and near the navigable San, it also took part in regional trade. The size and spatial arrangement of town reflected its needs in this context. Here we can see one of the first attempts in this area to apply the Renaissance concept of a private town combined with the owners seat. Full realization of this concept, as well as the development of the town in line with initial expectations, were hampered by frequent changes of ownership, their limited financial resources, competition from other private towns, and finally warfare in the second half of the seventeenth century with the consequent economic crisis.

Keywords: Rudnik nad Sanem, city, urban systems, private urban locations

Received: 20.03.2012; Revised: 20.08.2012; Accepted: 8.12.2012

In 1552 Krzysztof Gnojeński was granted permission by King Zygmunt August to create a town called Rudnik *in nova radice*, which means ‘in the middle of nowhere’, in the territory of the village of Kopki, which belonged to his wife Katarzyna of Tarnowiec. This document is known from a summary published in 1844 by Michał Baliński (Baliński, Lipiński 1844, 471). However, because of the death of Krzysztof Gnojeński shortly afterwards, the foundation was not realized until his widow and Stanisław Lipnicki, her son from her first marriage, obtained new permission to found the town in 1557 (Kiryk 1994, 117; Florek 1995, 5–6).

The city was built in the northern part of the village Kopki, near the border with the village of Stróża, at the confluence of the Rudnia River with the San, in a previously unoccupied area. Kopki itself, next to Bieliny and Krzeszów which are located almost opposite it on the other side of the San, is one of the oldest settlements on the lower San.

* Instytut Archeologii UMCS, Plac M. Curie-Skłodowskiej 4, 20-031 Lublin, Poland, gflorek@wp.pl

Fig. 1. Location of Rudnik. Extract of the map: G.B.A. Rizzi-Zannoni, *Carte de la Pologne divisée par provinces et subdivisée par district*, Paris 1772

Ryc. 1. Położenie Rudnika. Fragment mapy: G.B.A. Rizzi-Zannoni, *Carte de la Pologne divisée par provinces et subdivisée par district*, Paris 1772

Although written sources mention it relatively late in the fifteenth century as a village belonging to Bieliny parish (Przeździecki 1963, 365), its earlier origins are confirmed by archaeological materials, mainly discovered in the course of field walking for the Polish Archaeological Record (AZP) in the 1980s.

The collected data points to the existence of permanent, continuous settlement since at least the end of the tenth century (we do not mention here prehistoric settlement, particularly intense during Lusatian culture and Roman periods – cf. among others: Jamka 1935; 1980; Kokowski 2005; Kunysz 1980, Moskwa 1976; 1980; Pawelec 2005; with further literature).

The village of Bieliny was mentioned in written documents for the first time in 1325–1327 in the list of parishes which paid Peter's pence and the Pope's tithe (Rawski 1961, 49). However, there are indications that Bieliny parish might have emerged as early as the mid-thirteenth

century (Rawski 1961, 59) or even before the end of the twelfth century (Jop 1958, 157). On the other hand, the results of excavations at the site in the early 1970s, as well as subsequent field walking have proved the existence of settlement in Bieliny in the tenth century (Barłowska 1979, 134). An equally ancient origin is recorded for Krzeszów, which is mentioned in written sources in 1390, and in the sixteenth century it was the place of a non-town eldership (*starostwo*) (Kuśnierz 1993, 52–53). In 1929 a sunken-floored dwelling with an internal stone-built oven and ninth – tenth century pottery sherds was discovered in the area (Nosek 1957, 326; Kunysz 1980, 41). In the later Middle Ages a stone castle was built on the Rotunda hill in Krzeszów (mentioned for the first time in 1520), which was the seat of the eldership (*starostwo*), and since 1590 was the seat of authority, after inclusion of Krzeszów estate into the Zamoyski fee tail. The remains of the castle were demolished in the nineteenth century. It is supposed that the castle was built on the site of an older castle, probably of Russian origin (Pękalski 1952, 18–19). What is more, probably Stróža also has an early medieval origin as an independent village, though it is now a district of Rudnik. As its name indicates it might originate as some kind of defensive construction (cf. Buczek 1958, 11–43; Florek 2005, 37–39), which would be appropriate in the context of the Polish-Russian border running through this area from the end of the eleventh century to 1344. With that defensive construction (so far an unidentified in field research) may be linked the name of the lost village Podgrodzie, known at the time when Długosz belonged to Bieliny parish (Przeździecki 1863–1864, 362; see also Kunysz 1980, 74).

1. Settlement in Rudnik before foundation

As mentioned above, Rudnik was founded on the land of Kopki village, in a previously unoccupied area, *in nova radice*. A lack of earlier settlement, that is Medieval and Early Modern, is confirmed by previously conducted archaeological reconnaissance, including the field walking carried out for the Polish Archaeological Record (AZP) and accidental discoveries. For the area of the present city there are only a few archaeological materials predating the sixteenth century, mainly pottery sherds, suggesting that they may only have been used temporarily or exploited by neighbouring communities, or even more

Fig. 2. Location of Rudnik. Extract of the map: F. Miede von, *Karte des Königreichs Galizien und Lodomerien*, Vienna 1779–1782. The arrow indicates the location of the seat of Rudnik property owners in the late eighteenth century

Ryc. 2. Położenie Rudnika. Fragment mapy: F. Miede von, *Karte des Königreichs Galizien und Lodomerien*, Wien 1779–1782. Strzałką zaznaczono lokalizację siedziby właścicieli dóbr rudnickich w końcu XVIII wieku

distant settlements and villages (see Florek, Libera 2009, 9–10). Since such limited exploitation of the Rudnik area could, however, lead to partial deforestation of the area by the beginning of the Early Middle Ages. It is also necessary to focus on traces of the migrations of the Carpathian Barrows culture population, identified with the Goto-Dacians, recorded in Przędzel and Kopki (Florek, Kuraś 2010). To some extent, a continuation of this type of migration is evident in the toponymy of the Rudnik area, which reveals traces of Late Medieval and Modern settlement of a Vlachs population from the Carpathian region (cf. Dobrowolski 1930).

Considering the archaeological sites predating the town foundation, it is worth mentioning a medieval javelin point, probably of tenth – twelfth century date (although we cannot exclude a later chronology, as these types of points were used even in the fourteenth and fifteenth centuries). This item was found in the area of Rudnik – Doliny (Florek

1992b), which, if we treat it as a hunting weapon, may indicate hunting in the woods of the Sandomierz Forest at that time; however, if it is interpreted as a weapon (which seems more probable) it is necessary to associate it with the Medieval guard point, mentioned above, in the vicinity of the Polish-Russian border, or with some events connected with war. We should remember that there was a track running along the San River, along which Russian and Mongolian invasions in the thirteenth century, among others, came towards Sandomierz Land (see: Florek 2007, with further literature).

2. Topographic transformations in Rudnik and nearby between the sixteenth and nineteenth centuries

The topography of the Rudnik area in the second half sixteenth century, during the period of the town foundation, was significantly different from the present-day. This is particularly true of drainage systems and especially in the river channels of the San, Stróżanka and Rudnia and, to a lesser extent, the extent of woodland. It is known that the San river channel has migrated extensively across its valley floor in the past. In the Middle Ages the San flowed along a relatively narrow (up to 50 m across) channel with little meandering and a water-level at least a few meters lower than today. From the mid-fourteenth century, due to increased wetness of climate, water level started to rise and the river actively migrated, with an increased risk of flooding. This saw frequent changes in the course of the river channel, creating many oxbow lakes, still visible today in larger rivers. In the seventeenth and eighteenth centuries, during the so-called Little Ice Age, the single meandering San channel became a braided river course, characteristic of the present, with wide, gentle, long bends and sandy islands between the multiple channels. The same pattern can be seen on the River Vistula (cf. Chłapowski 1993; Maruszczak 1999; 2004). The extent of environmental changes in the course of the San channel between the late Middle Ages and the Modern Period is noticeable from the sixteenth and seventeenth centuries when the confluence of the San and the Vistula was almost in front of Sandomierz, while in the vicinity of Zaleszany, the river ran a few miles further north than at present. Also Wrzawy, now located on the left bank of the river, used to be on the right bank (Seniuk 1993, 59). The different course of the San River in

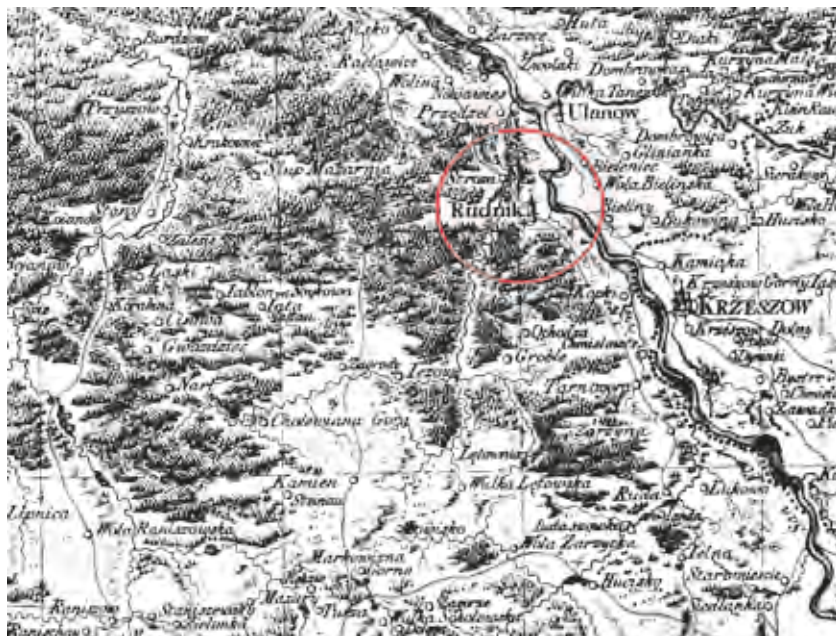

Fig. 3. Location of Rudnik. Extract of the map: J. Liesganig, *Regna Galiciae et Lodomeriae*, Vienna 1790

Ryc. 3. Położenie Rudnika. Fragment mapy: J. Liesganig, *Regna Galiciae et Lodomeriae*, Wien 1790

the past is documented not only on late eighteenth century maps, prepared, for example, by Rizzi-Zannoni in 1772, von Mieg in 1779–1782 or Liesganig in 1790 (Fig. 1–5), but can also be read from nineteenth century cadastral plans. These record field boundaries, which in the context of local names clearly show the extent and course of former oxbow lakes of the San.

Comparison of the borders of Rudnik from a 1598 document (Akta Miasta 1566–1950, 23–28; Akta Miasta 1566–1950, 13–20) with local names from the 1853 and 1909 cadastral plans, demonstrate that in the second half of the sixteenth and in the seventeenth century the San flowed at least one km further east than today, putting Kępa Rudnicka, known in the past as Ortowe Kolano, among others, on its left bank (Fig. 6). Significant withdrawal of the San channel from the city in the sixteenth and seventeenth centuries is also confirmed by the location of urban granaries, which were already built in Kopki, situated close to the route to Bieliny across the San. The movement of the San channel and the separation of Kępa Rudnicka must have taken place before the

Fig. 4. Location of Rudnik. Extract of the map: *Ost-Galizien – Nach Liesganig's grosser Charte*, Vienna 1805

Ryc. 4. Położenie Rudnika. Fragment mapy: *Ost-Galizien – Nach Liesganig's grosser Charte*, Wien 1805

end of the eighteenth century, since the so-called Mieg map already shows it on the right bank of the river, while in 1848 the building of levees in order to secure the town from possible flooding as the river threatened buildings is recorded (Florek 1991, 40). These levees have not survived in physical form, but their locations are reflected in street names: Wałowa Street, which used to be known as “Nadwalna” and “Zawale”, refers to fields between it and the present channel of the San.

Other physical remains of the meandering channel of the San River over time are also oxbow lakes mentioned in sixteenth and seventeenth century documents, usually referring to lakes on the lower Holocene terrace: Orzechowe Lake, Napępie Lake, Czarne Lake, Stary Przewóz

Lake, Zgniłe Lake, Smierdzące Lake (Akta Parafii 1585–1756, 3, 23–38; Akta Parafii 1748–1792, 10–11; Akta Miasta 1566–1950, 13–20). Between the eighteenth and twentieth centuries these oxbow lakes mostly disappeared as they filled with organic sediments or flood-derived deposits, while some of the smaller ones were deliberately infilled. Their locations can be partially reconstructed from the nineteenth century cadastral plans, current maps, and place names.

The detailed analysis of cartographic sources also reveals other courses of the Rudnia and Stróżanka rivers. All maps drawn before the mid-nineteenth century show the Stróżanka as greater, and most of all longer, than the Rudnia River, in contrast to the current situation (Fig. 1–5). It seems that the late eighteenth century maps accurately presented the size and course of the two rivers in that period. The Stróżanka was flowing from the Kolbuszowa Plateau near Kamień and went north, collecting tributaries on the way: the left tributary – the Głęboka River (hence the name Głęboka is sometimes used for Rudnia), and the right tributary – a watercourse draining wetlands around Łętownia. Flowing further north it took two more forest watercourses, one on the right side, at the height of Rudnik Forestry Management, and a second from the left, directly north of the Valley. Further along the Stróżanka flowed about 2 km to the north, and then after leaving a Pleistocene terrace, it split into at least two branches using the lower part of the former San channels, and finally after converging again it adopted the San channel in Przędzel. However, the Rudnia River emerged from small forest watercourses draining the foot of the Kolbuszowa Plateau to the north of Łętownia. This is confirmed by the location of the Rudnia sources in the 1598 document (above) describing the boundaries of Rudnik (Akta Miasta 1566–1950, 23–28), according to which it flowed from Sienny Ług on the boundary of the lands belonging to the town. At this point the Rudnia was flowing northwards through the territory belonging to the town (where there were two ponds). After curving round the edge of the Pleistocene terrace, where the parish church is located today at the seat of the owners of the Rudnik lands, and being joined on the right bank by a small stream flowing from Kopki side, it joined the San in the northeast of the town.

The sixteenth-eighteenth century course of the Stróżanka reconstructed above from the existing Forestry Management buildings at Rzeszowska Street coincides with the current course of the Rudnia.

Fig. 5. Location of Rudnik. Extract of the map: *Mapa topograficzna, arkusz Rudnik*, 1:100 000, Military Institute of Cartography, Warsaw 1938

Ryc. 5. Położenie Rudnika. Fragment mapy: *Mapa topograficzna, arkusz Rudnik*, 1:100 000, Wojskowy Instytut Kartograficzny, Warszawa 1938

However, the reconstructed Rudnia course coincides with the current Niedźwiedź Stream, also known as Ruda, along the section from the current sources to the area where it connects with the Rudnia. The explanation of differences in the course of the two rivers should be found in regulation of the river channels and forest drainage work

conducted in the first half of the nineteenth century, which resulted in lower groundwater levels and, consequently, a lower level of river water, which had the consequence, among others, of stopping watermills and sawmills on the Rudnia River. To solve this problem, a channel joining the Stróżanka and Rudnia was dug, starting in the vicinity of the Forestry Management and running along the current Rzeszowska street. At the same time, a section of the Stróżanka channel (to the north of the Forestry Management) was infilled. In this way the Stróżanka, whose waters were diverted to the Rudnia, degenerated to only its former left tributary from the Doliny, while the connection of its upper and middle sections to a lower section of the Rudnia has provided us the course of the Rudnia River which is known today.

In addition, apart from the Stróżanka and Rudnia, there were many other small streams which flowed in the town and its surroundings, whose some names are mentioned in the sixteenth and seventeenth century sources: Piskorowe Olszyny, Głębokie Olszyny. These water-courses disappeared during nineteenth century land works which lowered groundwater levels. They remain as shallow, dry or slightly wet, valleys filled with sandy peats known locally as “rzyczki”.

3. The spatial arrangement of Rudnik from the sixteenth to the eighteenth century, and the location of the parish church and synagogue

Rudnik was founded in a naturally defensive place on a flat headland formed by the valleys of the San and Rudnia Rivers. Additional natural defence to the north and east was provided by oxbow lakes of the San, and two ponds to the south, which were formed by the Rudnia. In addition, on the west the town was surrounded by dense woods of the Sandomierz Forest within which there are depressions, swamps and bogs. It was also a junction of the routes where the road from Sandomierz, through Nisko, Kopki, Leżajsk and Jarosław, went to Przemyśl along the San River and where it was crossed by a local road running towards the river where people used to cross the San, and further to the old settlement centre in the region of Bieliny and Tanew. The spatial arrangement of Rudnik, probably laid out during the re-foundation in 1557, was a compromise between a desire to use a regular grid of streets intersecting at right angles, consistent with the theoretical

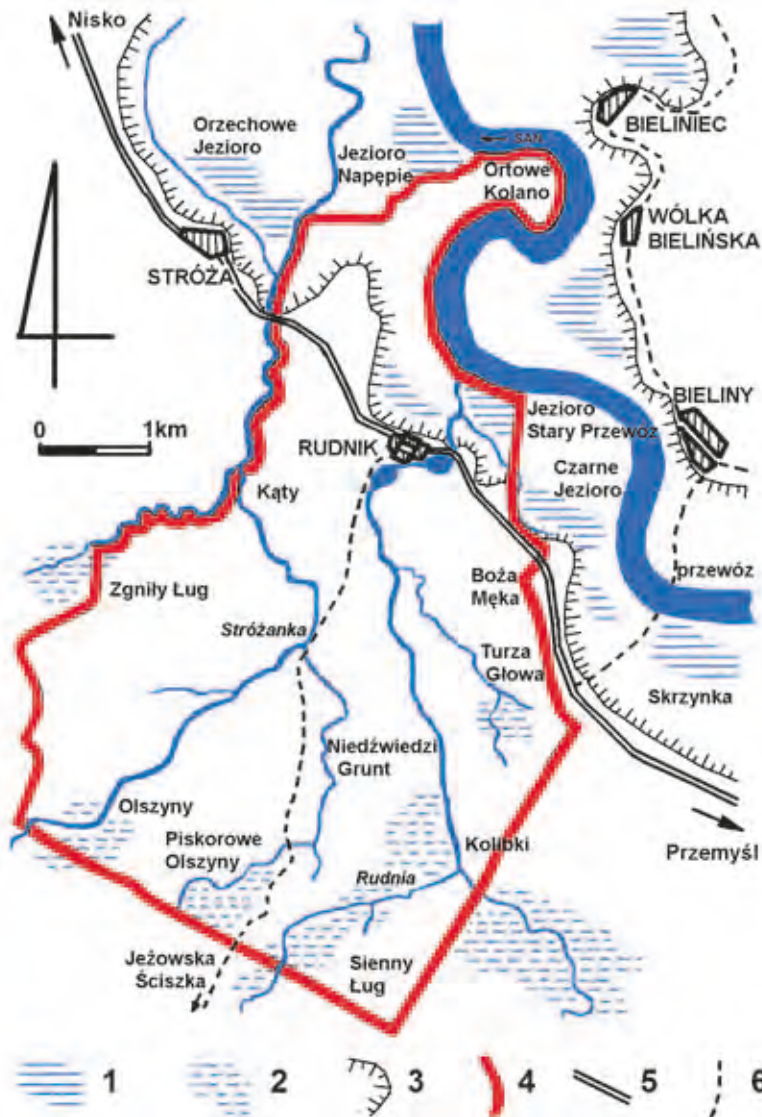

Fig. 6. Reconstruction of the topography of Rudnik from the sixteenth to eighteenth centuries. Symbols: 1 – the San oxbow lakes filled with water (“jeziora”); 2 – wetlands and bogs, 3 – the edge of the Pleistocene terrace of the San; 4 – borders of the land granted to the town in 1588; 5 – main roads (routes); 6 – local routes. Prepared by M. Florek

Ryc. 6. Rekonstrukcja topografii Rudnika w XVI–XVIII wieku. Oznaczenia: 1 – Wypełnione wodą starorzecza Sanu („jeziora”); 2 – tereny podmokłe i torfowiska; 3 – krawędź plejstocenijskiej terasy Sanu; 4 – granice terenów nadanych miastu wg dokumentu z 1588 r.; 5 – drogi (trakty) główne; 6 – drogi lokalne. Opr. M. Florek

principles of planning cities, and the need to adapt to topography and the existing route system. The town consisted of two parts during the period from town foundation to the mid-seventeenth century when it was extensively damaged. The two parts comprised the proper town around the main market and probably a fortified manor complex – a residence of the town owners – beside a parish church, which initially functioned as manor chapel (Fig. 7). This reciprocal relationship between the town and the town owners might have been accidental, but it can also be regarded as one of the first attempts to apply a system, just coming into fashion from Italy, of a private town as a residence of owners (see: Kuśnierz 1984, with further literature). There might have been certain obstacles to full implementation of urban design in Rudnik, including changes of town owners in the period immediately after the town foundation and insufficient funds in comparison with those available to the Zamoyscy or Sieniawscy families.

The town centre was composed of a market square about 140 m square (3 cords), with its northern frontage along the Sandomierz – Leżajsk route, and the town hall in the centre (Fig. 8B). Initially, probably only the market and its four sides were laid out. Plots within the market were supposed to have dimensions of 25x75 cubits, approximately 15x45 m, which is the size of typical modern cities/towns in Malopolska (cf. Kuśnierz 1984, 84 and others). However, their actual size, especially on the south side of the market, differs from this theoretical model as a result of the need to adapt to topography. Furthermore, some different dimensions of parcels on the western side of the regular market and a regular system of the building outside the market on the west resulted from the rearrangement of this part of the city after the devastation caused by the great fire in 1896.

The analysis of the 1853 cadastral plan shows a clear irregularity in the arrangement of the southern side of the buildings, especially at the south-west corner, where a small crescent ran, no longer existing. This extended to a small, triangular square (located at the end of the street) set parallel to the embankment of the river Rudnia (currently 3-go Maja street, in the past “Nad Stawem”). From this small square a track runs towards Jeżowe to the south-west (Rzeszowska street at present) and there is also a line set perpendicular to the southern frontage, crossing the south side of the square, which today is the start of Rzeszowska street. The crescent on the 1853 plan may originally have

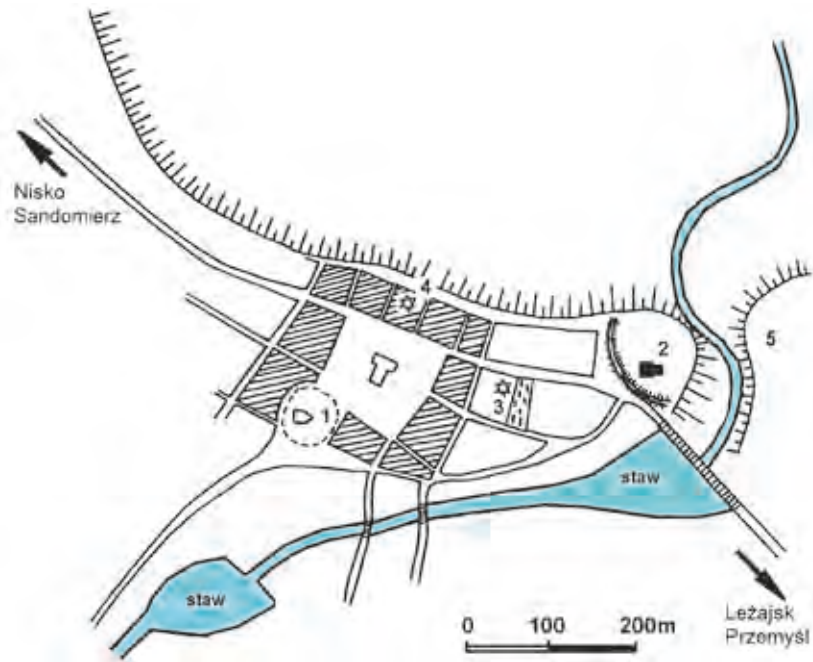

Fig. 7. Reconstruction of the spatial arrangement of Rudnik in the sixteenth – eighteenth centuries. Symbols: 1 – abandoned location of the parish church; 2 – manor complex with the chapel (from 1585 the parish church); 3 – synagogue and Jewish cemetery; 4 – new synagogue (post mid-eighteenth century), 5 – parish farm property. Prepared by M. Florek

Ryc. 7. Rekonstrukcja układu przestrzennego Rudnika w XVI–XVIII wieku. Oznaczenia: 1 – nie zrealizowana lokalizacja kościoła parafialnego; 2 – zespół dworski z kaplicą, od 1585 r. kościołem parafialnym; 3 – synagoga i kirkut; 4 – nowa synagoga (po połowie XVIII w.); 5 – folwark plebański. Opr. M. Florek

surrounded something, but on the other hand, the fact that the lane is just marked on the plan and does not come out of the corner of the market as the others do, but runs across the final, western plot, indicates that it has been redesigned (Fig. 9).

Comparison of the spatial arrangement of Rudnik and the other private towns founded in the sixteenth and seventeenth centuries (e.g., Tarłów, Ulanów, Lasocin, Gliniany) in the Sandomierz voivodeship (i.e. administrative area) suggests that there should be a square with a parish church in the south-western corner of the Rudnik market. It is particularly interesting to compare the plan of Rudnik with that of Ulanów (Fig. 8), located at the junction of the Tanew and San Rivers and founded in 1616 by Stanisław Uliński, a member of the family which held Rudnik (cf. Kuśnierz 1993, 52). In both cases, the size of

the market, plots and street layout are almost identical. In the south-western corner of the market in Ulanów there is a square with a parish church, which is surrounded by a line running behind the market. Its position within the market, its size, and the existence of the crescent closely fits the depiction on the 1853 cadastral plan of Rudnik. Taking everything into account, this allows us to hypothesise that while the market, frontages and parcels surrounding the market in Rudnik were laid out, the builders left the square in the south western corner where the future parish church was supposed to be built. However, it was not constructed, probably because of the limited financial capacity of both the citizens and the owners of Rudnik, as evidenced by subsequent problems maintaining the parish. When in 1585 it was decided to establish the parish of the city, formerly belonging to the parish in Kopki, the owner of Rudnik property, Anna of Lipnik Kormanicka assigned the private manorial chapel of the Holy Trinity as the parish church. It had been erected a few years earlier, in 1581, lying within a manor complex by the track to Leżajsk to the south-east of the market (Florek 1993, 15). Therefore the space in the town that was not used for the church was built up in time, and after the fire in 1896, when the devastated western part of the town was rearranged, the crescent lane was deemed unnecessary and eliminated.

As mentioned above, the parish church for Rudnik was created from the wooden chapel of the Holy Trinity built in 1581 within the manor complex of the town owners (see below). In contrast to the buildings of the manor house, it was not destroyed during the “Swedish Deluge” in 1655–1656. Nevertheless, while the Bishop was visiting his parishes in 1727 and 1738 he noticed the very bad condition of the church building [...] *wooden floor and ceiling broken [...], the western wall should be straightened in order to stop further destruction [...] it is necessary to think about the repair of the church as a whole* (Wizytacja 1727, 41); *wooden church [...] in many places leaky, old wooden vestry is rotten [...] the bell tower of a very old structure, covered with boards, the roof and covering destroyed* (AV 25, 281–289). Shortly before 1764 the church was partially repaired, including straightening and binding with metal clasps the wooden walls (Wizytacja 1764, 53). However, these repairs must have been of limited effect as *due to the great destruction of the church* the next owner of the town, Jan Chryzostom Grabiński, founded a new wooden church in 1791 standing in the same place as the old

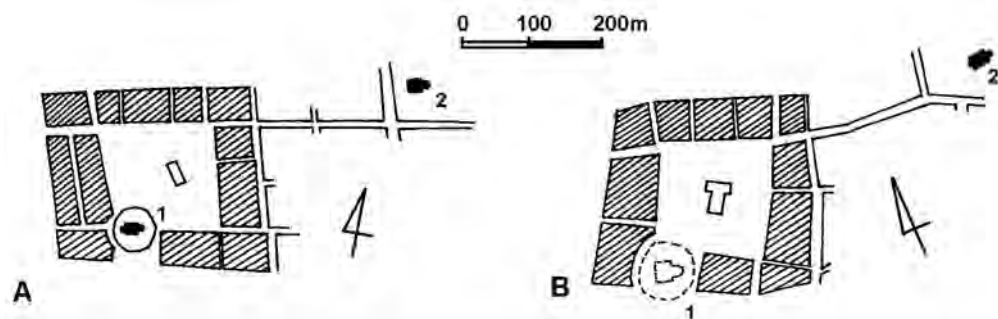

Fig. 8. Ulanów (A) and Rudnik (B) town layout. Symbols: A – Ulanów: 1 – parish church; 2 – Parish branch church of Holy Trinity; B – Rudnik: 1 – location of the abandoned parish church; 2 – parish church of Holy Trinity. Prepared by M. Florek

Ryc. 8. Układy przestrzenne Ulanowa (A) i Rudnika (B). Oznaczenia: A – Ulanów: 1 – kościół parafialny; 2 – kościół filialny św. Trójcy; B – Rudnik: 1 – nie zrealizowana lokalizacja kościoła parafialnego; 2 – kościół parafialny św. Trójcy. Opr. M. Florek

one (Słownik 1888, 933). Four years later, in 1795, on the outskirts of the town on the road to Leżajsk a cemetery was founded, abandoning the former parish churchyard. The wooden church of the Holy Trinity was set alight by artillery fire in 1914 and burnt down. The present stone building was erected in 1927–1928.

Katarzyna Ulińska imposed restrictions on settlement of the Jewish population in the 1598 document confirming the rights and charters gained by the town (Akta Miasta 1566–1950, 13–20, Akta Parafii 1585–1756, 23–28). However, this did not prevent an influx of Jewish population. Even before the mid-seventeenth century a wooden synagogue was built beside the road to Leżajsk, east of the market and between it and the parish church (at present Mickiewicz street). In the vicinity a Jewish cemetery was also founded. This cemetery was marked on the 1853 cadastral plan. Its position, taking into account the strict rules for locating Jewish cemeteries (see Muszyński 1991, 169–170), indicates indirectly that the area was not built up and urban development was limited to the buildings around the market square. Since the synagogue was near the church and the Jewish prayers and songs were heard in it, disturbing the Catholic people and especially the parish priest, at the request of the priest Sobolewski, in 1756 the Bishop of Kraków Stanisław Kostka Załuski ordered the Rudnik Jews to build a new synagogue away from the church and not on the main street (Wizytacja 1738, 286). Eventually the synagogue stood at the back

of the north side of the market, on the present Wałowa street, while the new Jewish cemetery was located on the outskirts of the urban development, on the way to Doliny. The old cemetery, probably already abandoned, still existed in the mid-nineteenth century (i.e. shown on the cadastral plan of 1853). Fragments of tombstones lying along the border of the plot originally occupied by the cemetery on Koszykowa street could be seen early 1980s.

4. The seat of the town owners from the sixteenth to the nineteenth century

To the east of the market there was the seat of successive town owners: the Lipniccy, Kormanicy and Ulińscy to the mid-seventeenth century located on the headland formed by the edge of the Pleistocene terrace of the San and the Rudnia channel. We do not know whether it was founded at the same time as the town or earlier. Furthermore, there is no direct information on its appearance. Nevertheless, the use of the terminology *arx*, *arcis* in relation to the manor in Rudnik by Andreas Cellarius (Cellarius 1659, 181) and its subsequent name “zamczysko” (an old castle) used for place where it used to be located (for the first time in 1682 (Akta Miasta 1566–1950, 277), we may draw the conclusion that it had a defensive character. It seems that its defensive qualities were primarily due to location (from the south and east access was limited by the Rudnia River and ponds, to the north there was the marshy land of the San valley) and also the fact that it was the only building in Rudnik probably built of stone. The whole manor complex was certainly enclosed. It cannot be excluded that from the west side, where access was the easiest because of the town buildings, there were more solid fortifications in the form of a rampart or palisade (Florek 1995, 15). These could be similar to the segment of rampart that until recently (it was destroyed in 1990s) surrounded the manor in Zarzecze, a few kilometres from Rudnik (see: Kunysz 1968, 85). Drawing on information about basements filled with earth and unspecified stone walls probably located to the west of the church, between it and Sannowa street, it may be presumed that the manor had a basement (see: Florek 1995, 15 and footnote 16). The building may have been a low residential tower, similar to the manor on the other side of the San in Bieliny, which was also dated to the sixteenth century. Tower manors

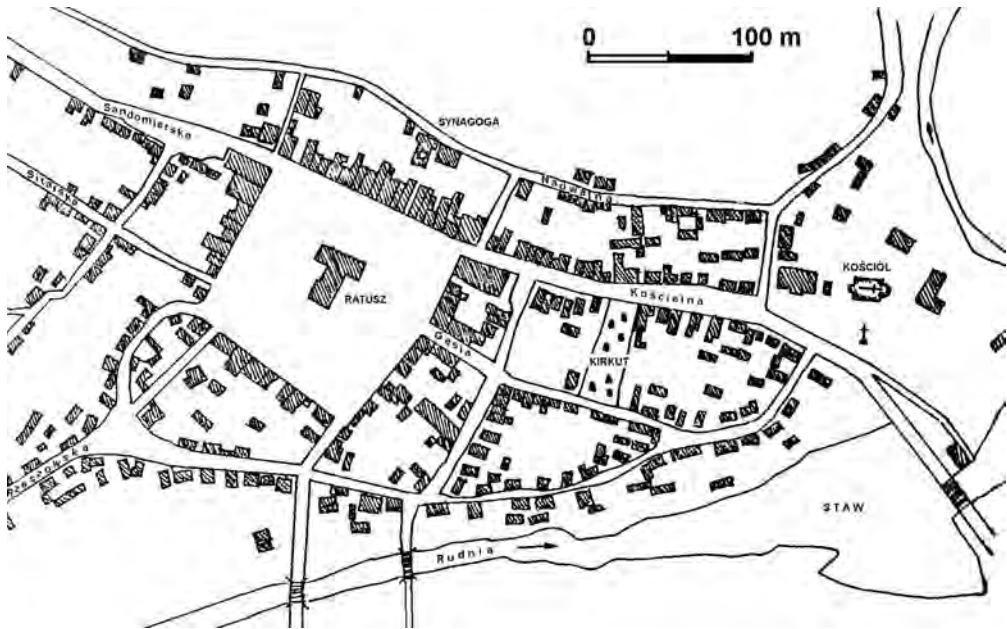

Fig. 9. Rudnik buildings in the second half of the nineteenth century on the basis of 1853 and 1909 cadastral maps. Prepared by M. Florek

Ryc. 9. Zabudowa Rudnika w 2 połowie XIX w. na podstawie map katastralnych z 1853 i 1909 roku. Opr. M. Florek

of knights (nobles) were quite popular in the Late Middle Ages and during the Early Modern Period in Sandomierz Land. In addition to the manor in Bieliny, other examples are the manor of the Ossolińscy and that next to the Tarnowscy in Dzików (Florek 1992c, 1996), a “tenement” in Ublinek, a tower in Tudorów (Florek 1992a), and the recently discovered tower building on the folwark (farm) of Krakówka in Sandomierz (Florek, Polanowski 2002). In addition there were other residential houses and outbuildings in the manor. One of them, called “Masztarnia”, was set aside by Katarzyna Ulińska, the owner of the town, as the apartment for the organist in 1606 but he refused to live in it because of its poor condition (Akta Parafii 1585–1756, 9; Akta Parafii 1748–1792, 17–18). In 1581, Anna of Lipnik Kormanicka built a chapel of Holy Trinity next to the manor, consecrated in 1583 by Bishop of Lwów Jan Dymitr Solikowski. From 1585 it played the role of parish church (see above). This fact had significant consequences, because over a short period some other buildings within the manor complex appeared next to the former chapel: a freestanding bell-tower,

buildings with flats for a parish priests, vicar and an organist, a parish school, a hospital (shelter) for the poor, and a cemetery were founded. In this way, the manor completely changed its character.

Constant changes of owners of the Rudnik property, who lived most of the time outside the town, as well as lack of interest in both the city and the manor (see Florek 1995, 16–21), led to the slow decline of the manor in the first half of the seventeenth century. In 1656 the manor house must have been unsuitable for habitation as the Swedish King Carl Gustaf did not stop there when passing through Rudnik, rather he stayed in the presbytery nearby (Święcki 1828, 172). A few decades later, the manor buildings were derelict, and the place (named “zamczysko”), where it was located, had been designated for development by the inhabitants of the town (Akta Parafii 1585–1756, 277). However, another wooden manor was built in the village of Łętownia situated several kilometres from Rudnik as a place where the owners of Rudnik could stay if they needed. This was probably built at the end of the seventeenth century or the beginning of the eighteenth century, and certainly before 1719. This happened at a time when the owners of the town were Alexander Adam Drzewicki, *podkomorzy* (chamberlain) of Lublin (died in 1711) or his daughter Konstancja, a wife of Józef Sołtyk, *kasztelan* (castellan) of Lublin (Florek 1995, 18–19). The remains of poorly preserved earthen embankments suggest that it was probably surrounded by earthen fortifications. Before the end of the eighteenth century, in unknown circumstances, the seat of Rudnik owners was moved to the village of Kopki. The new mansion was erected on the border with the Rudnik lands, near the junction of the track to Leżajsk with that leading across the San to Bieliny. It is marked on the so-called Miede maps from 1779–1782 and described as *Edelhof* which means “manor”. Probably the construction of the new manor took place during the ownership of Franciszek Potocki or his brother Wincenty Potocki in the period before 1781. This manor, surrounded by a landscaped park, was rebuilt in the mid-nineteenth century by the Hompesch family, the subsequent owners. After destruction during World War I, it was rebuilt in the 1920s in a baroque-classicist style by Hieronim Tarnowski.

Conclusion

Rudnik on the San River is an example of one of the first private foundations of a town in Sandomierz Land, which was to become the administrative and economic centre of a small estate consisting of several villages and at the same time, due to its location by the Sandomierz – Przemyśl route and near the navigable San, it also took part in regional trade. The size and spatial arrangement of town reflected its needs in this context. Here we can see one of the first attempts in this area to apply the Renaissance concept of a private town combined with the owners seat. Full realization of this concept, as well as the development of the town in line with initial expectations, were hampered by frequent changes of ownership, their limited financial resources, competition from other private towns (including nearby Ulanów and Krzeszów), and finally warfare in the second half of the seventeenth century with the consequent economic crisis. All of these factors were reflected in the spatial transformation and buildings of the town, including abandoning the construction of the parish church at the corner of the market square and a decline, demolition and subsequent transfer of the residence of the owners to outside Rudnik. A general view of Rudnik just before the end of the nineteenth century can be gained from “Image on the San,” number 148 from “Czas” journal, published in 1855 which describes it as *poor village, poor people, a miserable wooden church, a Jewish synagogue also made of wood, but the whole community rich in faith and religion.*

The discussion presented above on the spatial arrangement of Rudnik and major buildings there is based on information from written sources and maps in conjunction with analysis of the topography of the present areas of the town. Verification of these conclusions is possible through archaeological research. Such studies seem possible and useful to establish the location of the first seat of the owners of the town in the area around the parish church. Archaeological and architectural research should also be conducted where the Rudnik manor house used to be. In addition, we are also awaiting the discovery of the presumed early medieval defensive structure, which was probably near Stróža.

References

- Akta Miasta 1566–1950. *Akta Miasta Rudnika 1566–1950* 1–2. Unpublished typescript stored in Archiwum Państwowe in Przemyśl.
- Akta parafii 1585–1756. *Akta parafii Rudnik 1585–1756*. Unpublished typescript stored in Archiwum Kurii Metropolitalnej in Kraków.
- Akta parafii 1748–1792. *Akta parafii Rudnik 1748–1792*. Unpublished typescript stored in Archiwum Kurii Metropolitalnej in Kraków.
- Baliński M. and Lipiński T. 1844. *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana*. Warszawa.
- Barłowska A. 1979. Osada wielokulturowa w Bielinach, gm. Ulanów, woj. Tarnobrzeg. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za lata 1973–1975*. Rzeszów, 131–134.
- Buczek K. 1958. Stróże. Studium z ustroju społecznego Polski wczesnośredniowiecznej. *Rocznik Dziejów Społeczno-Gospodarczych* 19, 11–43.
- Cellarius A. 1659. *Regni Poloniae. Magnique ducatus Litvaniae descriptio*. Amsterdam.
- Chłapowski K. 1993. Środowisko geograficzne. In W. Pałucki (ed.), *Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku*. Warszawa, 21–30.
- Dobrowolski K. 1930. Migracje wołoskie na ziemiach polskich. *Pamiętnik V Zjazdu Historyków Polskich*. Lwów.
- Florek M. 1991. Uwagi o topografii i układzie przestrzennym Rudnika w XVI–XVII wieku oraz problem istnienia zamku. *Przegląd Rudnicki* 5, 40–45.
- Florek M. 1992a. „Castrum Tudorow” – średniowieczna siedziba rycerska w Tudorowie, gm. Opatów. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za lata 1985–1990*, 35–54.
- Florek M. 1992b. Wczesnośredniowieczny grot oszczepu z Rudnika – Dolin. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za lata 1985–1990*, 249–250.
- Florek M. 1992c. Fortyfikacje zamku w Dzikowie w świetle badań archeologicznych. *Tarnobrzskie Zeszyty Historyczne* 4, 41–49.
- Florek M. 1995. Rudnik nad Sanem od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku. Zarys topografii i układu przestrzennego miasta. *Pamiętnik Sandomierski* 2, 5–22.
- Florek M. 1996. Stan badań nad średniowiecznym i nowożytnym budownictwem obronnym okolic Tarnobrzega. *Rocznik Tarnobrzegi*, 13–34.
- Florek M. 2005. *Sandomierski ośrodek grodowo-miejski w średniowieczu*. Warszawa.
- Florek M. 2007. Najazdy mongolskie na Ziemię Sandomierską w XIII wieku. *Zeszyty Sandomierskie* 24, 6–9.
- Florek M. and Kuraś M. 2010. Wyniki badań kopca nr 1 na cmentarzysku kurhanowym w Przędzeli (stan. 10), powiat Nisko. *Rocznik Muzeum Regionalnego w Stalowej Woli 2007–2008*. Stalowa Wola, 5–17.
- Florek M. and Kuraś M. (in press). Geto-Dakowie nad dolnym Sanem? Wyniki badań kopca nr 1 na cmentarzysku kurhanowym w Przędzeli (stan. 10), pow. Nisko, woj. podkarpackie. Przyczynek do badań nad zróżnicowaniem kulturowym i etnicznym Podkarpacia w okresie rzymskim. In ed. J. Garncar-

- ski (ed.), *Transkarpackie kontakty kulturowe w okresie lateńskim, rzymskim i wczesnym średniowieczu*. Krosno.
- Florek M. and Libera J. 2009. Zabytki archeologiczne w zbiorach Towarzystwa Miłośników Ziemi Rudnickiej w Rudniku nad Sanem (kolekcja ks. Franciszka Nicałka). *Studia i Materiały Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego* 30, Rzeszów, 5–28.
- Florek M. and Polanowski L. 2002. Jeszcze o zagadkowych piwnicach przy ulicy Krakowskiej w Sandomierzu. *Zeszyty Sandomierskie* 15, 37–42.
- Jamka R. 1935. Cmentarzysko w Kopkach (pow. Nisko) na tle okresu rzymskiego w Małopolsce zachodniej. *Przegląd Archeologiczny* 5 (1933–1934), 23–62.
- Jamka R. 1980. Epoka żelaza w widłach Wisły i Sanu od około 400 r. przed n.e. do 600 r. n.e. In *Puszcza Sandomierska wczoraj i dziś. Zbiór rozpraw i artykułów pod redakcją Józefa Półciwarka*. Rzeszów, 29–56.
- Jop S. 1958. Sieć parafialna archidiaconatu sandomierskiego do końca XVI wieku. *Sprawozdania z czynności wydawniczej i posiedzeń naukowych oraz Kronika Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego* 7, Lublin, 154–158.
- Kiryk F. 1994. *Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie XIII–XVI wiek*, Kielce.
- Kokowski A. 2005. Kotlina Sandomierska w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim. Wprowadzenie do dyskusji nad stanem i perspektywami badań. In M. Kuraś (ed.), *Archeologia Kotliny Sandomierskiej (= Rocznik Muzeum Regionalnego w Stalowej Woli 4)*. Stalowa Wola, 423–433.
- Kunysz A. 1968. Grodziska w województwie rzeszowskim. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za 1966 r.*, Rzeszów, 25–88.
- Kunysz A. 1980. Wczesnośredniowieczne osadnictwo w widłach Wisły i Sanu (VI–XIII w.). In J. Półciwark (ed.), *Puszcza Sandomierska wczoraj i dziś*. Rzeszów, 57–106.
- Kuśnierz K. 1984. *Sieniawa*. Rzeszów.
- Kuśnierz K. 1993. Ze studiów nad nowożytną urbanistyką Małopolski. Nowe miasta Nadsania powstałe w okresie od II poł. XVI do końca XVII wieku. *Pamiętnik Sandomierski* 1, 49–58.
- Liesganig J. 1790. *Regna Galiciae et Lodomeriae* 1:288 000. Wien. Original stored in Zakład Geografii Fizycznej UMCS.
- Mapa 1938. *Mapa topograficzna: arkusz Rudnik*. 1938. Warszawa.
- Markt 1853. *Markt Rudnik in Galizien Rzeszower Kreis* 1:2880. 1853. Wien. Original stored in Archiwum Państwowe in Przemyślu.
- Markt 1909. *Markt Rudnik in Galizien* 1:2880. Wien. Unpublished map stored in Urząd Miasta i Gminy in Rudnik.
- Maruszczak H. 1999. Zmiany biegu Wisły i jej dopływów w rejonie Wzgórza Zawichojskiego w czasach historycznych. In T. Dunin-Wąsowicz and S. Tabaczyński (eds.), *Szkice Zawichojskie*. Zawichost, 157–164.
- Maruszczak H. 2004. Zawichost – położenie miasta i jego funkcje w dolinie Wisły. In R. Dobrowolski and S. Terpiłowski *Stan i zmiany środowiska geograficznego wybranych regionów wschodniej Polski*, Lublin, 35–40.

- Mieg von F. 1779–1782. *Karte des Königreichs Galizien und Lodomerien*. Wien. Original stored in Kriegsarchiv Wien.
- Moskwa K. 1976. *Kultura łużycka w południowo-wschodniej Polsce*. Rzeszów.
- Moskwa K. 1980. Epoka brązu i pierwsze stulecia epoki żelaza w zasięgu Puszczy Sandomierskiej. In J. Półciwarteł (ed.), *Puszcza Sandomierska wczoraj i dziś*. Rzeszów, 13–28.
- Muszyński D. i L. 1991. Cmentarze żydowskie. In *Kalendarz żydowski 1991–1992*, Warszawa, 169–187.
- Nosek S. 1957. Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu. *Annales UMCS (F)* 6, 7–502.
- Ost-Galizien 1805. *Ost Galizien – Nach Liesegang's grosser Charte 1:530 000*. Wien. Original stored in Biblioteka im. H. Łopacińskiego in Lublin.
- Pawełec A. 2005. Przemiany osadnicze nad dolnym Sanem od starszego okresu epoki brązu do wczesnej epoki żelaza. In M. Kuraś (ed.), *Archeologia Kotliny Sandomierskiej (= Rocznik Muzeum Regionalnego w Stalowej Woli 4)*. Stalowa Wola, 367–400.
- Pękalski M. 1952. Przypuszczalne ślady przedhistorycznych grodzisk w południowej Lubelszczyźnie. *Z Otchłani Wieków* 21, 16–19.
- Przeździecki A. (ed.). 1863–1864. *Joannis Długosz Senioris Canonici Cracoviensis. Liber Beneficiorum dioecesis Cracoviensis* 1–3. Kraków.
- Rawski J. 1961. Wykazy świętopietrza i dziesięciny papieskiej a najstarsze parafie w archidiakonacie sandomierskim. *Nasza Przyszłość* 13, 27–63.
- Rizzi-Zannoni G.B.A. 1772. *Carte de la Pologne divisée par provinces et subdivisée par district 1:1690 000*. Paris. Original stored in Biblioteka KUL.
- Seniuk B. 1993. „Szaniec szwedzki” w Motyczach Szlacheckich. Rozpoznanie historyczne i topograficzne. *Pamiętnik Sandomierski* 1, 59–70.
- Słownik 1888. *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* 9. Warszawa.
- Święcki T. 1828. *Opis starożytnej Polski*. Warszawa.
- Wizytacja 1727. *Wizytacja archidiakonatu sandomierskiego 1727*. Unpublished typescript stored in Archiwum Kurii Metropolitalnej w Kraków.
- Wizytacja 1738. *Wizytacja archidiakonatu sandomierskiego 1738*. Unpublished typescript stored in Archiwum Kurii Metropolitalnej w Kraków.
- Wizytacja 1764. *Wizytacja archidiakonatu sandomierskiego 1764*. Unpublished typescript stored in Archiwum Kurii Metropolitalnej w Kraków.

Marek Florek

Rudnik nad Sanem. Układ przestrzenny i przemiany topografii miasta od połowy XVI do końca XIX wieku

W 1552 roku Krzysztof Gnojeński uzyskał od Zygmunta Augusta zezwolenie na założenie *in nova radice*, a więc na „surowym korzeniu”, na gruntach wsi Kopki należącej do jego żony Katarzyny z Tarnowca, miasta o nazwie Rudnik. Dokument ten znany jest ze streszczenia opublikowanego w 1844 roku przez Michała Balińskiego (Baliński, Lipiński 1844, 471). Jednak z powodu rychłej śmierci Krzysztofa Gnojeńskiego lokacja miasta nie została zrealizowana. Dopiero wdowa po nim i jej syn z pierwszego małżeństwa, Stanisław Lipnicki, wystarali się w 1557 roku o nowe zezwolenie na lokację miasta (Kiryk 1994, 117; Florek 1995, 5–6).

Miasto miało powstać w północnej części gruntów wsi Kopki, w pobliżu granicy z wsią Stróża, u ujścia rzeczki Rudni do Sanu, na terenie wcześniej nie zabudowanym. Sama wieś Kopki należy, obok leżących prawie naprzeciw niej, po drugiej stronie Sanu, Bielin i Krzeszowa, do jednych z najstarszych miejscowości nad dolnym Sanem. Chociaż w źródłach pisanych pojawia się stosunkowo późno, bo dopiero w wieku XV, jako wieś należąca do parafii w Bielinach (Przeździecki 1863–1864, 365), to jej wczesną metrykę poświadczają materiały archeologiczne, przede wszystkim odkryte w trakcie badań powierzchniowych realizowanych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski w latach 80. XX w. Wskazują one na istnienie na jej terenie trwałego, ciągłego osadnictwa przynajmniej od końca wieku X (pomijamy tu osadnictwo pradziejowe, szczególnie intensywne w czasach kultury łużyckiej oraz okresie rzymskim – por. m.in.: Jamka 1935; 1980; Kokowski 2005; Kunysz 1980; Moskwa 1976; 1980; Pawelec 2005; tam dalsza literatura). Wieś Bieliny w dokumentach pisanych wymieniana po raz pierwszy w latach 1325–1327 w wykazach parafii, które uściły świętopietrze i dziesięcinę papieską (Rawski 1961, 49). Istnieją jednak przesłanki wskazujące, że parafia w Bielinach mogła powstać już w połowie XIII wieku (Rawski 1961, 59) bądź nawet jeszcze przed końcem wieku XII (Jop 1958, 157). Natomiast wyniki prac wykopaliskowych prowadzonych na jej terenie w początkach lat 70. XX wieku, jak również późniejszych badań powierzchniowych poświadczają istnienie osadnictwa na terenie Bielin już w wieku X (Barłowska 1979, 134). Równie dawną metrykę ma Krzeszów, w źródłach pisanych wymieniany po raz pierwszy dopiero w 1390 roku, w XVI wieku będący siedzibą starostwa niegrodowego (Kuśnierz 1993, 52–53). Jeszcze w 1929 roku odkryto na jego terenie półziemiankę z kamiennym piecem wewnątrz, na podstawie znalezionych w niej fragmentów naczyń datowaną na IX–X wiek (Nosek 1957, 326; Kunysz 1980, 41). U schyłku średniowiecza w Krzeszowie, na wzgórzu Rotunda wybudowano murowany zamek (wzmiankowany po raz pierwszy w 1520 roku),

który był siedzibą starostwa, zaś od 1590 roku, to jest od włączenia klucza krzeszowskiego w skład Ordynacji Zamojskiej, siedzibą jego administracji. Resztki zamku rozebrano w XIX wieku. Istnieją przypuszczenia, że zamek ten stał w miejscu starszego grodu, prawdopodobnie ruskiego (Pękalski 1952, 18–19). Wczesnośredniowieczną metrykę ma prawdopodobnie również Stróża, niegdyś samodzielna wieś, obecnie dzielnica Rudnika. Wskazuje na to jej nazwa, jak się wydaje pochodząca od istniejącego niegdyś tutaj jakiegoś obiektu o charakterze strażniczo-obronnym (por. Buczek 1958, 11–43; Florek 2005, 37–39), co wydaje się naturalne w kontekście funkcjonowania w pobliżu od końca XI do połowy XIV (do 1344 roku) wieku granicy polsko-ruskiej. Z tym, dotychczas niezidentyfikowanym w terenie obiektem obronnym może się też wiązać nazwa zaginionej wsi Podgrodzie, która w czasach Długosza miała należeć do parafii w Bielinach (Lib. Ben. II, 362, por. także: Kunysz 1980, 74).

1. Osadnictwo na terenie Rudnika przed lokacją

Jak wspomniano wcześniej, Rudnik został założony na gruntach wsi Kopki, na terenie wcześniej nie zabudowanym, *in nova radice*. Brak wcześniejszego, średniowiecznego i wczesnonowożytnego osadnictwa potwierdzają wyniki dotychczasowego rozpoznania archeologicznego, w tym badań powierzchniowych realizowanych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski oraz materiały pochodzące z odkryć przypadkowych. Z terenu obecnego miasta z przed wieku XVI znamy jedynie nieliczne materiały archeologiczne, głównie fragmenty ceramiki, wskazujące, że były one co najwyżej w jakiś sposób doraźnie użytkowane bądź jedynie penetrowane przez ludność okolicznych, bądź nawet dalej położonych osad i wsi (por. Florek, Libera 2009, 9–10). W kontekście takich doraźnych penetracji okolic Rudnika, które mogły jednak doprowadzić do częściowego wylesienia tych terenów już w początkach wczesnego średniowiecza na szczególną uwagę zasługują ślady wędrówek ludności kultury kurhanów karpackich, identyfikowanej z Geto-Dakami, znane z Przędzela i Kopek (Florek, Kuraś 2010; w druku). Do pewnego stopnia kontynuacją tego typu migracji są uchwytne w tompomastyce okolic Rudnika ślady późnośredniowiecznego i nowożytnego osadnictwa ludności wołoskiej przybyłej z rejonu Karpat (por. Dobrowolski 1930).

Z pośród zabytków archeologicznych z czasów poprzedzających lokację na szczególną uwagę zasługuje średniowieczny grot oszczepu, prawdopodobnie z X–XII wieku (choć nie można wykluczyć jego późniejszej chronologii, jako że tego typu groty spotykane są jeszcze w XIV i XV wieku), znaleziony na terenie Rudnika – Dolin (Florek 1992b), który, jeśli potraktujemy go jako broń myśliwską, możemy uznać za świadectwo odbywania polowań w lasach Puszczy Sandomierskiej w tym czasie, natomiast w przypadku uznania za oręż (co wydaje się bardziej prawdopodobne), wiązać z funkcjonowaniem w średniowieczu jakiegoś wspomnianego wyżej punktu strażniczego w są-

siedztwie nieodległej granicy polsko-ruskiej lub też z jakimiś wydarzeniami wojennymi. Należy pamiętać, że wzdłuż Sanu prowadził szlak komunikacyjny, którym kierowały się m.in. XIII wieczne najazdy ruskie i mongolskie na Ziemię Sandomierską (por.: Florek 2007; tam dalsza literatura).

2. Przemiany topografii okolic Rudnika między XVI a XIX wiekiem

Topografia okolic Rudnika w drugiej połowie XVI wieku, tj. w okresie lokacji miasta, różniła się znacznie od współczesnej. Dotyczy to przede wszystkim stosunków hydrograficznych a zwłaszcza przebiegu koryt rzecznych Sanu, Rudni i Stróżanki, w mniejszym stopniu zasięgów lasów. Wiadome jest, że koryto Sanu wykazywało w przeszłości duże migracje w obrębie dna doliny. W średniowieczu San płynął stosunkowo wąskim (do ok. 50 m szerokości) korytem z niewielkimi meandrami, przy czym jego poziom znajdował się co najmniej kilka metrów niżej niż obecnie. Od połowy wieku XIV w związku ze wzrostem wilgotności klimatu poziom wód w rzekach zaczął się podnosić zaś zakola rzeczne przesuwały się i „migrowały” aktywniej, przez co wzrosło m.in. zagrożenie powodziowe. Konsekwencją była częsta zmiana przebiegu koryt rzecznych, których pozostałością w przypadku większych rzek są czytelne do chwili obecnej „sierpowate” starorzecza. W wieku XVII i XVIII, w okresie maksimum tzw. małej epoki lodowej, koryto meandrowe Sanu przekształciło się w roztokowe, charakterystyczne dla naszych czasów – szerokie, z łagodnymi długimi zakolami i odnogami rozdzielonymi piaszczystymi wyspami. Podobna sytuacja miał miejsce również w przypadku Wisły (por. Chłapowski 1993; Maruszczak 1999; 2004). Jak duże zmiany przebiegu koryta Sanu miały miejsce między schyłkiem średniowiecza a czasami nowożytnymi świadczy to, że w XVI–XVII wieku ujście Sanu do Wisły znajdowało się prawie naprzeciw Sandomierza, z kolei w okolicach Zaleszan jego koryto przebiegało kilka kilometrów dalej na północ niż obecnie, zaś Wrzawy, obecnie leżące po jego lewej stronie, znajdowały się na prawym brzegu rzeki (Seniuk 1993, 59). Różniący się od obecnego przebieg koryta Sanu przedstawiają nie tylko mapy z końca XVIII wieku, np. Rizzi-Zannoniego z 1772, von Miega z lat 1779–1782, czy Liesganiga z 1790 r. (ryc. 1–5), ale można go odczytać również z XIX wiecznych planów katastralnych. Zaznaczone na tych ostatnich granice pól, a także ich nazwy lokalne wyraźnie pokazują zasięg i przebieg dawnych starorzeczy Sanu.

Porównanie opisu granic Rudnika zawartego w dokumencie z 1598 roku (Akta Miasta 1566–1950, 23–28; Akta Miasta 1566–1950, 13–20) z lokalnymi nazwami z planów katastralnych z lat 1853 i 1909 wskazuje, że w drugiej połowie XVI i w XVII wieku San płynął co najmniej jeden kilometr dalej w kierunku wschodnim niż współcześnie, pozostawiając m.in. teren Kępy Rudnickiej, zwanej wówczas Ortowym Kolanem, po swej lewej stronie (ryc. 6). Znaczne odsunięcie koryta Sanu od miasta w XVI i XVII wieku potwierdza

też lokalizacja spichrzy miejskich, które znajdowały się już na gruntach Kopek, w sąsiedztwie przewozu do Bielin. Przesunięcie się koryta Sanu i odcięcie Kępy Rudnickiej musiało nastąpić jeszcze przed końcem XVIII wieku, gdyż na tzw. mapie Miega znajduje się ona już na prawym brzegu rzeki, z kolei z 1848 roku mamy informacje o sypaniu wałów mających zabezpieczać miasto przed ewentualną powodzią wskutek zbliżenia się koryta rzeki do zabudowań (Florek 1991, 40). Wały te, nie zachowały się do naszych czasów, a ich jedynym śladem są nazwy: ulica Wałowa, niegdyś zwana „Nadwalną” oraz „Zawale” – pola między nią a obecnym korytem Sanu.

Pozostałościami mających miejsce w różnych okresach zmian przebiegu meandrującego koryta Sanu są wymieniane w dokumentach z XVI i XVII wieku wypełnione wodą starorzecza, nazywane zazwyczaj jeziorami znajdujące się w obrębie niższych teras holoceniskich: Jezioro Orzechowe, Jezioro Napępie, Jezioro Czarne, Jezioro Stary Przewóz, Zgniłe Jezioro, Śmierdzące Jezioro (Akta Parafii 1585–1756, 3; 23–38; Akta Parafii 1748–1792, 10–11; Akta Miasta R 1566–1950, 13–20). Między XVIII a XX wiekiem starorzecza te w większości zanikły wskutek samoistnego wypełniania się osadami organogenicznymi i powodziowymi, niektóre z mniejszych zostały też celowo zasypane. Ich lokalizację można częściowo zrekonstruować na podstawie XIX wiecznych planów katastralnych, map współczesnych i funkcjonujących jeszcze nazw miejscowych.

Szczegółowa analiza źródeł kartograficznych wskazuje też na inny niż współcześnie, bieg rzek Stróżanki i Rudni. Na wszystkich mapach z przed połowy XIX wieku Stróżanka jest większą, a przede wszystkim dłuższą rzeką niż Rudnia, a więc odwrotnie niż obecnie (por. ryc. 1–5). Wydaje się, że mapy z końca XVIII wieku prawidłowo oddają wielkość i bieg obu rzek w tym okresie. Stróżanka wypływała z Płaskowyżu Kolbuszowskiego w okolicach Kamienia i płynęła na północ, przyjmując po drodze dopływy: lewostronny – rzeczkę Głęboka (stąd czasami występująca obocznie dla Rudni nawa Głęboka), i prawostronny – ciek odwadniający podmokłe tereny wokół Łętowni. Płynąc dalej na północ przyjmowała dwa kolejne ciekі leśne, jeden uchodzący do niej z prawej strony, na wysokości Nadleśnictwa Rudnik, drugi, z lewej strony, bezpośrednio na północ od Dolin. Po przyjęciu tego ostatniego, Stróżanka płynęła jeszcze ok. 2 km dalej w kierunku północnym, aby następnie, opuściwszy terasę plejstoceniską, rozdzielić się na co najmniej dwie odnogi wykorzystujące częściowo obniżenia po dawnych korytach Sanu, zaś po ich ponownym połączeniu wpadała w Przędzelu do Sanu. Natomiast Rudnia powstawała z niewielkich leśnych cieków odwadniających podnóże Płaskowyżu Kolbuszowskiego na północ od Łętowni. Potwierdza to lokalizacja źródeł Rudni we wspomnianym wyżej dokumencie z 1598 roku opisującym granice Rudnika (Akta Miasta 1566–1950, 23–28), zgodnie z którym wypływała ona wówczas z Siennego Ługu znajdującego się na pograniczu terenów należących do miasta. Następnie Rudnia płynęła w kierunku północnym przez tereny należące do miasta (powstały tu na niej dwa stawy), otaczała łagodnym łukiem cypel terasy plejstoceniskiej, gdzie obecnie stoi kościół parafialny

a pierwotnie znajdowała się siedziba właścicieli dóbr rudnickich, i po przyjęciu z prawej strony niewielkiego cieką płynącego od strony Kopek, uchodziła do Sanu na północny wschód od miasta.

Przedstawiony wyżej zrekonstruowany bieg Stróżanki w XVI–XVIII wieku na odcinku od źródeł do obecnych zabudowań Nadleśnictwa przy ul. Rzeszowskiej pokrywa się z obecnym biegiem Rudni, natomiast zrekonstruowany bieg Rudni pokrywa się z obecnym Potokiem Niedźwiedz, zwanym też Rudą, na odcinku od źródlisk do obecnego połączenia się z Rudnią. Wyjaśnienia różnic w przebiegu obu rzek należy szukać w prowadzonych w pierwszej połowie XIX wieku regulacjach koryt rzecznych i melioracjach terenów leśnych, które spowodowały obniżenie poziomu wód gruntowych, a w konsekwencji również poziomu wód w rzekach, co z kolei doprowadziło m.in. do unieruchomienia stojących na Rudni młynów i tartaków. Aby zaradzić tej sytuacji przekopano kanał między Stróżanką a Rudnią, zaczynający się w sąsiedztwie Nadleśnictwa i biegnący wzdłuż obecnej ulicy Rzeszowskiej, który połączył obie rzeki, a jednocześnie zasypano odcinek koryta Stróżanki na północ od Nadleśnictwa. W ten sposób Stróżanka, której wody zostały skierowane do Rudni została zdegenerowana do swojego dotychczasowego lewego dopływu płynącego od strony Dolin, natomiast z połączenia jej górnego i środkowego odcinka oraz dolnego odcinka Rudni powstał znany obecnie bieg tej ostatniej rzeki.

Poza Stróżanką i Rudnią, na terenie miasta i jego okolicy znajdowało się w również wiele niewielkich cieków, nazwy niektórych z nich wymieniają XVI i XVII wieczne źródła: Piskorowe Olszyny, Głębokie Olszyny. Cieki te zanikły wskutek prowadzonych w XIX wieku melioracji, które spowodowały obniżenie poziomu wód gruntowych. Ich pozostałością są płytkie, suche lub lekko podmokłe, wypełnione spiaszczonymi torfami dolinki zwane lokalnie „rzyczkami”.

3. Układ przestrzenny Rudnika w XVI–XVIII wieku.

Zagadnienie lokalizacji kościoła parafialnego i synagogi

Rudnik został założony w miejscu z natury obronnym, na czymś w rodzaju płaskiego cypla utworzonego przez doliny Sanu i Rudni. Dodatkowymi naturalnymi elementami obronnymi były od strony północnej i wschodniej starorzecza Sanu, zaś od południa dwa stawy, które założono na Rudni. Natomiast od strony zachodniej miasto otaczały zwarte lasy Puszczy Sandomierskiej, a w nich podmokłe obniżenia, bagna i torfowiska. Był to jednocześnie węzeł drożny, gdzie od biegnącego wzdłuż Sanu traktu z Sandomierza przez Nisko, Kopki, Leżajsk, Jarosław, do Przemyśla, odchodziła lokalna droga do przewozu przez San, i dalej, do starego centrum osadniczego w rejonie wsi Bieliny i Tanew. Układ przestrzenny Rudnika, zapewne wytyczony w trakcie ponownej lokacji w 1557 roku stanowił kompromis między chęcią zastosowania regularnej siatki ulic przecinających się pod kątem prostym, zgodnej

z teoretycznymi zasadami rozmierniania miast a koniecznością dostosowania się do zastanej topografii i istniejącego układu drożnego. Miasto od lokacji do zniszczeń z połowy wieku XVII składało się z dwóch członów: miasta właściwego wokół rynku i prawdopodobnie ufortyfikowanego zespołu dworskiego – siedziby właścicieli miasta – obrębie którego znajdował się kościół parafialny, pierwotna kaplica dworska (ryc. 7). Taka wzajemna relacja przestrzenna miasta i siedziby właścicieli może być przypadkowa, ale można ją też traktować jako jedną z pierwszych prób zastosowania wchodzącego akurat w modę, wywodzącego się z Włoch, układu sprzężonego: miasto prywatne – rezydencja właścicieli (por.: Kuśnierz 1984, tam dalsza literatura). Pełnej realizacji tej koncepcji urbanistycznej w Rudniku mogły stanąć na przeszkodzie zmiany właścicieli miasta w okresie bezpośrednio po lokacji oraz ich niewielkie możliwości finansowe w porównaniu np. z Zamoy-skimi, czy Sieniawskimi.

Centrum miasta lokacyjnego stanowił w przybliżeniu kwadratowy rynek o boku ok. 140 m (3 sznury), swą północną pierzeją oparty o trakt Sandomierz–Leżajsk, z ratuszem pośrodku (ryc. 8B). Początkowo zapewne rozmierniono jedynie rynek i cztery bloki przyrynkowe. Działki siedliskowe w obrębie rynku miały mieć w założeniu wymiary 25 x 75 łokci, tj. ok. 15 x 45 m, co jest wielkością typową dla nowożytnych miast Małopolski (por. Kuśnierz 1984, 84 nn.). Jednak rzeczywista ich wielkość, zwłaszcza w południowym bloku zabudowy przyrynkowej odbiega od teoretycznego modelu, co wynikało z konieczności dostosowania się do topografii terenu. Z kolei inne nieco wymiary działek w pierzei zachodniej rynku i regularny układ zabudowy bloków pozarynkowych na zachód od niego to efekt ponownego rozmiernienia tej części miasta po zniszczeniach wielkim pożarem w 1896 roku.

Analiza katastralnego planu miasta z 1853 roku wskazuje na wyraźną nieregularność w rozmiernieniu południowego bloku przyrynkowego, zwłaszcza jego południowo-zachodniego narożnika, z którego wychodzi niewielka, łukiem biegnąca uliczka, obecnie nie istniejąca. Dochodzi ona do małego, trójkątnego placu znajdującego się na końcu ulicy prowadzącej równoległe do krawędzi skarpy rzeki Rudni (obecna ulica 3. Maja, niegdyś „Nad Stawem”). Z placu tego w kierunku południowo-zachodnim wychodzi trakt w kierunku Jeżowego (obecna ulica Rzeszowska) oraz prostopadła do południowej pierzei rynku uliczka przecinająca południowy blok przyrynkowy, obecnie stanowiąca początkową część ulicy Rzeszowskiej. Przebieg wspomnianej, obecnie nie istniejącej, biegnącej łukiem uliczki sugeruje, że pierwotnie musiała ona coś okrążyć. Z kolei fakt, że zaznaczona na planie uliczka, będąca w tej chwili początkowym odcinkiem ulicy Rzeszowskiej, nie wychodzi z narożnika rynku jak pozostałe, lecz prowadzi między skrajną, zachodnią działką bloku przyrynkowego, wskazuje, że została ona przebita wtórnie (ryc. 9).

Porównanie układu przestrzennego Rudnika z planami innych miast prywatnych lokowanych w XVI i XVII wieku w województwie sandomierskim (np. Tarłów, Ulanów, Lasocin, Gliniany) sugeruje, że w południowo-za-

chodnim narożniku rynku rudnickiego powinien znajdować się plac z kościołem parafialnym. Interesujące jest zwłaszcza porównanie planu Rudnika z planem położonego u ujścia Tanwi do Sanu Ulanowa (ryc. 8), założonego w 1616 roku przez Stanisława Ulińskiego, a więc przedstawiciela rodziny, w posiadaniu której znajdował się wówczas Rudnik (por. Kuśnierz 1993, 52). W obu przypadkach zarówno wymiary rynku, działek, układ ulic są niemal identyczne. W południowo-zachodnim narożniku rynku w Ulanowie znajduje się plac z kościołem parafialnym, który obiega łukiem prowadząca na tyłach rynku uliczka. Jego usytuowanie w obrębie rynku, wymiary oraz istnienie owej okrężającej uliczki ściśle odpowiada temu co można zaobserwować na planie katastralnym Rudnika z 1853 roku. Wszystko to pozwala na wysunięcie hipotezy, że rozmierzając rynek, bloki i działki przyrynkowe w Rudniku, pozostawiono w jego południowo zachodnim narożniku plac, gdzie w przyszłości miał stanąć kościół parafialny. Do jego wzniesienia jednak nie doszło, zapewne z powodu ograniczonych możliwości finansowych zarówno mieszczan, jak też właścicieli Rudnika, o czym świadczą również późniejsze kłopoty z utrzymaniem parafii. Gdy w roku 1585 zdecydowano się na erygowanie parafii dla miasta, wcześniej należącego do parafii w Kopkach, ówczesna właścicielka dóbr rudnickich, Anna z Lipnika Kormanicka przekazała na kościół parafialny wzniesioną kilka lat wcześniej, w 1581 roku prywatną kaplicę dworską pw. św. Trójcy usytuowaną w obrębie położonego na południowy wschód od rynku, przy trakcie do Leżajska, zespołu dworskiego (Florek 1993, 15). Nie wykorzystany plac pod kościół z czasem zabudowano, a po pożarze miasta w 1896 roku, gdy rozmierzano na nowo jego najbardziej zniszczoną zachodnią część, ową łukiem biegnącą uliczkę, jako niepotrzebną, zlikwidowano.

Jak wspomniano wyżej, na kościół parafialny dla Rudnika przeznaczona została wybudowana w 1581 roku w obrębie zespołu dworskiego właścicieli miasta (por. dalej) drewniana kaplica pod wezwaniem św. Trójcy. W przeciwieństwie do zabudowań dworskich nie została ona zniszczona w czasie „potopu” w latach 1655–1656. Jednak wizytacje biskupie z lat 1727 i 1738 opisują bardzo zły stan budynku kościoła: [...] *podłoga i sufit z desek połamane [...], ścianę zachodnią należy wyprostować by nie popadła w większą ruinę [...] należy pomyśleć o naprawie kościoła w całości* (Wizytacja 1727, 41); *Kościół drewniany [...] w wielu miejscach dziurawy, zakrystia stara drewniana zgniła [...] dzwonnica bardzo starej struktury, pokryta deskami, dach i obicia zniszczone* (Wizytacja 1738, 281–289). Krótco przed 1764 rokiem kościół został częściowo naprawiony, m.in. drewniane ściany zostały ściągnięte metalowymi klamrami i wyprostowane (Wizytacja 1765, 53), niewiele to jednak musiało pomóc skoro ze względu na wielkie zniszczenie kościoła kolejny właściciel miasta, Jan Chryzostom Grabiński, ufundował w roku 1791 nowy, także drewniany, który stanął w miejscu starego (Słownik 1888, 933). W cztery lata później, w 1775 roku, na peryferiach miasta, przy drodze do Leżajska założono nowy cmentarz parafialny likwidując jednocześnie dotychczasowy przykościelny. Drewniany kościół p.w. św. Trójcy uległ spaleni

ostrzału artyleryjskiego w 1914 roku. Obecny murowany wzniesiono w latach 1927–1928.

Katarzyna Ulińska w dokumencie z 1598 roku potwierdzającym nadania i przywileje dla miasta wprowadziła ograniczenia w osiedlaniu się w nim ludności żydowskiej (AMR II, 13–20; APR I, 23–28). Nie przeszkodziło to jednak w jej napływie. Jeszcze przed połową XVII wieku Żydzi wystawili przy trakcie do Leżajska, na wschód od rynku, między nim a kościołem parafialnym (przy obecnej ulicy Mickiewicza), drewnianą synagogę, a w jej sąsiedztwie założyli cmentarz. Cmentarz ten jest zaznaczony jeszcze na planie katastralnym z 1853 roku. Taka jego lokalizacja, biorąc pod uwagę rygorystyczne przepisy dotyczące sytuowania cmentarzy żydowskich (por. Muszyński 1991, 169–170), wskazuje pośrednio, że był to teren wówczas nie zabudowany, a zabudowa miejska ograniczała się do bloków przyrynkowych. Ponieważ synagoga znajdowała się blisko kościoła i modlitwy i śpiewy Żydów były w nim słyszane, co przeszkadzało mieszkańcom katolickim a zwłaszcza proboszczowi, na wniosek plebana Sobolewskiego biskup krakowski Stanisław Kostka Załuski w 1756 roku nakazał Żydom rudnickim budowę nowej, z zastrzeżeniem, że powinna się ona znajdować dalej od kościoła i nie przy głównej ulicy (Wizytacja 1738, 286). Ostatecznie synagoga stanęła na tyłach północnej pierzei rynku, przy obecnej ulicy Wałowej, zaś nowy cmentarz żydowski usytuowano na peryferiach zabudowy miejskiej, przy drodze do Dolin. Stary cmentarz, zapewne już nieużytkowany, istniał jeszcze w połowie XIX wieku, co potwierdza plan katastralny z 1853 roku. Fragmenty pochodzących z niego macew, złożone wzdłuż granicy zajmowanej pierwotnie przez cmentarz działki od strony ulicy Koszykowej, można było oglądać jeszcze w początkach lat 80. XX wieku.

4. Siedziby właścicieli miasta w XVI–XIX wieku

Na wschód od rynku, na cyplu utworzonym przez krawędź plejstocенskiej terasy Sanu i koryto Rudni do połowy XVII wieku znajdowała się siedziba kolejnych właścicieli miasta: Lipnickich, Kormanickich i Ulińskich. Nie wiemy, czy powstała ona jednocześnie z lokacją miasta, czy istniała wcześniej. Brak bezpośrednich informacji na temat jej wyglądu. Użycie przez Andreasa Cellariusza określenia *arx*, *arcis* w stosunku do dworu w Rudniku (Cellarius 1659, 181) a w okresie późniejszym nazywanie miejsca gdzie stał *zamczyskiem* – po raz pierwszy w 1682 roku (Akta Miasta 1566–1950, 277), wskazuje na jego obronny charakter. Wydaje się, że obronność ta wynikała przede wszystkim z lokalizacji: od południa i wschodu dostęp do zespołu dworskiego utrudniała Rudnia z istniejącymi na niej stawami, od północy podmokłe tereny w dolinie Sanu, oraz z faktu, że dwór, jako jedyny wówczas budynek w Rudniku, był prawdopodobnie murowany. Cały zespół dworski był z pewnością ogrodzony, nie można wykluczyć, że od strony zachodniej, a więc od zabudowań miasta, skąd dostęp był najłatwiejszy, były to bardziej solidne

fortyfikacje w postaci wału bądź palisady (Florek 1995, 15). Mogły być one podobne do wału odcinkowego, jaki jeszcze do niedawna (został zniszczony w latach 90. XX wieku) znajdował się przy dworze w Zarzeczcu, odległym kilkanaście kilometrów od Rudnika (por.: Kunysz 1968, 85). Z informacji o zasypanych piwnicach i bliżej nieokreślonych murach kamiennych mających się znajdować na zachód od kościoła, między nim a ulicą Sanową można domniemywać, że dwór był podpiwniczony (por.: Florek 1995, 15 i przypis 16). Nie można wykluczyć, że mógł mieć formę niskiej wieży mieszkalnej, a więc podobną jak dwór w położonych po drugiej stronie Sanu Bielinach, również pochodzący z XVI wieku. Wieżowe dwory rycerskie (szlacheckie) były dość popularne u schyłku średniowiecza i w okresie wczesnonowożytnym na terenie Ziemi Sandomierskiej. Obok dworu w Bielinach można tu wymienić np. dwór Ossolińskich a potem Tarnowskich w Dzikowie (Florek 1992c; 1996), „kamienicę” w Ublinku, wieżę w Tudorowie (Florek 1992a), czy też ostatnio odkryty budynek wieżowy na folwarku Krakówka w Sandomierzu (Florek, Polanowski 2002). Obok dworu znajdowały się inne budynki mieszkalne i gospodarcze. Jeden z nich, zwany „Masztarnią” został w 1606 roku przez Katarzynę Ulińską, ówczesną właścicielkę miasta, przeznaczony na mieszkanie dla organisty, ten jednak odmówił zamieszkania w nim z powodu jego złego stanu (Akta Parafii 1585–1756, 9; Akta Parafii 1748–1792, 17–18). W 1581 roku Anna z Lipnika Kormanicka obok dworu postawiła kaplicę p.w. św. Trójcy, konsekrowaną w 1583 roku przez biskupa lwowskiego Jana Dymitra Solikowskiego, od 1585 roku pełniącą funkcję kościoła parafialnego (por. wyżej). Fakt ten miał znaczące konsekwencje, gdyż w krótkim czasie w obrębie zespołu dworskiego obok dawnej kaplicy a teraz kościoła parafialnego, stanęły wolnostojąca dzwonnica, budynki z mieszkaniami dla proboszcza, wikarych i organisty, szkoła parafialna, szpital (przytułek) dla ubogich, a także założono cmentarz. W ten sposób zespół dworski zmienił całkowicie swój charakter.

Ciągłe zmiany właścicieli dóbr rudnickich, którzy ponadto większość czasu przebywali poza nimi, brak zainteresowania z ich strony zarówno miastem, jak i dworem (por. Florek 1995, 16–21), spowodował powolną dewastację zespołu dworskiego w ciągu pierwszej połowy XVII wieku. Sam budynek dworu w roku 1656 musiał już nie nadawać się do zamieszkania, skoro przejeżdżający przez Rudnik król szwedzki Karol Gustaw zatrzymał się nie w nim, ale na stojącej obok plebanii (Święcki 1828, 172). W kilkadziesiąt lat później budynki dworskie zostały rozebrane, a plac gdzie stały, określony jako *zamczysko* został przeznaczony pod zabudowę na potrzeby mieszkańców miasta (Akta Parafii 1585–1756, 277). Ponieważ jednak jakieś miejsce, gdzie właściciele dóbr rudnickich mogli by się zatrzymać lub dłużej zamieszkać było potrzebne, prawdopodobnie jeszcze pod koniec XVII wieku bądź na początku wieku XVIII, z pewnością przed 1719 rokiem, wybudowany został na ich potrzeby drewniany dwór we wsi Łętownia, kilkanaście kilometrów od Rudnika. Miało to miejsce w czasie, gdy właścicielami miasta byli Aleksander Adam Drzewicki, podkomorzy lubelski (zmarły w 1711 roku) lub

jego córka Konstancja, żona Józefa Sołtyka, kasztelana lubelskiego (Florek 1995, 18–19). Sądząc po zachowanych, chociaż już słabo czytelnych w terenie, pozostałościach nasypów ziemnych, był on prawdopodobnie otoczony jakimś rodzajem fortyfikacji ziemnych. Przed końcem XVIII wieku, w bliżej nie ustalonych okolicznościach, siedziba właścicieli dóbr rudnickich została przeniesiona do wsi Kopki. Nowy dwór postawiono na pograniczu z gruntami Rudnika, w sąsiedztwie miejsca, gdzie od traktu do Leżajska odchodziła droga do przewozu przez San do Bielin. Jest on zaznaczony na tzw. mapie Miega z lat 1779–1782 i opisany jako *Edelhof* a więc „dwór szlachecki”. Prawdopodobnie budowa nowego dworu miała miejsce za czasów Franciszka Potockiego bądź jego brata Wincentego Potockiego, właścicieli dóbr rudnickich do 1781 roku. Dwór ten, otoczony parkiem krajobrazowym, przebudowany w połowie XIX wieku przez rodzinę Hompeschów, kolejnych właścicieli miasta, po zniszczeniach w czasie I wojny odbudowany został w latach 20. XX wieku w stylu barokowo-klasycystycznym przez Hieronima Tarnowskiego.

Zakończenie

Rudnik nad Sanem jest przykładem jednej z pierwszych na obszarze Ziemi Sandomierskiej prywatnych lokacji miasta, które miało stać się centrum administracyjnym i gospodarczym niewielkiego klucza majątkowego składającego się z kilku okolicznych wsi a jednocześnie – z racji położenia przy trakcie Sandomierz–Przemyśl i nad spławnym Sanem mogło uczestniczyć w handlu ponadlokalnym. Do założeń tych dostosowano jego wielkość i układ przestrzenny będący jedną z pierwszych na tych terenach prób zastosowania renesansowej koncepcji miasta prywatnego zespoleonego z siedzibą właścicieli. Na pełną realizację tej koncepcji jak również zgodny z początkowymi oczekiwaniami rozwój miasta nie pozwoliły częste zmiany właścicieli dóbr rudnickich, ich ograniczone możliwości finansowe, konkurencja ze strony innych, sukcesywnie zakładanych nad Sanem miast prywatnych, w tym najbliższych – Ulanowa i Krzeszowa, a w końcu wydarzenia wojenne połowy wieku XVII i wywołany nimi kryzys gospodarczy. Wszystkie te czynniki znalazły swoje odbicie również w przekształcaniach przestrzennych i zabudowie miasta, w tym m.in. nie zrealizowaniu budowy kościoła parafialnego w narożniku rynku i upadku, a potem likwidacji i przeniesieniu poza Rudnik siedziby właścicieli dóbr rudnickich. Wygląd Rudnika przed końcem XIX wieku najlepiej oddaje jego charakterystyka zawarta w notatce „Obrazek znad Sanu” ze 148 numeru „Czasu” z 1855 roku: *....miasteczko biedne, mieszkańcy biedni, kościółek drewniany lichy, bożnica żydowska także drewniana, ale gmina cała bogata w wiarę i zakon.*

Zaprezentowane wyżej rozważania dotyczące układu przestrzennego Rudnika i lokalizacji najważniejszych obiektów oparte są na informacjach zawartych w źródłach pisanych i kartograficznych, w przypadku tych ostatnich, w powiązaniu z analizą współczesnej topografii okolic miasta. Weryfi-

kacja zawartych w nich wniosków jest możliwa w oparciu o badania archeologiczne. Ich podjęcie wydaje się możliwe i celowe w przypadku miejsca, gdzie znajdowała się pierwsza siedziba właścicieli miasta, a więc w otoczeniu kościoła parafialnego. Wskazane jest też objęcie rozpoznaniem archeologiczno-architektonicznym budynku dworu rudnickiego. Na swojego odkrywcę czeka też domniemany wczesnośredniowieczny obiekt strażniczo-obronny jaki prawdopodobnie znajdował się o okolicach Stróży.

Rafał Niedźwiadek*

The historical development of Końskowola

ABSTRACT

R. Niedźwiadek 2012, The historical development of Końskowola. *Analecta Archaeologica Ressoiviensia* 7, 531–584

Końskowola was granted a town charter in the early 16th century. The town was founded by Andrzej Tęczyński. Archaeological and historical sources imply that permanent settlement in that area began already in the early Middle Ages. At first parish was founded and then management center for nobles goods was established. The creation of the city was the culmination of this process.

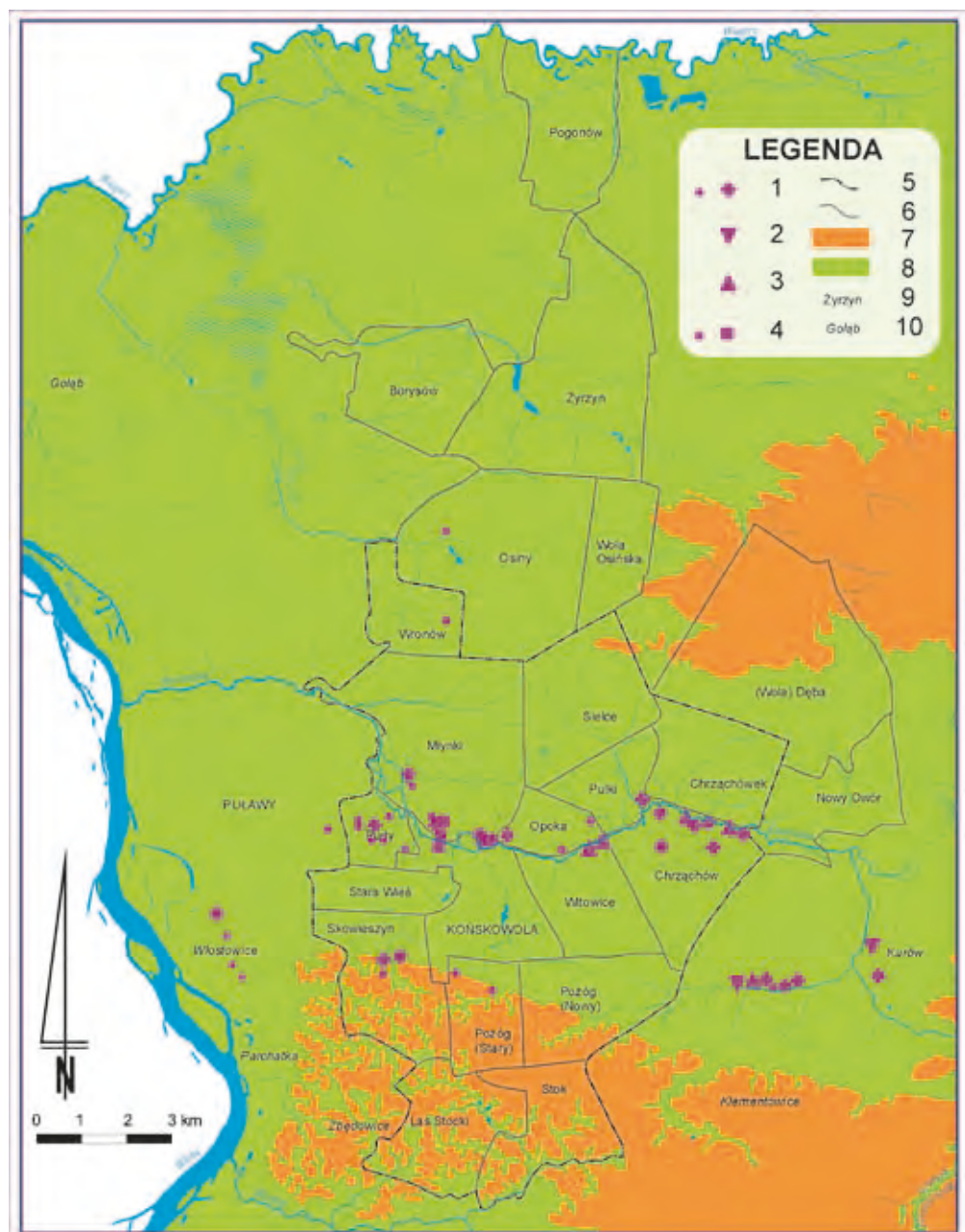
Keywords: parish centre, settlement, city archaeology, Tęczyński family, Końskowola

Received: 20.03.2012; Revised: 24.08.2012; Accepted: 16.12.2012

Końskowola, now a relatively small settlement in the shadow of neighbouring Puławy, was once a seat of the Lublin branches of the Koninski, Tęczyński, Opaliński, Lubomirski, Sieniawski and Czartoryski families. Their courts attracted numerous public figures, including several Enlightenment intellectuals, such as Grzegorz Piramowicz, Franciszek Zabłocki and Franciszek Dionizy Kniaźnin. The domination of Końskowola by Puławy began when Duke Stanisław Herakliusz Lubomirski built his summer residence on the Vistula River in 1676–1679. In that period, family ties with the medieval seat of the powerful Tęczyński family were already loosening. Finally, Prince Adam Kazimierz Czartoryski moved his residence to Puławy in 1784, though Końskowola remained the economic centre of the vast family estate on the Vistula.

Końskowola, and its parish church in particular, was treated as joint property of the families, and numerous manuscripts and antique books, the oldest dating to the town charter, were gathered there over the centuries. This copious collection of historical sources is stored in the parish archive, very partially explored and edited by the “Fara Końskowolska” Society for the Preservation of Cultural Heritage (Pytlak 2009a). Only once in its recent history has Końskowola attracted the attention of historians, when in 1982 the Institute of History at the

* Archee. Badania i Nadzory Archeologiczne, ul. Królewska 6/6, 20–109 Lublin, archee@plusnet.pl

Maria Curie-Skłodowska University, Lublin, held a conference occasioned by the 450th anniversary of granting the town charter, which resulted in the large-scale work *Dzieje Końskowoli*, edited by R. Szczygieł, published in 1988.

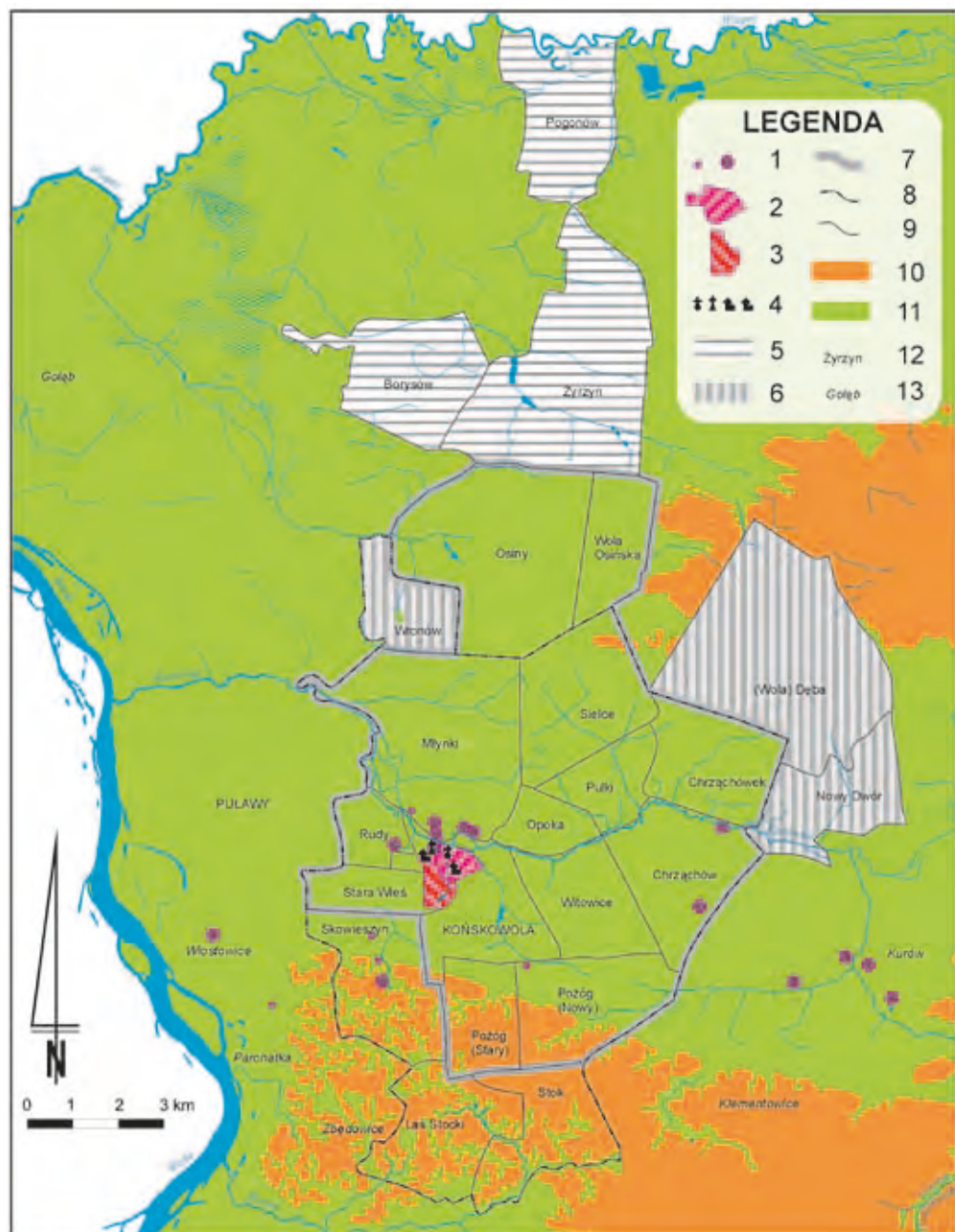
Until the 21st century, archaeological research into the area was limited. Surface exploration carried out for the Polish Archaeological Record in 1981 (Zakościelna 1981) led to the discovery of a few open sites north of the town, outside its former boundaries. Excavations in the 1980s focused on several prehistoric sites of the Magdalenian, Lublin-Volhynian, Funnel Beaker, Globular Amphorae and Przeworsk cultures.

The surface exploration also generated some data on open settlements and settlement traces from the early Middle Ages. The oldest of these, dating to the 6th–7th centuries, are situated within the present administrative boundary of Skowieszyn (Gurba 1988, 6–8), while settlement points from later medieval periods are scattered along the valley of the Kurówka River (Fig. 1, 2).

Archaeological research into the history of Końskowola itself has only become possible in the last ten years, since all projects carried out in areas under the conservator's protection are required by law to remain under archaeological supervision. The author is the first archaeologist to conduct such research into the area (Niedźwiadek 2000a). The results were an incentive to further exploration of the complex past of the area. Thanks to the interest and understanding of the local community, it was possible in 200* to start excavations at crucial locations in the town, namely at the church and the Tęczyńskis' ancestral residence.

Fig. 1. Distribution of early medieval settlement points (by R. Niedźwiadek and D. Bednarski). Legend: 1 – traces and settlements dated to the early Middle Ages; 2 – settlements dated to the 6th–10th centuries; 3 – settlements dated to the 10th–13th centuries; 4 – settlement traces and settlements dated to the 6th–13th centuries; 5 – present-day boundaries of the Końskowola commune; 6. present-day boundaries of the town; 7 – upland areas (over 200 m above sea level); 8 – lowland areas (under 200 m above sea level); 9 – historical villages or towns related to Końskowola; 10 – other villages or towns of medieval origin

Ryc. 1. Rozmieszczenie wczesnośredniowiecznych punktów osadniczych (rys. R. Niedźwiadek, D. Bednarski). Legenda: 1 – ślady i osady datowane ogólnie na wczesne średniowiecze; 2 – osady datowane VI–X w.; 3 – osady datowane X–XIII w.; 4 – ślady osadnicze i osady datowane VI–XIII w.; 5 – współczesne granice gminy Końskowola; 6 – współczesne granice miejscowości; 7 – obszary wyżynne (powyżej 200 m n.p.m.); 8 – obszary nizinne (poniżej 200 m n.p.m.); 9 – historyczne miejscowości związane z Końskowolą; 10 – inne miejscowości o metryce średniowiecznej

Topography

The growing importance of Końskowola may be traced back to its geographical location. The historic seat lies on the border between two different regions, the Nałęczów Plateau and the Lubartów High Plain (according to J. Kondracki, 2002). The Nałęczów Plateau, formed of loess and covered with very fertile soils, has the densest network of gullies in Europe (Kondracki 2002, 182). The Lubartów High Plain is part of the Central Polish Lowlands, a relatively unvaried landscape, with its substratum dominated by sands or clayey sands deposited during the Central Polish Glaciation (Wilgat 1998, 84) and covered by loess soils of moderate utility, containing about 2% humus (Turski *et al.* 1993, 49). Differences between these two regions are discernible not only in the lie of the land but also in sediments uncovered during archaeological excavations, characterised by patches of loess in the southern areas, and sands and clays in the northern part of the explored area (Niedźwiadek, Tkaczyk 2010, 81; Niedźwiadek, Żórawski 2010, 5).

The arrangement and density of the drainage system in the Nałęczów Plateau and the Lubartów High Plain are also very different. The Plateau is dominated by dry gullies which periodically channel rain water or melting snow, while the High Plain has a much thicker network of constantly fed watercourses. The Kurówka is the main river of the area,

Fig. 2. Development of Końskowola and its vicinity in the late Middle Ages (by R. Niedźwiadek and D. Bednarski). Legend: 1 – traces and settlements dated to the late Middle Ages (data from the Polish Archaeological Record, AZP); 2 – Site 83 (Końskowola); 3 – Site 86 (Stara Wieś); 4 – locations: parish church of the Finding of the Holy Cross, St Anne's church, the Tęczyńskis' castle, the Konińskis' supposed residence; 5 – present-day villages which temporarily belonged to the parish of Końskowola in the 15th century; 6 – present-day villages which temporarily belonged to the parish of Końskowola in the 16th century; 7 – the Konińskis' estate in the mid-15th century (present-day boundaries); 8 – present-day boundaries of the Końskowola commune; 9 – present-day boundaries of the town; 10 – upland areas (over 200 m above sea level); 11 – lowland areas (under 200 m above sea level); 12 – historical villages or towns related to Końskowola; 13 – other villages or towns of medieval origin

Ryc. 2. Zagospodarowanie okolic Końskowoli w późnym średniowieczu (rys. R. Niedźwiadek, D. Bednarski). Legenda: 1 – ślady i osady datowane ogólnie na późne średniowiecze (z badań AZP); 2 – zasięg stanowiska nr 83 (Końskowola); 3 – zasięg stanowiska nr 86 (Stara Wieś); 4 – lokalizacja: kościoła farnego pw. Znalezienia Krzyża Św., kościoła pw. Św. Anny, zamku Tęczyńskich, domniemanej siedziby Konińskich; 5 – wsie we współczesnych granicach przejściowo należące do parafii w Końskowoli w XV w.; 6 – wsie we współczesnych granicach przejściowo należące do parafii w Końskowoli w XVI w.; 7 – zasięg własności Konińskich ok. poł. XV w. (we współczesnych granicach miejscowości); 8 – współczesne granice gminy Końskowola; 9 – współczesne granice miejscowości; 10 – obszary wyżynne (powyżej 200 m n.p.m.); 11 – obszary nizinne (poniżej 200 m n.p.m.); 12 – historyczne miejscowości związane z Końskowolą; 13 – inne miejscowości o metryce średniowiecznej

with its sources south-east of Końskowola, in Pożóg Nowy. From there, the river curves to the east and north, entering the neighbouring town of Kurów, then turns back to the west and moves almost latitudinally toward the Vistula, flowing into it within the present-day administrative boundaries of Puławy. The Kurówka and its tributaries, mostly unnamed, influenced the shape of prehistoric and medieval settlement. Later on, a few historical villages, namely Chrzążów, Witowice, Rudy and Młynki, were founded on the valley sides. Końskowola, too, was established where Kurówka is fed by its tributary locally known as Struga (Fig. 2).

Settlement context

The distribution of the early medieval settlements and settlement traces suggests that their location was determined by the drainage system (Fig. 1). The lower slopes of the Kurówka valley, from the sources of the river to the present-day western boundary of the Końskowola commune, are marked by a number of settlement points. Surface exploration carried out in the early 1980s did not aim for precise dating of the medieval material and as a consequence maps of the Polish Archaeological Record usually give only general information such as “early medieval”. As a result, it is impossible to reconstruct the intensity of land development in the tribal and the Piast periods or to explore models and dynamics of settlement. However, recent watching briefs of linear projects and provisional surface exploration have indicated the presence of pottery related to the tribal period and the beginnings of Polish statehood. A complete chronological sequence of ceramic fragments has been recorded for the period between the 9th century and the 15th century, when Końskowola was mentioned in documents for the first time, and the 16th century, when the town was granted a charter. This may mean that larger or smaller settlements existed where the towns later developed, as shown by the surface finds of pottery. Moreover, the research identified several features which may be dated to the reign of the Piast dynasty before Christianisation (Niedźwiadek, Tkaczyk 2010, 82–83).

It may be concluded, therefore, that the historic villages, the oldest of them dating back to the 12th or 13th centuries, were granted charters in the region which had been used and developed at least since the 9th

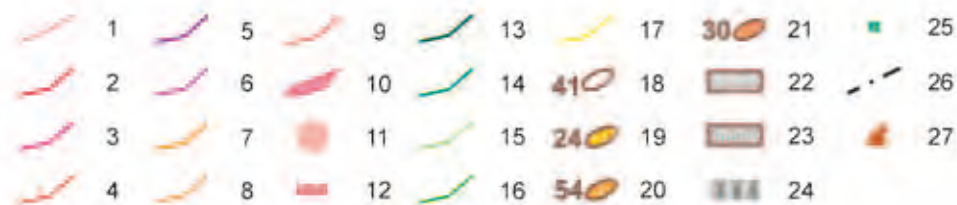
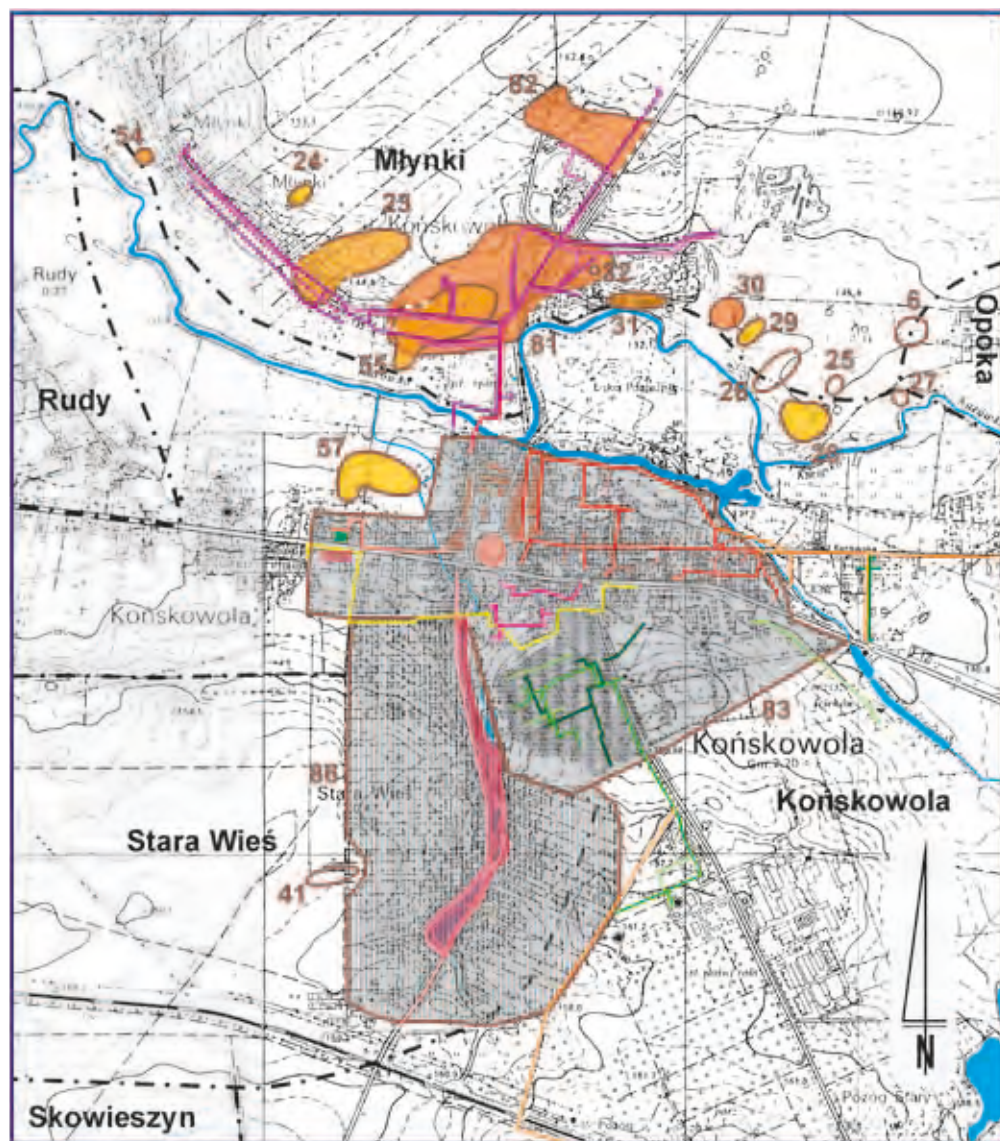
century. The archaeological records at our disposal make it difficult to determine whether the charters were intended to help organise an already formed settlement network. Many of the early medieval settlements and settlement traces seem to have been arranged according to the division of the land into fees still discernible on topographic maps drawn in the 1960s (Fig. 3). This regularity becomes even more obvious when the arrangement of settlement points is transferred onto historic maps. For the estate in Końskowola, we have the *Plan of the Końskowola Manor Farm belonging to the Demesne of the same name* from 1827 (Fig. 4).

This map shows that a compact forest complex north-west of Końskowola, as it is also today. Pine forests grow on dune-like hills formed during the last glaciation and mostly covered by poor soils. The conditions were unfavourable to development of the land, as proven by the location of settlements dated to the early Middle Ages and of historical towns.

Historical context

Information directly concerning Końskowola is relatively late; a place bearing that name is documented for the first time in the latter half of the 15th century. However, earlier records provide some data on villages surrounding Końskowola. To the south of Końskowola, Skowieszyn belonged to the demesne of the Premonstratensian monastery in Zwierzyniec near Krakow. Estates of the Premonstratensians (Norbertines) in the western part of the Lublin region included other villages located closer to the Vistula, such as Wietrzna Góra, later to become Kazimierz Dolny (Rozwałka 1999, 70–71). Sources confirm that Premonstratensians collected a tithe from Skowieszyn in the late 12th century (Sochacka 1988, 23–24). To the south of present-day densely inhabited Skowieszyn, there is a cluster of settlement points dated to the early Middle Ages (Fig. 1). Historical and archaeological data, therefore, attest the presence of a developed settlement pattern in the area.

Some three kilometres from Końskowola, the village of Witowice provided tithes to the Benedictine monastery on Łysa Góra from the 12th/13th to the 15th centuries (Rozwałka 1999, map 22). The beginning of the tithe coincided with the foundation and endowment of the monastery (Sochacka 1988, 23), so we may assume that the privilege

included well-developed areas with fields cultivated for a long time. Again, archaeological data confirm the presence of stable settlement: between Końskowola and Kurów there were early medieval settlements along the Kurówka (Fig. 1). The development of villages known from 14th – and 15th-century records may have been encouraged by the fertile soils and gentle slopes of the valley as well as by the political stability of the Lublin region in the reign of Casimir the Great.

Close to Witowice, a village named Wola Witowska was built, presumably in the 14th century. Apparently, Witowice had developed so well that it was necessary to establish a new village. We have no source information about the founders of Witowice, but the owners of the land along the Kurówka, most probably noblemen, took good care of their

Fig. 3. Schematic record of research materials in Końskowola against the background of an extract of a contemporary topographical map (by R. Niedźwiadek and D. Bednarski). Legend: 1. course of investigations (Niedźwiadek 2000a); 2 – course of investigations (Niedźwiadek 2000b); 3 – course of investigations (Niedźwiadek 2002); 4 – course of investigations (Niedźwiadek, Tkaczyk 2010); 5, 6, 7 – course of investigations (Niedźwiadek, Tkaczyk 2005); 8 – course of investigations (Żórawski, Bednarski, Niedźwiadek, Tkaczyk 2010); 9 – course of investigations (Niedźwiadek, Żórawski 2010); 10 – extent of investigations (Bednarski, Niedźwiadek 2010); 11 – parish church of the Finding of the Holy Cross (Niedźwiadek, Tkaczyk 2011); 12 – the Tęczyńskich' castle / "Old Presbytery" (Tkaczyk 2010); 13 – extent of investigations (Włodarczyk 2000); 14 – extent of investigations (Matyaszewski 2000); 15 – extent of investigations (Jóźwiak 2003); 16 – extent of investigations (Jóźwiak 2004); 17 – extent of investigations (Dzieńkowski, Gołub 2001); 18 – numbers and extents of AZP sites (without prehistoric material); 19 – numbers and extents of AZP sites (with early medieval material); 20 – numbers and extents of AZP sites (with early and late medieval material); 21 – numbers and extents of AZP sites (with late medieval and modern material); 22 – site 83 (Końskowola); 23 – site 86 (Stara Wieś); 24 – manor farm; 25 – St Anne's church; 26 – present-day boundaries of the town; 27 – blocks of buildings of the chartered town

Ryc. 3. Schematyczny zapis zasobów badawczych Końskowoli na tle wycinka współczesnej mapy topograficznej (rys. R. Niedźwiadek, D. Bednarski). Legenda: 1 – przebieg inwestycji (R. Niedźwiadek 2000a); 2 – przebieg inwestycji (R. Niedźwiadek 2000b); 3 – przebieg inwestycji (R. Niedźwiadek 2002); 4 – przebieg inwestycji (R. Niedźwiadek, J. Tkaczyk 2010); 5, 6, 7 – przebieg inwestycji (R. Niedźwiadek, J. Tkaczyk 2005); 8 – przebieg inwestycji (S. Żórawski, D. Bednarski, R. Niedźwiadek, J. Tkaczyk 2010); 9 – przebieg inwestycji (R. Niedźwiadek, S. Żórawski 2010); 10 – zasięg inwestycji (D. Bednarski, R. Niedźwiadek 2010); 11 – kościół farny pw. Znalezienia Krzyża Św. (R. Niedźwiadek, J. Tkaczyk 2011); 12 – zamek Tęczyńskich / „Stara Plebania” (J. Tkaczyk 2010); 13 – zasięg inwestycji (D. Włodarczyk 2000); 14 – zasięg inwestycji (M. Matyaszewski 2000); 15 – zasięg inwestycji (J. Jóźwiak 2003); 16 – zasięg inwestycji (J. Jóźwiak 2004); 17 – zasięg inwestycji (T. Dzieńkowski, S. Gołub 2001); 18 – numery stanowisk AZP i ich zasięgi (wyłącznie z materiałem pradziejowym); 19 – numery stanowisk AZP i ich zasięgi (z materiałem wczesnośredniowiecznym); 20 – numery stanowisk AZP i ich zasięgi (z materiałem wczesno- i późnośredniowiecznym); 21 – numery stanowisk AZP i ich zasięgi (z materiałem późnośredniowiecznym i nowożytnym); 22 – zasięg stanowiska nr 83 (Końskowola); 23 – zasięg stanowiska nr 86 (Stara Wieś); 24 – obszar folwarku; 25 – lokalizacja kościoła pw. Św. Anny; 26 – współczesne granice miejscowości; 27 – bloki zabudowy lokacyjnej miasta

estate. They founded a parish church dedicated to the Holy Cross – not in Witowice but in its “progeny” Wola Witowska. This initiative may be linked with Męcina of Konin (Manczina de Konyn, coat of arms Rawa), burgrave of the lower castle in Lvov. The exact date of the foundation is unknown, but it must have taken place between 1375 and 1394–1400, when Męcina held the demesne. The first of those dates is related to a register of Peter’s Pence which did not mention the church in Wola Witowska, whereas records from 1394–1400 stated that Krakow’s bishop Piotr Wysz had endowed a parish with tithes from Witowice, Wola Witowska, Pożóg and Rudki (Sochacka 1987, 24). Moreover, a document from 1418 mentioned a rector of the church school in Wola Witowska (Sochacka 1988, 28).

The foundation of the parish church stimulated development of the village. In the first half of the 15th century, Wola Witowska was renamed Wola Konińska after its owners, the Konińskis. The new name was first mentioned in 1442, but the old one remained in use at least till the end of the 15th century; even Jan Długosz wrote *Wola Konynska alias Wythowska*. The names were interchangeable in everyday life and in documents (Sochacka 1988, 29).

Soon after the renaming, in the mid-15th century the Konińskis established a new village next to the old one and named it Wola Konińska. To differentiate between the two places, the earlier one was called Stara Wieś [Old Village], *Wola dicta Starawzech* (Wojciechowski *et al.* 1986, 135). Judicial records of a trial in 1480 of peasants from Pożóg for murder listed Mikołaj, son of a leader of Wola called Stara Wieś, and a cobbler from Witowska Wola (Sochacka 1988, 32) among the victims. The first documented mention of Końskowola (*Konskowola*) is in 1473 (Wojciechowski *et al.* 1986). The Konińskis, therefore, initiated place name and topographic changes, the former consisting of giving a name to their family residence, the latter in transferring the name onto a new centre of their demesne and renaming their original seat as Stara Wieś.

After Męcina’s death, the demesne was inherited by his son Dzierśław, who had four sons: Piotr, Jan, Paweł and Jakub. In 1431, after division of the estate among the heirs, the lands on the Kurówka fell to Jan, and other parts of the vast demesne in the north of the Lublin region were taken over by his brothers, thus creating several branches of the family. All the Konińskis, however, were attached to

their family residence; until the early 16th century some of them still added *from Konińska Wola* to their signatures, though they no longer owned it (Pytlak 2009a, 9).

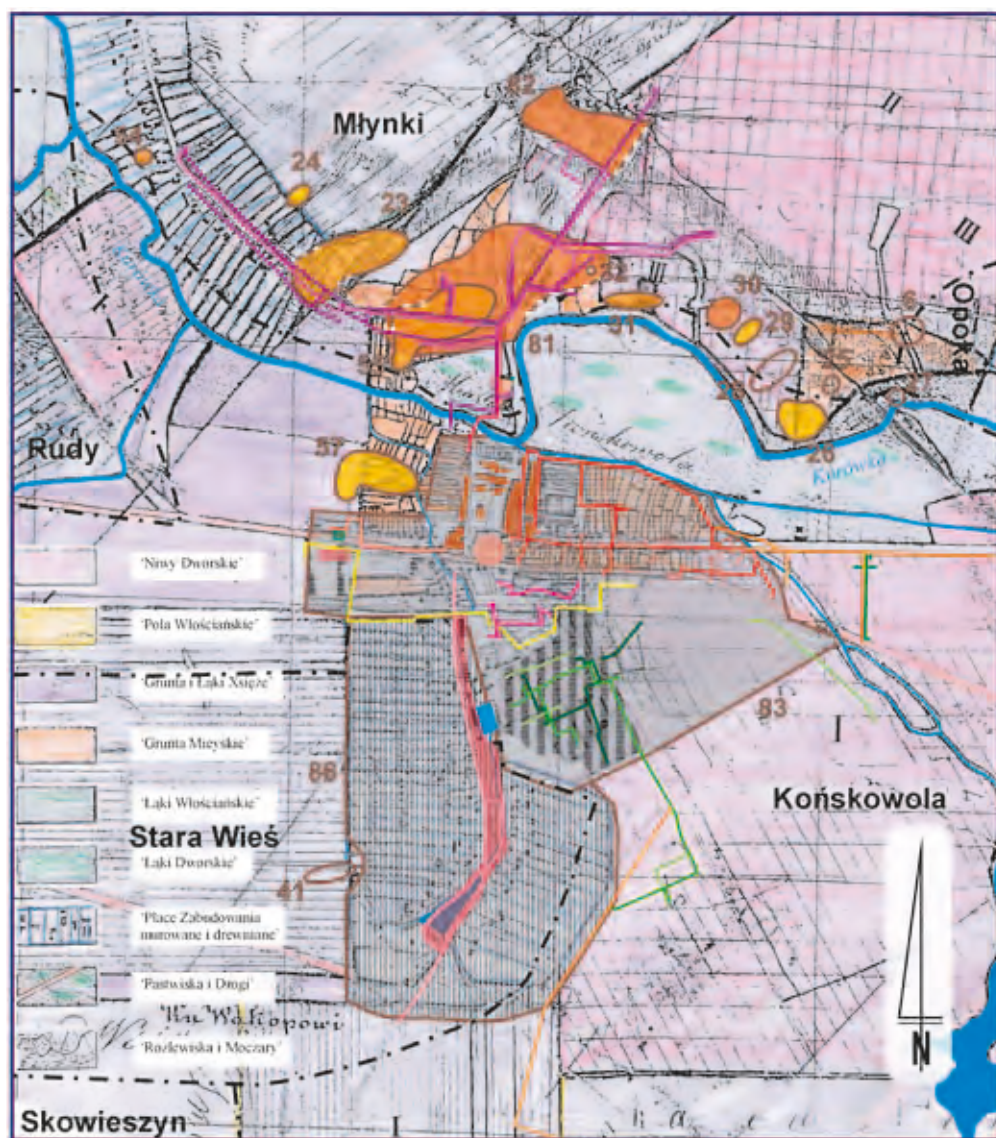
Jan Koniński, married to Anna Rytwiańska, had only one child, Anna, who in 1489 brought the estate as her dowry to Gabriel Tęczyński, son of Jan – the castellan of Krakow, the highest-ranking lay official in Poland under the Jagiellon dynasty. The marriage initiated a new phase in the history of the demesne. Anna and Gabriel's sons Jan, Stanisław and Andrzej divided the estate among themselves in 1517. Końskowola and the neighbouring villages went to the youngest Andrzej, the castellan of Lublin since 1543, and the castellan of Krakow since 1561. Andrzej continued to develop his lands, and the most direct expression of his care was obtaining the Magdeburg law for Końskowola on June 8 1532 (Szczygiel 1988, 35–37).

Dziersław from Wola Konińska, and then Jan, systematically expanded their patrimony. They got possession of Chrzachów, Chrzakówek, Młynki, Osiny, Pożóg, Rudy, Witowice, Wola Witowska, Włostowice and Żyrzyn (Fig. 2). This intensive development of the estate resulted in two manor farms prospering in Wola Konińska in the latter half of the 15th century, one of them owned by the squire, the other by the parish priest (Sochacka 1988, 31).

The archaeological exploration of Końskowola

The presence of late medieval pottery has been recorded across almost the entire area of present-day Końskowola, both on the surface and in excavated cultural layers. The question is whether archaeology can help to exactly reconstruct the development of settlement there. It is worth trying to analyse various sections of the area and to juxtapose archaeological data with historical or cartographical sources.

Historical analysis shows that the oldest part of the estate of Końskowola lies in Stara Wieś. Several linear projects have been carried out under archaeological supervision in that area over the last thirteen years. The first, in 1999, failed to uncover historical layers dating from the period of the charter or the prosperity despite extensive excavation. The watching brief extended along the main communication route coinciding with a historic road linking Końskowola with Stara Wieś and Skowieszyn (Fig. 3, 4). In 1960s, the older layers were prob-

1	5	9	13	17	30	21	25
2	6	10	14	41	18	22	26
3	7	11	15	24	19	23	27
4	8	12	16	54	20	24	

ably removed during the construction of a paved road. The builders levelled local elevations and filled in depressions of the ground. The chronology of artefacts from the levelled layers, ranging from prehistoric times to the present, gives us some idea of the extent of those construction works (Niedźwiadek 2000a, 38–40).

More recent regeneration of ponds in the same area has confirmed the earlier conclusions. The ponds, constructed in the 1920s on the Struga, are located below the communication routes. Again, *in situ* historical layers have not been preserved. The dating and frequency of uncovered pottery imply that the area was used already in the Middle Ages but the most intensive development took place in the 17th and 18th centuries (Bednarski, Niedźwiadek 2010, 8, 16). It should be assumed, therefore, that the historical deposits were removed or considerably

Fig. 4. Record of research materials in Końskowola on a section of the *Plan of the Końskowola Manor Farm...* (by R. Niedźwiadek and D. Bednarski). Legend: 1 – course of investigations (Niedźwiadek 2000a); 2 – course of investigations (Niedźwiadek 2000b); 3 – course of investigations (Niedźwiadek 2002); 4 – course of investigations (Niedźwiadek, Tkaczyk 2010); 5, 6, 7 – course of investigations (Niedźwiadek, Tkaczyk 2005); 8 – course of investigations (Żórawski, Bednarski, Niedźwiadek, Tkaczyk 2010); 9 – course of investigations (Niedźwiadek, Żórawski 2010); 10 – extent of investigations (Bednarski, Niedźwiadek 2010); 11 – parish church of the Finding of the Cross (Niedźwiadek, Tkaczyk 2011); 12 – the Tęczyńskis' castle / "Old Presbytery" (Tkaczyk 2010); 13 – extent of investigations (Włodarczyk 2000); 14 – extent of investigations (Matyaszewski 2000); 15 – extent of investigations (Jóźwiak 2003); 16 – extent of investigations (Jóźwiak 2004); 17 – extent of investigations (Dzieńkowski, Gołub 2001); 18 – numbers and extents of AZP sites (without prehistoric material); 19 – numbers and extents of AZP sites (with early medieval material); 20 – numbers and extents of AZP sites (with early and late medieval material); 21 – numbers and extents of AZP sites (with late medieval and modern material); 22 – site 83 (Końskowola); 23 – site 86 (Stara Wieś); 24 – manor farm; 25 – St Anne's church; 26 – present-day boundaries of the town; 27 – blocks of buildings of the chartered town

Ryc. 4. Zapis zasobów badawczych Końskowoli na fragmencie *Planu folwarku końskowskiego ...* (rys. R. Niedźwiadek, D. Bednarski). Legenda: 1 – przebieg inwestycji (R. Niedźwiadek 2000a); 2 – przebieg inwestycji (R. Niedźwiadek 2000b); 3 – przebieg inwestycji (R. Niedźwiadek 2002); 4 – przebieg inwestycji (R. Niedźwiadek, J. Tkaczyk 2010); 5, 6, 7 – przebieg inwestycji (R. Niedźwiadek, J. Tkaczyk 2005); 8 – przebieg inwestycji (S. Żórawski, D. Bednarski, R. Niedźwiadek, J. Tkaczyk 2010); 9 – przebieg inwestycji (R. Niedźwiadek, S. Żórawski 2010); 10 – zasięg inwestycji (D. Bednarski, R. Niedźwiadek 2010); 11 – kościół farny pw. Znalezienia Krzyża Św. (R. Niedźwiadek, J. Tkaczyk 2011); 12 – zamek Tęczyńskich / „Stara Plebania” (J. Tkaczyk 2010); 13 – zasięg inwestycji (D. Włodarczyk 2000); 14 – zasięg inwestycji (M. Matyaszewski 2000); 15 – zasięg inwestycji (J. Jóźwiak 2003); 16 – zasięg inwestycji (J. Jóźwiak 2004); 17 – zasięg inwestycji (T. Dzieńkowski, S. Gołub 2001); 18 – numery stanowisk AZP i ich zasięgi (wyłącznie z materiałem pradziejowym); 19 – numery stanowisk AZP i ich zasięgi (z materiałem wczesnośredniowiecznym); 20 – numery stanowisk AZP i ich zasięgi (z materiałem wczesno- i późnośredniowiecznym); 21 – numery stanowisk AZP i ich zasięgi (z materiałem późnośredniowiecznym i nowożytnym); 22 – zasięg stanowiska nr 83 (Końskowola); 23 – zasięg stanowiska nr 86 (Stara Wieś); 24 – obszar folwarku; 25 – lokalizacja kościoła pw. Św. Anny; 26 – współczesne granice miejscowości; 27 – bloki zabudowy lokacyjnej miasta

disturbed during earthworks for the construction of the ponds (Bednarski, Niedźwiadek 2010, 14).

The negative results of the archaeological exploration make it useful to analyse cartographical data. For the Końskowola estate, we have the *Plan of the Końskowola Manor Farm belonging to the Demesne of the same name*. Although the document was drawn in 1827, when the estate was in possession of the Czartoryski family, it records an earlier state, presumably originating in the Middle Ages. It may be noted that the scale of the plan was based on the Chełmno measure, which consisted of three hundred perches. Stara Wieś, like nearby Młynki, Opoka, Rudy and Witowice, also founded in the Middle Ages, has a clear fee layout (Fig. 4, 5). The location of its fields and pastures is adapted to the course of the Struga and the main road. Intensive usage may have necessitated provisional local repairs, as shown by layers lined with branches and brushwood still discernible in some places, always placed transversely to communication routes (Bednarski, Niedźwiadek 2010, 10–11).

On the plan, old buildings and farmyards are located away from the communication routes and, consequently, from the archaeological watching briefs. The resulting archaeological documentation emphasises the need to explore those areas in the future.

To the north-east of Stara Wieś, the plan shows a place called “manor farm” which should probably be linked with a manor farm described in documents from the Czartoryskis’ period. After the family estate was confiscated due to the Czartoryskis’ part in the January Uprising, the farm became property of the Polytechnic Institute of Agriculture and Forestry in Puławy (Wiśniewski 1988, 62–63) and has remained in its possession to this day.

Historians have provided additional information about the place. The Konińskis’ manor farm, or perhaps their castle, is reported to have been located north of Wola Konińska as early as the latter half of the 15th century (Sochacka 1988, 31). The town charter encompassed the area situated even further to the north (Szczygieł 1988, 37). We have no tangible proof to identify the manor farm with the Konińskis’ residence, but the assumption seems to be sound. Characteristically, the layout of fees and buildings in Stara Wieś is asymmetrical: on the left bank of the river, plots border the town; on the right bank, there is an undeveloped area where the first owners of Wola Konińska may

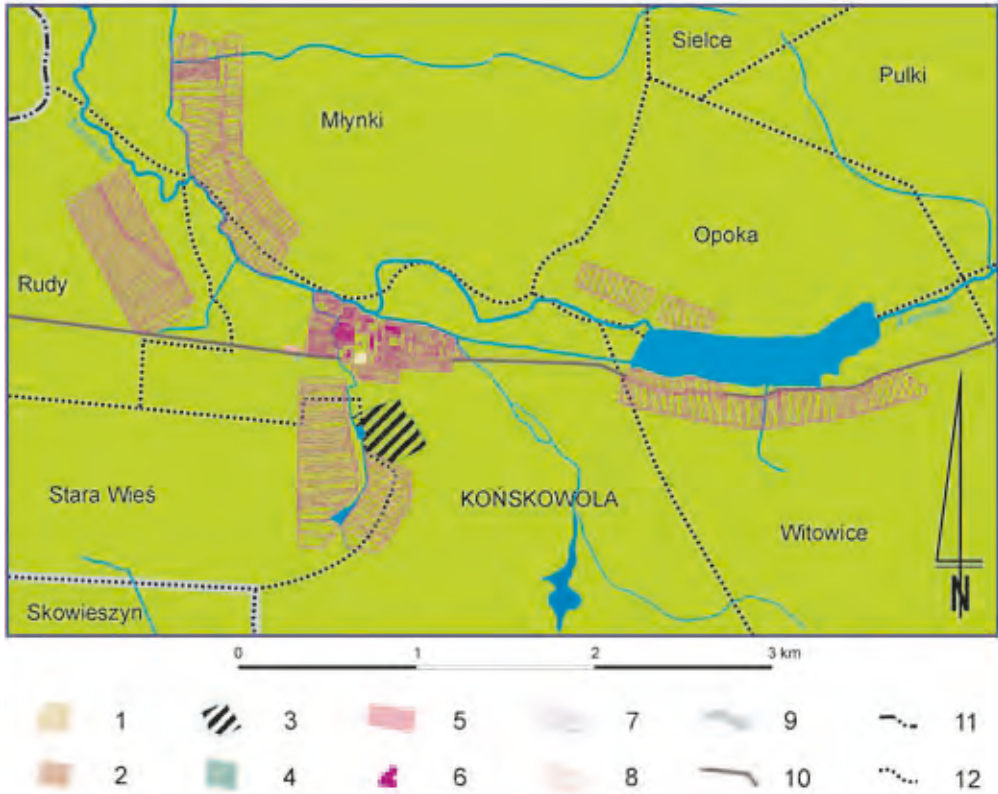

Fig. 5. Reconstructed layout based on the *Plan of the Końskowola Manor Farm...* (by D. Bednarski). Legend: 1 – parish church of the Finding of the Holy Cross; 2 – St Anne's church; 3 – manor farm with the supposed location of the Konińskis' residence; 4 – the Tęczyńskis' manor; 5 – hospital; 6 – blocks of town buildings; 7 – agricultural plots in the town; 8 – rural fees; 9 – the Konińskis' estate in the mid-15th century (present-day boundaries); 10 – main historical routes; 11 – present-day boundaries of the Końskowola commune; 12 – present-day boundaries of the town

Ryc. 5. Odtworzony układ rozmierzenia na podstawie *Planu folwarku końskowolskiego* ... (rys. D. Bednarski). Legenda: 1 – lokalizacja kościoła parafialnego pw. Znalezienia Krzyża Św.; 2 – lokalizacja kościoła pw. Anny; 3 – lokalizacja folwarku z przypuszczalnym usytuowaniem siedziby Konińskich; 4 – lokalizacja dworu / kamienicy Tęczyńskich; 5 – lokalizacja szpitala; 6 – bloki zabudowy miejskiej; 7 – działki miejskie (rolnicze); 8 – zasięgi łąnów wiejskich; 9 – zasięg własności Konińskich ok. poł. XV w. (we współczesnych granicach miejscowości); 10 – przebieg głównych historycznych traktów; 11 – granice współczesnej gminy Końskowola; 12 – współczesne granice miejscowości

have lived (Fig. 4, 5). It should be noted that the Konińskis' castle cannot be located in the place where the Tęczyńskis built their residence in the 16th century; that area was outside the regular layout of Stara Wieś in the south-eastern corner of the chartered town (Teodorowicz-Czerepińska 1991, 490).

In 2000, 2003 and 2004, several linear investigations were carried out under archaeological supervision in the eastern and central parts of the manor farm grounds (Fig. 3, 4). The prospects looked good; however, it seems that earlier works had destroyed historical layers, as proven by the lack of artefacts and the presence of soil mixed with fragments of contemporary bricks (Jóźwiak 2000, 6–7). Hopefully, it will still be possible to identify places where undisturbed stratified deposits and even some artefacts of prehistoric origin have survived (Jóźwiak 2003, 4–6; 2004, 6).

Further research may provide additional information. The area south of the farm was used exclusively as farmland, as concluded by supervisors of the investigations carried out on that side of Stara Wieś (Fig. 3, 4). Excavations were supplemented with data from surface exploration of the adjoining area (Niedźwiadek, Żórawski 2010, 7).

Indeed, the construction of contemporary buildings on the grounds of the manor farm may have destroyed earlier stratified deposits, perhaps also old stone or wooden structures. To the west of the investigations, however, a small manor house has survived, possibly from the Czartoryskis' period, today used as a residential building for employees of the Lublin Centre for Agricultural Consultancy based in Końskowola. The surrounding area has not been explored archaeologically. The author and the board of the "Fara Końskowolska" are planning to organise a ground-penetrating radar survey to look for undisturbed underground structures, and to inform further archaeological excavations.

The magnates residence described in historical studies is situated at the administrative border between Stara Wieś and Końskowola, west of the chartered market square. This four-sided building attributed to the Tęczyński family stands on a hill beside a road linking Lublin with Puławy (Fig. 6). Because it was also a residence of parish priests from Końskowola, it is called the "(Old) Presbytery". The "Presbytery" and St Anne's church located on the other side of the road (Fig. 3, 4, 5) were both erected at the same time in the early 17th century (Pytlak, Soćko 2005, 4). In the 19th century, the two-storey "Presbytery", built on a square plan (11 x 11 m), had a two-storey extension with a ground-floor kitchen built.

For historical and stylistic reasons, the construction of the main body of the "Presbytery" has been linked with Andrzej Tęczyński, the

Fig. 6. View of St Anne's church from the north-east; the Tęczyński's manor is in the background (photo by P. Pytlak)

Ryc. 6. Widok od północnego wschodu na kościół Św. Anny, w tle dwór Tęczyńskich (Fot. P. Pytlak)

founder of Końskowola. Local parish priests could not have erected a building of that kind. One-storey stone presbyteries were rare in the Lublin region until the 17th century. A two-storey structure, therefore, would have been contrary to the norms accepted at that time, and too costly for a clergyman. The building was a residence for parish priests, that is true, but not until the latter half of the 17th century. What was its earlier function? A plan of its ground floor shows strong analogies to typical noble residences evolving from medieval knights' towers in the second quarter of the 16th century. A good example of that evolution may be found in Piotrków Trybunalski, where, on Sigismund the Elder's initiative, an earlier structure was remodelled, encouraging wealthy nobility to construct stone manor houses (Pytlak, Soćko 2005, 5).

The ground floor of the "Old Presbytery" in Końskowola has other interesting features. The northern part of the building differs considerably from the southern one. The former has arched vaults, the latter has flat ceilings and the windows are shaped differently as well. This suggests that instead of erecting an entirely new residence, Andrzej

Tęczyński transformed an earlier building, perhaps a tower now incorporated into the northern part of the “Presbytery”. The same process occurred in many places in the vicinity, including in Olesin near Kurów and in Samokłęski, also belonging to the Tęczyński family. The “Presbytery” has not been explored archaeologically yet; research of this kind might provide a basis for the dating of the construction works and for verification of these hypotheses (Niedźwiadek, Drobek 2011, 62–64).

The topography of the residence invites comparisons with a square plan fortalice, with a moat at its western side, i.e. the outer side of the town. Moreover, the regular edge of the elevation seems to suggest that a palisade once stood on it. However, the exploration carried out in 2010 to determine the extent of the manor and the way the escarpments had been formed (Tkaczyk 2010, 3) invalidated this thesis. Excavations through the assumed embankment and moat showed that the unusual landform had been caused by sand quarrying in the 20th century. The Tęczyńskis’ seat, therefore, cannot be considered as a fortified hill. The stratigraphy of the excavations on the inner side of the presumed fortalice contained no traces of embankments; a layer of contemporary humus covered a sequence of features from the Lusatian culture and from the 12th–13th centuries, the late Middle Ages and the early modern period (Tkaczyk 2010, 7–10).

Despite the negative results, the exploration had a positive aspect as well. It confirmed the presence of outbuildings in Końskowola in the latter part of the early Middle Ages. In the same period, nearby Witowice and Skowieszyn paid tithes to the monasteries at Łysiec and at Zwierzyniec near Krakow.

The earlier archaeological research accompanying the linear investigations provided other data on the area around the manor house (Fig. 3, 4). The excavations uncovered features from the modern era with fills containing hand-made medieval bricks and fragments of architectural stonework, e.g. pieces of columns (Dzieńkowski, Gołub 2001, 3–5). They also showed that there had been no permanent buildings between the residence and the town or the previous settlement, because the archaeological watching brief detected no traces of such structures (Dzieńkowski, Gołub 2001, 6). Due to the limited extent of the investigations and the excavations, however, this thesis is far from certain.

As mentioned above, the Tęczyńskis’ manor house is situated across the road from St Anne’s church (Fig. 3, 4, 6). Although St Anne’s has

been regarded as “a gem of the Lublin Renaissance”, it has failed to arouse much scientific interest. Several years ago, its beauty was noticed by Magdalena Wasiluk MA, whose dissertation *Kościół św. Anny w Końskowoli* (supervised by Irena Rolska-Boruch PhD), richly illustrated, was published with the support of the “Fara Końskowolska” in 2010.

St Anne’s has been called a hospital church (Wasiluk 2010, 4–5), possibly because the Czartoryskis founded a hospital nearby; its buildings are still extant. However, earlier documents mention another hospital in that area. A record of episcopal inspection in 1603 notes the presence of a hospital near a ruined wooden chapel devoted to St Mark and St Anne in Szpitalna (Hospital) Street. The owners of the town clearly cared about the inhabitants’ health. On June 14 1613, two days before the consecration of St Anne’s, Gabriel Tęczyński gave the foundation some land by the church as well as a tithe from Wola Osińska (Wasiluk 2010, 8–9). Despite its name as a hospital church, St Anne’s has splendid interior design, especially the mouldings on the vault of its nave and chancel (Fig. 7). The first floor, above the sacristy, is even more extravagantly decorated; coffer decorations with a floral motif, similar to those in Wawel Castle, are particularly striking (Fig. 8). Wasiluk points out numerous references to the Italian and Flemish Renaissance and even to Byzantine art (a painted curtain; Wasiluk 2010: 30–31). It is probable that the room on the first floor was used as the owners gallery, the more so that the church stood close to the Tęczyńskis’ residence.

Lubelska (Lublin) Street, now located south of the church, was built in the 19th century as a new section of the road linking Lublin with Puławy. On A. M. von Hendsfeld’s map from the early 19th century the main communication route leads from Witowice to the market square in Końskowola and, at the back of St Anne’s church, towards Puławy. The Quartermaster’s Map from the 1830s shows the route as we know it today (Fig. 9). It seems likely that Kościelna (Church) Street, running south-west from the market square, joined the town with the Tęczyńskis’ manor house and St Anne’s. In the western part of Końskowola, the archaeological watching brief was restricted to the new water supply system installed along Kościelna Street; it uncovered remains of brick buildings from the mid-19th century as well as reinforcement of the banks of the Struga. The area further to the west of the market square seems to have been used only as farmland,

Fig. 7. View of the decorated vault of the nave in St Anne's church (photo by P. Pytlak)
Ryc. 7. Widok na zdobienie sklepienia nawy kościoła Św. Anny (Fot. P. Pytlak)

which is also suggested by the *Plan of the Końskowola Manor Farm...* (Żórawski *et al.* 2010, 12–13).

The northern part of the town has not been well explored archeologically, but the archaeological watching briefs have provided some information on the surrounding area and the nearby villages (Fig. 3, 4). The most important data concern the management of fossil materials.

During supervised works in 2003 and 2004, an old brickyard visible in the *Plan of the Końskowola Manor Farm...* was identified within the present-day boundaries of Młynki (Niedźwiadek, Tkaczyk 2005, 108).

To the south of the brickyard, deposits of bog iron were uncovered (Niedźwiadek 2000b, 17). Some sources report that Jan Koniński ordered construction of mills in the village of Młynki to process bog iron probably extracted in nearby Rudy (Sochacka 1987, 76–77; 1988, 30). Historical, place name and archaeological data, therefore, confirm the presence of industrial production, although its extent remains unknown as there has been no archaeological exploration in Rudy or Młynki. Results of the investigations in the northern part of Końskowola have provided some information on the intensity of the extraction. Excavation at the lowest positions relative to the contemporary ground level of the area revealed the level of the iron pan, covered with a 1–1.5 m thick levelling layer and then with turf. It may be assumed that the levelling layer resulted from evening out a large excavation area presumably due to the bog iron extraction (Niedźwiadek 2000b, 18).

To date, the most thoroughly explored area in Końskowola is its north-eastern part (Fig. 3, 4). Several investigations carried out there over nearly three years provided the opportunity to excavate almost all the streets and examine the stratigraphy (Niedźwiadek, Tkaczyk 2010). It should be noted, however, that the excavations were almost exclusively restricted to the roads and rarely encompassed the building plots. Consequently, we are only able to discern general patterns, not to determine changes in building development.

Fragments of pottery found in the earliest excavated layers or during surface exploration give us a general background. Prehistoric finds are omitted here for obvious reasons. Ceramic fragments dated to the early or late Middle Ages occur throughout the area with roughly the same intensity; no centres of concentration have been recorded. More data relates to the period after the charter. Construction and surfacing of the road network seems to have been the most interesting development. Kurowska Street was clearly the main communication route, forming part of a road from Lublin to Wielkopolska until the 19th century (Fig. 5). The collected archaeological material indicates that after the charter the route was hardened in various ways: at first with layers of brushwood (this method has not been documented outside the town area, east of the high-density housing), and, in the 17th century,

Fig. 8. View of the owners gallery in St Anne's church from the south-east (photo by P. Pytlak)

Ryc. 8. Rzut od południowego wschodu na wygląd łoży kolatorskiej w kościele Św. Anny (Fot. P. Pytlak)

also with rubble and gravel of varying size. Later on, more complicated methods were used with the surface made from pine beams with a diameter of 10–20 cm, supported by ground beams placed along the route. There were many repairs and the youngest traces of repairing the surface have been dated by dendrochronology to the first thirty years of the 19th century. The repairs increased the thickness of the layers, in some places up to nearly 100 cm (Niedźwiadek, Tkaczyk 2010, 83–84).

The data show that only Kurowska Street as an urban section of a long route was maintained with such care. Other important streets, surrounding the town, were hardened with brushwood only; alleys within blocks of buildings had no hardened surface at all. This state of affairs continued until the 19th century (Niedźwiadek, Tkaczyk 2010, 85–86).

The few excavated building plots yielded storage pits which may be dated to the 17th and 18th centuries. The pits were found at the rear of plots adjacent to the market square, for example (Niedźwiadek, Tkaczyk 2010, 87).

Dwelling houses and outbuildings were built away from the market square, along Kurowska Street, probably as early as in 17th century; the archaeological investigations revealed isolated structures of this type

(Niedźwiadek, Tkaczyk 2010, 87–88). It seems likely that craftsmen's workshops with open hearths were situated at the eastern border of the town. Remains of such a workshop with a kiln for firing tiles dated to the first half of the 17th century have been discovered at the eastern end of Kurowska Street (Niedźwiadek, Tkaczyk 2010, 89–90).

Results of the investigations in the southern part of Końskowola, near the manor farm and Stara Wieś, indicate the presence of another production area. Foundations of walls uncovered there may have been part of a textile factory funded by Prince Adam Czartoryski, the last squire of Końskowola (Niedźwiadek 2001, 26–27). Czartoryski brought Saxon and Prussian craftsmen to the town, lent them money and granted them pieces of land. His economic support caused a rapid increase in the number of production plants and there were at least forty of them in 1820. They produced textiles of high quality, bought by gentry and aristocracy. The crisis of the mid-19th century, however, led to a collapse of markets for textiles and to a decline in the industry (Wiśniewski 1988, 70–71).

The last element of Końskowola to discuss here is the church situated on the southern side of the market square (Fig. 3, 4, 5). The establishment of the parish has been described above, but the circumstances in which the parish church was erected remain unclear. The dominant view is that the stone church dates from the early 17th century, the period when the town developed most rapidly (Szczygieł 1988, 50). Indeed, a stone plaque on the front mentions the completion and consecration of the building (Pytlak 2009b, 12). It cannot be ruled out, however, that the church was consecrated then for a second time after thorough renovation necessitated by a fire in 1617. There are several more questions related to the church, concerning, for example, burials in its crypts.

Renovation of the parish church in Końskowola, planned since 2005, started in 2010. The accompanying archaeological project had two basic aims: to explore and inventory the burials in the crypts and to determine crucial phases in the history of the building. The research was inspired by results of an architectural inventory and by the irregular plan of the church (Stankiewicz, Niedźwiadek 2006). The building has three principle axes; the first runs through the chancel, the second through the nave, and the third through the porch with its adjacent towers; the axes do not lie at right angles to one another.

As the floor was removed, the researchers were able to make two exposures: at the junction of the chancel and the nave and at one recess in the octagonal end of the chancel. The excavation showed that the rood-screen arch had been added to the stone wall of the chancel at a later date. The wall was covered on the inside with a thin layer of plaster applied above the foundation offset; a usable level below it, dating probably from the same period as the chancel walls, consisted of limestone rubble poured over with sand – and limestone mortar.

On the outside walls, the plaster was hacked off to a level of 250–300 cm above the ground, exposing the bases of original windows which had let more light into the stone chancel; the windows were much higher than the present ones. On a bricked-up window in the eastern wall of the chancel a shield of Counts of the Holy Roman Empire of the German Nation was uncovered on the plaster (Niedźwiadek, Tkaczyk 2011, 17–19). The title and the right to use the imperial two-headed eagles in his crest were granted to Andrzej Tęczyński, the founder of Końskowola, by Charles V in 1527. Tęczyński died in 1561. In the same year, his son Andrzej's crest showing the imperial eagles was additionally adorned by Ferdinand I with the image of a leopard / lion holding a battleaxe, in recognition of Andrzej's bravery in a war against the Turks (Pytlak 2009, 18).

The Tęczyńskis' crest with the imperial eagles could not have been placed on the bricked-up window before 1561. We may assume that after the town charter in 1532, the church was rebuilt, its original window openings bricked up and new semicircular windows made in the Renaissance style. Remains of the original structure, however, are still discernible. The stone chancel with its octagonal end certainly comes from the earlier building. Its corners were linked with diagonal buttresses in a way typical of the Gothic style. Structures of this kind, such as St Michael's parish church in Lublin, began to be erected in the Lublin region in the first half of the 14th century (Rozwałka *et al.* 2006, 165–167). More precise dating of the first church in Końskowola is

Fig. 9. Końskowola and its surroundings on 19th-century maps: a. extract from the *Carte von West-Gallizien* by Anton Mayer von Hendsensfeld from 1801–1804; b. extract from the *Topograficzna Mapa Królestwa Polskiego* (Topographical Map of the Kingdom of Poland) from 1839

Ryc. 9. Okolice Końskowoli według XIX-wiecznej kartografii: a – fragment mapy *Carte von West-Gallizien* Antona Mayera von Hendsensfelda z 1801–1804, b – fragment *Topograficznej Mapy Królestwa Polskiego* z 1839 r.

difficult. The church was undoubtedly built after the establishment of the parish, but before 1561, and in the early 15th century at the latest. Its construction may have been ordered by Jan Koniński, named as the founder of the church by Rev. Stanisław Lisowicz, priest of Końskowola in the 17th century and author of the first history of the parish (Pytlak 2009, 4).

We do not know whether the stone chancel originally adjoined a nave, and if so, what the nave looked like. The plaster on the walls of the present-day nave has not been removed, and the removal of the floor has exposed no foundation walls. The older nave might have been built of wood; remains of decayed beams have been uncovered inside the church along a line extending the chancel walls. Churches consisting of a stone chancel and a wooden nave, dated to the 15th century, are known from Silesia. Rev. Lisowicz's mention of a medieval wooden church, therefore, seems to have a real basis.

One of the aims of restoring the parish church in Końskowola was to explore two crypts below its sepulchral chapels: the northern one, the mausoleum of Łukasz Opaliński and his wife Izabela (*née* Tęczyńska) who died in the mid-17th century; and the southern one, the tomb of their daughter Zofia Lubomirska, who died in 1701. Before the exploration, it was the crypts of the owners of Końskowola that mainly interested art historians. The monument of Zofia Lubomirska was sculpted by Tylman van Gameren (Pytlak 2009b, 30). The Opalińskis' gravestone of the *Vanitas* type (a human body depicted in an advanced stage of decay, suggesting the vanity of life and the triumph of death), very popular in Western Europe in the baroque period, is of quality quite unparalleled in Poland (Pytlak 1–2). This evocative image of human mortality may also have referred to the end of the Tęczyński line, since Izabela was the last member of the family (Pytlak 2009a, 24).

Apart from the tombs of the owners of Końskowola, the crypts contained burials from a later period (Fig. 10). Parish records have helped to identify the buried persons with specific members of the court who died in the 18th century. The archaeological exploration has shown that the form of those burials corresponded to funeral rites typical of the social elite; the coffins were decorated with paintings and with ornamental fabric secured with clout nails. Initials and dates of death were written on the heads of the graves. After restoration, fragments of preserved clothes and grave inventory have been presented in an

Fig. 10. Końskowola, parish church of the Finding of the Holy Cross; *Vanitas* and graves in the northern crypt (photo by R. Niedźwiadek)

Ryc. 10. Końskowola, kościół farny p.w Znalezienia Krzyża Św. – widok na *Vanitas* i pochówki znajdujące się w krypcie północnej (fot. R. Niedźwiadek)

exhibition in the crypts of the church of the Finding of the Holy Cross in Końskowola (Niedźwiadek, Tkaczyk 2011, 27–31).

The exploration has also uncovered an unknown crypt below the chancel, most probably built in the 17th century. The bones were almost entirely decomposed and their analysis was impossible. However, collected data indicate that the buried persons were clergymen, since their grave inventory included chalices and parts of vestments adorned with small appliquéd silver crosses; there was also a silk cassock from the 18th century, an exceptional find in Poland. The coffins, their textile upholstery as well as mineral beds, plant fillings of mattresses and cushions placed inside them were typical of funeral rites for high-ranking persons (Niedźwiadek, Tkaczyk 2011, 24–25).

The most interesting discovery related to funeral rites has been made in the central part of the church, at the intersection of the nave and side chapels. While digging a trench between the northern and the southern chapels, the researchers found the outlines of several grave pits (Fig. 11), their layout implying that the place had been a cemetery with several levels of graves arranged in rows. The researchers were

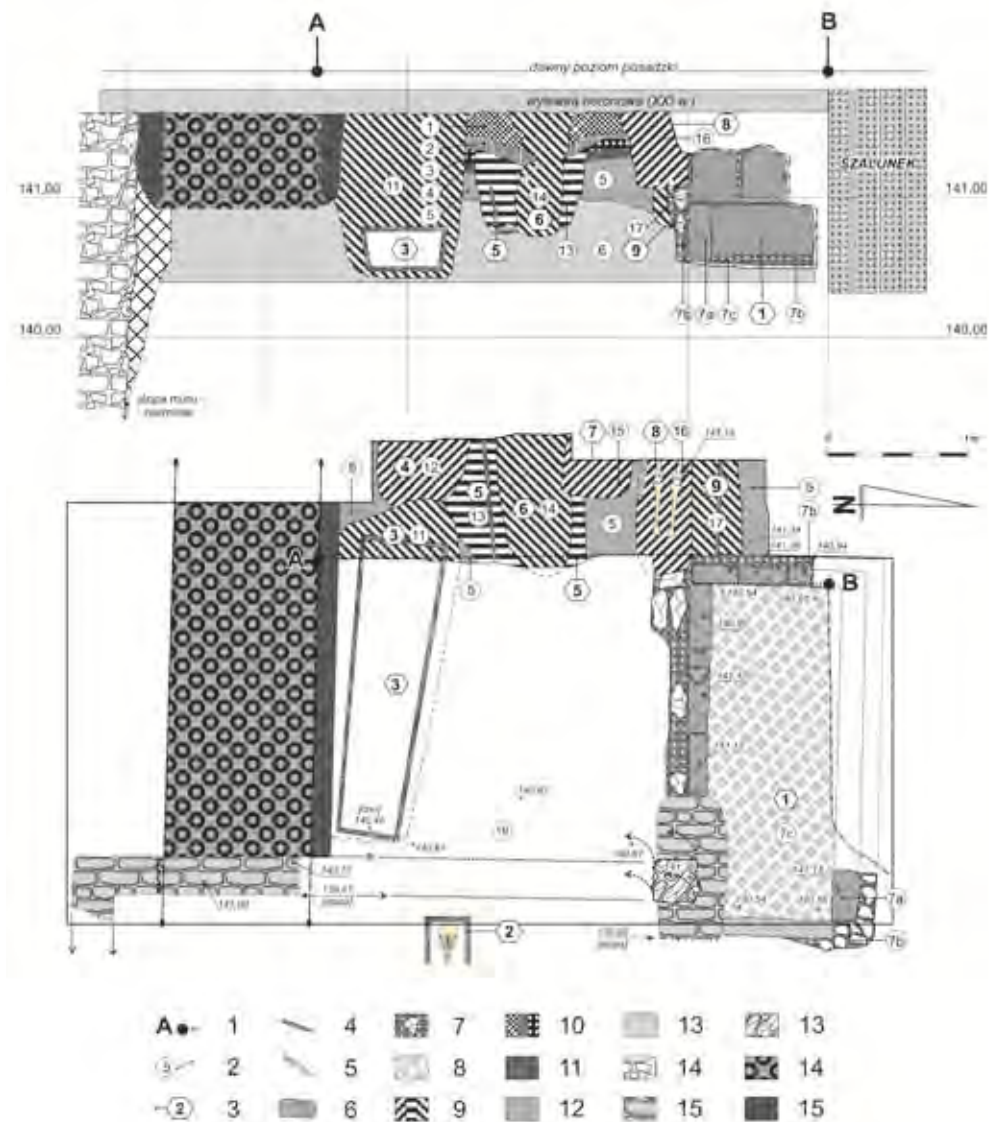

Fig. 11. Końskowola, parish church of the Finding of the Holy Cross; western profile and projection of the burials uncovered in the central part of the church (by R. Niedźwiadek and D. Bednarski)

Ryc. 11. Profil zachodni i rzut pochówków odsłoniętych w centralnej części kościoła farnego pw. Znalezienia Krzyża Św. w Końskowoli (rys. R. Niedźwiadek, D. Bednarski)

also able to connect the sequence of burials with a preserved old layer of humus indicating that there had been no extensive levelling in the area. Samples taken from the oldest and the youngest graves were radiocarbon dated to the periods of 1470–1530 and 1510–1600 or 1610–1690. The second series of dates may be linked to the times when there was undoubtedly a church in Końskowola – either the one erected by Andrzej Tęczyński or (especially if the dates 1510–1600 are correct) the older one including a buttressed stone chancel with large windows. The first time bracket, too, confirms the presence of a church, because without it there could have been no cemetery.

The question arises how far the church extended to the west in the 15th and early 16th centuries. The graves can provide a partial answer. The oldest burial was covered with a levelling layer and then cut through by a later grave. Still another grave built at that levelling layer differed considerably from the rest: it was made from limestone slabs bonded with clay (Fig. 12). The slabs, carefully worked and fitted, enclosed a rectangular space that could accommodate one burial (graves of that kind are called *tumba*, from the Greek *tymbos*). The body once buried in the grave was removed, presumably during the construction of the crypt, because one arch of the crypt vault rests on the south-eastern corner of the *tumba* (Fig. 11). Moreover, a pillar of the nave was built on the south-western wall of the crypt. The crypt was then partially pulled down and another one, containing Łukasz and Izabela Opaliński's grave, was erected at the northern side. The Opaliński's mausoleum also contributed to the demolition of the northern wall of the *tumba* (Niedźwiadek, Tkaczyk 2011, 36–37).

We have, therefore, several facts and only two chronological indications: the radiocarbon dating of the oldest earthen grave and the information about the crypt below the northern chapel. In the early 17th century, Rev. Lisowicz noted that the crypt had been constructed for the "Squires of the Town", Andrzej Tęczyński and his family. Another note from 1627 reports Jan Tęczyński's words: "will tell him [Lisowicz] to give ... six hundred zlotys for a silver Lamp, and I will provide for Oil or Olive Oil, so that the Lamp may always flame in the chapel where my Parents' bodies rest" (Pytlak 2009b, 56). If Jan Tęczyński's parents were indeed buried under the northern side chapel, the older crypt and the *tumba* must have been destroyed in the 16th century. This assumption is confirmed by a black marble gravestone set in the

Fig. 12. Końskowola, central part of the parish church of the Finding of the Holy Cross; view of the inside of the *tumba* from the north-west; earth burials in the background (photo by R. Niedźwiadek)

Ryc. 12. Centralna część kościoła farnego pw. Znalezienia Krzyża Św. w Końskowoli – widok od północnego zachodu na wnętrze tumby, w tle pochówki złożone bezpośrednio w ziemi (fot. R. Niedźwiadek)

floor of the chapel; although its lettering is almost entirely worn away the Topór coat of arms of the Tęczyński family can just be discerned. There are plans to renovate the gravestone so that the entire inscription can be read.

If Andrzej Tęczyński and his family rested in the northern crypt, who was buried in the *tumba* and the older crypt? Undoubtedly, the graves were for important persons, perhaps the owners of Końskowola. It is also certain that structures of that kind were erected within a church, not outside it. The stratigraphic data and the quoted sources suggest that the *tumba* and the crypt were ordered by the Konińskis.

Conclusion

Although Końskowola was granted a town charter in the early 16th century, archaeological and historical sources imply that permanent settlement in that area began already in the early Middle Ages. The

chartered settlements of Wola Konińska (Stara Wieś) and Końskowola have provided numerous artefacts found either in cultural layers or on the surface. To the north of Końskowola, many settlement points form part of developed land stretching along the Kurówka valley toward the east.

The recent exploration in Końskowola has uncovered archaeological features from the younger phase of the early Middle Ages. In that period, the neighbouring villages of Witowice and Skowieszyn paid tithes to the Benedictines of Łysa Góra and the Premonstratensians of Zwierzyniec. Written sources cannot help identify the owners of the land at that time. However, the estate clearly brought great profits, because its owners decided to establish a new settlement of Witowska Wola, mentioned in documents since the late 14th century. The settlement may have been founded by Męcina of Konin, owner of Witowice, Witowska Wola, Pożóg and Rudy in the Kurówka valley in the latter half of the 14th century.

Descendants of Męcina of Konin already took the name of “Koniński” in the first half of the 15th century, presumably to emphasise their origins. They also changed the name of their family seat from Witowska Wola to Wola Konińska. They developed and extended their demesne by acquiring or granting charters for new towns; one such place was Końskowola, founded north of Wola Konińska (afterwards called Stara Wieś). The new family residence pushed the earlier one into the background; however, traces of fees in Wola Witowska, then Konińska, are still discernible.

Jan Koniński, the last member of the Koniński family, bequeathed all his property to his daughter Anna, who brought it as her dowry to Gabriel Tęczyński in 1489. The Tęczyńskis ruled the estate until the mid-17th century. This was the most dynamic period in the history of Końskowola. The family endowed and rebuilt the Gothic church funded by Dzierśław of Konin and ordered the crypts where several patrons of the town, members of the Tęczyński and the Opaliński families, were buried. Gabriel Tęczyński founded St Anne’s by an earlier wooden church linked with a hospital probably functioning there since the Middle Ages. Opposite the church and the hospital a new manor was erected. We do not know the exact location of the earlier residence, but written sources suggest that it was situated in the north-eastern part of the manor farm, at the border of Stara Wieś and Końskowola.

The town was founded by Andrzej Tęczyński, son of Gabriel and Anna Koniński. Because the archaeological investigations have only covered linear projects related to communication routes we do not know much about building development in Końskowola. Nevertheless, methods of hardening road surfaces and, indirectly, the dynamics of the town in the past have become easier to reconstruct.

Historical sources state that the founder of Końskowola brought artisans to the town. The archaeological exploration has uncovered remains of manufacturing, such as a kiln for firing tiles, as well as outcrops of bog iron north of Końskowola. We have evidence for extraction of the bog iron, perhaps processed subsequently in Młynki ("Mills"), as the name suggests. The nearby village of Rudy ("Ores") also has a suggestive name.

The research carried out in Końskowola over the last ten years, also in the field of archaeology, has brought a number of important discoveries that have cast new light on previous findings. It has also generated new questions which should be answered in future exploration.

References

- Bednarski D. and Niedźwiadek R. 2010. *Stara Wieś, gm. Końskowola, pow. Puławy. Dokumentacja z nadzorów archeologicznych nad pracami ziemnymi przy rewitalizacji, odbudowie i zagospodarowaniu zbiorników wodnych wraz z otoczeniem*. Unpublished typescript stored in the Archive of the Voivodship Office for Remains Preservation in Lublin. Lublin.
- Dzieńkowski T. and Gołub S. 2001. *Dokumentacja z nadzorów archeologicznych i badań wykopaliskowych ratowniczych. Końskowola, gm. loco, woj. Lubelskie*. Unpublished typescript stored in the Archive of the Voivodship Office for Remains Preservation in Lublin. Chełm.
- Gurba J. 1988. Okolice Końskowoli w świetle archeologii. In R. Szczygieł (ed.), *Dzieje Końskowoli*. Lublin, 5–19.
- Jóźwiak J. 2003. *Sprawozdanie z nadzorów archeologicznych nad pracami ziemnymi związanymi z modernizacją oczyszczalni ścieków i odcinków sieci kanalizacyjnej należących do Spółdzielni Mieszkaniowej w Końskowoli*. Unpublished typescript stored in the Archive of the Voivodship Office for Remains Preservation in Lublin.
- Jóźwiak J. 2004. *Sprawozdanie z nadzorów archeologicznych nad pracami ziemnymi związanymi z przebudową ujęcia i sieci wodociągowej dla osiedla mieszkaniowego w miejscowości Końskowola*. Unpublished typescript stored in the Archive of the Voivodship Office for Remains Preservation in Lublin.
- Kondracki J. 2002. *Geografia regionalna Polski*. Warszawa.

- Matyaszewski M. 2000. *Sprawozdanie z nadzorów archeologicznych nad pracami ziemnymi związanymi z rozbudową sieci telefonicznej w Końskowoli*. Unpublished typescript stored in the Archive of the Voivodship Office for Remains Preservation in Lublin.
- Niedźwiadek R. 2000a. *Dokumentacja z nadzorów archeologicznych nad pracami ziemnymi związanymi z budową sieci kanalizacji sanitarnej w Starej Wsi, gm. Końskowola, pow. Puławy*. Unpublished typescript stored in the Archive of the Voivodship Office for Remains Preservation in Lublin.
- Niedźwiadek R. 2000b. *Dokumentacja z nadzorów archeologicznych nad pracami ziemnymi związanymi z budową sieci wodociągowej przy stadionie sportowym w Końskowoli*. Unpublished typescript stored in the Archive of the Voivodship Office for Remains Preservation in Lublin.
- Niedźwiadek R. 2002. *Dokumentacja z nadzorów archeologicznych nad budową kanalizacji sanitarnej w obrębie ulic Zakładowej i Krzywej w Końskowoli*. Unpublished typescript stored in the Archive of the Voivodship Office for Remains Preservation in Lublin.
- Niedźwiadek R. and Drobek K. 2011. Pałace, dwory i folwarki w centralnej części Lubelszczyzny w świetle badań archeologicznych. In E. Banasiewicz-Szykuła and G. Mączka (eds.), *Dwory i pałace Lubelszczyzny w badaniach archeologicznych*. Lublin, 35–82.
- Niedźwiadek R. and Tkaczyk J. 2005. *Dokumentacja z nadzorów archeologicznych przeprowadzonych przy pracach ziemnych związanych z budową sieci wodociągowej i kanalizacji sanitarnej w Końskowoli i Młynkach*. Unpublished typescript stored in the Archive of the Voivodship Office for Remains Preservation in Lublin.
- Niedźwiadek R. and Tkaczyk J. 2010. *Dokumentacja z nadzorów archeologicznych przeprowadzonych w Końskowoli w latach 2002, 2005 i 2006*. Unpublished typescript stored in the Archive of the Voivodship Office for Remains Preservation in Lublin.
- Niedźwiadek R. and Tkaczyk J. 2011. Wyniki nadzorów archeologicznych. *Konserwacja i remont Fary w Końskowoli – zabytku o istotnym znaczeniu dla historii Regionu Lubelskiego*. Końskowola, 10–40.
- Niedźwiadek R. and Żórawski S. 2010. *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego nad budową sieci wodociągowej w obrębie zespołu folwarcznego przy ul. Pożowskiej 6 w Końskowoli*. Lublin. Unpublished typescript stored in the Archive of the Voivodship Office for Remains Preservation in Lublin.
- Plan folwarku Końskowolskiego. 1827. Plan folwarku Koninskowolskiego należącego do tego klucza*. Unpublished copy stored in Towarzystwo Ochrony Dziedzictwa Kulturowego „Fara Końskowolska”.
- Pytlak M. *Vanitas z Końskowoli*. <http://www.konskowola.eu/opcja2.html>, 12.01.2012.
- Pytlak P. 2009a. *Tajemnice archiwum parafialnego w Końskowoli. Od Konińskich do Piramowicza i Zabłockiego*. Końskowola.
- Pytlak P. 2009b. *Kościół Farny w Końskowoli. 600 lat historii*. Końskowola.
- Pytlak P. and Soćko A. 2005. Plebania w Końskowoli. *Spotkania z zabytkami* 7, 4–7.
- Rozwałka A. 1999. *Sieć osadnicza w archidiakonacie lubelskim w średniowieczu. Studium archeologiczno-historyczne (= Origines Polonorum 1)*. Lublin.

- Rozwałka A., Niedźwiadek R. and Stasiak M. 2006. *Lublin wczesnośredniowieczny. Studium rozwoju przestrzennego (= Origines Polonorum 1)*. Warszawa.
- Sochacka A. 1987. *Własność ziemska w województwie lubelskim w średniowieczu*. Lublin.
- Sochacka A. 1988. Przed nadaniem prawa miejskiego. In R. Szczygieł (ed.), *Dzieje Końskowoli*. Lublin, 21–34.
- Stankiewicz T. and Niedźwiadek R. 2006. *Kościół parafialny pw. Znalezienia Krzyża Świętego i Św. Andrzeja Apostoła. Końskowola. Inwentaryzacja architektoniczno-konserwatorska krypt*. Unpublished typescript stored in the Archive of the Voivodship Office for Remains Preservation in Lublin
- Szczygieł R. 1988. *Od lokacji do upadku szlacheckiej Rzeczypospolitej*. In R. Szczygieł (ed.), *Dzieje Końskowoli*. Lublin, 35–60
- Teodorowicz-Czerepińska J. (ed.) 1991. *Rejestr wartości kulturowych województwa lubelskiego*. Unpublished typescript stored in the Archive of the Voivodship Office for Remains Preservation in Lublin.
- Tkaczyk J. 2010. *Dokumentacja z archeologicznych badań wykopaliskowych przy budynku dawnej plebani zwanej dworem Tęczyńskich w Końskowoli – ul. Lubelska 97 (stan. 13/83, AZP 74–76)*. Unpublished typescript stored in the Archive of the Voivodship Office for Remains Preservation in Lublin.
- Turski R., Buziak S. and Zawadzki S. 1993. Gleby. In R. Turski (ed.) *Środowisko przyrodnicze Lubelszczyzny*. Lublin.
- Wasiłuk M. 2010. *Kościół św. Anny w Końskowoli*. Końskowola.
- Wilgat T. 1998. Wody. In R. Turski (ed.), *Środowisko przyrodnicze Lubelszczyzny*. Lublin.
- Wiśniewski S. 1988. Pod rządami zaborców. 1795–1918. In R. Szczygieł (ed.), *Dzieje Końskowoli*. Lublin, 61–96.
- Włodarczyk D. 2000. *Sprawozdanie z nadzorów archeologicznych nad pracami ziemnymi związanymi z budową przyłączy: ciepłego i energetycznego do budynków Spółdzielni Mieszkaniowej w Końskowoli*. Unpublished typescript stored in the Archive of the Voivodship Office for Remains Preservation in Lublin.
- Wojciechowski S., Sochacka A. and Szczygieł R. 1986. Osady zaginione i o zmienionych nazwach historycznego województwa lubelskiego. In T. Mencil (eds.), *Dzieje Lubelszczyzny 4*. Warszawa.
- Zakościelna A. 1981. *Dokumentacja z badań AZP na obszarze 74–76*. Unpublished typescript stored in the Archive of the Voivodship Office for Remains Preservation in Lublin.
- Żórawski S., Bednarski D., Niedźwiadek R. and J. Tkaczyk 2010. *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego nad budową kanalizacji wodociągowej wzdłuż ulic Kościelnej i Lubelskiej w Końskowoli*. Unpublished typescript stored in the Archive of the Voivodship Office for Remains Preservation in Lublin.

Rafał Niedźwiadek

Kształtowanie przestrzeni miejskiej w Końskowoli

Końskowola – dziś – to stosunkowo niewielka osada pozostająca w cieniu pobliskich Puław. W przeszłości ta sytuacja była zgoła odmienna, to właśnie w Końskowoli swą siedzibę upodobały sobie lubelskie gałęzie rodzin Konińskich, Tęczyńskich, Opalińskich, Lubomirskich, Sieniawskich i Czartoryskich. Przy ich rezydencjach ukształtował się dwór skupiający liczne postacie życia publicznego, w tym światło umysły epoki oświecenia – Grzegorza Piramowicza, Franciszka Zabłockiego, Franciszka Dyonizego Kniazina i innych. „Kariera” Puław i proces powolnego zdominowywania Końskowoli rozpoczął się, gdy w latach 1676–1679 książę Stanisław Herakliusz Lubomirski, nad Wisłą, wystawił swą letnią rezydencję. W owym czasie, słabły już więzi rodzinne łączące kolejnych właścicieli ze średniowieczną siedzibą potężnego rodu Tęczyńskich. Ostateczne przeniesienie stolicy dóbr do Puław było udziałem księcia Adama Kazimierza Czartoryskiego w 1784 roku. Mimo to, Końskowola nadal pozostawała gospodarczym centrum rozległych, nawiślańskich włości.

Końskowola, a w szczególności kościół parafialny, traktowany był jako dobro wspólne poszczególnych rodzin. Toteż, przez wieki, zgromadzono tu bardzo bogatą kolekcję rękopisów i starodruków, z których najstarsze sięgają okresu lokacji miasta. Ten obszerny zasób źródeł nadal przechowywany jest w archiwum parafialnym. Pewne fragmenty wielowiekowej spuścizny są opracowywane i wydawane przez Towarzystwo Ochrony Dziedzictwa Kulturowego „Fara Końskowolska” (Pytlak 2009a). Końskowola tylko raz w swych najnowszych dziejach stała się przedmiotem żywszego zainteresowania historyków. W 1982 roku odbyła się sesja naukowa z okazji 450-lecia nadania praw miejskich. Owocem obrad naukowców z Instytutu Historii UMCS w Lublinie jest przekrojowa publikacja pod redakcją R. Szczygła – *Dzieje Końskowoli*, wydana w 1988 r.

Do początku obecnego stulecia rozpoznanie archeologiczne było dalece niewystarczające. W 1981 roku przeprowadzona została prospekcja powierzchniowa w ramach systemu Archeologicznego Zdjęcia Polski (Zakościelna 1981). Efektem tych prac było odkrycie kilkunastu stanowisk otwartych położonych na północ od miasta, poza jego dawnymi granicami. Podejmowane w latach 80. XX wieku badania wykopaliskowe dotyczyły kilku stanowisk pradziejowych kultur – magdaleńskiej, lubelsko-wołyńskiej, pucharów lejkowatych, amfor kulistych i przeworskiej. Wspomniane poszukiwania powierzchniowe dostarczyły także informacji o osadach otwartych i śladach osadniczych datowanych na wczesne średniowiecze. Najstarsze z nich – swą chronologią sięgające VI–VII wieku – znajdują się we współczesnych granicach administracyjnych Skowieszyna (Gurba 1988, 6–8). Natomiast, punkty

osadnicze z kolejnych stuleci wieków średnich rozsiane są wzdłuż całej doliny rzeki Kurówki (Ryc. 1, 2).

Poznanie historii samej Końskowoli z udziałem metod archeologicznych stało się możliwe dopiero w ostatnim dziesięcioleciu, gdy uwarunkowania prawne nakazują aby inwestycje realizowane w terenach objętych ochroną konserwatorską, były prowadzone pod nadzorem archeologicznym. Piszący te słowa, jako pierwszy w dziejach tej miejscowości, miał zaszczyt prowadzić tego typu badania (Niedźwiadek 2000a). Wyniki tych prac zainspirowały do dalszych poszukiwań i głębszych rozważań na temat złożonej przeszłości tego zakątka Polski. Dzięki zrozumieniu i chęci odkrywania własnych tajemnic płynących wprost z potrzeb lokalnej społeczności, pod koniec pierwszego dziesięciolecia XXI wieku, można było rozpocząć badania wykopaliskowe najważniejszych punktów miasta – kościoła farnego oraz rodowej siedziby Tęczyńskich.

Położenie topograficzne

Wzrostu znaczenia Końskowoli a także podstaw ewolucji ośrodka można upatrywać w położeniu geograficznym. Historyczne centrum zostało założone na styku dwóch krain geograficznych – Płaskowyżu Nałęczowskiego i Wysoczyzny Lubartowskiej (według podziału J. Kondrackiego 2002). Każda z nich posiada inne walory – Płaskowyż zbudowany jest z lessów, na których wytworzyły się jedne z najżyźniejszych gleb w Polsce. Powierzchnia tej jednostki poprzecinana jest najliczniejszą w Europie siecią wąwozów (Kondracki 2002, 182). Wysoczyzna Lubartowska należy do Niziny Środkowopolskiej, czyli krajobrazu stosunkowo mało urozmaiconego, gdzie w podłożu dominują piaski i piaski gliniaste osadzone podczas zlodowacenia środkowopolskiego (Wilgat 1998, 84). Dla tej jednostki typowe są gleby płowe, nazywane również pseudobielicowymi. Mają one średnią wartość użytkową, gdyż zawierają około 2% próchnicy (Turski *et al.* 1993, 49). Powyższe różnice jesteśmy w stanie wyłowić nie tylko w rzeźbie terenu, ale także w sedymentach odkrywanych w profilach archeologicznych nadzorowanych wykopów. W południowej części ośrodka spotykamy płyty lessu, w północnej wyłącznie piaski i gliny (Niedźwiadek, Tkaczyk 2010, 81; Niedźwiadek, Żórawski 2010, 5).

Także układ i zagęszczenie sieci wodnej wykazuje wyraźne odmienności na obszarze Płaskowyżu Nałęczowskiego i Wysoczyzny Lubartowskiej. W obrębie pierwszej jednostki zdecydowanie dominują suche doliny, czasowo odprowadzające wody opadowe lub roztopowe – wąwozy, zaś na Wysoczyźnie sieć cieków stale zasilanych jest znacznie gęstsza. Najważniejsza rzeka przepływająca przez omawiany obszar to *Kurówka*. Źródła jej położone są na południowy wschód od Końskowoli, na terenie miejscowości Pożóg Nowy. Następnie, rzeka zatacza szeroki łuk ku wschodowi i północy, wkraczając do sąsiedniej historycznej miejscowości – Kurowa. Po minięciu tego miasta zwraca na zachód i niemal równoleżnikowo zmierza do Wisły, do któ-

rej wpada na terenie dzisiejszych granic administracyjnych Puław. Kurówka oraz jej dopływy – zazwyczaj bezimienne – w wyraźny sposób organizowały pradziejową oraz średniowieczną sieć osadniczą. W późniejszym okresie, na stokach jej doliny lokowano wiele historycznych wsi – Chrzążów, Witowice, Rudy i Młynki. Także i Końskowola została założona w miejscu gdzie do Kurówki wpada jej dopływ nazywany przez miejscowych *Strugą* (Ryc. 2).

Kontekst osadniczy

Skartografowanie wczesnośredniowiecznych osad i śladów osadniczych wskazuje na wyraźną determinację ich rozlokowania uzależnioną od przebiegu cieków wodnych (Ryc. 1). Niższe partie stoków Kurówki – od samych źródeł do współczesnej, zachodniej granicy gminy Końskowola – grupują ciąg punktów osadniczych. Praktyka badań powierzchniowych, prowadzonych w początku lat 80. XX wieku, nie wskazywała na konieczność ustalania precyzyjnej datacji materiałów średniowiecznych. Z tych względów, w kartach AZP, zwykle natrafiamy ogólny zapis „wczesne średniowiecze”. Fakt ten nie pozwala na rekonstruowanie intensywności zagospodarowania terenu w okresie plemiennym i piastowskim, a tym bardziej poszukiwania modelu, czy śledzenia dynamiki osadnictwa. Niemniej jednak, najnowsze prace realizowane w trakcie nadzorów nad inwestycjami liniowymi oraz doraźnie wykonywane prospekcje powierzchniowe, wskazują na obecność materiałów ceramicznych o chronologii mieszczącej się zarówno w okresie plemiennym, jak i w czasach kształtowania się państwa polskiego. Można stwierdzić, iż począwszy od IX wieku aż po pierwsze wzmianki o ośrodku (XIV w.) i lokację miasta (XVI w.), odnotowujemy pełną sekwencję chronologiczną ułamków ceramiki. Te ogólne wnioski mogą wskazywać, że w zasięgu późniejszych historycznych miejscowości istniały mniejsze lub większe osady, wyznaczone przez zasięg powierzchniowego występowania materiałów ceramicznych. Ponadto, w czasie nadzorów i badań wykopaliskowych prowadzonych na terenie Końskowoli, zidentyfikowano kilka obiektów, których powstanie i użytkowanie możemy rozdzielić na czasy poprzedzające przyjęcie chrześcijaństwa oraz okres piastowski (Niedźwiadek, Tkaczyk 2010, 82–83).

W tym świetle, można uważać, iż lokacja historycznych wsi, z których najstarsze powstały jeszcze w XII lub XIII stuleciu, odbyła się w obszarze użytkowanym i zagospodarowanym od co najmniej IX wieku. Dysponując opisanym zasobem źródeł archeologicznych nie jesteśmy jednak w stanie rozstrzygnąć z całą pewnością, czy lokowanie historycznych wsi było wyrazem porządkowania ukształtowanej już sieci osadniczej. Zestawiając ze sobą lokalizację wczesnośredniowiecznych osad i śladów osadniczych zauważamy, że spora ich część grupuje się pośród czytelnych jeszcze na mapach topograficznych z lat 60. XX wieku łanowego układu pól (Ryc. 3). Jeśli rozkład punktów osadniczych przeniesiemy na historyczną kartografię, ta prawidłowość będzie jeszcze bardziej wyraźna. Dla klucza majątkowego z centrum

w Końskowoli dysponujemy powstałym w 1827 roku „*Planem Folwarku Końskowskiego należącego do Klucza tegoż nazwiska*” (Ryc. 4).

Przytoczone źródło kartograficzne ukazuje, iż na północny zachód od Końskowoli rozciągały się kompleksy leśne, ta sytuacja przetrwała po dzień dzisiejszy. Lasy sosnowe porastają wydmy pagórki ukształtowane w czasie ostatniego zlodowacenia, gdzie dominują liche gleby. Warunki podłoża nie sprzyjały zagospodarowaniu tego terenu, co potwierdza lokalizacja osad datowanych na wczesne średniowiecze oraz historycznych miejscowości.

Kontekst historyczny

Informacje źródłowe odnoszące się bezpośrednio do Końskowoli pochodzą ze stosunkowo późnego okresu. Miejscowość o tak brzmiącej nazwie po raz pierwszy wymieniana jest w dokumentach dopiero w drugiej połowie XV wieku. Jednak, inne, starsze zapisy rzucają nieco światła na wieś otaczającą późnośredniowieczną Końskowolę. Na południe od niej położona jest miejscowość o nazwie Skowieszyn. Wchodziła ona w skład klucza majątkowego należącego do klasztoru norbertańskiego ze Zwierzyńca pod Krakowem. Dobra tego zgromadzenia w zachodniej części lubelskiego składały się także z innych wsi położonych bliżej Wisły, między innymi Wietrznej Góry – załążka późniejszego Kazimierza Dolnego (Rozwałka 1999, 70–71). Przekazy źródłowe potwierdzają, że w końcu XII wieku, ze Skowieszyna, dziesięcinę pobierali mnisi norbertańscy (Sochacka 1988, 23–24). Zwróćmy uwagę, że na południe od dzisiejszej, zwartej zabudowy tej wsi znajduje się skupisko punktów osadniczych datowanych na wczesne średniowiecze (Ryc. 1). Zarówno dane historyczne, jak i archeologiczne pozostają ze sobą w zgodzie – potwierdzając istnienie przestrzeni zagospodarowanej.

W odległości niespełna trzech kilometrów na wschód od Końskowoli zlokalizowana jest kolejna wieś – Witowice, skąd w okresie od XII–XIII do XV stulecia dziesięcinę pobierał klasztor benedyktynów na Łysej Górze (Rozwałka 1999, mapa 22). Warto zwrócić uwagę, iż początek oddawania podatku dziesiętnego zbiegł się okresem założenia i uposażenia tego zgromadzenia zakonnego (Sochacka 1988, 23). Można więc sądzić, iż przywilej poboru dotyczył terenów dobrze zagospodarowanych, gdzie ziemię uprawiano od dłuższego czasu, zaś osady miały stały i stabilny charakter. Także, i w tym przypadku, dane archeologiczne zdają się potwierdzać istnienie stałego osadnictwa – od Końskowoli, wzdłuż biegu Kurówki, aż po Kurów – dostrzegamy ciąg osad o metryce wczesnośredniowiecznej (Ryc. 1). Być może, stosunkowo żyzne i łatwe w uprawie gleby oraz stoki o niezbyt stromym nachyleniu, przy stabilizacji politycznej jaka nastąpiła na Lubelszczyźnie za panowania Kazimierza Wielkiego, leżały u podstaw formowania się wsi, których nazwy znamy z XIV- i XV-wiecznych zapisów źródłowych.

Obok Witowic, najprawdopodobniej jeszcze w XIV wieku, pojawiła się miejscowość o nazwie Wola Witowska. Fakt ten zaświadcza o pomyślnym

rozwoju Witowic, gdy koniecznym stało się powołanie nowej wsi z przedrostkiem „Wola”. Nie znamy nazwiska fundatorów Witowic, jednak ówcześni właściciele dóbr nad Kurówką – najprawdopodobniej rodzina szlachecka – dokładali wielu starań aby majątek rozwijał się pomyślnie. Owocem tych zabiegów było erygowanie parafii pw. Św. Krzyża. Zwróćmy uwagę, że zamiar ten został zrealizowany nie w „macierzystych” Witowicach, lecz w młodszej osadzie – Woli Witowskiej. Tę inicjatywę, najprawdopodobniej możemy łączyć z osobą Męciny z Konina (*Manczina de Konyn*), herbu Rawa – burgrabiego zamku niższego we Lwowie. Dokładnej daty powstania kościoła nie znamy, ale możemy wnioskować, iż wydarzyło się to pomiędzy 1375 a 1394–1400 rokiem, a więc w okresie gdy Męcina władał kluczem majątkowym. Pierwsza z przytoczonych dat to spis świętopietrza, gdzie nie wymieniono jeszcze świątyni w Woli Witowskiej. Lecz już, w latach 1394–1400, natknijmy się na wzmiankę o tym iż biskup krakowski Piotr Wysz uposażył parafię w diecezję z Witowic, Woli Witowskiej, Pożoga i Rudek (Sochacka 1987, 24). Kolejnym potwierdzeniem istnienia kościoła w Woli Witowskiej jest zapis z 1418 roku, gdy wymieniono rektora szkoły (Sochacka 1988, 28).

Od momentu powołania parafii zaczyna się jednocześnie dynamiczniejszy rozwój miejscowości. Wola Witowska, w trakcie pierwszej połowy XV wieku, od nazwiska swych właścicieli – Konińskich – przybrała brzmienie Wola Konińska. Po raz pierwszy to określenie pojawia się w roku 1442. Mimo to, pamięć o starszej nazwie przetrwała przynajmniej do końca XV stulecia, sam Jan Długosz pisał *Wola Konynska alias Wythowska*. Obie nazwy, zarówno w życiu codziennym jak i w dokumentach, były wymiennie używane (Sochacka 1988, 29).

Wkrótce po zmianie nazwy, około połowy XV stulecia, Konińscy obok starej wsi lokują nową, która przejmie dotychczasową nazwę – Wola Konińska. Dotychczasowy ośrodek, dla odróżnienia, zaczęto nazywać Starą Wsią – *Wola dicta Starawzech* (Wojciechowski *et al.* 1986, 135). Notatka sądowa z procesu o zabicie kmieci z Pożoga w 1480 r. wymienia, że jedną z ofiar był Mikołaj – syn sołtysa z Woli zwanej Starą Wsią, a drugą szewc, który pochodził z Witowskiej Woli (Sochacka 1988, 32). W 1473 r. pojawia się po raz pierwszy zapis w dokumentach – *Konskowola* (Wojciechowski *et al.* 1986). Zatem, Konińskim zawdzięczamy dwa przeniesienia – leksykalne i topograficzne. W wyniku tego pierwszego ukuto określenie dla ich rodowej siedziby. Druga zmiana – powstanie centrum nowego klucza majątkowego – pociągnęła za sobą przejście dotychczasowej nazwy na nowy ośrodek. W wyniku tego koniecznym było ustanowienie nowego nazewnictwa dla określenia pierwotnej siedziby – tak pojawiła się Stara Wieś.

Po śmierci Męciny jego dobra odziedziczył syn – Dzierśław, który dochował się czterech własnych synów – Piotra, Jana, Pawła i Jakuba. Dobra nad Kurówką, w wyniku działu majątkowego w 1431 roku, przejął Jan. Pozostałym braciom przypadły inne części rozległych dóbr rozsianych w północnej części Lubelskiego, od tego czasu mamy do czynienia z kilkoma gałęziami rodziny. Na marginesie, wypada wspomnieć na przywiązanie wszystkich

Konińskich do rodowej siedziby, gdyż część z członków rodziny jeszcze na początku XVI wieku, podpisywała się z *Konińskiej Woli*, mimo iż już nie byli jej faktycznymi posiadaczami (Pytlak 2009a, 9).

Jan Koniński, ożeniony z Anną Rytwiańską, doczekał się tylko jedynej córki – Anny, która w roku 1489 cały majątek wniosła w wianie ślubnym Gabrielowi Tęczyńskimu. Gabriel był synem Jana – kasztelana krakowskiego, najwyższego urzędnika świeckiego w państwie jagiellońskim. Skoligacenie rodzin Konińskich i Tęczyńskich legło u podstaw nowego etapu w dziejach klucza majątkowego położonego nad Kurówką. Synowie Anny i Gabriela – Jan, Stanisław i Andrzej, około 1517 r. podzieli się spadkiem. Końskowola wraz z okolicznymi włościami przypadła najmłodszemu z nich – Andrzejowi, który od 1543 roku piastował urząd kasztelana lubelskiego, a od 1561 – kasztelana krakowskiego. Nowy właściciel kontynuował doskonałą passę swych poprzedników, czego najwyraźniejszym przejawem było wystaranie się o nadanie praw magdeburskich dla Końskowoli. Stało się to w sobotę, 8 czerwca 1532 roku (Szczygieł 1988, 35–37).

Dziersław z Woli Konińskiej, a następnie Jan, systematycznie powiększali ojcowiznę o kolejne wsie. Intensywne zabiegi doprowadziły do skupienia w ich rękach zarządu nad Chrząchowem i Chrzakówkiem, Młynkami, Osinami, Pożogiem, Rudami, Witowicami i Wolą Witowską, Włostowicami oraz Żyrzynem (Ryc. 2). Dowodem intensywnego rozwoju zagospodarowania było powołanie dwóch folwarków prosperujących w Woli Konińskiej w drugiej połowie XV w., z których jeden należał do właścicieli, a drugi do plebana (Sochacka 1988, 31).

Rozwój ośrodka w świetle danych archeologicznych

Niemal na całym obszarze zajmowanym przez współczesną Końskowolę, zarówno na powierzchni terenu jak i warstwach kulturowych odsłanianych profili ziemnych, odnotowujemy obecność ceramiki późnośredniowiecznej. Zachodzi pytanie, czy archeologia może być pomocna przy szczegółowym rekonstruowaniu rozwoju zasiedlenia? Spróbujmy, zatem przyjrzeć się poszczególnym częściom ośrodka i skonfrontować dane archeologiczne z przekazami historycznymi oraz źródłami kartograficznymi.

Jak wskazuje analiza historyczna, najstarszej części ośrodka w Końskowoli powinniśmy doszukiwać się na terenie Starej Wsi. W przeciągu ostatnich 13 lat przeprowadzono tam kilka inwestycji liniowych, w trakcie realizacji których sprawowano nadzór archeologiczny. Pierwsze z przedsięwzięć realizowane w 1999 roku, pomimo dość znacznego zasięgu wykopów, nie przyczyniło się do odkrycia sekwencji historycznych nawarstwień, których geneza mogłaby sięgać czasów lokacji lub rozkwitu gospodarczego. Inwestycja ta została wytyczona wzdłuż głównego ciągu komunikacyjnego, powielającego historyczny trakt wiodący z Końskowoli przez Starą Wieś do Skowieszyna (Ryc. 3, 4). W latach 60. XX wieku przeprowadzono zakrojone na szeroką

skalę prace związane z budową bitej drogi. Należy założyć, iż w trakcie tej akcji, w większym stopniu zniesiono starszy układ nawarstwień. Wówczas, znielowano lokalne pagórki i zasypano obniżenia terenowe. Chronologia zabytków zdeponowanych w warstwach niwelacyjnych – rozpięta od epoki pradziejów aż po czasy współczesne – daje wyobrażenie o rozmachu tych prac i skali przemieszczania mas ziemi. (Niedźwiadek 2000a, 38–40).

Nowsze prace związane z rewitalizacją stawów położonych w tej samej strefie potwierdziły wcześniejsze obserwacje. Zbiorniki wodne, założone w latach 20. XX wieku na lokalnym cieku – *Strudze*, znajdują się poniżej traktów komunikacyjnych. Także i w tym wypadku nie dysponujemy profilami z zachowanym układem historycznych nawarstwień. Pośrednią wskazówką, przemawiającą za użytkowaniem tego obszaru po lokacji ośrodka, są zabytki ruchome. Datowanie ułamków ceramiki i frekwencja ich występowania, mówi iż teren ten mógł być użytkowany już w średniowieczu, a najintensywniejszy okres przypadał na XVII i XVIII stulecie (Bednarski, Niedźwiadek 2010, 8, 16). Wobec czego trzeba przyjąć, iż historyczny układ stratygraficzny został usunięty lub w bardzo poważnym stopniu naruszony podczas prac ziemnych związanych z zakładaniem stawów (Bednarski, Niedźwiadek 2010, 14).

Negatywny wynik poszukiwań archeologicznych skłania do wykorzystania zasobów kartograficznych. Dla dóbr majątkowych z siedzibą w Końskowoli dysponujemy *Planem folwarku Koninskowolskiego należącego do tego klucza*, powstałym w 1827 roku. Co prawda, źródło to zostało wykreślone za rządów Czarotoryskich, lecz utrwaliło ono starszą rzeczywistość, której genezy można doszukiwać się jeszcze w średniowieczu. Na marginesie wypada podkreślić, że podziałka tego dokumentu podana jest jeszcze w miarze chełmińskiej, składającej się z 300 prętów. Stara Wieś, podobnie jak pozostałe miejscowości lokowane w wiekach średnich – Młynki, Opoka, Rudy, Witowice – posiada wyraźny układ łańcowy (Ryc. 4, 5). Rozmierzenie pól i wygonów przydomowych, wyraźnie dostosowane jest do przebiegu cieku wodnego – *Strugi* i traktu komunikacyjnego. Być może stałe i intensywne wykorzystywanie wymuszało także lokalne, doraźne naprawy. Świadectwem tego mogą być, miejscami uchwytnie, poziomy wykładane gałęziami i faszyną, zawsze poprzecznie w stosunku do przebiegu arterii komunikacyjnej (Bednarski, Niedźwiadek 2010, 10–11).

Cytowany *Plan* wskazuje jeszcze, że zabudowania i obejścia gospodarskie były oddalone od ciągu komunikacyjnego, w zasięgu którego lokalizowane były inwestycje będące przedmiotem zainteresowania archeologów. Z tych względów, w każdej z powstałych dokumentacji, podkreślane jest wyraźnie, iż przyszłe wysiłki badawcze powinny zostać rozciągnięte na obszar zwartej zabudowy. Pozostaje mieć zatem nadzieję, iż w bliższej przyszłości, także i ten teren będzie mógł być poznanym dzięki prowadzeniu tu inwestycji lub niezależnych badań naukowych.

Na północny wschód od terenu zajętego przez Starą Wieś rozciąga się obszar określony na *Planie* jako „folwark”. Z całą pewnością, to gospodarstwo rolne można łączyć z folwarkiem opisywanym przez dokumenty z cza-

sów Czartorskich. Po konfiskacie ich majątku, co było wynikiem represji za pomoc w Powstaniu Styczniowym, przeszedł on w posiadanie Instytutu Politechnicznego i Rolno-Leśnego w Puławach (Wiśniewski 1988, 62–63). Ten stan przetrwał do dnia dzisiejszego.

Współczesne opracowania historyków rzucają nieco inne światło na to miejsce. Jeszcze w drugiej połowie XV w., przed założeniem miasta, na północ od Woli Konińskiej miał być usytuowany folwark (Sochacka 1988, 31), a nawet wznosić się zamek Konińskich. To właśnie teren położony jeszcze dalej na północ od zamku został objęty procesem lokacji miasta (Szczygieł 1988, 37). Nie dysponujemy namacalnymi dowodami by w miejscu folwarku umieszczać siedzibę rodu Konińskich, nie mniej jednak ta hipoteza wydaje się być prawdopodobną. Zwróćmy bowiem uwagę, że rozkład łąnów i zabudowań Starej Wsi jest niesymetryczny – na lewym brzegu działki stykają się z miastem, zaś na prawym – znajduje się przestrzeń wyłączona z tego rodzaju zagospodarowania. Tu właśnie sytuuje się domniemana siedziba pierwszych właścicieli Woli Konińskiej (Ryc. 4, 5). Jednocześnie trzeba zaznaczyć, że z zamku Konińskich nie można lokalizować w miejscu, gdzie w XVI stuleciu swą siedzibę wzniesli Tęczyńscy. Teren ten położony jest poza regularnym rozplanowaniem Starej Wsi, należy do południowo-wschodniego narożnika lokowanego miasta (Teodorowicz-Czerepińska 1991, 490).

Wielkie nadzieje należało wiązać z nadzorami archeologicznymi prowadzonymi w obszarze zajęтым przez folwark. W latach 2000, 2003 i 2004 wykonywano tam kilka inwestycji liniowych, które objęły wschodnią i centralną partię założenia (Ryc. 3, 4). Niestety, ich autorzy stwierdzają, że obraz jaki zastali w otworzonych rowach instalatorskich wiąże się z obecnymi przemianami. Zapewne, w toku teraźniejszych akcji budowlanych zniszczone zostały nawarstwienia historyczne. Dowodem tego ma być brak zabytków ruchomych oraz obecność warstw ziemnych przemieszanych ze współczesnymi ułamkami cegieł (Jóźwiak 2000, 6–7). W rysującym się obrazie zniszczenia, pojawia się także światło nadziei. Będzie nim wychwycenie skrawków terenu, gdzie udało się śledzić pełny, niezakłócony układ stratygraficzny, gdzie zachowały się nawet zabytki o proveniencji pradziejowej (Jóźwiak 2003, 4–6; 2004, 6).

Pozostaje żywić nadzieję, że kolejne prace prowadzone w opisanej lokalizacji dostarczą więcej informacji. Teren, położony na południe od folwarku był wykorzystywany wyłącznie pod uprawy rolnicze. Do takich wniosków doszli autorzy nadzorów prowadzonych na terenie zaplecza Starej Wsi oraz pól uprawnych należących do gospodarstwa rolnego (Ryc. 3, 4). Prospekcja wykopów została uzupełniona o badania powierzchniowe, terenu przylegającego do inwestycji (Niedźwiadek, Żórawski 2010, 7).

Faktycznie, na terenie historycznego folwarku, nie brakuje współczesnych zabudowań, przy powstaniu których mogła zostać zniszczona wcześniejsza sekwencja stratygraficzna oraz ewentualne założenia murowane bądź drewniane. Niemniej jednak, na zachód od zrealizowanych inwestycji, przetrwał dworek, który może pamiętać czasy Czartoryskich, a dziś jest wykorzystywany jako budynek mieszkalny dla pracowników Lubelskiego Ośrodka Doradztwa

Rolniczego z siedzibą w Końskowoli. Obszar w jego pobliżu, jak dotąd, nie był badany. Piszący te słowa wraz z zarządem Fary Końskowolskiej planuje wykonać serię prospekcji georadarowych, mogą one wskazać na obecność nie zaburzonych struktur ziemnych. Ich odkrycie zaś będzie zachętą do podjęcia wykopalisk archeologicznych.

Siedzibę możnowładczą, o dziejach której bezpośrednio mówią opracowania historyczne spotkamy na styku granic administracyjnych Starej Wsi i Końskowoli, na zachód od lokacyjnego rynku. Tu, na pagórku, którego ekspozycja została dodatkowo uwydatniona przez rozcięcie współczesnej szosy Lublin–Puławy, wznosi się czworoboczny budynek wiązany z rodziną Tęczyńskich (Ryc. 6). Rezydowali tu również proboszczowie końskowolscy, z tych względów przylgnęło do niego określenie (Stara) „Plebani”. Po drugiej stronie drogi stoi kościół pw. Św. Anny (Ryc. 3, 4, 5). Powstanie obu tych założeń było łączone z jedną akcją budowlaną, datowaną na początek XVII wieku (Pytlak, Soćko 2005, 4). W XIX wieku, do dwukondygnacyjnej bryły korpusu o kwadratowym narysie i boku 11 metrów, dostawiono piętrowe założenie, w parterze którego mieściła się kuchnia.

Autorzy dociekań historyczno-stylistycznych powstanie trzonu budowli łączą z osobą założyciela miasta – Andrzeja Tęczyńskiego. Jednocześnie wykluczają oni możliwość wystawienia takiego założenia przez któregoś z miejscowych plebanów, gdyż na Lubelszczyźnie aż do okresu klasycyzmu, murowane plebanie parterowe należą do wyjątków. Zatem, wzniesienie piętrowego założenia nie mieściłoby się w ówczesnych kanonach, nie wspominając już o możliwościach finansowych stanu duchownego. Faktycznie, budowla ta służyła za mieszkanie proboszczów, ale dopiero od drugiej połowy XVII w. Czym zatem była ona wcześniej? Jeśli spojrzymy na rzut parteru – dostrzeżemy wyraźne analogie do mieszkalnej siedziby szlacheckiej, wykształconej w drugiej ćwierci XVI wieku. Ten typ założenia stopniowo wyewoluował ze średniowiecznych wież rycerskich. Tego typu przemiany obserwujemy w Piotrkowie Trybunalskim. Tu, z inicjatywy Zygmunta Starego, starsze założenie przekształcono w nowym duchu otwierając tym samym bogatej szlachcie pole do szerokiego zjawiska budowy murowanych dworów (Pytlak, Soćko 2005, 5).

Dalsza analiza rzutu parteru „Starej Plebani” w Końskowoli odsłania jeszcze inne oblicze tego budynku. Jego część północna różni się zdecydowanie od południowej. W pierwszej z nich można dostrzec pomieszczenia przesklepione kolebkowo, podczas gdy w południowej – występują wyłącznie stropy płaskie. Poza tym, inaczej zostały wyprofilowane otwory okienne w każdej z tych partii. Być może, odmienności w sposobie konstruowania poszczególnych elementów budynku skłaniają do wniosku, iż Andrzej Tęczyński nie tyle wznosił nową siedzibę, ile – znacznie przekształcił wcześniejszą fundację. Tym założeniem mogła być faktycznie wieża, która skrywa się w północnej części. Zauważmy, iż tak stało się w wielu okolicznych miejscowościach – Olesinie pod Kurowem czy Samokłeskach, które także należały do Tęczyńskich. W „Starej Plebani”, dotychczas nie zostały wykonane bada-

nia architektoniczne, a dopiero ich wyniki pozwoliłyby na fazowanie akcji budowlanych i potwierdzenie lub odrzucenie postawionych hipotez (Niedźwiadek, Drobek 2011, 62–64).

Forma topograficzna na jakiej ulokowana została siedziba Tęczyńskich nasuwa skojarzenia z foralicjum, uformowanym na kształt czworoboku, odciętego od zachodu – a więc po zewnętrznej stronie ośrodka miejskiego – fosą. Regularny przebieg krawędzi wyniesienia, mógł także wiązać się z umocnieniem w formie palisady. W 2010 roku podjęte zostały badania wykopaliskowe mające na celu weryfikację zasięgu otoczenia dworu oraz sposobu ukształtowania skarp terenowych (Tkaczyk 2010, 3). Niestety, rozbudzone nadzieje szybko i w gwałtowny sposób zostały zgaszone. Po otwarciu wykopu przecinającego linię zakładanych wałów i fosi okazało się, że sugestywna forma terenowa jest pozostałością XX-wiecznego wybierzyska piasku. W świetle odkryć archeologicznych – nie można przypisać siedzibie Tęczyńskich walorów obronnego wzgórza. W stratygrafii wykopu założonego po wewnętrznej stronie domniemanego fortalicjum nie da się dostrzec śladów żadnych nasypów. Tu, pod poziomem współczesnego humusu, wystąpiła sekwencja obiektów kultury łużyckiej, a także datowanych na XII–XIII wiek oraz okres późnośredniowieczny i młodszą część okresu nowożytnego (Tkaczyk 2010, 7–10).

Mimo negatywnego wyniku poszukiwania reliktów umocnień wokół dworu Tęczyńskich, wyłowić należy inny, pozytywny aspekt tych badań. Bo, wiem, dzięki tym wykopaliskom – po raz pierwszy w dziejach zainteresowania naukowego Końskowolą – potwierdzone zostało występowanie obiektów gospodarczych z młodszego odcinka wczesnego średniowiecza. Przypomnijmy – jest to czas gdy z pobliskie Witowice i Skowieszyn świadczyły obciążenia na rzecz klasztorów na Łyścu oraz Zwierzyńcu pod Krakowem.

Wcześniejsze prace archeologiczne wykonywane przy realizacji inwestycji liniowej dostarczyły dalszych informacji o terenie otaczającym Dwór Tęczyńskich (Ryc. 3, 4). W otworzonych wykopach wychwycono obiekty datowane na okres nowożytny, w ich wypełniskach zalegały cegły palcówki o metrologii średniowiecznej oraz ułamki detali architektonicznych – m.in. fragmenty kolumn (Dzieńkowski, Gołub 2001, 3–5). Analiza wyników tychże nadzorów może ponad to skłaniać do wniosku o braku trwalszej zabudowy w terenie pomiędzy siedzibą właścicieli a lokowanym miastem i starszą osadą, gdyż rowy instalatorskie poddane obserwacji archeologicznej nie ujawniły śladów obiektów (Dzieńkowski, Gołub 2001, 6). Niemniej jednak, z uwagi na zasięg inwestycji i rozmiar wykopów, do sformułowanej hipotezy należy podchodzić niezwykle ostrożnie.

Jak wyżej wspomniano, w bliskim sąsiedztwie dworu Tęczyńskich, wtórnie zakłóconym przez współczesną drogę asfaltową, położony jest kościół pw. Św. Anny (Ryc. 3, 4, 6). Zabytek ten, nie znalazł się w zasięgu zainteresowania naukowców, choć bywa nazywany czasem „Perłą Renesansu Lubelskiego”. Piękno i wyjątkowość obiektu dostrzegła i wykorzystała z powodzeniem Magdalena Wasiluk, która pod kierunkiem dr Ireny Rolskiej-Boruch, przy-

gotowała i obroniła pracę magisterską. Dzięki staraniu Towarzystwa Ochrony Dziedzictwa Kulturowego „Fara Końskowska” dociekania autorki, opatrzone bogatą szatą ilustracyjną, w 2010 r., zostały wydane drukiem – *Kościół św. Anny w Końskowoli*.

Do tej świątyni przylgnęło określenie „kościół szpitalny” (Wasiluk 2010, 4–5). Być może dlatego, że rodzina Czartoryskich ufundowała przy nim szpital, którego gmachy przetrwały do czasów obecnych. Jednak, na obecność w tym terenie innego hospicjum wskazują także starsze wzmianki. W wizytacji biskupiej z 1603 roku odnotowane jest istnienie szpitala przy zniszczonej, drewnianej kaplicy pw. Św. Marka i Św. Anny, obok niej miała przebiegać ulica Szpitalna. O placówkę opieki zdrowotnej w wyraźny sposób troszczyli się właściciele miasta. Na dwa dni – 14 czerwca 1613 roku – przed konsekracją murowanego kościoła Św. Anny, Gabriel Tęczyński na potrzeby fundacji oddał grunt przy świątyni oraz dziesięcinę z Woli Osińskiej (Wasiluk 2010, 8–9). W opozycji do określenia „kościół szpitalny” stoi program wystroju artystycznego, w którym poczesne miejsce zajmują sztukaterie na sklepieniu nawy i prezbiterium (Ryc. 7). Jeszcze bogatsze w nasycenie motywów zdobniczych natrafimy w pomieszczeniach na piętrze, ponad zakrystią. Uderzają tu dekoracje kasetonowe z motywem kwiatów, bardzo podobne do tych, jakie spotykamy na Wawelu (Ryc. 8). M. Wasiluk analizując program wystroju doszukała się wielu odniesień do renesansu włoskiego, flamandzkiego a nawet sztuki bizantyjskiej w postaci namalowanej kotary (Wasiluk 2010, 30–31). Może zatem, słusznym byłoby przydanie opisanemu pomieszczeniu rangi łoża kolatorskiej, której istnienie tłumaczy bliskie sąsiedztwo siedziby rodowej Tęczyńskich.

Ulica Lubelska, dziś przebiegająca na południe od kościoła, jest tworem XIX-wiecznym związanym z wytyczaniem nowego odcinka połączenia drogowego pomiędzy Lublinem a Puławami. Zwróćmy uwagę, że na mapie A. M. von Hendsfelda wykreślonej w początku XIX stulecia, główny ciąg komunikacyjny wiedzie od Witowic, następnie przez rynek w Końskowoli, a w kierunku Puław wychodzi już na tyłach kościoła pw. Św. Anny. Kolejne źródło kartograficzne – tzw. *Mapa Kwatermistrzostwa* z lat 30. tegoż stulecia – lokalizuje trakt w znanym nam obecnie przebiegu (Ryc. 9). Być może, wychodząca z Rynku ku południowemu zachodowi ulica Kościelna, z miastem lokacyjnym również komunikowała dwór Tęczyńskich i stojący przy nim kościół. W zachodniej części ośrodka prace archeologiczne wykonano tylko przy okazji układania wodociągu wzdłuż ulicy Kościelnej. Odsłonięto tu relikty murowanej zabudowy, powstałej około połowy XIX wieku oraz poziomy związane z zabezpieczaniem brzegów *Strugi*. Obszar, położony dalej na zachód od Rynku, moglibyśmy określić już jako tereny rolnicze, co pozostaje w zgodzie z sytuacją odnotowaną na *Planie Folwarku Końskowskiego* ... (Żórawski *et al.* 2010, 12–13).

Północna część miasta nie jest dobrze rozpoznana poprzez badania archeologiczne, lecz dla jego zaplecza oraz miejscowości sąsiadujących, dysponujemy nieco większą ilością informacji płynących z obserwacji poczy-

nionych w trakcie realizacji inwestycji liniowych (Ryc. 3, 4). Wśród danych zebranych w trakcie prac terenowych na pierwszy plan należy wysunąć, te które dotyczą gospodarki surowcami kopalnymi. Podczas nadzorów w 2003 i 2004 roku, we współczesnych granicach wsi Młynki zidentyfikowano historyczną cegielnię, która widoczna jest na *Planie folwarku ...* (Niedźwiadek, Tkaczyk 2005, 108).

Na południe od tego miejsca, w czasie realizacji innej inwestycji, odsłonięto wychodnie rudy darniowej (Niedźwiadek 2000b, 17). Jest to o tyle istotne odkrycie, gdyż dysponujemy przekazami, które mówią iż Jan Koniński nakazał budowę młynów we wsi Młynki dla przerabiania rudy darniowej, zapewne pozyskiwanej na terenie sąsiednich Rud (Sochacka 1987, 76–77; 1988, 30). Zatem – w tym wypadku – dane historyczne, toponomastyczne i archeologiczne jednoznacznie potwierdzają produkcję przemysłową. Skali tego zjawiska nie poznamy, ponieważ na terenie Rud i Młynków nie prowadzono dotychczas poszukiwań. Pewne światło na intensywność pozyskiwania surowca hutniczego rzucają wyniki nadzorów wykonanych w północnej części Końskowoli. Tu, w profilach wykopów położonych najniżej w stosunku do współczesnej rzędnej terenu, odsłonięty został poziom wychodni oraz wytrącania się związków żelaza. Ponad nim zalegała miąższa na 100–150 cm warstwa niwelacyjna nad którą wykształcił się poziom darniowy. Można zakładać, iż wyrównanie wiąże się z jednoczasowym porządkowaniem wyrobisk o znacznej powierzchni. Najpewniej, związanych właśnie z wydobyciem rud żelaza (Niedźwiadek 2000b, 18).

Stosunkowo najlepiej poznaną częścią ośrodka, jest północno-wschodnia partia Końskowoli (Ryc. 3, 4). Tu, w czasie kilku inwestycji trwających łącznie prawie 3 lata, rozkopano niemal wszystkie ulice, dając możliwie szerokiego wglądu w stratyografię obszaru (Niedźwiadek, Tkaczyk 2010). Jednak, na wstępie należy poczynić zastrzeżenie – wykopy nadzorowanych inwestycji objęły niemal wyłącznie ciągi komunikacyjne i tylko w niewielkim stopniu wkraczały na tereny parceli. W związku z tym możemy starać się wychwycić jedynie ogólne zasady procesu rozwoju, ale nie jesteśmy w stanie mówić bezpośrednio o przemianach zabudowy.

Ogólnym tłem będą znaleziska fragmentów ceramiki, jakie pozyskano z najstarszych warstw profili oraz znalezione w trakcie doraźnych prospekcji powierzchniowych. Frekwencję zabytków pradziejowych można pominąć z oczywistych względów. Dla ułamków ceramiki wczesno – i późno-średniowiecznej nie jesteśmy w stanie wykreślić wyraźnych koncentracji, występują one mniej więcej z podobną intensywnością na terenie całego ośrodka. Dla okresu nowożytnego, po lokacji miasta, dysponujemy już znacznie większą ilością faktów. Najciekawszym z nich będzie rozwój sieci drożnej i sposoby konstruowania nawierzchni. Bezwzględnie, ulica Kurowska stanowiła główną oś komunikacyjną o znaczeniu ponad regionalnym. Ta arteria miejska, aż do XIX wieku była częścią dalekosiężnego szlaku z Lublina – do Wielkopolski (Ryc. 5). W materiale archeologicznym obserwujemy, jak po założeniu miasta starano się różnymi metodami utwardzić jej przebieg. Początko-

wo, czyniono to najprostszymi środkami – poziomami faszyny, złożonymi z mniejszych i większych gałęzi. Uderzające jest to, że o drogę dbano tylko w zasięgu terenu zurbanizowanego – na wschód od strefy zwartej zabudowy moszczenie ulicy już nie występuje. W młodszym odcinku okresu nowożytnego – wyznaczonemu przez chronologię zabytków na XVII w. – do utwardzenia traktu wykorzystywano także gruz oraz żwir rzeczny o różnej granulacji. W najmłodszej części okresu staropolskiego posługiwano się bardziej skomplikowanymi rozwiązaniami. Nawierzchnię układano z bali sosnowych o średnicy 10–20 cm, pod nimi umieszczane były legary biegnące wzdłuż ukierunkowania szlaku. Nawierzchnia była wielokrotnie reperowana, najmłodsze ślady tego typu zabiegów, datowane są w oparciu o analizę dendrochronologiczną na pierwszą tercję XIX wieku. Naprawy manifestują się także przyrostem miąższości nawarstwień użytkowych, które miejscami dochodziły do prawie 100 cm (Niedźwiadek, Tkaczyk 2010, 83–84).

Na podstawie zebranych informacji wydaje się, iż tylko ulica Kurowska – jako miejski odcinek dalekosiężnego szlaku był tak dobrze utrzymany. Inne miejskie arterie posiadały utwardzenie złożone wyłącznie z faszyny. Uwaga ta dotyczy tylko ważniejszych ulic, okalających obszar zurbanizowany. Drogi poprowadzone wewnątrz bloków nie posiadały żadnej nawierzchni. Ten stan utrzymał się przez cały okres nowożytny (Niedźwiadek, Tkaczyk 2010, 85–86).

W nielicznych wykopach wkraczających na tereny parceli miejskich odsłaniane były jamy gospodarcze, które datować można na XVII i XVIII stulecie. Ich obecność rejestrowano m. in. na tyłach działek przyrynkowych. (Niedźwiadek, Tkaczyk 2010, 87).

Najprawdopodobniej jeszcze w XVII wieku budynki mieszkalne i towarzyszące im założenia gospodarcze stały także poza Rynkiem, wzdłuż ulicy Kurowskiej. Pojedyncze konstrukcje tego typu zostały odsłonięte w czasie nadzorów archeologicznych (Niedźwiadek, Tkaczyk 2010, 87–88). Być może przy wschodniej krawędzi miasta lokowano zakłady rzemieślnicze posługujące się otwartym ogniem. Relikty tego typu założenia z piecem do wypału kafli płytowych, datowanych na I połowę XVII wieku, odkryto przy wschodnim krańcu ulicy Kurowskiej (Niedźwiadek, Tkaczyk 2010, 89–90).

Wyniki innych nadzorów prowadzonych w południowej części miasta, na styku z folwarkiem i Starą Wsią pozwalają umiejscowić innego rodzaju obiekt produkcyjny. Odsłonięte w tej strefie mury fundamentowe wiązać można z fabryką włókienniczą, którą ufundował ostatni dziedzic – książę Adam Czartoryski (Niedźwiadek 2002, 26–27). Sprowadzał on do miasta rzemieślników z Saksonii i Prus, chętnie udzielał im pożyczek i nadawał ziemię. Wsparcie ekonomiczne doprowadziło wkrótce do lawinowego przyrostu zakładów produkcyjnych, około 1820 roku było ich co najmniej 40. Wytwarzały wyroby włókiennicze doskonałej jakości, które kupowała szlachta i dwory magnackie. Niestety kryzys połowy XIX wieku spowodował załamanie się rynków zbytu i upadek ośrodka (Wiśniewski 1988, 70–71).

Ostatnim elementem ośrodka w Końskowoli jest kościół, ulokowany w południowej pierzei rynkowej (Ryc. 3, 4, 5). Okoliczności erygowania pa-

rafii poruszaliśmy na wcześniejszych stronach. Lecz, odnośnie powstania świątyni parafialnej nie odnajdziemy jednej koncepcji, którą wypracowała by dotychczasowa literatura przedmiotu. Dominuje pogląd, iż kościół murywany powstał dopiero na początku XVII wieku w najdynamiczniejszym okresie rozwoju miasta (Szczygieł 1988, 50). Faktycznie, na frontonie widnieje kamienna tablica z napisem informującym o wykończeniu i poświęceniu kościoła (Pytlak 2009b, 12). Jednak, w tym wypadku pojawia się zasadnicza wątpliwość – czy rzeczywiście konsekrowano nową budowlę, czy też ponownie wyświęcano obiekt po znacznej odbudowie wywołanej pożarem z 1617 r.? Podobnych zagadek i nierozstrzygniętych problemów można wyliczyć znacznie więcej – jak choćby zagadnienie występowania pochówków w kryptach pod kościołem.

Od 2005 roku trwały przygotowania do rewitalizacji fary w Końskowoli. Wreszcie, w kwietniu 2010 roku prace te ruszyły, co dało także sposobność do realizacji programu badań archeologicznych. Skupiły się one na dwu zasadniczych celach – inwentaryzacji i eksploracji pochówków z krypt oraz próbie wyłowienia węzłowych momentów w dziejach budowli. Do podjęcia badań na styku archeologii i architektury zainspirowały wyniki inwentaryzacji architektoniczno-konserwatorskiej oraz nieregularność planu kościoła (Stankiewicz, Niedźwiadek 2006). W rzucie możemy wyróżnić aż trzy osie symetrii – pierwsza przebiega przez prezbiterium, druga dzieli nawę, a trzecia kruchtę z przylegającymi wieżami. Co więcej, każda z wymienionych brył nie przystaje do sąsiadujących pod kątem prostym.

Zdjęcie dotychczasowej posadzki dało możliwość założenia dwóch odkrywek na styku nawy i prezbiterium oraz przy jednym z załomów ośmiobocznego zamknięcia prezbiterium. Wykopy ujawniły, że łuk tęczyowy jest wtórną konstrukcją, dostawioną do kamiennego muru prezbiterium, który od wewnętrznej strony posiadał cienkowiekowy tynk. Wyprawę tynkarską położono powyżej odsadzki fundamentowej, poniżej niej znajdował się poziom użytkowy. Składał się on z rumoszu wapiennego przelanego zaprawą piaskowo-wapienną, zaś czas jego powstania można synchronizować z wystawieniem murów prezbiterium. Wewnątrz kościoła nie planowano usuwania tynków, ale na zewnątrz – do wysokości około 250–300 cm powyżej poziomu terenu – podjęto takie działanie. Prace te odsłoniły podstawy okien, które pierwotnie doświetlały kamienne prezbiterium. Ich wysokość była znacznie większa od obecnych. W osi, zamurowanego okna we wschodniej ścianie prezbiterium, na tynku, umieszczona została tarcza z herbem hrabiów Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego (Niedźwiadek, Tkaczyk 2011, 17–19). Tytuł ten oraz możliwość używania cesarskich, dwugłowych orłów obok własnych znaków otrzymał Andrzej Tęczyński z rąk Karola V w 1527 r. W 1561 roku zmarł tenże Andrzej Tęczyński – założyciel miasta. W tym samym roku, herb z orłami cesarskimi jego syna – także Andrzeja – przez Ferdynanda I został dodatkowo udostojniony wizerunkiem lamparta bądź lwa dzierżącego topór. Miał to być dowód cesarskiego uznania za męstwo odniesione w wojnie z Turkami (Pytlak 2009, 18).

Sumując powyższe informacje – umieszczenie herbu Tęczyńskich z orłami cesarskimi w zaślepionym oknie wschodniej ściany prezbiterium nie mogło nastąpić wcześniej niż w 1561 r. Być może, po lokacji miasta w 1532 roku, podjęto decyzję o znacznej przebudowie kościoła, czego wyrazem było zamurowanie starszych okien i opracowanie nowych otworów z zamknięciem półkolistym – zgodnym z duchem renesansu. Niemniej jednak, nadal możemy doszukiwać się reliktywów wcześniejszego założenia. Z całą pewnością nim, lub jego częścią, będzie kamienne prezbiterium z wielobocznym zamknięciem. Jego narożniki zostały przewiązane ze skarpami przekątniowymi. Ten typ budowli, charakterystyczny dla gotyku, pojawił się na Lubelszczyźnie w pierwszej połowie XIV wieku – jego przykładem może być kościół farny pw. Św. Michała w Lublinie (Rozwałka *et al.* 2006, 165–167). Precyzyjne datowanie starszej fazy świątyni w Końskowoli jest bardzo utrudnione. Z jednej strony wiemy, że winna ona istnieć przed 1561 rokiem, ale być wystawioną po erekcji parafii – najpóźniej w początkach XV stulecia. Być może, jej wymurowanie należałoby wiązać dopiero z osobą Jana Konińskiego, któremu dzieło wybudowania kościoła przypisywał ksiądz Stanisław Lisowicz – XVII-wieczny proboszcz parafii i autor pierwszego opisu dzieł (Pytlak 2009, 4).

Nie jesteśmy w stanie opisać jak mogła wyglądać, o ile oczywiście została wzniesiona, nawa przystająca do kamiennego prezbiterium. Tynki w obrębie nawy nie zostały skute, zdjęcie posadzki wewnątrz kościoła także nie odsłoniło murów fundamentowych – brak jest zatem bezpośrednich wskazówek. Być może, nawa była założeniem drewnianym, gdyż wewnątrz świątyni, na przedłużeniu ścian prezbiterium, odsłonięto relikty zbutwiałych belek. Tego typu kościoły, datowane na XV wiek – z murowanym prezbiterium i drewnianą nawą – znamy z terenu Śląska. Wówczas, wzmianka księdza S. Lisowicza, o średniowiecznym kościele drewnianym stanie się bardziej realna.

Rewitalizacja fary końskowolskiej miała także na celu eksplorację dwóch krypt pod kaplicami grobowymi. Pierwsza z nich, północna, była mauzoleum Łukasza Opalińskiego i jego żony Izabeli z Tęczyńskich – zmarłych w połowie XVII w. Druga, dostawiona od południa do kościoła, kryła prochy ich córki Zofii Lubomirskiej, która pożegnała się z życiem w 1701 r. Do chwili podjęcia badań sarkofagi właścicieli Końskowoli, były przedmiotem zainteresowania głównie historyków sztuki. Dość powiedzieć, że pomnik Zofii Lubomirskiej wyszedł spod dłuta Tylmana z Gameren (Pytlak 2009b, 30). Natomiast nagrobek Opalińskich to przedstawienie typu *Vanitas* – pełnopostaciowa sylwetka ciała człowieka w zaawansowanym stadium rozkładu, nawiązująca wyraźnie do „*marności życia*” oraz „*tańca i tryumfu śmierci*”. W dobie baroku tego typu figury były niezwykle popularne w Europie Zachodniej. Natomiast, ta znajdująca się w podziemiach kościoła w Końskowoli, jest unikatem na skalę Polski (Pytlak, 1–2). Być może tak sugestywny wizerunek końca ludzkiej pielgrzymki miał być także odniesieniem do wymarcia rodziny Tęczyńskich, albowiem Izabela Opalińska była ostatnią przedstawicielką rodu (Pytlak 2009a, 24).

Obok szczątków doczesnych właścicieli Końskowoli, w późniejszym czasie, umieszczono także trumny innych zmarłych (Ryc. 10). Dzięki zachowanym księgom parafialnym, możemy identyfikować ich z członkami dworu, którzy zmarli w przeciągu XVIII wieku. Prace archeologiczne dowiodły, że forma pochówku tych osób zgodna była z rytuałem zarezerwowanym dla elity społecznej – ich trumny były dekorowane zarówno technikami malarскими jak też tkaninami mocowanymi za pomocą ćwieków. Szczyty sarkofagów opatrzone zostały inicjałami i datami śmierci. Części zachowanych strojów i wyposażenia grobowego poddana została zabiegom konserwatorskim, dzięki czemu stanowią ozdobę wystawy mieszczącej się w kryptach kościoła pw. Znalezienia Krzyża w Końskowoli (Niedźwiadek, Tkaczyk 2011, 27–31).

W czasie badań archeologicznych odsłonięto także nieznaną dotychczas kryptę, wymurowaną pod prezbiterium. Jest to założenie wtórne w stosunku do murów tej części kościoła, które najpewniej powstało w przeciągu XVII stulecia. Zebrane informacje wskazują iż złożono tam osoby stanu duchownego. Wniosek ten opiera się na analizie wyposażenia, w którym występowały kielichy oraz części strojów zaopatrzone w tekstylne aplikacje w postaci srebrnych, naszywanych krzyżyków. Pośród pozyskanych tkanin jest także jedna, wyjątkowa na skalę ogólnopolską – to jedwabna sutanna, datowana na XVIII w. Szczątki kostne tych pochówków rozłożyły się niemal zupełnie, stąd też niemożliwym było zlecenie analiz specjalistycznych. Nie mniej jednak, stopień zachowania trumien i ich wypełnisk pozwala dostrzec w tych grobach cechy rytuału pogrzebowego typowego dla pochówków osób znaczących w hierarchii społecznej I Rzeczypospolitej – pośród tych cech należy odnotować stosowanie podsypki mineralnej, roślinnych wypełnisk materacy i poduszek oraz umieszczanie tekstylnych obić trumien (Niedźwiadek, Tkaczyk 2011, 24–25).

Najciekawszego i zupełnie nieoczekiwanego odkrycia związanego ze sferą sepulkralną dokonano w centralnej partii kościoła na przecięciu osi symetrii nawy i kaplic bocznych. Podczas kopania tunelu, jaki połączył krypty pod kaplicą południową i północną, natrafiono na zarysy kilku orientowanych jam grobowych (Ryc. 11). Wzajemne relacje pomiędzy grobami wskazują, że mamy do czynienia z cmentarzem rządowym o kilku poziomach grzebalnych. Sekwencję pochówków można było odnieść także do historycznego poziomu humusowego, jego przetrwanie wskazuje iż nie podejmowano w tym terenie znacznych niwelacji. Z dwóch grobów – najstarszego i najmłodszego w sekwencji – pobrane zostały próbki do datowania metodą ^{14}C . Data śmierci pierwszego osobnika zamyka się w latach 1470–1530, dla drugiego dysponujemy dwoma przedziałami o podobnym stopniu prawdopodobieństwa: 1510–1600 lub 1610–1690. Drugą serię dat możemy odnieść do czasów, gdy istnienie kościoła jest już niepodważalne. O ile nie był to obiekt wzniesiony przez Andrzeja Tęczyńskiego, to z całą pewnością starsze założenie – z kamiennym, oszkarpowanym prezbiterium i wyższymi oknami możemy odnieść do starszego okresu. Wcześniejszy przedział czasowy, również powinien odpowiadać, a może właściwiej byłoby rzec – potwierdzać istnienie

świątyni, albowiem bez niej nie mógł funkcjonować cmentarz. W tym świetle pojawia się pytanie o zasięg ku zachodowi kościoła w XV i początkach XVI wieku. Pewną podpowiedź odnajdziemy nieopodal – najstarszy z ziemnych pochówków został nakryty warstwą niwelacyjną, a następnie przecięty przez kolejny sarkofag, z poziomu tej niwelacji został wzniesiony jeszcze inny grobowiec. Znacznie różnił się on od otaczających, gdyż został wystawiony z wapiennych płyt spojonych gliną (Ryc. 12). Bloki skalne zostały bardzo starannie obrobione i spasowane, zamykając wewnątrz prostokątną przestrzeń gdzie pomieścić mógłby się jeden osobnik. Tego rodzaju grób, od greckiego słowa „*tymbos*”, nazywany jest *tumbą*. Komu był on poświęcony – tego zapewne się nie dowiemy nigdy, gdyż pochówek niegdyś tam spoczywający został usunięty. Ekshumacja zapewne była związana z budową krypty, której jeden z łuków sklepienia oparł się o południowo-wschodni narożnik tumby (Ryc. 11). Z kolei na południowo-zachodniej ścianie krypty wystawiono filar międzynawowy kościoła. Po częściowym rozebraniu tej krypty, od północy, wystawiono kolejną, gdzie spoczywają Izabela i Łukasz Opalińscy. Budowa mauzoleum Opalińskich przyczyniła się także do zniszczenia w całości północnej ściany tumby (Niedźwiadek, Tkaczyk 2011, 36–37).

Mamy zatem kumulację faktów, dla których dysponujemy tylko dwoma wyznacznikami chronologicznymi – datą radiowęglową najwcześniejszego grobu ziemnego oraz okolicznościami budowy krypty pod kaplicą północną. Zapisy księdza S. Lisowicza z początku XVII wieku, dowodzą że do grobu złożono tam „Wielmożnych Dziedziców Miasta”, a więc Andrzeja Tęczyńskiego i jego rodzinę. Kolejny przekaz z 1627 roku notuje słowa Jana Tęczyńskiego: *rozkaże mu [ks. Lisowiczowi] dać [...] na Lampę srebrną szesczeth złotych y na Oley albo Oliwę uczynię fundatią, żeby ta Lampa gorzała zawsze w kaplicy, gdzie Rodziców moich ciała odpoczywaią ...* (Pytlak 2009b, 56). Można, wobec czego sądzić, iż w istocie, pod północną kaplicą pochowano jego przodków. Wobec czego, zniszczenie starszej krypty i tumby grobowej musiało nastąpić w przeciągu XVI wieku. Jeszcze inną wskazówką potwierdzającą te wydarzenia jest płyta nagrobna wykonana z czarnego marmuru, którą wmurowano w posadzkę kaplicy – litery na niej zatarły się niemal zupełnie, ale wprawne oko konserwatorów zabytków, dostrzegło na niej wizerunek herbu Topór – znaku rodowego Tęczyńskich. Planowane jest odnowienie i restauracja tej płyty, to otworzy drogę do odczytania epitafium na niej umieszczonego.

Skoro, szczątki Tęczyńskich zostały złożone w krypcie północnej, zachodzi pytanie komu dedykowane było starsze pomieszczenia grobowe? Trzeba przyjąć, że pochówek w tumbie i późniejszej krypcie winien być zarezerwowany dla osoby lub osób z elity ówczesnej społeczności. Mogli być nimi właściciele Końskowoli. Sądzić także należy, że tego typu murowane obiekty sepulkralne, nie powinny znajdować się poza obrysem większego gmachu, należy wnosić iż stały one we wnętrzu kościoła. Biorąc pod uwagę następstwo faktów stratygraficznych oraz wymowę przytoczonych zapisów źródłowych – z pewną dozą prawdopodobieństwa – budowę tumby i krypty w osi nawy głównej przypisać można Konińskim.

Podsumowanie

Choć Końskowola otrzymała prawa miejskie na początku XVI wieku, to jak wskazuje wymowa źródeł archeologicznych i historycznych, początków stałego osadnictwa można doszukiwać się jeszcze we wczesnym średniowieczu. Na terenie lokacyjnych osad – Woli Konińskiej (Starej Wsi) i Końskowoli – odnajdujemy zarówno w warstwach kulturowych, jak i na powierzchni terenu liczne zabytki ruchome. Na północ od miasta grupuje się wiele punktów osadniczych, które stanowią część zagospodarowanego pasa, ciągnącego się ku wschodowi wzdłuż doliny Kurówki.

Najnowsze badania archeologiczne, prowadzone na terenie Końskowoli dostarczyły także odkrycia obiektów archeologicznych, datowanych na młodszy odcinek wczesnego średniowiecza. Jest to czas, gdy z sąsiadujących Witowic i Skowieszyna pobierane są dziesięciny na rzecz zgromadzeń benedyktynów łysogórskich oraz norbertanów zwierzynieckich. Źródła pisane nie mogą być pomocne w ustaleniu nazwisk właścicieli tych dóbr w tak odległej perspektywie czasowej. Jednak zarządzanie majątkiem musiało być na tyle pomyślne, bo doprowadziło do wyodrębnienia się nowej osady – Witowskiej Woli, w dokumentach wymieniana jest od końca XIV wieku. Inicjatorem tego aktu mógł być Męcina z Konina, który w drugiej połowie tegoż stulecia skupił w swoich rękach własność nad kilkoma wsiami położonymi w dolinie Kurówki – Witowicami, Witowską Wolą, Pożogiem i Rudami.

Potomkowie Męciny z Konina już w pierwszej połowie XV w. pisali się Konińscy, zapewne dla podkreślenia swego pochodzenia. Z ich inicjatywy została zmieniona także nazwa rodowej siedziby z Witowskiej Woli na Wolę Konińską. Systematycznie rozwijali i powiększali oni klucz majątkowy, wchodząc w posiadanie lub lokując nowe miejscowości. Jedną z takich akcji było założenie Końskowoli, na gruntach leżących na północ od Woli Konińskiej, którą zaczęto nazywać Starą Wsią. Powołanie nowego ośrodka odsunęło w cień dotychczasową siedzibę. Jednak, ślad podziału łanowego Woli Witowskiej, a potem Konińskiej – przetrwał do naszych czasów.

Ostatni z Końskich – Jan, cały swój majątek przekazał córce Annie, która w 1489 roku wniosła go w posagu Gabrielowi Tęczyńskiemu. Rządy Tęczyńskich, trwające do połowy XVII stulecia, to najdynamiczniejszy i najbardziej pomyślny etap w dziejach Końskowoli. Uposażyli oni i gruntownie przebudowali gotycki kościół ufundowany jeszcze przez Dzierśława z Konina. W świątyni tej pobudowane zostały krypty, w których miejsce spoczynku znaleźli kolejni dobrodzieje miasta – Tęczyńscy, Opalińscy i Zofia Lubomirska. Gabriel Tęczyński także ufundował inny kościół – pw. Św. Anny, wystawiony obok starszej, drewnianej świątyni. Przy nim, prawdopodobnie już od średniowiecza funkcjonował szpital. Vis-a-vis założenia kościelno-szpitalnego stanęła nowa siedziba możnowładcza w typie kamienicy mieszkalnej. Nie znamy jednocześnie precyzyjnej lokalizacji starszego założenia rezydencjonalnego. Na podstawie przesłanek zawartych w dokumentach pisanych, zda-

je się, że można go lokalizować w północno-wschodniej części folwarku na styku Starej Wsi i Końskowoli.

Andrzej Tęczyński – syn Gabriela i Anny Konińskiej – założył miasto. Dotychczasowe nadzory archeologiczne prowadzone były niemal wyłącznie przy inwestycjach liniowych koncentrujących się w zasięgu ciągów komunikacyjnych, z tych względów o rozwoju zabudowy w obrębie działek nie wiele możemy powiedzieć. Nie mniej jednak dużo łatwiej jest odtwarzać sposoby konstruowania historycznych nawierzchni drogowych i pośrednio również dynamikę rozwoju ośrodka.

Opracowania historyczne dowodzą, że założyciel miasta sprowadzał rzemieślników. Także dzięki pracom archeologicznym odsłaniane są relikty produkcji wytwórczej. Z terenu Końskowoli znamy piec do wypału kafli. Na północ od miasta odkryte zostały także wychodnie rudy darniowej. Dysponujemy także dowodami na pozyskiwanie tego surowca, który mógł być przerabiany – jak na to wskazuje nazwa – w Młynkach. Obok tej położona jest inna o równie sugestywnej nazwie – Rudy.

Różnego rodzaju aktywność naukowa – w tym także archeologiczna – prowadzona na terenie ośrodka końskowolskiego w przeciągu ostatniego dziesięciolecia przyniosła szereg ważnych odkryć, które w nowym świetle stawiają dotychczasowe ustalenia. W czasie tych prac pojawiło się wiele nowych pytań i zagadnień, te muszą zostać wyjaśnione w czasie następnych prac.

Tomasz Mazecki*, Marta Woźniak**

Franziskanerinnen im Stadtraum von Zamość im 17. Jh., im Lichte der archäologisch- historisch-kartographischen Forschungen

ABSTRACT

T. Mazecki, M. Woźniak 2012, Franciscan nuns in the city of Zamość in the 17th Century, in the light of archaeological, historical and cartographical research. *Analecta Archaeologica Ressoviensia* 7, 585–608

Authors' aim in this article is an interdisciplinary approach to localizing the first residence of the Franciscan sisters in the 17th century in Zamość. This work is based on unpublished analysis of archaeological and supervisory research, historical monographs and cartographic sources. A review of other publications concerning the same issue however from a more general point of view gives a reason for further critical considerations regarding the matter of localizing the original Franciscan sisters in the area of Ordynacja Zamoyska – a capital city of that times. An archaeological method was compared to the cartographic sources what resulted in providing especially significant pieces of information. The above mentioned issue in the history of Zamość has never been considered as a distinct field of any study.

Keywords: Zamość, secular, monastic commonwealth, cartography, archaeology, history, 17th century.

Received: 20.03.2012; Revised: 21.08.2012; Accepted: 16.12.2012

Einleitung

Bevor hier die Geschichte der weiblichen Kongregation der Franziskanerinnen dargestellt wird, sollte man zuerst ein paar wichtige Begriffe aus dem Bereich des Mönchtums erklären. Als None bezeichnet man eine Frau, die Ordensgelübde abgelegt, sich für das Leben im Orden entschieden hat und zugleich sich verpflichtet hat, die Ordensvorschriften zu beachten. Als None kann man aber eine Terziarin nicht bezeichnen und umgekehrt (Anzulewicz 1994, 69–70, 78). Die Terziarinnen – die Schwestern des Dritten Ordens (Erster Orden – die Mönche, Zweiter Orden – die Nonnen, Dritter Orden – die vereinten Nichtgeistlichen) legten keine Gelübde ab, so unterlagen sie auch nicht der oben erwähnten Ordensregel, die für die Nonnen galt.

* Instytut Archeologii, Uniwersytet Rzeszowski, ul. Hoffmanowej 8, 35-016 Rzeszów, Poland; ilikestrawberrys@yahoo.com

** Instytut Archeologii, Uniwersytet Rzeszowski, ul. Hoffmanowej 8, 35-016 Rzeszów, Poland, abdulek@gmail.com

Diese Gemeinschaften hatten auch keine Klausur, d.h. ein Gesetz, das das Verlassen des Klosters entweder einschränkt, oder völlig unmöglich macht. Das Gleiche galt auch für das Betreten des Klosters für die Außenstehenden.

Die Gemeinschaften, in denen es keine Klausur galt, durften nach solchen Regeln leben, die sie sich selber aufgezwungen haben, es sei denn, dass sie eine Ordensgemeinschaft bildeten (wie z. B. Franziskanerinnen).

Dann herrschte dort eine strenge Klausur und die Klosterregeln mussten beachtet werden. In solchen Fällen kann man von regulierten Terziarinnen sprechen.

Viele Autoren, die über die Anwesenheit der Franziskanerinnen in den ersten Dekaden in Zamość berichten, haben den Unterschied zwischen einer Franziskanerin und einer Klarisse nicht erfasst.

Als regulierte Franziskanerin konnte auch eine Kapuzinerin, wie auch eine Benediktinerin bezeichnet werden, eine Klarisse konnte dagegen nicht als Terziarin gelten, denn „(...) die Klarissen wurden, von Anfang an, als Zweiter Franziskanerorden gegründet (...)“ (Borkowska 2005, 8). Die Kapuzinerinnen und Benediktinerinnen, also die weiblichen Franziskanerorden, ließen die Terziarinnen zu.

Franziskanerinnen in Zamość im Lichte schriftlicher Quellen und Publikationen

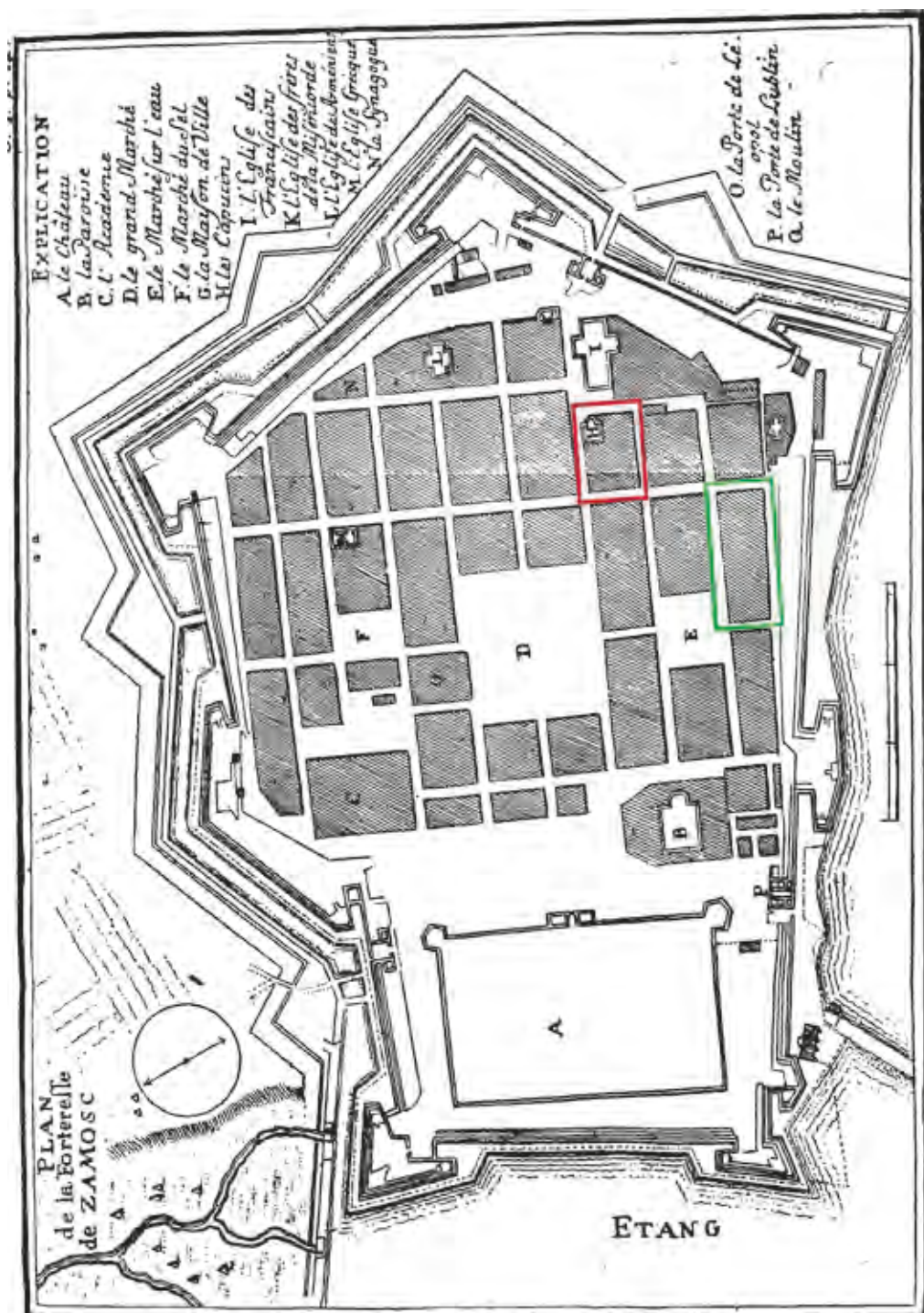
Die erste Gebetsgemeinschaft, die in Zamość erschien, waren die Terziarinnen der städtischen Gemeinschaft, die dem Dritten Franziskanerorden angehörte. Das geschah vor dem Jahr 1655 (Borkowska 2005, 452), denn die Franziskanerinnen sollten schon 1653 die Erlaubnis bekommen haben, einen Platz in der Vorstadt, neben den Ordensgrundstücken zu kaufen (Kondraciuk 2002, 48). Es handelt sich vermutlich um die Grundstücke der Franziskaner, die sich 1603 in der Vorstadt von Lwów, an der Heiligkreuzkirche angesiedelt haben (Stworzyński 1834, Karte 173v). Der Fideikommissverwalter Jan II. „Sobiepan“ Zamoyski (geb. 1672 – gest. 1665) vermachte im Jahr seines Todes der oben erwähnten Franziskanerinnen 1000 zł. Zwei Jahre zuvor erteilte er ihnen die Erlaubnis, einen Platz in der Vorstadt zu kaufen. Laut den Informationen aus der nicht zu unterschätzten Handschrift von Mikołaj Stworzyński, kann man ein paar interessante Schlüsse ziehen, zuerst

aber möchte ich den, im 19. Jh. lebenden Archivar der Fideikommissen zitieren: „Ulica podpołudnie w rogu kościoła nowego w zatyłkach od Slosarskich domów – tu Plac Ojców Franciszkanów – i w tyle Pannien Klasztornych“ (Stworzyński 1834, Karte 88). Dieses Zitat wurde noch mit der Aufschrift versehen „Das Jahr 1653 – Register der Steuereinnehmer der Stadt Zamość“.

Laut der Publikation der Ordensschwester Małgorzata Borkowska, die Gemeinschaft die anfangs 7 Frauen zählte, um das Jahr 1655 entstanden haben. Die Quelle, an die sich die Ordensschwester Małgorzata Borkowska beruft, ist „Inkorporacja panien sióstr zamojskich“, die man in *Inventarium bonarum* (lat. Besitzverzeichnis) des Klarissenkonvents aus Sary Sącz einbezogen hat. Das Dokument befindet sich in dem dortigen Archiv des Klarissenordens. Dank zwei Ordensschwestern aus Sary Sącz umwandelte sich die regulierte Terziaren- Gemeinschaft 1676 in einen Klarissenorden. Die Ordensschwestern aus Sary Sącz kamen 1656 nach Zamość und beschlossen, die Aufnahme der Gemeinschaft in den Zweiten Orden anzustreben (Borkowska 2002, 452).

Der Wechsel vom Dritten zum Zweiten Orden wurde auch an anderen Orten belegt, z. B. 1615 siedelten drei Bernhardiner- Terziarinnen aus Poznań in dem neuen Stift in Bydgoszcz. Dann übernahmen sie die Ordensregel der Schwestern der heiligen Klara. Die Quellen belegen auch die Terziarinnen- Genese für zwei Klarissen- Konvente aus Kraków (Borkowska 2002, 262). Die Verbindungen der weiblichen Terziarinnen- Gemeinschaften zu ihren männlichen Entsprechungen werden auch durch das Beispiel der Dominikaner- Terziarinnen bewiesen, die an täglichem Gottesdienst bei den, immer in der Nachbarschaft situierten, Dominikanern teilgenommen haben. Die Dominikaner- Terziarinnen besaßen nämlich keine eigenen Kirchen (Borkowska 1996, 121).

Auf dem sog. Jonsac – Plan (Abb. 1.) befindet sich in der Zeichenerklärung ein als *Les Capucins*- also die Kapuziner- bezeichnetes Objekt. Das oben angeführte Zitat von dem Archivar Mikołaj Stworzyński passt zu dem Stadtteil, aber ob es ausgerechnet Kapuziner sind, bleibt ungeklärt? In der der Klosterthematik gewidmeten Literatur kann man oft feststellen, dass die von der Hauptorden abgeleiteten Gemeinschaften mit dem Namen des Hauptordens benannt wurden oder umgekehrt. Man richtete sich dabei vor allem danach, welche Ordensegel die Gemeinschaft befolgte.

Der sog. Plan von Jonsac soll einer separaten Analyse unterliegen, die die Identität mancher auf dem Plan markierter Objekte erläutern würde. Auch die Zeichenerklärung ist umstritten, weil sie ein paar Ungenauigkeiten und Buchstabenfehler enthält. Vielleicht machte der Autor bei dem Wort *Les Capucins* einen Fehler und er sollte da schreiben – *Les Capucines*, also die Kapuzinerinnen. Wenn man nur die bezeichneten(oder auch nicht), sakralen Objekte in Betracht zieht und zugleich die Bezeichnungen in der Zeichenerklärung analysiert, soll man betonen, dass der erwähnte Plan nur über folgende Kirchen informiert (*l'Eglise* – die Kirche): Franziskaner, Barmherziger Brüder, griechische, armenische Kirche, wobei die Einzelheiten und eventuell die dazugehörigen Klöster außer Acht gelassen wurden. Die Bezeichnung des Objekts *Les Capucins* ist in diesem Kontext stark problematisch. Es taucht die Frage auf, ob das Objekt nicht als *l'Eglise des Capucins* beschriftet werden dürfte, wenn die damaligen Einwohner von Zamość, die in derselben Zeit, wie der Autor dieses Plans gelebt haben, das Objekt als eine Kirche bezeichnet haben sollten? Warum machte man ausgerechnet für die Kapuziner eine Ausnahme, und z.B. das Vorhandensein eines Franziskaner Klosters kann man nur ahnen (*l'Eglise des Franciscains* – Franziskaner Kirche)? Vielleicht war es schon damals schwierig zu bestimmen, was (wer)sich am Rande des Häuserblocks XII befand. Die Spekulationen, ob Jonsac so gehandelt haben könnte, bedürfen separater Studien. Sicher ist allerdings die Tatsache, dass dieses Objekt von solcher Bedeutung sein müsste, dass es auf dem Stadtplan markiert werden dürfte. Man könnte also mutmaßen, dass es weder als Kirche noch als Kloster bezeichnet werden soll.

Les Capucins sollte sich westlich von der Vorderseite der Franziskanerbasilika befinden, und ein Gebäude mit einem quadratischen Schiff und einer sich anschließenden Apsis sein. Man muss berücksichtigen, dass die Umrisse anderer sakralen Objekte auf dem Plan wirklichkeitsnah dargestellt wurden.

Der Plan von Jonsac kann ab dem Jahr 1660 datiert werden, also ab der Bauzeit des ersten hölzernen Objekts der Barmherzigen Brüder –

Abb. 1. Plan de la Forterelle de Zamosc – der sog. Jonsac – Plan. Er zeigt die Stadt in den Jahren zwischen 1660–1678–80 (?). Rote Markierung – Häuserblock XII; grüne Markierung – Häuserblock XXIII

Ryc. 1. Plan de la Forterelle de Zamosc – tzw. plan Jonsaca. Ukazuje on miasto w okresie od 1660–1678–80 (?) roku. Kolor czerwony – blok XII; kolor zielony – blok XXIII

Abb. 2. Die Gesamtzusammenstellung der Umrisse ausgewählter Pläne der Altstadt in Zamość, auf denen sein Südostteil geschildert, und mit Relikten der freigelegten Architektur des Franziskanerklosters bereichert wurde. Methode: Georeferenc Q-GIS 1.7.1.

Ryc. 2. Zestawienie zbiorcze obrysów wybranych planów Starego Miasta w Zamościu, ukazujące jego część południowo-wschodnią a wzbogacone o relikty odsłoniętej architektury klasztoru franciszkanów. Metoda wykonania: Georeferencer Q-GIS 1.7.1.

die Autoren haben hier absichtlich die ältere Datierung des fraglichen Objekts *Les Capucins* außer Acht gelassen. In den Jahren 1678–1680 erwarben die Franziskanerinnen – schon als Ordensschwestern – von den Stadtbürgern die ersten Holzhäuser am Markt – Rynek Wodny (Szyburska 1981–82, 13). Der Plan von Jonsac weist in der damaligen Straße Młyńska (Mühlenstraße) (heute Straße Kościuszki, Häuserblock XXIII), eine sich durch nichts abhebende Reichweite der vermutlich bürgerlichen Gebäudekomplexes – die Jahre 1678–80 kann man für die obere chronologische Grenze für diesen Plan halten. Das Fehlen von Quelleninformationen lässt nur mutmaßen, dass die Ordensgemeinschaft bis zum Erwerb der Holzhäuser in ihrem alten Sitz, aus der Zeit der Terziaren- Gemeinschaft, gelebt haben musste.

Die Bebauungsgeschichte des Häuserblocks XII

Bevor die Ergebnisse archäologischer Forschungen präsentiert werden, sollte man noch den Häuserblock XII kurz charakterisieren. Neun Grundstücke, die diesen Häuserblock bildeten, wurden mit „Häusern“ bebaut, so hat man sie auf Steuern dem Jahr 1591 abgebildet. Das waren Durchganggrundstücke, deren Wohnbebauung sich von der Straße Bełska befand (heute Straße Staszica), und der wirtschaftliche Teil von der Straße Tyszowicka (heute Straße Żeromskiego). Diese „Häuser“ waren mit ihrer Giebelwand zur Straße Bełska orientiert, und davor befand sich der Bogengang. Das erste Grundstück vom Osten wurde ziemlich schnell gelöscht – Jahre 1637 oder noch früher, also in der Zeit, als man mit dem Bau der Franziskanerkirche begonnen hat. Die Verifikation aus dem Jahr 1657 nennt 8 Besitzer. Der Bau des Klosters, der in den nächsten Jahren begonnen hat, verursachte die gelöscht von zwei weiteren Grundstücken von der Ostseite – die Verifikationen aus den Jahren 1691 und 1694 nennen nur 6 Besitzer der Grundstücke (Baranowska 1977, 11). Wenn man annimmt, dass der Plan von Jonsac die Proportionen der Bebauung des Häuserblocks XII genau wiedergibt, dann kann man, die Abbildung 2 analysierend, zum Schluss kommen, dass es hier 3 Grundstücke fehlen, auf denen sich die Kirche und zum Teil auch das Franziskaner – Kloster befanden. Indem man die Pläne vergleicht, kann man die Vermutung wagen, dass das Objekt *Les Capucins* nicht eins sondern zwei Grundstücke des Häuserblocks XII umfasste. Bedeutend ist das angesichts dessen, dass von

Abb. 3. Das sog. Bukowina – Gemälde, mit der Darstellung der Festung Zamość um 1662. Das eingerahmte Element links ist der Ort angeblicher Lage des Terziarinnen – Sitzes im Bereich des Häuserblocks XII. (Fot. Piotr Maciuk)

Ryc. 3. Tzw. Obraz bukowiński, przedstawiający twierdzę Zamość ok. 1662 roku. Element zaznaczony ramką po lewej to obszar domniemanej lokalizacji siedziby tercjarek w obrębie blok XII. (Fot. Piotr Maciuk)

1653 – bis 1678–80 in dem Objekt Les Capucins mindestens 8 Frauen wohnen konnten. Im Jahre 1672 nennt man die Klarissenkirche und das Klarissenkloster (sic!) als eins von den während eines großen Brandes zerstörten Objekte (Szczygiel 1980, 112). Im Jahre 1707 wurde der Häuserblock XII, infolge eines weiteren Brandes, wahrscheinlich komplett zerstört. Wenn die Terziarinnen irgendwelche Spuren in Form von einzelnen architektonischen Formen hinterlassen haben, so müssten sie damals völlig verschwommen werden. Die Frage der Bogengänge bleibt offen. Man verfügt leider über keine historischen Angaben, wann sie abgerissen wurden.

Keine Steuerprüfung von Zamość gibt die Antwort auf die Frage, ob der Sitz einer Ordensgemeinschaft im Bereich des Häuserblocks XII lokalisiert war. Obwohl die Zahl der Besitzer dieser Grundstücke, die bis zu unserer Zeit nicht überdauert haben, bekannt ist, bleiben ihre Personalien doch unbekannt (Baranowska 1977, 13–25).

Bevor die Forschungsergebnisse und die Erfolge archäologischer Aufsicht dargestellt werden, möchte ich noch auf die Darstellung der Stadt Zamość auf dem sogenannten Bukowina-Gemäldeaufmerksam machen. Das Bild „*Adoracja Najświętszej Marii Panny przez św. Jana Kantego i św. Antoniego*“ (Abb. 3) ist ein Ölgemälde, auf dem die Stadt Zamość im Jahre 1662 perspektivisch dargestellt wurde. Das Bild wurde vermutlich zur Feier der Konsekration der Franziskaner Basilika im Jahre 1662 gemalt (Klimek 1957, Loretz 1995, 9). Die symbolische Bedeutung beider Heiligen für die Muttergottes mit dem Jesuskind in Bezug auf die Stadt außer Acht lassend, soll man die Aufmerksamkeit einem kleinen Objekt schenken, das sich direkt an der Frontwand der Franziskaner Basilika befindet. Seine Orientierung und Lage entsprechen der Bebauung des Häuserblocks XII. Das vergrößerte Bildfragment stellt, aller Wahrscheinlichkeit nach, das Objekt mit einer Signatur dar, das hinter 4 unauffälligen Bürgerhäusern steht.

Archäologische Forschungen und Aufsichtsarbeiten auf dem Platz zwischen der Franziskanerkirche und dem Häuserblock XII

Die frühesten Arbeiten waren die 1971 von Andrzej Hunicz und Irena Kutylowska durchgeführten archäologischen Forschungen. Die archäologische Prospektion umfasste damals die Straße Staszica, doch man stieß am besprochenen Häuserblock XII auf keine Spuren, die seine Herkunft direkt belegen konnten (Kutylowska 1971).

Die archäologischen Forschungen, die 1975 von Maria Pikulińska-Ciuk durchgeführt wurden, ließen die alte Bebauung des Häuserblocks XII bisher am vollständigsten erkennen. Die Sondagen wurden von dem bis heute existierenden Haus, teilweise bis zum Vorgelände der Franziskanerbasilika abgesteckt (Abb. 4.). Das älteste erkannte Objekt waren hölzerne Fundamentreste der nordöstlichen Ecke der Bebauung, die in zwei letzten Abschnitten des Grabungsschnitts I zum Vorschein kamen. Man registrierte nämlich zwei senkrechte, in dem anstehenden Bodenca. 1m voneinander entfernt und maximal 4,85 m tief gesetzte Holzpfosten, die „von der Außenseite mit waagerechten, aufeinander gelegten Holzbrettern verschalt wurden, die sie sich mit ihren längeren Kanten berührten“ (Pikulińska-Ciuk 1977, 11). Die einzige Befestigung der Bretter war bei der Errichtung der Konstruktion nach und

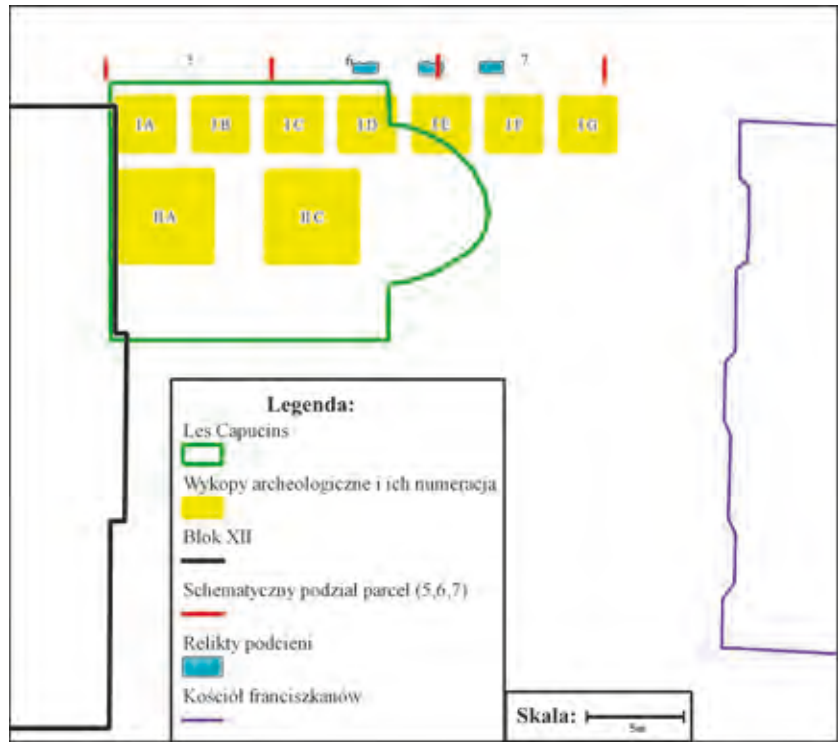

Abb. 4. Die Gesamtzusammenstellung der Umriss von Teilen der gegenwärtigen Architektur am Platz hinter dem Häuserblock XII. Die Reichweite der archäologischen Schnitte aus dem Jahr 1975, ergänzt mit den Relikten freigelegter Bogengänge und schematischer Reichweite der Grundstücke 5, 6 und 7 in Verbindung mit dem Objekt Les Capucins aus dem Jonsac – Plan. Methode: Georeferenc Q-GIS 1.7.1.

Ryc. 4. Zestawienie zbiorcze obrysów części architektury współczesnej przy placu za blokiem XII. Zasięg wykopów archeologicznych z roku 1975, uzupełniono relikta-
mi odsłoniętych podcieni, oraz schematycznymi zasięgami parcel 5, 6 i 7 w korelacji z obiektem *Les Capucins* z planu Jonsaca. Metoda wykonania: Georeferencer Q-GIS 1.7.1.

nach zugeschüttete Erde. In dem davor lokalisierten Abschnitt registrierte man einen Schacht ohne Konstruktion. Die Autorin datiert ihn genauso, wie die Holzkonstruktion, also in die Zeit, in der die Bebauung abgerissen wurde (das Grundstück Nr. 7 laut dem Schema). Die Identität zweiten Objekts wurde nicht bestimmt. Laut Vermutungen der Autorin könnte es ein nicht realisierter oder teilweise abgerissener Keller sein. Das früheste Niveau wurde von der Autorin in die Zeit von der Entstehung der Stadt bis zum Bauschluss des Franziskaner – Klosters (1665) datiert. Über den beiden Objekten registrierte man zwei weitere Horizonte, deren Datierung in die Zeit erst nach dem Abriss

der Häuser fällt. Die weiteren drei Horizonte bezeichnete man als Nivellierungsschichten – sie enthielten Ziegelgrus und morsch gewordenes Holz. Mit dem nächsten Niveau verbinden sich zwei deutlichste Objekte, also zwei Häuser mit gemauerten Kellern, die im Bericht als die Kellerüberbleibsel auf den Grundstücken 5 und 6 bezeichnet werden. Beide Keller werden in die Zeit direkt nach der Nivellierung des Terrains datiert, die man mit der Bebauung des Flurstücks Nr. 7 in Zusammenhang bringen kann. Beide hatten parallele Anordnung: sie waren gewölbt, besaßen Fundamente aus Kalkstein, der Eingang war in jedem von ihnen an der Ostwand und bestand aus einem mit Brettern ausgelegten Treppenhaus mit Ziegeltreppen. An den Nordwänden beider Keller sind Spuren der Fensternischen erhalten geblieben. Die Fundamente des Kellers auf dem Grundstück Nr. 6 wurden in der Tiefe von 4,5 m gesetzt und der Keller besaß zusätzlich noch zwei Nutzungsniveaus. Das erste – oben beschriebene und das zweite, etwas jüngere, das sich als eine Verschiebung der Achse von der Nord – Süd – Richtung zur Ost – West – Richtung und die Anwesenheit der in die zweite Hälfte des 17. Jh. datierten Ofenkacheln erkennen lässt. Laut der Hypothese der Autorin resultiert, dass die erwähnte Tatsache vielleicht von dem Umbau oder der Zerstörung des Objekts kurz nach seinem Errichten zeugen könnte.

Weitere Schichten betreffen schon die Nutzung der Häuser im 18. Jh. und ihre Zerstörung. Nach dem Abriss beider Objekte wurde diese Fläche in eine, bis heute existierende Grünanlage umgewandelt. In den Schlussfolgerungen stellte man fest: „Man registrierte während der Forschungen eine, auf dem Plan aus der Mitte des 17. Jh. erkennbare Kapelle“ (Pikulińska-Ciuk 1977a, 8–13). Im Laufe der Ausgrabungen gewann man eine beträchtliche Fundmenge, vor allem Keramik. Leider sind diese Funde heute nicht zugänglich. Auf dieser Grundlage ist es nicht möglich, allein die Hypothesen bezüglich präsentierten Problems aufzustellen. Die meisten wertvollen Informationen betreffen die späteren Nutzungsphasen des Terrains. Die 5 frühesten Phasen werden durch nur 15 skizzierte, ausgesonderte Funde vertreten, was in drei separaten Tabellen und 2 Sammeltabellen dargestellt wurde. Diese Arbeit besitzt keinen Textteil (Pikulińska-Ciuk 1977b).

Die Anordnung der Grabungsschnitte, die während oben erwähnter archäologischer Forschungen exploriert wurden, zeigt die Abbildung 4. Sie wurden mit der hypothetischen Reichweite des Objekts

Les Capucins aus dem Jonsac – Plan zusammengestellt. Wenn dieses Objekt ebenso aussehen sollte, dann wäre der von M. Pikulińska-Ciuk abgesteckte Schnitt IE am interessantesten, in ihm müsste man nämlich einen Teil der Apsis registrieren. Der oben genannte Text erbringt für diese Theorie leider keinen Nachweis. Diese Zusammenstellung verzichtet bewusst auf die Darstellung jeglicher Relikte der freigelegten Architektur. Die Autoren fühlten sich nicht genug kompetent, um diese Forschungsergebnisse zu bewerten.

Im Jahre 1975, vor den im Bereich der Grünanlage geplanten Forschungen, führte man, im Vorfeld der Bauarbeiten an der Kanalisationsleitung in der Straße Staszica, unter der Leitung von Dorota Partyka-Żurowska archäologischen Aufsicht. Die archäologisch beaufsichtigte Aufgrabung verlief entlang der Straße bis zur Franziskanerkirche, direkt am Gehsteig. Infolge der Beobachtungen kam die Autorin zum Schluss, dass sie die Pfeiler der Bogengänge vom Häuserblock XII entdeckte. Sie hatten die Form der mit Kalkmörtel gefügten, ca. 1,5m breiten und 2m voneinander errichteten Ziegelmauern (Partyka-Żurowska, 1977). Da die Arbeit von Frau D. Partyka-Żurowska sich auf keine ikonographische Dokumentation stützt, sollte man die 1975, von Henryk Siuder verfasste Bearbeitung der architektonischen Forschungen in Betracht ziehen. In seiner Arbeit befindet sich nämlich die Abbildung von nur drei (warum nicht fünf?) Ziegelpfeilern, die sich an der östlichen Ecke der Grünanlage, parallel zur Straße befanden (Siuder 1975, Abb. 6). Man soll vermerken, dass die heutige Bebauung des Häuserblocks spätestens in das 19. Jh. datiert wird. Es fehlen aber jegliche Spuren der Bogengänge (Siuder 1975, Abb. 5.).

1976 fanden die weiteren von M. Pikulińska-Ciuk durchgeführten archäologischen Arbeiten statt. Sie umfassten das nahegelegene (heute nicht mehr existierende) Franziskanerkloster. Aus dem Grabungsbericht geht nicht hervor, ob die Autorin auf jegliche Schichtungen oder andere, als der Turm bzw. das Kloster, Objekttestieß (Pikulińska-Ciuk 1978).

Alle weiteren archäologischen Arbeiten beaufsichtigte Artur Witkowski. In den Jahren 1986–1989 erforschte er das Vorfeld der Franziskanerkirche, also das schematische Grundstück Nr. 8 im Bereich des Häuserblocks XII. Man registrierte aber keine älteren oder anderen Schichten oder Objekte, als diese, die direkt auf den Bau und das Funktionieren des Klosters bzw. der Kirche bezogen werden konnten (Witkowski 1987, 24; 1989a, 5, 19). Auch im Jahre 1989 führte man

die archäologische Aufsicht eines Aufgrabungsschachts, der von der Straße Żeromskiego abgesteckt wurde und ca. 10 m östlich von dem Gebäudekomplex des gegenwärtigen Gebäudekomplexes XII verlief. Im Nordteil deckte er sich somit mit den Grabungsschnitten von M. Pikulińska-Ciuk aus dem Jahr 1975. Südlich von den architektonischen Relikten, unter den weiteren Nivellierungsschichten legte man in dem, näher der erhaltenen Architektur lokalisierten, Abschnitt die Überbleibsel einer Kalkgrube, wie auch die Schichtenkomplexe mit den Resten vom Hüttenlehm und den Brandspuren. Die Hüttenlehmschicht erstreckt sich auf der Länge von mindestens 7 m, und der Autor der Bearbeitung neigt dazu, sie als das aus dem 18. Jh. stammende Nutzungs – Kommunikation – Niveau – vermutlich als einen unbebauten Innenhof eines Grundstücks – zu interpretieren. Stellenweise stellte man fest, dass die Hüttenlehmschicht mit einer Brandschicht beginnt und endet. Das während der Arbeiten gewonnene Fundmaterial bildeten nur lose Funde (Witkowski 1989b, 4–17 und 32–34).

Zusammenfassung

Obwohl dieser kurze Beitrag die Lücke in der Geschichte von Zamość vermutlich nicht vollständig erfüllt, ordnet er ein bisschen die Problematik der ersten Franziskanerinnen, aber auch des ihnen gehörenden Objekts, das man als Kirche/Kloster zu bezeichnen pflegt. Eine endgültige Antwort auf die Frage nach der Identität der Terziarinnen bedarf aber einer separaten Recherche der Quellen, einer historischen Monographie, die die Geschichte AllerFrauenorden in Zamość berücksichtigt und vollständig bearbeiten würde.

Es ist nicht gelungen, das in der zweiten Hälfte des 17. Jhs. für die Franziskanerinnen errichtete Objekt zu lokalisieren. Das Formulieren weiterer Forschungshypothesen ist wegen der Unvollständigkeiten in der Dokumentation aus den archäologischen Forschungen weitaus erschwert. Die Gegenüberstellung der Stadtpläne aus vier verschiedenen Zeitphasen zeigt, dass das Objekt *Les Capucins* die schematischen Grundstücke Nr. 5 und Nr. 6 umfasste. Die Fundamentfüße dieser Grundstücke wurden nur stellenweise erfasst, was die Antwort auf die Frage, was sich unter der gemauerten Bebauung befindet, in beträchtlicher Masse unmöglich macht. Aufgrund der Lektüre von Forschungsberichten ist es auch schwer festzustellen, ob die einzelnen Mauerbestandteile auf

eine Bauphase bezogen werden können, obwohl auf den Zeichnungen der Relikte eine Inkonsistenz in dem Bauvorgang dieser Häuser deutlich ans Licht kommt. Sehr fraglich ist auch das Nutzungsniveau des Kellers auf dem Grundstück Nr. 5, das von M. Pikulińska-Ciuk in die zweite Hälfte des 17. Jhs. datiert wurde. Der unbeständige Charakter der Häuser aus der Zeit vor der gemauerten Bebauung wurde durch die im Bereich des schematischen Grundstücks Nr. 7 registrierten Überreste einer Holzkonstruktion belegt. Vielleicht weist die freigelegte Architektur im Laufe weiterer Arbeiten und Forschungen der Autorendeutlichere Anknüpfungen mit dem in Zamość ersten Wohnsitz der Terziarinnen auf, vorausgesetzt dass die Autoren Zugang zum Fundmaterial bekommen. Die archäologischen Forschungen, wie auch die späteren archäologischen Aufsichtsarbeiten bestätigen die aus den Schriftquellen bekannten Überlieferungen über die Brände oder die weitere Zerstörung des Gebäudekomplexes des Häuserblocks XII. Belegt wird auch die auf einigen Stadtplänen dargestellte räumliche Anordnung, die einen unbebauten Innenhof von mindestens 5 Flurstücken zeigt. Eine präzise und objektive Bestimmung, wann die Bogengänge abgerissen wurden, bleibt leider immer noch offen.

Les Capucins sollte die Ausmaße ca. 14 x 21 m haben und laut des Vergleichs der Stadtpläne, befand es sich direkt an dem bürgerlichen Gebäudekomplex (Grundstücke Nr. 1–4). Eine gewisse Bestätigung dieses Sachverhalts ist das auf dem Bukowina – Gemälde fast unsichtbare, kleine Objekt, das aus dem bürgerlichen Häuserkomplex ausgedeutet wurde. Es wiederholt nämlich die Proportionen und die Anordnung des Objekts *Les Capucins*. Es ist jedoch schwer zu entscheiden, ob es oben signiert ist oder nicht.

Im Lichte bekannter Quellen kann man das von den Terziarinnen-Franziskanerinnen bewohnte Objekt nicht mit dem Begriff die Kirche oder das Kloster charakterisieren. Die Unterordnung der Terziarinnen unter die benachbarten Franziskaner ist unumstritten, so konnten sie auch ein eigenes Gebetshaus ruhig entbehren. Dieses Gebäude musste zugleich als Wohnsitz, Kultusstätte, Arbeitsplatz, Dienstleistungsort und Erholungsstätte dienen. Das erzwang ein paar Räume und Klausen für die Nonen einzurichten. Man soll nicht außer Acht lassen, dass auch die Wohnräume für die in der Klausel wohnende Dienerschaft z.B die Köchinnen nötig waren. Vielleicht existierte dort ein Gemeinschaftshaus mit einer kleinen Kapelle in der angeblichen Apsis.

Literatur

- Anzulewicz P. OFM Conv. 1994. Duchowość franciszkańska. In J. Kłoczowski (ed.), *Duchowość zakonna. Szkice*. Kraków, 66–81.
- Baranowska Z. 1977. *Zamość – Blok XII. Dokumentacja historyczno-architektoniczna*. Warszawa. Maschinenschrift im Archiv des Narodowy Instytut Dziedzictwa in Warschau
- Borkowska M. OSB 1996. *Życie codzienne polskich klasztorów żeńskich w XVII–XVIII wieku*. Warszawa.
- Borkowska M. OSB 2002. *Panny siostry w świecie sarmackim*. Warszawa.
- Borkowska M. OSB 2005. *Leksykon zakonnic polskich epoki przedrozbiorowej 2. Polska Centralna i Południowa*. Warszawa.
- Haillmann 1777. Erstes Zeichnungs-Blatt. Plan von der Festung Novi Zamosc in der Königreich Galizien nebst der um selbe auf 6, bis 700 Klaftern liegende Gegend. Datei mit Fotos von Ewa Prusicka-Kołcon aus dem Narodowy Instytut Dziedzictwa in Lublin, Abteilung Zamość.
- Herbst S. and Zachwatowicz J. 1936. *Twierdza Zamość*. Warszawa.
- Jodka L. 1818. Plan twierdzy Zamościa. Erworben von Henryk Szkutnik aus Pracownia Fotograficzna in Zamość Museum.
- Kutyłowska I. 1971. *Dokumentacja z badań archeologicznych prowadzonych na rynkach i ulicach Zamościa w celu rozpoznania nawarstwień i ustalenia pierwotnych poziomów miasta*. Lublin. Maschinenschrift im Archiv des Narodowy Instytut Dziedzictwa in Warschau.
- Klimek A. 1957. Nieznany widok Zamościa. *Ochrona Zabytków* 1(1), 48–50.
- Kondraciuk P. 2002. Zakony na Zamojszczyźnie. *Zamojski Kwartalnik Kulturalny* 3–4, 41–49.
- Lorentz E. 1995. *Kościół i klasztor ojców franciszkanów w Zamościu*. Niepokalanów.
- Obraz bukowiński 1662. *Obraz bukowiński*. Erworben von Henryk Szkutnik aus Pracownia Fotograficzna in Zamość Museum.
- Partyka-Żurowska D. 1977. Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego przy bloku XII. In Pikulińska-Ciuk M., *Zamość – Stare Miasto. Blok XII. Wyniki badań archeologicznych* 1. Warszawa. Maschinenschrift im Archiv des Narodowy Instytut Dziedzictwa in Warschau.
- Pikulińska-Ciuk M. 1977a. *Zamość – Stare Miasto. Blok XII. Wyniki badań archeologicznych*. Warszawa. Maschinenschrift im Archiv des Narodowy Instytut Dziedzictwa in Warschau.
- Pikulińska-Ciuk M. 1977b. *Zamość – Stare Miasto. Blok XII. Materiały archeologiczne*. Warszawa. Maschinenschrift im Archiv des Narodowy Instytut Dziedzictwa in Grodzisk Mazowiecki.
- Pikulińska-Ciuk M. 1978. *Kościół i klasztor Franciszkanów. Opracowanie wyników badań archeologicznych*. Warszawa. Maschinenschrift im Archiv des Narodowy Instytut Dziedzictwa in Warschau.
- Plan de la Forteresse de Zamosc 1777. *Plan de la Forteresse de Zamosc*. In Jonsac, *Historie de Stanislas Jablonowski*. Leipzig, 24. Kopie in: S. Herbst und J. Zachwatowicz 1936. *Twierdza Zamość*. Warszawa, 34.

- Siuder H. 1975. Blok XII – budynki mieszkalne. Zamość, ul. Staszica nr 3 i Żeromskiego nr 2. Badania architektoniczne. Opracowanie graficzne. Warszawa. Maschinenschrift im Archiv des Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków.
- Szczygieł R. 1980. Ruch budowlany w Zamościu w XVII wieku. In J. Kowalczyk (Hrsg.), *Zamość – Miasto Idealne. Studia z dziejów rozwoju przestrzennego i architektury*. Lublin, 103–119.
- Szyburska T. 1981–82. *Zamość – Dawny kościół i klasztor klarysek*. Warszawa. Maschinenschrift im Archiv des Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków in Warschau.
- Stworzyński M. 1834. *Opisanie statystyczno-historyczne dóbr Ordynacji Zamoyskiej*. Maschinenschrift im Archiv des Narodowy Instytut Dziedzictwa in Warschau.
- Witkowski A. 1987. *Zamość – Stare Miasto. Kościół Franciszkanów. Wyniki badań archeologicznych*. Zamość. Maschinenschrift im Archiv des Narodowy Instytut Dziedzictwa in Warschau.
- Witkowski A. 1988. *Zamość. Stare Miasto. Dawny klasztor franciszkanów. Wyniki nadzoru archeologicznego*. Zamość. Maschinenschrift im Archiv des Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków.
- Witkowski A. 1989a. *Zamość – Stare Miasto. Przedpole zachodniego portalu dawnego kościoła franciszkanów. Wyniki dotychczasowych badań archeologicznych*. Zamość. Maschinenschrift im Archiv des Narodowy Instytut Dziedzictwa in Warschau.
- Witkowski A. 1989b. *Zamość – Stare Miasto. Nadzory archeologiczne 1989. Materiały*. Zamość. Maschinenschrift im Archiv des Narodowy Instytut Dziedzictwa in Warschau.
- Witkowski A. 1998. *Zamość – Stare Miasto. Wykopy instalacyjno-telefoniczne. Sprawozdanie z nadzorów archeologicznych*. Zamość. Maschinenschrift im Archiv des Narodowy Instytut Dziedzictwa in Warschau.

Tomasz Mazecki, Marta Woźniak

Franciszczanki w przestrzeni miejskiej XVII-wiecznego Zamościa w świetle badań archeologiczno-historyczno-kartograficznych

Zagadnienia wstępne

Zanim przedstawione zostaną tu dzieje żeńskiego zgromadzenia franciszek w Zamościu, na wstępie należało by bardzo ogólnie wyjaśnić kilka istotnych pojęć z zakresu monastycyzmu. Za zakonnicę postrzega się kobietę, która złożyła śluby oraz przystąpiła do życia w zakonie, a tym samym zobowiązała się przestrzegać jego ustaw. Jednak zakonnicą nie można nazwać tercjarki i na odwrót (Anzulewicz 1994, 69–70, 78). Tercjarka – czyli członkini trzeciego zakonu (zakon I – zakonnicy; zakon II – zakonnice; zakon III – stowarzyszone osoby świeckie), nie składała żadnych ślubów, to też nie obowiązywały jej reguły wyżej opisane dla zakonnic. Wspólnoty te nie były ponadto zobowiązane klauzurą – czyli prawem ograniczającym lub całkowicie uniemożliwiającym opuszczanie klasztoru, jak i wpuszczaniem osób postronnych do niego. Nieklauzurowane wspólnoty mogły więc żyć wedle takich nakazów jakie same członkinie sobie narzucały, chyba że łączyły się we wspólnoty zakonne (tak jak np. franciszczanki). Panowała tu wówczas ścisła klauzura i przestrzeganie reguł zakonnych, toteż w takich przypadkach można mówić o tercjarkach regularnych. Wielu Autorów piszących o kilku pierwszych dekadach obecności franciszek w Zamościu nie uchwyciło rozgraniczenia pomiędzy franciszczanką a klaryską. Franciszczanką regularną mogła być tak kapucynka, jak i bernardynka, natomiast klaryska nie mogła być tercjarką, ponieważ: „...klaryski powstały od razu jako Drugi Zakon św. Franciszka (...)” (Borkowska 2005, 8). Kapucynki i bernardynki, czyli franciszkańskie żeńskie linie poboczne dopuszczały istnienie tercjarek.

Co mówią źródła i opracowania o franciszczankach w Zamościu?

Pierwsze żeńskie zgromadzenie modlitewne jakie pojawiło się w Zamościu, to tercjarska wspólnota miejska należąca do III reguły franciszkańskiej. Fakt tej inicjacji miał mieć miejsce przed rokiem 1655 (Borkowska 2005, 452), gdyż już w roku 1653 franciszczanki miały dostać zezwolenie na kupno placu na przedmieściach, obok gruntów zakonnych (Kondraciuk 2002, 48). Owe grunty to najprawdopodobniej posiadłości franciszkanów, osiadłych w roku 1603 na przedmieściach lwowskich przy kościele św. Krzyża (Stwożyński 1834, kar. 173v). Ordynat Jan II „Sobiepan” Zamoyski (ur. 1627 –

zm. 1665) w roku swej śmierci zapisał wspomnianym wyżej franciszkanom 1000 zł. On także dwa lata wcześniej udzielił pozwolenia na zakup placu na przedmieściu. Z informacji przekazanych w bezcennym rękopisie Mikołaja Stworzyńskiego, można wyciągnąć kilka istotnych wniosków, jednak najpierw zacytujmy tu XIX-wiecznego archiwistę Ordynacji: „Ulica pod południe w rogu kościoła nowego w zatyłkach od Slosarskich domów – tu Plac Ojców Franciszkanów – i w tyle Panien Klasztornych” (Stworzyński 1834, kar. 88). Cytat ten opatrzony jest ponadto podpisem: „Rok 1653 – rejestr poborców Miasta Zamościa”.

Zgodnie z opracowaniem s. Małgorzaty Borkowskiej, wspólnota licząca początkowo 7 kobiet miała powstać ok. roku 1655. Źródło na którym opiera swą wiedzę s. M. Borkowska to „Inkorporacja panien siostr zamojskich”, którą wpisano do *Inventarium bonarum* (łac. inwentarz dóbr) konwentu klarysek ze Starego Sącza. Dokument ten znajduje się w tamtejszym archiwum klarysek. To dzięki dwóm zakonnicom ze Starego Sącza, zamojska regularna wspólnota tercjarska przekształciła się w 1676 roku w zakon klarysek. Zakonnice ze Starego Sącza przybyły do Zamościa w roku 1656 i postanowiły swymi działaniami doprowadzić do włączenia wspólnoty w obręb II zakonu. (Borkowska 2005, 452).

Przechodzenie z III do II zakonu poświadczono także w innych ośrodkach, np. w roku 1615 trzy poznańskie bernardynki tercjarki osiadły na nowej fundacji w Bydgoszczy. Następnie przeszły na regułę mniszek św. Klary. Genezę tercjarską poświadczają również źródła dla dwóch konwentów klarysek z Krakowa (Borkowska 2002, 263). Zależności łączące żeńskie wspólnoty tercjarskie i ich męskich zakonnych odpowiedników poświadczą się także przykładem dominikańskich tercjarek, które uczestniczyły w każdorodniowych nabożeństwach u zawsze pobliskich im dominikanów. Tercjarki-dominikan-ki nie posiadały swoich kościołów (Borkowska 1996, 121).

Na tzw. planie Jonsaca (ryc. 1), znajduje się obiekt podpisany w legendzie jako *Les Capucins* – czyli kapucyni. Przytoczony wyżej cytat archiwisty Mikołaja Stworzyńskiego pasuje do tej okolicy miasta, ale dlaczego jednak kapucynów? W literaturze poświęconej tematyce monastycznej często można napotkać fakt określania właśnie zgromadzenia „pobocznego” mianem zgromadzenia macierzystego lub niekiedy na odwrót. Kierowano się tu przede wszystkim, tym jaką regułę obierało sobie zgromadzenie.

Tzw. plan Jonsaca wciąż oczekuję na odrębną analizę, wyjaśniającą tożsamość niektórych zaznaczonych na nim obiektów. Już sama legenda planu budzi kontrowersje, gdyż zawiera kilka błędów i literówek. Być może przy podpis *Les Capucins* Autor „nieco” się pomylił i powinien był wpisać *Les Capucines* czyli kapucynki. Zwracając uwagę tylko na podpisane (lub też nie...) obiekty sakralne i jednocześnie analizując podpisy w legendzie, należy podkreślić, iż niniejszy plan informuje tylko o kościołach (*l'Eglise* – kościół): franciszkańskim, braci miłosierdzia/bonifratrów, greckim i ormiańskim, nie wnikając w szczegóły ewentualnych klasztorów przy nich się znajdujących. Podpis obiektu *Les Capucins* w takim kontekście jest tu wielce problematycz-

ny. Rodzi się pytanie, czy jeżeli zamościanie współcześni twórcy tego planu obiekt ten określali by mianem kościoła, to nie powinien on zostać podpisany jako *l'Eglise des Capucins*? Dlaczego właśnie dla „kapucynów” zrobiono wyjątek, a przykładowo o klasztorze franciszkanów można się jedynie domyślać że istnieje (*l'Eglise des Franciscains* – kościół franciszkanów)? Być może już wówczas problematycznym było precyzyjne określenie co i kto dokładnie znajduje się na skraju bloku XII. Spekulacje czy Jonsac mógł właśnie tak postąpić wymagają jednak odmiennych studiów. Pewnym jest natomiast to, że było to zjawisko wymagające zaznaczenia na planie miasta. Na tej podstawie można przypuszczać że tego obiektu nie należy określać mianem kościoła czy klasztoru.

Les Capucins znajdować mieli się na zachód od frontu bazyliki franciszkanów, miał by to być obiekt o jednej kwadratowej nawie z wydzieloną półokrągłą absydą. Należy wziąć pod uwagę także fakt, że inne obiekty sakralne przedstawione na niniejszym planie zostały obrysowane w formie zbliżonej do rzeczywistości.

Plan Jonsaca może być datowany od roku 1660, czyli okresu wystawienia pierwszej drewnianej zabudowy bonifratrów – autorzy świadomie pominęli tu starszą metrykę niepewnego obiektu *Les Capucins*. W okresie lat 1678–1680, franciszkanki – już jako zakonnice – dokonują pierwszych zakupów drewnianych domów od mieszczan przy Rynku Wodnym (Szyburska 1981–82, 13). Plan Jonsaca ukazuje przy ówczesnej ulicy Młyńskiej (dziś ul. Kościuszki, blok XXIII), niewyodrębniony niczym zasięg zapewne mieszczkańskiej zabudowy – lata 1678–80 można określić mianem górnej cenzury chronologicznej dla tego planu. Brak informacji źródłowych pozwala jedynie na przypuszczenie, iż zgromadzenie najprawdopodobniej do okresu zakupu drewnianych domów zamieszkiwało w siedzibie pozostałej z ich okresu tercjarskiego.

Dzieje zabudowy bloku XII

Zanim przedstawione zostaną owoce prac archeologicznych, należałoby się jeszcze skupić na krótkiej charakterystyce bloku XII. Dziewięć parceli stanowiących ten blok zostało zabudowanych „domami” – tak określa je lustracja z roku 1591. Były to działki przelotowe, których zabudowa mieszkalna znajdowała się przy ul. Bełskiej (ob. Staszica), a gospodarcza przy ul. Tyszowieckiej (ob. Żeromskiego). Owe „domy” zostały zorientowane szczytowo do ul. Bełskiej, a przed nimi znajdowały się podcienie. Pierwsza parcela od wschodu została skasowana stosunkowo szybko – w lub przed rokiem 1637 – czyli wówczas gdy rozpoczęto budowę kościoła franciszkanów. Lustracja z 1657 wymienia 8 właścicieli. Budowa klasztoru franciszkanów w latach 1645–65 spowodowała kasatę dwóch następnych działek od wschodu – lustracje z 1691 i 1694 wymieniają już tylko 6 właścicieli kolejnych działek (Baranowska 1977, 11). Jeżeli by przyjąć, iż plan Jonsaca dokładnie rozkłada

proporcje zabudowy ówczesnego bloku XII, to analizując ryc. 2 można by dojść do wniosku, iż brakuje trzech parceli zajętych przez kościół i częściowo klasztor franciszkanów. Pozostając jeszcze przy zestawieniu planów, można by wysnuć śmiało przypuszczenie – obiekt *Les Capucins* zajmował nie jedną a dwie parcele bloku XII. Kwestia ta jest istotna z uwagi na co najmniej 8 kobiet jakie mogły w obiekcie *Les Capucins* mieszkać stale od ok. 1653 do roku 1678–80. W roku 1672 kościół i klasztor (sic!) klarysek wymienia się jako jeden ze spalonych obiektów podczas dużego pożaru miasta (Szczygieł 1980, 112). W roku 1707 blok XII uległ najprawdopodobniej całkowitemu zniszczeniu w wyniku kolejnego pożaru. Jeśli po tercarkach pozostały jakiegokolwiek ślady w postaci szczególnych form architektonicznych, najpewniej wówczas uległy one całkowitemu zatarciu. Sprawa podcieni pozostaje tu otwartą. Niestety, brak jakichkolwiek danych historycznych kiedy zostały one zlikwidowane.

Żadna z lustracji Zamościa nie przybliży choćby trochę do odpowiedzi na pytanie czy w bloku XII mieściła się siedziba wspólnoty zakonnej. Choć znane są liczby właścicieli parcel, nieznane są personalia tych właścicieli parceli które nie przerwały do czasów współczesnych (Baranowska 1977, 13–25).

Nim przedstawione zostaną wyniki badań i nadzorów archeologicznych, autorzy pragną zwrócić jeszcze uwagę na przedstawienie miasta Zamościa na tzw. obrazie bukowińskim. *Adoracja Najświętszej Marii Panny przez św. Jana Kantego i św. Antoniego* (ryc. 3) to obraz olejny, przedstawiający w perspektywicznym ujęciu miasto z roku ok. 1662. Namalowany on został najprawdopodobniej dla uczczenia konsekracji bazyliki franciszkanów w roku 1662 (Klimek 1957, Lorentz 1995, 9). Pomijając symboliczne znaczenie obu świętych względem Matki Boskiej z Dzieciątkiem Jezus w odniesieniu do miasta, na uwagę szczególną zwraca fakt obecności niewielkiego obiektu, znajdującego się tuż przy elewacji frontowej bazyliki franciszkanów. Jego orientacja i położenie odpowiada zabudowie bloku XII. Fragment obrazu w powiększeniu ukazuje mianowicie – najprawdopodobniej obiekt z sygnaturką poprzeczony czterema niczym nie wyróżniającymi się domami mieszczańskimi.

Badania i nadzory archeologiczne placu między kościołem franciszkanów a blokiem XII

Najwcześniejsze prace, to badania archeologiczne prowadzone przez Andrzeja Hunicza i Irenę Kutyłowską w roku 1971 roku. Prospekcji archeologicznej została poddana tu ul. Staszica, jednak przy interesującym nas bloku XII nie natrafiono na żadne nawarstwienia bezpośrednio świadczące na rzecz jego przeszłości (Kutyłowska 1971).

Badania archeologiczne przeprowadzone przez Marię Pikulińską-Ciuk w roku 1975, pozwoliły w najpełniejszy sposób – przynajmniej jak dotychczas – rozpoznać dawną zabudowę bloku XII. Wykopy sondażowe zostały wytyczone od istniejącej po dziś dzień kamienicy, miejscami po przedpole

dawnej bazyliki franciszkanów (ryc. 4). Najstarszym rozpoznany obiekt były drewniane pozostałości po fundamentach północno-wschodniego narożnika zabudowy, znajdujące się w dwóch ostatnich odcinkach wykopu I. Zarejestrowano mianowicie dwa drewniane pionowe słupy, wbite w calec w odległości ok. 1 m od siebie, oraz maksymalnej głębokości 4,85 m „obudowane z zewnątrz deskami, które ułożone poziomo jedna na drugiej tak aby stykały się one dłuższymi krawędziami” (Pikulińska-Ciuk 1977, 11). Jedyne mocowanie desek była ziemia dosypywana sukcesywnie przy ich układaniu. W odcinku poprzedzającym dwa ostatnie, został zarejestrowany wkop nie zawierający konstrukcji. Autorka umieszcza go w jednej fazie chronologicznej z konstrukcją drewnianą – czyli okres do kasaty zabudowy (parceli siódmej stosując się do schematu). Tożsamość obiektu drugiego pozostała nierozpoznana, Autorka przypuszcza, czy aby nie jest to niezrealizowana lub doszczętnie rozebrana piwnica. Najwcześniejszy z poziomów został wydawany przez Autorkę na okres od powstania miasta do okresu zakończenia budowy klasztoru franciszkanów (rok 1665). Ponad obydwo ma obiektami zarejestrowano dwa kolejne poziomy zasypiskowe, następujące już po kasacie zabudowy. Następne trzy poziomy ponad nimi określano jako niwelacyjne – zawierały tak gruz ceglany, jak i zbutwiałe drewno. Z kolejnym poziomem związane są dwa najbardziej czytelne obiekty, czyli dwa domy z murowanymi piwnicami, w sprawozdaniu określone jako pozostałości piwnic parceli pięć i sześć. Obie piwnice datuje się na okres bezpośrednio po niwelacji terenu związanej z zabudową parceli siedem. Obie miały analogiczny układ: były przesklepione, posiadały fundamenty zbudowane z kamienia wapiennego, zejście do każdej z nich znajdowało się w ścianach wschodnich i stanowiły je klatki schodowe z ceglanymi stopniami wyłożone deskami. W ścianach północnych obydwa zachowały się ślady po szyjach otworów okiennych. Fundamenty piwnicy parceli szóstej posadowione zostały na głębokości 4,5 m i ponadto posiadała ona dwa poziomy użytkowania. Pierwszy – wyżej opisany i drugi, nieco młodszy, manifestujący się zmianie osi z północ-południe, na oś wschód-zachód oraz zespołem kafli pieca, datowanego na drugą połowę XVII wieku. Z hipotezy Autorki wynika, iż być może to świadczyło o przebudowie bądź też nawet zniszczeniu tego obiektu niedługo po jego wzniesieniu.

Kolejne nawarstwienia dotyczą już funkcjonowania kamienic w XVIII wieku oraz ich destrukcji. Po rozbiórce obu obiektów teren został przekształcony na skwer, istniejący po dziś dzień. W końcowych wnioskach sprawozdania pada stwierdzenie: „Nie natrafiono w trakcie badań na kaplicę widoczną na planie z połowy XVII wieku” (Pikulińska-Ciuk 1977a, 8–13). W trakcie wykopalisk pozyskano znaczną ilość zabytków ruchomych, głównie ceramiki. Niestety nie są one obecnie dostępne. Pomimo licznych utrudnień osiągalne jest jedynie opracowanie tychże zabytków, niestety jednak na jego podstawie formułowanie choćby hipotez dla prezentowanego zagadnienia jest niemożliwa. Najwięcej wartościowych informacji znajduje się przede wszystkim na temat późniejszych faz zagospodarowania terenu. Najwcześniejszych 5 faz stratyfikacyjnych reprezentowanych jest tylko przez 15 wyrysowanych

zabytków wydzielonych, co składa się na trzy odrębne tabele oraz zawartość 2 tabeli zbiorczych. Niniejsze opracowanie nie posiada części tekstowej (Pikulińska-Ciuk 1977b).

Układ wykopów eksploatowanych podczas wyżej opisanych badań archeologicznych przedstawia ryc. 4. Zestawione one zostały przez autorów z hipotetycznym zasięgiem obiektu *Les Capucins* z planu Jonsaca. Jeżeli obiekt ten miałby właśnie tak wyglądać, najciekawszym z wykopów wytyczonych przez M. Pikulińską-Ciuk byłby wykop I E, bowiem uchwyciłby on fragment absydy. Jednak z lektury powyższego tekstu nie można poprzeć tej teorii. Zestawienie to świadomie nie przedstawia żadnych reliktyw odsłoniętej architektury. Autorzy uznali, że brak im wystarczających kompetencji aby opinować wyniki tychże badań.

W roku 1975, przed planowanymi badaniami na skwerze, został przeprowadzony nadzór archeologicznych przy okazji prac kanalizacyjnych na ulicy Staszica, który to pełniła Dorota Partyka-Żurowska. Nadzorowany wykop biegł wzdłuż ulicy, tuż przy chodniku do wysokości kościoła franciszkanów. Po dokonanych obserwacjach Autorka doszła do wniosku, iż odkryła filary podcieni bloku XII w postaci pięciu murków ceglanych na zaprawie wapiennej, szerokich na ok. 1,5 m, w odstępach ok. 2 m od siebie (Partyka-Żurowska 1977). Jako że opracowanie D. Partyki-Żurowskiej nie poparte zostało żadną dokumentacją ikonograficzną, należy się posiłkować tu opracowaniem z badań architektonicznych przeprowadzonych również w roku 1975 przez Henryka Siudera. W jego opracowaniu znajduje się mianowicie rysunek tylko trzech (a dlaczego nie pięciu?) ceglanych filarów, znajdujących się przy narożniku wschodnim skweru, biegnących równolegle wzdłuż ulicy (Siuder 1975, ryc. 6). Należy zaznaczyć, że współczesna nam zabudowa bloku to najpóźniej XIX wiek. Brak na nich jakichkolwiek śladów podcieni (Siuder 1975, rys. 5).

Kolejne, przeprowadzone przez M. Pikulińską-Ciuk badania archeologiczne przy pobliskim, nieistniejącym już dziś klasztorze franciszkanów miały miejsce w roku 1976. Z lektury sprawozdania nie wynika, aby Autorka natrafiła na jakiekolwiek nawarstwienia czy obiekty inne niż wieża/klasztor (Pikulińska-Ciuk 1978).

Wszystkie kolejne prace archeologiczne prowadził Artur Witkowski. Na przestrzeni lat 1986–1989 dokonano badań archeologicznych na przedpolu kościoła franciszkanów, czyli na schematycznej parceli 8 bloku XII. Nie ujawniły one jednak nawarstwień czy obiektów starszych lub innych niż powiązanych bezpośrednio z budową i funkcjonowaniem kościoła/klasztoru (Witkowski 1987, 24; 1989a, 5,19). Również w roku 1989 przeprowadzony został nadzór archeologiczny wykopu instalacyjnego, wytyczonego od ulicy Staszica do ulicy Żeromskiego, zlokalizowanego ok. 10 m na wschód od zabudowy współczesnego bloku XII. W części północnej nakładał się on tym samym na wykopy M. Pikulińskiej-Ciuk z 1975 roku. Na południe od reliktyw architektury, po za kolejnymi warstwami niwelacyjnymi odsłonięto pozostałości dołu do lasowania wapna oraz kompleksy warstw z polepą

i spalenizną w odcinku bliższym zachowanej architektury. Warstwa polepy rozciągała się na długości co najmniej 7 m, a Autor opracowania skłonny jest ją interpretować na XVII-wieczny poziom użytkowo-komunikacyjny terenu – zapewne niezabudowane podwórze wewnętrzne parceli. Miejscami zarejestrowano, iż warstwa polepy zaczyna się i kończy warstwą spalenizny. Materiał ruchomy pozyskany podczas prac miał tylko charakter luźny (Witkowski 1989b, 4–17 i 32–34).

Następne prace z udziałem archeologa – także A. Witkowskiego – są już mniej ciekawe z punktu widzenia tej pracy. Choć dotyczyły one również skweru pomiędzy istniejącym blokiem a kościołem franciszkanów, nie sięgały one nawarstwień głębszych niż XIX-wieczne (Witkowski 1998).

Podsumowanie

Choć ta krótka praca zapewne nie wypełnia całkowicie luki w tej partii historiografii Zamościa, porządkuje ona nieco kwestię pierwszych franciszkanek, ale także i obiektu określanego mianem kościoła/klasztoru jaki miały one zajmować. Dla kompletnego rozwiązania dylematu tożsamości tercjarek, niezbędne byłaby jednak osobna kwerenda źródłowa a zatem i monografia historyczna, wyczerpująca dzieje wszelkich żeńskich zgromadzeń zakonnych w Zamościu.

Wzniesionego w drugiej połowie XVII wieku obiektu na użytek franciszkanek nie udało się ponad wszelką wątpliwość zlokalizować. Formułowanie dalszych hipotez badawczych jest w znacznym stopniu utrudnione z uwagi na braki w dokumentacjach z badań archeologicznych. Zestawienie planów miasta z czterech różnych okresów ukazuje, iż obiekt *Les Capucins* zajmował schematyczne parcele 5 i 6. Stopy fundamentów tych parcel uchwycone zostały tylko wyrywkowo, co w znacznej mierze niweczy możliwość odpowiedzi na pytanie co znajduje się pod zabudową murowaną. Na podstawie lektury sprawozdania z badań archeologicznych trudno jest również ustalić jednofazowość kolejnych składowych części murów, choć na rysunkach relikwów odsłoniętej architektury widoczna jest niekonsekwencja w procesie budowy tych kamienic. Wielce zastanawiający jest też poziom użytkowy piwnicy parceli 5 wydатовany przez M. Pikulińską-Ciuk na drugą połowę XVII wieku. Nietrwały charakter zabudowy poprzedzającej kamienicę murowaną poświadczony został przez zarejestrowanie pozostałości drewnianej konstrukcji w obrębie schematycznej parceli 7. Być może w toku dalszych dociekań autorów, po uzyskaniu dostępu do materiału ruchomego, odsłonięta architektura murowana wykaże bardziej znaczące powiązanie z pierwszą siedzibą tercjarek w Zamościu. Badania archeologiczne tak jak i późniejsze nadzory potwierdzają znane ze źródeł pisanych przekazy o pożarach czy kolejnych wyniszczeniach zabudowy ostatnich parcel bloku XII. Potwierdzony zostaje również układ przestrzenny prezentowany na niektórych historycznych planach miasta, ukazujący niezabudowane podwórze – co najmniej

parceli 5. Niestety precyzyjne i obiektywne określenie czas likwidacji podcieni pozostaje wciąż sprawą otwartą.

Les Capucins miał by wymiary ok. 14 x 21 m i wedle zestawienia planów, przyległ on bezpośrednio do zabudowy mieszczańskiej (parcele 1–4). Pewnym poświadczeniem takiego stanu rzeczy jest ukazany na tzw. obrazie bukowińskim niemal nieczytelny niewielki obiekt wyróżniony z zabudowy mieszczańskiej. Powtarza on mianowicie proporcje i układ obiektu *Les Capucins*. Trudno jednoznacznie przyznać czy znajduje się nad nim niewielka sygnaturka.

W świetle znanych źródeł, obiektu zajmowanego przez tercjarki franciszkanki nie można określać mianem kościoła czy klasztoru. Podległość tercjarek pobliskim franciszkanom nie ulega żadnym wątpliwościom toteż świątynia – w pełnym słowa tego znaczeniu – nie była by im niezbędną. Budynek ten musiał być jednocześnie mieszkaniem, miejscem kultu, pracy, pełnienia usług i wypoczynku. Wymagało to wydzielenia kilku dużych pomieszczeń i cel dla zakonnic. Nie należy pomijać jeszcze ewentualnych służebnych mieszkających w klauzurze np. kucharek. Być może istniał tam dom wspólnotowy z niewielką kapliczką znajdującą się w domniemanej absydzie.

Tadeusz Malinowski*

(rec.) **Alina Jaszewska** (red.), *Wicina. Katalog zabytków metalowych.*

Zielona Góra 2011, 320 ss., 68 rycin, 35 fotografii

Omawiana publikacja jest praca zbiorową. Rozpoczyna ją *Wstęp* pióra Aliny Jaszewskiej (5–6), po którym następują 3 ogólniejsze artykuły: *Grodzisko kultury łużyckiej w Wicinie* (Sławomir Kałagate i Alina Jaszewska – 7–11), *Historia i wyniki badań* (Sławomir Kałagate, Alina Jaszewska i Arkadiusz Michalak, 13–19) i *Zabytki metalowe z grodziska ludności kultury łużyckiej w Wicinie* (Arkadiusz Michalak, 21–53). Dopiero po nich rozpoczyna się bardzo obszerny (55–291) *Katalog zabytków metalowych*, opracowany przez Arkadiusza Michalaka i Alinę Jaszewską.

W dalszej części umieszczono literaturę (293–300), spis rycin (301–304) i spis fotografii (305–306). Publikację zamykają analizy specjalistyczne z interpretacją wyników: *Badania konserwatorskie i metaloznawcze przedmiotów ze stanowiska numer 1 w Wicinie* (Ryszard Kaźmierczak, Małgorzata Grupa i Krzysztof Rybka, 307–313), *Analiza drewna z osady czekana z Wiciny* (Tomasz Stępnik, 313–316) i *Tkaniны na metalowych znaleziskach z Wiciny* (Andrzej Sikorski, 317–320).

Zacznę od spraw zupełnie drugorzędnych, jednakże od początku rzucających się w oczy. Otóż na stronie tytułowej brak wydawcy książki, którym jest Oddział Lubuski Stowarzyszenia Naukowego Archeologów Polskich – tego można się domyślić z informacji zawartej na stronie kontrtytułowej. Podobnie wygląda prawa miejsca i daty wydania publikacji oraz tego, kto ją redagował. Jeżeli już narzekam to dodam, że artystycznie zaprojektowana strona tytułowa (a również okładka) może nasuwać przypuszczenie, że tytuł książki brzmi nieco inaczej, niż to podałem na początku, bo do przyjęcia jest także wersja *Katalog zabytków metalowych. Wicina*. I już zupełnie na koniec spraw porządkowych: w spisie treści, na stronie 4, odmiennie niż to ma miejsce przy poszczególnych opracowaniach są podane tytuły analiz specjalistycznych.

* Ul. Święty Marcin 29/7, 61-806 Poznań.

We *Wstępie* autorka krótko charakteryzuje niewielki zakres opracowania materiałów archeologicznych pozyskanych na grodzisku w Wicinie, co i ja swego czasu stwierdzałem (Malinowski 1995, 165–168). Dodałbym jednak do przedstawienia tego, co zostało zrobione, jeszcze skromną prezentację odkryć związanych z metalurgią brązu (Kołodziejwski 1982), a ponadto materiałów antropologicznych (Piontek 1977). Wskazując, że przygotowanie katalogu zabytków metalowych (które – zwłaszcza żelazne – ulegają niekiedy zniszczeniu w trakcie kilku dziesięcioleci przechowywania) zostało wykonane dzięki finansom pozyskanym z Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, autorka nie wspomina, niestety, czy są w planie opracowania innych materiałów pochodzących z grodziska w Wicinie. Ze względu na duże znaczenie naukowe wykopalisk na tym grodzisku, o czym świadczą liczne odwołania do nich w różnych opracowaniach syntetycznych prądziejów Polski i Europy (por. Malinowski 1995, 163–164), a nawet Starego i Nowego Świata (Chochorowski 2005, 488, 490), może należałoby do dalszych opracowań zaprosić także archeologów z innych ośrodków, gdyż w materiałach z Wiciny – jak pisałem swego czasu (Malinowski 1995, 167) – drzemie wiele tematów prac magisterskich czy nawet doktorskich. Dobrym przykładem tego jest opracowanie szklanych paciorków z Wiciny przez T. Purowskiego (2007a i 2007b; por. także Starynowicz 2005), które weszło w skład jego pracy doktorskiej o wyrobach szklanych w kulturze łużyckiej w międzyrzeczu Noteci i środkowej Odry.

W pierwszym artykule *Grodzisko ludności kultury łużyckiej w Wicinie* autorzy omawiają pokrótce usytuowanie tego obiektu w terenie, stan zachowania, krótko informują o możliwościach jego datowania. Szerzej rozważają kwestię mikroregionów osadniczych ludności kultury łużyckiej we wschodniej części Dolnych Łużyc, wychodząc daleko – moim zdaniem niepotrzebnie – poza ewentualne zaplecze samego grodu wicińskiego.

Inna sprawa, to podsumowujące stwierdzenie, że „w mikroregionie wicińskim zarejestrowano 283 stanowiska archeologiczne, w tym 1 gród oraz 36 cmentarzysk ciałopalnych” (s. 10). Jaki zatem charakter można przypisać pozostałym 246 stanowiskom? Dlaczego nie wymieniono wśród nich takich, które bezsprzecznie były osadami – a znamy owe również z samej Wiciny (por. np. Orlicka-Jasnoch 2011, 104), o jednej wspomina się na s. 9? Oczywiście, zapewne znaczna większość

z tych 246 stanowisk – to stanowiska nieokreślone, znane na przykład z badań powierzchniowych. Czy też wszystkie 283 stanowiska z mikroregionu wicińskiego pochodzą z czasu sugerującego ich jakiś związek oprócz usytuowania w terenie? Szkoda, że brak kartograficzno-chronologicznego przedstawienia owego mikroregionu. Mówiąc o sprawach kartograficznych dodam, że bardzo słabo czytelna jest rycina 4 przedstawiająca plan sytuacyjno-wysokościowy grodziska z naniesioną siatką arową, mającą wymiary 5x5 cm! W dalszej części artykułu znajduje się informacja o zniszczeniu grodu w Wicinie, prezentująca między innymi przykłady odnoszące się do wymordowania mieszkańców tego osiedla, przy których znaleziono interesujące zabytki – w tym z różnych metali – które zostały pominięte w trakcie rabunku przez scytyjskich najeźdźców. Owe metalowe przedmioty – dodajmy – weszły w skład publikowanego obecnie katalogu zabytków.

W kolejnym artykule *Historia i wyniki badań* znajdujemy na wstępie pobieżne omówienie badań zapoczątkowanych jeszcze w 1920 r. przez Carla Schuchhardta (szkoda, że nie zostało to udokumentowane odnośnikiem do jego publikacji – np. Schuchhardt 1926), a dużo później, w latach 1965–1998 prowadzonych przez Adama Kołodziejskiego (do których wymienia się odsyłacze do jego 37 publikacji o charakterze sprawozdawczym i ogólniejszym, przy czym owe pierwsze niekiedy nie dotyczą grodziska, lecz innych pobliskich stanowisk). Później autorzy w szerszy sposób charakteryzują zarówno badania wykopaliskowe przeprowadzone w latach 2008–2009 i 2011 (w tym rezultaty wykonanych analiz kości ludzkich i zwierzęcych pozyskanych w trakcie owych prac), jak i przeprowadzone w latach 2009 i 2010 nieinwazyjne badania elektromagnetyczne, geofizyczne i lotnicze. Podczas lektury owej szerszej części artykułu natrafiłem na niewielką niekonsekwencję: otóż w jednym miejscu (s. 14) osobę, która deponowała skarb określa się jako kobietę, lecz ze znakiem zapytania, natomiast w drugim (s. 17), w trakcie referowania wyników analizy antropologicznej, nie jest to oznaczone, tylko wiek: *adultus-maturus*. Podobnie, jak w odniesieniu do poprzedniego artykułu, ponownie bardzo nieczytelna jest rycina nr 5, będąca planem sytuacyjno-wysokościowym grodziska z zaznaczeniem obszaru przebadanego. Jeżeli już mowa o rycinach, to tylko jedna (ryc.6) odnosi się do badań Adama Kołodziejskiego, natomiast sześć (ryc. 7–12) do badań późniejszych. Ogólnie biorąc wydaje się, że owe wcześniejsze badania powinny tutaj – nawet

przy powtarzaniu niektórych danych zamieszczonych w licznych publikacjach Adama Kołodziejskiego – być zaprezentowane i tekstem, i ilustracjami w szerszym zakresie. Dotyczy to również charakterystyki antropologicznej wówczas pozyskanych szczątków kostnych, na co już zwróciłem uwagę odnosząc się do *Wstępu*. Na zakończenie artykułu autorzy piszą o konieczności zaprzestania badań wykopaliskowych na obszarze grodziska (z wyjątkiem sondaży poza wałami, na przykład w fosie), koncentrując się raczej na badaniach bezinwazyjnych i położeniu nacisku na opracowanie dotychczasowych odkryć. O tej sprawie wspominałem również w zakończeniu omawiania *Wstępu*, jednakże w jakimś późniejszym czasie należałoby kontynuować także badania wykopaliskowe. Badania nieinwazyjne – pomijając już inne ważne kwestie – nie odpowiadają na szereg istotnych pytań odnoszących się do całokształtu dziejów wicińskiego grodu, na przykład uprawy ziemi i zbieractwa (szczątki roślinne), hodowli i myślistwa (kości zwierzęce), czy reszcie dalszych wymordowanych członków tamtejszej społeczności, na które to pytanie tylko w części można odpowiedzieć na podstawie dotychczasowych wykopalisk.

Artykuł *Zabytki metalowe z grodziska ludności kultury lużyckiej w Wicinie* jest – jak to precyzuje na wstępie jego autor – przeglądem najbardziej interesujących (podkreślenie TM) zabytków metalowych z wymienionego stanowiska. To stwierdzenie koliduje z tytułem całej publikacji, w którym nie ma mowy o wybranych zabytkach. Na szczęście autor nie dotrzymuje obietnicy omawiając również „inne przedmioty”, którym nie można przypisać pierwotnego zastosowania (rozdział VII), wydzielając spośród nich następne (rozdział VIII), stanowiące prawie połowę wszystkich znalezisk metalowych, „przedmioty o nieokreślonej funkcji”. Jest jednak oczywiste, zrozumiałe, że autor swoją uwagę kieruje na zabytki, których funkcja nie nastręcza wątpliwości, jest pewna lub bardzo prawdopodobna. Koncentrując się – jak pisze – przede wszystkim „na formie zabytków, materiale, z którego je wykonano oraz na analogiach pozwalających określić ich chronologię”.

Całość swojego opracowania autor ujął w 10 rozdziałach: I – Przedmioty codziennego użytku, II – Ozdoby, III – Elementy broni zaczepnej, IV – Elementy rzędu końskiego, V – Przedmioty związane z wierzeniami, VI – Przedmioty związane z metalurgią, VII – Inne przedmioty, VIII – Przedmioty o nieokreślonej formie, IX – Przedmioty metalowe pochodzenia scytyjskiego, X – Przedmioty o innej chronologii. Kilka

wymienionych rozdziałów jest podzielonych na szczegółowe podrozdziały, a niekiedy, w ich ramach, dodatkowe punkty. Nie wnikając zbyt głęboko – bo to wymagałoby szerszego opracowania – w wiele kwestii, pragnę jednak przede wszystkim zwrócić uwagę na kilka spraw. Uważam zatem, że zupełnie niepotrzebny jest rozdział X, w którym są ujęte nowożytny gwoździe i pierścienie, a ponadto żelazny topór prawdopodobnie z okresu wpływów rzymskich lub nowożytny, omówiony na s. 50 w rozdziale IX (tutaj ma numer 3613, podczas gdy w rozdziale X – 3612, w istocie odnoszący się do gwoździa!) oraz nowożytny wędzidło, również omówione na s. 43 w rozdziale IV (tutaj ma numer 3610, podczas gdy w X – 3609 w istocie również odnoszący się do gwoździa!).

Wskazane gwoździe pod wymienionymi numerami można znaleźć na s. 290 w następnej części książki, będącej katalogiem zabytków metalowych. Tamże znajduje się wspomniany topór i wędzidło. Zupełnie niepotrzebny jest również rozdział IX: przedmioty metalowe pochodzenia scytyjskiego o charakterze militarnym powinny trafić do rozdziału III, w którym autor słusznie pisze (s. 40), że część „scytyjskich” grotów strzał „mogła znajdować się na wyposażeniu obrońców”, argumentując to m.in. znaleziskami z obszarów, do których nie dotarli Scytowie. Nie sposób bowiem – poza okazami wbitymi w drewniane konstrukcje grodu (por. s. 14) – wszystkie inne (przy braku grotów o formach typowych dla kultury łużyckiej, o czym pisze na s. 40) uważać za elementy uzbrojenia scytyjskich najeźdźców. Nie sądzę ponadto, że znaleziony żelazny czekan musiał być własnością jednego ze Scytów – dlaczego zostawił o w zdobytym grodzie? Przecież również scytyjskie czekany – i to niekiedy bardzo bogato zdobione – są znajdowane bezsprzecznie w środowisku, do którego Scytowie nie dotarli, jak ów pochodzący z cmentarzyska ludności kultury łużyckiej w Górzewicach w powiecie szamotulskim (np. Pieczyński 1954, 117, ryc. 22:2, 142–143). Ponadto brązowa zausznicza gwoździowata powinna znaleźć się w rozdziale II – sam autor wskazuje (s. 53), że analogiczne przedmioty pochodzą z cmentarzysk różnych grup kultury łużyckiej.

Jeżeli chodzi o inne moje uwagi, to jestem przekonany o tym, że brzytwy nie można włączyć do zestawienia przedmiotów związanych z gospodarstwem domowym (s. 21), zaś klamry do pasa – nawet potraktowanej ozdobnie – do ozdób (s. 32), gdyż przedmioty te mają wyraźny charakter użytkowy. Uważam też, że żelazne siekiery znalezione w dużej ilości (35 szt.), to przede wszystkim narzędzia związane z go-

spodarstwem domowym (np. rąbaniem drewna na codzienny użytek), choć oczywiście, mogły one być również używane jako narzędzia ciesielskie, ale chyba rzadziej. Nie dostrzega tego autor, kwalifikując wszystkie siekiery jako narzędzia ciesielskie (s. 21–22). Pomijając już inne, mniej istotne kwestie muszę jednak zwrócić uwagę na dwie sprawy. Po pierwsze zatem – w bibliografii odnoszącej się do wszystkich dotąd omówionych artykułów nie znalazłem pozycji Gedl 2010 (np. s. 49), czy Chochorowski 1975 (np. s. 52). Po drugie – autor przywołując ilustracje zamieszczone w literaturze obcojęzycznej z upodobaniem posługuje się skrótami „Abb.,” „obr.,” „fig.,” „ris.” i „taf.” (tutaj zamiast „Taf.”!), jakkolwiek pisze artykuł do wydawnictwa polskojęzycznego, w którym należy używać polskich odpowiedników: „ryc.” i „tabl.,” podobnie zamiast skrótu „pow.” posługuje się skrótami „Kr.” i „Lkr.” (powinno być raczej „Ldkr.”). Uważam, że taka cudzoziemszczyzna, na którą nie natrafiamy w polskojęzycznych publikacjach polskich wybitnych archeologów (np. J. Kostrzewski, K. Jażdżewski, W. Hensel i wielu innych) z pewnością nie podnosi poziomu opracowania, którego przygotowanie – generalnie oceniane przeze mnie bardzo pozytywnie – kosztowało autora bardzo dużego wysiłku.

Następna część omawianej publikacji, to tytułowy dla niej *Katalog zabytków metalowych*. We wstępie do niej autorzy charakteryzują zbiór owych przedmiotów, bardzo częste problemy z ich identyfikacją tak pod względem funkcji, jak i – rzadziej – lokalizacji oraz numerów inwentarza. Podają też sposób opisu znalezisk i stosowanej numeracji katalogowej. Informują ponadto, że łączna waga surowca zużytego do wykonania skatalogowanych przedmiotów wynosi 22 kg i 598,2 g brązu (ale łącznie z mosiądzem), 24 kg i 180,2 g żelaza (ale warto tutaj dodać, że część zabytków żelaznych, przez długie lata nie poddawanych konserwacji, uległa kompletnej destrukcji, o czym pisze A. Jaszewska we *Wstępie*), 291 g – zabytków z żelaza i brązu, 28 g – przedmiotów z żelaza i złota, 48,2 g – złota, 27 g – cyny, 4 g – ołowiu i 2 kg i 5 g – miedzi.

Układ katalogu, zawierającego 3617 pozycji, odpowiada temu, jaki przyjął autor poprzedniego artykułu, z dwoma niewielkimi uzupełnieniami. Oto w II rozdziale (*Ozdoby*) mamy obecnie wśród szpil wyodrębnione okazy brązowe, żelazne oraz tarczki szpil, natomiast w rozdziale VI (*Przedmioty związane z metalurgią*) – wyodrębnione są narzędzia, formy odlewnicze, surowiec i odpady produkcyjne. Ze względu na zbieżność układu katalogu z rozważaniami zawartymi w poprzednim

artykule, moje wstępne uwagi odnoszące się do owego artykułu, dotyczą również obecnego katalogu. Wypada mi podać, że pozycje katalogu są opatrzone kolejnym numerem (z ewentualnym wskazaniem ryciny przedstawiającej zabytek), numerem katalogu Muzeum Archeologicznego Środkowego Nadodrza, określeniem przedmiotu, często z opisem (jeżeli to tylko część takowego, jest to zaznaczone), lokalizacją znaleziska (ar, działka, warstwa, ewentualnie inne dane), określeniem surowca, podaniem wymiarów, wagi oraz dawnego numeru inwentarza. Katalog jest bogato ilustrowany 55 rycinami (a właściwie tablicami formatu A4) o numeracji 13–67, zawierającymi – często kolorowe – przedstawienia licznych okazów wraz z ich przekrojami, rzutami z różnych stron itp. elementami istotnymi dla korzystających z katalogu. Uważam jednak, że istotnym niedostatkiem katalogu (co daje się doczuć również w odniesieniu do poprzednich partii książki) jest brak dużego, najlepiej w postaci wklejki lub wkładki, planu stanowiska nr 1 w Wicinie, z naniesioną i ponumerowaną siatką arową. Przecież owe dane dotyczące lokalizacji znalezisk są podawane w katalogu, wypadałoby korzystającym umożliwić ich usytuowanie na planie, w konkretnym miejscu i dla konkretnego celu. Wielka też szkoda, że bardzo ładne, kolorowe fotografie (jest ich 35) pojedynczych lub kilku zabytków, nie mają odsyłaczy przy poszczególnych pozycjach katalogu.

Jak to podałem na wstępie niniejszego omówienia, w dalszej części książki znajdują się zestawienia literatury, rycin i fotografii, w tych dwóch ostatnich przypadkach uwzględniające autora (autorów) owych przedstawień. Natomiast w zestawieniu literatury natrafiłem – oprócz pomyłek literowych – na nieco błędów, z których wymienię tylko kilka. Otóż pozycja A. Niesiołowskiej-Hoffmann znalazła się przed F. Moosleitnerem, a w opisie artykułu, którego autorem jest S. Stegmann-Rajtár, zamiast „Sonderdruck” winno być po prostu „nadbitka” lub „odbitka” z „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission”. U A. I. Meliukowej razi – na sąsiadujących pozycjach! – różniący się zapis tego samego czasopisma radzieckiego. Ponadto w całym zestawieniu występuje niekonsekwencja: czasem w odniesieniu do pozycji niemieckojęzycznych podaje się „Abt.” i „Bd.”, czasem „dz.” i „t.”, przy czym obydwie wersje językowe występują (obok siebie!) w zestawieniu publikacji M. Gedla. Oczywiście, na co zwracałem uwagę już poprzednio, jedynie polski zapis jest w tych przypadkach poprawny. Inna sprawa, że także w odniesieniu do publikacji autorów niemieckich i ogłoszonych w języku

niemieckim, napotyka się na „t.” (np. I. Griesa, V. Heyd, G. Kossinna), i na „Bd.” (np. W. Kubach). Przeglądając bardzo bogaty zestaw literatury wykorzystanej w dotychczas omówionych opracowaniach (jednak, jak to zauważyłem, niekiedy nie wszystkie zostały w nim ujęte) sądzę, że byłoby dobrze, aby w nieodległej przyszłości powstała pełna bibliografia odnosząca się wyłącznie do badań terenowych prowadzonych w Wicinie i opracowań pozyskanych tam materiałów archeologicznych, oczywiście łącznie z wynikami analiz specjalistycznych.

Jeżeli chodzi o umieszczone na końcu książki artykuły poświęcone badaniom specjalistycznym, to uderza – w pierwszym z nich – przede wszystkim duża ilość (ponad 600) zbadanych przedmiotów. Część z nich została poddana badaniom spektrograficznym, które prowadziły do wyciągnięcia interesujących wniosków m.in. na temat surowców, z jakich je sporządzono. Drugi artykuł wskazuje na użycie drewna jesionowego dla wykonania toporzyska czekana, a mogło to nastąpić również na terenie obecnego województwa lubuskiego. Znaczy to, że także w Wicinie, co sugerowałem omawiając wcześniejsze opracowanie A. Michalaka, poświęcone zabytkom metalowym z tamtejszego grodziska. Ostatni wreszcie artykuł specjalistyczny przynosi nieco spostrzeżeń odnoszących się do wytwórczości włókienniczej – jak sądzę, zapewne miejscowej – we wczesnej epoce żelaza, a nie w końcu epoki brązu, co czytamy w tekście (s. 318).

Kończąc uwagi odnoszące się do książki poświęconej zabytkom metalowym odkrytym na grodzisku ludności kultury łużyckiej w Wicinie wypada stwierdzić, że stanowi ona wyraźny krok naprzód w rozpoznaniu poczynionych tam interesujących i naukowo ważnych znalezisk. Byłoby wskazane, by za tym krokiem pojawiły się następne. Obserwując ostatnie poczynania zielonogórskich archeologów w zakresie rozmaitych, m.in. wydawniczych (np. Jaszewska, Michalak 2011; Jaszewska 2012), przedsięwziąć naukowych wypada sądzić, że wymienione życzenie nie jest jedynie życzeniem pobożnym! Jednakże następne monografie materiałowe odnoszące się do wykopalisk wicińskich powinny koniecznie posiadać streszczenia, a w przypadku krótkich tekstów – tłumaczenia na obcy język. Materiały z Wiciny są bowiem interesujące i ważne nie tylko w lokalnym wymiarze. Byłoby nawet dobrze, aby takie teksty odnoszące się do zabytków metalowych ukazały się w języku obcym jako suplement do omówionego katalogu.

References

- Chochorowski J. 2005. Społeczności epoki brązu i wczesnej epoki żelaza. In J. Śliwa (ed.), *Wielka historia świata 2. Stary i Nowy Świat. Od „rewolucji” neolitycznej do podbojów Aleksandra Wielkiego*. Kraków, 377–499.
- Jaszewska A. (ed.) 2012. *Z najdawniejszych dziejów. Grzegorzowi Domańskiemu na pięćdziesięciolecie pracy naukowej*. Zielona Góra.
- Jaszewska A. and Michalak A. (eds.). 2011. *Ogień – żywioł ujarzmiony i nieujarzmiony. VI Polsko-Niemieckie Spotkania Archeologiczne Garbicz, 5–6 czerwca 2008 (= Biblioteka Archeologii Środkowego Nadodrza 4)*. Zielona Góra.
- Kołodziejowski A. 1982. Źródła archeologiczne do badań metalurgii brązu z obszaru Środkowego Nadodrza. *Pamiętnik Muzeum Miedzi* 1, 167–171.
- Malinowski T. 1995. (rec.) Adam Kołodziejowski. Wicina. Osada obronna sprzed 2500 lat w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Zielonej Górze, Zielona Góra 1993. *Studia Zielonogórskie* 1, 163–168.
- Orlicka-Jasnoch J. 2011. Uwagi na temat roli kadzielnicy w grobach ciepłopalnych grupy białowickiej kultury łużyckiej. In A. Jaszewska and A. Michalak (eds.), *Ogień – żywioł ujarzmiony i nieujarzmiony. VI Polsko-Niemieckie Spotkania Archeologiczne Garbicz, 5–6 czerwca 2008 (= Biblioteka Archeologii Środkowego Nadodrza 4)*. Zielona Góra, 95–115.
- Pieczyski Z. 1954. Cmentarzysko z wczesnego okresu żelaznego (700–400 przed n.e.) w Górzewicach, w pow. szamotulskim. *Fontes Archaeologici Posnanienses* 4, 101–152.
- Piontek J. 1977. Charakterystyka antropologiczna ludzkich szczątków kostnych ludności kultury łużyckiej z okresu halsztackiego znalezionych w Wicinie, powiat Lubsko. *Materiały Komisji Archeologicznej* 3, 627–632.
- Purowski T. 2007a. Evidence of winding technique on glass beads discovered at the Lusatian culture stronghold in Wicina, site 1. *Archaeologia Polona* 45, 27–34.
- Purowski T. 2007b. Przedmioty szklane odkryte na grodzie ludności kultury łużyckiej w Wicinie, stan. 1. *Archeologia Środkowego Nadodrza* 5, 75–172.
- Schuchhardt C. 1926. Witzen und Starzedel, zwei Burgen der Lausitzer Kultur. *Praehistorische Zeitschrift* 17, 184–201.
- Starynowicz M. 2005. Badania fizykochemiczne paciorków szklanych odkrytych na grodzisku ludności kultury łużyckiej w Wicinie, woj. lubuskie. *Archeologia Polski* 50, 21–52.

*The 80th birthday celebration
of Jadwiga Teodorowicz-Czerpińska*

*80 rocznica urodzin
Jadwigi Teodorowicz-Czerepińskiej*

CHRONICLE / KRONIKA

Grażyna Michalska*, Jacek Studziński**

Mrs Jadzia – that sounds proud!

The birthday girl profiled cannot be described as ordinary and that is why occasional appreciation seems not to be enough. Firstly it is important to mention that Jadwiga Teodorowicz-Czerepińska has agreed to be called Jadzia and only that, so this name has been exclusively set apart for her ... "Mrs Jadzia".

She was born in Vilnius to a family with ancestors of Lithuanian boyars of Gasztoldzi with Abdank shield which the great chancellor, many governors and ecclesiastical dignitaries originated from. Józef Teodorowicz, an Armenian archbishop, a twofold M. P. in the Second Polish Republic created a Legislative Parliament in 1919 r., having made a famous speech; as an intercessor of the Polish case he fought for Upper Silesia and Motherland reconstitution paying special attention to the issue of Benedict XVth.

Mrs Jadzia graduated from a famous High School of the Union of Lublin. She studied History of Art at the Catholic University of Lublin writing her M. A. dissertation on *A wooden church of Ksieżomierz* under the scientific guidance of Professor Piotr Bohdziewicz – a prominent specialist on the baroque.

Between 1969 and 1992 she worked as a manager in the National Atelier for Conservation of Cultural Properties and to be more specific in the Atelier for Historical and Scientific Documentation. That environment has perfectly suited Mrs Jadzia's temperamental character. She liked facing new challenges and her studies became canonical. She was the only one who could clearly identify issues and explicitly explain the conservatory results so precisely. She was happy to share her experience and give advice to her younger work colleagues. Her

Jadwiga Teodorowicz-Czerepińska

* Wyższa Szkoła Przedsiębiorczości i Administracji w Lublinie, Katedra Architektury i Urbanistyki, 20-150 Lublin, ul. Bursaki 12, g.michalska@wspa.pl

** Archee. Badania i Nadzory Archeologiczne, ul. Królewska 6/6, 20-109 Lublin, archee@plusnet.pl

work style is unique and copying it is almost impossible. People who had a chance to be her students were extremely lucky and are still admiring the mastery of her scientific work. In 1992 she started to work as a specialist for cultural landscape conservation in a Local Centre for Monuments Research and Documentation. She was handling the historical influence of communication networks in the colonization of the Lublin area; she also carried out preliminary research on the region's cultural values.

In 1992 she also became a co-owner of *Mansarda* – a Team for Monuments Research and Documentation. The name of the company was her idea and links to the name of the company's office in the old tenement attic at No. 7 Grodzka Street.

Working for *Mansarda* she carried out number of urban, architectural and rural research projects, a variety of conservatory expert reports and guidelines for conservatory projects.

Ars militaris is still in the area of her interest. Work with Mrs Jadzia is a fascinating professional and personal adventure for her partners. We call her *maestra vitae* as she has inculcated in us a proper hierarchy of values, warned us against clichés, bigotry and ostentation; having her feet planted firmly on the ground she has taught us to distinguish between dreamers and imaginative people. An incomparable diplomat who used to avoid primitive confrontation, loyal, tactful and with a heart of gold, that is how Mrs Jadzia can be described.

Her publications are confirmation of a broad knowledge and precise usage of Polish. Completely in love with Kazimierz she has written the best monograph of this town. She was fascinated with multi-cultural aspects of the region and she is co-author of Lublin's Lutheran Church of Augsburg Confession. As an expert on Lublin history and architecture she is a co-author of a highly rated guidebook, the second edition of which is about to be published.

When she is making a public performance she is always successful, treating her audience to clear and understandable speeches: she once gave us the following advice – Remember! – the best thing is to improvise... after three days of preparation”.

There is not enough space to quote all her anecdotes as she is such a vivid person, there must be a separate volume for it! A number of them came up in Kazimierz Dolny in her homestead of XVIIIth century's presbytery which was moved from Kaczmiska. It is a place where

she welcomes her guests with a characteristic smile and arranges unforgettable feasts with exquisite cuisine (yes, she is a great cook) and unusual entertainment such as live performances. All the guests take part in it wearing given costumes and declaiming their parts. A house in Kazimierz has its own spirit; it is full of life, heirlooms, photos, books and memories... Mrs Jadzia likes seizing the moments and avoids sentiments. She has taught us to appreciate good moments spent with our friends. If mentioning Plato then it is worth mentioning the beautiful garden surrounding the house on the bank of Vistula.

She managed to combine professional passion with private life. After graduation she married Anatoliusz Czerepiński, a medical student. Because strong personalities attract each other, she had chosen a wonderful man who because of his patriotic views was expelled from the University of Gdańsk. And so he took up a course on History of Art at the Catholic University of Lublin. As a couple of art historians and newly-weds they earned their living by listing the monuments in the Lublin and Rzeszów areas. Anatoliusz was an excellent doctor specializing in addictions and was into art and classical music until the last days of his life. He was a talented photographer of sculpture and architecture with his own easily recognized style. They have two daughters; Ania and Marzenka. Anna is a devoted and appreciated doctor of medicine and Marzena an educated teacher who has moved to Sweden where she takes care of her two daughters Weronika and Monika.

Mrs Jadzia is continuously surprising us – she is now working on a book on bell-founding. This issue goes well together with her 80th birthday which we celebrate with a sound of a bronze bell!

We wish for all the best for Mrs Jadzia; to be in perfect health, not to use glasses, to remember all the references and to reciprocate our friendship!

Awards

1974

- An Award of Minister of Art and Culture for Historical and Urban Study of Kazimierz Dolny, collective work edited by J. Teodorowicz-Czerepińska

1978

- An Award of Minister of Art and Culture for Study of Lublin's Crown Tribunal (The Board of State Enterprise of Ateliers for the Conservation of Cultural Properties Department of Lublin), collective work edited by J. Teodorowicz-Czerepińska

1982

- First Rank Award of Minister of Administration, Spatial Economy and Environmental Protection for studies and Project for Lublin's Old Town revaluation (The Board of State Enterprise of Ateliers for the Conservation of Cultural Properties Department of Lublin), collective work edited by J. Teodorowicz-Czerepińska

1993

- First Rank Award of Minister of Art and Culture for research work on *Synthesis of Old Polish part of Cracovian Suburb In Lublin* (Association for Historical Documentation "Mansarda"), collective work edited by J. Teodorowicz-Czerepińska

1996

- A Distinction of Minister of Art and Culture for a research work on *Cultural Values of water catchment area of river Ciemięga*, collective work edited by J. Teodorowicz-Czerepińska

List of Publications

1958

- Drewniany kościół parafialny w Księżomierzy. *Roczniki Humanistyczne Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego* 6.

1959

- Bunt w Urzędowie. *Mówią Wieki* 1959(2).
- *Ludowy feretron z Krasnobrodu. Polska Sztuka Ludowa* 13(3) (współautor: A. Czerepiński).

1960

- Bunt w Księżomierzy. *Mówią Wieki* 3(10).

1961

- XVIII-wieczny ludowy strój biłgorajski na obrazach wotywnych Puszczy Solskiej. *Polska Sztuka Ludowa* 15(2).

1964

- Urbanistyczno-obronne założenie Urzędowa. In K. Myśliński and J. R. Szaflik (eds.), *Z dziejów powiatu kraśnickiego. Materiały z sesji naukowej*. Lublin.

1971

- Wpływ ustaleń historyczno-badawczych na opracowania w zakresie planowaniaprzestrzennego. *Rola planowania przestrzennego w procesie rozwoju regiolubelskiego*. Lublin.

1972

- Konsylium lubelskich architektów w XVII wieku. *Kalendarz Lubelski* 15.
- Pałac w Przeworsku. *Architektura rezydencjonalna i obronna woj. rzeszowskiego w świetle badań naukowych prowadzonych w XX-leciu PRL. Materiały z sesji naukowej* Rzeszów. (współautor: J. Żurawski).
- Wyniki badań architektonicznych w renesansowym dworze w Przecławiu, pow. mielecki. *Architektura rezydencjonalna i obronna woj. rzeszowskiego w świetle badań naukowych prowadzonych w XX-leciu PRL. Materiały z sesji naukowej*. Rzeszów (współautor: T. Augustynek).
- *Zameczek romantyczny w Łańcucie*. Łańcut.
- Zamki Kazimierza Wielkiego na Lubelszczyźnie. *Kalendarz Lubelski* 15.

1973

- Kamieniczek staromiejskich w Lublinie czas przyszły i przeszły. *Kalendarz Lubelski* 16.
- Ruiny w Podzamczu Bychawskim. *Kalendarz Lubelski* 16.

1981

- *Kazimierz Dolny. Monografia historyczno-urbanistyczna*. Kazimierz Dolny.
- Problematyka badań interdyscyplinarnych w bloku VIII ze szczególnym uwzględnieniem badań archeologicznych. *Archeologia w rewaloryzacji Starego Miasta w Lublinie*. Warszawa.

1982

- *Życie i twórczość Karola Sicińskiego, architekta, malarza i konserwatora Kazimierza Dolnego. Wystawa Kazimierz Dolny. Galeria Letnia. Kazimierz Dolny.*
- Wyniki badań historycznych i architektonicznych pałacu w Celjowie. *Architektura rezydencjonalna historycznej Małopolski, Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki (Łańcut, czerwiec 1975. Łańcut (współautor: T. Augustynek).*

1983

- Nagroda Ministra Administracji, Gospodarki Terenowej i Ochrony Środowiska za plan rewaloryzacji Starego Miasta w Lublinie. *Ochrona Zabytków 36.*
- *Zamek w Kazimierzu Dolnym. Kazimierz Dolny.*

1984

- Twórczość architektoniczna Karola Sicińskiego. *Architektura 1.*

1987

- *Zamek w Kazimierzu Dolnym. Kazimierz Dolny.*

1988

- Klementowice siedzibą Ignacego Potockiego w początkach XIX w. *Region Lubelski 3(5).*

1993

- Przemiany zabudowy i funkcji rynku w Lublinie w XVI–XVIII w. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej 41(2).*

1995

- Budowle obronne w pasie krajów nadbałtyckich z basztami ognio-
wymi po przekątnej założenia. *Lubelszczyzna 1(1).*
- Wartości kulturowe na obszarze zlewni rzeki Ciemięgi. *Proekologiczne zagospodarowanie zlewni rzeki Ciemięgi. Konferencja nauko-
wo-techniczna. Lublin.*
- Zabytki Architektury i Budownictwa w województwie lubelskim –
krótka charakterystyka. *Zabytki Architektury i Budownictwa w Pol-
sce 22: województwo lubelskie. Warszawa.*

1996

- Nieistniejący zameczek Witoszynie. *Na Przykład 33.*
- Dawna szubienica miejska w Lublinie. *Na Przykład 35.*
- Zabytki Bochofnicy – ruiny zamku i kaplicy. *Bochofnica – królowie
i zabytki. Kazimierz Dolny.*
- Zamek i kaplica – mauzoleum w Bochofnicy. *Na Przykład 36.*

1997

- Papiernia Czartoryskich w Celejowie. *Na Przykład* 47.
- O starych wierzbach i pałacu w Celejowie. *Na Przykład* 53.

1999

- Ochrona fortyfikacji miejskich w planach zagospodarowania przestrzennego na przykładzie Lublina. *Fortyfikacja* 8. Warszawa (współautorzy: G. Michalska, Ł. Michalski).
- Rzadki Zabytek (o kościele św. Anny w Kazimierzu). *Spotkania z Zabytkami* 23.

2000

- *Lublin. Przewodnik*. B. Nowak (ed.). Lublin.

2007

- *Parafia Ewangelicko-Augsburska w Lublinie*. Lublin (współautorzy: G. Michalska, J. Studziński).

2011

- Renesans Lubelski. *Renowacja i zabytki*. Lublin.

Grażyna Michalska, Jacek Studziński

Pani Jadzia – to brzmi dumnie!

Osobowość Szanownej Jubilatki na tyle wymyka się przeciętności, że i okolicznościowa laudacja nie da się utrzymać w spodziewanym schemacie. Tak więc, na wstępie należy podkreślić, że Jadwiga Teodorowicz-Czerepińska zaakceptowała wyłącznie przytoczoną w tytule formę swojego imienia, obruszając się na każdą inną, toteż świat zarezerwował ją tylko dla Niej ... „Pani Jadzia”.

Urodziła się w Wilnie – jakiś czas temu – w rodzinie wywodzącej się z litewskich bojarów Gasztołdów herbu Abdank, którzy dali historii kanclerza wielkiego i niejednego wojewodę, czy dostojnika kościelnego. Arcybiskup obrządku ormiańskiego Józef Teodorowicz, poseł dwóch pierwszych kadencji na sejm II Rzeczypospolitej otworzył Sejm Ustawodawczy w 1919 r., wygłosiwszy słynne przemówienie; jako orędownik sprawy polskiej, walczył o powrót Górnego Śląska do Macierzy, zwracając uwagę na sprawy polskie m. in. papieża Benedykta XV.

Pani Jadzia otrzymała maturę w renomowanym Liceum Unii Lubelskiej. Studia uniwersyteckie w zakresie historii sztuki odbyła na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. Pracę magisterską pt. Kościół drewniany w Księżomierzy, napisała pod kierunkiem legendarnego prof. Piotra Bohdziewiczza, wybitnego znawcy baroku.

Lata 1969–1992 spędziła w Przedsiębiorstwie Państwowym Pracowni Konserwacji Zabytków w Lublinie – w Pracowni Dokumentacji Naukowo-Historycznej, którą okresowo kierowała. Temperamentowi naukowemu Pani Jadzi profil pracy tej znakomitej niegdyś firmy bardzo odpowiadał. Lubiła mierzyć się z coraz nowymi tematami, a jej studia konserwatorskie stworzyły kanon. Nikt nie potrafi, tak jak Ona precyzyjnie wyeksplikować problemu i po mistrzowsku zdefiniować wynikających z tego wniosków konserwatorskich, służących ochronie dziedzictwa. Z satysfakcją dzieliła się swoim doświadczeniem z młodszymi kolegami, konsultując i poprawiając dopiero „raczkujących” w zawodzie. Tak, czy owak styl prac Pani Jadzi nie ma sobie równych i można tylko próbować zmieścić się w jej „szkole”, w roli uwielbiających swojego mistrza „apostołów”. Niżej podpisani, mieli szczęście uczyć wówczas się zawodu u boku *maestry*, a zdobywszy po latach szlif naukowy, nadal pozostają pełni podziwu dla Jej niepowtarzalnego kunsztu. W 1992 roku Jubilatka rozpoczęła pracę w Regionalnym Ośrodku Badań i Dokumentacji Zabytków jako specjalista ds. ochrony krajobrazu kulturowego. Zajęła się m.in. wpływem historycznych powiązań komunikacyjnych na powstanie sieci osadniczej Lubelszczyzny; wykonała też fundamentalny do dalszych badań katalog wartości kulturowych regionu. W tym samym roku, stała się współwłaścicielką prywatnej firmy „Mansarda. Zespół Badań i Dokumentacji Zabytków”. Nazwa firmy – utworzona wg Jej konceptu – nawiązuje do

wieloletniej siedziby na poddaszu staromiejskiej kamienicy przy ul. Grodzkiej 7. W ramach działalności „Mansardy” wykonała wraz z zespołem dziesiątki studiów urbanistycznych, ruralistycznych i architektonicznych, jak również wszelkiego rodzaju ekspertyz konserwatorskich i założeń do projektów konserwatorskich. W kręgu jej zainteresowań nieodmiennie pozostaje też *ars militaris*. Praca z Panią Jadzią to dla jej partnerów fascynująca przygoda zawodowa, a dla piszących niniejsze – również osobista. Nasza *maestra vitae* wpoila nam bowiem słuszną hierarchię wartości, uczuliła na banał, fanatyzm i ostentację; twardo stąpająca po ziemi z godnością, nauczyła odróżniać rozchwianych fantastów od osób porywających fantazję. Niezrównana dyplomatka, unikająca prymitywnej konfrontacji. Lojalna w przyjaźni, taktowna, z wielkim sercem – oto Pani Jadzia !

Książki, które wyszły spod Jej pióra, utrwaliły sławę nie byle jakiej erudytki, posługującej się dobrą polszczyzną. Zakochana z wzajemnością w Kazimierzu napisała najlepszą monografię tego magicznego miasteczka; zafascynowana wielokulturowością regionu współtworzyła pierwszą monografię lubelskiej parafii ewangelicko – augsburskiej; jako najlepsza znawczyni historii i architektury Lublina jest współautorką cenionego przewodnika. Drugi ukaże się łada dzień, również z Jej wkładem autorskim.

Kiedy występuje publicznie, zawsze odnosi sukces, czarując słuchaczy jasnością i lekkością wywodów; kiedyś pouczyła nas z nieodmiennym dystansem do siebie i poczuciem humoru: „pamiętajcie! – najlepiej się improwizuje ... po trzech dniach pracowitych przygotowań”.

Brakuje tu miejsca na przytoczenie całego naręcza anegdot związanych z wyjątkowo barwną postacią Jubilatki, trzeba by na to osobnego tomu ! Wiele z nich powstało w Kazimierzu Dolnym, w Jej domostwie wyczarowanym w XVIII w. plebanii przeniesionej z Karczmisk. Tam odzywają się geny istic bojarskie, gdy z charakterystycznym uśmiechem wita w gościnnych progach przyjaciół i aranżuje niezapomniane biesiady, którym oprócz uroków znakomitego stołu (tak ! – jest na dodatek wyrafinowaną kucharką) towarzyszą niepowszednie rozrywki – osobiście reżyserowane przedstawienia i żywe obrazy. Udział biorą wszyscy, wdzwiewając przygotowane kostiumy i recytując wcześniej wyuczone role. Kazimierski dom „z duszą” tętni życiem, a do tego pełen jest rodowych pamiątek, fotografii, książek i wspomnień...., jakkolwiek Pani Jadzia lubi żyć przede wszystkim chwilą i unika sentymentów. Tego też nas nauczyła – po platońsku doceniać dobre chwile z dobrymi przyjaciółmi. Jeśli Platon – to i piękny ogród, który oczywiście jest i otacza malowniczy dom przytulony do Wisły.

Udało się Jej pogodzić pasję zawodową z życiem prywatnym. Po ukończeniu studiów wyszła za mąż za Anatoliusza Czerepińskiego, studenta medycyny. Ponieważ osobowości przyciągają się, wybrała wspaniałego człowieka, który zapłacił za patriotyzm, relegowaniem w czasach stalinowskich z wymarzonych studiów medycznych w Gdańsku. Przygarnięty przez KUL, ukończył historię sztuki, ale po latach znowu medycyna stała się najważniejsza. Jako para historyków sztuki na dorobku, młodzi małżonkowie, przez

wiele lat inwentaryzowali zabytki, przemierzając przede wszystkim tereny Lubelszczyzny i Rzeszowszczyzny. Anatoliusz, znakomity lekarz uzależnień, do końca życia kochał sztuki plastyczne i fascynował się muzyką klasyczną. Był utalentowanym fotografem rzeźby i architektury; wypracował swój własny, dobrze rozpoznawalny styl. Państwo Czerepińscy doczekali się dwóch córek – Ani i Marzenki. Anna jest dzisiaj cenionym i oddanym pacjentom doktorem nauk medycznych, Marzena, z wykształcenia pedagog, wywędrowała do Szwecji, gdzie wychowuje dorastające latorośle Weronikę i Monikę.

Pani Jadzia ciągle zaskakuje, jak ostatnio tym, że zakochana w wielkich tematach urbanistycznych i architektonicznych – przygotowuje książkę o ludwisarstwie ! Choć... temat ten dobrze łączy się z okrągłym Jej Jubileuszem, który czcimy najczystszy tonem spiżowego dzwonu !

Życzymy Pani Jadzi: aby miała doskonale zdrowie – jak zawsze, nie używała okularów (!) – jak zawsze; pamiętała wszystkie sygnatury – jak zawsze i odwzajemniała naszą przyjaźń – jak zawsze!

Nagrody

1974

- Nagroda Ministra Kultury i Sztuki za *Studium historyczno-urbanistyczne Kazimierza Dolnego*, opr. zbiorowe pod red. J. Teodorowicz-Czerepińskiej

1978

- Nagroda Ministra Kultury i Sztuki za *Studium Trybunału Koronnego w Lublinie* (PP PKZ O/Lublin), opr. zbiorowe pod red. J. Teodorowicz-Czerepińskiej

1982

- Nagroda I Stopnia Ministra Administracji, Gospodarki Terenowej i Ochrony Środowiska za studia i projekty do Rewaloryzacji Starego Miasta w Lublinie (PP PKZ O/Lublin), opr. zbiorowe pod red. J. Teodorowicz-Czerepińskiej

1993

- Nagroda I Stopnia Ministra Kultury i Sztuki za pracę studialną *Synteza staropolskiego odcinka Krakowskiego Przedmieścia w Lublinie* (Zespół Dokumentacji Historycznej *Mansarda*), opr. zbiorowe pod red. J. Teodorowicz-Czerepińskiej

1996

- Wyróżnienie Ministra Kultury i Sztuki za pracę studialną *Wartości kulturowe obszaru zlewni rzeki Ciemięgi*, opracowanie zbiorowe pod red. J. Teodorowicz-Czerepińskiej

*The 80th birthday celebration
of Jadwiga Teodorowicz-Czerpińska*

*80 rocznica urodzin
Jadwigi Teodorowicz-Czerepińskiej*

CHRONICLE / KRONIKA

Jan Gurba*

An interview of Jadwiga Teodorowicz-Czerepińska (J.T.Cz.) by Dr Jan Gurba (J.G.)

J.G. In 2007 at the award of the “Conservation Laurel” in Lublin you celebrated 50 years of professional work. Were all your works devoted to Lublin alone?

J.T.Cz. To be frank, I had not started collecting documentation and undertaking deep research on Lublin’s monuments much earlier than the 10 years preceding the establishment of the Board of State Enterprise of Ateliers for the Conservation of Cultural Properties. At that time a campaign to reevaluate the Old Town was ongoing. In the Atelier of Scientific-Historical Documentation we have created records of over 80% of extant and destroyed monuments in Lublin Old Town including tenements, defensive walls and the Crown Tribunal. After the dissolution of the Department we set up a Historical Documentation Panel called “Mansarda” and since then we have been continuously working on analysis of buildings lying outside the Old Town but still within the borders of Lublin city centre preservation area.

J.G. Where does your connection to Rzeszów come from?

J.T.Cz. It dates back to the first ten years of my professional work when I used to work for Provincial Heritage Conservators such as M. Eng. Henryk Gawarecki from Lublin and M.A. Jerzy Tur, who at that time was the youngest and most exacting conservator in Poland. It was him who issued me with the ambitious tasks on castles and palaces which resulted in the publication of my first scientific articles. At the beginning Lublin’s Department of Conservation of Cultural Properties extended to the area of what was then Rzeszów province, so the work has been piling up. After being granted a Slovak Ministry of Culture scholarship in 1971 I was appointed a main specialist in the field of residential and defensive architecture of south-eastern Poland.

J.G. A Do monuments in Rzeszów have any special meaning to you?

J.T.Cz. Every archaeological excursion is stimulating on both scientific grounds and for entertainment. I found the castle ruins in Węgierka most romantic and after the study of a Romance Castle in

* Instytut Archeologii UMCS, Pl. Marii Curie-Skłodowskiej 4, 20-031 Lublin; Poland.

Łańcut my first book was published. However, neither the castles nor palaces have been as important to me as a mansion in Nagnajów (today within the official borders of Tarnobrzeg). This is a small, one-storey, roofless mansion with a portico and I remember that I managed to get good depictions of the building but apart of studying the documentation I had not been following the renovation process.

Some time later, while on a business trip, I spotted an great mansion with a huge roof that perfectly fitted into the landscape. Where are we? – I asked the driver. – It is Nagnajów – he answered. It was that at that moment in time that I took what I learned at University to heart – I felt that my ruins needed me more that anything else.

J.G. How does this go together with your passion for the urban architecture that you have devoted your book to?

J.T.Cz. Ateliers of Conservation of Cultural Properties were great training centres for interdisciplinary cooperation between art historians and architects, archaeological researchers and architectural ones who were provided with the historical data needed for their research and whose results were consulted afterwards.

Within the framework of Atelier for the Conservation of Cultural Properties our cooperation on conservation conditions for management plans of Lublin and its neighbouring historical towns began.

After the dismantling of Lublin's Atelier for the Conservation of Cultural Properties new work orders were only issues for these issues and as conditions for management plans of municipalities and National Parks, so we started to work professionally on national parks conservation.

J.G. You were appointed a Specialist for the Minister of Art and Culture in 2001 for work in that particular field. What about your attachment to folk art?

J.T.Cz. It was a main field of interest of my husband Anatoliusz Czerepiński who after finishing two faculties became a doctor professionally and an art historian for pleasure. He was especially keen on folk art, and we worked on that together.

J.G. And finally a standard question about what you are working, researching and publishing now.

J.T.Cz. I am going to surprise you here as for the time being I am specializing in a different field preparing a lexicon of Polish bell-founders of the 16th–20th centuries in the Eastern and Regained lands.

J.G. We wish you all the Best in the future.

A profile of Jadwiga Teodorowicz-Czerepińska

On the 18th of April 2007 on the International Day of Lublin's Cultural Properties Preservation and „Conservation Laurel” Awards, M. A. Jadwiga Teodorowicz-Czerepińska was awarded a congratulatory letter from Lublin's governor Wojciech Żukowski for her works on renovation and revaluation of Lublin's province conducted in 2006. The governor expressed his deepest appreciation for her work on conservation of architectural and urban monuments, through which we have a broad knowledge of Lublin and its area. She is an author of a number of scientific, popular scientific articles (cf her bibliography in this volume) and especially research and documentary analysis carried out both by herself and together in a team and kept as typescripts in the archive of Provincial Councils of Cultural Properties Conservation in Lublin, Rzeszów and Siedlce, as well as in the Local Department of Research and Documentation of Cultural Properties in Lublin [today the National Heritage Board of Poland/ Department of Lublin].

J. Teodorowicz-Czerepińska graduated from the Catholic University of Lublin in History of Art. Her M. A. dissertation under the guidance of professor Piotr Bohdziewicz and entitled *Wooden church in Księżomierz* was published in the „Roczniki Humanistyczne TN KUL” (1957, 31–45) and has been quoted for many years. From 1957 to 1958 she worked in Lublin's Department of Polish Archaeology Association researching the popularizing of archaeological and monuments' conservation ideals. On that occasion during the main congress in 1958 the board of the Polish Archaeology Association honoured Mrs Teodorowicz-Czerepińska with a diploma of appreciation. She took part in the rescue excavations at Chruszczów Kolonia (1958) and at Skoków (1960).

Since 1957 she worked in the field of architectural, urban and cultural landscape conservation of Lublin, Rzeszów and their areas during the pioneering years of activity. Between 1969 and 1992 she was a main consultant and manager of the Atelier of Historical and Scientific Documentation of Lublin's Department of Ateliers for the Conservation of Cultural Properties. „Constantly researching and discovering” (Rozwałka 1996, 214), she created a great team of workers who saw themselves as her students and who are still actively working with her. They have been awarded for their team work by the Minister of

Art and Culture (1974; 1978; 1993; 1996). Jadwiga Janiuk, a former city conservator for Cultural Properties in Lublin has called her and Jadwiga Jamiołkowska „the heroines of the battle for the Old Town [...] they have been making visions and atmosphere” (Janiuk 1966, 93).

Between 1992 and 1999 she worked in a local Centre of Studies and Cultural Environment Conservation in Lublin. At the same time from 1992 to 1994 she worked in the Association for Historical Documentation “Mansarda”. Moreover in 2001 to 2004 she was a specialist for the Minister of Culture and National Heritage in the field of cultural landscape conservation. She was an active member of the Art Historians Association, the Society for the Conservation of Historical Monuments and the Polish Urban Planners Association.

So far she has been distinguished with an Award of Cultural Activist (1973), awards for her work for Lublin and its area (1980; 1986), a first rank Team Award from the Minister of Administration, Spatial Economy and Environmental Protection (1982), a Silver Cross of Merit (1984), an award by the Friends of Kazimierz Association (1985), a Gold Medal for monuments’ care (1986), an Award for merits of Lublin (1988) and an award of Association for Conservation of Cultural Properties under the patronage of Hanna Pieńkowska (1995).

Jan Gurba

Wywiad doc. dr. Jana Gurby (J.G.) z Jubilatką – Jadwigą Teodorowicz-Czerepińską (J.T.Cz.)

J.G. W 2007 roku z okazji „Lauru Konserwatorskiego” w Lublinie uroczyście obchodzono 50-lecie Pani pracy zawodowej, czy były to prace wyłącznie poświęcone Lublinowi?

J.T.Cz. Szczерze mówiąc dopiero po 10 latach pracy, z chwilą utworzenia Lubelskiego Oddziału Przedsiębiorstwa Państwowego Pracowni Konserwacji Zabytków, rozpoczęłam intensywne badania i dokumentacje na temat zabytków samego Lublina. Trwała wtedy wielka batalia o rewaloryzację Starego Miasta. W Pracowni Dokumentacji Naukowo-Historycznej opracowaliśmy wówczas ponad 80% zabytków istniejących i już nieistniejących na lubelskiej Starówce. Były to naturalnie przede wszystkim kamienice staromiejskie, ale także mury obronne i gmach Trybunału Koronnego oraz szereg zabytków w terenie. Bezpośrednio po rozwiązaniu Oddziału utworzyliśmy kilkusobowo Zespół Dokumentacji Historycznej „Mansarda” i odtąd podejmowaliśmy opracowania przede wszystkim kwartałów zabudowy leżących już poza Starym Miastem – w granicach ochrony konserwatorskiej Śródmieścia Lublina, co kontynuujemy do chwili obecnej.

J.G. Skąd zatem tak silne Pani związki z Rzeszowszczyzną?

J.T.Cz. Tajemnica tego kryje się w pierwszych 10. latach mojej pracy zawodowej, kiedy pozostawałam wyłącznie na zleceniach wykonywanych dla Wojewódzkich Konserwatorów Zabytków. W Lublinie był to inż. Henryk Gawarecki, a w Rzeszowie mgr Jerzy Tur – najmłodszy z ówczesnych Konserwatorów w Polsce, bardzo wymagający i pasjonat naszego zawodu. To on zlecał mi ambitne zadania na temat zamków i pałaców, co zaowocowało też moimi pierwszymi artykułami naukowymi. Początkowo Lubelski Oddział Pracowni Konserwacji Zabytków obejmował też swoim zasięgiem obszar ówczesnego województwa rzeszowskiego, zleceń więc przybywało. Po uzyskaniu w tym zakresie w 1971 r. stypendium Słowackiego Ministerstwa Kultury otrzymałam wręcz w PKZ miano głównego specjalisty w dziedzinie architektury rezydencjonalnej i obronnej Polski południowo-wschodniej.

J.G. A czy są zabytki na Rzeszowszczyźnie jakoś specjalnie Pani bliskie?

J.T.Cz. Każdy wyjazd do ruin zamków zawierał w sobie jakiś element atrakcji i to zarówno badawczej, jak i przygodowej. Najbardziej romantyczne były ruiny zamku w Węgierce, a z kolei po opracowaniu Zameczku Romantycznego w Łańcutcie ukazała się moja pierwsza publikacja książkowa. Jednakże ani zamki, ani pałace nie stały się dla mnie tak ważne jak dwór w Nagnajowie (dziś w granicach administracyjnych Tarnobrzega). Dwór był niewielki, parterowy, z portyczkiem, pozbawiony dachu. Pamiętam, że udało mi się zdobyć dla niego dobrą ikonografię, ale poza dokumentacją nie śledziłam już dalszych losów jego odbudowy. Po pewnym czasie, jadąc na dele-

gację widzę z okna służbowego samochodu jakiś empirowy dwór pod wielkim dachem, świetnie wkomponowany w krajobraz. – Jaka to miejscowość? – pytam kierowcy. – To Nagnajów Pani Magister. I to właśnie na tej szosie pod Tarnobrzegiem wzięłam ostateczny rozbrat z propozycjami i ambicjami dydaktyki uniwersyteckiej. Bardziej czułam się potrzebna moim ruinom.

J.G. Jakże to ma odniesienie do Pani zamiłowania do archeologii miejskiej, której poświęcony jest niniejszy tom?

J.T.Cz. Pracownicy Konserwacji Zabytków były wielką szkołą interdyscyplinarnej współpracy między historykami sztuki a architektami, badaczami architektury i archeologami, którym dostarczaliśmy danych historycznych do ukierunkowania poszukiwań i konsultowaliśmy ich wyniki. Nawiązywały się przy tym wieloletnie przyjaźnie i wspólne pasje odczytywania naziemnych i podziemnych śladów historycznej przeszłości. Jeszcze w ramach PKZ rozpoczęła się nasza współpraca przy uwarunkowaniach konserwatorskich do planów zagospodarowania Lublina i pomniejszych miast historycznych Lubelszczyzny. Natomiast po rozwiązaniu Lubelskiego Oddziału PKZ nowe zlecenia opiewały wyłącznie na te tematy, jak również uwarunkowania do planów gmin i Parków Krajobrazowych, w związku z czym przeorientowaliśmy się z dokumentacji architektury na ochronę krajobrazu kulturowego.

J.G. I w takim właśnie zakresie uzyskała Pani tytuł Rzeczoznawcy Ministra Kultury i Sztuki w 2001 r. A Pani powiązania ze sztuką ludową?

J.T.Cz. To były głównie zainteresowania mojego zmarłego męża Anatoliusza Czerepińskiego, który po ukończeniu obu fakultetów był z zawodu lekarzem, a z zamiłowania historykiem sztuki, ze wskazaniem na sztukę ludową, w czym mu współpartnerowałam.

J.G. Wreszcie tradycyjne pytanie o Pani ostatnie prace oraz zamierzenia badawcze i wydawnicze.

J.T.Cz. I tu zaskoczenie. Pomimo tyloletniej pracy w ulubionych specjalizacjach obecnie zajmuję się także inną dziedziną, a mianowicie intensywnie przygotowuję leksykon ludwisarzy polskich i dla Polski pracujących w XVI–XX w., w szerokim zasięgu: od kresów wschodnich po Ziemię Odzyskane. Te zainteresowania towarzyszą mi od lat 70. Przy czym pierwszą częścią mego zamierzenia będzie opracowanie ludwisarstwa w Lublinie i na Lubelszczyźnie.

J.G. Życzymy powodzenia.

Sylwetka Jubilatki

18 kwietnia 2007 r., podczas uroczystych obchodów Międzynarodowego Dnia Ochrony Zabytków w Lublinie, na tle wręczania kolejnych „Laurów Konserwatorskich” za prace remontowo-rewaloryzacyjne prowadzone w województwie w 2006 roku, Wojewoda Lubelski Wojciech Żukowski uhonorował mgr Jadwigę Teodorowicz-Czerepińską listem gratulacyjnym. Wyraził w nim najwyższe uznanie za Jej dotychczasową pracę w zakresie ochrony zabytków architektury i urbanistyki. Dzisiejszy stan wiedzy o Lublinie i Lubelszczyźnie dużo zawdzięcza wynikom Jej pracy. Jest autorką wielu publikacji naukowych i popularno-naukowych (por. Bibliografię Jej prac w niniejszym tomie) a zwłaszcza opracowań badawczo-dokumentacyjnych, wykonanych samodzielnie lub z zespołem, przechowywanych w postaci maszynopisów w archiwach Wojewódzkich Urzędów Ochrony Zabytków w Lublinie, Rzeszowie i Siedlcach oraz Regionalnego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w Lublinie (obecnie Narodowy Instytut Dziedzictwa).

J. Teodorowicz-Czerepińska jest absolwentką historii sztuki KUL. Jej praca magisterska, wykonana pod kierunkiem prof. Piotra Bohdziewicza, „Drewniany kościół parafialny w Księżomierzy” opublikowana w „Rocznikach Humanistycznych TN KUL” (1957, 31–45) cytowana jest do lat ostatnich w literaturze przedmiotu.

W latach 1957–1958 aktywnie działała w lubelskim Oddziale Polskiego Towarzystwa Archeologicznego uczestnicząc w prowadzonej na terenie województwa akcji odczytowej popularyzującej archeologię i idee społecznej ochrony zabytków. Z tej racji Zarząd Główny PTA na V Walnym Zjeździe Towarzystwa w 1958 r. uhonorował ją Dyplomem uznania. Brała udział w ratowniczych badaniach wykopaliskowych w Chruszczowie Kolonii (1958) i Skokowie (1960).

Od 1957 r. pracuje w szeroko pojętej dziedzinie ochrony i konserwacji zabytków architektury, urbanistyki oraz krajobrazu kulturowego przede wszystkim Lublina i Lubelszczyzny w pierwszych latach działalności i Rzeszowszczyzny. W latach 1969–1992 była głównym konsultantem i kierownikiem Pracowni Dokumentacji Naukowo-Historycznej Lubelskiego Oddziału Pracowni Konserwacji Zabytków. „Nieustannie poszukująca i ciągle odkrywca” stworzyła świetny zespół pracowników uważających się za jej uczniów i nadal z nią współpracujących a także uczestniczących w tym tomie. Razem otrzymywali nagrody i wyróżnienia Ministra Kultury i Sztuki (1974; 1978; 1993; 1996) za wykonane pod jej kierunkiem zespołowe opracowania.

Jadwiga Janiuk, była Miejski Konserwator Zabytków w Lublinie, nazwała ją wspólnie z Jadwigą Jamiołkowską (i ich zespołami) „bohaterkami batalii o Stare Miasto [...] one właśnie tworzyły wizje i kształtowały klimat”.

W latach 1992–1999 pracowała w regionalnym Ośrodku Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Lublinie. Równocześnie w latach 1992–1994 w Zespole Badań Historycznych a od 1994 r. w Zespole Dokumentacji Historycznej „Mansarda”. W latach 2001–2004 była rzeczoznawcą Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego w dziedzinie ochrony krajobrazu kulturowego.

Aktywnie działała w Stowarzyszeniu Historyków Sztuki, Towarzystwie Opieki nad Zabytkami i Towarzystwie Urbanistów Polskich. Dotychczas została wyróżniona Odznaką Działacza Kultury (1973), Honorową Odznaką za zasługi dla Lubelszczyzny (1980, 1986), Nagrodą zespołową I stopnia Ministra Administracji, Gospodarki Terenowej i Ochrony Środowiska (1982), Srebrnym Krzyżem Zasługi (1984), Honorową Odznaką Towarzystwa Przyjaciół Kazimierza (1985), Złotą Odznaką za opiekę nad zabytkami (1986), Honorową Odznaką za zasługi dla Lublina (1988) i nagrodą Stowarzyszenia Konserwatorów zabytków im. Hanny Pieńkowskiej (1995).